T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MOĞOL İSTÎLÂSI VE AYNİCÂLÛT SAVAŞI

Muhammed Said GÜLER

2501110051

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN

İSTANBUL – 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	Muhammed Said GÜLER	**Numarası**	:	2501110051
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	Tarih / Ortaçağ Tarihi	**Danışmanı**	:	Prof.Dr.Abdülkerim ÖZAYDIN
Tez Savunma Tarihi	:	16.03.2018	**Saati**	:	15:00
Tez Başlığı	:	"Moğol İstîlâsı ve Aynicâlût Savaşı"			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN		Kabul
2- PROF. DR. MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI		Kabul
3- PROF. DR. EBRU ALTAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR		
2- PROF. DR. MUHARREM KESİK		

ÖZ

Moğol İstîlâsı ve Aynicâlût Savaşı
Muhammed Said GÜLER

Ortaçağ'ın en büyük felaketlerinden sayılan Moğol istîlâsı İslâm ve Türk tarihi için olduğu kadar dünya tarihi için de büyük ehemmiyeti hâiz bir hadisedir. İki büyük safhada gerçekleşen istîlâ Orta Asya, İran, Anadolu, Irak ve Suriye'nin işgali ile neticelenmiş ve sayısız müslümanın can ve mal kaybına uğramasına sebep olmuştur. Moğol istîlâsı İslâm medeniyetine de ağır darbeler indirmiş, Asr-ı Sa'âdet'ten XIII. asır ortalarına kadar büyük emeklerle ortaya konan ilmî ve kültürel birikimin muhafaza edildiği ve ilerletildiği merkezler olan İslâm beldelerinin istîlâ sırasında esaslı bir tahrip geçirmesi insanlık âlemi için her bakımdan menfi neticeler vermiştir. Başlangıçta Cengiz'in Sultan Alâeddîn Muhammed Hârizmşah ile siyâsî mücadelesi şeklinde kendisini gösteren istîlâ bununla kalmamış, İslâm coğrafyasının büyük bölümünün Moğol hâkimiyetine girmesine neden olarak Orta Asya ve Ortadoğu'daki müslüman idaresini neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. Hârizmşahlar, Türkiye Selçukluları, Abbâsîler ve Eyyûbîler gibi İslâm devletleri istîlâya karşı koymaya çabalamış olsa da Moğollar durdurulamamış, bu devletlerden bir kısmı Moğollar tarafından tarih sahnesinden silinmiş, diğer bir kısmı da Moğol tâbiiyetini kabul etmekten başka çare görememişlerdir. İlhanlılar adıyla İran Azerbaycanı'nda bir devlet tesis eden Hülâgû'nun 656/1258'de İslâm hilâfetinin merkezi olan Bağdâd'ı işgal ve tahrip ederek müslümanların dinî riyâsetini temsil eden Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'ı katlettirmesi ile İslâm dünyası büyük bir buhran yaşamış ve Suriye'nin de istîlâ edilmesi sonrasında artık Ortadoğu'da Moğollara karşı koyacak hiçbir beşerî kuvvet kalmamıştır. Ancak XIII. asrın ortalarında Mısır'da kurulmuş olan Bahrî Memlük Devleti Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'un önderliğinde olarak Moğollarla savaşmak üzere kıyam

etmiş, 25 Ramazân 658/3 Eylül 1260 tarihinde Kuzey Filistin'deki Aynicâlût mevkiinde Ketboğa Noyan kumandasındaki Moğol ordusuyla Sultan Kutuz kumandasındaki Memlük İslâm ordusu arasında cereyan eden şiddetli muharebe müslümanların kesin galibiyetiyle sona ermiş ve Moğol istîlâsının en tahripkâr kolunun ilerleyişini durdurulmasına vesile olmuştur.

Moğol istîlâsı ve bu istîlânın güneye inmesini engellemek suretiyle dünya tarihi açısından mühim neticeler hasıl eden Aynicâlût Savaşı hakkında etraflı çalışmalar yapmak mutlaka gereklidir. Esasen Moğol istîlâsı hakkında yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından birçok kez ilmî çalışmalar yapılmış, konuyla ilgili müstakil monografiler hazırlanmıştır. Ancak özellikle Aynicâlût Savaşı'na dair Arap dünyasındaki büyük ilgiye karşın Türkiye'de bu savaş hakkındaki çalışmalar yetersiz kalmış, mevzuyu muhtasar şekilde ve yüzeysel olarak inceleyen birkaç makale ve tez çalışmasından öteye gidememiştir. Bu çalışmamızda biz, Moğol istîlâsının öncesinden başlayarak Aynicâlût Savaşı'na kadar gelen süreci etraflıca ele almaya gayret ettik. Daha ziyade çağdaş kaynaklardan istifade ederek ve modern araştırmaları da bunları desteklemek maksadıyla kullanarak İslâm tarihinin en mühim meydan savaşları arasında bulunan Aynicâlût Savaşı'nı bütün teferruatıyla anlatmaya çalıştık. Savaşın öncesindeki ve sonrasındaki hadiseleri, ayrıca tarafların bu süreçteki vaziyetini inceleyerek siyâsî ve askerî tarihe dair tespitlerde bulunma çabasına girmemizin yanı sıra, savaşın neticelerine ve ehemmiyetine dair birtakım çıkarımlar yaptık. Tezimizin Memlük ve İlhanlı tarihlerine dair yapılacak olanlar başta olmak üzere Ortaçağ tarihi araştırmalarına katkıda bulunmasını, dolayısıyla Türk ilim âlemi için bir nebze olsun fayda sağlamasını temenni ederiz.

Anahtar Kelimeler: Moğol istîlâsı, Cengiz, Hârizmşahlar, Hülâgû, İlhanlılar, Abbâsî Hilâfeti, Memlükler, Kutuz, Baybars, Aynicâlût Savaşı.

ABSTRACT

The Mongol İnvasion and The Battle of ‘Ayn Jālūt
Muhammed Said GÜLER

The Mongol invasion that be counted amongst the biggest catastrophes of the Middle Ages is a very considerable incident for the history of the world as much as for Islamic history and Turkish history. The invasion which consisted of two huge stages ended up with occupations of Central Asia, Iran, Asia Minor, Iraq and Syria and it called forth lives and goods losts for innumerable muslims. It also struck Islamic civilization heavily, the deep distruction that Islamic towns -those had been centers which preserved and improved the scientific and cultural accumulation that had been producing with great effort from the era of Prophet (PBUH) to the thirteenth century- experienced during the invasion caused negative results in all respects for the humanity. The invasion, in first place, showed itself as a political conflict between Genghis Khān and Sultan ‘Alā ad-dīn Muhammad Khwārezmshāh but did not end with that, it caused submission of the best part of the Islamic world to Mongol sovereignty and it revoked the muslim administration in Central Asia and the Middle East almost completely. In spite of Islamic states like Khwārezmshāhs, Seljuks of Asia Minor, Abbāsids and Ayyūbids struggled to resist the invasion, Mongols could not be intercepted and part of these states were erased from the history by Mongols, as for another part of them could not find a remedy but the submission to Mongol hegemony. Islamic world experienced a huge crisis owing to occupation and ruination Baghdād and slaughtering of al-Musta‘sım-Billāh, the caliph of the muslims, in 656/1258 by Hūlāgū who had established a state in Azerbaijan of Iran named Ilkhānids, after invasion of Syria too almost no human power survived any more in the Middle East to resist Mongols. But Bahrī Mamlūk State which had founded in Egypt in the middle of the thirteenth century rised

against the Mongols to fight them under Sultan Al-Malik al-Muzaffar Sayf ad-dīn Qutuz's leadership, the violent pitched battle that happened between the Mongol army under the command of Ketbugha Noyin and the Mamlūk-Islām forces under the command of Sultan Qutuz in 25 Ramadān 658/3 September 1260 in 'Ayn Jālūt location where falls within North Palestine finished with absolute muslim victory and this brought about the most destructive section of The Mongol invasion to be stopped.

It is obvious that doing detailed researches about The Mongol invasion and The Battle of 'Ayn Jālūt which gave important results for the world history by obstructing of southing this invasion, is necessary. Substantially, many academic researches have been done by native and foreign scholars about The Mongol invasion and separate monographs have been prepared about this subject. But especially in spite of paying attention to The Battle of 'Ayn Jālūt throughout the Arabic science world, studies about this battle in Turkey have been not enough and these studies have not advanced beyond a few articles and thesis those have handled the subject briefly and superficially. In our thesis, we tried to analyze the course that had started before The Mongol invasion and come to The Battle of 'Ayn Jālūt in detail. By utilizing the contemporary resources and using the modern studies to support them, we made an effort to describe The Battle of 'Ayn Jālūt which have been amongst the most momentous pitched battles of the Islamic history with its all the details. In addition to endeavouring to make determinations about political and military history by analyzing the events those had happened before and after the battle and investigating the situations of both sides (Mamlūks and Mongols) in this course, we tried to make some inferences about results of the battle and significance of it. We wish that our thesis will contribute the researches mainly about Mamlūkid and Ilkhānid history and in general about the history of the Middle Ages, hereby we hope that it will be useful even a little bit for the Turkish academic world.

Keywords: The Mongol invasion, Genghis Khān, Khwārezmshāhs, Hūlāgū, Ilkhānids, 'Abbāsid Caliphate, Mamlūkids, Qutuz, Baibars, The Battle of 'Ayn Jālūt.

ÖNSÖZ

Dünya tarihinin şimdiye kadar meydana gelmiş en mühim hadiselerini içinde bulunduran Ortaçağ, halihazırda mevcudiyetini devam ettiren hemen tüm medeniyetlerin teşekkül dönemi olması bakımından sürekli ehemmiyetle üzerinde durulan bir zaman dilimidir. Bu geniş zaman diliminin İslâm âleminin terakki devirlerini ve müslümanların her bakımdan en aydınlık dönemlerini kapsıyor oluşu bu çağı müslümanlar nezdinde müstesna bir mevkie koymakta; ayrıca Hz. Peygamber'e risâletin verilmesi ve onun Allah'tan aldığı mesajı insanlığa ulaştırması, Sâsânî İmparatorluğu'nun inkırazı, Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri, İslâm dünyası ile hristiyanlık âlemi arasında uzun asırlar sürüp gidecek olan din savaşlarının başlaması ve bunların en çarpıcı örneği olarak Haçlı Seferleri'nin zuhuru gibi tarihin akışına yön veren birçok hadisenin Ortaçağ'da cereyan etmesi bu dönemin ehemmiyetini büsbütün artırmaktadır. Bu hadiselerin en mühimlerinden biri olan Moğol istîlâsı da tüm dünyada büyük yankılar uyandırmış, ancak istîlânın en ciddi tesirleri İslâm âlemi üzerinde yoğunlaşmıştır. Yeryüzünde en fazla müslümanın yaşamakta olduğu Orta Asya ve Ortadoğu coğrafyaları Cengiz tarafından başlatılan ve onun halefleri tarafından devam ettirilen istîlâ sırasında tarümar edilmiş, bu sırada vuku bulan korkunç katliamlar, tecavüzler, yağmalar ve tahripler müslüman Asya'nın dimağında unutulmaz akisler bırakmıştır. Moğol istîlâsı kırk senelik süre zarfında doğuya, fakat daha ziyade batıya doğru sürekli ilerlemiş, her biri kendi zamanının en kuvvetli İslâm devleti olan siyâsî teşekküllerin Moğol egemenliği altına girmesine, hatta müslümanların dinî riyâset makamı olan hilâfetin ortadan kalkmasına sebep olmuş, nihayet 25 Ramazân 658/3 Eylül 1260 tarihinde Türk Bahrî Memlük Devleti ile İlhanlılar arasında Kuzey Filistin'de cereyan eden Aynicâlût Savaşı'yla birlikte istîlânın İslâm dünyası üzerindeki ilerleyişi durdurulmuştur. Bu şekilde İslâm âlemi tamamen mahvolmaktan kurtulduğu gibi, Bilâd-ı Şâm misilli büyük ve jeopolitik açıdan mühim bir bölge Moğolların elinden kurtarılmıştır.

İslâm tarihinin en mühim meydan savaşlarından olan Aynicâlût Savaşı hakkında yaptığımız bu tez çalışmasının giriş kısmında gerek devrin büyük İslâm

devletlerinin, gerekse Moğolların istîlânın öncesindeki vaziyetlerini inceleyerek istîlâyı hazırlayan hadiseler ve ayrıca istîlâya karşı mezkûr İslâm devletlerinin aldıkları tedbirler hakkında malumat vermeye çalıştık. Birinci bölümde Moğol istîlâsını ve istîlâ sırasındaki vukuatı mümkün mertebe çağdaş ve birinci elden kaynakları kullanmak suretiyle derli toplu şekilde anlatmaya gayret ettik. Memlüklerin ve Moğolların Aynicâlût Savaşı arifesindeki durumlarını ele aldığımız ikinci bölümde tarafların siyâsî, askerî ve sosyo-psikolojik ahvalini detaylı bir incelemeye tâbi tuttuk. Tezimizin esas kısmını teşkil eden üçüncü bölümde ise Memlük ordusunun Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz idaresinde Kāhire'den ayrılışlarından Moğollara karşı Aynicâlût mevkiinde kazandıkları savaşın sonuna kadar gerçekleşen bütün olayları en ince teferruatıyla birlikte aktarmaya çabaladık. Bunu yaparken Memlük ve Moğol ordularının asker sayıları, hâletiruhiyeleri, fiziksel kondisyonları ve hatta savaşta kullandıkları binekleri ve silahları arasında mukayesede bulunarak askerî tarihe yönelik birtakım tespitler yapmaya çalıştık. Çalışmamızın bu bölümünde konu hakkında bizden önce kaleme alınmış bir kısım modern çalışmalardan da istifade ettik ve gerek çağdaş kaynaklardan, gerekse bu modern araştırmalardan hareketle savaşla ilgili bazı detaylı yorumlarda ve çıkarımlarda bulunduk. Muharebeyi tespit edebildiğimiz bütün sahneleri ve safhalarıyla birlikte aktardıktan sonra, muharebenin bir değerlendirmesini yaptık ve bu değerlendirme kısmında hadiseyi bizlere nakleden bazı İlhanlı ve Şark hristiyan kaynaklarına yer yer tenkitler yönelttik. Fakat söz konusu tenkitleri yaparken de devamlı olarak diğer çağdaş kaynakların rehberliğinde hareket ettik. Dördüncü bölümde Aynicâlût Savaşı'ndan Emîr Rükneddîn Baybars'ın Memlük tahtına cülus etmesine kadar geçen süre içerisinde cereyan eden hadiseleri anlattık, ayrıca Memlük ve Moğol taraflarının savaştan sonraki vaziyetlerini değerlendirdik. Savaşın neticelerini ve ehemmiyetini de müstakil bir bölümde incelemeyi münasip gördük. Bu son bölümde Aynicâlût Savaşı'nın İslâm ve Türk tarihi bakımından ehemmiyetine dair bugüne kadar pek de dile getirilmemiş bazı noktalara temas ederek çalışmamıza nihayet verdik. Tezimizin en başından itibaren daha ziyade orijinal dilleriyle ilmî neşirleri yapılmış çağdaş kaynaklardan istifadeye gayret ettik, ilmî neşirleri bulunmayan eserlerin de yazma nüshalarını ve Osmanlı döneminde yapılmış tercümelerini kullandık.

Tez konusunun tespiti aşamasından itibaren desteğini benden esirgemeyen, tezimin bütün hazırlık safhası boyunca kıymetli görüşleri ve değerli katkılarıyla bana yardımcı olan muhterem hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN'a, İslâm tarihinin en ehemmiyetli hadiselerinden olan Aynicâlût Savaşı'nı incelemem hususunda teşviklerini gördüğüm kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA'ya teşekkürü borç bilirim. Çalışmam sırasında karşılaştığım bir kısım ağdalı Arapça ve Farsça ibarelerin tercümesinde yardımlarına müracaat ettiğim biraderim Ömer Said GÜLER'e ve mesai arkadaşlarına, tez süreci boyunca bana tahammül eden ve maddi manevi desteklerini eksik etmeyen muhterem ebeveynime de ayrıca teşekkür ederim.

Muhammed Said GÜLER

İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ ... iii
ABSTRACT ... v
ÖNSÖZ ... vii
İÇİNDEKİLER ... x
KISALTMALAR LİSTESİ ... xv
KAYNAKLAR ... 1
A. İSLÂM KAYNAKLARI ... 1
1. Husûsî Tarihler ... 1
2. Umûmî Tarihler ... 16
3. Terâcim ve Vefeyât Kitapları ... 27
4. Şehir-Bölge Tarihleri ve Coğrafya Kitapları ... 29
5. Ansiklopedik Eserler ... 34
B. MOĞOL KAYNAKLARI ... 37
C. DOĞU HRİSTİYAN KAYNAKLARI ... 42
1. Ermeni Kaynakları ... 43
2. Süryânî Kaynakları ... 45
D. BATI HRİSTİYAN KAYNAKLARI ... 47
E. ARAŞTIRMA ESERLERİ ... 48
GİRİŞ ... 52

BİRİNCİ BÖLÜM
MOĞOL İSTÎLÂSI

A. CENGİZ DEVRİ MOĞOL İSTÎLÂSI ... 86
B. ÖGEDEY VE GÜYÜK DEVİRLERİNDE İSTÎLÂNIN SEYRİ ... 97
C. MENGÜ DEVRİ MOĞOL İSTÎLÂSI ... 102
1. Hülâgû'nun Batı Seferine Memur Edilmesi ve İsmâilî Seferi ... 104
2. Hülâgû'nun Bağdâd Seferi ... 110
2.1. Bağdâd'ın Muhasarası ve İşgali ... 112
2.2. Bağdâd'ın Tahribi ve Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'ın Katli ... 117

3. Eyyûbîlerin Moğollara Karşı Tutumu 123
4. el-Cezîre ve Suriye'nin İşgali 126
4.1. el-Cezîre'de Vuku Bulan İşgaller 127
4.2. Haleb'in Muhasarası ve İşgali 129
4.3. el-Melikü'n-Nâsır'ın Firarı 131
4.4. Dımaşk'ın Teslim Olması ve Şehirdeki Hristiyanların Tavrı 133

İKİNCİ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI ARİFESİNDE MOĞOL VE MEMLÜK CEPHELERİNDE DURUM

A. MOĞOL CEPHESİNDE DURUM 139
1. Hülâgû'nun Suriye Seferinden Dönüşü ve Bu Sırada Vuku Bulan Hadiseler 139
1.1. Mengü'nün Ölümü ve Moğol Tahtı İçin Başlayan Mücadele 139
1.2. Hülâgû'nun Ketboğa'yı Suriye'de Bırakarak İran Azerbaycan'ına Doğru Dönüş Yoluna Çıkması 144
1.3. Meyyâfârıkîn'in Sukûtu ve Mardin'in Teslim Olması 147
2. Ketboğa'nın Suriye'deki Harekâtı ve el-Melikü'n-Nâsır'ın Tutuklanması 150
B. MEMLÜK CEPHESİNDE DURUM 153
1. Seyfeddîn Kutuz'un Saltanatına Kadar Mısır'da Durum 153
2. Seyfeddîn Kutuz'un Saltanatı ve İlk İcraatları 158
2.1. Moğollarla Cihâd Meselesinin Görüşüldüğü Toplantı 158
2.2. Seyfeddîn Kutuz'un Saltanatı Ele Geçirmesi 160
3. Hülâgû'nun Memlüklere Gönderdiği Tehdit Mektubu ve Memlüklerin Savaş Kararı 165
3.1. Hülâgû'nun Mektubunu Taşıyan Moğol Elçilerinin Kāhire'ye Gelişi ve Mektubun Muhtevası 165
3.2. Sultan Kutuz'un Bahriyye ile Musâlahası 172
3.3. Ümerâ ile Yapılan Toplantı, Harp Kararı ve Cihâd İlanı 174
4. Sultan Kutuz'un Cihâd Hazırlıkları 178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI

A. MEMLÜK İSLÂM ORDUSUNUN MOĞOLLAR ÜZERİNE SEFERE ÇIKMASI 182

1. Memlük İslâm Ordusunun Kāhire'den Sâlihiyye'ye Hareketi ve Ordunun Vaziyeti 182

1.1. Moğol Elçilerinin Katli 183

1.2. Memlük İslâm Ordusunun ve Moğol Kuvvetlerinin Vaziyeti 185

1.2.1. Tarafların Asker Sayısı 185

1.2.2. Tarafların Savaş Gücü 194

1.3. Sultan Kutuz'un el-Melikü's-Sa'îd ve el-Melikü'l-Eşref ile Muhâberesi 200

2. Sâlihiyye'de Gerçekleşen Hadiseler ve Sultan Kutuz'un Emîrleri Cihâda Teşvik Eden Konuşması 202

3. Memlük İslâm Ordusunun Aynicâlût'a Varmasına Kadar Vuku Bulan Hadiseler 208

3.1. Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin Öncü Kuvvetinin Başında İleri Gönderilmesi ve Gazze'de Moğollarla İlk Karşılaşma 208

3.2. Memlük İslâm Ordusunun Haçlı Topraklarından Geçmesi ve Haçlıların Moğollara Karşı Tavrı 212

3.3. Sultan Kutuz'un Memlük İslâm Ordusu Emîrlerini Gayrete Getiren İkinci Konuşması 220

3.4. Ketboğa'nın Memlük İslâm Ordusunun Hareketine Tepkisi ve Aldığı Tedbirler 222

3.5. Savaşın Mevkii ve Tarafların Savaş Mevkiine Ulaşması 224

3.5.1. Aynicâlût Mevkii 224

3.5.2. Memlük İslâm Ordusunun Aynicâlût Mevkiine Varması 228

B. AYNİCÂLÛT SAVAŞI 233

1. Aynicâlût Savaşı (25 Ramazân 658/3 Eylül 1260) 233

2. Savaşa Dair Bazı Hususlar ve Kısa Bir Değerlendirme 247

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI SONRASINDA MEMLÜK VE MOĞOL CEPHELERİNDE DURUM

A. MEMLÜK CEPHESİNDE DURUM 260

1. Suriye'nin Memlük Hâkimiyetine Girişi ve Bu Sırada Gerçekleşen Hadiseler ... 260

1.1. Aynicâlût Savaşı'ndan Hemen Sonra Sultan Kutuz'un İcraatları ve Dımaşk'ta Vaziyet ... 260

1.2. Dımaşk Müslümanlarının Sevinci, Hristiyanlardan ve Diğer Moğol İşbirlikçilerinden Alınan İntikam ... 264

1.3. Sultan Kutuz'un Dımaşk'a Girişi ve Ümerâya Yaptığı Tevcihât ... 267

1.4. Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin Firari Moğolları Takibi ve Suriye'nin Moğollardan Temizlenmesi ... 272

2. Sultan Kutuz'un Katli ve Rükneddîn Baybars'a Bîat Edilmesi ... 275

2.1. Sultan Kutuz'un Kusayr Mevkiinde Öldürülmesi ... 275

2.2. Memlük Emîrlerinin Baybars el-Bundukdârî'ye Bîat Etmeleri ... 282

B. MOĞOL CEPHESİNDE DURUM ... 288

1. Moğol Hezimetine Dair Haberlerin Hülâgû'ya Ulaşması ve el-Melikü'n-Nâsır'ın Hülâgû Tarafından Katledilmesi ... 288

2. Hülâgû'nun Suriye Planları ve Aynicâlût'tan Sonraki Harekâtı ... 296

BEŞİNCİ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI'NIN NETİCELERİ VE EHEMMİYETİ

A. AYNİCÂLÛT SAVAŞI'NIN NETİCELERİ ... 300

1. Güneye Doğru Moğol İlerleyişinin Durdurulması ve Suriye'nin Moğollardan Temizlenmesi ... 300

2. Suriye'deki Eyyûbî Hâkimiyetinin Sona Ermesi ve Mısır ile Suriye'nin Birleştirilmesi ... 302

3. Bahrî Memlük Devleti'nin Yükselme Devrine Girmesi ve Memlük Sultanının İslâm Dünyâsının Siyâsî Lideri Haline Gelmesi ... 306

4. Moğolların İslâm'a Yaklaşımlarının Değişmesi ve Muhtemel Moğol-Haçlı İttifakının Önlenmesi ... 309

5. Müslümanların Müdafaa Siyasetini Terkederek Saldırı Pozisyonuna Geçmeleri ve Haçlı Devletlerinin İnkırazının Başlaması ... 313

6. Kāhire'nin Siyâsî, İlmî ve Kültürel Manada Kıymetinin Artması ... 317

7. Mısır'da Abbâsî Hilâfeti'nin İhyâsı ... 322

B. AYNİCÂLÛT SAVAŞI'NIN İSLÂM TARİHİ VE MÜSLÜMANLAR AÇISINDAN EHEMMİYETİ ... 327

1. İslâm Âleminin Moğollara ve Moğol İstîlâsına Bakışı ... 327

1.1. Muâsır Tarihçilerin Eserlerine Göre İslâm Âlemindeki Moğol Algısı ... 328

1.2. Moğol İstîlâsı Döneminde Müslümanların Kurtarıcı Hükümdar Beklentileri 332
1.3. Moğol İstîlâsı Döneminde Müslümanların Uğradığı Felaketler ve Ortaya Çıkan Kıyâmet Beklentisi 335
2. Aynicâlût Savaşı'nın İslâm Tarihi ve Müslümanlar Açısından Ehemmiyeti 356
SONUÇ 366
KAYNAKÇA 370
A. KAYNAK ESERLER 370
B. MODERN ARAŞTIRMALAR VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ 379

KISALTMALAR LİSTESİ

a. mlf. : Aynı müellif

a. yer : Aynı yer

ae. : Aynı eser

age. : Adı geçen eser

agm. : Adı geçen makale/madde

agt. : Adı geçen tez

AS : Aleyhisselâm

bkz. : Bakınız

BSOAS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies

DGBİT : Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi

DİA : Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

EI^2 : The Encyclopaedia of Islam (Brill, New Edition)

haz. : Hazırlayan

İA : Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi

İÜ : İstanbul Üniversitesi

krş. : Karşılaştırınız

no: : Numara

not. : Notlandıran

nşr. : Neşreden

OMÜ : Ondokuz Mayız Üniversitesi

ö. : Ölüm tarihi

ra : Radıyallâhu Anh

s. : Sayfa numarası

Sa. : Sayı

SAV **:** Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

t. y. **:** Tarih yok

thk. **:** Tahkik eden

trc. **:** Tercüme eden

TTK **:** Türk Tarih Kurumu

Vol. **:** Volume

vr. **:** Varak numarası

y. y. **:** Yayım yeri yok

yay. **:** Yayınlayan

KAYNAKLAR

Moğol istîlâsı'nın yahut Aynicâlût Savaşı'nın çağdaşı olan veya bu hadiselerden sonra yaşamış bulunan hemen bütün Ortaçağ tarihçileri eserlerinde söz konusu hadiseler hakkında malumata yer vermişlerdir. Dolayısıyla Ortaçağ tarihi bünyesindeki birçok mevzunun aksine bu iki hadise hakkında araştırma yapacak kimseler hiçbir şekilde kaynak sıkıntısı çekmemekte, başta Arapça ve ikinci sırada Farsça olarak kaleme alınmış çağdaş kaynaklar bu konular hakkında araştırmacılara yeterli bilgi vermektedir. Biz araştırmamız sırasında kullandığımız kaynakları; **İslâm Kaynakları**, **Moğol Kaynakları**, **Doğu Hristiyan Kaynakları**, **Batı Hristiyan Kaynakları** ve son olarak **Araştırma Eserleri** başlıkları altında tasnif edecek ve bu kaynakları müelliflerinin ölüm tarihlerine göre sıralayarak tezimizde hangi vesilelerle kendilerine müracaat ettiğimizi belirteceğiz.

A. İSLÂM KAYNAKLARI

1. Husûsî Tarihler

Önceleri Irak Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunan tarihçi ve müzehhip Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî'nin (ö. 603/1207'den sonra) bu devletin 590/1194 senesinde yıkılmasından sonra kaleme aldığı ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddîn Keyhusrev'e (588-593/1192-1196, 601-607/1205-1211) ithaf ve takdim ettiği ***Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*** adlı eser[1] Irak Selçuklularının yanında Hârizmşahlar ve onların hilâfet makamıyla münasebetleri hakkında malumat vermektedir. Eser Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[2] Biz Râvendî'nin bu eserini Hârizmşah Alâeddîn Tekiş'in (568-596/1172-1200) Halîfe Nâsır-Lidînillâh (575-622/1180-1225) ile bir haberleşmesi münasebetiyle kullandık.

[1] Râvendî ve *Râhatü's-Sudûr* adlı eseri hakkında malumat için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", **DİA**, XXXIV, 471-472.
[2] Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, (trc. Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1960, II.

Eyyûbîler dönemi devlet adamı, ayrıca fakîh ve tarihçisi olan Ebü'l-Mehâsin Bahâüddîn Yûsuf b. Râfi' İbn Şeddâd'ın (ö. 632/1234)[3] Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin hayatı ve mücadelesine dair telif ettiği ***en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye*** adlı eseri Aynicâlût mevkiinde evvelce müslümanlar ile Haçlılar arasında cereyan eden bir karşılaşmaya işaret etmek için kullandık. Eser tahkik edilerek yayımlanmış olup[4] müellifin adı çalışmamızda "Bahâeddîn İbn Şeddâd" şeklinde gösterilmiştir. Aynı hadiseler hakkında Eyyûbîler döneminin meşhur edip ve tarihçisi Ebû İbrâhîm Kıvâmüddîn el-Feth b. Alî el-Bündârî'nin (ö. 643/1245)[5] ***Sene'l-Berki'ş-Şâmî*** adlı çalışmasını[6] da kaynak olarak kullandık.

Hârizmşahlar Devleti'nin meşhur tarihçi ve münşîsi olan Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî'nin (ö. 647/1249-50)[7] Hârizmşahlar, Cengiz devri Moğol istîlâsı ve bilhassa Sultan Celâleddîn Mengübertî'nin (617-629/1220-1231) faaliyetleri hakkında çok kıymetli bilgiler ihtiva eden eseri ***Sîretü's-Sultân Celâliddîn Mengübertî***, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde Sultan Celâleddîn'e dair yetersiz malumat verilmesi dolayısıyla kaleme alınmıştır. Eserin Arapça'dan Fransızca'ya yapılan tercümesi Necip Âsım Yazıksız tarafından Türkçe'ye aktarılmış olup biz de çalışmamızda bu tercümeden[8] istifade ettik. Müellifin adı çalışmamızda "Nesevî" şeklinde kısaltılmıştır.

Eyyûbî veziri ve tarihçisi olan Ebü'l-Fezâil Muhammed b. Alî b. Abdilazîz b. Nazîf el-Ğassânî el-Hamevî'nin (ö. 651/1253'ten sonra)[9] Hıms Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr Nâsıreddîn İbrâhîm'e takdim ettiği ***et-Târîhu'l-Mansûrî*** adlı eseri Sultan Celâleddîn Mengübertî'nin Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîlerle münasebetleri, Celâleddîn'in Ahlat kuşatması ve Yassıçimen Savaşı, ayrıca Türkiye

[3] Bahâeddîn İbn Şeddâd'ın hayatı ve eserleri hakkında malumat için bkz. Casim Avcı, "İbn Şeddâd, Bahâeddin", **DİA**, XX, 373-374.
[4] Ebü'l-Mehâsin Bahâüddîn Yûsuf b. Râfi' İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye (Sîretü Salâhiddîn)**, (thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1994.
[5] Bündârî ve eserleri hakkında bkz. Özaydın, "Bündârî", **DİA**, VI, 489-490.
[6] Ebû İbrâhîm Kıvâmüddîn el-Feth b. Alî el-Bündârî, **Sene'l-Berki'ş-Şâmî**, (thk. Fethiyye en-Nebrâvî), Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1979.
[7] Nesevî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Özaydın, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", **DİA**, XXXII, 577-578.
[8] Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, **Sîretü's-Sultân Celâliddîn Mengübertî (Celâlüttin Harezemşah)**, (Fransızcadan trc. Necip Âsım Yazıksız), Maârif Vekâleti, İstanbul 1934.
[9] İbn Nazîf el-Hamevî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Angelika Hartmann, "İbn Nazîf", **DİA**, XX, 230-231.

Selçuklularının Moğollara karşı aldıkları bazı önlemler hakkında tezimize kaynaklık etmiştir. Eser tahkikli olarak neşredilmiştir.[10] Müellifin adı çalışmamızda "İbn Nazîf" şeklinde kısaltılmıştır.

Eyyûbî ve Memlük hâkimiyetleri altındaki Dımaşk'ta yaşamış bulunan, Moğolların Dımaşk'ı istîlâsı, hristiyanların şehirdeki taşkınlıkları, Aynicâlût Savaşı'ndan sonra şehrin Memlük hâkimiyetine girmesi gibi çok mühim hadiselerin görgü tanığı olan ve Ortaçağ'ın en büyük İslâm tarihçilerinden sayılan fakîh, hadîs hâfızı ve kırâat âlimi Ebû Şâme Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Makdisî'nin (ö. 665/1267)[11] Zengîler ve Eyyûbîler hakkında yazdığı ***Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*** adlı son derece değerli eserinde bu iki hanedanın tüm siyâsî faaliyetlerine ve Haçlılarla mücadelelerine dair geniş bilgi bulunmaktadır. Özellikle kendi kitabına ***Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi'*** adıyla yazmış olduğu zeyl, Eyyûbîlerin Suriye'deki son dönemleri, Suriye'deki Moğol hâkimiyeti ve aynı coğrafyada Memlük hâkimiyetinin başlangıç devirleri hakkında önemli bilgiler içermekte olup tezimizin başından sonuna kadar istifade ettiğimiz en önemli kaynaklardandır. Eserin zeyl kısmı Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından tahkik edilerek yayımlanmış,[12] daha sonra *Kitâbü'r-Ravzateyn*'in tamamı zeyliyle birlikte beş cilt halinde tahkik edilerek neşredilmiştir. Biz ikinci neşrin çalışmamızla ilgili bazı bilgiler ihtiva eden üçüncü cildini de kullandık.[13] Müellifin adı tezimizde "Ebû Şâme", onun *Kitâbü'r-Ravzateyn*'e zeyl olarak yazdığı eseri ise "Terâcim" şeklinde kısaltılmıştır.

Kâtiplik ve diplomatlık görevleriyle Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un (634-658/1236-1260), bilahare Memlük hükümdarları el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars (658-676/1260-1277) ve el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalavun'un (678-689/1279-1290) hizmetinde bulunan meşhur tarihçi Ebû

[10] Ebü'l-Fezâil Muhammed b. Alî b. Abdilazîz b. Nazîf el-Ğassânî el-Hamevî, **et-Târîhu'l-Mansûrî**, (thk. Ebü'l-'İyd Dudu), Matbû'atü Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye, Dımaşk 1981.
[11] Ebû Şâme el-Makdisî'nin hayatı ve eserlerine dair bkz. Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", **DİA**, X, 233-235.
[12] Ebû Şâme Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Makdisî, **Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi' (Zeyl 'ale'r-Ravzateyn)**, (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1974.
[13] Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, (thk. ve not. İbrâhîm Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, III.

Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm İbn Şeddâd el-Ensârî el-Halebî de (ö. 684/1285)[14] ***Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir (Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir)*** adlı eserinde Sultan Baybars ve dönemi hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Ne yazık ki bu eserin sadece 670/1271-676/1277 senelerini ihtiva eden ikinci cildi bize ulaşabilmiştir. Eserin elde bulunan kısmı Mehmed Şerefettin Yaltkaya tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[15] Çalışmamızda Bahâeddîn İbn Şeddâd ile karışmaması için adını "İzzeddîn İbn Şeddâd" şeklinde verdiğimiz bu müellifin eserini, Sultan Kutuz'un Aynicâlût Savaşı hazırlıkları sırasında ihdas ettiği vergilerin Baybars'ın saltanatı döneminde kaldırıldığından bahsettiğimiz yerde kullandık.

Türkiye Selçuklularının her türlü faaliyeti hakkında teferruatlı malumat veren en mühim kaynak mevkiinde bulunan ***el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye,*** "İbn Bîbî" adıyla meşhur olmuş Nâsırüddîn Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî (ö. 684/1285'ten sonra) adlı Fars edibi ve tarihçisi tarafından telif edilmiştir. Anadolu'nun Moğolların işgali altında olduğu yıllarda Alâeddîn Atâ' Melik Cüveynî'nin İbn Bîbî'ye bir Selçuklu tarihi (*Selçuknâme*) yazımı vazifesi vermesi üzerine hazırlanmış ve adını Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın unvanından almış olan eser, müellifin yazılı kaynak kullanmaması ve sadece şifahî rivayetleri bir araya getirmesi yoluyla telif edilmiş olmasına rağmen Türkiye Selçuklularının Moğollara karşı aldıkları tedbirler, yine onların Abbâsîler, Eyyûbîler ve Hârizmşahlar ile münasebetleri hakkında güvenilir bilgi veren oldukça önemli, ayrıca dil ve edebiyat değeri yüksek bir çalışmadır.[16] Bu konularda ve çalışmamız boyunca Türkiye Selçuklularının her türlü faaliyeti hakkında istifade ettiğimiz eserin müellifi için biz de "İbn Bîbî" kısaltmasını kullandık. Eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[17]

Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluş dönemindeki en mühim hadiselere tanıklık eden ve bizzat Sultan Kutuz'un Moğollara karşı tertip ettiği Suriye seferine iştirak

[14] İzzeddîn İbn Şeddâd'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Avcı, "İbn Şeddâd, İzzeddin", **DİA**, XX, 374-376.
[15] Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm İbn Şeddâd el-Ensârî el-Halebî, **Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir (Baypars Tarihi: Al-Melik-Az-Zahir Baypars Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi)**, (trc. M. Şerefettin Yaltkaya), TTK, Ankara 2000.
[16] İbn Bîbî ve *Selçuknâme*'si hakkında malumat için bkz. Özaydın, "İbn Bîbî", **DİA**, XIX, 379-382.
[17] Nâsırüddîn Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî İbn Bîbî, **el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye, (Selçuknâme II)**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2014.

eden meşhur kadı, münşî, edip ve tarihçi Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir b. Neşvân es-Sa'dî (ö. 692/1293),[18] çalışmamızın en önemli kaynaklarından birinin müellifidir. Onun Sultan Baybars dönemi olaylarını bütün teferruatıyla anlatan çok kıymetli eseri ***er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti Meliki'z-Zâhir*** Baybars'ın gerek saltanatından evvelki, gerek sonraki bütün icraatlarını muhtevi olup özellikle Aynicâlût Savaşı'nda Baybars'ın ve Bahrî Memlüklerin rolleri hakkında bizi aydınlatmaktadır. Müellifin Sultan Baybars döneminde Dîvân-ı İnşâ'nın riyâseti vazifesini yürütmüş ve dolayısıyla Sultan'ın en yakınları arasına girmiş olması *er-Ravzu'z-Zâhir*'i mezkûr dönem hakkında yapılacak araştırmalar için vazgeçilmez bir kaynak haline getirmektedir. *er-Ravzu'z-Zâhir*'in dili diğer Ortaçağ İslâm müelliflerinin eserlerinde kullandıkları dile nispetle ağırdır. Biz eserin bilhassa Aynicâlût Savaşı öncesinde Bahrî Memlüklerin ve Baybars'ın vaziyetini, Aynicâlût Savaşı sırasındaki bazı olayları, savaştan hemen sonraki vukuatı, Baybars'ın Kutuz'u öldürerek Memlük tahtına geçişini ve Mısır'da Abbâsî Hilâfeti'nin ihyâsını konu alan bölümlerinden istifade ettik. Eser tahkikli olarak neşredilmiş olup[19] eserin müellifi hakkında kullandığımız kısaltma "İbn Abdüzzâhir"dir.

Hama, Dımaşk ve Mısır Eyyûbî hükümdarlarının hizmetinde bulunmuş olan meşhur kadı, diplomat ve Eyyûbî tarihçisi Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî'nin yahut daha meşhur adıyla İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298)[20] bütün Eyyûbî hanedanı ve Bahrî Memlük Devleti'nin ilk yılları hakkında önemli bilgiler içeren ***Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*** adlı eseri, adı geçen hanedan ve devletler hakkındaki araştırmaların temel kaynaklarından biri konumundadır. Müellifin Eyyûbîlerin Türkiye Selçukluları, Hârizmşahlar, Haçlılar ve Moğollarla münasebetlerine, Suriye'nin Moğollar tarafından istîlâsına, bu sırada Eyyûbî ailesinin vaziyetine ve Aynicâlût Savaşı arifesindeki hadiselere dair verdiği malumat bilhassa kıymetlidir. Kendi dönemindeki bazı mühim olayların bizzat görgü tanığı olan İbn Vâsıl, çalışmamızın Aynicâlût Savaşı'ndan bahseden kısmında görüleceği üzere Moğollarla savaşmak üzere Kāhire'den ayrılan Memlük İslâm

[18] Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Asri Çubukçu, "İbn Abdüzzâhir", **DİA**, XIX, 289-291.
[19] Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir b. Neşvân es-Sa'dî, **er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti Meliki'z-Zâhir**, (thk. Abdülazîz el-Huvaytır), Riyâd 1976.
[20] İbn Vâsıl'ın hayatı ve eserleri hakkında bkz. Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", **DİA**, XX, 438-440.

ordusunu Sâlihiyye'ye kadar uğurlayan grubun içerisinde de yer almış, hatta Sâlihiyye'de kurulan ordugâhta Hama Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr Nâsırüddîn Muhammed ile birlikte iftar yemeği yemiştir. İbn Vâsıl'ın Eyyûbîler ve Bahrî Memlükler ile ilgili birçok hadisenin birinci elden kaynağı durumundaki bu eseri tahkikli şekilde neşredilmiş olup eserin neşrinin çalışmamızda incelediğimiz konuları ihtiva eden üçüncü ve dördüncü ciltleri[21] ile yine eserin 646-659/1248-1261 yılları arasındaki olayları anlatan son kısmı[22] tarafımızdan kullanılmıştır. Müellifin adı çalışmamızda "İbn Vâsıl" şeklinde verilmiştir.

Iraklı Şiî tarihçi Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî İbnü't-Tıktakā (ö. 709/1309'dan sonra), İlhanlı hükümdarı Gāzân Han'ın (694-703/1295-1304) Musul valisi olan Fahreddîn Îsâ'ya ithaf ettiği tarih ve siyâsetnâme hususiyeti gösteren ***el-Fahrî*** adlı eserinin İslâm halîfelerine dair olan ikinci kısmında Hz. Ebûbekir'den (ra) Abbâsî hanedanının Bağdâd'daki hâkimiyetinin sona erdiği 656/1258 tarihine kadarki dönemi ele almıştır.[23] Çalışmamızla alakalı olarak Hülâgû'nun Bağdâd seferi, Bağdâd'ın muhasarası ve işgali gibi konularda kısa fakat kıymetli malumat vermekte olan eser Ramazan Şeşen tarafından dilimize kazandırılmıştır.[24] Müellifin adı tarafımızdan "İbnü't-Tıktakā" şeklinde kısaltılmıştır.

Iraklı muhaddis, tarihçi ve hattat Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî İbnü'l-Fuvatî (ö. 723/1323), Moğolların Bağdâd'ı işgali sırasında kardeşi ile birlikte esir düşmüş, İlhanlı hâkimiyetindeki İran'da uzun bir süre kalmış, hatta Merâga Rasadhânesi'nin kütüphanesinde hâfız-ı kütüplük yapmıştır. İran'da bulunduğu sırada mühim tarih ve biyografi kitapları telif etmiş olan İbnü'l-Fuvatî'nin kıymetli eserlerinden biri de ***el-***

[21] Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî İbn Vâsıl, **Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb**, (thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl), Kāhire 1960, III; **ae.**, (thk. Haseneyn Muhammed Rebî'), Kāhire 1972, IV.

[22] İbn Vâsıl, **ae.**, **(Die Chronik des İbn Wāsil)**, (thk. Mohamed Rahim), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010.

[23] İbnü't-Tıktakā ve eseri *el-Fahrî* hakkında malumat için bkz. Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tıktakā", **DİA**, XXI, 232-233.

[24] Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî İbnü't-Tıktakā, ***el-Fahrî* (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)**, (trc. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecârübü'n-Nâfi'a fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a'dır.[25] 626-700/1228-1301 yılları arasında cereyan eden hadiseleri yıl başlıkları altında ele alan eser, özellikle Ögedey döneminde Moğolların hilâfet topraklarına düzenledikleri yağma hareketleri, Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın Güyük ve Hülâgû ile diplomatik münasebetleri, Hülâgû'nun Irak'ı istîlâsı ve Bağdâd'ı işgal etmesi gibi olaylar için önemli bir kaynaktır. Müellif çalışmamızda kısaca "İbnü'l-Fuvatî" şeklinde gösterilmiştir.

Bahrî Memlükler döneminin meşhur tarihçi, fakih ve emîri olup Haçlılara ve Moğollara karşı yapılan seferlere iştirak etmiş, kendi dönemindeki birçok önemli hadiseye bizzat şahitlik etmiş olan Rüknüddîn Baybars el-Mansûrî en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hıtâî (ö. 725/1325), yaratılıştan 724/1324 senesine kadar vukua gelmiş mühim hadiseleri ihtiva eden ***Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*** adlı eserinin son kısmını Bahrî Memlük Devleti dönemine ayırmıştır. Esasen müellifin on bir cilt halinde telif ettiği bu eser, muhtevasından da anlaşılacağı üzere bir umûmî tarihtir;[26] ancak günümüze sadece bir kısmı intikal etmiş olan *Zübdetü'l-Fikre*'nin[27] çalışmamızı esas ilgilendiren kısmı, eserin Memlük Devleti'nin ilk yıllarından müellifin vefatına yakın bir döneme kadar gelen olayların kaydedildiği son bölümüdür. Hadiseleri sene başlıkları altında ele alan eser, Suriye'nin Moğollar tarafından işgalinden Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin cülusuna kadar cereyan eden olaylar ve bu arada Aynicâlût Savaşı hakkında tezimizin başta gelen kaynaklarındandır. Secili ve sanatlı bir üslupla kaleme alınmış olan *Zübdetü'l-*

[25] Kâtib Çelebi bu eserin İbnü'l-Fuvatî'ye ait olduğunu belirtmesine rağmen (**Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, (yay. M. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge) Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1360/1941, I, 693) bu husus günümüz araştırmacıları arasında tartışma konusu olmuştur. *el-Havâdisü'l-Câmi'a*'yı ilk kez İbnü'l-Fuvatî'nin adıyla neşreden Mustafâ Cevâd daha sonra eserin Ebü'l-Abbâs Muhibbüddîn Ahmed el-Kerhî'ye ait olabileceğini söylemiş, eseri tekrar yayımlayan Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve İmâd Abdüsselâm Raûf ise eserin İbnü'l-Fuvatî ile çağdaş olup ismi bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alındığını söylemişlerdir. Bu görüşler için, ayrıca İbnü'l-Fuvatî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Tomar, "İbnü'l-Fuvatî", **DİA**, XXI, 47-49. Bununla birlikte eserin bizim kullandığımız neşri de yine İbnü'l-Fuvatî'ye nispet edilerek yayımlandığından ötürü biz de eseri aynı müellifin adıyla birlikte zikretmeyi uygun gördük. Eserin neşri için bkz. Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî İbnü'l-Fuvatî, **el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecârübü'n-Nâfi'a fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a**, (thk. Mehdî en-Necm), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

[26] Umûmî tarih eseri olduğu halde günümüze sadece bir kısmı intikal etmiş ve dolayısıyla sadece bazı hanedanlara dair malumat vermekte olan kaynaklar burada tarafımızdan husûsî tarihler başlığı altında ele alınmıştır.

[27] Baybars el-Mansûrî ve onun en mühim eseri olan *Zübdetü'l-Fikre* hakkında bilgi için bkz. Çubukçu, "Baybars", **DİA**, V, 220-221.

Fikre'nin çalışmamız sırasında istifade ettiğimiz son bölümü tahkikli olarak neşredilmiştir.[28] Müellifin 650/1252 senesinden 711/1312 senesine kadarki Bahrî Memlük Devleti tarihini yine yıl başlıkları altında anlatan ***et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*** adlı eseri[29] ile Eyyûbî ve Bahrî Memlük hükümdarları hakkında kısa fakat derli toplu bilgi veren ***Muhtâru'l-Ahbâr***'ı[30] da tezimizin kaynakları arasındadır. Müellifin adı tezimizde "Baybars el-Mansûrî" şeklinde kısaltılmıştır.

Bir sûfî-ulemâ ailesine mensup olup hayatının hiçbir devresinde resmî görev almamış olan din âlimi Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî el-Yûnînî (ö. 726/1326), daha ziyade Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-Zamân* adlı eserine yazmış olduğu zeyl ile şöhret bulmuştur. 654-711/1256-1312 arasında vukua gelen hadiseleri yıl başlıkları altında aktaran ***Zeylü Mir'âti'z-Zamân,*** Eyyûbîlerin son dönemine, Haçlılara, Moğollara ve Bahrî Memlük Devleti'nin ilk devirlerine ait son derece kıymetli malumat vermektedir. Özellikle Moğolların Suriye'yi istîlâsı ve Aynicâlût Savaşı hakkında orijinal bilgiler içeren ve Mısır ile Suriye'nin kültürel ortamına dair okurlarını aydınlatan eser sonraki birçok Memlük tarihçisi tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır.[31] Eser tahkikli şekilde neşredilmiş olup biz bu neşrin Moğolların Irak, el-Cezîre ve Suriye'yi istîlâsı sırasında gerçekleşen olaylar, Dımaşk'taki hristiyanların taşkınlıkları, Sultan Kutuz'un cihâd hazırlıkları, Ketboğa'nın Suriye'deki faaliyetleri, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un Aynicâlût Savaşı'ndan sonraki icraatları, yine Sultan Kutuz'un katli ve Rükneddîn Baybars'ın Memlük tahtına cülusu gibi hadiseleri ihtiva eden birinci

[28] Rüknüddîn Baybars el-Mansûrî en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hıtâî, **Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre**, (thk. Donald S. Richards), Beyrut 1998.
[29] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye**, (thk. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, Kāhire 1987; **ae. (Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312))**, (trc. Hüseyin Polat), TTK, Ankara 2016. Biz çalışmamızda ekseriyetle eserin Türkçe tercümesini kullandık.
[30] Baybars el-Mansûrî, **Muhtâru'l-Ahbâr (Târîhu'd-Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devleti'l-Memâlîki'l-Bahriyye Hattâ Sene 702)**, (thk. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, Kāhire 1993.
[31] Yûnînî ve *Zeylü Mir'âti'z-Zamân* adlı eseri hakkında bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yûnînî", **DİA**, XLIII, 596-597.

ve ikinci ciltlerinden[32] istifade ettik. Müellifin adı çalışmamızda "Yûnînî" şeklinde kısaltılmıştır.

Anadolu'nun İlhanlı Moğol işgali altında bulunduğu yıllarda Türkiye Selçuklu Devleti memurlarından olan, bir dönem Anadolu vakıflarının mütevelliliğinde ve Aksaray kalesi dizdarlığında bulunan, İbn Bîbî'nin *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye*'sinden sonra en mühim Türkiye Selçuklu tarihini telif etmiş olan Kerîmüddîn Mahmûd b. Muhammed el-Aksarâyî (ö. 733/1332-33), dört bölümden oluşan ***Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*** adlı eserinin üçüncü bölümünü Büyük Selçukluların kuruluşundan Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Gıyâseddîn Keyhusrev'e kadar gelen olaylara ve dördüncü bölümünü XIV. asrın ikinci yarısına kadar gerçekleşen hadiselere ayırmıştır.[33] Eserin üçüncü ve dördüncü bölümleri Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[34] Eserin çalışmamızla doğrudan ilgisi ve dolayısıyla tezimiz için büyük bir kaynak değeri bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hülâgû'nun Suriye seferi sırasında Türkiye Selçuklu tahtının müşterek hükümdarlarının pozisyonu, Hülâgû'nun Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'a gönderdiği mektuplar ve Nasîrüddîn Tûsî'nin hadiselerdeki konumu gibi araştırmamız için ikinci veya üçüncü derecede önemli bilgiler hususunda *Müsâmeretü'l-Ahbâr*'dan istifade ettik. Müellifin ismi çalışmamızda "Aksarâyî" şeklinde kısaltılmıştır.

İslâm tarihinin en velûd müelliflerinden olup akâid, fıkıh, hadîs, tarih ve terâcim türlerinde 300 civarında eser kaleme almış olan Türk asıllı meşhur hadîs hâfızı, kırâat âlimi ve tarihçi Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârıkī ed-Dımaşkī'nin (ö. 748/1348) her biri kendi döneminde bir şekilde şöhret bulmuş 40.000 kimsenin hal tercümesini ihtiva eden hacimli eseri ***Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*** da tezimizin önemli kaynaklarından biridir. Hz. Peygamber'in (SAV) Medîne'ye hicret ettiği tarihten başlayarak 700/1301 senesine kadarki süreci onar yıllık yetmiş tabakaya ayırmış olan

[32] Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî el-Yûnînî, **Zeylü Mir'âti'z-Zamân**, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad 1954-1955, I-II.
[33] Aksarâyî ve eseri hakkında malumat için bkz. İsmail Aka, "Aksarâyî, Kerîmüddin", **DİA**, II, 293.
[34] Kerîmüddîn Mahmûd b. Muhammed el-Aksarâyî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000.

müellif, her sene gerçekleşen mühim hadiselere de yer vermiştir.[35] *Târîhu'l-İslâm* vefeyât tarzında bir eser gibi görünmekle birlikte, eserin İslâmî dönem siyâsî tarihine, özellikle Moğolların Ögedey döneminde hilâfet topraklarını tacizleri, Hülâgû'nun Bağdâd'ı işgali, Suriye'nin istîlâsı, el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un Moğollara karşı tutumu, Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluş yıllarındaki olaylar, Sultan Kutuz'un tahta cülusu ve icraatları, Aynicâlût Savaşı, savaştan sonra Suriye'deki gelişmeler, Sultan Kutuz'un öldürülmesi ve Rükneddîn Baybars'ın Bahrî Memlük Devleti sultanı olması gibi çalışmamızı ilgilendiren hadiselere dair verdiği kıymetli malumat bu eserin aynı zamanda bir İslâm tarihi olduğunu göstermektedir. Müellifin özellikle Aynicâlût Savaşı'ndan hemen önce gerçekleşen bazı olaylara dair verdiği bilgiler başka hiçbir kaynakta bulunmamaktadır. Biz elli üç cilt halinde neşredilmiş olan eserin tezimizi doğrudan alakadar eden beş cildinden istifade ettik.[36] Hâfız Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'daki hal tercümelerini ihtisar ederek hazırladığı ***Düvelü'l-İslâm***'ın iki ciltlik tahkikli neşrinin ikinci cildi[37] ile yine müellifin *Târîhu'l-İslâm*'ın bir muhtasarını çıkarmak ve buna bazı ilavelerde bulunmak suretiyle hazırladığı ***el-'İber fî Haberi men Ğaber*** adlı eserinin dört ciltlik tahkikli neşrinin üçüncü cildi[38] de çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır. Müellifin adı çalışmamızda "Zehebî" şeklinde kısaltılmıştır.

Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından 765/1363 senesine kadarki vukuatı anlatan ***Anonim Selçuknâme***'nin çalışmamız için husûsî bir kıymeti bulunmamaktadır. İbn Bîbî ve Aksarâyî'nin eserleriyle mukayese edildiğinde yer yer bilgi yanlışları içeren eseri sadece Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Moğollara karşı Konya ve Sivas'ta tahkimât yaptırması ile Kösedağ Savaşı mevzularında kullandık. İlk kez Feridun Nafiz Uzluk tarafından dilimize kazandırılan eser yakın bir tarihte tekrar Türkçe'ye tercüme edilmiş olup biz bu ikinci tercümeden istifade ettik.[39]

---

[35] Hâfız Zehebî'nin hayatı, eserleri ve özellikle *Târîhu'l-İslâm*'ı hakkında bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", **DİA**, XLIV, 180-188.

[36] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârıkī ed-Dımaşkī, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997-2000, XLIV, XLVI-XLVIII, LII.

[37] Zehebî, **Düvelü'l-İslâm**, (thk. Hasan İsmâ'îl Merve), Dâru Sâdır, Beyrut 1999, II.

[38] Zehebî, **el-'İber fî Haberi men Ğaber**, (thk. Ebû Hacer Muhammed es-Saîd Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, III.

[39] Bu bilgiler ve eserin bizim kullandığımız tercümesi için bkz. **Anonim Selçuknâme (Târîh-i Âl-i Selçuk)**, (trc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner), Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 8, 10.

Kādiriyye tarîkatı meşâyihinden olup aynı tarîkatın kendi nisbesiyle anılan Yâfi'iyye kolunun da kurucusu olan Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfi'î el-Yemenî'nin (ö. 768/1367) ***Mir'âtü'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*** adlı eseri de tezimize kaynaklık eden İslâm tarihlerindendir. Müellif Hicret'ten 750/1349 senesine kadar meydana gelen olayları anlatmakta; Hz. Peygamber'in (SAV), ashâb-ı kirâmın, tâbi'înin ve diğer İslâm büyüklerinin hayatlarına ve ayrıca Yemen'e dair malumat vermektedir.[40] Eserin bizim çalışmamıza katkısı ise müellifin Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın katli, Moğolların Dımaşk'a girişlerinden sonra şehir hristiyanlarının müslümanlara karşı aldıkları tavır, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un savaştan sonraki faaliyetleri ve Rükneddîn Baybars'ın Memlük tahtına çıkışı gibi mevzulara dair nakilleri dolayısıyladır. Şeyh Yâfi'î mezkûr hadiseleri naklederken yer yer orijinal ve az bulunur bilgiler de vermektedir. Mesela *Mir'âtü'l-Cinân*, Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ'nın Gürgenç'in Moğollar tarafından işgali sırasında şehid düşmesi hadisesinin teferruatını anlatan az sayıda kaynaktan biridir. Hadiseleri kısa fakat derli toplu olarak nakleden eser birkaç kez tahkik edilerek neşredilmiş olup biz Beyrut'ta son olarak dört cilt halinde yapılan neşrin dördüncü cildini[41] kullandık. Müellifin adı tezimizde "Yâfi'î" şeklinde kısaltılmıştır.

Bahrî Memlük Devleti'nin hizmetinde bulunmuş köklü bir ailenin mensubu olan tarihçi Nâsırüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Mısrî İbnü'l-Furât'ın (ö. 807/1405) aslında bir umûmî tarih eseri olarak kaleme aldığı ve daha çok ***Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk*** adıyla bilinen eseri kıymetli bir çalışma olmakla birlikte günümüze bu eserin ancak bir kısmı ulaşabilmiştir. Bunda muhtemelen müellifin yüz cüzden oluşan bu eserinin ancak bir beşte birini temize çekebilmiş olmasının payı bulunmaktadır. Birçok resmî belgenin de kullanımıyla hazırlanan, Memlükler ve Haçlılar hakkında önemli bilgiler veren *Târîhu'd-Düvel*'in 501-799/1107-1397 seneleri arasındaki vukuatı aktardığı bölümler kısmî eksiklerle bize ulaşmıştır.[42] Bu

[40] Şeyh Yâfi'î, onun *Mir'âtü'l-Cinân*'ı ve diğer eserleri hakkında bilgi için bkz. Derya Baş, "Yâfi'î", **DİA**, XLIII, 175-177.
[41] Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfi'î el-Yemenî, **Mir'âtü'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân**, (thk. Halîl el-Mansûr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, IV.
[42] İbnü'l-Furât ve *Târîhu'd-Düvel* adlı eseri hakkında bilgi için bkz. Sadi S. Kucur, "İbnü'l-Furât, Nâsırüddin", **DİA**, XXI, 45-46.

bölümlerin günümüze ulaşan ve halen Asya ve Avrupa'daki muhtelif yazma eser kütüphanelerinde bulunan kısımları neşredilmiş olup, biz eserin tezimizde incelediğimiz bazı konuları ihtiva eden bölümünün tahkik edilmiş Arapça hali ile aynı kısmın İngilizce tercümesinden oluşan iki ciltlik neşrini[43] kullandık. Bu neşirde Haleb'in Moğollar tarafından işgali, Suriye'de bırakılan İlhanlı birliklerinin sayısı ve vaziyeti, Haçlıların Moğollarla münasebetleri, emrindeki Memlük İslâm ordusuyla birlikte Moğollarla karşılaşmak üzere Kāhire'den ayrılan Sultan Kutuz'un Akkâ'da Haçlılarla görüşmesi gibi bir kısım hadiseler yer almaktadır. Ancak bu neşirde ne yazık ki Aynicâlût Savaşı'nın anlatıldığı kısım bulunmamakta olduğundan, biz bu kısım hakkındaki bilgileri eserin Vatikan nüshasını görmüş ve kullanmış olan araştırmacı Reuven Amitai-Preiss'in Aynicâlût Savaşı'na dair hazırladığı makaleden[44] istifade ile tamamladık. Müellifin adı çalışmamızda "İbnü'l-Furât" şeklinde gösterilmiştir.

Bahrî Memlüklerin son ve Burcî Memlüklerin ilk dönemini idrak etmiş Türk asıllı Hanefî fakîhi ve tarihçi Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısrî İbn Dokmak'ın (ö. 809/1407) hilkatten 799/1396-97 senesine kadar vuku bulan hadiseleri anlatması hasebiyle umûmî tarih özelliği gösteren, fakat sadece bir kısmı günümüze ulaşabilmiş olan eseri ***Nüzhetü'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm*** Moğol istîlâsı, Eyyûbîler ve Bahrî Memlükler hakkında önemli bilgiler vermektedir.[45] Tarihçilerin bu sürece dair muhtasar şekilde naklettikleri bazı olaylara geniş yer vermiş olması ve yine tarihçiler tarafından aktarılmayan bazı diyalogları aktarması eseri çalışmamız için vazgeçilmez kılmaktadır. Hadiseleri sene başlıkları altında incelemiş olan eser Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'ın katli, el-Cezîre ve Suriye'nin Moğollar tarafından işgali, Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluşu, Hülâgû'nun Memlüklere gönderdiği mektup, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un katli ve diğer birçok hadise münasebetiyle tezimizin temel kaynaklarındandır. *Nüzhetü'l-Enâm,* İlhanlılar ve Altın Orda devletleri hakkında da bize kıymetli malumat vermektedir. Eserin 628-659/1230-1261 seneleri arasındaki olayları ele alan ve

[43] Nâsırüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Mısrî İbnü'l-Furât, **Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk (Ayyubids, Mamlukes and Crusaders Selections from the Tārīkh al-Duwal va'l-Mulūk),** (thk. ve not. U. and M. C. Lyons-J. S. C. Riley Smith), W. Heffer and Sons Ltd., Cambridge 1971, I-II.
[44] Bu makalenin tam künyesi araştırma eserlerine ayırdığımız kısımda verilecektir.
[45] İbn Dokmak ve *Nüzhetü'l-Enâm* adlı eseri hakkında bilgi için bkz. Çubukçu, "İbn Dokmak", **DİA**, XIX, 414-415.

dolayısıyla çalışmamız için en önemli hadiseleri ihtiva eden kısmı tahkikli olarak neşredilmiştir.[46] Müellifin çalışmamıza kaynaklık eden diğer bir diğer eseri de ***el-Cevherü's-Semîn fî Siyeri'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk ve's-Selâtîn*** olup bu eser Hz. Ebûbekir'den (ra) 797/1395 senesinin sonuna kadar gelip geçmiş halîfe ve sultanlardan kısaca bahseden bir İslâm tarihidir. Eser tahkikli şekilde neşredilmiştir.[47] Müellifin adı çalışmamızda kısaca "İbn Dokmak" şeklinde gösterilmiştir.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklar arasında bir Selçuklu tarihi daha mevcuttur ki, bu eser kendisinden evvel telif edilen *Selçuknâme*lerin bir tercümesi ve kısmen de zeyli konumunda olup Râvendî, İbn Bîbî ve Aksarâyî'nin eserlerinden sonra bu sahanın en mühim eseridir. Yazıcızâde Ali'nin (ö. 827/1424'ten sonra) Sultan II. Murad'ın (824-848/1421-1444, 850-855/1446-1451) isteği üzerine kaleme aldığı ***Tevârîh-i Âl-i Selçuk***, müellifin İbn Bîbî'nin *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye*'sini Osmanlı Türkçesine tercüme etmesiyle ve bu tercümeye yaptığı ekleme-çıkarmalarla ortaya çıkmıştır. Eser Yazıcızâde'nin müdahaleleri sonucunda tercüme bir eser olmaktan çıkmış, sadece Türkiye Selçukluları dönemini değil; İslâmiyet öncesi Türk tarihini, Gazneliler, Hârizmşahlar, Moğollar ve Anadolu Türk Beylikleri dönemlerini, ayrıca Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerini anlatan umûmî bir Türk tarihi şeklini almıştır. Eserin kaynakları arasında İbn Bîbî'nin eserinden başka Oğuznâme, Râvendî'nin *Râhatü's-Sudûr*'u ve Reşîdüddîn Fazlullâh'ın *Câmi'u't-Tevârîh*'i bulunmaktadır. Eser, yazma nüshalarının edisyon kritiği yapılmak suretiyle tam transkripsiyonlu olarak yayıma hazırlanmıştır.[48] Biz Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Moğollara karşı aldığı tedbirler, onun Celâleddîn Mengübertî ile münasebetleri, Kösedağ Savaşı, İlhanlıların Suriye kumandanı olan Ketboğa Noyan'ın emrindeki Moğol askerinin sayısı gibi mevzularda bu eserden istifade ettik. Müellifin adı çalışmamızda "Yazıcızâde" şeklinde kısaltılmıştır.

---

[46] Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısrî İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm**, (thk. Semîr Tabbâre), el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda 1999.

[47] İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn fî Siyeri'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk ve's-Selâtîn**, (thk. Saîd Abdülfettâh Âşûr), Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke (t.y.).

[48] *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* hakkında yukarıda verdiğimiz bilgiler ve eserin neşri için bkz. Yazıcızâde Ali, **Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi, Giriş-Metin-Dizin)**, (haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017, (Giriş bölümü), s. xxxv-xxxvı. Aynı eser hakkında yine bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Âl-i Selçûk", **DİA**, XL, 72-73.

Mısır'ın İslâmî dönem tarihi hakkında çok değerli eserler telif etmiş olan, siyâsî, coğrâfî, iktisâdî, sosyal ve kültürel tarihe dair çalışmalarıyla ünlenen müderris ve tarihçi Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), İbn Haldûn'un Mısır'da teşkil ettiği tarih ekolünün en başta gelen temsilcisidir. O, tarihe dair kaleme aldığı eserlerinde hadiseleri kaynaklarına inerek incelemiş, ele aldığı olayları tarafsız şekilde aktarmaya gayret etmiştir. Bu bakımdan kendisi, Memlük dönemi tarihçileri arasında güvenilirlik bakımından birinci sırayı işgal etmektedir.[49] Müellif Burcî Memlükler (784-923/1382-1517) devrinde yaşamış olmasına rağmen Bahrî Memlükler dönemine ait en kıymetli malumat da onun ***es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*** adlı eserinde yer almaktadır. İslâmî dönemde Mısır'da hâkimiyet kuran hanedan ve hükümdarlar hakkında bilgi verdikten sonra 568/1172 senesinden başlayarak Mısır'ın tarihini anlatan müellif kendi dönemine kadarki olayları derli toplu şekilde kaydetmiş, anlaşıldığına göre bunu yaparken kendisinden evvel yaşamış İslâm tarihçilerinin rivayetlerini inceleyerek bu rivayetlerin en doğru ve muteber olanlarını dikkate almış, bazen de muhtelif rivayetleri birleştirmiş ve bu şekilde hadiseleri daha geniş ve detaylı olarak aktarmıştır. Naklettiği olayların tarihini gün cinsinden de vermeyi ihmal etmeyen müellifin adı geçen eseri tahkikli olarak neşredilmiş olup bu neşrin birinci cildi[50] tezimizin Bahrî Memlük dönemiyle ilgili kısmının ve bu arada Aynicâlût Savaşı'na dair verdiğimiz bilgilerin de temel kaynağı konumundadır. Çalışmamızda müellif "Makrîzî", eseri ise "es-Sülûk" kısaltmasıyla verilmiştir.

Yukarıda kendisi hakkında kısa bilgi verdiğimiz Makrîzî'nin talebelerinden biri olan, İslâmî ve müspet ilimlerde derin bilgiye sahip bulunan Türk asıllı Burcî Memlük kumandanı Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbuğavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470) de bilhassa Mısır ve Memlük tarihi için çok mühim eserler vermiş tarihçilerdendir. Onun Mısır'ın müslümanlar tarafından fethinden kendi vefat tarihinin iki sene evveline kadar geçen hadiseleri teferruatıyla anlattığı ***en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kāhire*** adlı çalışması İslâmî

[49] Makrîzî'nin hayatı, tarihçiliği ve eserleri hakkında malumat için bkz. Eymen Fuâd es-Seyyid, "Makrîzî", **DİA**, XXVII, 448-451.
[50] Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed el-Makrîzî, **es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I.

dönem Mısır tarihininin en önemli kaynaklarındandır. Müellif bu eserinde hocası Makrîzî'nin üslubunu taklid etmesine rağmen ondan farklı olarak olayları her bir hükümdarın hâkimiyet devresine dair açtığı başlıklar altında incelemeyi tercih etmiştir. *en-Nücûmu'z-Zâhire*, Bahrî ve Burcî Memlük devirleri vukuatına dair verdiği bilgilerle Makrîzî ve Bedreddîn el-Aynî'nin eserlerinden sonra en mühim Memlük tarihi kaynağı kabul edilebilir.[51] Eser tahkikli şekilde neşredilmiş olup biz daha ziyade bu neşrin Moğolların Suriye'yi istîlâsı, Sultan Kutuz'un saltanat dönemi, Aynicâlût Savaşı ve Baybars'ın Memlük tahtını ele geçirmesi gibi ehemmiyetli hadiseleri ihtiva eden yedinci cildinden[52] istifade ettik. Müellifin adı çalışmamızda kısaca "İbn Tağrîberdî" şeklinde verilmiştir.

İslâmî ilimlerin her sahasında çok kıymetli eserler vermiş olan meşhur imâm Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505) İslâm ilim tarihine damgasını vurmuş mühim bir isimdir. Onun telifi olan 600'ü aşkın eserden[53] çalışmamızı alakadar edenlerden birisi ***Târîhu'l-Hulefâ***'sıdır. Müellif bu eserinde Hz. Ebûbekir'den (ra) kendi devrine kadar gelen halîfelerin hayatlarını, onların hilâfet dönemlerinde gerçekleşen mühim olayları ve yine devirlerinde vefat eden meşhur kimseleri konu edinmiş; bu arada Moğolların Bağdâd'ı işgali, Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'ın katli, Sultan Kutuz ve Memlük ümerâsının Moğollarla savaşmak üzere yaptığı hazırlık, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un Dımaşk'a girişi ve sefer dönüşünde öldürülmesi, Rükneddîn Baybars el-Bundukârî'nin Memlük sultanı olması, Abbâsî Hilâfeti'nin Mısır'da ihyası ve Baybars'ın saltanatı döneminde halîfelik yapan iki zâtın hayatları ve icraatları hakkında muhtasar bilgi vermiştir. İslâm halîfeleri hakkında yapılmış derli toplu bir monografik çalışma olan eser tahkikli olarak neşredilmiştir.[54] Müelliften çalışmamızda kısaca "Süyûtî" şeklinde bahsedilmiştir.

---

[51] İbn Tağrîberdî'nin tarihçiliği ve başta *en-Nücûmu'z-Zâhire* olmak üzere eserleri hakkında bilgi için bkz. Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî", **DİA**, XX, 385-388.

[52] Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbuğavî ez-Zâhirî, **en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kāhire**, (not. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, VII.

[53] Bununla birlikte Süyûtî'nin eserlerinin 1000'den ziyade olduğunu söyleyen araştırmacılar da mevcuttur. İmâm Süyûtî'nin hayatı ve İslâmî ilimlerin muhtelif dallarında telif ettiği en mühim eserler hakkında bkz. Halit Özkan, "Süyûtî", **DİA**, XXXVIII, 188-198.

[54] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2012.

2. Umûmî Tarihler

Çalışmamızda istifade ettiğimiz umûmî tarihlerin en başta geleni, Ortaçağ'ın en büyük İslâm tarihçisi kabul edilen büyük edip ve muhaddis Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'nin, daha meşhur adıyla İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233)[55] ***el-Kâmil fi't-Târîh*** adlı eseridir. Hilkatten 628/1230-31 senesine kadar gelen hadiseleri büyük bir titizlikle kaydeden, kendisine ulaşan rivayetleri tahlil ve tenkit ederek eserine alan müellif, hadiseleri sene başlıkları altında incelemiş ve her sene vuku bulan olaylardan başka o sene vefat eden meşhur kimseler hakkında malumata da yer vermiştir. Eserinde Peygamberler tarihi, eski Fars hükümdarları, Selevkoslar, Câhiliye Arapları ve Hz. Peygamber'in (SAV) hayatı hakkında teferruatlı bilgi veren müellif 302/915 senesine kadarki olayları büyük ölçüde Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'ünden almış, bununla beraber adı geçen eserde bulunan ve kendisinin güvenilir görmediği rivayetleri çıkarmak ve bazı ilaveler yapmak suretiyle kendi eserinin ilgili kısmını şekillendirmiştir. Eserini hazırlarken ulaşabildiği tüm sözlü ve yazılı kaynakları kullanan ve rivayetleri tenkit süzgecinden geçirerek kaydeden müellif, İslâm tarihi kaynaklarının da başarılı bir sentezini ortaya koymuştur. *el-Kâmil*, birçok mevzuda olduğu gibi Haçlı Seferleri ve Moğol istîlâsı hakkında yapılacak araştırmaların en mühim kaynağı durumundadır. Bilhassa müellifin Moğol istîlâsına görgü tanıklığı yapan müslüman tüccarların, fakîhlerin ve diplomatların sözlü ifadelerinden istifade etmiş olması, eserin çalışmamız için ehemmiyetini artırmaktadır.[56] Müellifin on büyük cilt halinde kaleme aldığı *el-Kâmil* bir komisyon tarafından on iki cilt halinde Türkçe'ye tercüme edilmiş olup biz bu neşrin İslâm devletlerinin Moğol istîlâsı arifesindeki vaziyetlerine dair bilgiler veren, yine Abbâsî-Hârizmşah mücadelesini, başladığı tarihten müellifin vefatına yakın bir döneme kadar Moğol istîlâsını, Hârizmşahların Moğollarla mücadelesini ve istîlâ sırasında cereyan eden çarpıcı hadiseleri ihtiva

[55] İzzeddîn İbnü'l-Esîr'in hayatı, eserleri ve tarihçiliği hakkında bkz. Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", **DİA**, XXI, 26-27.
[56] İzzeddîn İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Özaydın, "el-Kâmil", **DİA**, XXIV, 281-283.

eden on ikinci cildinden[57] yararlandık. Müellifin adı çalışmamızda "İbnü'l-Esîr" şeklinde kısaltılmıştır.

Türk bir baba ile ve meşhur Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin kızından dünyaya gelmiş olan meşhur âlim, vâiz ve tarihçi Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-'Avnî el-Bağdâdî, daha meşhur adıyla Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) tarafından kırk cilt halinde telif edilmiş olan ***Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*** adlı eser, yaratılıştan müellifin ölüm tarihine kadar geçen olayları yıl başlıkları altında anlatan mühim bir kaynaktır. Müellifin kendisinden evvel telif edilmiş olan kaynakları incelemek ve kendi şahit olduğu hadiseleri de bunlara ilave etmek suretiyle hazırladığı bu eser Selçuklulara dair başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler içermesi, müellifin bazı mühim tarihî şahsiyetler ile bizzat görüşerek kaydettiği bilgileri ihtiva etmesi ve Eyyûbî hâkimiyetindeki Suriye hakkında verdiği önemli malumat ile asrının en değerli tarih eserleri arasında yer almıştır.[58] Eserin muhtelif kısımları çeşitli tarihlerde neşredilmiş olmakla birlikte, biz tezimizde eserin tamamının bir heyet tarafından yirmi üç cilt halinde yapılmış tahkikli neşrinin incelediğimiz konularla alakalı yirmi ikinci cildini[59] kullandık. Bu ciltte Abbâsîlerin Hârizmşahlarla anlaşmazlıkları, Eyyûbîlerin Moğol istîlâsı arifesinde Türkiye Selçukluları ve Hârizmşahlar ile münasebetleri, Eyyûbîlerin V. Haçlı Seferi'nde Mısır'a çıkarma yapan Haçlılara karşı verdikleri mücadeleler, Celâleddîn Mengübertî'nin bazı siyâsî ve askerî faaliyetleri, Moğolların Ögedey döneminde el-Cezîre'de ve hilâfet topraklarında yaptıkları katliam ve yağmalar, Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluşu ve Bahrî Memlüklerin Eyyûbîlerle mücadeleleri gibi çalışmamızı doğrudan ve dolaylı yoldan alakadar eden hadiseler yer almaktadır. Müellifin adı çalışmamızda "Sıbt" şeklinde kısaltılmıştır.

Gûrlu hükümdarlarının hizmetinde bulunmuş bir aileden gelen ve kendisi de Delhi Türk Sultanlığı'nın (602-932/1206-1526) hizmetinde bulunan âlim, edip ve tarihçi Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed yahut meşhur adıyla

[57] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, (trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, XII.

[58] Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, faaliyetleri ve eserleri hakkında malumat için bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", **DİA**, XXXVII, 87-88.

[59] Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-'Avnî el-Bağdâdî, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân**, (thk. İbrâhîm ez-Zeybek), er-Risâletü'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013, XXII.

Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî (ö. 664/1266'dan sonra) tarafından Fars dilinde kaleme alınan ***Tabakāt-ı Nâsırî***, asrının önemli umûmî tarihlerindendir. Eserini 658/1260 senesinde tamamlayarak Delhi Türk Sultanı I. Nâsırüddîn Mahmûd Şâh'a (644-664/1246-1266) takdim eden ve eserine bu yüzden *Tabakāt-ı Nâsırî* adını veren müellif, yirmi üç tabakadan oluşan eserinde Peygamberler tarihi, Hz. Peygamber'in (SAV) hayatı, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler, İran ve Yemen hükümdarları, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Deylemîler, Gazneliler, Selçuklular, İldenizliler, Salgurlular, Eyyûbîler, Hârizmşahlar, Gûrlular, Delhi Sultanları, Karahıtaylar ve Moğollar hakkında geniş bilgi vermiştir. *Tabakāt-ı Nâsırî* gerek içerdiği orijinal bilgiler, gerekse zengin muhtevası ve hoş üslûbuyla sonraki tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.[60] Müellif Moğol istîlâsının başladığı yıllarda Hindistan ve Afganistan'da cereyan eden hadiseleri mümkün mertebe teferruatıyla anlatmış ve başka kaynaklarda haklarında bilgiye ulaşamadığımız bölgelerin işgali hakkında malumat vermiştir. Dolayısıyla onun eseri istîlânın söz konusu coğrafyalardaki etkileri hakkında bilgi veren yegane kaynak konumundadır. Bundan başka, müellifin Hindistan gibi uzak bir coğrafyada bulunduğu halde İlhanlıların Irak ve el-Cezîre'deki işgalleri hakkında başka kaynaklarda bulunmayan enteresan bilgiler vermesi eserin ehemmiyetini bir kat daha artırmaktadır. Biz Cengiz devri Moğol istîlâsı, Hülâgû'nun İsmâilî seferi, Bağdâd'ın işgali ve Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın şehâdeti, Meyyâfârıkîn olayları ve daha başka mevzularda bu kıymetli eserden istifade ettik. Eserin biri Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârizmşahlar tabakalarını ihtiva eden,[61] bir diğeri Moğol istîlâsına dair kayıtları içeren[62] iki ayrı Türkçe tercümesi mevcut olup ikisi de tarafımızdan kullanılmıştır. Müellifin ismi çalışmamızda kısaca "Cûzcânî" şeklinde gösterilmiştir.

Hama Eyyûbî hükümdarı olmakla birlikte bir tarih ve coğrafya âlimi olan Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâ'îl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331) yine Hama Eyyûbî hükümdarlarından olup Aynicâlût Savaşı'na Memlük

[60] Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî ve *Tabakāt-ı Nâsırî* adlı eseri hakkında bilgi için bkz. A. S. Bazmee Ansari, "Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc", **DİA**, VIII, 98-99.

[61] Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)**, (trc. ve not. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015.

[62] Cûzcânî, **ae. (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)**, (trc. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

safında iştirak eden el-Melikü'l-Mansûr Nâsırüddîn Muhammed'in yeğeni ve yine bu savaşta onunla birlikte bulunan el-Melikü'l-Efdal Alî'nin oğludur. Ebü'l-Fidâ, İslâmî ve müspet ilimlerin birçok dalında icâzet alarak tahsilini tamamlamış, bunun yanı sıra Memlüklerin Moğollara, Haçlılara ve Ermenilere karşı tertip ettikleri seferlere katılarak büyük kahramanlıklar icra etmiştir. Ancak onu asıl şöhrete ulaştıran ise hiç şüphesiz umûmî tarih türündeki eseri ***el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*** olmuştur. Hilkatten 729/1329 senesine kadar gelen hadiseleri ihtiva eden eser özellikle Eyyûbîlerin son ve Memlüklerin ilk dönemine ilişkin verdiği bilgiler dolayısıyla çalışmamızın önemli kaynaklarından biridir.[63] Müellif mühim olayları bu olaylara ait başlıklar altında toplamış, yılları ise metnin içerisinde göstermiştir. Eyyûbîlerin Haçlılarla ve Moğollarla münasebetleri, Moğolların Irak, el-Cezîre ve Suriye'yi istîlâsı, Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluşu ve Memlüklerin Eyyûbîlerle mücadeleleri, Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un faaliyetleri, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un katli ve Rükneddîn Baybars'ın Memlük tahtına çıkışı gibi hadiseler hakkındaki birçok rivayet hususunda Ebü'l-Fidâ sonraki tarihçilere kaynaklık etmiş, birçok tarihçi onun ifadelerini büyük bir değişikliğe tâbi tutmaksızın eserlerine almışlardır. Bu da onun eserinin güvenilirliğinin ve üslubunun güzelliğinin bir delilidir. Eser birkaç defa tahkikli olarak neşredilmiş olup biz eserin Kāhire neşrinin tezimizle ilgili mevzuları ihtiva eden üçüncü ve dördüncü ciltlerini[64] kullandık. Müellifin adı tezimizde "Ebü'l-Fidâ" kısaltmasıyla gösterilmiştir.

Dedesi Eyyûbîlerin, babası ve kendisi ise Bahrî Memlük Devleti'nin hizmetinde bulunmuş olan Türk asıllı Memlük tarihçisi Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra) 709/1309 senesinde telifine başlayıp 736/1335-36'da itmam ettiği ***Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Ğurer*** adlı dokuz cüzlük umûmî tarihinin sekizinci cüzünü Memlük tarihine ayırmıştır. Eserinin her bir cüzüne bir felek ismi vermiş olan müellif, *Zehrü'l-Mürûc min Kısmeti Feleki'l-Bürûc* adını verdiği sekizinci cüzde Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluşundan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (693-694/1293-1294, 698-708/1299-1309, 709-

[63] Ebü'l-Fidâ'nın hayatı ve tarihçiliği, yine onun tarih, coğrafya ve nahiv ilmine dair telif ettiği eserler hakkında bkz. Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", **DİA**, X, 320-321; a. mlf., "el-Muhtasar", **DİA**, XXXI, 70-71.
[64] Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâ'îl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, el-Matba'atü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısriyye, (y. y.), 1325/1907, III-IV.

741/1310-1341) devrine kadar Memlük tarihini anlatır.[65] Eserin bu sekizinci cüzünde yer alan diğer hadiseler normal bir üslupla kaleme alınmış olduğu halde Aynicâlût Savaşı'nın anlatıldığı yerde ifadelerin heyecanlı, secili ve sanatlı bir hal alması enteresandır. Bir heyet tarafından tahkik edilen eserin her bir cüzü bir cilt halinde neşredilmiştir. Biz bu neşrin; Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın şehâdeti, Suriye'nin Moğollar tarafından istîlâ edilmesi, Hülâgû'nun Memlüklere gönderdiği tehdit mektubu, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un savaştan sonraki icraatları ve katli, Rükneddîn Baybars'ın tahta çıkışı gibi çalışmamızda incelediğimiz hadiseler hakkında bilgi içeren sekizinci cildini kullandık.[66] Müellifin adı çalışmamızda kısaca "İbnü'd-Devâdârî" şeklinde gösterilmiştir.

Fıkıh, Arap dili, şiir gibi sahalarda mühim bir âlim kabul edilen mutasavvıf ve şâir Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Ma'arrî yahut daha meşhur adıyla İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349), daha ziyade Ebü'l-Fidâ'nın telif ettiği *el-Muhtasar*'a yazdığı zeyl ile bilinir. Müellif *el-Muhtasar*'ı özetlemek ve 729-749/1329-1349 seneleri arasında gerçekleşmiş hadiseleri de kendisi ilave etmek suretiyle ***Târîhu İbni'l-Verdî*** adıyla da meşhur olan ***Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*** isimli eserini hazırlamıştır.[67] Eser 729/1329 tarihinden evvelki diğer tüm hadiselerde olduğu gibi Moğol istîlâsı, Eyyûbîler, Memlükler ve Aynicâlût Savaşı hakkında da büyük ölçüde *el-Muhtasar*'ı esas almış olup söz konusu mevzular hakkında önemli bir ilavede bulunmamış olduğundan dolayı tezimizin en başta gelen kaynakları arasında yer almamaktadır. Eserin bizim incelediğimiz kısımlarında bulunan ifadeler ekseriyetle *el-Muhtasar*'dan bire bir alınmıştır. Biz muhtelif zamanlarda birkaç defa tahkikli vaziyette neşredilmiş olan *Tetimmetü'l-Muhtasar*'ın iki ciltlik Beyrut baskısının

[65] İbnü'd-Devâdârî ve eseri *Kenzü'd-Dürer* hakkında malumat için bkz. Cevat İzgi, "İbnü'd-Devâdârî", **DİA**, XXI, 11-13.
[66] Seyfeddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Ğurer (Die Chronik des İbn ad-Dawādārī-Die Bericht Über Die Frühen Mamluken)**, (thk. Ulrich Haarmann), Schwarz, Freiburg-Kāhire 1971, VIII.
[67] İbnü'l-Verdî ve *Tetimmetü'l-Muhtasar* adlı eseri hakkında bkz. İsmail Durmuş-Ali Şakir Ergin, "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", **DİA**, XXI, 239-240.

ikinci cildini[68] kullandık. Müellifin adı tezimizde "İbnü'l-Verdî" kısaltmasıyla yer almaktadır.

Bahrî Memlükler döneminin büyük müfessir, muhaddis, Şâfiî fakîhi ve tarihçisi olan Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâ'îl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî yahut daha meşhur adıyla İbn Kesîr (ö. 774/1373), hazırladığı büyük Kur'ân tefsîrinden başka ***el-Bidâye ve'n-Nihâye*** adını verdiği umûmî tarih eseriyle meşhur olmuştur.[69] Eser dünya tarihinin anlatıldığı *el-Bidâye* ve akâide dair olan *en-Nihâye* olmak üzere iki ana kısımdan teşekkül etmiştir. Yaratılıştan 767/1365-66 yılına kadar cereyan eden olayların anlatıldığı *el-Bidâye*'nin başlangıçtan Hz. Peygamber'in (SAV) irtihâline kadar olan bölümleri âyetler ve hadîslerle desteklenmiş olup bu bakımdan söz konusu bölümler son derece muteber bilgiler ihtiva etmektedir. Eserde Hz. Peygamber'in siyerine ayrılmış olan kısım da oldukça geniştir. Kendisinden önce telif edilmiş birçok önemli tarih eserini kaynak olarak kullanan müellif *el-Bidâye*'de hadiseleri yıl başlıkları altında anlatmış, her yılın hadiselerini naklettikten sonra o yıl vefat eden meşhur şahsiyetlere ait bilgilere de yer vermiştir.[70] *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'nin bizim çalışmamızı asıl ilgilendiren kısmı ise Moğol istîlâsından evvel İslâm âleminin vaziyeti, Moğolların Irak ve Suriye'yi istîlâsı, Eyyûbîlerin Moğollara karşı tavrı, Bahrî Memlük Devleti'nin kurulduğu yıllardaki bazı hadiseler, Aynicâlût Savaşı ve Baybars'ın cülusuna kadar cereyan eden olaylar hakkındadır. Müellifin bilhassa Sultan Kutuz'a ve Aynicâlût Savaşı'na dair verdiği bilgiler orijinal ve kıymetlidir. Biz birkaç kez tahkikli olarak neşredilmiş olan bu mühim eserin Mehmet Keskin tarafından hazırlanmış Türkçe tercümesinin on üçüncü cildini[71] kullandık. Müellifin adı çalışmamızda "İbn Kesîr" şeklinde kısaltılmıştır.

Meşhur sosyolog, filozof ve devlet adamı olup daha ziyâde İbn Haldûn adıyla bilinen Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-

---

[68] Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdî el-Bekrî el-Kureşî el-Ma'arrî, **Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, II.

[69] İbn Kesîr'in hayatı ve eserleri hakkında malumat için bkz. Özaydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", **DİA**, XX, 132-134.

[70] İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Özaydın, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", **DİA**, VI, 131-132.

[71] Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâ'îl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000, XIII.

Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), telif ettiği eserler ve bu eserlerdeki görüşleriyle Ortaçağ'a damgasını vurmuş mühim bir isimdir. Kuzey Afrika ve Endülüs'te Hafsîlerin (625-982/1228-1574), Merînîlerin (592-869/1196-1465) ve Nasrîlerin (635-897/1238-1492) hizmetinde bulunarak önemli siyâsî ve diplomatik vazifeleri deruhte etmiş olan İbn Haldûn, daha sonra Burcî Memlüklerinin (784-923/1382-1517) hizmetine girmiştir. O, bulunduğu yerlerde çok sayıda tarih eserini inceleme imkanı elde etmiş ve bu incelemeleri neticesinde ***Kitâbü'l-'İber ve Dîvânü'l-Mübtede'i ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve Men 'Âsarahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*** adlı umûmî tarih eserini ve bu eserin başında bulunmakta olup tarih ilmine dair birçok meseleyi ele alan meşhur *Mukaddime*'sini hazırlamıştır. Müellifin tarih ilmine dair ortaya koyduğu teori ve görüşleri içermesi ve onun geliştirdiği tarih metodolojisini gözler önüne sermesi dolayısıyla *Mukaddime* İbn Haldûn'un diğer eserlerinin önüne geçmiş olsa da, müellifin bizim çalışmamız için asıl ehemmiyet arzeden eseri onun *Kitâbü'l-'İber*'idir. Müellif bu eserinde Araplar, Nabatîler, Süryânîler, Farslar, eski Mısırlılar, Yunanlılar, Türkler ve Franklar gibi milletlerin tarihini anlattıktan sonra Hz. Peygamber (SAV), Hulefây-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler dönemlerine ve diğer İslâm hanedanlarının tarihlerine dair malumat vermektedir. Eserin Kuzey Afrika ve Berberîlere dair verdiği bilgiler bilhassa kıymetlidir. Kāhire'de bulunduğu süre içerisinde kendisine ait bir tarih ekolü oluşturan ve başta Makrîzî olmak üzere birçok tarihçiyi etkileyen İbn Haldûn, diğer tarihçilerden farklı olarak hadiseleri gerçekleşme sıralarına göre değil konularına ve dönemlere göre tasnif etmek suretiyle incelemiştir.[72] *Kitâbü'l-'İber*'in tezimiz için önemli olan kısmı ise Moğol istîlâsı sırasında Eyyûbîlerin ve Memlüklerin durumu, bunların istîlâya verdikleri tepki, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un öldürülmesi ve Baybars'ın tahta geçmesi gibi mevzulara dairdir. Çalışmamızda eserin Riyâd'da hazırlanan tahkikli neşri[73] kullanılmıştır. Tezimizde müellif "İbn Haldûn" kısaltmasıyla gösterilmiştir.

[72] İbn Haldûn'un hayatı, tarihe ve siyasete dair görüşleri, *Kitâbü'l-'İber*'i ve diğer eserleri hakkında geniş malumat için bkz. Süleyman Uludağ-Tahsin Görgün, "İbn Haldûn", **DİA**, XIX, 538-555.

[73] Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, **Kitâbü'l-'İber ve Dîvânü'l-Mübtede'i ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve Men 'Âsarahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber**, (thk. Ebû Sahîb el-Keremî), Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, Riyâd, (t. y.).

Daha çok İmâm Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine yazdığı *'Umdetü'l-Kārî* adlı şerh ile tanınan Türk asıllı muhaddis, Hanefî fakîhi, dil âlimi ve tarihçi Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî'nin (ö. 855/1451) başlangıçtan 850/1446 senesine kadarki olayları anlattığı umûmî tarih türündeki eseri ***'İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*** özellikle Moğolların Suriye'yi istîlâsından itibaren gerçekleşen hadiselere dair verdiği bilgilerle tezimizin en başta gelen kaynaklarından biridir. İslâmî ilimlerin birçok sahasında vukûfiyetiyle bilinen Aynî eserini hazırlarken kendisinden evvel telif edilmiş İslâm tarihlerini büyük bir titizlikle incelemiş ve bir hadiseyi anlatırken o hadiseye dair en muteber gördüğü kaynakların nakillerini de tek tek sıralama ihtiyacı hissetmiştir. İki ana kısımdan oluşan eserin birinci kısmı dünyanın yaratılışı ve coğrafyası, Peygamberler tarihi ve muhtelif milletlerin tarihleri konularını ihtiva etmekte; ikinci kısım ise Hz. Peygamber (SAV), Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler ve bunlardan sonra İslâm dünyasının çeşitli coğrafyalarında devlet kurmuş hanedanların tarihlerini kapsamaktadır. Eserin son kısmı Memlük tarihine ait olup bu kısımda Memlüklerin İlhanlılarla mücadelelerine de geniş yer verilmiştir.[74] Eserde -olayları yıl başlıkları altında nakleden umûmî tarihlerin birçoğunda olduğu gibi- her sene gerçekleşen hadiselerin anlatımından sonra bir vefeyât kısmı yer almaktadır. *'İkdü'l-Cümân* Moğolların Suriye'yi istîlâsı, Eyyûbîlerin istîlâ sırasındaki vaziyetleri, Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluşu, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un katli ve Baybars'ın Memlük tahtına oturması gibi hadiselerde ve daha birçok hadisede başvurduğumuz kıymetli bir kaynaktır. Eserin 565-707/1168-1307 yılları arasında cereyan eden olayları anlatan bölümü dokuz cilt halinde tahkik edilerek neşredilmiş olup biz bu neşrin yukarıda zikrettiğimiz hadiseleri ihtiva eden dördüncü ve beşinci ciltlerini[75] kullandık. Hadîs, fıkıh, tarih ve tabakât türlerinde birçok eser vermiş olan müellifin[76] adı tezimizde "Aynî" şeklinde kısaltılmıştır.

---

[74] İmâm Bedreddîn el-Aynî'nin *'İkdü'l-Cümân* adlı eseri hakkında daha geniş malumat için bkz. Tomar, "İkdü'l-Cümân", **DİA**, XXII, 25-26.

[75] Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, **'İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân ('Asru'l-Eyyûbî)**, (thk. Mahmûd Rızk Mahmûd), Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kāhire 2010, IV; **ae. ('Asru Selâtîni'l-Memâlîk)**, (thk. Muhammed Muhammed Emîn), Kāhire 2010, V.

[76] Aynî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ali Osman Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", **DİA**, IV, 271-272.

Timurlular (771-913/1370-1507) döneminin meşhur tarihçisi Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd el-Herevî'nin (ö. 903/1498) Farsça telif ettiği ***Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*** adlı eser, özellikle Abbâsîler, Hârizmşahlar ve İlhanlılarla ilgili olarak zaman zaman müracaat ettiğimiz kaynaklardan biridir. Müellifin Alî Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği bu yedi ciltlik dünya tarihinde kâinâtın yaratılışından 899/1494 senesinden sonraki bir tarihe kadar vuku bulan mühim hadiseler anlatılmıştır. Eserde Peygamberler tarihi, Hz. Peygamber (SAV) ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemleri, on iki imâm, Emevî ve Abbâsî halîfeleri, Abbâsîler ile muâsır olan Selçuklular ve Hârizmşahlar gibi hanedanlar, Cengiz ve ahfadının dönemleri, Timurlenk ve haleflerinin vukuatı yer almaktadır.[77] Biz eserin on cilt halinde ve taş baskı olarak hazırlanmış neşrinin Abbâsîlerin Hârizmşahlarla münâzaasına, Hülâgû'nun İsmâilî seferine, yine Hülâgû'nun Bağdâd, Meyyâfârıkîn ve Mardin'i işgaline, Suriye'nin istîlâsına ve Aynicâlût Savaşı'na dair bilgiler veren dördüncü ve beşinci ciltlerini[78] kullandık. Çalışmamız sırasında farkettiğimiz üzere *Ravzatü's-Safâ*'nın özellikle İlhanlılara dair hadiseleri içerdiği bölümler müellif tarafından ekseriyetle Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî'nin *Câmi'u't-Tevârîh*'inden alıntılanmıştır. Müellifin adı tezimizde "Mirhând" şeklinde yer almaktadır.

Mîrhând'ın torunu olup dedesi gibi Timurluların, daha sonra Bâbürlülerin (932-1274/1526-1858) hizmetinde bulunan İranlı tarihçi Gıyâsüddîn Hândmîr b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Celâliddîn Muhammed b. Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî'nin (ö. 942/1535-36) Farsça kaleme aldığı üç ciltlik umûmî tarih eseri ***Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*** yaratılıştan başlayarak Şâh İsmâîl'in ölümüne (930/1524) kadar gelen olayları anlatmaktadır. Hândmîr'in *Habîbü's-Siyer*'de dedesi Mîrhând'ın *Ravzatü's-Safâ*'da bahsetmediği bazı hanedanlardan bahsetmesi; Safevîler (907-1148/1501-1736), Timurlular, Bâbürlüler ve Şeybânîler (905-1007/1500-1599) hakkında bilhassa görgü tanıklığı yaptığı hadiseleri kaydetmiş olması eseri önemli kılmaktadır. Eserde anlatılan her devrin nihayetinde o devirde yaşamış önemli devlet adamları, seyyidler, şâirler ve fâzıl

[77] Mîrhând ve eseri *Ravzatü's-Safâ* hakkında bilgi için bkz. Aka, "Mîrhând", **DİA**, XXX, 156-157.
[78] Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd el-Herevî, **Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, Tahran 1270/1854, IV-V.

kimseler hakkında bilgi verilmiştir.[79] Biz eserin tahkikli neşrinin Hülâgû'nun İsmâilî kalelerini, Bağdâd'ı, Meyyâfârıkîn'i ve Mardin'i işgaline, Suriye'yi istîlâsına ve Aynicâlût Savaşı'na dair kısa bilgiler veren üçüncü cildini[80] kullandık. *Habîbü's-Siyer* Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın teşkil ettiği bir heyet tarafından da Türkçe'ye tercüme ettirilmiş olup biz bu tercümenin de yazma bir nüshasından[81] istifade ettik. Müellifin adı çalışmamızda kısaca "Hândmîr" şeklinde gösterilmiştir.

Anadolu seyyidlerinden olup muhtelif kadılık ve müderrisliklerde bulunmuş olan Osmanlı dönemi tarihçisi Cenâbî Mustafa Efendi (ö. 999/1590) Arapça olarak telif ettiği ***el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'ili ve'l-Evâhir*** adlı eseriyle umûmî tarih türünde eser vermiş ilk Osmanlı tarihçisi olma vasfını kazanmıştır. Peygamberler tarihine ve İslâm öncesinde kurulmuş devletlere ayırdığı bölümlerden sonra seksen iki adet devleti birer bâb başlığı altında incelemek suretiyle toplam seksen altı bölüm halinde hazırladığı eserinde müellif klasik Arap tarih yazıcılığı metodunu uygulamıştır. Eser günümüze ulaşmayan bazı kaynaklardaki bilgileri de nakletmesi, Hz. Peygamber (SAV) döneminden itibaren kurulmuş olan tüm İslâm devletleri hakkında müstakil başlıklar altında malumat vermesi, hangi kaynakları nerede kullandığını belirtmesi gibi açılardan ehemmiyetlidir. Eserin beşte biri 997/1588-89 yılına kadar gelen Osmanlı tarihine ayrılmıştır. Sultan III. Murad'a (982-1003/1574-1595) ithaf ve takdim edilen eserin muhtelif yazma eser kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmakta olup[82] biz eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hamidiye koleksiyonunda mukayyet nüshasını[83] kullandık. Eserin daha ziyade istifade ettiğimiz kısmı ise Sultan Kutuz'un cihâd hazırlığı, Aynicâlût Savaşı ve Baybars'ın saltanatına kadar cereyan eden hadiselere dairdir. Müellif tezimizde "Cenâbî" kısaltmasıyla gösterilmiştir.

---

[79] Hândmîr'in hayatı, *Habîbü's-Siyer*'i ve diğer eserleri hakkında malumat için bkz. Aka, "Hândmîr", **DİA**, XV, 550-552.

[80] Gıyâsüddîn Hândmîr b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Celâliddîn Muhammed b. Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî, **Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer (Târîh-i Habîbü's-Siyer)**, (mkd. Cemâleddîn Hümâyî, ed. Muhammed Debîr-i Siyâkî), Kitâbhâne-i Hayyâm, Tahran 1333/1915, III.

[81] Hândmîr, **age.** (Osmanlıca trc.), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 3245.

[82] Cenâbî Mustafa Efendi, *el-'Aylemü'z-Zâhir* adlı eseri ve eserin bazı yazma nüshaları için bkz. Mehmet Canatar, "Cenâbî Mustafa Efendi", **DİA**, VII, 352-353.

[83] Cenâbî Mustafa Efendi, **el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'ili ve'l-Evâhir**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no: 896.

Çalışmamız için büyük bir ehemmiyeti olmamakla birlikte belli hususlarda kendisine müracaat ettiğimiz kaynaklardan biri de meşhur müfessir, Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî fakîhi Kadı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Nizâmü't-Tevârîh* adıyla Fars dilinde kaleme aldığı ve birçok İslâm hanedanı hakkında kısaca malumat veren umûmî tarihinin Sultan III. Mehmed'in (1003-1012/1595-1603) talimatıyla Mustafa b. Abdurrahmân (ö. ?) tarafından ***Enîsü'l-Mülûk*** adıyla yapılmış tercümesidir.[84] Ancak birçok Osmanlı dönemi tercümesi örneğinde görüldüğü üzere mütercim *Nizâmü't-Tevârîh*'i tercüme ederken kaynak esere tamamen sadık kalmamış ve bazı ilavelerde bulunmak suretiyle kendi eserini kurmuştur. Mütercim eserin başına kâinâtın yaratılışı hakkında bir bölüm ve eserin son kısmına Sultan III. Mehmed'den başlayarak Osmanlı hanedanının Hz. Âdem'e (AS) kadar uzanan şeceresini eklemiştir. Biz eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hüsrev Paşa koleksiyonunda kayıtlı nüshasının[85] Abbâsîler, Hârizmşahlar, Bâtınîler, Moğollar ve Memlüklerle ilgili kısımlarından istifade ettik.

Meşhur Osmanlı âlimi, mutasavvıfı, müneccimbaşısı ve tarihçisi olan Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullâh'ın (ö. 1113/1702) ***Câmi'u'd-Düvel*** adıyla Arapça olarak telif ettiği umûmî tarih eseri de müslim ve gayrimüslim birçok hanedan hakkında önemli malumat veren kıymetli bir çalışmadır. Hilkatten 1081/1670 senesine kadarki vukuatı ihtiva eden eserin sistematiği diğer birçok umûmî tarih eserininkinden farklı ve daha karmaşıktır. Osmanlı tarihçileri arasında tenkitçi tarihçilik anlayışına yönelmiş ilk müelliflerden olan Müneccimbaşı eserinde kendisinden önceki kaynakları iyi tetkik etmiş, bu arada diğer tarih eserlerinde yer almayan bazı küçük kabilelerin ve hanedanların dahi isimlerini ve tarihlerini aktarmaya gayret etmiştir. Eserin müellifin bizzat şahit olduğu Sultan IV. Mehmed (1058-1099/1648-1687) devri olaylarına dair kısmı bilhassa önemlidir.[86] *Câmi'u'd-Düvel* telifinden otuz sene sonra Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın emriyle meşhur müderris ve dîvân şâiri Nedîm Ahmed Efendi riyâsetindeki bir heyet tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve daha sonraki dönemde ***Sahâ'ifü'l-Ahbâr fî Vekâyi'i'l-A'sâr*** adıyla İstanbul'da basılmış olup biz bu tercümenin Abbâsî-Hârizmşah

[84] Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", **DİA**, VI, 102.
[85] Mustafa b. Abdurrahmân, **Enîsü'l-Mülûk (Terceme-i Nizâmü't-Tevârîh)**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 293.
[86] Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", **DİA**, XXXII, 4-5.

anlaşmazlığı, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Moğollara karşı Halîfe Nâsır-Lidînillâh'a askerî destek göndermesi, Hârizmşahların Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîlerle münasebetleri ve Aynicâlût Savaşı gibi mevzularda bilgiler içeren ikinci cildini[87] kullandık. *Câmi'u'd-Düvel'*de muhtelif hanedanlar hakkında bilgi veren kısımlar müstakil çalışmalara, tercüme ve neşirlere de konu olmuştur. Biz *Câmi'u'd-Düvel*'in Türkiye Selçuklularından bahseden kısmının günümüzde hazırlanmış bir Türkçe tercümesinden[88] de istifade ettik. Müellifin adı tezimizde kısaca "Müneccimbaşı" şeklinde gösterilmiş, onun eserinin Osmanlıca matbû nüshası "Sahâ'ifü'l-Ahbâr" ve eserin Türkiye Selçukluları ile ilgili kısmının günümüz Türkçesine tercümesi "Câmi'u'd-Düvel" kısaltmalarıyla verilmiştir.

3. Terâcim ve Vefeyât Kitapları

Daha çok günümüze ulaşan tek eseri ***Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*** ile meşhur olmuş fakîh, edip ve tarihçi Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî veya daha bilinen adıyla İbn Hallikân (ö. 681/1282), adı geçen eserinde çeşitli sahalarda şöhrete kavuşmuş 800 küsur kimsenin hal tercümesini vermiş ve bu şekilde vefeyât türünün İslâm tarihindeki bilinen ilk örneğini ortaya koymuştur. Müellifin İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kendi dönemine kadar yaşamış sultan, vezîr, emîr, müctehid, müfessir, muhaddis, fakîh, kadı, zâhid, edip, tarihçi, astronom, filozof vs. şahsiyetleri alfabetik olarak sıraladığı eser bütün Ortaçağ tarihi araştırmaları için en kıymetli kaynaklardan biri durumundadır.[89] Eyyûbîlerin son ve Bahrî Memlüklerin ilk dönemini idrak etmiş ve Memlük hizmetinde Suriye kādi'l-kudâtlığı yapmış olan müellifin birçok hadisenin görgü tanığı oluşu, ayrıca eserinde kendisinin ve hocalarının gözlemlerinden istifade etmiş olması *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı daha da kıymetli hale getirmektedir. Biz eserin tahkikli neşrinin Sultan Kutuz ve el-Melikü'n-Nâsır

[87] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullâh, **Sahâ'ifü'l-Ahbâr fî Vekâyi'i'l-A'sâr (Terceme-i Câmi'u'd-Düvel)**, (trc. Nedîm Ahmed Efendi vd.), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1285/1868-69, II.
[88] Müneccimbaşı, **Câmi'u'd-Düvel (Selçuklular Tarihi II)**, (haz. Ali Öngül), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2017.
[89] İbn Hallikân ve eseri *Vefeyâtü'l-A'yân* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Özaydın, "İbn Hallikân", **DİA**, XX, 17-19.

Selâhaddîn Yûsuf'tan bahseden kısımlarının yer aldığı dördüncü cildinden[90] istifade ettik. Tezimizde müellifin adı onun meşhur unvanı olan "İbn Hallîkân" şeklinde gösterilmiştir.

Yukarıda *Târîhu'l-İslâm, Düvelü'l-İslâm* ve *el-'İber* gibi eserleri münasebetiyle kendisinden bahsettiğimiz Hâfız Zehebî'nin tabakât türündeki eseri ***Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*** söz konusu sahanın mühim örneklerindendir. Müellif Asr-ı Sa'âdet'ten 700/1301 senesine kadar gelip geçmiş ve her biri kendi sahasında şöhret bulmuş 7000 civarında şahsiyetin hal tercümesini kırk tabakada anlatmıştır. Zehebî'nin 739/1338 tarihinde on cilt halinde tamamladığı eser[91] farklı zamanlarda birkaç kez tahkikli olarak neşredilmiştir. Biz eserin üç büyük cilt halinde hazırlanmış olan Riyâd neşrinin Sultan Kutuz'un ve el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un biyografilerini içeren ikinci ve üçüncü ciltlerini[92] kullandık. Eserin adı bizim çalışmamızda "Siyer" şeklinde kısaltılmıştır.

Muhtelif sahalarda çok sayıda eser telif etmiş olan Türk asıllı Arap dili ve edebiyatı âlimi, edip, kâtip ve tarihçi Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî'nin (ö. 764/1363)[93] din ve devlet adamlarından, ayrıca ilim, sanat ve tasavvuf erbabından 14.000 civarında şahsın hal tercümesini ihtiva eden ***el-Vâfî bi'l-Vefeyât*** adlı meşhur eseri temsil ettiği türe ait en önemli ikinci eser olup tezimizin de en önemli kaynakları arasındadır. İsminden de anlaşılacağı üzere İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân*'ının adeta bir zeyli şeklinde hazırlanan eser "Muhammed" adlı kimselerin biyografileriyle başlamakta, bundan sonra da alfabetik olarak devam etmektedir. Müellif *el-Vâfî*'yi hazırlarken hocası Hâfız Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ı başta olmak üzere birçok kaynaktan yararlanmıştır. Eser tahkikli olarak neşredilmiş olup biz bu neşrin Kutuz, Baybars, Ketboğa Noyan, bazı Eyyûbî hükümdarları ve çok sayıda Bahrî Memlük emîrinin biyografilerinin yer aldığı birkaç

[90] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân**, (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1978, IV.

[91] Hâfız Zehebî'nin *Siyer*'i hakkında daha geniş malumat için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ", **DİA**, XXXVII, 326-327.

[92] Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, (thk. Hassân Abdülmennân), Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, Riyâd 2004, II-III.

[93] Halîl b. Aybeg es-Safedî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "Safedî", **DİA**, XXXV, 447-450.

cildinden[94] istifade ettik. Müellifin adı çalışmamızda "Safedî", eserinin adı ise "el-Vâfî" şeklinde kısaltılmıştır.[95]

Osmanlı dönemi Suriye'sinin fakîh, edip ve tarihçilerinden olan Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî yahut meşhur adıyla İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), Hicret'ten 1000/1592 senesine kadarki süreçte cereyan eden olayları ve bu aralıkta yaşamış âlimlerin ve devlet adamlarının biyografilerini ***Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*** adlı eserinde toplamıştır. 10.000 civarında hal tercümesini ihtiva eden eser bir zümreye ve mekana hasredilmemiş olup bu bakımdan genel biyografik kaynaklar sınıfına girmektedir. 1080/1670'te tamamlanan eserde her sene gerçekleşen olaylar muhtasar şekilde anlatıldıkdan sonra o sene vefat eden kimselerin biyografileri verilmiştir.[96] Eserin bizi asıl ilgilendiren kısmı ise bahsettiğimiz siyâsî tarih kısmıdır. Biz eserin tahkikli neşrinin Sultan Kutuz'un saltanatının başlangıcından Rükneddîn Baybars'ın saltanatına kadarki süreci de içeren yedinci cildini[97] kullandık. Müellifin ismi tezimizde "İbnü'l-İmâd" şeklinde yer almaktadır.

4. Şehir-Bölge Tarihleri ve Coğrafya Kitapları

Rum asıllı bir devşirme olup Ortaçağ'ın en büyük İslâm coğrafyacılarından ve seyyahlarından biri sayılan Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî veya daha meşhur adıyla Yâkūt el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) ***Mu'cemü'l-Büldân*** adlı son derece kıymetli coğrafya lügati, Ortaçağ İslâm tarihine ve coğrafyasına dair yapılacak araştırmaların vazgeçilmez kaynaklarından biridir. Müellif Suriye şehirlerinden başka ticaret ve seyahat maksadıyla Âmid, Tebriz, Musul, Merv, Nîşâbur, Belh, Nesâ, Herat gibi merkezlerde bulunmuş ve *Mu'cemü'l-Büldân* adlı çalışmasının temellerini bu merkezlerde

---

[94] Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, (thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafâ), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, VI-VII, IX-X, XII, XV, XXIV, XXIX.

[95] *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*'ın, Safedî'nin yine çalışmamızda kullandığımız fakat bizim konularımız için büyük bir öneme sahip olmayan *Ümerâ'ü Dımaşk* adlı eseriyle karıştırılmaması için bu yola gidilmiştir.

[96] İbnü'l-İmâd ve *Şezerâtü'z-Zeheb* adlı vefeyât eseri hakkında bkz. Tomar, "İbnü'l-İmâd", **DİA**, XXI, 95-96.

[97] Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, (thk. Abdülkādir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1991, VII.

topladığı malzeme ile atmıştır. Moğol istîlâsının başladığı sıralarda Gürgenç'te bulunan ve istîlânın dehşetine şahit olan Yâkūt el-Hamevî güçlükle Irak'a ve oradan Suriye'ye gelmiş, 621/1224'te Haleb'de tamamladığı eserine 625/1228 senesinde son halini vermiştir. Eser İslâm dünyasındaki şehir, kasaba, köy, ada, dağ, deniz, göl, ova, vadi, çöl vs. mevkilerin ve yeryüzü şekillerinin alfabetik şekilde sıralanmasından, isimlerinin okunuşlarından ve özellikle bunlar arasında meskûn mahal olan yerlerin kısa tarihinin aktarımından ibarettir. Müellif yeri geldiğinde bazı beldeler hakkında yazılmış şiirleri de iktibas ederek eserini zenginleştirmiştir. Eser 13.000 civarındaki madde başı ile İslâm dünyasındaki en geniş coğrâfî ansiklopedi olma özelliğini taşımaktadır.[98] Biz birkaç kez tahkik edilerek neşredilmiş olan eserin beş ciltlik Beyrut neşrini[99] tezimizin ilgili yerlerinde bazı mevkilerin adlarını ve bunların tam olarak bulundukları bölgeleri doğru şekilde tespit edebilmek için kullandık. Müellifin adı çalışmamızda "Yâkūt" şeklinde kısaltılmıştır.

Hayatının büyük bölümünü Haleb Eyyûbî hükümdarlarının hizmetinde geçirmiş meşhur muhaddis, fakîh, şâir ve diplomat Ebü'l-Kāsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, daha bilinen adıyla İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), özellikle el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un vezîri ve elçisi olarak yerine getirdiği görevler ve Haleb tarihi hakkında kaleme aldığı eserler ile ünlenmiştir.[100] Müellif evvelâ Haleb'in tarihine, coğrafyasına ve burada yaşamış meşhur kimselerin biyografilerine yer verdiği *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb* adlı hacimli eserini[101] telif etmiş, daha sonra bu eseri ihtisar ederek Haleb'in İslâm öncesi tarihinden 641/1243 senesine kadarki durumunu ve bu arada Haleb ve çevresinde vukua gelen mühim hadiseleri anlattığı ***Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*** isimli

[98] Yâkūt el-Hamevî ve *Mu'cemü'l-Büldân* hakkında daha teferruatlı bilgi için bkz. Avcı, "Yâkūt el-Hamevî", **DİA**, XLIII, 288-289.
[99] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu'cemü'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, I-V.
[100] Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'in diplomatik görevleri ve kaleme aldığı eserler hakkında derli toplu malumat için bkz. Ebü'l-Kāsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri)**, (haz. Ali Sevim), TTK, Ankara 1976, (Giriş bölümü), s. 1-12; Sevim, "İbnü'l-Adîm", **DİA**, XX, 478-479.
[101] *Buğyetü't-Taleb* hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Adîm, **Buğye**, s. 16-22; ayrıca bkz. Sevim, "Buğyetü't-Taleb", **DİA**, VI, 361-362.

Haleb tarihini hazırlamıştır. *Zübdetü'l-Haleb* tahkik edilerek neşredilmiş olup[102] biz bu neşrin sadece Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un (608-616/1211-1220) Haleb Eyyûbîleri üzerine tertip ettiği seferle ilgili kısmını kullandık. Müellifin adı çalışmamızda "İbnü'l-Adîm" kısaltmasıyla gösterilmiştir.

Çalışmamızda müracaat ettiğimiz coğrafya ve tarihî coğrafya kaynaklarından biri de Ortaçağ'da Suriye ve el-Cezîre'nin durumu hakkında mühim bilgiler veren el-***A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre***'dir. Evvelce *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* adlı eseriyle kendisini takdim ettiğimiz İzzeddîn İbn Şeddâd Suriye, Ürdün, Lübnân, Filistin, Diyâr-ı Mudâr, Diyâr-ı Rebî'a ve Diyâr-ı Bekr bölgelerinin, yani bütün bir Bilâd-ı Şâm ve el-Cezîre ülkelerinin topoğrafyasına ve coğrâfî hususiyetlerine, buralarda bulunan beldelere ve bunların tarihlerine, mimarî yapılara, bu bölgelerin iktisâdî ve kültürel vaziyetine, buralardan gelip geçen devletlere ve hükümdarlara, ayrıca buralarda bulunmuş âlimlere dair elde ettiği malumatı *el-A'lâku'l-Hatîre*'de toplamıştır.[103] Müellifin 680/1281'de tamamladığı eserin muhtelif yazmaları tahkikli olarak neşredilmiş olup biz eserin Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un Suriye seferi, Hülâgû'nun el-Cezîre ve Kuzey Suriye'deki bazı mevkileri işgali gibi hususlarda bilgiler veren bölümlerinin neşrinden[104] istifade ettik. Eserin adı tezimizde "el-A'lâku'l-Hatîre" şeklinde gösterilmiştir.

Memlük devri tarihçilerinin en meşhuru olan ve evvelce *Kitâbü's-Sülûk* adlı eseri münasebetiyle kendisinden bahsettiğimiz Takıyyüddîn Ahmed el-Makrîzî'nin bir diğer eseri olup ***el-Hıtatü'l-Makrîziyye*** adıyla da bilinen ***el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtati ve'l-Âsâr,*** Mısır'ın tarihî coğrafyası ve topoğrafyası hakkında son derece ehemmiyetli bilgiler sunan bir kaynaktır. 840/1437 tarihinde tamamlanan eserde Mısır'ın arazisi, bu arazideki vergi taksimi, piramitler ve yeryüzü şekilleri, Nil nehri, mühim şehirlerin sokakları, caddeleri ve kapıları, Mısır'da dinî hayat ve mezhepler, ayrıca Fâtımî, Eyyûbî ve Memlük dönemlerinde Mısır'ın vaziyeti hakkında bilgiler bulunmaktadır. Hıtat türünün en mühim örneği olan bu eser

[102] İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb**, (thk. Halîl el-Mansûr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
[103] *el-A'laku'l-Hatîre* adlı eser hakkında bilgi için bkz. Avcı, "İbn Şeddâd, İzzeddin", **DİA**, XX, 375.
[104] İzzeddîn İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre**, (thk. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre), Menşûrâtü Vezâreti's-Sekâfe, Dımaşk 1978, III/I; 1991, I/I-I/II.

kendisinden sonra aynı türde yapılan çalışmalara kaynak teşkil etmiştir.[105] İki cilt halinde tahkikli olarak neşredilmiş olan eserin her iki cildi[106] Memlük askerlerinin eğitimleri ve iktâları ile alakalı birtakım hususlar, Mısır'daki bazı mevkiler ve Kāhire'nin kapıları gibi noktalarda bizim çalışmamıza da katkıda bulunmuştur. Eserin adı tezimizde "el-Hıtat" şeklinde kısaltılmıştır.

Tezimizi hazırlarken istifade ettiğimiz kaynaklardan *Târîhu'l-Hulefâ*'nın müellifi olan Süyûtî'nin Mısır'ın tarihine dair telif ettiği önemli bir eser olan ***Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kāhire***, Mısır'dan gelip geçen Peygamberler ve diğer bazı önemli kimseler, firavunlar döneminde Mısır'ın durumu, ülkenin İslâmlaşma süreci, Mısır'da hâkimiyet tesis etmiş devletler ve burada ikâmet etmiş sultanlar, yine aynı coğrafyada bulunmuş âlimler, şâirler, filozoflar ve Mısır'da câri âdetler hakkında bizi bilgilendirmektedir.[107] Biz eserin iki ciltlik tahkikli neşrinin Aynicâlût Savaşı'ndan, savaştan sonra Baybars'ın Memlük tahtına cülusuna kadar cereyan eden hadiselerden ve Mısır'da hilâfetin ihyâsından bahseden ikinci cildini[108] kullandık. Eserin adı çalışmamızda "Hüsn" şeklinde kısaltılmıştır.

Mısır'da Memlüklerin son ve Osmanlıların ilk dönemlerine tanıklık etmiş olan Mısır tarihçisi Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed yahut bilinen adıyla İbn İyâs'ın (ö. 930/1524) hilkatten 928/1522 yılına kadar Mısır'ın tarihi ve coğrafyası hakkında kaleme aldığı ***Bedâ'i'u'z-Zühûr fî Vekā'i'i'd-Dühûr*** adlı eseri çalışmamız için çok faydalı bilgileri ihtiva etmektedir. Başlangıçta Mısır'ın faziletinden ve bu coğrafyadan gelip geçen hanedanlardan bahseden müellif, Memlük tarihini ve özellikle Sultan Kayıtbay (872-901/1468-1496) dönemini daha teferruatlı şekilde anlatmıştır.[109] Eserin Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine girişi ile ilgili verdiği bilgiler de oldukça değerlidir. Biz eserin tahkikli neşrinin bilhassa Sultan Kutuz'un saltanat dönemi hadiselerini, bu arada Aynicâlût Savaşı'na dair haberleri

[105] Makrîzî'nin hıtat türündeki bu önemli eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "el-Hıtatü'l-Makrîziyye", **DİA**, XVII, 402-404.
[106] Makrîzî, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtati ve'l-Âsâr (el-Hıtatü'l-Makrîziyye)**, Dâru Sâdır, Beyrut (t.y.), I-II.
[107] Özkan, agm., **DİA**, XXXVIII, 196.
[108] Süyûtî, **Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kāhire**, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kāhire 1968, II.
[109] İbn İyâs ve eseri *Bedâ'i'u'z-Zühûr* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Razûk, "İbn İyâs", **DİA**, XX, 97-98; İzgi, "Bedâiu'z-Zühûr", **DİA**, V, 294-295.

kapsayan ve eserin birinci cüzünün birinci kısmından ibaret olan ilk cildini[110] kullandık. Müellif Aynicâlût Savaşı'na dair malumat verirken aynı konuya yer veren diğer bazı tarih eserleri ile çelişik ifadeler kullandığı gibi, mezkûr hadise hakkında kendisinden evvelki kaynaklarda bulunmayan bazı bilgileri de aktarmıştır. Müellifin adı tezimizde "İbn İyâs" şeklinde kısaltılmıştır.

Ebü'l-Fazl Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Tolun ed-Dımaşkî (ö. 953/1546) Dımaşklı Türk bir aileye mensuptur. Birçok ilimde derinleşmesinin ve çok sayıda eser telif etmesinin yanı sıra kuvvetli bir şâir olan müellifin ***İ'lâmü'l-Verâ bi-men Vülliye Nâ'iben mine'l-Etrâk bi-Dımaşki'ş-Şâmi'l-Kübrâ*** adlı eseri Dımaşk'ta valilik yapmış olan Memlük ve Osmanlı idarecileri hakkında bilgi vermektedir. Müellifin Suriye'de hem Memlük hem de Osmanlı devirlerini idrak etmiş olması eserinin değerini artırmaktadır.[111] Tezimizde incelediğimiz konular için büyük bir ehemmiyete sahip olmayan bu eserden Sultan Kutuz'un Ketboğa kumandasındaki Moğol ordusuna karşı yapmış olduğu hazırlık, Aynicâlût Savaşı ve Sultan Kutuz'un Dımaşk'a girişinden sonra buraya nâip olarak Alemeddîn Sencer el-Halebî'yi bırakması gibi birkaç mevzuda istifade ettik. Eser tahkikli şekilde neşredilmiştir.[112] Müellife tezimizde "İbn Tolun" kısaltmasıyla işaret edilmiştir.

Osmanlı dönemine ait Mısır tarihlerinden olup "İbnü'l-Vekîl" lakabıyla meşhur XVIII. asır Mısır tarihçisi Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed el-Mellevânî (ö. 1131/1719'dan sonra)[113] tarafından telif edilmiş olan ***Tuhfetü'l-Ahbâb bi-men Meleke Mısr mine'l-Mülûki ve'n-Nüvvâb*** da Bahrî Memlükler dönemini anlatan ve dolayısıyla Aynicâlût Savaşı'na değinen kaynaklardan biridir. Bölge tarihi hususiyeti gösteren bu eserini dört bölüme ayıran müellif bu bölümlerden ikincisinde Mısır'daki

---

[110] Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed İbn İyâs, **Bedâ'i'u'z-Zühûr fî Vekâ'i'i'd-Dühûr**, (thk. Muhammed Mustafâ), el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1982, I/I.

[111] İbn Tolun'un hayatı ve tahsili, *İ'lâmü'l-Verâ* adlı eseri ve yine onun telifi olan diğer eserler hakkında bkz. Ahmet Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", **DİA**, XX, 415-416.

[112] Ebü'l-Fazl Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Tolun ed-Dımaşkî, **İ'lâmü'l-Verâ bi-men Vülliye Nâ'iben mine'l-Etrâk bi-Dımaşki'ş-Şâmi'l-Kübrâ**, (thk. Muhammed Ahmed Dehmân), Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1984.

[113] Müellifin hayatı hakkında hemen hiç bilgi bulunmamakta, sadece eserinin 1311/1719 senesi olayları ile son bulmasından hareketle onun bu tarihten sonra vefat ettiğini söylemek mümkün olmaktadır. Bu bilgi ve eserin tezimizde kullandığımız neşri için bkz. Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed el-Mellevânî İbnü'l-Vekîl, **Tuhfetü'l-Ahbâb bi-men Meleke Mısr mine'l-Mülûki ve'n-Nüvvâb**, (thk. Muhammed eş-Şeştâvî), Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kâhire 1999, (nâşirin mukaddimesi), s. 6.

Emevî ve Abbâsî halîfelerine dair malumat vermiş, üçüncü bölümde ise Eyyûbî ve Memlük dönemlerinde Mısır'da gerçekleşen hadiseleri anlatmıştır. Ancak müellifin *Tuhfetü'l-Ahbâb*'ın dördüncü ve asıl büyük bölümünü Mısır'da vazife yapmış olan Osmanlı valilerine ayırması ve bundan önceki bölümlerde yer alan olaylara çok kısa yer vermesi, bu eseri tezimiz için önemli bir kaynak olmaktan çıkarmaktadır. Bununla birlikte biz eserin, Hülâgû'nun elçilerinin Kāhire'ye gelişinden Baybars'ın cülusuna kadar cereyan eden olayları nakleden bölümlerini kullandık. Eser tahkikli olarak neşredilmiştir. Tezimizde müellifin adı "İbnü'l-Vekîl" şeklinde kısaltılmıştır.

XVIII. asırda Bağdâd'da vazife yapmış Osmanlı memurlarından Nazmîzâde Hüseyin Murtazâ Efendi'nin (ö. 1136/1723) Bağdâd Valisi Ömer Paşa'nın isteği üzerine Osmanlı Türkçesi ile kaleme aldığı ***Gülşen-i Hulefâ***, Bağdâd'ın Abbâsîler tarafından kurulmaya başlamasından 1130/1718 senesine kadarki serüvenini anlatmaktadır. Abbâsî hanedanından olup Bağdâd'da halîfelik yapmış zevâtın müstakil başlıklar altında incelendiği eserin son ve en hacimli kısmı şehrin Osmanlı yönetimi altındaki yıllarına ve bu yıllarda şehirde valilik yapmış kimselerin icraatına ayrılmıştır. Özellikle Bağdâd'ın Osmanlı dönemindeki tarihi için en mühim çalışma konumunda olan *Gülşen-i Hulefâ* 1143/1730-31 senesinde İbrâhîm Müteferrika tarafından bir mukaddime ilavesiyle İstanbul'da basılmıştır.[114] Biz çalışmamız sırasında bu eserin Bağdâd'daki Abbâsî Halîfeleri hakkında bilgi veren, Abbâsîler ve Hârizmşahlar arasındaki münâzaadan bahseden ve özellikle Hülâgû'nun Bağdâd'ı işgali esnasında cereyan eden hadiseleri nakleden kısımlarını kullandık. Tezimizde ismini "Nazmîzâde" kısaltmasıyla gösterdiğimiz Murtazâ Efendi'nin bu mühim eseri tam transkripsiyonlu olarak yayımlanmıştır.[115]

5. Ansiklopedik Eserler

Bahrî Memlük Devleti hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde üst düzey memuriyetlerde bulunmuş olan edip ve tarihçi Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) otuz bir cilt halinde hazırlayarak adı geçen hükümdara

[114] Nazmîzâde, eserleri ve *Gülşen-i Hulefâ*'sı hakkında malumat için bkz. Tahsin Özcan, "Nazmîzâde Murtaza Efendi", **DİA**, XXXII, 461-463.
[115] Nazmîzâde Hüseyin Murtazâ Efendi, **Gülşen-i Hulefâ (Bağdat Tarihi 762-1717)**, (nşr. Mehmet Karataş), TTK, Ankara, 2014.

ithaf ettiği ***Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*** adlı ansiklopedik eseri Memlük tarihine dair ehemmiyetli bilgiler veren kıymetli bir kaynaktır. Müellifin beş ana bölüme ayırdığı eserde tabiat olayları, Hz. Peygamber (SAV) ve Ashâb-ı Kirâm, güzel hasletler, hükümdarlığa dair hususlar ve hükümdarın halka, halkın hükümdara karşı vazifeleri, bütün cepheleri ile devlet yönetimi, hayvanlara, bitkilere ve güzel kokulara dair bahisler yer almakta, bunlardan sonra da Peygamberler tarihinden başlayarak muhtelif milletlerin ve hanedanların tarihleri kendilerine mahsus başlıkların altında ele alınmaktadır.[116] Eserin Memlük ve Moğol tarihlerine ayrılmış kısmı bilhassa mühim olup biz de eserin tahkikli neşrinin Moğolların Ögedey döneminde Irak havalisini tacizleri, Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın katli, Hülâgû'nun el-Cezîre ve Suriye'yi istîlâsı, İlhanlıların iç işlerine dair bazı hususlar, Suriye'deki Moğol işgalleri devam ettiği sırada Eyyûbî ailesinin durumu, Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluşu, Sultan Kutuz'un saltanatı ele geçirmesi ve cihâd hazırlıkları, Aynicâlût Savaşı'nda hazır bulunan Memlük ve Moğol askeri sayısı, Aynicâlût Savaşı ve savaştan Baybars'ın saltanatına kadarki sürede gerçekleşen olaylar gibi mevzuları ihtiva eden ciltlerinden[117] istifade ettik. Müellifin adı tezimizde "Nüveyrî" kısaltması ile gösterilmiştir.

Tıpkı Nüveyrî gibi Sultan Muhammed b. Kalavun devrinde yüksek görevlerde bulunmuş edip, tarih ve coğrafya âlimi Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh yahut daha meşhur ismiyle İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349) ***Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*** adlı eserinde tarih, coğrafya ve içtimâiyâta dair değerli bilgiler vermektedir. Eser tarih ve coğrafyaya verdiği ağırlık sebebiyle Memlük devrinde hazırlanmış ansiklopedik çalışmaların en kıymetlisi konumundadır. Eserini birincisi yeryüzünden, ikincisi yeryüzündeki ülkelerden ve milletlerden bahseden iki temel kısma ayıran müellif verdiği bilgiler bakımından Nüveyrî'den daha zengin bir eser hazırlamaya muvaffak olmuştur. Birçok mühim şahsiyetten de bahseden ve çok çeşitli tarzda bilgiler veren *Mesâlikü'l-Ebsâr*

[116] Nüveyrî ve *Nihâyetü'l-Ereb* hakkında geniş malumat için bkz. Mustafa Öz, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb", **DİA**, XXXIII, 304-306.
[117] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, (thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XXVII, XXIX-XXX.

Memlük tarihi araştırmacıları için de bir başucu kaynağıdır.[118] Müellifin eserin Bahrî Memlük Devleti'nin ilk dönemlerine dair malumat veren kısmını genelde Ebü'l-Fidâ'nın ifadelerini tekrar ederek hazırladığı dikkat çekmektedir. Eser tahkikli olarak neşredilmiş olup biz bu neşrin bazı garip ıstılahları açıklayan, ayrıca Suriye'nin Moğollar tarafından istîlâsına, el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un ve diğer Eyyûbî meliklerinin istîlâ sırasındaki durumuna, Aynicâlût Savaşı'na ve tezimizin sonuna kadar değindiğimiz birçok hadiseye dair bilgiler veren ciltlerini[119] kullandık. Çalışmamızda müellifin adı "Ömerî" şeklinde kısaltılmıştır.

Burcî Memlükler döneminin kadı, müderris, edip, münşî ve tarihçisi Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418) uzun çalışmalar, kitap ve arşiv taramaları neticesinde ortaya koyduğu ve İslâm dünyasında inşâ sanatının en mükemmel ansiklopedik örneği olan ***Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*** adlı eserinde muhtelif milletler, çeşitli ilim dalları, hayvanlar, bitkiler, yeryüzü şekilleri, kıymetli taşlar, güzel kokular, takvimler, harfler ve hat çeşitleri, askerlerin, memurların ve din adamlarının vazifeleri, devlet idarecilerine verilecek künye ve lakaplar, hükümdarların yazışma örnekleri, iktâlar, yeminler, mezhepler, mütâreke, emân ve anlaşmalar, icâzetnâmeler, haberleşme usulleri vs. birçok konuyu gayet muntazam bir sistematik içerisinde işlemiştir. Yirmi yıllık bir çalışmanın mahsulü olan ve 814/1412 senesinde tamamlanan *Subhu'l-A'şâ* bir mukaddime, on bölüm ve bir hâtimeden müteşekkil olup Ortaçağ'daki İslâm devletlerinin bürokrasisine ait en değerli bilgileri içeren son derece kıymetli bir kaynaktır.[120] Biz eserin tahkikli neşrinin işlediğimiz konularla ilgili bazı ıstılahlara ve anlamlarına yer veren, birtakım mühim yazışmaların metinlerini içeren, Kāhire şehrinin kapılarından bahseden, nihayet Memlük tarihine ve tezimizde adı geçen Bahrî Memlük hükümdarlarına

[118] İbn Fazlullâh el-Ömerî ve ansiklopedik eseri *Mesâlikü'l-Ebsâr* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullâh el-Ömerî", **DİA**, XIX, 483-484; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Mesâlikü'l-Ebsâr", **DİA**, XXIX, 265-266.

[119] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr**, (thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, III; **ae.**, (thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî-Mehdî en-Necm), Beyrut 2010, XXVII.

[120] Kalkaşendî ve *Subhu'l-A'şâ* adlı eseri hakkında geniş malumat için bkz. İpşirli, "Kalkaşendî", **DİA**, XXIV, 263-264.

değinen ciltlerinden[121] istifade ettik. Müellifin ismi tezimizde kısaca "Kalkaşendî" şeklinde gösterilmiştir.

B. MOĞOL KAYNAKLARI

Yukarıda görüldüğü üzere çalışmamızda incelediğimiz konular hakkında İslâm kaynakları çok zengin malumat ihtiva etmektedir. Bu mevzulara dair kayıtlar içeren Moğol kaynakları aynı zenginliğe sahip olmamakla birlikte İslâm kaynaklarının nakillerini tamamlamaları cihetiyle ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır. Moğol istîlâsı ve Aynicâlût Savaşı'nın vuku bulduğu dönemde yahut daha sonra yaşamış olup Moğol hâkimiyetindeki İran'da tarih eserleri ortaya koymuş olan tarihçilerin her birinin İlhanlılar hizmetinde bulunan bürokratlar arasında yer almaları, bunların eserlerinde daha ziyade Moğolların olaylara bakış açısının yansıtılması ve yine bu eserlerde Moğol tarafgirliğinin kesâfetle kendisini hissettirmesi dolayısıyla biz bu tarihçilerin eserlerini Moğol kaynakları kapsamına dahil ettik.

Moğollar ve Cengiz hakkında bilgi veren kaynakların en başta geleni, Moğolca ***Mangḫol-un Niuça Tobça'an*** ve Çince ***Yüan-Ch'ao Pi-Shi*** adı verilmiş olup Çin harfleriyle fakat Moğolca olarak istinsah edilmiş eserdir. Cengiz ve Ögedey devri hadiselerinin birçoğunun görgü tanığı olduğu anlaşılan meçhul bir müellif tarafından muhtemelen ilk olarak Uygur harfleriyle kaleme alınmış ve Moğolların efsânevî menşeinden mîlâdî 1240 senesine kadarki vukuatı kaydetmiş olan eser bütün Moğol tarihi araştırmalarının en temel kaynağı konumundadır. Cengiz'in ataları hakkında teşekkül etmiş efsânelerin nakli ile başlayan eser, onun gençlik dönemini, han oluşuna kadarki sergüzeştini ve muhtelif Moğol kabileleriyle mücadelesini bütün teferruatıyla anlatmaktadır. Eserin Uygur harfleriyle yazıldığı düşünülen müellif hattı nüshası halen kayıp olup eserin ilmî neşirleri elde mevcut Çin alfabesiyle yazılmış Moğolca nüshalara dayanılarak evvelâ Alman dilbilimci E. Haenisch tarafından Almanca, daha sonra Rus araştırmacı S. Kozin tarafından Rusça

[121] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, **Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ**, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kāhire 1914-1915, III-IV, VII-VIII.

olarak hazırlanmıştır.[122] Türk dilbilimci Ahmet Temir de eserin bu iki neşrini ve Moğolca aslını kullanmak suretiyle eseri ***Moğolların Gizli Tarihi*** adıyla Türkçe'ye tercüme etmiş, bu tercüme ilk kez 1948 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmış, bundan sonra da eserin yine aynı kurum tarafından defaatle baskıları yapılmıştır.[123] Eser Moğol istîlâsı hakkında bilgi veren kaynakların ilki olmasına rağmen eserde Moğolların Hârizmşahlar ile mücadelesine çok kısa yer verilmiş; Moğol elçilerinin Hârizmşahlar tarafından öldürülmesi, Cengiz'in müslümanlar üzerine sefere çıkması, bazı İslâm şehirlerinin işgali, Celâleddîn Mengübertî ve Herat hâkimi Emînülmülk'ün Moğollarla mücadelesi gibi mevzular genelde ihtisaren anlatılmıştır. Dolayısıyla eserin Moğol istîlâsından bahseden kısmı, eserin bütün kıymetine rağmen kifâyetsiz ve hatta kullanışsızdır. Bununla birlikte eser söz konusu süreçteki hadiselere dair kısmî teferruat da vererek İlhanlılar döneminde telif edilmiş Moğol tarihlerinin rivayetlerinde bulunan bazı eksikleri tamamlamaktadır. Çalışmamızda eserin adı "Gizli Tarih" şeklinde kısaltılmıştır.

Hârizmşahların ve Moğolların hizmetinde bulunmuş son derece nüfuzlu ve kültürlü bir aileden gelmekte olup kendisi de İlhanlıların hizmetine girerek Irak-ı Arab ve Hûzistan valilikleri yapan devlet adamı, münşî ve tarihçi Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî'nin (ö. 681/1283) ***Târîh-i Cihângüşâ*** adlı eseri bizim çalışmamıza en büyük katkıyı sağlayan Moğol kaynağıdır. Müellifin 650-658/1252-1260 yılları arasında üç cilt halinde Farsça olarak kaleme aldığı eser Moğollar ve Cengiz yasası, Cengiz'in han olması ve Moğolların Orta Asya'yı istîlâsı, Ögedey ve Güyük devirleri, Hârizmşahlar ve Karahıtaylar tarihi, Sultan Alâeddîn Muhammed Hârizmşah (596-617/1200-1220) ve oğlu Celâleddîn Mengübertî'nin faaliyetleri, Mengü dönemi, Hülâgû'nun İsmâilîler üzerine yürümek maksadıyla İran'a gelişinden itibaren İlhanlı tarihi, İsmâilî hükümdarları gibi konuları ihtiva etmektedir. Eserin sonuna meşhur Nasîrüddîn Tûsî'nin Bağdâd'ın Hülâgû tarafından işgaline dair hazırladığı zeyl ilave edilmiştir. Atâ' Melik Cüveynî'nin muteber kaynaklara istinat etmesi, İlhanlılar Devleti'nin kuruluş döneminde yaşamış ve başta Alamut seferi olmak üzere birçok hadisenin

[122] *Mangḫol-un Niuça Tobça'an* adlı eser, eserin nüshaları ve neşirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. **Moğolların Gizli Tarihi**, (trc. Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010, (Giriş bölümü), s. xıv-xxxıı.
[123] Mustafa Erkan, "Temir, Ahmet", **DİA**, XL, 426.

şahidi konumunda bulunmuş olması *Târîh-i Cihângüşâ*'yı Moğol tarihine dair yapılacak araştırmalar için vazgeçilmez bir kaynak haline getirmektedir. Eser bilhassa Cengiz ve Hülâgû dönemi Moğol istîlâsı ve müslümanların istîlâya karşı verdikleri mücadele hakkında teferruatlı bilgi veren en mühim yazılı kaynaktır. *Târîh-i Cihângüşâ* dilinin ağdalı, ifadelerinin secili ve sanatlı oluşu, üslubunun güzelliği, çok sayıda Arapça ve Farsça şiir, ayrıca birçok Türkçe ve Moğolca terim içermesi ile Fars nesrine ve özellikle tarih yazıcılığına yön veren eserler arasına girmiştir.[124] Mürsel Öztürk'ün dilimize kazandırdığı bu eserdeki[125] hemen bütün kayıtlar tarafımızdan tetebbu edilmiş ve çalışmamızın ilgili yerlerinde kullanmıştır. Müellifin adı tezimizde kısaca "Cüveynî" şeklinde gösterilmiştir.

Meşhur İlhanlı vezîri olup tabipliği ve tarihçiliği ile de ünlenen Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâddiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî'nin (ö. 718/1318) İlhanlı hükümdarı Gāzân Han'ın isteği üzerine telifine başladığı ***Câmi'u't-Tevârîh***, modern manada ortaya konmuş ilk dünya tarihi olma hususiyetini taşımaktadır. Müellif evvelâ Gāzân hakkında bir eser yazmaya başlamış, Gāzân'ın ölümü üzerine eserini onun halefi Olcaytu'ya (703-716/1304-1316) ithaf etmek istemiş, ancak Olcaytu'nun müelliften onun hazırlamış olduğu eseri yine Gāzân'a ithaf etmesini ve kendisi için de bir dünya tarihi hazırlamasını istemesi üzerine müellif *Câmi'u't-Tevârîh* adını verdiği umûmî tarih eserini telife girişmiştir. Bununla birlikte Reşîdüddîn Fazlullâh bu eserin her bölümünü bizzat kaleme almamış, onun talebi doğrultusunda Çin, Moğol ve Avrupa tarihlerine ait kısımlar söz konusu milletlerin ve coğrafyaların tarihleri konusunda uzman konumundaki kimselere yazdırılmıştır. Eserin birinci cildi Reşîdüddîn'in ilk olarak telif etmiş olduğu ve Gāzân Han ile Türk-Moğol kabilelerine dair olan cilt olup ikinci ciltten itibaren eserin dünya tarihi kısmı başlamaktadır. İkinci ciltte Olcaytu'nun hayatı, Hz. Âdem'den (AS) itibaren Peygamberler tarihi, Hz. Peygamber (SAV), Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemleri, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar, İsmâilîler, Türkler, Çinliler, yahûdîler, Avrupalı kavimler, Hintliler hakkında bilgiler yer almaktadır. Üçüncü cilt dünyadaki muhtelif ülkelerin iklim ve coğrafyalarını

[124] Atâ' Melik Cüveynî ve *Târîh-i Cihângüşâ* adlı eseri hakkında teferruatlı malumat için bkz. Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", **DİA**, VIII, 140-141; Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", **DİA**, XL, 77-79.
[125] Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013.

konu almaktadır. Fakat bu cilt bugün elde mevcut değildir. Eserin dördüncü cildi ise Arap, Türk, yahûdî, Frank ve Çinlilerden devlet idaresinde söz sahibi beş sülâlenin şecereleri, Türk ve Moğol hükümdarlarının aile fertleri ve ordu mevcutları hakkındadır. İlk nüshası Farsça ve kısmen Moğolca yazılmış olan *Câmi'u't-Tevârîh*'in bazı bölümleri daha sonra Arapça'ya da tercüme edilmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh eserin hazırlanması sırasında Farsça, Moğolca ve Çince belgelerden istifade etmiş, resmî yazışmaları ve tüccarlardan aldığı şifahî bilgileri de kaynak olarak kullanmıştır. Müellif sadece muhtelif devletlerin ve hanedanların başından geçen hadiseleri anlatmakla kalmamış, dünya üzerindeki milletlerin itikâdî, kültürel ve içtimâî durumlarını da incelemiştir. *Câmi'u't-Tevârîh* kendisinden sonraki birçok tarih eserini etkilemiş, İslâmî dönem tarih yazıcılığının çığır açıcı eserlerinden biri kabul edilmiştir.[126] Eserin bizim için en mühim kısmı ise Moğol tarihine dair bilgileri ihtiva eden kısımdır. *Câmi'u't-Tevârîh*'in muhtelif bölümleri farklı zaman ve mekanlarda tahkik yahut tercüme edilerek neşredilmiş olup biz eserin Moğol tarihine dair kısmının üç ciltlik İngilizce tercümesini,[127] yine eserin İlhanlılar kısmının Türkçe tercümesini[128] kullandık. Çalışmamızın Moğol tarihi ile doğrudan alakadar olan her meselesinde müracaat ettiğimiz *Câmi'u't-Tevârîh*'in müellifinin adı tezimizde "Reşîdüddîn" kısaltmasıyla gösterilmiştir.

İlhanlıların Fars bölgesi âmillerinden olan ve bilahare dîvân hizmetinde de bulunan Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlillâh b. Ebî Na'îm-i Yezdî yahut daha meşhur adıyla Vassâfü'l-Hazret (ö. 730/1329-30), Atâ' Melik Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ*'sına zeyl olmak üzere Fars dilinde beş cilt halinde hazırladığı ve 728/1328 senesinde tamamladığı, ***Târîh-i Vassâf*** ismiyle de bilinen ***Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-A'sâr*** adlı eserinde Mengü'nün ölümünden başlayarak İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın (717-736/1317-1335) saltanatının ilk zamanlarına kadar Moğol tarihini, ayrıca Delhi Türk Sultanı Alâeddîn Halacî ve

[126] Reşîdüddîn Fazlullâh ve *Câmi'u't-Tevârîh* adlı eseri hakkında teferruat için bkz. Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullāh-ı Hemedânî", **DİA**, XXXV, 19-21; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârîh", **DİA**, VII, 132-134.

[127] Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâddiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî, **Câmi'u't-Tevârîh (Compendium of Chronicles-A History of the Mongols)**, (İngilizce trc. W. M. Thackston), (yay. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard University, Cambridge 1998-1999, I-III.

[128] Reşîdüddîn, **ae. (İlhanlılar Kısmı)**, (trc. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad H. Khelejani), TTK, Ankara 2013.

haleflerinin 723/1323 senesine kadarki tarihlerini anlatmaktadır. Müellif eserinde Moğolların Çin'deki faaliyetleri, Hârizmşahlar ve İsmâilîler, Gāzân Hân'ın reformları, Fars eyâletinin siyâsî ve iktisâdî durumu hakkında da bilgiler vermiştir. Hadiseleri Reşîdüddîn'e nazaran daha tarafsız şekilde incelemiş olan müellif, *Câmi'u't-Tevârîh*'in verdiği malumatın tashihi ve ikmali açısından da ehemmiyetli ve faydalı bir eser ortaya koymuştur. Eserinin ilk üç cildini Gāzan Hân'a, dördüncü cildini de Olcaytu'ya sunmuş olan Vassâf, daha evvel görülmemiş derecede sanatlı ve ağdalı bir üslupla kaleme aldığı eserinde çok sayıda Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca ıstılah kullanmış ve bu durum eserin metninin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bununla birlikte Vassâf'ın aşırı süslü üslubu Osmanlı müelliflerince beğenilmiş ve taklit edilmeye çalışılmıştır.[129] Biz Hülâgû'nun Irak'ı ve Suriye'yi istîlâsı, yine onun el-Melikü'n-Nâsır'a gönderdiği mektup, Ketboğa'nın faaliyetleri, Aynicâlût Savaşı gibi konularda Vassâf'ın bu eserinin ***Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*** adıyla yapılmış Farsça tahkikli neşrinden,[130] ayrıca eserin Osmanlı döneminde hazırlanmış ve yazma halinde bulunan Türkçe tercümelerinin birinden[131] istifade ettik. Çalışmamızda müellifin adı kısaca "Vassâf" şeklinde verilmiştir.

Arap asıllı Şiî bir aileden gelmekte olup İlhanlı hizmetinde müstevfîlik vazifesinde bulunmuş ve memuriyeti dolayısıyla "el-Müstevfî" lakabıyla meşhur olmuş tarihçi, coğrafyacı ve şâir Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Kazvînî'nin (ö. 740/1340'tan sonra)[132] kaleme aldığı ***Târîh-i Güzîde*** de çalışmamızın kaynakları arasındadır. Hilkatten 730/1330 senesine kadar gelen olayların anlatıldığı eser bu bakımdan umûmî tarih özelliği göstermektedir. İlhanlı vezîri Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî'nin teşvikiyle eserini hazırlamaya başlayan ve Reşîdüddîn'in katlinden sonra çalışmasını onun oğlu ve yine İlhanlı vezîri olan Gıyâseddîn Muhammed'e takdim eden müellif bir mukaddime, altı bölüm ve bir hâtimeden oluşan eserinde Peygamberler tarihi ve İslâm öncesi İran tarihinden, Hz. Peygamber

[129] Vassâfü'l-Hazret ve kaleme aldığı *Târîh-i Vassâf* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Özgüdenli, "Vassâf", **DİA**, XLII, 558-559; a. mlf., "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", **Belleten**, LXX/258, (Ağustos 2006), s. 501-503, 504-506.

[130] Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlillâh b. Ebî Na'îm-i Yezdî Vassâf, **Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-A'sâr (Tahrîr-i Târîh-i Vassâf)**, (thk. Abdülmuhammed Âyetî), Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1346/1927.

[131] Vassâf, **ae.** (Osmanlıca trc.), Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 361.

[132] Hamdullâh el-Müstevfî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", **DİA**, XV, 454-455.

(SAV) ile onun ashâbı ve ahfâdından, Hulefâ-yi Râşidîn'den, Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gûrlular, Selçuklular, Hârizmşahlar, Atabeglikler, İsmâilîler, İlhanlılar gibi devletlerden, müçtehidler, muhaddisler, şeyhler, şâirler gibi kimselerden, Kazvîn'in tarihinden ve coğrafyasından bahsetmiştir. Eser başka tarih kaynaklarında bulunmayan bazı orijinal bilgiler de vermektedir.[133] *Târîh-i Güzîde* Hârizmşahların Abbâsîlerle ve Karahıtaylarla münasebetleri, Moğol istîlâsının başlamasına sebep olan Otrar hadisesi, Hârizmşahların Moğol istîlâsı karşısındaki vaziyetleri, Hülâgû'nun İsmâilî seferi ve Aynicâlût Savaşı gibi konularda tezimize kaynaklık etmiştir. Biz eserin Yâkub Paşa adlı Osmanlı devlet adamı tarafından tek cilt halinde hazırlanmış ve Kānûnî Sultan Süleymân'ın (926-974/1520-1566) oğlu Şehzâde Bayezid'e ithaf edilmiş Türkçe yazma tercümesini[134] kullandık. Müellifin adı çalışmamızda "Hamdullâh el-Müstevfî" şeklinde gösterilmiştir.

C. DOĞU HRİSTİYAN KAYNAKLARI

Moğol istîlâsı'nın ve Aynicâlût Savaşı'nın gerçekleştiği dönemde yaşamış ve telif ettikleri tarih eserlerinde mezkûr hadiseler hakkında kayıtlara yer vermiş bir kısım Ermeni ve Süryânî müellifler de mevcuttur. Ancak özellikle Ermeni tarihçiler İslâm tarihçilerinin yaptığı gibi istîlâ yahut istîlânın durdurulmasını sağlamış olan Aynicâlût Savaşı ile doğrudan alakadar olmamışlar, daha ziyade meselenin Ermeni milletine taalluk eden kısmı ile ilgilenmişlerdir. Bahsettiğimiz dönemde eserler kaleme almış Ermeni müelliflerinin neredeyse tamamı din adamı olup bunlar eserlerinde hristiyanlık ve Ermenilik gayretiyle kendi inanç ve milliyetlerini yüceltme çabası içerisine girmişler, hatta bazen Moğolların müslümanlara karşı yürüttükleri askerî harekâtı konu alan kayıtlarının merkezine bazı Ermeni şahsiyetleri alma garabetine düşmüşlerdir. Söz konusu tarihçiler kendi eserlerinde İslâmiyeti ve müslümanları tahkir tarzında ifadeler kullanmakta oldukları gibi Moğolları müslümanlara karşı hristiyanlığın kurtarıcıları addetmekte ve bariz şekilde Moğol taraftarlığı yapmaktadırlar. Bu taraftarlık onların birçok noktada yanlış bilgi vermelerine ve hatalı yorumlar yapmalarına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla şunu belirtmek gerekir ki, Ermeni tarihlerinin incelediğimiz konular hakkındaki

[133] *Târîh-i Güzîde* hakkında malumat için bkz. Özaydın, "Târîh-i Güzîde", **DİA**, XL, 82-83.
[134] Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, **Târîh-i Güzîde**, (Osmanlıca trc. Yâkub Paşa), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 3213.

rivayetlerinin güvenilirliği çok şüpheli ve bu eserlerin çalışmamıza katkıları da pek azdır. Öte yandan müslümanlarla daha iç içe bulunan ve hatta bazıları Ortadoğu'daki İslâm devletlerinin hizmetinde memuriyet ifa eden Süryânî müellifleri nakil ve yorumlarında daha insaflı davranmışlar, hadiseleri bütün cepheleriyle ele almaya çalışmışlar, dolayısıyla daha güvenilir kaynaklardan sayılmışlardır. Aşağıda bu Ermeni ve Süryânî kaynakları hakkında daha geniş bilgi verilecektir.

1. Ermeni Kaynakları

Bir Ermeni vardapeti (rahip) olup Moğol istîlâsının Ortadoğu'yu ciddi manada tehdit etmeye başladığı 1240'ların başında ***Ermeni Tarihi*** adlı bir eser yazmaya başlayan Genceli Kiragos (ö. 1272) 1265 senesinde tamamladığı eserinde Ermeni kilisesinin kuruluşundan itibaren geçirdiği merhaleleri konu edinmiş ve bu arada Moğolların Ermeni ve Gürcü ülkelerine, ayrıca Anadolu'ya ve Suriye'ye yaptıkları taarruzlar hakkında da bilgiler vermiştir. Kiragos'un Ermeniler, Gürcüler, Bizanslılar, Selçuklular, Haçlı Seferleri ve Moğollar hakkında malumata yer verdiği eserinin[135] Moğol istîlâsı ile alakalı kısmı M. Edvar Dulaurier tarafından Ermenice orijinal metinden Fransızca'ya çevrilmiş, bu tercüme de Türkçe'ye çevrilerek 1928 senesinde *Türkiyat Mecmuası*'nda *"Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar"* adıyla Osmanlıca hurûf ile neşredilmiştir.[136] Biz bu neşrin Bağdâd'ın Hülâgû tarafından işgali, bu işgal sırasında gerçekleştirilen katliamda Ermeni ve Gürcü askerlerinin rolü, Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'ın katli, Suriye'nin istîlâsı, Moğolların Şark hristiyanlarını himayesi, Hülâgû tarafından Suriye'de bırakılan Moğol kuvvetlerinin asker sayısı, Meyyâfârıkîn'in işgali, Aynicâlût Savaşı ve bu savaşta Ermeni ve Gürcü askerlerinin durumu gibi mevzulardaki bazı nakillerini kullandık. Bu mevzulara diğer Ermeni tarihçilerine nazaran daha geniş yer vermiş olan müellifin adı çalışmamızda "Kiragos" şeklinde kısaltılmıştır.

XIII. asır Ermeni tarihçilerinin belki de en meşhuru Müverrih Vardan adıyla da bilinen ve Genceli Kiragos'un da ders arkadaşı olan Vardapet Vardan'dır (ö.

[135] Genceli Kiragos ve kaleme aldığı tarih eseri hakkında geniş malumat için bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, I/I, (İstanbul 1949), s. 112-118.

[136] Genceli Kiragos, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", (M. Edvar Dulaurier'in Fransızca tercümesinden Türkçeye trc.), **Türkiyat Mecmuası**, II, (İstanbul 1928), s. 139-217.

1271-72). Telif ettiği ***Cihan Tarihi*** ile ünlenen Vardan, yaratılıştan başlayarak 6000 senelik tarihi ele aldığı bu eserinde İslâmiyet'in doğuşu, Irak, Suriye, İran ve Doğu Anadolu'daki İslâm fetihleri, Bizanslılar, Selçuklular, Haçlı Seferleri ve Moğol istîlâsı gibi konuları da işlemiştir. Eserinin Moğollara dair kısmında hocası olan Vardapet Vanagan Hovannes'in (ö. 1251) kayıp tarih eserinden yararlanmış olan müellifin bizzat Hülâgû ile ve onun ölümünden sonra karısı Tokuz Hatun ile görüşmüş ve bazı noktalarda onların danışmanlığını da yapmış olması eserin kaynak değerini bir miktar artırmaktadır.[137] Vardan'ın eserinin Moğollarla ilgili kısımları M. Edvar Dulaurier tarafından Ermenice'den Fransızca'ya aktarılmış, bu tercüme de Mahmud Kemal Ayas tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[138] Eserin 889-1269 yılları arasındaki hadiseleri anlattığı kısım da Hrand D. Andreasyan tarafından ***Türk Fütuhatı Tarihi*** adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.[139] Biz çalışmamız sırasında her iki neşrin Bağdâd'ın işgali ve Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın katli, Moğolların Suriye'yi istîlâsı, Suriye'de bırakılan Moğol askerlerinin sayısı, Meyyâfârıkîn'in sukûtu, Aynicâlût Savaşı, bu savaşta Ermeni-Gürcü kuvvetlerinin vaziyeti ve savaş meydanından firar edenlerin Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum tarafından ağırlanması gibi mevzuları ihtiva eden bölümlerini kullandık. Müellifin adı tezimizde kısaca "Vardan" şeklinde yer almaktadır.

Yine XIII. asır Ermeni tarihçilerinden Aknerli Grigor'un (ö. 1273'ten sonra) Moğollar hakkında kaleme aldığı ***Okçu Milletin Tarihi*** isimli eser tezimizde başvurduğumuz kaynaklardandır. Müellif aslında eserini *Süryânî Mihail Vekâyinâmesi*'ne zeyl olarak hazırlamış, bununla birlikte zuhûrundan itibaren Moğol milletinin tarihini ve onların 1229-30 ile 1272-73 seneleri arasındaki faaliyetlerini anlatmıştır. Eser Moğolların Şark eyâletlerindeki ve Doğu Anadolu'daki işgal ve tahribatına, Kilikya Krallığı'nın Moğollarla uzlaşmasına, Sultan Baybars'ın Ermeni seferlerine dair malumat da vermektedir.[140] Türkçe'ye tercüme edilen eser ***Moğol***

[137] Vardan ve eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları (II)", **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, I/I-II, (İstanbul 1950), s. 401-407.
[138] Vardapet Vardan, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar (Vartan'ın Umumî Tarihinden Müstahreç)", (M. Edvar Dulaurier'in Fransızca tercümesinden Türkçe'ye trc. Mahmud Kemal Ayas), **Türkiyat Mecmuası**, V, (İstanbul 1936), s. 27-48.
[139] Vardan, **Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)**, (trc. Hrand. D. Andreasyan), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937.
[140] *Okçu Milletin Tarihi* adlı eser hakkında bkz. Andreasyan, "Ermeni Kaynakları (II)", s. 418-419.

Tarihi adıyla yayımlanmıştır.[141] Biz tezimizde bu neşrin Kösedağ Savaşı, Hülâgû'nun Bağdâd'ı işgali, Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın öldürülmesi, yine Hülâgû'nun Suriye'yi istîlâsı, Moğolların hristiyanları himayesi, Meyyâfârıkîn'in işgali ve Aynicâlût Savaşı hakkında bilgi veren bölümlerini kullandık. Ancak içerisinde olaylara dair çok kısa rivayetlerin nakledildiği, birçok yanlış bilginin ve asılsız rivayetin yer aldığı eser çalışmamız için kıymetli bir kaynak olmaktan uzaktır.

2. Süryânî Kaynakları

Fâtımîlerin ve Eyyûbîlerin hizmetinde bulunmuş bir aileye mensup olan ve Mekîn yahut İbnü'l-Amîd adları ile de tanınan Süryânî tarihçisi ve devlet adamı Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs b. el-Amîd Ebi'l-Yâsir b. İlyâs (ö. 672/1273-74) ***el-Mecmû'u'l-Mübârek*** adlı Arapça umûmî tarihi ile ünlenmiştir. Hilkatten Sultan el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars'ın saltanatına kadarki süreci işleyen müellif, iki ana kısma ayırdığı bu umûmî tarihin ilk kısmında kâinâta, muhtelif ülkelere ve milletlere, Peygamberler tarihine, Roma, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına dair malumat vermiş, "Târîhu'l-Müslimîn" ismini verdiği ikinci kısımda ise İslâmiyet'in doğuşundan 658/1260 senesine kadarki olayları sırasıyla anlatmıştır. Eserin 602-658/1205-1260 yılları arasını kapsayan bölümü ***Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn*** adıyla neşredilmiştir.[142] *Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn* özellikle Suriye'nin Moğollar tarafından istîlâsı, bu sırada el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf başta olmak üzere Eyyûbî ailesi fertlerinin vaziyeti, Bahrî Memlük Devleti'nin kuruluşu, Aynicâlût Savaşı, Sultan Kutuz'un katli ve Baybars'ın Memlük tahtına cülusu gibi tezimizde ele aldığımız mühim mevzuların anlatımında başvurduğumuz temel kaynaklardan biridir. Müellifin Eyyûbî hizmetinde *Dîvânü'l-Ceyş*'te vazife yapmış olması ve Moğolların Suriye'de bulunduğu dönemde cereyan eden birçok olayın görgü tanığı konumunda bulunması eserin kıymetini artırmaktadır.[143] Müellifin adı çalışmamızda "İbnü'l-Amîd" şeklinde kısaltılmıştır.

---

[141] Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, (trc. Hrand D. Andreasyan), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954.

[142] Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs b. el-Amîd Ebi'l-Yâsir b. İlyâs, **Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kāhire, (t.y.).

[143] İbnü'l-Amîd ve *Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn* adlı eseri hakkında malumat için bkz. Özaydın, "Mekîn", **DİA**, XXVIII, 553-554.

Ortaçağ'ın Süryânî Mihail (ö. 595/1199) ile birlikte en meşhur Süryânî tarihçisi olup filozof, tabip ve ilâhiyatçı kimliği ile de şöhrete kavuşmuş olan, müslümanlar tarafından Ebü'l-Ferec yahut İbnü'l-İbrî ve batılılarca Bar-hebraeus adlarıyla bilinen ve bir dönem Haleb metropolitliği yapmış Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorus b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî'nin (ö. 685/1286) ***Makhtebhanūth Zabhne (Târîhu'z-Zamân)*** adlı umûmî tarih eseri Ortaçağ tarihi araştırmacılarının her daim başvurduğu önemli bir kaynaktır. Süryânîce olarak telif edilen ve iki bölümden oluşan eserin "Chronicon Syriacum" adlı ilk bölümü hilkatten 685/1286 senesine kadarki hadiseleri ihtiva etmektedir. Bu bölümde tarih sırası gözetilerek Peygamberler tarihi, Benî İsrâîl hükümdarları, İbrânîler, Keldânîler, Persler, Romalılar, Grekler, Bizanslılar ve Hz. Peygamber'den (SAV) Abbâsî Hilâfeti'nin inkırazına kadar İslâm tarihi anlatılmakta; Selçuklular, Haçlılar, Eyyûbîler, Hârizmşahlar ve Moğollar hakkında mühim bilgiler verilmektedir. Müellifin kendi döneminde Suriye'de vukua gelen önemli hadiselerin şahidi olması, Moğolların Haleb'i işgali sırasında şehirde bulunması ve Hülâgû ile görüşmesi gibi hususlar söz konusu eserin kaynak olarak değerini artırmıştır. Eserini hazırlarken İslâm tarihlerini de kaynak olarak kullanmış ve hadiseleri genelde tarafsız olarak kaydetmiş olan müellifin bu eseri muahhar araştırmacılar tarafından muteber kabul edilmiştir. Müellif eserin ikinci bölümünü ise kilise tarihine ayırmış, burada Antakya kilisesi, Süryânî kilisesinin doğu kısmı, monofizitler ve Nestûrî patrikleri hakkında malumat vermiştir. Eserin muhtelif bölümleri farklı zamanlarda farklı dillere tercüme edilerek neşredilmiştir. "Chronicon Syriacum" kısmı Ernest A. Wallis Budge tarafından Süryânîce'den İngilizce'ye çevrilmiş, bu çeviri de Ömer Rıza Doğrul tarafından ***Abu'l-Farac Tarihi*** adıyla iki cilt halinde Türkçe'ye aktarılmıştır. Biz bu Türkçe tercümenin Selçuklular, Eyyûbîler, Hârizmşahlar, İsmâilîler ve Moğollarla ilgili olayları kapsayan ikinci cildini[144] kullandık. Müellifin tezimizin kaynakları arasında bulunan bir eseri daha vardır ki, o da *Makhtebhanūth Zabhne*'nin bizzat müellif tarafından hazırlanmış Arapça muhtasarı olan ***Târîhu Muhtasari'd-Düvel***'dir. Müellif bu eserinde de Hz. Âdem'den (AS) itibaren belli başlı on büyük devlet hakkında bilgi vermiştir. Bu eserin Moğollarla alakalı bölümü M. Şerefettin Yaltkaya

[144] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorus b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî, **Abu'l-Farac Tarihi**, (trc. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999, II.

tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[145] Biz müellifin her iki eserinin Moğollarla alakalı bütün kayıtlarını inceleyerek tezimizin ilgili yerlerinde kaynak olarak kullandık. Çalışmamızda müellifin ismi "Ebü'l-Ferec", müellifin adı geçen ikinci eseri ise "Muhtasar" kısaltmasıyla gösterilmiştir.

D. BATI HRİSTİYAN KAYNAKLARI

Doğu hristiyan kaynaklarının Moğollar ve onların İslâm memleketlerini istîlâsı hakkında az çok bilgi vermelerine mukabil batı hristiyan müelliflerinin daha ziyade seyahatnâme ve hatırat türlerinde kendisini gösteren eserlerinin aynı mevzularda verdikleri bilgiler son derece yetersiz ve aynı zamanda hatalıdır. Buna mukabil bu kaynaklar Moğolların inançları, âdetleri, yaşayış tarzları, kılık kıyafetleri, askerî düzenleri ve silahları, yaşadıkları coğrafya, kullandıkları binekler, yemek kültürleri vs. birçok mevzuda bizi aydınlatmaktadır. Daha çok Moğolların karakterleri ve onlara dair zikrettiğimiz diğer hususlar hakkında birinci elden malumat veren Katolik hristiyan kaynakları aşağıda sıralanmıştır.

İtalyan asıllı Fransisken rahibi ve vâizi olan Johann de Plano Carpini (ö. 1248'den sonra) Papa IV. Innocentus tarafından Moğollara barış elçisi olarak gönderilmiş, Papa'nın Moğolları hristiyanlığa davet eden ve onlardan Doğu Avrupa'da hristiyanları katletmeyi durdurmalarını talep eden mektubunu Karakurum'a ulaştırmıştır. Güyük'ün (644-645/1246-1248) han seçildiği kurultayda da hazır bulunan ve onun mukabil cevabını alarak dönüş yoluna çıkan Carpini, 1245-1247 yılları arasında yaptığı bu seyahati sırasında gördüklerini Latince olarak kaleme almış, kendi şahit olduğu hadiselere ilaveten işittiği bazı asılsız haberleri ve bu haberlere dayanarak yazdığı kısa Moğol tarihini de kaydederek bir eser hazırlamıştır. Biz ***Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*** adıyla dilimize çevrilmiş olan eserin[146] Moğolların geleneklerine, silahlarına ve harp usullerine dair verdiği bilgilerden yararlandık.

---

[145] Ebü'l-Ferec, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, (trc. Şerafeddin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011. Ebü'l-Ferec ve adı geçen iki eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Özaydın, "İbnü'l-İbrî", **DİA**, XXI, 92-93.

[146] Carpini'nin Moğolistan'a yaptığı yolculuk ve hazırladığı eser hakkında bkz. Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatnâme (1245-1247)**, (trc. Ergin Ayan), Derya Kitapevi, Trabzon 2003, s. 6-9, 14-17.

Carpini'nin seyahatinden bir süre sonra bu kez Batu'nun hristiyanlığı kabul ettiği işitilmiş olan oğlu Sartak'a Fransa kralı IX. Louis, Flaman Fransisken rahibi ve misyoneri Wilhelm von Rubruk'u (ö. 1293) göndermiş, ancak Sartak tarafından Batu'ya, oradan da Mengü'ye gönderilen Wilhelm Karakurum'a kadar gitmişti. 1253-1255 yılları arasında Moğol hâkimiyetindeki ülkelerde bulunan ve seyahatini tıpkı Carpini'nin yaptığı gibi Latince olarak kaydeden Wilhelm von Rubruk'un Moğolların âdetlerine, siyasetlerine ve hristiyanlığa bakış açılarına dair verdiği bilgiler çalışmamızda kullanılmıştır. Eser ***Moğolların Büyük Hanına Seyahat*** adıyla dilimize çevrilerek neşredilmiştir.[147]

Son olarak yine Fransa kralı IX. Louis'in yanında Mısır üzerine tertip edilen VII. Haçlı Seferi'ne (1248-1252) katılmış olan Lord Jean de Joinville'in (ö. 1317) kendisinin ve Haçlıların sefer sırasında yaşadıklarını Fransızca olarak kaydettiği eserinin ***Bir Haçlının Hatıraları*** adıyla hazırlanmış Türkçe çevirisi,[148] tezimizin VII. Haçlı Seferi'ne ve bu sefer sırasında Eyyûbî ordusunun ve Bahrî Memlüklerin Haçlılara karşı verilen mücadeledeki rollerine değinen kısmına kaynaklık etmiştir.

E. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Dünya tarihinde derin izler bırakmış olan Moğol istîlâsı ve bu istîlânın Ortadoğu'ya uzanan kolunun ilerleyişinin durdurulduğu Aynicâlût Savaşı yerli ve yabancı günümüz tetkikçileri tarafından defaatle incelenmiş olup bu hadiseler hakkında hem müstakil monografiler, hem de bu hadiselere geniş yer veren başka araştırma eserleri ortaya konmuştur. Evvelâ Moğol istîlâsı hakkında kaleme alınan muahhar araştırmalardan bahsedelim.

XVIII. asır araştırma eserleri arasında Moğollar ve Moğol istîlâsı hakkında çalışmamıza katkı sağlayan eserler Deguignes[149] ve D'ohsson'a[150] aittir. Dilimize de tercüme edilmiş olan bu eserler sadece Moğol tarihini anlatmakla kalmamışlar,

[147] Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (trc. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.
[148] Jean de Joinville, **Bir Haçlının Hatıraları**, (trc. Cüneyt Kanat), Vadi Yayınları, Ankara 2002.
[149] Sekiz cilt halinde Türkçe'ye çevrilen eserin beşinci ve altıncı ciltleri tarafımızdan kullanılmıştır. Neşir için bkz. Joseph Deguignes, **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Tatarların Târîh-i Umûmîsi**, (trc. Hüseyin Cahid Yalçın), Tanin Matbaası, İstanbul 1924, V-VI.
[150] A. Constantin D'ohsson, **Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)**, (trc. Mustafa Rahmi Balaban; günümüz Türkçesine aktaran: Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008.

Moğollara dair birçok hususta kendilerinden sonraki çalışmalara kaynaklık etmişlerdir. Ancak bu iki müellifin kendi eserlerini hazırlarken bizim tezimizle alakalı kısımlarda Eyyûbî ve Memlük kaynaklarına neredeyse hiç müracaat etmemeleri ve sadece İlhanlı, Ermeni ve Süryânî müelliflerinin eserlerini kullanmaları söz konusu iki çalışmayı ilmî araştırmalar için gerekli olan hususiyetlerden genelde mahrum kılmaktadır. Rus ilim adamı Barthold'un çalışması[151] ise çalışmamızın özellikle Moğol istîlâsına ilişkin kısmına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Objektiflikten büyük ölçüde uzaklaşmalarına ve hatta Moğollarla doğrudan alakalı birçok mevzuda açıkça Moğol tarafını tutmalarına mukabil verdikleri bazı bilgileri ve yaptıkları yorumları tezimizde değerlendirdiğimiz Fransız şarkiyatçılar Grousset[152] ve Roux'un[153] eserlerini de burada zikretmemiz gerekir. Ancak tezimizin Moğol istîlâsı ve Moğolların Hârizmşahlar ile münasebetleriyle ilgili kısımları için en esaslı araştırma kaynakları İbrahim Kafesoğlu[154] ile Hacı Ahmet Özdemir'in[155] çalışmalarıdır. Adı geçen araştırmacılar istîlânın safhalarını adım adım incelemişler, çağdaş kaynakların konu hakkındaki rivayetlerinden başka modern araştırmacıların görüşlerini de titizlikle değerlendirmişler, ele aldıkları konularda son derece isabetli tespitlerde bulunarak aynı konularda kendilerinden sonraki çalışmaların mühim başvuru kaynakları arasında yer almışlardır. Müstakilen İlhanlılar hakkında birer eser kaleme almış Bertold Spuler[156] ve Abdülkadir Yuvalı[157] da bilhassa Hülâgû dönemi olayları ve bu dönemden itibaren İlhanlıların Memlük siyaseti hakkında eserlerinden ve ansiklopedi maddelerinden yararlandığımız araştırmacılar arasındadır.

Çalışmamızın el-Cezîre ve Suriye'nin Moğollar tarafından istîlâsı, Eyyûbîlerin istîlâ sırasındaki vaziyetleri, Mısır'da Bahrî Memlük Devleti'nin teşekkülü, Sultan Kutuz'un saltanat dönemi ve Aynicâlût Savaşı gibi mevzuları

[151] V. Vladimiroviç Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Kervan Yayınları, İstanbul 1981.
[152] Rene Grousset, **Stepler İmparatorluğu**, (trc. Halil İnalcık), TTK, Ankara 2011.
[153] Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (trc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
[154] İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 2000.
[155] H. Ahmet Özdemir, **Moğol İstilâsı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri)**, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
[156] Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1350)**, (trc. Cemal Köprülü), TTK, Ankara 1987.
[157] Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlı Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

kapsayan bölümleri için de tarafımızdan çok sayıda araştırma eseri kullanılmıştır. Bunlar arasında Ahmed Muhtar el-Abbâdî,[158] Fâyid Hammâd Âşûr,[159] Saîd Abdülfettâh Âşûr,[160] Abdullâh Saîd el-Ğāmidî,[161] Muhammed Süheyl Takkūş[162] gibi Arap kökenli önemli isimlerin eserlerinin yanı sıra, Kâzım Yaşar Kopraman,[163] Ramazan Şeşen[164] ve İsmail Yiğit[165] gibi Türk araştırmacıların hazırladıkları çalışmalar tezimizde sıklıkla müracaat ettiğimiz kaynaklardandır.

Râğıb es-Sercânî'nin[166] ve Alî es-Sallâbî'nin[167] müstakil olarak Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'a ve Aynicâlût Savaşı'na dair hazırladıkları kitaplar bilhassa mühimdir. Savaşı hazırlayan ortam, savaş arifesinde, sırasında ve sonrasında Ortadoğu'nun ve müslümanların durumu, Aynicâlût muzafferiyetinin sebepleri, sonuçları ve ehemmiyeti hakkında önemli bilgiler aktaran ve görüşler beyan eden bu eserler daha ziyade tezimizin son bölümünde istifade ettiğimiz çalışmalar arasındadır. Bunlardan başka, tezimizde yaptığımız birçok tespitte yabancı Ortaçağ tarihi araştırmacılarından Reuven Amitai-Preiss'in[168] ve John Masson Smith'in[169] Aynicâlût Savaşı'nın muhtelif yönlerini ele alan ve savaşı derinlemesine tetkik eden çalışmalarından istifade ettik. Yine Nuray Ergun'un Aynicâlût Savaşı

---

[158] Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, **Kıyâmu Devleti'l-Memâlîki'l-Ûlâ fî Mısr ve'ş-Şâm**, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986.

[159] Fâyid Hammâd Âşûr, **el-'Alâkātü's-Siyâsiyye Beyne'l-Memâlîk ve'l-Moğūl fi'd-Devleti'l-Memlûkiyyeti'l-Ûlâ**, Dâru'l-Maârif bi-Mısr, Kāhire 1976.

[160] Saîd Abdülfettâh Âşûr, **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk fî Mısr ve'ş-Şâm**, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kāhire 1996.

[161] Abdullâh Saîd Muhammed Sâfir el-Ğāmidî, **Cihâdü'l-Memâlîk Zıdde'l-Moğūl ve's-Salîbiyyîn**, (y.y.), (t.y.).

[162] Muhammed Süheyl Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1997; a. mlf., **Târîhu'l-Eyyûbiyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2008.

[163] Kâzım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, VI.

[164] Ramazan Şeşen, **Eyyûbîler (1169-1260)**, İsam Yayınları, İstanbul 2012; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013; a. mlf., **Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)**, İSAR, İstanbul 2007.

[165] İsmail Yiğit, **Memlûkler (648-923/1250-1517)**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.

[166] Râğıb es-Sercânî, **Kıssatü't-Tatâr mine'l-Bidâye ilâ 'Ayni Câlût**, Müessesetü İkra', Kāhire 2006.

[167] Alî Muhammed Muhammed es-Sallâbî, **es-Sultân Seyfüddîn Kutuz ve Ma'reketü 'Ayni Câlût**, Müessesetü İkra', Kāhire 2009.

[168] Reuven Amitai-Preiss, **Mongols and Mamluks (Mamluk-İlkhānid War 1260-1281)**, Cambridge University Press, Cambridge 1996; a. mlf., "'Ayn Jālūt Revisited", **Tārīh (Papers in Near Eastern Studies)**, (ed. William Brinner), Vol. 2, (Philadelhpia 1992), s. 119-150.

[169] John Masson Smith Jr., "'Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 44/2, (December 1984), s. 307-345.

hakkında hazırladığı yüksek lisans tezi mahiyetindeki çalışmasından[170] büyük ölçüde yararlandık.

Zikredilen çalışmalar haricindeki bazı araştırma eserleri de tezimize dolaylı yoldan katkı sağlamıştır. Bunlar arasında Ortaçağ'da Haçlıların ve Moğolların İslâm hükümdarları ile yazışmalarını derlemiş olan Hammâde'nin,[171] Dımaşk Eyyûbîleri hakkında bir monografi hazırlamış olan Humphreys'in,[172] Türkiye Selçukluları hakkında aşılamaz kıymette bir eser kaleme almış olan Osman Turan'ın,[173] Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'a dair doktora tezi hazırlamış olan Mustafa Kılıç'ın[174] ve Memlük Devleti'nin kuruluşunu konu alan bir yüksek lisans tez çalışması yapmış olan Cengiz Tomar'ın[175] çalışmaları, katkılarıyla tezimizi zenginleştirmiştir. Nihayet muhtelif araştırmacılar tarafından kaleme alınan makaleler, ayrıca *The Encyclopaedia of Islam*, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* ve *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan çok sayıda ansiklopedi maddesi tezimizin şekillenmesinde rol oynamıştır.

---

[170] Nuray Ergun, **Ayn Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.

[171] Muhammed Mâhir Hammâde, **Vesâ'iku'l-Hurûbi's-Salîbiyye ve'l-Ğazvi'l-Muğūlî li'l-Âlemi'l-İslâmî**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982.

[172] R. Stephen Humphreys, **From Saladin to the Mongols the Ayyubids of Damascus (1193-1260)**, State University of New York Press, Albany 1977.

[173] Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

[174] Mustafa Kılıç, **Melik Nâsır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicri 634-659/Miladi 1246-1261)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001.

[175] Cengiz Tomar, **Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Enstitüsü-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

GİRİŞ

Haçlı Seferleri ile birlikte bütün Ortaçağ'ın şüphesiz en büyük yıkımlarına sebep olan Moğol istîlâsı; özelde İslâm tarihi ve Türk tarihi, genelde ise dünya tarihi için büyük ehemmiyeti hâiz bir hadisedir. Esasen Moğol istîlâsının neticelerinin ve uyandırdığı yankıların Haçlı Seferleri'ninkilere nispetle daha mühim olduğunu kabul etmek lazımdır. Zira Haçlılar yeryüzünde Müslümanların çoğunlukta yaşadığı Ortadoğu'yu istîlâ etmekle beraber, iki asır boyunca -bazı mühim muvaffakiyetler müstesna olmak üzere- belli engelleri aşamamışlar, en nihayetinde evvelce işgal ettikleri mevkileri ve bu mevkilerde tesis ettikleri devletleri muhafazaya çalışmaktan öteye gidememişlerdir. Moğol istîlâsı ise Haçlı Seferleri'nden çok daha kısa sürede ve kesin olarak hedeflerine ulaşmış, Ortadoğu'dan evvel hemen bütün bir Asya'yı dehşetli yıkımlara uğratmıştır. Haçlılar iki asırlık sürede sadece Urfa, Antakya, Kudüs ve Trablusşâm gibi merkezleri ve bunların havalisindeki bölgeleri işgal ve istîlâ edebildikleri halde, Moğollar daha pek çok İslâm şehrini zapta ve yağmaya muvaffak olmuşlardır. İslâm ilim merkezlerine ve bu merkezlerde teşekkül etmiş ilmî müktesebata en büyük zararı veren Moğollar olduğu gibi, İslâm hilâfetinin pâyitahtı olan Bağdâd'ı da onlar işgal ve tahrip etmişlerdir. Yine 690/1291'de Akkâ'nın Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref Halîl b. Kalavun (689-693/1290-1293) tarafından fethi ile şarkta iki asra yakın devam eden Haçlı varlığı nihayete ermiş olduğu halde, Moğol istîlâsı sırasında işgal edilen birçok coğrafyada Cengiz evladının tesis ettikleri devletlerin hükümranlığının Haçlıların Ortadoğu'da kaldıkları süreden daha uzun müddet devam ettiği görülmektedir. Bütün bunlardan Moğol istîlâsının, Haçlı Seferleri gibi Ortaçağ'a damgasını vurmuş bir hadiseler silsilesi ile mukayese edildiğinde dahi ne denli önemli olduğu anlaşılacaktır.

Hadiseleri Aynicâlût Savaşı'na kadar götürecek süreç incelenirken ilk Moğol istîlâsının evveline giderek gerek İslâm dünyasının, gerekse Moğolların istîlânın başladığı senelerdeki vaziyetlerine kısaca göz atmak, ondan sonra ise birinci ve ikinci Moğol istîlâları hakkında malumat vermek yerinde olacaktır.

A. MOĞOL İSTÎLÂSININ BAŞLADIĞI YILLARDA İSLÂM DÜNYASININ UMÛMÎ VAZİYETİ

XIII. asrın ilk çeyreğinde Müslümanlarla meskûn geniş coğrafyada hüküm süren büyük devletlerin başında Abbâsîler, Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler ve Hârizmşahlar gelmekteydi. Aşağıda bu devletlerin Moğol istîlâsının başladığı yıllardaki siyâsî vaziyetleri ve bu sıralarda istîlâya karşı aldıkları tedbirler hakkında malumat verilecektir.

1. Abbâsîler

Abbâsîlerin Moğol istîlâsı arifesindeki siyâsî faaliyetleri, onların ekseriyetle Hârizmşahlarla mücadeleleri ve siyâsî polemikleri şeklinde tebarüz etmektedir. Moğolların istîlâ maksadıyla İslâm âlemine teveccüh ettiği senelerde hilâfet makamında Nâsır-Lidînillâh b. Müstazî Biemrillâh (575-622/1180-1225) bulunmaktaydı. Nâsır-Lidînillâh halîfeliğin dünyevî hükümranlığını diriltmek gayesini güdüyor, bu yüzden de diğer İslâm devletleriyle siyâsî mücadelelerde bulunmaktan çekinmiyordu.[176] Bu cümleden olarak Nâsır-Lidînillâh, kendi siyâsî emellerinin gerçekleşmesine engel telakki ettiği Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'a karşı, onun en güçlü düşmanı olan Hârizmşah Alâeddîn Muhammed Tekiş'i desteklemiş, neticede 590/1194 senesinde Irak Selçuklularının tarih sahnesinden silinmesinde etkili olmuştu.[177] Fakat sonra Irak Selçukluları'nın mirası hususunda Hârizmşahlarla da bozuşmuş, Tekiş'i kendi emri altına almak istemiş, bu mümkün olmayınca bu kez Tekiş'e karşı Gûrlu hükümdarı Gıyâseddîn Muhammed ile anlaşarak onu Gûrlular'la karşı karşıya getirmişti.[178] Bununla birlikte Abbâsî-Hârizmşah kavgasının zirveye çıktığı devre, Tekiş'in oğlu ve halefi Alâeddîn Muhammed dönemi olmuştur.

596/1200 senesinden itibaren Abbâsî halîfesinin takip ettiği siyaset, yeni Hârizmşah sultanı Alâeddîn Muhammed'in hasımları ile ona karşı ittifak etme şeklindeydi.[179] 608/1212 senesinde Isfahan, Hemedan ve Rey bölgelerini Halîfe'ye tâbi Emîr Aydoğmuş'un elinden alan ve 610/1213'te de Aydoğmuş'u ortadan

[176] F. Taeschner, "Al-Nāsır li-Dīn Allāh", **İA**, IX, 92.
[177] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 97; Cüveynî, **age.**, s. 273-274; F. Taeschner, agm., **İA**, IX, 92.
[178] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 97-98, 120-121; Kafesoğlu, **age.**, s. 126-128.
[179] Taeschner, agm., **İA**, IX, 92.

kaldıran Nâsırüddîn Mengli[180] Halîfe'nin tepkisini çekmişti. 612/1215 senesinde Halîfe Nâsır ona karşı İldenizli Atabegi Özbek, Erbil Atabegi Muzafferüddîn Kökböri ve İsmâilîlerin (Bâtınîler/Haşîşîler/Melâhide) reisi Celâleddîn Hasan[181] ile ittifak etti ve bu müttefik grup Mengli'yi mağlup edip ortadan kaldırdı.[182] Bu vesileyle Irak-ı Acem'in büyük kısmını elde etmiş olan Özbek, Mengli'nin elinden aldığı bölgeleri Oglımış adlı kumandanının emrine bırakmıştı. Ancak Oglımış'ın hutbeyi Sultan Muhammed Hârizmşah adına okutması, Hârizmşahlarla Abbâsîler arasında yeni bir gerginlik husule getirdi.[183]

Nâsır-Lidînillâh döneminin Moğol istîlâsı arifesindeki devresine ait en dikkat çeken hadiselerden biri, Sultan Muhammed Hârizmşah'ın seyyidlerden birini Nâsır'a alternatif halîfe ilan etmesidir ki; bu hadise gerek Nâsır döneminde Abbâsîler ile Hârizmşahlar arasındaki münazaanın şiddetini göstermesi, gerekse Moğol istîlâsının başlamasından hemen önce İslâm devletleri arasındaki anlaşmazlığın bariz bir misali olması bakımından önemlidir. Artık devleti büyük bir imparatorluk mahiyeti arz eden Sultan Muhammed, 1210'ların başından beri Bağdâd'da hutbenin kendi adına okunması için Halîfe'ye müracaat etmekte, fakat talebi her defasında geri çevrilmekte, hatta zaman zaman hilâfeti kendi tahakkümüne alma yönündeki ihtirası yüzüne vurulmaktaydı.[184] Sultan'ın talep ve rica yoluyla istediğini elde edemeyeceğini fark etmesi, onun Nâsır-Lidînillâh'ın karşısına halîfe olarak Şiî

---

[180] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 253, 257. Mengli, İldenizli (Azerbaycan) Atabegi Özbek'in pederi Muhammed Cihân Pehlevân'ın kölelerindendi. Bkz. Kafesoğlu, **age.**, s. 181.

[181] Sultan Muhammed Hârizmşah ile Nâsır-Lidînillâh arasındaki husumetin sebeplerinden biri olan Celâleddîn Hasan 608/1211-1212 senesinde müslüman olup imâmlık iddialarından vazgeçmiş, İslâm şerî'atının emirlerine uyacağını ve yasaklarından kaçınacağını ilan etmişti. Bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 78; **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 494. Hatta Hasan aynı sene annesini hacca da göndermişti. Ancak Nâsır-Lidînillâh onun hacca gönderdiği kafileyi Bağdâd'da ağırlayarak kafiledekilere yakın alaka gösterdiği ve onlara sancak verdiği halde Sultan Muhammed'in gönderdiği Hârizm hacılarına soğuk davranmış, bu da Sultan Muhammed'i rencide etmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 254-255; Nesevî, **age.**, s. 15-16; Cüveynî, **age.**, s. 314-315, 334, 573-574. Nâsır-Lidînillâh, Celâleddîn Hasan'ın müslüman olduğunu duyurarak onunla dostluk ve ittifak kurmuştu. Hasan'a, sünnî bir müslüman gibi yaşamaya başlaması dolayısıyla "Nev-Müslümân (Yeni Müslüman)" unvanı verilmişti. Bununla birlikte Cüveynî (**age.**, s. 334, 574), Celâleddîn Hasan'ın müslümanlığında samimi olmadığını ve çıkarları için müslüman olduğunu söylemektedir. Herhalde Nâsır-Lidînillâh bunu önemsememekteydi. O, bu ittifaktan muhtemelen son derece memnun vaziyette olarak Hasan'ın emrindeki fedaileri kendi muhaliflerini ortadan kaldırmakta kullanmaktaydı. Bu hususta bkz. Mustafa b. Abdurrahmân, **age.**, vr. 74a; Hamdullâh el-Müstevfî, **age.**, vr. 233b.

[182] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 262-264.

[183] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 263, 272; Nesevî, **age.**, s. 16.

[184] Nesevî, **age.**, s. 15; Kafesoğlu, **age.**, s. 216.

seyyidlerden[185] Alâülmülk-i Tirmîzî'yi çıkarmasına sebep oldu. Sultan bunu yaparken de hareketine meşrûiyet kazandırmak için ulemâya; Abbâsîlerin gazâyı terk ettikleri ve sapıkların kökünü kurutmadıkları gibi gerekçelerle, özelde Nâsır-Lidînillâh'ın ve genelde de "Hz. Hüseyin'in (ra) ahfadının hilâfet hakkını gasbetmiş olan" bütün bir Abbâsî hanedanının hilâfetinin sahih olmadığı yönünde fetvâlar verdirmeyi de ihmal etmedi.[186] Bu sıralarda Sultan Muhammed adına hutbe okutan Irak-ı Acem hâkimi Oglımış'ın, Halîfe Nâsır'ın müttefiki olan Celâleddîn Hasan'ın fedaileri tarafından öldürülmesi, Sultan'a Bağdâd'a yürümek hususunda istediği fırsatı verdi. Sultan 614/1217'de ordusuyla Irak-ı Acem üzerine yürüyüp bu bölgeyi ele geçirdi ve bundan sonra Bağdâd'ı zapt için harekete geçti.[187] Böylesine nazik bir vaziyette Halîfe, meşhur âlim ve sûfî Ebû Hafs Şehâbeddîn Ömer es-Sühreverdî'yi o sırada Hemedan'da bulunan Sultan Muhammed'in nezdine göndererek ondan Bağdâd üzerine yapacağı yürüyüşü durdurmasını istedi. Şeyh Şehâbeddîn'i huzuruna kabul eden Sultan,[188] onun nasihatlerine rağmen ikna olmadı ve harekâtını sürdürdü.[189] Ancak Sultan'ın gönderdiği askerî birlikler henüz ciddi bir harekâta

---

[185] Müneccimbaşı, **Sahâ'ifü'l-Ahbâr**, II, 671.

[186] Cüveynî, **age.**, s. 315, 335; Reşîdüddîn, **age.**, I, 232-233; Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", **DİA**, XXXII, 399.

[187] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 272-273; Nesevî, **age.**, s. 16-19; Cüveynî, **age.**, s. 315-316. Bu harekâttaki Hârizmşah ordusunun mevcudu hakkında Nesevî (**age.**, s. 15) ve Sıbt İbnü'l-Cevzî (**age.**, XXII, 216) 400.000, Mîrhând (**age.**, IV, 938; ayrıca bkz. Balatîzâde Mehmed Kemâlî Çelebi, **Tercemânü'd-Düstûr fî Havâdisi'l-Ezmân ve'd-Dühûr (Terceme-i Ravzatü's-Safâ),** Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, no: 715, vr. 440b) ve Nazmîzâde Murtazâ (**age.**, s. 104) 300.000 rakamlarını vermektedirler. İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 273) Sultan Muhammed'in ordusunun toplam mevcudu hakkında bilgi vermezken onun 15.000 kişilik bir birliği emîrlerinden birinin kumandasında Bağdâd üzerine sevkettiğini, akabinde bir emîrini daha yola çıkardığını belirtmektedir. İbnü'l-Esîr haricindeki müelliflerin verdikleri rakamların mübalağalı olduğu açıktır. Ancak Sultan'ın tüm ordusunun İbnü'l-Esîr'in verdiği bu 15.000 rakamından ibaret olmadığı da muhakkaktır. Şu halde Sultan asker sayısı 15.000'den fazla olan, ancak yüz binleri bulmayan bir orduyla Irak üzerine yürümüş olmalıdır.

[188] Nesevî'nin (**age.**, s. 16) *"Kadı Mücîrüddîn'den işittim"* şeklinde başlayarak aktardığı rivayet, Sultan Muhammed'in Şeyh Şehâbeddîn'e hüsnüzannı bulunduğu ve kendisine Sultan'ın ordugâhında mutadın aksine fazlaca hürmet gösterildiği şeklindedir. Şeyh Şehâbeddîn Sultan'a Âl-i Abbâs'ın faziletlerinden bahsedip bu hususta bir hadîs-i şerîf de nakletmiş, Sultan ise kendisinin Âl-i Abbâs'a fenalık etmediğini, Halîfe'nin hapishanelerinde Abbâsoğullarından birçok kimsenin mazlumen bulunduğunu ve asıl Halîfe'nin bu konuda nasihate muhtaç olduğunu söylemiştir. Bundan sonra Şeyh Şehâbeddîn ile Sultan arasında bazı münakaşalar olmuşsa da Nesevî bunları nakletmenin doğru olmayacağını düşünerek bunları kaydetmekten çekinmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (**age.**, XXII, 216-217) ise bizzat Şeyh Şehâbeddîn'den naklettiğine göre Sultan tarafından Şeyh'in oturmasına müsaade edilmemiş, Şeyh o vaziyette Sultan'la konuşmuş ve Sultan'dan bir cevap alamadan geri dönmek durumunda kalmıştır. Mîrhând (**age.**, IV, 939) da Şeyh'in ayakta durarak Arapça bir hutbe irat ettiğini söylemektedir. Bu konuda ayrıca bkz. Balatîzâde, **age.**, vr. 440b-441a; Nazmîzâde, **age.**, s. 104.

[189] Nesevî, **age.**, s. 15-16; Kafesoğlu, **age.**, s. 217-219; ayrıca bkz. Hasan Kamil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", **DİA**, XXXVIII, 41; Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", **DİA**, XXX, 582.

kalkışamadan Esedâbâd civarında gerek ağır kış şartları sebebiyle,[190] gerekse bölgedeki Türkmenlerin ve Kürtlerin taarruzlarıyla mahvoldu.[191] Bu başarısız harekât akabinde 615/1218 baharında ülkesine dönen Sultan, Hârizmşah ülkesinin bazı şehirlerinde Halîfe Nâsır-Lidînillâh adına hutbe okunmasını yasakladı.[192]

Abbâsîlerin Moğol istîlâsının başladığı senelere tekabül eden dönemi incelenecekse, Nâsır-Lidînillâh hakkındaki en büyük itham olan, onun Moğolları Hârizmşahlar üzerine saldırttığı iddiası üzerinde de durmak lazımdır. Bu rivayetler gerek çağdaş tarihçiler, gerekse günümüz tetkikçileri tarafından defaatle tartışılmıştır. Esasen Halîfe'nin Moğolları davet ettiğini düşündürecek hadiseler mevcuttur. Bir kere Halîfe, Abbâsîleri siyâsî olarak güçlendirmek ve eski ihtişamlı günlerine döndürmeye çalışmak adına her türlü çareye başvurmaktaydı. Daha önceleri de bir devlete karşı bir diğerini desteklediğini, hatta birini öbürüne taarruza teşvik ettiğini görmüştük. Nâsır-Lidînillâh Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'a karşı Hârizmşah Tekiş ile, sonra Tekiş'e karşı Gûr hükümdarı Gıyâseddîn Muhammed ile anlaşmıştı. Yine Nâsır, Sultan Muhammed Hârizmşah'a karşı Gûrlular ve Karahıtaylarla ittifak etmişti.[193] İkinci olarak Sultan Muhammed adına hutbe okutmaması sebebiyle Sultan'ın ona alternatif bir halîfe getirmesi ve Bağdâd üzerine yürümesi gibi hadiseler, Nâsır-Lidînillâh'ın Moğolları davet ederek Hârizmşahlardan kurtulmaya çalışmış olabileceğini akla getirmektedir.[194] Bununla birlikte İbnü'l-Esîr,[195] İbn Vâsıl,[196] İbn Kesîr[197] gibi muteber tarihçilerin, ayrıca sonraki dönemde Mîrhând[198] ve Nazmîzâde Murtazâ[199] gibi tarihçilerin kaydettikleri ve Nâsır-

[190] Nesevî, **age.**, s. 20-21; Sıbt, **age.**, XXII, 217; Cüveynî, **age.**, s. 316; Reşîdüddîn, **age.**, I, 233; Mîrhând, **age.**, IV, 939; Balatîzâde, **age.**, vr. 441b.
[191] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 273-274.
[192] Sultan Muhammed, Nîşâbur halkına halîfenin öldüğünü söylemiş ve bu şekilde onun isminin hutbelerde okunmamasını sağlamıştı. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 274.
[193] Cüveynî, **age.**, s. 308, 333-334.
[194] Özdemir, **age.**, s. 114-115.
[195] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 401.
[196] İbn Vâsıl (**age.**, IV, 39) bu hususta ki rivayet için İbnü'l-Esîr'i kaynak göstermektedir.
[197] İbn Kesîr (**age.**, XIII, 226-227) de Nâsır-Lidînillâh'ın Moğolları davetiyle ilgili rivayeti İbnü'l-Esîr'den almış ve *"Acemlerin iddiasına göre"* ve *"eğer doğruysa"* ifadelerini kullanmak suretiyle aslında bu rivayetlerin hakikati yansıtıp yansıtmadığını kesin olarak bilmediğini ima etmiştir.
[198] Mîrhând (**age.**, V, 1062-1063) Nâsır-Lidînillâh'ın Seyyid Alâülmülk-i Tirmîzî'ye bîat edildiğini işiterek son derece huzursuz olduğunu, hilâfet merkezinde bulunan ricâl-i devlet ile meşverette bulunduğunu ve neticede Cengiz'i Hârizmşahlara karşı davet ettiğini iddia etmektedir.
[199] Nazmîzâde (**age.**, s. 104) Nâsır-Lidînillâh'ın Cengiz'e mektup yazarak onu davet ettiği ile ilgili malumatı şeyhulislâm ve tarihçi Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi'nin *Ravzatü'l-Ebrâr* adlı eserinden aldığını söylemiştir.

Lidînillâh'ı Moğolları davet etme hususunda itham etmeye yönelik rivayetler kesin olarak delillendirilmiş değildir.[200] Müneccimbaşı da Nâsır-Lidînillâh'ın Moğolları davetini ihtimal dahilinde görmemektedir.[201] Son dönem tetkikçilerine gelince; bunlar kendilerinden evvelki tarihçilerin konu hakkındaki rivayet ve yorumlarını değerlendirerek görüş belirtmişler ve kendi görüşlerine mâkul izahlar getirmeye çalışmışlardır.[202] Kanaatimizce Moğolların Nâsır-Lidînillâh tarafından davet edilmesi rivayetinin hakikatini kesin olarak tespit etmek güç olup, bu mevzuda söylenecek şeyler spekülatif kalacak, belki tahminden öteye gidemeyecektir.

Abbâsîlerin Moğol istîlâsı münasebetiyle zikredilmeye değer diğer faaliyetleri, onların istîlâya karşı aldıkları önlemlerden ibarettir. 618 Safer/1221 Nisan'ında Merâga'yı işgal edip halkını katleden Moğolların Erbil'e yaklaşmakta oldukları haberi alınınca Bağdâd başta olmak üzere Irak'taki birçok kentte panik havası hâkim olmuştu.[203] Bu haberler üzerine Erbil Atabegi Muzafferüddîn Kökböri Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü'den asker istemiş, ayrıca Moğolların geleceğini düşündüğü istikametteki sarp geçitleri tutmaya hazırlanmıştı. Ancak Moğolların Erbil ile Bağdâd arasındaki Dakūka istikametinden gelmeleri ihtimalini düşünen Halîfe Nâsır, Lü'lü' ve Kökböri'ye gönderdiği mektuplarla Musul ve Erbil askerlerinin Dakūka'da toplanmasını istedi. Musul'dan ve Erbil'den aldığı birliklerle

---

[200] Özdemir, **age.**, s. 118-121. Zaten Cengiz'e gönderildiği iddia edilen mektubun sureti de elde bulunmamaktadır. Bkz. Kafesoğlu, **age.**, s. 245.

[201] Öyle görünüyor ki Müneccimbaşı (**Sahâ'ifü'l-Ahbâr**, II, 192; yine bkz. 671) eserini telif ederken kullandığı bazı kaynaklardan menkul olarak Nâsır-Lidînillâh'ın Cengiz'e böyle bir çağrıda bulunduğunu, bununla birlikte Cengiz'in bu çağrıya icabet edip Hârizmşahlarla arasında bulunan sulhü bozmak niyetinde olmadığını kaydetmiş; ancak eserinin bir başka yerinde *"Hattâ derler ki 617 senesinde Sultân Muhammed Hârizmşâh'ın tekebbürü ziyâde olub Halîfe'ye muhâlefet semtin tutmağla Nâsır, Cengiz tarafına haber gönderüb Hârizmşâh'ın bilâdına ıtmâ' eyledi. Lâkin bu sözün aslı olmamak gerek. Zîrâ İslâm'dan behresi olan kimse dünyâ garazı içün kefereyi ehl-i İslâm üzerine nice taslît ider?"* demek suretiyle bu haberleri tenkit etmiştir.

[202] Mesela Barthold, Cengiz'in gönderdiği tüccarların Sultan'ın Otrar valisi tarafından katlinin Moğollara savaş sebebi vermeye kifâyet ettiğini, Moğolların Hârizmşahlar üzerine yürümek için Halîfe'nin çağrısına ihtiyaç duymayacağını, Moğolları Nâsır-Lidînillâh'ın davet ettiği yönündeki rivayetlerin müphem olduğunu ve dikkate alınmaya değmeyeceğini söylemiştir. Bkz. Barthold, **age.**, s. 493. İbrahim Kafesoğlu (**age.**, s. 244-245) ise Nâsır-Lidînillâh'ın karakterine dair tahlilde bulunmak suretiyle ve belki de onu bu konuda itham eden kaynakların fazlalığı sebebiyle onu tebriye etmemektedir. Mezkûr ithamlar ve bu konudaki diğer tartışmalar için bkz. Özdemir, **age.**, s. 114-124; ayrıca bkz. Hartmann, "Al-Nāsır Li-Dīn Allāh", **EI²**, VII, 997-998; Taeschner, agm., **İA**, IX, 93.

[203] Bazı kaynaklar Moğolların Bağdâd'a yaklaşmaları dolayısıyla Nâsır-Lidînillâh'ın endişelendiğini, halka kunût dualarıyla Allâh'a yalvarmalarını emrettiğini ve şehri tahkim ederek asker hazırladığını kaydetmektedirler. Bkz. Sıbt, **age.**, XXII, 256; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLIV, 55; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 208.

Dakūka'ya gelen Kökböri'ye destek olmak üzere Halîfe de Emîr Kuştemür[204] kumandasında 800 kişilik bir askerî birlik göndermişti. Ancak Kökböri, emrindeki askerin azlığı sebebiyle ve kazanamayacağı bir savaşa girerek Müslümanların hayatlarını tehlikeye atma endişesiyle harekete geçmedi. Müslümanların Dakūka'dan kendi üzerlerine saldıracaklarını düşünen Moğol birlikleri geri çekilerek Hemedan taraflarına gitmişler, fakat kimsenin kendilerini takip etmediklerini müşahede ile bulundukları yerde beklemeye başlamışlardı. Dakūka'da bulunan Kökböri ise düşmanın taarruza geçmediğini, kendilerine yardımcı bir kuvvetin de gelmediğini görerek burada beklemekten vazgeçip emri altındaki askerleri dağıttı.[205] Bundan sonra mezkûr Moğol birlikleri de Hemedan'ı işgal ve halkını katlettiler.[206]

Nâsır-Lidînillâh'ın aldığı bir diğer tedbir, Türkiye Selçukluları'ndan Moğollara karşı yardım talep etmesiydi. Yukarıda belirttiğimiz üzere Moğolların Bağdâd istikametinde yürüdükleri[207] haberi Halîfe Nâsır'ı ciddi manada endişelendirmişti. Bu yüzden Halîfe, yardım talep etmek üzere elçi olarak Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'yi -Hârizmşahların inkırazı münasebetiyle- en güçlü İslâm hükümdarı mevkiine yükselmiş bulunan Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'a gönderdi. Konya'da Sultan ile görüşen hilâfet elçisi, Bağdâd'a yaklaşmakta olan Moğollara karşı Halîfe'nin 2000 süvariden müteşekkil bir imdat kuvveti istediğini bildirdi. Bu isteği kabul eden Sultan Keykubâd Türkiye Selçuklu ordusunun tam teçhizatlı 5000 seçme askerini, yanlarına bir senelik erzak da vererek Melikü'l-Ümerâ olan ve ayrıca Malatya sübaşısı bulunan Bahâeddîn Kutluğca'nın emrinde hilâfet merkezine doğru yola çıkardı. Musul'da Bedreddîn Lü'lü' ve Erbil'de Muzafferüddîn Kökböri tarafından misafir edilen Emîr Kutluğca ve ordusu, hilâfet merkezinden gelen bir elçilik heyetinin Moğol birliklerinin Irak'tan uzaklaştığını ve

[204] İbnü'l-Esîr'e (**age.**, XII, 338) göre Taşdemir.
[205] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 337-338; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 49-50; Gülay Öğün Bezer, **Begteginliler (Erbil'de bir Türk Beyliği, 526-630/1132-1233)**, Türk Gençlik Vakfı, İstanbul 2000, s. 111-112; Adnan Eskikurt, **Musul Atabegliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü' Ailesi)**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2014, s. 104-105.
[206] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 341; Cüveynî, **age.**, s. 162-163.
[207] Bahsedilen Moğol birlikleri, Cengiz tarafından Sultan Alâeddîn Muhammed Hârizmşah'ı yakalamak için gönderilen ve sürekli batıya doğru seyrettikleri için "el-Muğarribe" adını alan Cebe Noyan ve Subutay Noyan kuvvetleridir. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 327-328; Cüveynî, **age.**, s. 144.

ihtiyaten davet edilmiş olan askerlerin memleketlerine dönmelerine izin verildiğini bildirmesi üzerine Malatya'ya avdet ettiler.[208]

Belirttiğimiz üzere Moğolların İslâm ülkelerine teveccüh ettiği yıllarda Abbâsî Hilâfeti ile Hârizmşahlar Devleti arasında şiddetli bir münazaa mevcuttu. Bu çatışmada taraflardan birinin Müslümanların dinî riyâsetini temsil etmesi, diğerinin ise kendi zamanının en büyük İslâm devleti olma hususiyeti göstermesi ve dolayısıyla çatışmanın İslâm âleminin dinî-siyâsî otoriteleri arasında gerçekleşiyor oluşu, Moğol istîlâsı arifesinde İslâm âleminin içinde bulunduğu durumu göstermeye kâfidir sanıyoruz. Kökleri geçmişe dayanan söz konusu münazaa, istîlâ sırasında Abbâsî-Hârizmşah işbirliğini engellemekle kalmayacak, Halîfe'nin Moğollara karşı ve Hârizmşahlar lehine Müslümanları harekete geçirmek için herhangi bir faaliyette bulunmasını da engelleyecektir.[209] Ancak Halîfe Nâsır, kendi bölgesi olan Bağdâd tehlikeye girdiği anda birçok önlem almış, Moğollara karşı Musul ve Erbil Atabegliklerinden, ayrıca Eyyûbîlerden imdat kuvvetleri talep etmiştir.[210] Yine Halîfe, Türkiye Selçuklularına müracaat ederek askerî yardım talebinde bulunmuş, ancak yardıma gelen Selçuklu birliklerini tehlikenin uzaklaşması sebebiyle geri göndermiştir.[211] Abbâsîleri asıl tehdit eden Moğol taarruzları ise Nâsır-Lidînillâh'ın hilâfetinden sonraki yıllarda, Müstansır-Billâh ile Müsta'sım-Billâh devirlerinde gerçekleşecektir.

---

[208] İbn Bîbî, **age.**, s. 278-286; Yazıcızâde Ali, **age.**, s. 315-322; Müneccimbaşı, **Câmi'u'd-Düvel**, s. 60; Turan, **Türkiye**, s. 355-356; a. mlf., "Keykubâd I.", **İA**, VI, 647; Emine Uyumaz, **Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)**, TTK, Ankara 2003, s. 81-83; Bezer, **age.**, s. 112-113.

[209] Sultan Muhammed Hârizmşah'ın vefatından sonra 622/1225 başlarında bu kez oğlu Celâleddîn Mengübertî Irak bölgesine gelecek, Nâsır-Lidînillâh'tan Moğollara karşı yardım isteyecek, ancak Halîfe ona yardım etmediği gibi onun üzerine bir ordu gönderecek ve Celâleddîn bu orduyu mağlup ederek Bağdâd'ı tehdide başlayacaktır. Moğol istîlâsı henüz devam etmekte iken Halîfe ile Hârizmşahlar arasındaki münazaa bu derece şiddetlidir. Nâsır-Lidînillâh ile Celâleddîn arasındaki anlaşmazlık hakkında malumat için bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 385-387; Nesevî, **age.**, s. 68-69; Cüveynî, **age.**, s. 356-357; Aydın Taneri, **Celâluddin Hârizmşâh ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1977, s. 52-54; a. mlf., "Celâleddin Hârizmşah", **DİA**, VII, 250.

[210] Halîfe diğer İslâm hükümdarları ile beraber el-Cezîre Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'dan da askerî yardım talebinde bulunmuştu. Hadisenin tafsilatı Eyyûbîlerin Moğol istîlâsı arifesindeki vaziyetini anlattığımız kısımda gelecektir.

[211] Tahminimizce Halîfe Nâsır-Lidînillâh'ın Moğol tehlikesinin uzaklaştığı anda Selçuklu imdat kuvvetlerini derhal geri göndermesinin bir sebebi harp ile meşgul olmayacak ve boşta kalmış, üstelik hariçten gelmiş mücehhez bir ordunun -velev ki hilâfet merkezi bile olsa- şehirler için tehlikeli olabileceğini düşünmesidir. Halîfe ile Selçuklu kumandanı yahut yabancı asker ile yerli halk arasındaki en küçük sürtüşme korkunç sonuçlara yol açabilirdi. Mühim bir siyâsî olan Nâsır-Lidînillâh yardım kuvvetlerini geri gönderirken bunları düşünmüş olmalıdır.

2. Türkiye Selçukluları

Moğol istîlâsı başladığı sıralarda Türkiye Selçuklu tahtında bulunan Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (608-616/1211-1220) saltanatının son zamanlarını yaşıyordu. Haleb Eyyûbîleri üzerine yaptığı başarısız seferden[212] kısa süre sonra vefat eden Keykâvus'un yerine, evvelce taht mücadelesinde bulunduğu biraderi Alâeddîn Keykubâd geçti.[213] Sultan Keykubâd, gayet temkinli bir hükümdar ve tedbirli bir siyâsî sıfatıyla, kısa süre önce başlayarak hızla ilerleyen Moğol istîlâsının diğer İslâm ülkelerindeki tesirlerini takip etmekte ve istikbalde kendi ülkesine de uğraması muhtemel olan bu tehlikeye karşı önlemler almaktaydı. Bu maksatla ilk olarak Konya ve Sivas şehirlerini muhkem surlarla çevirmeyi planlayan Sultan Keykubâd, kendisine sunulan projelere birtakım teknik müdahalelerde de bulundu ve Konya surlarının inşaatı için ümerânın büyüklerine emirler vererek, her bir burcun inşaatını bir emîre ısmarladı. Bu emîrler de kendi keselerinden harcama yapmak suretiyle ameliyenin kendi üstlerine düşen kısmını tamamladılar. Benzer bir buyruk da Sivas'ta bulunan Emîr-i Meclis Mübârizüddîn Behramşah'a yollanarak Sivas'ta da sur inşaatı başlatıldı. Büyük uğraşlar neticesinde Konya surları 618/1221'de, Sivas surları da 621/1224'te ikmal edildi.[214] Yine Sultan Keykubâd Kayseri'de kale ve surlar inşa ettirdiği gibi Erzincan, Amasya ve Malatya gibi merkezlere de surlar ve tahkimat yaptırdı.[215]

Abbâsîler kısmında bahsettiğimiz Halîfe Nâsır-Lidînillâh'ın Sultan Alâeddîn Keykubâd'dan askerî yardım talebinde bulunması hadisesi, Konya surlarının itmamından hemen sonra gerçekleşmiştir. Bu yardım meselesinde dikkate şayan bir nokta, Sultan Keykubâd'ın Moğollara karşı tutumudur. Sultan, henüz doğrudan

---

[212] Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un 615/1218'deki Suriye seferi hakkında tafsilat için bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 305-308, 312; İbn Bîbî, **age.**, s. 207-222; Sıbt, **age.**, XXII, 227-228; İbnü'l-Adîm, **Zübde**, s. 457-462; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 109; İzzeddîn İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, I/II, 433, 469; İbn Vâsıl, **age.**, III, 263-264, 267-268; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 500-501, 504-505; Turan, **Türkiye**, s. 337-340; Salim Koca, **Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)**, TTK, Ankara 1997, s. 47-59.

[213] Sultan Alâeddîn Keykubâd Konya'da tahta çıktığı vakit (617 Zilhicce/1220 Ocak-Şubat), Moğol orduları bir süredir Otrar'ı kuşatmış, yani Moğol istîlâsı fiilen başlamış bulunuyordu. Bkz. Barthold, **age.**, s. 500-501; Uyumaz, **age.**, s. 21.

[214] İbn Bîbî, **age.**, s. 275-278; **Anonim Selçuknâme**, s. 41; Yazıcızâde, **age.**, s. 384-391; Turan, **Türkiye**, s. 353-354; a. mlf., "Keykubâd I.", **İA**, VI, 647; Uyumaz, **age.**, s. 26-27.

[215] Turan, **Türkiye**, s. 355; Halil Edhem, **Kayseriyye Şehri: Mebânî-i İslâmiyye ve Kitâbeleri**, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1334, s. 42-43; İsmet Miroğlu, "Erzincan", **DİA**, XI, 319.

karşılaşmadığı fakat hakkında çok şey duyduğu bu amansız düşmana karşı silahlı mücadeleden ziyade sulh yolunu tercih etmekteydi. Hilâfet elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî vasıtasıyla yapılan yardım talebini dinledikten sonra halvet odasına giden Sultan, ileri gelen ümerâyı çağırtarak onlarla istişarede bulunmuştu. Bu toplantıda Sultan; Moğollarla uzlaşma yoluna gitmek gerektiği, Halîfe'nin İslâm hükümdarlarının işbilir murahhaslarından oluşan bir heyeti, bu heyetin başına hilâfet elçisini getirmek suretiyle Moğol hanına göndermesi ve bu elçilerin ağır hediyelerle birlikte giderek kendi hükümdarları adına Moğollara tâbiiyet arz etmeleri lazım geldiği, ancak bu şekilde İslâm beldelerinin istîlâdan korunabileceği yönünde görüş bildirmişti. Fakat Halîfe'nin Selçukluları zayıf yahut hilâfet makamına yardım hususunda isteksiz zannetmemesi için bu görüşünü Halîfe'ye bildirmeden evvel ona istediği desteği göndermeyi münasip görmüş, Halîfe'nin çağrısına onun talebinden daha fazla asker göndererek cevap vermişti.[216] Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Moğollara karşı bu tutumu ömrünün sonuna dek değişmeyecek, kendisi onlarla harp yerine sulhü tercih edecektir.

Sultan Keykubâd, artık inkıraz vaziyetinde bulunan Hârizmşahların yeni idarecisi Celâleddîn Mengübertî ile de münasebet halindeydi. Babası Sultan Alâeddîn Muhammed'in Şevvâl 617/Aralık 1220'deki vefatından sonra Moğollara şiddetle mukavemet etmiş, fakat mağlup olarak Hindistan'a gitmiş olan Celâleddîn; 622/1225 senesinde Hûzistan ve Irak'a gelmiş, bu bölgelerde yağmalarda bulunduktan sonra Erbil Atabegi Muzafferüddîn Kökböri ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mu'azzam Îsâ ile sulh yapmış, Merâga'yı ve Tebriz'i ele geçirmiş, Gürcülerle cihâda başlamıştı.[217] Aynı sene Celâleddîn, Kâdi'l-Kudât Mücîrüddîn Tâhir b. Ömer el-Hârizmî'yi[218] bir mektupla birlikte elçi olarak Alâeddîn Keykubâd'a gönderdi. Bu mektupta Sultan Keykubâd'a övgülerde bulunduktan başka, iki devlet arasında din ve milliyet birliği bulunduğunu, biri batıda ve biri doğuda olmak üzere her iki devletin de cihâdın bayrağını taşıdıklarını belirtmekte ve iyi dileklerini bildirerek Türkiye Selçukluları ile dostluk ve komşuluk yapmak

[216] İbn Bîbî, **age.**, s. 281-282; Turan, **Türkiye**, s. 355-356; Uyumaz, **age.**, s. 81-82.
[217] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 385-388, 391-396; Nesevî, **age.**, s. 68-69; Sıbt, **age.**, XXII, 273; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 145-148.
[218] Nesevî'de (**age.**, s. 69) bu isim Mücîrüddîn Ömer b. Sa'd şeklindedir.

istediğini bütün samimiyetiyle beyan etmekteydi.[219] Kayseri'de huzuruna çıkan Kadı Mücîrüddîn'i iyi karşılayan Sultan Keykubâd, Celâleddîn'in dostluk ve ittifak teklifini kabul etti. Hatta Keykubâd'ın oğlu Gıyâseddîn ile Celâleddîn'in Fars Atabegi Sa'd'ın hemşiresi Melike Hâtun'dan olan kızının izdivacı planlandı.[220] Sultan Keykubâd Kadı Mücîrüddîn'den gerek Celâleddîn Hârizmşah, gerekse Moğollar hakkında geniş malumat da almıştı.[221] Bundan sonra da Sultan Keykubâd, Celâleddîn'in mektubuna mukabil bir mektup yazarak Emîr Sipehsâlâr Selâhaddîn vasıtasıyla ona ulaştırdı. Mektubunda Sultan Keykubâd; Celâleddîn'in gazâlarını elçi Mücîrüddîn'den dinlediğini, kendisinin şecaat ve metanetine hayran olduğunu, kendisi de batıda kâfirlerle uğraştığından ötürü mektup yollama fırsatı bulamadığını bildirdikten sonra dostâne ilişkilerin sürüp gideceğini ve elçi teatisinin devam edeceğini belirtti.[222] Bu mektup Sultan Keykubâd'ın samimi hislerini aksettirmekle beraber, şüphe yok ki haberleri alınan ve Hârizmşah elçisi tarafından da teferruatıyla bildirilen Moğol tehlikesine karşı Türkiye Selçuklu hükümdarının bir ittifak fırsatını değerlendirme isteğinin de göstergesiydi. Bundan sonra da elçi teatisi devam edecek, ancak 626/1229 senesiyle beraber her iki hükümdarın arzuları hilafına gelişen olaylar bu iki İslâm devleti arasındaki münasebetleri zedeleyecek, bu da Moğollar karşısında bütün bir Ortadoğu'nun vaziyetine menfi yönde tesir edecektir.

Sultan Alâeddîn Keykubâd ülkesinin menfaatlerini daima önde tutmuş, Moğollara karşı siyasetini de buna göre tayin etmiştir. Daha saltanatının ilk senelerinden itibaren komşu Müslüman devletler ile iyi geçinme ve ülkesindeki mühim şehirleri surlarla çevirtme gibi faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere İslâm hükümdarları arasında Moğol tehdidini en iyi o kavramıştır. Yine o, er ya da geç

[219] Nesevî, **age.**, s. 69; İbn Bîbî, **age.**, s. 369-372; Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, TTK, Ankara 1988, s. 82-83.
[220] Yazıcızâde, **age.**, s. 425; Taneri, **age.**, s. 63. Nesevî (**age.**, s. 125) ise Celâleddîn'in 626/1229'daki Ahlat muhasarası sırasında Alâeddîn Keykubâd'ın elçilerinin gelerek Türkiye Selçuklu şehzâdesine Celâleddîn'in kızını istediklerini, ancak buna iyi cevap verilmediğini kaydetmiştir.
[221] İbn Bîbî, **age.**, s. 372; Yazıcızâde, **age.**, s. 424-425; Turan, **Türkiye**, s. 385.
[222] İbn Bîbî, **age.**, s. 372-374; Turan, **Vesikalar**, s. 83-84. Nesevî (**age.**, s. 96-97), İmâdüddîn adlı bir Selçuklu elçisinin Keykubâd'ın vezirinin imzası bulunan bir mektubu o sıralarda Hoy taraflarında bulunan Hârizmşah veziri Şerefülmülk'e getirdiğini kaydetmektedir. Bu elçi şifahen, Sultan Keykubâd'ın Hârizmşahlar için her türlü askerî yardıma hazır olduğu ve iki devleti hiçbir şeyin ayırmaması gerektiği şeklindeki mesajı da iletmiştir. Osman Turan (**Vesikalar**, s. 89) ise elçilerin isim farklılıklarına rağmen Nesevî ve İbn Bîbî'deki mektupların gerek muhtevasından ve gerekse elçi teatisindeki zaman aralığından hareketle, farklı mektuplar gibi görünen bu iki mektubun aslında aynı mektup olduğu tespitini yapmıştır.

Türkiye hudutlarına da ulaşacağından emin olduğu bu taze ve güçlü devlete karşı İslâm devletlerinin ittihadına çalışmış, ancak Eyyûbî ve Hârizmşah idarecilerinin kendisiyle aynı basirete sahip olmayışı sebebiyle bu ittihat gerçekleşmemiştir.[223] Gerek Celâleddîn'in gönderdiği mektuba ve ittifak teklifine verdiği tepki, gerekse iki hükümdar arasında daha sonra gerçekleşen elçi teatileri ve mektuplaşmalar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ve genelde tüm İslâm âleminin menfaatini düşünerek hareket ettiğini anladığımız Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın, Moğol tehlikesi karşısında izlediği geniş görüşlü ve tedbirli siyasetin açık bir misalidir.[224] 1230'ların başından itibaren Sultan Keykubâd, dikkatini Moğol meselesi üzerine teksif edecek ve bu tarihlerde alacağı tedbirler sayesinde de kendi saltanatı müddetince Moğolları Türkiye sınırlarından uzak tutmaya muvaffak olacaktır.

[223] Nejat Kaymaz, **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri**, TTK, Ankara 2009, s. 21. Daha sonra 626/1229'da Celâleddîn'in Eyyûbilere ait Ahlat'ı kuşatması sırasında ona elçi göndererek kuşatmayı kaldırmasını isteyen Sultan Keykubâd, elçi vasıtasıyla Celâleddîn'e; Moğolların merhum Sultan Muhammed Hârizmşah'ın günahları dolayısıyla Allâh tarafından müslümanlar üzerine musallat edildiğini söyledikten sonra, Eyyûbîlerin mübarek bir sülale olduğunu ve onlara kılıç çekmenin hayır getirmeyeceğini, kendisinin de onların düşmanı değil dostu ve akrabası olduğunu, eğer Ahlat kuşatmasını kaldırırsa kendisinin Eyyûbîlerle birlikte Hârizmşahların düşmanlarına karşı harekete geçebileceğini söylemiştir. Bkz. İbn Nazîf, **age.**, s. 197-198; İbn Bîbî, **age.**, s. 376-379, 381-382; Cüveynî, **age.**, s. 372; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 527; Turan, **Türkiye**, s. 389; a. mlf., **Vesikalar**, s. 99-100; Taneri, **age.**, s. 68-70. Buna rağmen, ileride de değineceğimiz gibi, Celâleddîn Ahlat'ı zaptedecek, bu olay Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîlerin Hârizmşahlar ile savaşmasına ve Hârizmşahların tarih sahnesinden tamamen silinmesine yol açacak, dolayısıyla Anadolu'nun Moğol istîlâsı ile karşı karşıya kalmasını netice verecektir.

[224] Turan, **Vesikalar**, s. 99. Celâleddîn Hârizmşah'ın Türkiye Selçuklularının şark sınırlarında mütemadiyen hareket halinde olması, Gürcüler ve Moğollarla harbe devam etmesi gibi hususlar da ülkesinin istikrarını ve ticaret yollarının emniyetini düşünen Alâeddîn Keykubâd'ı endişelendirmekteydi. Bkz. Uyumaz, **age.**, s. 51. Dolayısıyla Türkiye hükümdarının, mümkünse Celâleddîn'i zapturapt altına alma, bölgede sükuneti ve istikrarı temin etme adına onunla iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı da söylenebilir. Ayrıca Sultan Keykubâd, Celâleddîn'in faaliyet sahasının Moğollarla Türkiye Selçukluları arasında bulunduğunu da dikkate almaktaydı. Celâleddîn Moğollarla savaşa devam ettiği ve mağlup olarak aradan çekildiği takdirde Türkiye Selçuklu Devleti Moğollarla yüz yüze gelebilirdi. Nitekim bu durum Celâleddîn'in vefatından sonra el-Cezîre Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ tarafından da *"Celâleddîn bizimle Tatarlar arasına bir set olarak girmişti."* şeklinde dile getirilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, **age.**, XIII, 264. İşte Sultan Keykubâd bu sebeple Celâleddîn'in mağlubiyetini asla temenni etmiyor, bilakis onunla ittifaka gayret ediyordu. Böylece Moğolların Türkiye Selçuklu Devleti'ni tehdit etmesi durumunda Sultan Keykubâd Celâleddîn Hârizmşah gibi Moğolları tanıyan, onlarla savaşta tecrübe kazanmış, aynı zamanda cesur ve gâzi bir hükümdarı müttefik olarak yanında bulacaktı. Bu yüzden o, Celâleddîn'in ittifak teklifini kabul etmekte hiçbir beis görmemiş, bu ittifakı da kendisi bozmamıştır. Bütün bunlarla birlikte İslâm kaynaklarının ifade ettiği üzere Sultan Keykubâd'ın Celâleddîn Hârizmşah'ın cihâdından etkilendiği, onun şecaatine hayran olduğu ve onu şarkta İslâm'ın bekçisi sayarak onun ittifak teklifine olumlu yaklaştığı hakikatini de göz ardı etmemek lazımdır.

3. Eyyûbîler

Moğolların İslâm diyarına girmelerine az bir süre kala Eyyûbî ailesi V. Haçlı Seferi ordularıyla uğraşmaktaydı. Macar, Avusturyalı ve Akkâlı Haçlılardan müteşekkil Haçlı ordusu kuvvetli bir filo ile 615/1218 yazında Dimyât'ı sıkıştırmaya başlamışlardı. Bu sıralarda Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Âdil vefat etmiş, Mısır'ın idaresi büyük oğlu el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'e geçmişti. el-Melikü'l-Kâmil bir yandan Haçlılarla savaşmakta, bir yandan da onlarla müzakerelerde bulunmaktaydı. Ne var ki Dimyât şehri uzun süren bir muhasaradan sonra Şâbân 616/Kasım 1219'da Haçlıların eline geçti.[225] el-Melikü'l-Kâmil, Dımaşk ve el-Cezîre hâkimleri bulunan kardeşleri el-Melikü'l-Mu'azzam Îsâ ve el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'dan Haçlılara karşı mütemadiyen imdat istemekteydi. Öte yandan Moğollar önlerine çıkan şehir ve kasabaları yağma ve tahrip etmek suretiyle garba ilerleyerek Azerbaycan'a ulaşmışlardı. Buranın hâkimi olan İldenizli Atabegi Özbek b. Pehlivân Moğollardan emân almış, Moğollara karşı koymaya çalışan bir Gürcü ordusu ise 617 Zilkâde/1221 Ocak ayında ağır bir mağlubiyet alıp geri çekilmişti. Bundan sonra Moğollara karşı ittifak eden Özbek ve Gürcüler, bu ittifaka el-Cezîre Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'in de dahil olmasını arzu etmişlerdi. Gürcüler bu maksatla el-Melikü'l-Eşref'e elçiler göndererek, onun bu birliğe katılmaması halinde kendilerinin Moğollara tâbi olup onlarla beraber İslâm memleketlerini tahrip edecekleri haberini ulaştırmışlardı. el-Melikü'l-Eşref'in niyeti ise ağabeyinin çağrısına uyarak onun Haçlıları Mısır'dan uzaklaştırmasına yardımcı olmaktı. Dimyât meselesi, onun için Moğolların Ortadoğu'ya girmelerinden daha mühimdi; Mısır'ın kaybı, İslâm ümmetinin kıyamete kadar zilleti olabilir, Haçlıların oraya yerleşmeleri Bilâd-ı Şâm'ın da elden çıkmasına sebep olabilirdi. Haçlıların yerleşimci, Moğolların ise yağmacı ve gelip geçici olduğunu düşünen el-Melikü'l-Eşref kısa vadede Moğolları büyük bir tehdit olarak görmüyordu, bu yüzden Mısır'a hareket etme yönündeki kararını değiştirmedi. Bununla birlikte Gürcülere, kendisinin Haçlılarla savaşmak için Mısır'a gideceğini,

[225] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 276-282, 309; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 108-109, 111, 116-117; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 498-499, 501-502; İbn Vâsıl, **age.**, III, 254-261, 270-271; **ae.**, IV, 15-19, 32-33; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, (trc. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2008, III, 133-142; Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 187-191; Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 101-107; a. mlf., "el-Melikü'l-Âdil", **DİA**, XXIX, 59. Moğolların Otrar'ı muhasarasının başladığı tarih için Barthold'un (**age.**, s. 500) verdiği 1219 Eylül'ünü kabul edersek, Dimyât düştüğü sırada Otrar kuşatmasının devam ettiğini söyleyebiliriz.

Ahlat'ı biraderi el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddîn Gāzî'ye verdiğini ve Özbek-Gürcü ittifakının ihtiyacı olduğunda Şehâbeddîn'in onlara askerî destek vereceğini söyledi, 618/1221 senesi başlarında da Şehâbeddîn'i Ahlat'a gönderdi.[226]

Bu elçilik hadisesinden kısa süre sonra bu kez Abbâsî Halîfesi Nâsır-Lidînillâh, el-Melikü'l-Eşref'ten Moğollara karşı yardım talebinde bulundu. Abbâsîlerin Moğollara karşı almış oldukları tedbirlerden bahsederken Erbil istikametinde ilerledikleri haber alınan Moğollara karşı Halîfe Nâsır'ın, Erbil Atabegi Muzafferüddîn Kökböri ve Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü'ye Moğolları Dakūka'da karşılamalarını emrettiğini söylemiştik. Halîfe bu sırada el-Melikü'l-Eşref'e de bir mektup göndererek ondan bizzat askerlerinin başında Moğollara karşı harekete geçmesini ve diğer emîrlerle birleşmesini istemişti. Ancak tam da bu sıralarda el-Melikü'l-Mu'azzam Harran'da bulunan el-Melikü'l-Eşref'in yanına gelerek Dimyât'ı işgal etmiş olan Haçlılarla savaşmak üzere birlikte Mısır'a hareket etme hususunda ona baskıda bulunmuştu. el-Melikü'l-Eşref, Halîfe Nâsır'a da Gürcülere verdiği cevabı vererek mutlaka Mısır'ı Haçlılardan kurtarmak gerektiğini ve kendisinin de ağabeyi el-Melikü'l-Kâmil'in cihâdına yardım etmek üzere Mısır'a gideceğini söyleyerek Halîfe'den özür diledi. Neticede el-Melikü'l-Eşref Moğollarla savaşmak yerine Dimyât'ı kurtarmayı tercih etti ve biraderi el-Melikü'l-Mu'azzam ile beraber yola koyuldu.[227]

el-Melikü'l-Eşref'in gerek Gürcülere, gerekse Halîfe'ye verdiği cevapta haklılık payı olmakla birlikte, söz konusu tavırlardan Eyyûbîlerin henüz Moğol tehlikesinin boyutlarını kavrayamamış oldukları anlaşılmaktadır. Öte yandan el-Melikü'l-Eşref'in -muhtemelen kendi hâkimiyetinde bulunan el-Cezîre bölgesinin Moğolların saldırdığı İran ve Azerbaycan gibi mevkilere coğrafî yakınlığı münasebetiyle- Moğolları kendi toprakları için bir tehdit olarak algıladığı, ancak

[226] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 333-334, 357-359; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 47-48, 89-91; Önder Kaya, **Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 129-132.

[227] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 337-338; Sıbt, **age.**, XXII, 257; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 49; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 201; Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 107-108; Kaya, **age.**, s. 134-136; a. mlf., "el-Melikü'l-Eşref Mûsâ", **DİA**, XXIX, 65. Filhakika el-Melikü'l-Kâmil'e destek için Mısır'a giden kardeşleri, Dimyât'ın Receb 618/Eylül 1221'deki istirdadında ve V. Haçlı Seferi'nin başarısızlığında mühim rol oynamışlardır. Tafsilat için bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 282-288; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 128-130; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 509-510; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 92-100, 105; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 129-130; Demirkent, **age.**, s. 191-194; Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 107-109.

Dimyât meselesi ve kardeşlerinin ısrarı dolayısıyla bölgeyi terke mecbur kaldığı da düşünülebilir.[228]

Eyyûbîlerin Celâleddîn Mengübertî ile münasebetleri de Moğolların Ortadoğu'da ilk kez göründüğü sıralarda başlamıştır. Yassıçimen Savaşı'na kadarki süreçte Celâleddîn Eyyûbîlerle iyi geçinememiş, ancak el-Melikü'l-Mu'azzam Îsâ bunlar arasında istisna olmuştur. Babasının vefatından sonra Moğollarla çetin mücadelelerde bulunan, akabinde Hindistan'a giden, 622/1225 senesinde de Hûzistan ve Irak'a gelerek hilâfet topraklarındaki bazı bölgeleri ele geçiren Celâleddîn bir yandan Bağdâd üzerine yürümeye hazırlanmakta, diğer yandan kendisine Halîfe Nâsır ile mücadelesinde destek verecek müttefikler aramaktaydı. Bu maksatla Dımaşk Eyyûbî hükümdarı olan el-Melikü'l-Mu'azzam Îsâ'ya bir mektup göndererek; Halîfe'nin kâfirleri Hârizmşahlar üzerine musallat ettiğini, kendilerinin onun "Hıtaylar"a yazdığı mektupları bulduklarını ve yine Halîfe'nin, babası Sultan Muhammed'in sonunu hazırladığını söyleyerek[229] Halîfe'ye karşı el-Melikü'l-Mu'azzam'ın desteğini istemişti. el-Melikü'l-Mu'azzam ise mü'minlerin emîrine kılıç çekmeyeceğini, ancak Halîfe haricinde herkese karşı Celâleddîn'in yanında olduğunu söylemiş; neticede el-Melikü'l-Mu'azzam, Celâleddîn ve Muzafferüddîn Kökböri arasında bir ittifak kurulmuştu.[230] el-Melikü'l-Mu'azzam bu ittifakı, o sıralarda kendileriyle arasının açık olduğu kardeşlerine karşı yapmıştı. Böylelikle Celâleddîn, Eyyûbî melikleri arasındaki nüfuz mücadelelerine dahil olmuş oluyordu.[231]

Eyyûbîler, Hülâgû'nun el-Cezîre ve Suriye'yi işgal ettiği tarihe dek Moğollarla doğrudan münasebette olmayacaklardır. Eyyûbî ailesinin o tarihlere

---

[228] Humphreys, **age.**, s. 168.

[229] Sıbt İbnü'l-Cevzî (Sıbt, **age.**, XXII, 273) ve ondan naklen Ebû Şâme (**Terâcim**, s. 144) bu hadiseyi anlattıkları yerlerde Tatar değil, "küffâr" ve "Hıtâ" kelimelerini kullanmışlardır. Bu yüzden Celâleddîn'in nakledilen ifadelerinden Halîfe'nin, Moğolları mı yoksa Karahıtayları mı Hârizmşahlar üzerine saldırmaya teşvik ettiği tam olarak belli değildir. Celâleddîn'in, babasının helakine sebep olan bir hareketten bahsetmesi, kışkırtılanların Moğollar olduğunu düşündürmekte ise de; varlığı iddia edilen mektuplarda kastedilenin Moğollar olup olmadığı net olarak anlaşılamadığından ötürü bu rivayeti Halîfe'nin Moğolları daveti tezine malzeme olarak kullanmamak ve Celâleddîn'in ifadelerinin sıhhatine şüpheyle yaklaşmak lazımdır. Zira ona bu cümleleri kurduran, Abbâsîler ve Hârizmşahlar arasında üç kuşaktan beri devam eden münazaa olabilir. Bu konuda görüşler için bkz. Özdemir, **age.**, s. 120-121.

[230] Sıbt, **age.**, XXII, 273; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 144; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 145-146; Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 112.

[231] İbn Vâsıl, **age.**, IV, 146; Humphreys, **age.**, s. 176-178.

kadarki faaliyetleri, Haçlılarla savaşmaktan ve el-Cezîre'den Mısır'a kadar uzanan hat üzerinde hâkimiyet tesis etmiş olan Eyyûbî teşekkülleri arasındaki nüfuz mücadelelerinden ibarettir. Mezkûr Eyyûbî teşekkülleri diğer İslâm devletlerinin aksine Moğollarla geç karşılaşacaklar, fakat Moğol istîlâsının tahripkarlığını derinden hissedeceklerdi.

4. Hârizmşahlar

Moğollara coğrafî bakımdan en yakın devlet olmaları ve Moğol istîlâsının İslâm âlemine indirdiği darbeleri en derinden duymaları hasebiyle, Hârizmşahların Moğollarla münasebetleri Moğol istîlâsının tüm devreleri içerisinde hususi bir mevkie sahiptir. Büyük Selçuklu Devleti'nin inhitatından sonra gitgide genişleyerek kuvvetlenmiş olan Hârizmşahlar Devleti, Sultan Alâeddîn Tekiş b. İl Arslan (568-596/1172-1200) devrinde artık büyük bir imparatorluk mahiyeti arz etmekteydi. Tekiş'in arkasında bıraktığı devlet; ordusu İslâm âleminin en seçkin askerî gücü olan, sınırları ise Bağdâd havalisinden Talas'a kadar uzanan muazzam bir siyâsî teşekkül vaziyetindeydi.[232]

Hârizmşahlara komşu olan Gûrlular, Tekiş'in vefatı akabinde Hârizmşah topraklarına girerek bazı bölgeleri zaptetmişlerdi. Tekiş'in oğlu ve halefi olan Alâeddîn Muhammed Hârizmşah, Hârizmşahlardaki taht değişikliğinden istifade ile Horasan'ı bütünüyle ele geçirmiş olan Gûrlulara karşı harekete geçerek Merv'i ve Nîşâbur'u istirdat ettiği gibi; Herat, Belh ve Tirmiz'i de zaptetti.[233] Sultan Muhammed, Karahıtaylar ile de mücadele halindeydi. Bu mücadelelerde zaman zaman Karahıtaylara mağlup olduysa da,[234] 606/1210 tarihinde İlamış mevkiinde

[232] Kafesoğlu, **age.**, s. 146; a. mlf., "Tekiş", **İA**, XII/I, 138; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", **DİA**, XL, 365.

[233] Sultan Alâeddîn Muhammed'in 597-603/1201-1206 yılları arasında Gûrlularla mücadelesi hakkında tafsilat için bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 142-145, 149-152, 158-159, 173, 189-193, 204-205; Cüveynî, **age.**, s. 283-296; Cûzcânî, **age.**, s. 131-132; Reşîdüddîn, **age.**, I, 195-197; Kafesoğlu, **age.**, s. 148-160, 162-166.

[234] Sultan Muhammed, 604/1207 yılında Karahıtaylarla yaptığı muharebeyi kaybederek onlara esir düşmüş, bir kumandanının hilesi sayesinde kurtularak Hârizm'e dönebilmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 219-221. Hamdullâh el-Müstevfî (**age.**, vr. 221b) de Sultan'ın Karahıtaylarla yaptığı savaşlardan birinde esir olduğunu, ancak Karahıtay askerinin içinde bulunmasına rağmen kendisinin Sultan olduğunu kimsenin anlamadığını nakletmektedir.

Karahıtayları ağır bir bozguna uğrattı ve Mâverâünnehr'e hâkim oldu.[235] Bundan iki sene sonra Semerkand sultanı Osmân Han'ı öldürtmek ve Semerkand'ı ele geçirmek suretiyle Batı Karahanlıları ortadan kaldıran Sultan Muhammed,[236] 612/1215'te Gazne'yi zaptederek Gûrlu devletine son verdi,[237] Kirmân ve Sicistân'ı ilhak etti,[238] 614/1217-1218'de Irâk-ı Acem'i zaptetti, Salgurlu (Fars) Atabegi Sa'd ve İldenizli Atabegi Özbek ile harbederek onları taht-ı itaatine aldı.[239] Böylelikle Moğol istîlâsı arifesinde Sultan Muhammed Hârizmşah'ın hâkimiyetinde olan yerler Bağdâd civarından Hindistan'a, Hazar Denizi'nin şarkındaki Mangışlak'tan Umman Denizi'ne kadar uzanır hale gelmişti.[240]

Sultan Alâeddîn Muhammed'in üst üste elde ettiği muvaffakiyetler Hârizmşahlar Devleti'ni hızla genişlettiği gibi, Sultan'ı da büyük bir gurura sevketmişti; Sultan hiçbir devlet reisini kendisine denk kabul etmez bir vaziyetteydi.[241] Öte yandan Sultan'ın vehmi de gururu ile aynı derecede olup, kendisinden şüphelendiği yahut nüfuz sahibi olduğunu fark ettiği kimseleri ya nefyetmekte yahut ortadan kaldırmaktaydı.[242] Sultan bu kadar debdebesine ve zahirdeki azametine rağmen validesi Terken Hatun karşısında gayet zavallı durumdaydı. Terken Hatun'un salâhiyetlerine bakılacak olursa onun devletin idaresinde oğlu ile neredeyse eşit mevkide bulunduğu, bir müşterek imparator sıfatını

[235] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 223-224; Cüveynî, **age.**, s. 299-302, ayrıca bkz. s. 305-307. Bu İlamış muharebesiyle bir manada Karahıtayların sonu gelmiştir. Zira bu yenilgi ile ağır darbe almış olan Karahıtay hükümdarı Gürhan, 1211'de de Nayman Moğollarının reisi Güçlük'e de mağlup olduktan sonra Karahıtaylar tarih sahnesinden çekileceklerdir. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 226-228; Cüveynî, **age.**, s. 311-312; Kafesoğlu, **age.**, s. 189-193.

[236] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 224-226; Cüveynî, **age.**, s. 337-338; Kafesoğlu, **age.**, s. 188-189; Özaydın, "Karahanlılar", **DİA**, XXIV, 410.

[237] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 265-266; Cüveynî, **age.**, s. 307-308; Cûzcânî, **age.**, s. 134; Kafesoğlu, **age.**, s. 193-196.

[238] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 259-260; Kafesoğlu, **age.**, s. 196-199.

[239] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 272-273, 274-275; Nesevî, **age.**, s. 15-19; Cüveynî, **age.**, s. 315-316; Kafesoğlu, **age.**, s. 199-205; Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, TTK, Ankara 1991, s. 76-79.

[240] Kafesoğlu, **age.**, s. 205.

[241] Sultan Muhammed Karahıtay muzafferiyeti akabinde kendisine verilen "İskender-i Sânî" unvanını beğenmemiş, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in saltanat süresinin uzunluğu münasebetiyle onun adını kendisine unvan yapmıştı. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 302; Kafesoğlu, **age.**, s. 186-187; ayrıca bkz. s. 206.

[242] Sultan'ın Gûrlularla mücadelesinde büyük yararlık göstermiş olan ve son Karahanlı hükümdarı Osmân Han'ın da akrabasından olan Otrar hâkimi Tâceddîn Bilge Han bu şekilde öldürülen bigünahlardandı. Bkz. Nesevî, **age.**, s. 21-22; Kafesoğlu, **age.**, s. 207-208.

hâiz olduğu anlaşılır. Sultan gibi Terken Hatunun da ayrı bir payitahtı,[243] sarayı ve ricâl-i devleti bulunuyordu. Terken Hatun devlet hazinesinden dilediği kadar masrafta bulunabiliyor, Sultan'ın kararlarına müdahale edebiliyordu. Onun bu nüfuzunun ardında, mensubu bulunduğu Kanklı kabilesinin Hârizmşahlar Devleti'ndeki mevkii rol oynamaktaydı. Onun Tekiş'e zevce olduğu zamandan itibaren Kanklılar idarede ve orduda mühim vazifeler almaya başlamışlardı. Hârizmşah ordusu ekseriyetle Kanklılardan müteşekkil olup, bunlar Terken Hatun'un destekçileriydiler.[244] Sultan, kazandığı zaferleri validesi vasıtasıyla devlet hizmetine girmiş olan Kanklılar vesilesi ile kazanmıştı, dolayısıyla bu hususta validesine borçlu bulunuyordu. Hârizmşah tahtının otoritesi askerî aristokrasinin nüfuzu ile sarsılmıştı. Annesinin taraftarları olan bu gruplara herhangi bir mevzuda muhalefet etmek de Sultan için kolay değildi. Sultan Muhammed bu şekilde validesinin arzusu hilafına hareket etme hürriyetinden mahrumdu.[245]

Terken Hatun'un baskısını en çok hissettirdiği mevzu, Sultan Muhammed'in veliahtının kim olacağı meselesiydi. Terken Hatun, annesi kendisiyle aynı kabileden olduğu için torunlarından Kutbüddîn Uzlagşah'ın veliaht olmasını istemekteydi. Sultan da, büyük oğlu ve idareciliğe daha liyakatli olan Celâleddîn Mengübertî ve hatta diğer bir oğlu Rükneddîn Gûrsançtı dururken validesinin arzusu üzerine küçük oğlu Uzlagşah'ı veliaht edinmişti. Böylelikle Terken Hatun devletin başında Kanklı-Kıpçak soyunun ibkasını arzuluyor, bu maksatla saltanat meselelerine doğrudan müdahalelerde bulunuyordu.[246] Sultan'ın validesi karşısındaki acziyetinin bariz bir nümunesi olması bakımından Vezir Nizâmülmülk Nâsırüddîn Muhammed'in azli hadisesi de zikre değer. Sultan, bu veziri birçok usulsüzlüğünden dolayı azletmiş, uygunsuz hareketlerinin devamı üzerine onun katlini emretmiş, ancak Terken Hatun'un himayesindeki bu şahıs ölümden halâs olmuştu. Nesevî'nin deyişiyle,

[243] Sultan Muhammed Karahanlı Osmân Han'ı katlettirdikten ve Karahanlı Devleti'ne son verdikten sonra Semerkand'ı kendisine merkez yapmıştı. Öyle anlaşılıyor ki, Hârizmşahların asıl payitahtı olan Gürgenç'i de vâlidesine bırakmıştır. Bkz. Kafesoğlu, **age.**, s. 209, 266 no'lu dipnot; Özaydın "Karahanlılar", **DİA**, XXIV, 410.
[244] Kafesoğlu, **age.**, s. 130-131; a. mlf., "Tekiş", **İA**, XII/I, 138; Gürbüz, **Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı-Ekonomi-Kültür)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014, s. 158-159.
[245] Nesevî, **age.**, s. 25; Cüveynî, **age.**, s. 388; Barthold, **age.**, s. 433; Kafesoğlu, **age.**, s. 208-210.
[246] Nesevî, **age.**, s. 23; Cüveynî, **age.**, s. 342; Cûzcânî, **age.**, s. 139; Kafesoğlu, **age.**, s. 206-210.

dünyayı titreten Sultan bu şahsa karşı duyduğu öfkeye rağmen bir şey yapamamıştı.[247]

Abbâsîler kısmında Sultan Alâeddîn Muhammed'in Nâsır-Lidînillâh ile münasebetlerine genişçe yer vermiş olduğumuzdan, o mevzuya burada tekrar girmeyeceğiz. Ancak burada değinilmesi gereken husus, Sultan'ın Bağdâd üzerine gönderdiği ordunun mahvından sonra bunun Hârizmşahlar ve genelde Müslümanlar tarafından nasıl karşılandığıdır. Sultan bu hadise ile Müslümanlar nezdinde büyük prestij kaybına uğramış, Esedâbâd civarındaki bozgun Müslümanlarca haklı olarak "Âl-i Abbâs'a yapılan hürmetsizliğe verilen ilâhî bir cezâ" telakki edilmiştir.[248] Yine Sultan'ın, Halîfe Nâsır'ın ismini hutbelerden kaldırma emri verdiğinden bahsetmiştik. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Merv, Belh, Nîşâbur, Buhara ve Serahs'ta uygulanan bu emir Hârizm, Semerkand ve Herat'ta uygulanmamıştı.[249] Sultan, Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer'in varisi sıfatı ile hareket etmek ve bütün bir İslâm âleminin sultanı olmak emelinde olmasına rağmen gerek Halîfe'ye karşı giriştiği böyle faydasız mücadelelerle, gerekse Kübreviyye tarikatı büyüklerinden ve Terken Hatun'un riayet ettiği zevattan Şeyh Mecdüddîn-i Bağdâdî'yi öldürtmesi gibi hareketleriyle validesinin ve kendi tâbiiyetindeki memleketlerde bulunan ulemânın nefretini celbetmişti.[250]

Sultan Muhammed devrinde Hârizmşahlar Devleti bütün ihtişamıyla beraber -Karahıtaylarla yapılan gazâlar istisna edilirse- ülküden yoksun hale gelmişti. Terken Hatun nüfuzunu artırmak maksadıyla, Sultan otoritesini zayıflatmamak ve Abbâsî Halîfesi'ne galebe çalmak hırsı ile, ordu ise yağma ve çapul amacıyla hareket etmekteydi. Halk, farklı mevkiler tarafından neşredilen ve birbirini nakzeden

[247] Nesevî, **age.**, s. 25-27; Kafesoğlu, **age.**, s. 211-213.
[248] Barthold, **age.**, s. 463; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", **İA**, V/I, 273; Kafesoğlu, **age.**, s. 219-220. Hadiselere muasır olan bazı İslâm kaynakları da bu görüştedirler. Mesela İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 274) Abbâsoğulları gibi necib bir hanedana kastetmenin felaketle neticeleneceğini, böyle bir harekette bulunan Sultan Muhammed'in başına hiçbir hükümdarın başına gelmeyen kötü hadiselerin geldiğini söylemektedir. Cüveynî (**age.**, s. 316), bu olaydan sonra Sultan'ın talihinin bozulduğunu ve Hz. Peygamber'in (SAV) mucizesinin onun üzerinden kalktığını belirtir. Hamdullâh el-Müstevfî (**age.**, vr. 222b) de Sultan'ın Dâru'l-Hilâfe'ye kasdının onun için mübarek olmadığını ifade etmiştir.
[249] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 274. Barthold (**age.**, s. 463) Sultan'a ve validesine sadık şehirler arasındaki itaat farkını düşünerek bu emrin bazı bölgelerde tatbik edilmemesini Sultan ile validesi arasındaki münazaaya bağlamaktadır. Ancak Sultan'ın bu emrinin uygulanmadığı yerlerden olan Semerkand'ın Sultan'ın payitahtı olduğu ve bu şehrin Terken Hatun'a değil Sultan'a sadık olduğu düşünüldüğünde Barthold'un bu görüşü bizce tartışmaya açıktır.
[250] Bartold, **age.**, s. 464-465; Grousset, **age.**, s. 247; Kafesoğlu, **age.**, s. 220-221.

fermanlar ile şaşkındı. Ordu, Atsız zamanından beri ekseriyetle bozkır kabilelerinden temin edilen paralı askerlerden oluşuyordu; halk ile hiçbir münasebeti bulunmayan Kıpçaklar, Karluklar, Uğraklar, Halaçlar vesair unsurlardan müteşekkildi. Fars ve Hârizmli Müslümanların oluşturduğu halk ile, orduyu teşkil eden mezkûr Türk kabileleri arasında görüş ve hedef bakımından uçurum bulunuyordu. Vakıa Hârizmşah ordusu kalabalık ve harp gücü yüksek, kuvvetli bir orduydu;[251] ancak bu paralı Türk askerlerinin Sultan'a sadakatleri tam değildi. Hususan Kanklı-Kıpçak askerleri, kabile bağları münasebetiyle Sultan'dan ziyade Terken Hatun'a bağlıydılar. Ordunun ve ulemânın desteğini arkasına almış olan Terken Hatun ise Sultan'ın en işbilir oğlu olarak tebarüz eden ve aslında tahtın en mâkul adayı olan Celâleddîn'in şiddetle aleyhinde bulunuyor ve bu şekilde Hârizmşahlar Devleti için hiç de hayırlı olmayacak bir siyaset izliyordu. Sultan Muhammed hem ulemânın, hem de askerin sadakatini kaybetmiş vaziyetteydi. Bu şekilde devletin zahirindeki ihtişama mukabil, batınındaki durum inhitat alâmetleri gösterir bir mahiyet arz etmekteydi.[252]

Şimdi de Sultan Muhammed'in Moğollarla münasebâtını inceleyelim. Bu münasebât Cengiz Han'ın emrindeki Moğol ordusunun 610/1214 senesinde Çin'i istîlâ etmesinden hemen sonra, henüz Çin'de bulunan Cengiz'e Sultan'ın bir elçilik heyeti göndermesi ile başlamıştır. Cûzcânî'nin, bu elçilik heyetine reislik eden Seyyid Bahâeddîn-i Râzî'den naklettiğine göre; Sultan Çin'in Moğollar tarafından istîlâsını işitmiş ve kendisinin de bir zamandır fethini tasarladığı bu ülkenin hakikaten işgal edilip edilmediğini öğrenmek, Moğolların silahları ve asker mevcudu hakkında da istihbarat toplamak maksadıyla bu elçileri göndermişti. Bu heyette bulunanlar yol boyunca Moğolların Çin'deki mezalimini müşahede ettikten sonra Cengiz'in nezdine gitmişler ve onun tarafından iyi karşılandıktan sonra Cengiz'in Hârizmşahlar ve Moğollar arasında ticârî faaliyetler yapılması ve iki devlet arasında

[251] Hârizmşah hükümdarları, en başından beri sahip oldukları askerî kuvvete istinat ediyorlardı. Atsız istiklal mücadelesinde ordusuna güveniyordu; İl Arslan'ın da Büyük Selçuklu Devleti'nin inkırazından sonra Selçuklu bakiyesi toprakların en kuvvetli hükümdarı haline gelmesinin mühim bir sebebi, kuvvetli ordusuydu. Bkz. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", **İA**, V/I, 268; Gürbüz, **age.**, s. 146-147. Askerinin ihtiyaçlarını temin için Halîfe Nâsır'dan Hûzistân bölgesini talep eden Tekiş de Hârizmşah ordusunun kalabalıklığı ile övünüyordu. Bkz. Râvendî, **age.**, II, 355; Gürbüz, **age.**, s. 149.
[252] Grousset, **age.**, s. 246-247; Kafesoğlu, **age.**, s. 221.

barışın hüküm sürmesi şeklindeki iyi dilekleriyle uğurlanmışlardı.[253] Sultan'ın murahhaslarına mukabil Cengiz de Hârizmşahlar ile akdetmeyi tasarladığı anlaşmanın şartlarını tam olara tespit etmek ve ikili münasebetleri geliştirmek amacıyla Mahmûd-ı Hârizmî, Alî Hâce-i Buhârî ve Yûsuf Kenka-i Otrarî adlı elçilerini ağır hediyelerle birlikte Sultan'ın nezdine göndermişti. Sultan'ın Bağdâd üzerine yaptığı başarısız seferden sonra Mâverâünnehr'e avdeti akabinde Sultan'ın huzuruna çıkan elçiler;[254] Cengiz'in Hârizmşahların kuvvetini bildiği, onun da şarkta Çin'i zaptederek ülkesini genişlettiği, iki devlet arasında ticârî faaliyetlerin geliştirilmesini arzu ettiği ve Sultan'ı en sevgili bir oğul addettiği yönündeki mesajını Sultan'a tebliğ ettiler.[255] Cengiz'in "en sevgili bir oğul" şeklindeki ifadesine haklı olarak öfkelenen Sultan,[256] bilahare bu elçilerden Mahmûd-ı Hârizmî ile yalnız görüşerek ona Cengiz'in hakikaten Çin'i istîlâ edip etmediğini ve Moğolların asker mevcudunu sorunca Mahmûd-ı Hârizmî Çin'in istîlâsı gibi büyük bir olayı saklamanın imkansız olduğunu ve Sultan'ın bunu yakında kesin olarak öğreneceğini söylemiş, ancak Sultan'ın öfkelendiğini anladığı anda Moğolların Hârizmşahlara nispetle çok güçsüz olduğunu söyleyerek Sultan'ı teskin etmiş, bu cevaptan memnun olan Sultan da Cengiz'in talep ettiği anlaşmaya rıza göstermiştir.[257]

Moğol istîlâsı öncesinde Hârizmşah-Moğol münasebetlerinin mühim bir cüzü, bizzat Sultan Muhammed'in idare ettiği Hârizmşah kuvvetlerinin Moğollarla ilk silahlı mücadelesidir. Muasır tarihçilerin nakillerinde bu muharebenin Otrar faciasından evvel mi, yoksa sonra mı olduğu hususunda birlik bulunmamaktadır. Ancak biz günümüz araştırmacıları tarafından defaatle tartışılmış olan[258] bu mevzuya burada girmeyip, Cûzcânî'nin bu muharebeyi Otrar hadisesinden önce gösteren

[253] Cûzcânî, **age.**, s. 136; **ae. (Moğol İstilası)**, s. 51-53. Cengiz bu görüşme sırasında Hârizm elçilerine kendisinin şarkın, Sultan Muhammed'in de garbın efendisi olduğunu söylemiş ve o zaman için samimi olan dostluk teklifini bu Hârizmşah elçileri vasıtasıyla iletmiştir. Bkz. Cûzcânî, **ae. (Moğol İstilası)**, s. 52-53.

[254] Sultan, Irak'tan dönüşünde Nîşâbur'a, Merv'e ve oradan da Buhara'ya gelmiş ve Cengiz'in murahhasları ile burada görüşmüştü. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 274; D'ohsson, **age.**, s. 92.

[255] Nesevî, **age.**, s. 28; Reşîdüddîn, **age.**, I, 234.

[256] Sultan, başbaşa görüştüğü Mahmûd-ı Hârizmî'ye hitaben *"Nasıl olur da bu mel'ûn bana böyle hitap eder?"* demişti. Bkz. Nesevî, **age.**, s. 29. Filhakika bu tarz hitap, o dönemin beynelmilel diplomasi literatüründe bir çeşit tâbiiyet ve hatta tahkir ifade etmekteydi. Bkz. D'ohsson, **age.**, s. 93; Özdemir, **age.**, s. 135.

[257] Nesevî, **age.**, s. 28-29.

[258] Bu hususta ki tartışmalar için bkz. Barthold, **age.**, s. 456-457; Kafesoğlu, **age.**, s. 236-238; Özdemir, **age.**, s. 149.

kaydını esas almak[259] ve hadisenin teferruatı için de diğer kaynaklardan istifade etmek suretiyle bu ilk karşılaşmayı anlatacağız.

Nayman Moğollarının hükümdarı olan Güçlük, 614/1218 senesinde Cengiz'in Cebe Noyan kumandasında gönderdiği Moğol ordusu tarafından ortadan kaldırılmış,[260] bundan sonra da Cengiz Kıpçak memleketine doğru firar etmiş olan Merkitler üzerine, başlarında büyük oğlu Çoçi olduğu halde Tohuçar Noyan ile Subutay'ı göndererek Merkitleri cezalandırmıştı.[261] Bu Moğol birlikleri kaçan Merkitleri takip etmekte iken Sultan Muhammed'in idaresindeki kalabalık Hârizmşah ordusunun takibine uğradılar.[262] Sultan, Kıpçak ülkesinde görünen Merkit reisi Tohtoa Beki üzerine yürüyüp onu ortadan kaldırmak niyetiyle Semerkand ordusuyla birlikte Cend'e hareket etmiş, ancak bir Moğol ordusunun Merkitleri mağlup ederek takibe aldığını ve bu Moğolların Hârizmşah sınırları yakınından geçmekte olduğunu işitmiş, mümkünse hem firari Merkitleri, hem de takipçi Moğolları imha etmek üzere bu iki grubu takibe başlamıştı. Hârizmşah kuvvetleri Moğollar ile Merkitlerin harbettiği bir sahradaki yaralılardan Moğolların Merkitlere galip geldiğini ve ülkelerine dönmekte olduklarını öğrendikten sonra takibe devam ederek Moğollara yetiştiler. Sultan'ın ordusunun kendilerini takip etmekte olduğunu farkeden Moğollar, zaten bir seferden dönmekte olduklarından bitkin ve savaşa isteksizdiler.[263] Çoçi, kendilerinin sadece Merkitler üzerine gönderildiklerini ve Hârizmşahlarla savaşma emri almadıklarını Sultan'a bildirerek[264] Merkitlerden aldıkları ganimetlerin tasarrufu hususunda Sultan'a teklif dahi verdi. Ancak Sultan; *"Cengiz sana benimle savaşmamanı söylediyse Allâh Teâlâ da bize sizinle savaşmayı emretti, hem de sevap vadetti. Sen, Güçlük ve diğerleri birsiniz, hepiniz müşrik olduğunuz için aranızda benim nazarımda fark yoktur. Mızraklar çarpışıp kılıçlar*

[259] Kafesoğlu (**age.**, s. 238) da bu hususta Cûzcânî'nin kaydını esas almaktadır.
[260] **Gizli Tarih**, s. 159; Cüveynî, **age.**, s. 109; Reşîdüddîn, **age.**, I, 231.
[261] Cüveynî, **age.**, s. 110; Reşîdüddîn, **age.**, I, 226.
[262] Nesevî (**age.**, s. 14) İslâm tarafının 60.000, Moğol ordusunun da 20.000'den ziyade askerden müteşekkil olduğunu söylemekte, bu ibarenin biraz aşağısında ise Sultan'ın askerinin Çoçi'nin askerinin iki katı olduğunu ifade etmektedir.
[263] Cüveynî, **age.**, s. 110, 318-319; Reşîdüddîn, **age.**, I, 235; Barthold, **age.**, s. 457-458; Kafesoğlu, **age.**, s. 238-239; Özdemir, **age.**, s. 150.
[264] Cüveynî, **age.**, s. 319; Reşîdüddîn, **age.**, I, 235.

birbirine girecek, vaktine hazır ol!" demek suretiyle harpte ısrar etti.[265] Çoçi ve ordusu çaresiz muharebeye giriştiler. İslâm kaynaklarının dehşet verici bir savaş olarak nitelendirdiği bu ilk karşılaşmada taraflar var güçleriyle birbirlerine karşı koyarak harp meydanını kan gölüne çevirdiler. Her iki tarafın sağ cenah kuvvetleri birbirlerinin sol cenahına hücum ve galebe etmek suretiyle harbi kızıştırmaktaydılar.[266] Bundan sonra Çoçi, İslâm ordusunun bizzat Sultan'ın da yer aldığı noktasına, yani *kalb*ine saldırarak Sultan'a endişeli anlar yaşattıysa da, Sultan'ın büyük oğlu ve şecaati bütün tarihçilerce müsellem olan Celâleddîn Mengübertî bu taarruzu başarılı bir şekilde püskürtmek suretiyle Çoçi'nin hamlesini boşa çıkardı.[267] Sabahtan akşam namazı vaktine kadar süren muharebede galip yoktu, her iki taraf da birbirinin harp gücünden etkilenmiş ve haddinden fazla yorulmuş oldukları halde muharebeye fasıla verdiler. Moğollar ordugâhlarının bulunduğu mevkide ateşler yakarak süratle ülkelerine doğru çekildiler.[268]

Hârizmşahlar ile Moğollar arasındaki bu ilk karşılaşma her iki tarafı, fakat daha ziyade Sultan Muhammed'i tedirgin etmişti.[269] Zira kuvvetler arasında gerek asker mevcudu ve gerek fizikî durum bakımından büyük farklılık bulunduğu halde[270] Hârizmşah ordusu Moğollara galip gelememişti. Sultan, ömrünün nihayetine dek bu karşılaşmayı ve Moğolların askerî gücünü unutamayacak, hatta bu hadise dolayısıyla

---

[265] Nesevî, **age.**, s. 14. Bu ısrarda hiç şüphesiz Sultan'ın hamiyet-i dîniyyesi kadar, Moğol ordusunun yorgunluğu ve sayıca azlığı da müessirdi. Sultan biraz da buna güvenerek vuku bulacak bir muharebeden muhakkak zaferle çıkacağını ümit etmekteydi. Bkz. Kafesoğlu, **age.**, s. 239; Özdemir, **age.**, s. 150-151.

[266] Nesevî, **age.**, s. 14; Cûzcânî, **age.**, s. 135; Cüveynî, **age.**, s. 110.

[267] Cüveynî, **age.**, s. 110, 320; Reşîdüddîn, **age.**, I, 235; Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", **DİA**, XXX, 582.

[268] Nesevî, **age.**, s. 14; Cûzcânî, **age.**, s. 135; Reşîdüddîn, **age.**, I, 235-236. İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 322-323) bu muharebenin üç gün üç gece devam ettiğini ve 20.000 şehide mukabil sayısız kâfir öldürüldüğünü kaydettikten sonra dördüncü gün tarafların savaşa ara verdiklerini ve Hârizmşah ordusunun da Moğollar gibi ateşler yakarak geri çekildiğini söylemektedir. Bu hareket, bir ordunun gece karanlığından istifade ile muharebe meydanını terkederken düşmanın halen kendilerini harp meydanındaki ordugâhlarında zannetmeleri için başvurulan bir taktikti. Cüveynî (**age.**, s. 320) ise Moğolların ellerinde meşaleler olduğu halde atlarıyla hızla savaş meydanından uzaklaştıklarını ve Hârizmşahlar tarafından farkedilmediklerini kaydetmektedir.

[269] Kaynaklar Moğolların da Hârizmşah ordusunun kuvvetinden müteessir olduğunu yazmaktadır. Cüveynî'ye (**age.**, s. 110-111) göre Çoçi geri dönünce babasına Hârizmşah ordusunun kalabalık ve kuvvetli bir ordu olduğunu, ancak Moğolların yine de onları yenebileceğini söylemiştir. Reşîdüddîn (**age.**, I, 236) de Çoçi ile beraber bu savaşta bulunan Moğol kumandanlarının Cengiz'e, bilhassa Celâleddîn Mengübertî'nin kahramanlığından bahsettiklerini nakletmektedir.

[270] Moğol ordusunun sayıca daha az ve ayrıca daha yorgun olduğunu söylemiştik.

bir daha Moğollarla bizzat karşılaşma cesaretini gösteremeyecekti.[271] Sultan'ın, istîlânın hiçbir safhasında ülkesinin ve ordusunun başında bulunmamasına ve firara başlamasına en mühim sebep işte bu olaydır.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi bu muharebenin Otrar hadisesinden önce veya sonra olduğu hususunda kaynaklardaki rivayetler muhteliftir. Ancak bizce bu hadisenin Otrar hadisesinden önce gerçekleşmiş olması ihtimali daha kuvvetlidir. Buna dair sağlam bir karine, Cengiz'in Otrar'a gönderdiği kafilede bulunan ve *Gizli Tarih*'e göre Uhuna adındaki[272] Moğol elçisinin taşıdığı mektubun muhtevasında gizlidir. Cüveynî'nin bir kısmını naklettiği bu mektupta yer alan *"Ülkenizin tüccarlarından buraya gelenler oldu. Onları memnun edip sağ salim gönderirken, onlarla birlikte ülkenizde alışveriş yapıp güzel ve nadide şeylerle geri dönsünler diye adamlar gönderiyoruz. Böylece ticârî ilişkiler, aramızdaki anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları kaldırıp yerine sevgi ve dostluk getirmeye, kin ve husumetin sürüp gitmesini önlemeye vesile olacak."*[273] şeklindeki ibareler, açıkça aradan kaldırılması lüzumlu olan bir "düşmanlıktan" ve "kinden" bahsetmektedir. Cengiz'in aynı mektubunun Ebü'l-Ferec tarafından nakledilen versiyonunda da *"Tacirler buraya geldiler, kendilerini sağ salim yerlerine döndürdük. O tarafların zarif ve nefis eşyasından satın almak için kölelerimizden bir kısmını onlar ile beraber oraya gönderdik. Ortadan nifak kalkmak ve her iki taraftan ittifak muhkemleşmek için bunların da sağ ve salim olarak dönmeleri gerekir"*[274] ifadeleri bulunmaktadır. Burada da ortadan kaldırılmasına çaba sarfedilen bir "nifak" söz konusudur. Mektubun iki versiyonunda da aslında evvelce vuku bulmuş olan ve iki devlet arasına düşmanlık tohumu atan bir hadiseye gönderme bulunmaktadır. Aksi takdirde aradan düşmanlığın ve kinin kaldırılması ihtiyacını hissetmek abes olurdu. Bu durum Otrar hadisesinden önce iki devlet arasında vukua gelen bir çatışmaya delalet eder ki, kaynaklarımızda Sultan Muhammed ve Çoçi arasındaki mezkûr karşılaşmadan başka bu hususiyeti taşıyan bir hadise yoktur. Yine mektubun iki versiyonunun ortak bir hususiyeti, Hârizmli Müslüman tüccarların Moğol ülkesine giderek "sağ salim ülkelerine dönmüş" olmalarının Cengiz tarafından özellikle vurgulanmasıdır.

[271] Barthold, **age.**, s. 460.
[272] **Gizli Tarih**, s. 174.
[273] Cüveynî, **age.**, s. 117.
[274] Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 8.

Buradan da iki taraf arasında bulunan evvelki bir husumete zımnen işaret edildiği anlaşılmaktadır. Zira Moğol ülkesinde bu Hârizmli tüccarların başlarına bir şey gelmediğini vurgulamak, ayrıca Moğol ülkesinden Hârizm ülkesine giden tüccarların aynı şekilde sağ salim geri gönderilmelerini istemek, ancak iki hasım devlet arasında gerçekleşen bir protokol olabilir. Aralarında problem olmayan iki devletin kendi elçilerinin yahut tüccarlarının sağ salim iadesini istemelerinin söz konusu olmayacağı, taraflar arasında böyle ifadelere ihtiyaç duyulmayacağı malumdur. Burada ise durum tam aksidir; aslında Cengiz, "Aramızdaki husumete rağmen Hârizm tüccarları bizim ülkemizde alışverişlerini yaptılar ve kendilerine eziyet edilmedi. Biz de aynı şeyi sizden bekliyoruz." demek istemektedir. Hulâsa Cengiz tarafından Sultan'a gönderilen mektubu dikkatli okumak; evvelâ Sultan ile Çoçi'nin harbettiğini, sonrasında Otrar hadisesinin gerçekleştiğini tespit etmeye yardımcı olacaktır. Hatta belki Sultan'ın Otrar hadisesine kayıtsız kalmasının ve Cengiz'in gönderdiği kervanın Otrar'da imhasına yeterince ciddi yaklaşmamasının altında bile Sultan'ın bu ilk muharebede Moğollara galebe edememesinin verdiği öfkenin bulunduğu söylenebilir.

Cengiz tarafından gönderilen ve Mahmûd-ı Hârizmî, Alî Hâce-i Buhârî ve Yûsuf Kenka-i Otrarî'den oluşan elçilik heyetinin Sultan Muhammed tarafından kabulünden ve taraflar arasında bir anlaşma akdedilmesinden bir süre sonra yukarıdaki muharebe gerçekleşmiş olmasına rağmen, akdedilen anlaşmanın gereği olarak[275] Cengiz'in gönderdiği ve altın, gümüş külçeleri ile çok miktarda kıymetli ticârî emtia taşımakta olan büyük ticaret kafilesi Hârizmşahlar Devleti'nin mühim sınır şehirlerinden Otrar'a geldi. 450 kişiden müteşekkil olan bu kafilenin[276] başında Otrarlı Ömer Hoca, Hammâl-ı Merâğî, Fahreddîn Dîzekî-i Buhârî ve Emînüddîn-i

[275] Cengiz'in taraflar arasındaki ticârî ilişkilerin sekteye uğramamasını bilhassa kendisinin arzuladığı, bu yolda Sultan'ın Çoçi ile karşılaşmasının üzerinde fazlaca durmamış olduğu ve adı geçen murahhaslar vasıtasıyla evvelce yapılan anlaşmayı hayata geçirmeye çalıştığı anlaşılıyor. Söz konusu muharebeye rağmen Cengiz'in barıştan taraf olması, bu savaşta bulunan Moğol kumandanlarının Hârizmşahların kuvveti hakkında verdiği bilgilerden ve dolayısıyla Cengiz'in Sultan'ın kuvvetinden az da olsa çekinmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Moğol tebası olan tüccarların kıymettar mallarla dolu Hârizm pazarlarında alışverişten mahrum olmaları Cengiz'in asla işine gelmezdi.

[276] Cüveynî, **age.**, s. 117. Ebü'l-Ferec; *Tarih*'inde (II, 482) kervanın 400 tacirden, *Muhtasar*'ında (s. 8) müslüman, hristiyan ve Türk toplam 150 kişiden müteşekkil olduğunu söylemektedir. Hamdullâh el-Müstevfî (**age.**, vr. 222b) ise 500 tacirden bahsediyor.

Herevî adlı Müslüman tüccarlar bulunuyordu.[277] Kervanda tacirlerden başka Cengiz'in Sultan'a yazdığı bir mektubu taşıyan Moğol elçileri de yer almaktaydı.[278] Cengiz bu mektubunda; evvelce bazı Hârizm tüccarlarının Moğol ülkesine geldiklerini ve alışveriş yaparak salimen geri döndüklerini, kendisinin de bir tüccar kafilesini alışveriş yapmaları ve nadide emtia alıp salimen geri dönmeleri için Hârizm ülkesine gönderdiğini, böylece iki ülke arasında düşmanlıkların kalkıp dostluğun başlayacağını bildirmekteydi.[279] Ancak Hârizmşahların Otrar valisi ve Terken Hatun'un da akrabası olan Gayır Han İnalcuk,[280] bu kervanın mallarına tamah ederek Sultan'a bu kafilenin casusluk için Otrar'a gelmiş olduğunu ve kafiledekilerin bazı tehditlerle halkı korkuttuklarını söyleyerek Sultan'dan bunları cezalandırmak için izin isteyince Sultan, kendisi bunlar hakkında bir karar verinceye dek kafiledekilerin hapsini emretti. Ne var ki İnalcuk'un emriyle bu tüccarlar kâmilen katledildiler, mallarına da el konuldu.[281] Katliamdan tek bir kişi kaçıp kurtuldu ve Cengiz'e hadiseyi haber verdi.[282]

---

[277] Nesevî, **age.**, s. 29. Cüveynî (**age.**, s. 317) ve Reşîdüddîn (**age.**, I, 145, 233) bu kafiledeki tüccarların tamamının müslüman olduğunu söylemektedirler. İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 320), bu kafilenin Türklerden ve bilhassa tüccarlardan teşekkül ettiğini kaydetmiştir.

[278] *Gizli Tarih* (s. 174), Uhuna adlı elçinin ve 100 kişilik maiyetinin Cengiz tarafından müslümanlara gönderildiğini kaydetmektedir. Bu kafileyi oluşturan mezkûr 450 kişiden 100'ünün Moğol elçilik heyeti olması muhtemeldir. Bkz. Özdemir, **age.**, s. 140. Ebü'l-Ferec her iki eserinde (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 482; a. mlf., **Muhtasar**, s. 8) kafilenin mevcudunu farklı vermiş olduğu halde, her iki naklinde de bir Moğol elçisinin varlığından söz etmektedir.

[279] Cüveynî, **age.**, s. 117.

[280] Cüveynî, **age.**, s. 117. Nesevî (**age.**, s. 29) bu zatın Sultan'ın dayısının oğlu, Reşîdüddîn (**age.**, I, 145) ise Sultan'ın dayısı olduğunu söylemektedir.

[281] Hadisenin sebebini bu şekilde veren Nesevî (**age.**, s. 29), tüccarlardan bir daha haber alınamadığını belirtir. Cüveynî (**age.**, s. 117-118), İnalcuk'un bu kafilede bulunan ve kendisinin daha evvelden tanıdığı bir Hintli'ye kötü davrandığını, fakat adamın İnalcuk'tan korkmayarak ona saygı göstermediğini ve buna öfkelenen İnalcuk'un tüccarları hapsettikten sonra Sultan'a elçi göndererek bunları cezalandırmak için izin istediğini, Sultan'ın ise hiçbir tetkikat yapmaksızın tüccarların katline ve mallarına el konulmasına izin verdiğini kaydetmiştir. Reşîdüddîn (**age.**, I, 234) de bu Hintli'nin eski tanışıklıkları münasebetiyle İnalcuk'a ismiyle hitap ederek ve ayrıca ona hiç ehemmiyet vermeyerek İnalcuk'u kızdırdığını ve bu yüzden diğer tüccarlarla beraber İnalcuk tarafından tevkif edildiğini söylemektedir. İnalcuk vaziyeti Sultan'a bildirmiş, Sultan da bu tüccarlarının kanlarının dökülmesini emretmiştir.

[282] Cûzcânî (**age.**, s. 136; **ae. (Moğol İstilası)**, s. 53) bu kişinin; kafilede yer alan ve kafile tevkif edildiği sırada hamamda bulunan bir deve çobanı olduğunu, Cüveynî (**age.**, s. 118) diğer tüccarlarla birlikte İnalcuk tarafından hapsedildikten sonra bir yolunu bulup zindandan kaçan ve bir yerde saklanan bir tüccar olduğunu söylemektedir. Reşîdüddîn (**age.**, I, 234) de kafiledeki bir kişinin hapisten firar ederek bir delikte saklandığını, arkadaşlarının katlinden sonra Cengiz'in yanına gelerek ona hadiseyi haber verdiğini kaydetmiştir. Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 482; a. mlf., **Muhtasar**, s. 9) ise kimliğini vermeksizin yalnızca bir kişinin kaçıp kurtulduğunu ve Cengiz'i olaydan haberdar ettiğini belirtir.

Bu faciadan haberdar olan Cengiz, evvelce Sultan Tekiş'in hizmetinde bulunmuş bir şahsın oğlu olan İbn Kefrec Buğra'yı iki Moğol ile birlikte Sultan'a göndererek Otrar valisinin teslimini istedi; aksi takdirde Hârizmşahların harbe hazır olması gerektiğini bildirdi. Sultan, Cengiz'den çekinmekteydi; ancak İnalcuk, Terken Hatun'un akrabası olduğundan ve Hârizmşah ordusunun da ekserisi İnalcuk ile aynı kabileden olduğundan dolayı onu Moğollara teslim edemezdi. Sultan ikinci büyük hatasını yaptı; İnalcuk'u Moğollara teslim etmediği gibi İbn Kefrec'i ve diğer elçileri öldürttü.[283] Kaynakların ifadesinden Cengiz'in, Hârizmşah'ın bu tavırlarına çok öfkelendiği ve bu son hadiseyi harp sebebi saydığı açıkça anlaşılmaktadır.[284]

İşte bütün Ortaçağ'ın en yıkıcı istîlâsı bu elim hadise neticesinde başlamıştır. Hadiseyi bize nakleden kaynaklardan bazısı Sultan'ı tebriye etmekte,[285] bazıları da asıl kabahatli olarak Sultan'ı görmektedir.[286] İhtimal ki söz konusu tüccarlar, Otrar valisinin hırsının ve Sultan'ın vehminin kurbanı olmuşlardı. Sultan Muhammed, evvelce Çin'in istîlâsı ve Moğolların kuvveti hakkında casusluk yapması için elçilik kisvesi altında Seyyid Bahâeddîn-i Râzî'yi Cengiz'in yanına göndermişti. Dolayısıyla kendisi de Otrar'a gelen kafilenin mensuplarının kendi ülkesinde istihbarat toplamak üzere gönderilmiş tüccar kılıklı bir grup Moğol casusu olmaları

[283] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 322; Nesevî, **age.**, s. 29-30. Ancak İbnü'l-Esîr Sultan'ın Moğol elçilik heyetinin reisini öldürttüğünü, diğer elçileri de sakallarını kazıttıktan sonra geri gönderdiğini kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr'in (**age.**, XII, a. yer) ve Cüveynî'nin (**age.**, s. 119) rivayetlerinde Cengiz'in bu elçiler vasıtasıyla mutlaka Hârizmşah üzerine yürüyeceği şeklinde daha tehditkar bir mesaj gönderdiği de ifade edilmektedir. Cüveynî'ye göre Cengiz, Sultan'a onun üzerine yürüyeceğini bu şekilde haber vererek, onun Moğollara habersiz yakalanma şeklinde bir bahane öne sürmesine meydan vermemeye çalışmıştı. Reşîdüddîn (**age.**, II, 241) de Cengiz'in sefere çıkma kararı aldıktan sonra son defa Sultan'a elçi gönderdiğini ve tüccarların intikamı için üzerine yürüyeceğini ona bildirdiğini söylemektedir.

[284] *Gizli Tarih*'e (s. 174) göre Cengiz, *"Altın dizginlerimin müslümanlar tarafından koparılmasına nasıl müsaade edebilirim?"* demek suretiyle hadiselere ilk tepkisini vermiştir. Diğer kaynakların rivayetlerine göre ise haberi alınca öfke ve üzüntüden ağlayan Cengiz, başını açmış ve kemerini omuzuna asmış vaziyette bir tepeye çıkarak üç gün üç gece burada aç susuz durmuş, gökyüzüne bakarak intikam için dua etmiştir. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 118-119; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 482-483; a. mlf., **Muhtasar**, s. 9; Reşîdüddîn, **age.**, I, 234-235. Elbette Cengiz'in bu şamanist ritüeli, onun son kez gönderdiği elçisi İbn Kefrec'in katlinden ve artık sulh ihtimali ortadan kalktıktan sonra gerçekleştirdiği düşünülmelidir.

[285] Nesevî (**age.**, s. 29) Sultan'ı söz konusu hadisede suçlu görmemekte, asıl suçlunun Sultan'ın tüccarların hapsedilmesi yönündeki emrini adeta farklı biçimde tevil eden İnalcuk olduğunu ima etmektedir.

[286] İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 320), Sultan'ın bu mallara tamah ederek tüccarların öldürülmelerini ve mallarının da tarafına gönderilmesini emrettiğini söylemektedir. Cûzcânî'ye (**age.**, s. 136) göre kervandaki emtiayı Sultan'a haber veren İnalcuk, kafileyi ortadan kaldırmak için Sultan'dan izin alarak hareket etmiştir. Cüveynî (**age.**, s. 117-118, 316-317) ve Reşîdüddîn (**age.**, I, 234) ise tüccarların cezalandırılması hususunda Sultan'ı düşüncesizlikle suçlamaktadırlar.

ihtimalini düşünmüş ve bu vehimle hareket etmiş olmalıdır.[287] Katliam emrini bizzat Sultan'ın verip vermediğini tespit güçtür; bununla beraber -tacirlerin casusluğuna ihtimal verdiyse bile- Sultan'ın, tamamının Müslüman olduğunu anladığımız bu tüccarların hakikî kimliklerini soruşturma zahmetine girmemesi kabahat addolunabilir.[288] Her şeye rağmen bu hatanın düzeltilmesi imkan dahilindeydi, belki İnalcuk'u Moğollara teslim etmeye dahi lüzum yoktu; Sultan'ın emriyle İnalcuk ortadan kaldırılabilir, Moğolların zararı tazmin edilebilir, öldürülen tüccarların kanları için diyet ödenebilir ve bu şekilde meselenin halli mümkün olabilirdi. Ancak belirttiğimiz üzere, Otrar valisinin Terken Hatun'un akrabası olması ve Hârizm askerleriyle aynı kabileden oluşu Sultan'ı istese dahi ona ceza veremeyecek durumda bırakmaktaydı. Sultan'ın hakikî kabahati ise bizce onun son defa kendisine gönderilen elçiyi katlinde aranmalıdır. Sultan, Moğol elçilerine yumuşak davranması halinde zayıf görüneceği fikrindeydi. İbn Kefrec'i katlettirmesinin altında da muhtemelen Moğollardan duyduğu çekinceyi bastırma ve kendini kuvvetli gösterme düşüncesi yatıyordu.[289] Ne olursa olsun bu son hareket bütün sulh ümitlerini ortadan kaldırmaya yetmiştir.[290]

Bu bahsi kapatmadan evvel Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Moğollara karşı aldığı tedbirlerinden bahsedelim. Sultan, Çoçi ile yaptığı muharebede Moğolların kuvvetini ölçme imkanına sahip olmuştu. Moğol ordularının küçük bir kısmına galebe etmek bu denli zor ise, Sultan'a göre, topyekûn harekete geçecek Moğol kitlelerine karşı koymak imkan dahilinde değildi. Bu yüzden Otrar hadisesi akabinde ortaya çıkan savaş durumu, Sultan'ı ciddi manada endişeye sevketmiş olmalıdır. Cengiz'in harp ilanından sonra Sultan, Buhara ve Semerkand gibi mühim şehirlere harp aletleri ve zahîre takviyesi yaptırdı, Semerkand'ın etrafına yeni surlar çektirip

[287] Barthold, **age.**, s. 492.
[288] Kafesoğlu (**age.**, s. 242), Sultan'ın bu tüccarların durumuna ve kimliklerine olan kayıtsızlığı sebebiyle onun ne olursa olsun Otrar hadisesinde birinci derecede mesul olmaktan kurtulamayacağını söylemektedir.
[289] Nesevî, **age.**, s. 29-30; Kafesoğlu, **age.**, s. 243.
[290] Sultan'ın elçi İbn Kefrec'i öldürttükten sonra diğer Moğol elçilerine Cengiz'e iletmeleri için; *"Dünyanın öbür ucunda da olsan yanına gelir, adamlarını katleder ve senden intikam almadıkça seni rahat bırakmam"* (bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 322) şeklinde sözler söylemesi, Sultan'ın, her türlü sulh kapısının kapandığının farkında olduğunu göstermektedir. Zira Sultan'ın sözleri, telafi edilemez bir kabahat işledikten ve geri dönülmez bir yola girdikten sonra artık düşmanına karşı kuvvetli görünme ihtiyacı hisseden bir hükümdarın sözleri gibidir.

kaleyi tamir ettirdi, hendekleri yeniletti.[291] Ayrıca 615/1218-1219 senesi vergilerini peşinen toplattığı gibi, okçu birliklerini ve tüm orduları teçhizatlarıyla beraber silah başına çağırdı. Toplanan para her bir askere binek, silah ve zahîre temininde kullanılacaktı.[292] Böylelikle şehirler daha muhkem hale getirildiği gibi, istimal edilecek asker ve para hususunda da sıkıntı bulunmuyordu. Ancak Sultan'ın kendisi psikolojik olarak harbe hazır değildi; Moğollarla yaptığı ilk ve tek silahlı karşılaşma dimağında korkunç akisler bırakmıştı.[293]

Sultan bu tedbirleri aldıktan sonra, Hârizmşah ülkesine doğru yola çıkmış olan Moğol ordusuna karşı tatbik olunacak harp stratejisi hakkında fikir alışverişinde bulunmak üzere bir meclis topladı. Bu mecliste bulunan ve Sultan'ın yanında çok muteber olan büyük Şâfiî fakîhi İmâm Şehâbeddîn-i Hîvakî diğer İslâm ülkelerinden Moğollara karşı yardım talebinde bulunmak, Hârizmşah ordusuyla birlikte muazzam bir yekûna ulaşacak olan bu İslâm ordularını Seyhun ötesine geçirmek ve uzun yol katederek yorgun vaziyette Hârizmşah ülkesi hududuna gelecek olan Moğolları orada karşılamak yönünde tavsiyede bulundu. Ancak ricâl-i devletten bir kısmı buna karşı çıkarak, Moğolların Seyhun'u geçmesine müsaade etme ve onların Hârizmşah ülkesine girmelerinden sonra onları dağ geçitlerinde imha etmeyi teklif ettiler.[294] Mâverâünnehr'i elde tutmanın imkansızlığını savunan bir görüş de, en azından Horasan ve Irak'ı elde tutmak için Ceyhun'u set yaparak Moğollara mukabeleye çalışma taraftarıydı. Yine Sultan'ın Gazne'ye giderek Moğollara burada karşı koyması, bu mümkün olmazsa Hindistan'a çekilmesi yönünde fikirler ortaya atıldı.[295] Ancak bu fikirlerin hepsi mahzurluydu. Bir kere Sultan'ın gerek Abbâsî Hilâfeti ile, gerekse diğer İslâm devletleri ile arası iyi değildi, dolayısıyla onlardan imdat bekleyemezdi. Sonra, Moğolları bilmedikleri geçitlerde kırma fikrini öne sürenler Cengiz'in Hârizmşahlar ülkesinde casuslarının bulunduğunu ve ordusunu emniyetli yollardan ülkeye sokacak rehberler bulmakta güçlük çekmeyeceğini hesap

[291] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 323; Nesevî, **age.**, s. 30; Cüveynî, **age.**, s. 322.
[292] Nesevî (**age.**, s. 30) toplanan bu paraların istîlânın çok seri şekilde ilerlemesinden ötürü lazım olan mahallere sarfedilemediğini söylemektedir.
[293] Kaynaklardan bazıları Sultan'ın bu bozuk ruh halini etrafındakilere de yansıttığını, tedbir almak üzere bizzat bulunduğu mevkilerde Moğolların kalabalıklığından ve yenilmezliğinden bahsetmek ve herkesin kendi canını kurtarmaya bakması gerektiğini söylemek suretiyle askerin ve halkın moralini bozduğunu belirtmektedirler. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 322; Reşîdüddîn, **age.**, I, 236.
[294] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 321.
[295] Cüveynî, **age.**, s. 322-323.

etmiyorlardı. Ceyhun'u set yapma yahut mücadeleyi Gazne'de, olmazsa Hindistan'da verme fikri ise Mâverâünnehr'i yani Hârizm ülkesinin en mühim kısmını Moğollara savaşsız terketmek demekti.[296]

Neticede Sultan Muhammed, ileri sürülen fikirlerin haricinde bambaşka bir taktiği uygulamaya karar verdi; hatalarına bir yenisini ilave ederek bütün bir Hârizmşah ordusunu Mâverâünnehr'deki şehirlere taksim etti. Ona göre yapılması gereken, meydan savaşı vermek yerine her bir şehrin kendi garnizonu ile müdafaada bulunmasıydı. Bu da belki bir defada mahvedilmesi mümkün olan Moğol ordusuna karşı savunmaya geçerek savaşın süresini uzatmak, kalabalık Hârizmşah ordularını şehirlere hapsetmek demekti.[297] Sultan, Moğolların evvelâ taarruz edecekleri tahmin edilen ve Gayır Han İnalcuk kumandasında 20.000 askere sahip bulunan Otrar'a[298] 50.000 askerden başka Hâcib Karaca kumandasında 10.000 süvariden oluşan bir takviye kuvveti bıraktı, ayrıca surları tahkim edip müdafaa için teçhizat ve zahîre takviyesi yaptı.[299] Benâket'e Kutluğ Han kumandasında 10.000 asker;[300] Buhara'ya Emîr-i Âhûr İhtiyârüddîn Güçlü, İnanç Oğul Hâcib, Gök Han, Hâmid Pûr, Tayangu ve Sevinç Han kumandasında 30.000 kişilik bir kuvvet yerleştirildi.[301] En esaslı hazırlık ise Mâverâünnehr'in payitahtı konumundaki Semerkand'da yapıldı. Sultan'ın dayısı Toganşah'tan başka Alp Er Han, Şeyh Han, Arslan Han ve yine İzzeddîn Kert, Husâmeddîn Mes'ûd gibi Gûrlu kumandanlar idaresinde olmak üzere 40.000 askerle takviye edilen şehirde biriken Hârizmşah askerlerinin sayısı 110.000'e baliğ olmuştu.[302] Ayrıca 20 harp fili[303] bulunan şehrin kalesi de tam bir

[296] Kafesoğlu, **age.**, s. 249-250; Özdemir, **age.**, s. 155-158.
[297] Nesevî, **age.**, s. 30; Cüveynî, **age.**, s. 339; Reşîdüddîn, **age.**, I, 236.
[298] Reşîdüddîn, **age.**, I, 236.
[299] Cüveynî, **age.**, s. 120; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 496; Reşîdüddîn, **age.**, II, 241. Bu 60.000 kişilik takviye kuvveti, sonraki dönemde İbn Battûta tarafından da zikredilmektedir. Bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tancî İbn Battûta, **Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr (Rıhletü İbn Battûta)**, (thk. Muhammed Abdülmün'im el-Uryân-Mustafa el-Kassâs), Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1987, s. 374.
[300] Reşîdüddîn, **age.**, I, 236.
[301] Nesevî, **age.**, s. 30; Reşîdüddîn, **age.**, I, 236. İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 323) ve Cüveynî (**age.**, s. 134) ise 20.000 rakamını vermektedirler. Kafesoğlu (**age.**, s. 250) muhtemelen bu rivayetleri birleştirmek suretiyle Buhara'da bulunan 20.000 muharibin, adı geçen kumandanların komutasında 30.000 askerle takviye edildiğini söylemektedir. Muasır kaynaklarımızdan Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 56) de Emîr-i Âhûr İhtiyârüddîn Güçlü'nün 12.000 askeriyle Buhara'da bulunduğunu kaydetmiştir. Ancak bu rakama Emîr-i Âhûr'un birlikleri haricindeki Hârizmşah kuvvetleri dahil olmasa gerektir.
[302] Nesevî, **age.**, s. 30; Cüveynî, **age.**, s. 143, 145; Reşîdüddîn, **age.**, I, 236; **ae.**, II, 247. İbnü'l-Esîr'in (**age.**, XII, 323) Semerkand'a yapılan asker takviyesi için verdiği rakam 50.000'dir. Cûzcânî (**age.**

müstahkem mevki haline getirilmiş, kalenin etrafına çekilen yüksek surların çevresi içi su dolu hendeklerle çevrilmişti.[304] Fahreddîn-i Habeşî'yi Sicistan ordusuyla beraber Tirmiz'e, kendi dayılarından Ebû Muhammed'i Belh'e yerleştiren Sultan; yine Cend'e, Toharistan'a, Bâmiyân'a, Gazne'ye kumandanlar tayin etti, Hârizmşahlar Devleti sınırları dahilindeki sayısız kaleye Türk veya Gûrlu emîrler yerleştirerek her bir müstahkem mevkiye de asker takviyesinde bulundu.[305] Özellikle Seyhun'un her iki yakasında bulunan şehirler birer ileri müdafaa hattı olduğundan buralara külliyetli miktarda asker bırakmış olan Sultan, Hârizm bölgesinin merkezi olan Gürgenç'e de kuvvetli bir garnizon yerleştirmişti.[306] Bu şekilde kalabalık Hârizmşah ordusu[307] şehirlere hapsedilmiş ve taarruz ile düşmanı dağıtması mümkün iken müdafaaya mecbur edilmiş oldu.[308]

Moğol istîlâsı arifesinde Hârizmşahlar Devleti'nin siyâsî ve askerî durumu böyleydi. İleride istîlânın seyrinden de anlaşılacağı gibi Moğol ordusunda hüküm süren intizam, maalesef Hârizmşah ordusunda bulunmuyordu. Ordunun büyük kısmı Sultan'dan ziyade onun annesine sadıktı, Sultan büyük bir harpte orduya tam olarak itimat etmiyordu. Esasen Hârizmşah ordusu bu harbe çok iştiyaklı değildi, ordudaki gayr-ı Türk unsurlar da halk veya Sultan için savaşmıyorlardı.[309] Farklı Müslüman milletlerin efradından oluşan bir ordu ancak gazâ ve cihâd mefkûreleriyle tek bir amaca kanalize edilebilirdi. Fakat Sultan'ın bunu bizzat ordusunun başında bulunarak yapması icap ediyordu. O ise Moğollarla ilk karşılaşmasının kendisinde

---

(Moğol İstilası), s. 58) de Semerkand'da Türk, Gûrlu, Halaç, Karluk ve Fars toplam 60.000 asker bulunduğunu belirtir.

[303] Cüveynî, **age.**, s. 143-144. Reşîdüddîn (**age.**, II, 247) 60 filden bahsetmektedir.

[304] Cüveynî, **age.**, s. 144; Reşîdüddîn, **age.**, II, 247.

[305] Nesevî, **age.**, s. 30; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 61-62; Reşîdüddîn, **age.**, I, 236.

[306] Kafesoğlu, **age.**, s. 250.

[307] Kaynaklarımız şehirlere yerleştirilen garnizonlar için verdikleri rakamlarda kısmen mübalağa etmişler, fakat bu şekilde Hârizmşah ordusunun kalabalıklığına işaret etmişlerdir. Reşîdüddîn'in (**age.**, I, 236) Hârizmşah ordusunun toplam asker sayısı olarak verdiği "takriben 400.000" rakamı da mübalağalı olmakla beraber, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Hârizmşahlar Devleti'nin yüzlerce kalesindeki garnizonlar dikkate alındığı takdirde Sultan'ın elinin altında bulunan Kanklı-Kıpçak, Uran, Karluk, Halaç, Fars, Gûrlu vs. askerlerin toplam yekûnunun bu sayıya yaklaştığını söylemek yanlış olmaz. Sultan'ın çağdaşı olan Nesevî'nin (**age.**, s. 30) silah başına çağrılan Hârizmşah birliklerinin içtima mahallerine gidişlerini *"insanlar sel gibi akıyorlardı"* şeklinde ifade etmesi, yine ona ait olan *"eğer Sultan, mevkiinde kalmış olsaydı en kalabalık bir ordu başında bulunacaktı"* cümlesi bizce bir hakikati ifade etmektedir. En nihayetinde Sultan'ın emrindeki askerin, Cengiz'in idaresindekinden daha kalabalık olduğu muhakkaktır. Bu konuda görüşler için bkz. D'ohsson, **age.**, s. 96; Barthold, **age.**, s. 498; Grousset, **age.**, s. 248; Kafesoğlu, **age.**, s. 248.

[308] Nesevî (**age.**, s. 30) bu hareketi uğursuz bir tedbir ve büyük bir hata olarak görmektedir.

[309] D'ohsson, **age.**, s. 96; Kafesoğlu, **age.**, s. 252.

uyandırdığı endişeden bir türlü kurtulamayacak, mezkûr tedbirleri aldıktan sonra ordusunun başında durmayacak ve garba doğru meşhur firarına başlayacaktı. Vakıa silah başına çağırdığı ordusu kuvvetliydi; ancak başsız kalabalıkların -ne kadar kuvvetli olurlarsa olsunlar- büyük zaferler kazandığını tarih görmüş değildi. İstîlânın hemen her safhasında, Moğolların aksine, Hârizmşahlar tarafında bulunan mücâhid ruhlu kimselerin gösterdiği harikulade kahramanlık örnekleri müşahede edilecekti; ancak ne yazık ki bunlar münferit hadiseler olmaktan öte gidemeyecek, buna mukabil Moğollar katı disiplinleri ve her daim riayet ettikleri "emre tam itaat" prensibi sayesinde Hârizmşahları mağlup edeceklerdi.[310] En nihayetinde Hârizmşahlar, evvelini anlatmaya çalıştığımız bu istîlâ ile inkıraza uğrayacaklar, böylelikle XIII. asrın ilk çeyreğinde hemen bütün bir Müslüman Asya'yı hâkimiyetinde bulunduran Şark'ın bu en büyük İslâm imparatorluğu tarihe karışacaktı.

B. MOĞOLLARIN ZUHURU VE İSTÎLÂNIN BAŞLANGICINA KADAR VAZİYETLERİ

Gobi Çölü'nün kuzeyindeki Onan ve Kelüren Irmakları ile Baykal Gölü kıyılarında ikamet etmekte olan Moğollar; doğuda Hıtay (Kuzey Çin), kuzeyde Kırgız toprakları ve Selenge Nehri ile hudut idiler. Ülkelerinin batısında Uygur toprakları bulunmakta, güneyde ise Tangutların ve Tibetlerin ülkeleri yer almaktaydı.[311] Moğolların umumiyetle orman kabileleri ve bozkır kabileleri olmak üzere iki çeşit içtimaî gruplanmaları söz konusuydu. Ormanlarda yaşayan Moğol kabileleri daha ziyade Baykal Gölü kenarında, Yenisey Irmağı yukarısında yahut İrtiş boylarında ikamet etmekteydiler. Bozkır Moğolları ise Altay Dağları'nın güney yamaçlarına uzanan bozkır arazisinde ve yaylalarda göçer vaziyette hayatlarını sürdürmekteydiler. Bozkır Moğolları çok kalabalıktı ve Cengiz'in başına geçeceği gruplar bunlardı.[312]

---

[310] Barthold, **age.**, s. 514.
[311] Özdemir, **age.**, s. 35. Cüveynî (**age.**, s. 82-83) Moğol ülkesini de kapsayan bozkır için *"ülkelerinin eninin boyunun uzunluğu yedi sekiz aydan fazladır"* demekte, Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 476) de *"boyu ve eni sekiz aylık seyahatti"* ifadesini kullanmaktadır.
[312] Boris Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı**, (trc. Abdülkadir İnan), TTK, Ankara 1944, s. 57, 60.

Asıl adı Temuçin olan Cengiz, Yesügey Bahadır ile Hö'elin-Ücin'in çocuğu olarak 549/1155[313] senesinde doğmuştu.[314] Zorlu bir gençlik dönemi geçiren ve babasının suikast sonucu ölümü sonrasında aile efradı ile birlikte hayatta kalmaya çalışan Temuçin, Merkitler tarafından kaçırılmış olan karısı Borte'yi kardeşliği Camuka ve Karayit hanı Tuğrul'un yardımı ile Merkitlerin elinden kurtardı.[315] Moğollar kabilecilik usulü ile yaşamaktaydılar ve başlarında bir han bulunmamaktaydı. Temuçin, Moğol ileri gelenleri tarafından "Çinggis"[316] unvanı ile han ilan edildi.[317] Ancak kısa süre sonra gerek Tuğrul, gerekse Camuka ile arası bozuldu ve her ikisi ile de savaşarak onlara galip geldi.[318] Bundan sonra da emri altındaki kimselerle birlikte muhtelif Moğol kabileleri ile savaşarak onları kendi tahakkümüne almaya muvaffak oldu.[319] 602/1206'da Onan Nehri'nin doğduğu yerdeki büyük kurultayda Moğol kabile reisleri toplanarak Cengiz'i "büyük han" ilan ettiler ve Cengiz, Moğollar üzerine birtakım yasaları geçerli kıldı. Ordusunu binlik gruplara taksim eden ve "ulusun kuruluşunda birlikte çalışmış olanları" binbaşı tayin eden Cengiz, daha birçok askerî düzenleme yaptı.[320] 607/1211 senesinde de Karluklar ve Uygurlar henüz kurulmakta olan büyük Moğol İmparatorluğu'na kendi

[313] 12 hayvanlı takvime göre bu tarih domuz yılıdır. Cengiz'in doğumu da, ölümü de domuz yılına tekabül etmiştir. Bkz. Reşîdüddîn, **age.**, II, 285.

[314] Reşîdüddîn, **ae.**, II, a. yer; Roux, **age.**, s. 43; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", **DİA**, VII, 367. Cengiz'in soyu hakkında bkz. **Gizli Tarih**, s. 3-15; Tuncer Gülensoy, "Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçi, Defter-i Çingiz-Nâme, Cengiz-Nâme ve Anonim Şibanî-Nâme'ye Göre Cengiz-Han'ın Soy Kütüğü", **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Dergisi (Osman Nedim Tuna Armağanı)**, Vol. 2/2, (Spring 2007), s. 257-275.

[315] **Gizli Tarih**, s. 21-22, 43-49.

[316] Temuçin adı ve Çinggis telkibi hakkında malumat için bkz. **Gizli Tarih**, s. 19, yine bkz. s. 215-216; Turan, "Çingiz Adı Hakkında", **Belleten**, V/19, (Temmuz 1941), s. 267-276; İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", **Avrasya'nın Sekiz Asrı (Çengizoğulları)**, (haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 31, 8 no'lu dipnot.

[317] **Gizli Tarih**, s. 56-58. Temuçin'in "Çinggis" unvanıyla han ilan edildiği tarih, -şüpheli olmakla birlikte- Ahmet Temir (**Gizli Tarih**, s. 280) tarafından 1196 olarak ortaya konmuştur.

[318] Roux, **age.**, s. 131; Özdemir, **age.**, s. 47.

[319] Özdemir, **age.**, s. 46-47; Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", **age.**, s. 32-33; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **DİA**, XXX, 225.

[320] **Gizli Tarih**, s. 133-134; Barthold, **age.**, s. 407-411. *Gizli Tarih*'teki malumattan anladığımız üzere Cengiz'in ordusu ile ilgili muahhar kaynaklarda verilen rakamların birçoğu mübalağalıdır. Zira *Gizli Tarih*'te Cengiz'in, orman halkları hariç Moğol milleti içerisinden 95 binbaşı nasbettiği bilgisi verilmekte ve bunlardan 89'unun ismi de zikredilmektedir. Zaten Cengiz öldüğü vakit Moğol ordusunun 129.000 kişiden müteşekkil olduğu bilinmektedir. Bkz. Reşîdüddîn, **age.**, II, 272-284; D'ohsson, **age.**, s. 160-161. Ancak istîlâ sırasında Moğollara esir düşen ve diğer müslümanlara karşı savaşmaya mecbur edilen müslümanlar ile, Moğollara tâbi milletlerin askerleri bu rakama dahil değildir. Moğol ordusu, Hülâgû döneminde Ermeni, Gürcü ve diğer tâbi milletlerin askerleri ile daha kalabalık hale gelecektir. Bkz. Roux, **age.**, s. 243.

rızaları ile itaat arz ettiler.[321] Böylece Cengiz Moğolları bir araya topladığı gibi, hariçten de tâbiler ve müttefikler edinmiş oldu.

607/1211 yılı aynı zamanda Cengiz'in Çin seferinin başladığı yıldı. Yeni Çin imparatoru Çung-hay'ın (Altan Han) Cengiz'e elçi göndererek vergi istemesi,[322] Cengiz'i Kuzey Çin'e sefer yapmaya teşvik etti. Gobi Çölü'nü aşarak Çin Seddi'ne yaklaşan Moğol ordusu, Ye Hu Ling adlı mevkide Çin ordusunu büyük bir mağlubiyete uğrattı. Moğollar bu galibiyetten ziyadesiyle istifade edemediler ise de 609/1213 senesinde Çin Seddi'ni birçok noktadan aşmaya muvaffak oldular. Cengiz Pekin'i muhasara etme emelindeydi, ancak nüfusu çok kalabalık olan Çin ülkesini tamamen işgal edemeyeceği ve kuvvetlerini zayi edeceği fikri ile 610/1214 baharında Çin ile mütareke yaptı. Mütareke akabinde Çinliler, payitahtlarını Pekin'den Sarı Irmak civarındaki Kaifeng'e taşımaya karar vermişlerdi. Pekin'in boşaltılmış olduğu haberi Cengiz'e ulaştığı vakit, Cengiz derhal geri döndü ve anlaşmayı bozarak eski Çin başkentini işgale hazırlandı. Pekin'i kurtarmak ve Moğolları durdurmak maksadıyla gönderilen 40.000 kişilik Çin ordusu Pekin'in güneyinde bulunan Pa-çeu mevkiinde Moğollar tarafından dağıtıldı ve Pekin Moğolların eline geçti. Ancak şehirdeki cesetler sebebiyle yayılan hastalıktan çekinerek burayı terkeden Cengiz, tüm muharebe ve muhasaralara rağmen Çin seferinden kesin sonuç alamayacağı fikri ile 614/1217 sonbaharında bir miktar askerini kumandanlarından Mugali'ye bırakarak Moğolistan'a döndü. Böylece yedi sene müddetle Çin'i zor durumda bırakan seferler sona ermiş oldu.[323]

Cengiz, Moğolları tek bir bayrak ve ülkü altında birleştirmişti. Bu ülkünün tezahürü olan yayılmacı siyaset neticesinde de Moğollar, Hârizmşahlar Devleti'nin sınırlarına dayanmışlardı. 615/1218 yılından itibaren Cengiz idaresindeki Moğolların, Asya'daki en kuvvetli İslâm devleti olan Hârizmşahlar ile münasebetleri artacak ve iki devlet arasında ciddi manada anlaşmazlığa sebebiyet verecek olan Otrar hadisesi ile birlikte Ortaçağ'ın en büyük istîlâsı başlayacaktı.

---

[321] **Gizli Tarih**, s. 159-160; Reşîdüddîn, **age.**, II, 290; Deguignes, **age.**, V, 53.

[322] Cengiz, Çin'e sefer yapıncaya kadar Moğollar Çin'e vergi vermekteydiler. Bkz. Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 476; Deguignes, **age.**, V, 51.

[323] Cengiz'in Kuzey Çin'i istilası hakkında daha geniş malumat için bkz. **Gizli Tarih**, s. 169-174; Reşîdüddîn, **age.**, I, 213-228; Deguignes, **age.**, V, 51-74; D'ohsson, **age.**, s. 59-75; Grousset, **age.**, s. 237-243; Roux, **age.**, s. 160-169.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İSTÎLÂSI

Girişte hem İslâm âleminin, hem de Moğolların istîlâya kadarki vaziyetlerini anlattık. Şimdi de istîlânın başladığı tarihten 658/1260 tarihine kadarki seyri hakkında malumat vereceğiz. Ancak Moğol istîlâsı hakkında gerek yerli, gerek yabancı günümüz araştırmacıları tarafından birçok monografi hazırlanmış olduğundan, biz teferruatı o çalışmalara havale ederek istîlâyı ihtisaren, ana hatlarıyla ve mümkün mertebe çağdaş kaynakları kullanmak suretiyle anlatmaya gayret edeceğiz.

Moğolların Hârizmşahlar üzerine yürümeleri, önceden de belirttiğimiz gibi, Otrar faciası dolayısıyla başlamıştır. Ancak bazı araştırmacılar istîlânın bu hadise olmasaydı da vuku bulacağı kanaatindedirler. Bu kanaate göre; iklimi mutedil, toprakları ziyadesiyle verimli ve madence zengin, üstelik pazarları kıymetli emtia ile dolup taşan zengin Mâverâünnehr, Horasan ve Hârizm diyarlarını ele geçirme fikri de Cengiz'i istîlâya teşvik etmiştir. Yine Cengiz'in cihangirlik iddiası ve Moğollara telkin edilen "seçkin millet" düşüncesi, istîlânın sebepleri arasında zikredilmektedir.[324] Sebepler her ne olursa olsun Otrar hadisesi Cengiz'e İslâm ülkelerini istîlâ hususunda bahane vermiş ve Cengiz'in garp seferi, dolayısıyla Moğol istîlâsı bu olay dolayısıyla başlamıştır.

A. CENGİZ DEVRİ MOĞOL İSTÎLÂSI

615 Zilkâde/1219 Ocak ayında toplanan Moğol kurultayından harp kararı çıktıktan[325] kısa süre sonra harekete geçen, Karluklar ve Uygurlar gibi kendisine tâbi kavimlerden aldığı askerlerle ordusu 150.000 ile 200.000 arası bir mevcuda ulaşan[326] Cengiz Han, aynı yılın sonbaharında İnalcuk'un idaresindeki Otrar önlerine ulaştı. Burayı muhasaraya başlayan Cengiz, vaktini Otrar önünde zayi etmemek adına

[324] Moğol istîlâsının sebepleri hakkında teferruatlı malumat için bkz. Özdemir, **age.**, s. 53-77.
[325] Reşîdüddîn, **age.**, II, 241.
[326] Barthold, **age.**, s. 498; a. mlf., "Cengiz Han", **İA**, III, 96; Kafesoğlu, **age.**, s. 248. Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 55) Moğol ordusu için 800.000 rakamını verir.

ordusunu kısımlara ayırdı; Çağatay ve Ögedey adlı oğullarını Otrar kuşatmasına memur etti, kendisi Buhara üzerine yürürken diğer bir kısım kumandanlarını da birkaç tümen ile başka mevkileri işgale gönderdi. Böylece Hârizmşah şehirlerinin birbirine yardımının önüne geçilmiş olacaktı.[327] Beş ay devam eden Otrar muhasarası, müdafaadan vazgeçerek askerleriyle beraber teslim olan Hâcib Karaca'nın çıktığı kapıdan şehre giren Moğollar tarafından sona erdirildi. Cansiperâne müdafaasına rağmen sağ ele geçirilen İnalcuk, Cengiz'e gönderilerek işkence ile şehid edildi. Şehir tahrip edildiği gibi, Otrar Müslümanlarının bir kısmı cebren Moğol ordusuna dahil edilip geri kalanlar kâmilen katledildiler.[328] Cengiz'in Otrar önünde yaptığı taksim ile Sığnak, Barçınlıg-kend, Cend ve Yeni-kend üzerine gönderdiği büyük oğlu Çoçi ve kumandan Ulus-İdi de mezkûr şehirleri 616/1219 ilkbaharında işgal ettiler. Özellikle Moğollara mukavemet eden Sığnak'ta korkunç bir katliam vuku buldu.[329]

Bu arada Cengiz, yanında küçük oğlu Tuluy, ayrıca Cebe Noyan ile Subutay Noyan adlı kumandanları olduğu halde Moğol ordusunun külliyetli kısmı ile birlikte Buhara üzerine yürümüştü. Sırasıyla Zernûk ve Nûr kentlerini işgal eden Cengiz,[330] 616 Zilhicce/1220 Şubat ayında Buhara önlerine vardı. Kısa süren bir müdafaa akabinde Horasan'a gitmek üzere şehirden huruç eden Buhara'daki Hârizmşah kuvvetleri, Ceyhun ırmağına yetişemeden kendilerini takip eden Moğol birlikleri tarafından katledildiler, ancak bir kısım Hârizmşah askerleri iç kaleye kapanarak savunmayı sürdürdüler. Şehre girmeyi başarmış olan Moğollara 12 gün müddetince büyük zayiat verdiren bu gâziler, son ferdin şehâdetine dek mücadeleye devam ettiler. Bu harp müddetince iç kaleye ateş yağdıran Moğol askerleri şehrin büyük kısmının yanarak harabeye dönmesine sebep oldukları gibi, Kur'ân-ı Kerîm'e, mâbedlere ve müslüman kadınların namusuna büyük hakaretlerde bulunmuşlardı.[331]

---

[327] Cüveynî, **age.**, s. 121; Reşîdüddîn, **age.**, II, 241; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 495-496; a. mlf., **Muhtasar**, s. 9; Kafesoğlu, **age.**, s. 253.
[328] Nesevî, **age.**, s. 30; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 55; Cüveynî, **age.**, s. 121-122; Reşîdüddîn, **age.**, II, 241-242; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 496-497; a. mlf., **Muhtasar**, s. 9-10.
[329] Cüveynî, **age.**, s. 123-125; Reşîdüddîn, **age.**, II, 242-243.
[330] Cüveynî, **age.**, s. 131-134; Reşîdüddîn, **age.**, II, 245-246.
[331] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 323-326; Nesevî, **age.**, s. 34-35; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 56-57; Cüveynî, **age.**, s. 134-136; Reşîdüddîn, **age.**, II, 246-247; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 505-506; a. mlf., **Muhtasar**, s. 10-11. Buhara'da mukaddesâta yapılan hakaretlerin müslümanların

Bundan sonra Cengiz, Hârizmşahlar Devleti'nin ikinci payitahtı olan Semerkand'a yürüdü. Otrar'ın işgalini tamamlayan Çağatay ve Ögedey de kuvvetleriyle birlikte Semerkand önlerinde bulunan babalarına katılmışlardı. Cengiz evvelâ çevresindeki şehirleri işgal ile Semerkand'ın imdat yolunu kesmiş, Moğol ordusunun esas kalabalık kısmını Mâverâünnehr'in bu en müstahkem mevkiinin işgaline tahsis etmişti. Cengiz, Semerkand önlerinde iken şehre çok yakın bir mevzie küçük bir Moğol birliği gönderdi. Şehirdeki Hârizmşah askerlerini ve halktan bazı gönüllüleri dışarıda kurduğu pusuya çekerek imha eden Cengiz,[332] aralarında kılıç zoruyla kendi dindaşlarına karşı yürümeye teşvik edilen çok sayıda müslüman esirin de bulunduğu Moğol ordusunu -diğer şehirlerin kuşatmalarında olduğu gibi- art arda gelen ve birbirini ihata eden birkaç halka şeklinde konuşlandırmak suretiyle Semerkand'ı ablukaya aldı. Şiddetli vuruşmalar neticesinde şehri teslime karar veren şehir ileri gelenlerinin kapıları Moğollara açmasıyla Semerkand işgal edildi; müdafaaya Câmi-i Kebîr'de devam edenler dahil bütün Kanklı askerleri ve sivil müslümanlar merhametsizce katledildiği gibi, çarpışmalar sırasında mahvolmuş olan şehir günlerce yağma edildi (Muharrem 617/Mart-Nisan 1220).[333] Sultan Muhammed Semerkand'ın imdadına iki ordu göndermişti, ancak bunlar da şehrin düştüğünü öğrenip geri dönmüşlerdi.[334] Ulak Noyan, Süketü Çerbi ve Tugai'nin emrindeki 5000 kişilik Moğol birliği de Otrar'ın güneyinde olup Seyhun'un her iki yakasında bulunan şehirleri işgale memur edilmişlerdi. Bu kuvvet Benâket'i işgal ve buradaki Kanklı askerlerini katletti.[335] Yine Seyhun sahilinde bulunan şehirlerden Hocend'in muhasarası için ise 20.000 Moğol'dan başka Buhara, Semerkand ve istîlânın uğradığı diğer Hârizm şehirlerinden cebren sürüp getirilen 50.000 müslüman esir sevk edilmişti. Şecaati ve harpteki mahareti ile meşhur Temür Melik kumandasındaki Hocend müdafileri kahramanca bir savunmadan sonra Hocend bölgesini terk ederek teknelerle Seyhun'u Aral Gölü'ne doğru takip etmek suretiyle direnişe devam

---

dimağında uyandırdığı teessürün en hisli ifadeleri İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde (**age.**, XII, 324-325) mevcuttur.

[332] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 326; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 57. Cüveynî (**age.**, s. 145) ve Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 512; a. mlf., **Muhtasar**, s. 12) ise Hârizmşah askerlerinin hurucunun başarılı olduğunu ve onların düşmandan esirler alarak şehre döndüklerini söylemektedirler.

[333] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 326-327; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 57-58; Cüveynî, **age.**, s. 143-147; Reşîdüddîn, **age.**, II, 247-249; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 512-513; a. mlf., **Muhtasar**, s. 11-12.

[334] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 327.

[335] Cüveynî, **age.**, s. 125-126; Reşîdüddîn, **age.**, II, 243.

ettilerse de, firara muvaffak olan Temür Melik haricinde son ferde kadar şehid oldular, Hocend ise Moğolların eline geçti.[336]

Bütün bunlar olurken Sultan Alâeddîn Muhammed, garba doğru firara başlamış bulunuyordu. O, daha Cengiz'in Buhara'ya yürüdüğü 1220 başlarında Semerkand'dan Horasan bölgesine, Belh'e hareket etmişti. Sultan'ın oğlu ve Hârizmşahların Irak idarecisi olan Rükneddîn Gûrsançtı'nın veziri İmâdülmülk-i Sâvî tam bu sıralarda Belh'e gelerek, Sultan'a Irak'tan asker toplamak ve bu askerle Moğolların üzerine yürümek gerektiğini söyledi. Sultan'ın bütün firarı boyunca yanında bulunan oğlu Celâleddîn buna kati surette karşı çıkarak; Sultan'ın dilerse Irak'a gidebileceğini, fakat Hârizmşah ordularının kumandasını kendisine bırakması gerektiğini, bu şekilde en azından Moğolların karşısına çıkarak müslümanlar nezdinde korkaklıktan ve rezillikten kurtulacaklarını söyledi. Ancak Sultan buna rıza vermediği gibi Celâleddîn'in kendisinden ayrılıp gitmesine de müsaade etmedi.[337] Bu sıralarda Buhara'nın ve az sonra da Semerkand'ın düştüğü haberinin gelmesi yüzünden Sultan korkuya kapılarak Irak'a yöneldi.[338] Bu sıralarda ne pahasına olursa olsun Sultan'ı ele geçirmek emelinde olan Cengiz'in Sultan'ı aramak vazifesiyle garba gönderdiği Cebe, Subutay ve kendi damadı Tohuçar'ın idaresindeki 30.000 kişilik Moğol kuvveti Ceyhun'u geçerek her yerde Sultan'ı aramaya başlamışlardı.[339] Sultan Nîşâbur'a, oradan İsferâyîn'e gitti, Hemedan'a kadar yola devam ettikten sonra kuzeye yönelerek peşindeki Moğol kuvvetlerine izini kaybettirdi, Mâzenderân'a ve nihayet Hazar Denizi'ndeki Âbeskûn adalarından birine vasıl oldu. Yanında bulunan büyük oğlu Celâleddîn'i veliahtı tayin eden Sultan Muhammed, bundan kısa süre sonra gerek akciğer rahatsızlığından, gerekse ailesinin ve ülkesinin

[336] Cüveynî, **age.**, s. 126-127; Reşîdüddîn, **age.**, II, 243-244. Temür Melik'in akıbeti hakkında bkz. Cüveynî, **age.**, s. 127-128; Reşîdüddîn, **age.**, II, 244-245.
[337] Nesevî, **age.**, s. 35; Cüveynî, **age.**, s. 323-324, 339-340; Reşîdüddîn, **age.**, I, 237; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 513-514.
[338] Cüveynî, **age.**, s. 324. Sultan bu sıralarda validesi Terken Hatun'un akrabalarından Uranların suikastına da uğramıştı. Bkz. Cüveynî, **ae.**, a. yer; Reşîdüddîn, **age.**, II, 250; Hamdullâh el-Müstevfî, **age.**, vr. 223a.
[339] Nesevî, **age.**, s. 35; Cüveynî, **age.**, s. 160-163; Reşîdüddîn, **age.**, II, 248, 250-252. İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 327-328) bu kuvvetler için 20.000, Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 58-59) 60.000 rakamını vermektedirler.

Moğollar elinde telef olmasından duyduğu ıstıraptan dolayı 617 Şevvâl/1220 Aralık tarihinde vefat etti.[340]

Sultan'ın vefatından bir süre önce, oğulları Çağatay ve Ögedey'i bütün bir Hârizmşah ülkesinin payitahtı olan Gürgenç'e yollayan ve Çoçi'ye de onlara iltihak etme emri veren Cengiz,[341] bir yandan da Sultan Muhammed ile Terken Hatun arasındaki anlaşmazlığı Hârizm ülkesinin işgali için kullanmak üzere Sultan'a, Terken Hatun'un emrindeki kumandanların ağzından Moğollara tâbiiyet arz eden sahte mektuplar göndermişti. Akabinde Cengiz, Gürgenç'te bulunan Terken Hatun'a; Sultan'ın kendi annesine karşı nankörlük ettiğini ve Moğolların sadece Sultan ile harp halinde olduğunu söyleyerek, Terken Hatun'un güvenilir bir adamını kendisine göndermesi halinde Hârizm, Horasan ve Ceyhun'un garbındaki bölgelerin idaresini Terken Hatun'a bırakma hususunda ona teminat vereceğini bildirdi. Ancak Terken Hatun hazineyi, ayrıca Sultan'ın hanımlarını ve çocuklarını yanına alarak Horasan'a gitmek üzere Gürgenç'i terk etti.[342] Başsız kalan Gürgenç'te bir süre kargaşa hüküm sürdü ise de, Sultan Muhammed'in Şevvâl 617/Aralık 1220'de vefatından sonra Gürgenç'e gelen ve babası tarafından yeni veliaht ilan edilmiş olan Celâleddîn Mengübertî duruma hâkim oldu. Bununla birlikte Terken Hatun'a sadık kimselerin kendisine suikastta bulunacaklarını haber alan Celâleddîn, eski Hocend muhafızı Temür Melik ile birlikte bölgeden ayrılarak Horasan'a hareket etti.[343] Gürgenç ileri gelenleri ise Terken Hatun'un akrabasından Humar-tigin'i Hârizmşah ilan ettiler.[344] Kısa süre sonra Gürgenç önlerine gelen Çağatay ve Ögedey'in kuvvetleri Semerkand'da olduğu gibi Kanklı askerlerinin çoğunu dışarı çekerek pusuya düşürüp imha ettiler. Çoçi'nin de iltihakıyla kuvvetlenen Moğol ordusu, Ögedey'in kumandasında muhasarayı sürdürdü. Aylarca devam eden muhasara sonunda, şehrin muhakkak düşeceği fikriyle Humar-tigin ve bazı ileri gelenler Moğollara teslim

[340] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 329; Nesevî, **age.**, s. 35-37, 40-41; Cüveynî, **age.**, s. 324-330; Reşîdüddîn, **age.**, II, 250-252; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 514; Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", **DİA**, XXX, 582.
[341] Cüveynî, **age.**, s. 148; Reşîdüddîn, **age.**, II, 253.
[342] Nesevî, **age.**, s. 31; Hamdullâh el-Müstevfî, **age.**, vr. 222b-223a. Terken Hatun'un ve Sultan'ın kadınları ile çocuklarının hazin akıbeti hakkında malumat için bkz. Nesevî, **age.**, s. 32-33; Cüveynî, **age.**, s. 388-390.
[343] Nesevî, **age.**, s. 41-42; Cüveynî, **age.**, s. 342; Reşîdüddîn, **age.**, II, 253. Celâleddîn'in ayrılmasından kısa süre sonra Gürgenç'teki biraderleri Uzlakşah ile Akşah da şehri terkettilerse de Moğollar tarafından yakalanıp şehid edildiler. Bkz. Nesevî, **age.**, s. 44-45; Cüveynî, **age.**, s. 343.
[344] Cüveynî, **age.**, s. 148; Reşîdüddîn, **age.**, II, 253-254.

oldular. Fakat asker ile ahali direniyordu; Moğollar metanet ve şecaatle şehri savunan Kanklı askerleri ve bütün bir Gürgenç ahalisi ile sokak sokak savaşmak zorunda kaldılar. Daha sonra binaları ateşe verdiler, Ceyhun'un bendlerini yıkarak şehri sular altında bıraktılar, böylece şehri tamamen tahrip etmek suretiyle Hârizmşahların merkezini işgal edebildiler. Kadın ve çocuklar esir alındı, erkekler ise tamamen katledildi (Rebîülevvel 618/Mayıs 1221).[345]

618/1221 ilkbaharını dinlenerek geçiren Cengiz, sonbaharın gelmesiyle Tirmiz'i muhasara edip zaptettikten sonra korkunç bir katliam gerçekleştirdi,[346] sonra Ceyhun'u geçip Belh'i işgal ederek aynı şenaati burada da tatbik etti,[347] küçük oğlu Tuluy'u Horasan'ın diğer şehirlerini işgal ile görevlendirerek kendisi Talekan'a yöneldi, burada bulunan ve çok cesur muhariplerce müdafaa edilen Nasr-kûh kalesini zorlu uğraşlar sonunda ele geçirerek kale halkını katletti.[348] Tuluy ise Merv'i muhasara ediyordu. Kısa süren mukavemetten sonra Moğollardan eman isteyen müslüman halk, Moğol askerlerinin şehre girişiyle birlikte şehir dışına çıkarılarak evvelkilerden çok daha büyük bir katliama ve tecavüze maruz kaldı, şehir yağmalandı (Ramazân 618/Kasım 1221).[349] Sonra Tuluy tarafından Nîşâbur üzerine öncü olarak gönderilen ve Cengiz'in damadı olan Tohuçar'ın ölümü üzerine şehri işgal eden Moğollar intikam hissiyle hayvanlar dahil her canlıyı katledip şehri tamamen tahrip ettiler.[350] Benzer bir katliamdan Sebzevâr ve Tûs'taki müslümanlar da kurtulamadı, Tûs şehri tamamen tahrip edildi.[351] Horasan'ın diğer bir müstahkem şehri olan Herat'ı da işgal eden Tuluy, buradaki Hârizmşah askerlerini şehid ettikten

[345] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 353-355; Nesevî, **age.**, s. 60-61; Cüveynî, **age.**, s. 149-151; Reşîdüddîn, **age.**, II, 254-255; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 513. Büyük muhaddis ve sûfî, "Şeyh-i Hârizm" diye maruf Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ'nın müridleri de Gürgenç dahilindeki şiddetli çarpışmalara iştirak ederek şehid olmuşlar, Şeyh'in kendisi ise göğsüne aldığı ok darbesiyle şehid düşmüştü. Bkz. Yâfi'î, **age.**, IV, 34; Hândmîr, **age.**, III, 37; Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", **DİA**, XXXII, 499.

[346] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 349; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 63; Cüveynî, **age.**, s. 152; Reşîdüddîn, **age.**, II, 255.

[347] Cüveynî, **age.**, s. 153-154; Reşîdüddîn, **age.**, II, 254.

[348] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 350; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 66-67; Cüveynî, **age.**, s. 154.

[349] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 350-352; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 72; Cüveynî, **age.**, s. 170-173. Bu işgalden sonra bölgeye gelen diğer Moğol kuvvetleri üst üste yaptıkları katliamlarla Merv ahalisinden kurtulanları da ortadan kaldırmışlardır. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 175-176; D'ohsson, **age.**, s. 120-121; Barthold, **age.**, s. 548-549.

[350] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 352-353; Nesevî, **age.**, s. 40; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 72; Cüveynî, **age.**, s. 181-184; Hândmîr, **age.**, III, 40.

[351] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 353; Cüveynî, **age.**, s. 181-182.

sonra Talekan'ın işgali ile uğraşan Cengiz'in yanına döndü.[352] Cengiz Nesâ, Cüveyn, Beyhak, Serahs gibi birçok İslâm şehrine ordular sevkederek buraları işgal ve Herat'tan Sîstan'a kadarki bölgede yer alan meskûn mahalleri tahrip ettirdi.[353] Batıya gönderilen Cebe ve Subutay Noyan kumandasındaki Moğol birlikleri de 618 Safer/1221 Mart-Nisan'ında Merâga'yı, 618 Receb/1221 Ağustos-Eylül'ünde Hemedan'ı ve 618 Ramazân/1221 Ekim-Kasım'ında Erdebil ve civarını işgal ile müslüman halkı katletmişlerdi.[354] Böylece 618/1221 senesi sonbaharına gelindiğinde evvelce Hârizmşah mülkü olup Moğollar tarafından istîlâ edilen bölgeler Kuzey'de Cend'den güneyde Sîstan'a, doğuda Seyhun kıyılarından batıda Irak-ı Acem'e uzanıyordu.

Cengiz, Sultan Muhammed'in vefatıyla en büyük düşmanından kurtulmuştu. Evvelce belirttiğimiz gibi, babasının vefatından sonra Gürgenç'e gelen Celâleddîn, Moğolların Gürgenç'i kuşatmasından kısa süre önce şehirden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştı. Temür Melik ile birlikte şehri terkeden Celâleddîn, rastladığı Moğol kıtalarıyla çarpışarak bunları dağıtmış, o sıralarda henüz Moğolların eline düşmemiş olan Nesâ'ya, oradan Nîşâbur'a gelmiş, yine o sıralarda emrindeki askerle birlikte Herat'tan çıkmış olan Herat hâkimi Emînülmülk ile birleşmiş, topladığı kuvvetlerle 618/1221 ilkbahar başında Gazne'ye gelmiş, burada Halaç emîrlerinden Seyfeddîn Buğrak ve bazı Hârizmli ve Gûrlu kumandanların askerlerinin de iştirakiyle 90.000 kişilik kuvvetli bir orduya sahip olmuştu.[355] Celâleddîn Cengiz'in Şigi-Kutuku emrinde gönderdiği 30.000 Moğol askerini Pervan'da perişan etti ise de,[356] ganimet taksiminde çıkan kavgada Seyfeddîn'in biraderinin öldürülmesi ve Emînülmülk'ün Seyfeddîn'e hakareti yüzünden Halaç

[352] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 353; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 72-73; Cüveynî, **age.**, s. 165, 183.
[353] Cüveynî, **age.**, s. 164. Gûr, Garcistan ve Sîstan bölgelerindeki Moğol işgal ve katliamları hakkında bkz. Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 77-97.
[354] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 336-337, 339-341, 342-343.
[355] Nesevî, **age.**, s. 43-45, 54; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 69; Cüveynî, **age.**, s. 343-344; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 514; Taneri, **age.**, s. 21-24; a. mlf., "Celâleddin Hârizmşah", **DİA**, VII, 248-249. İbnü'l-Esîr'in (**age.**, XII, 355) verdiği rakam 60.000'dir.
[356] **Gizli Tarih**, s. 182; İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 355-356; Nesevî, **age.**, s. 54; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 69-70; Cüveynî, **age.**, s. 345-346; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 514. İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 355) bu muharebede Moğol ordusunu Cengiz'in bir oğlunun idare ettiğini söylüyor ki bu yanlıştır. Nesevî (**age.**, a. yer) ve Zehebî (**Târîhu'l-İslâm**, XLIV, 53) de yanlış olarak Tuluy'un Moğol ordusunun başında olduğunu ve savaş sırasında öldürüldüğünü söylemektedirler.

askerleri Celâleddîn'i terkettiler.[357] Bundan sonra oğullarıyla birlikte bizzat Celâleddîn üzerine yürüyen Cengiz, Sind nehri kenarında vuku bulan şiddetli muharebede başlangıçta Celâleddîn'in müthiş bir gayretle Moğol ordusunu dağıtmasına rağmen ordusunu takviyelerle güçlendirerek Celâleddîn'i mağlubiyete uğrattı. Emînülmülk de dahil birçok İslâm askerinin şehid düştüğü bu savaşın sonunda Celâleddîn, Moğolların eline geçmemeleri için kendi hanımlarını nehre attırmaya mecbur kaldı; akabinde kendisini de atının üzerinde olduğu halde pervasızca Sind nehrine bıraktı ve salimen karşı sahile geçmeye muvaffak oldu (Şevvâl 618/Kasım 1221).[358] Bu savaş akabinde Gazne Ögedey tarafından işgal edilerek sağ kalan müslümanlar kılıçtan geçirildiği gibi, şehir de yağmalanarak ateşe verildi.[359] Sağ kalan Hârizmşah askerleriyle Sind nehrinin karşı sahilinde buluşan Celâleddîn, Hind mıntıkalarına baskınlar vererek çok sayıda silah ve ganimet elde etti, kendisine Hindistan'da katılanlarla birlikte gitgide kuvvetlendi. Üç sene müddetle Hindistan'da bazı racalarla harbeden, Delhi Türk Sultanı Şemseddîn İltutmış, onun müttefiki Kobaca ve diğer Hind hâkimleri ile mücadelerde bulunup bazı muvaffakiyetler elde eden Celâleddîn, bir müddet sonra Hindistan'ın kendisi için tehlikeli olduğuna kanaat getirerek bu ülkeyi terketti.[360] Celâleddîn'in Hindistan'a gitmesinden hemen sonra Cengiz de Bala Noyan ve Törbay Tokşin'i onun peşinden göndermişti. Bunlar bir müddet Multan'ı kuşatmışlar, ancak şiddetli sıcaklar sebebiyle kuşatmayı kaldırdıktan ve Multan, Lahor, Peşâver ve Melikfûr

[357] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 356; Nesevî, **age.**, s. 54-55; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 70; Cüveynî, **age.**, s. 346.

[358] **Gizli Tarih**, s. 182; İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 356-357; Nesevî, **age.**, s. 55-56; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 70; Cüveynî, **age.**, s. 155-156, 347-349; Reşîdüddîn, **age.**, II, 256; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 515; a. mlf., **Muhtasar**, s. 14; Mükrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", **İA**, III, 49; Taneri, **age.**, s. 25-26. Bu manzarayı seyreden Cengiz, hayretinden elini ağzına götürmüş ve oğullarına hitaben; *"Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu, işte su ve ateş girdabından kurulup sahil-i selâmete vardı. Böyle bir adama adam demek yakışır"* diyerek Celâleddîn'in şecaatine olan hayranlığını dile getirmiştir. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 349; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, a. yer; D'ohsson, **age.**, s. 129. Bununla birlikte Cengiz bu savaş sonunda barbarlıklarına bir yenisini ekleyerek Celâleddîn'in büluğa ermemiş küçük çocuklarını merhametsizce öldürtmüştür. Bkz. Nesevî, **age.**, s. 55; Reşîdüddîn, **age.**, II, a. yer; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 14.

[359] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 357; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 77.

[360] Celâleddîn Mengübertî'nin Hindistan'daki vukuatı hakkında tafsilat için bkz. Nesevî, **age.**, s. 56-59, 61; Cüveynî, **age.**, 349-353; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 515-516; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", **İA**, III, 49; Taneri, **age.**, s. 27-32.

bölgelerinde birçok yağma ve katliam yaptıktan sonra Sind nehrini geçerek Gazne'ye gelmişler, oradan da Cengiz'in yanına dönmüşlerdi.[361]

621/1224 senesinde Kirman'a, buradan da biraderi Gıyâseddîn Pîrşah'ın elindeki Isfahan'a gelerek burayı ele geçiren ve Fars Atabegi Sa'd'ın kızı ile izdivaç eden Celâleddîn, biraderini mağlup edip kendisine muti kılarak resmen Hârizmşah sultanı oldu; Horasan, Mâzenderân ve Irak-ı Acem'de bulunan idarecileri tâbiiyetine aldı.[362] Halîfe Nâsır-Lidînillâh'ın elindeki topraklara taarruz etmeyi tasarlayan Sultan Celâleddîn Hûzistan'a geldi, Halîfe'nin ordusuyla mücadelelerde bulunduğu gibi Tüster'i muhasara etti, Basra'ya kadar uzanan akınlar yaptırdı.[363] 622/1225 yazında Merâga'yı ve İldenizli Atabegi Özbek'in elindeki Tebriz'i zaptedip Azerbaycan'ı kendisine tâbi kıldıktan sonra[364] Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd'a elçi göndererek onunla dostça münasebet tesis etti,[365] yine Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mu'azzam Îsâ ve Erbil Atabegi Muzafferüddîn Kökböri ile ittifak yaptı,[366] Gürcülerle cihâda başladı.[367] Hârizmşah veziri Şerefülmülk'ün Erzenürrûm arazisinde yağma yaptırması ve yağmacı Hârizmşah askerlerinin el-Cezîre Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'e ait Ahlat civarından geçerlerken Eyyûbî askerleri tarafından taarruza uğramaları üzerine Celâleddîn, 623/1226 sonbaharında Ahlat'ı muhasara etti. Ancak vali Husâmeddîn Alî'nin şiddetle karşı koyması ve Yıva Türkmenlerinin Celâleddîn'e tâbi Azerbaycan'a saldırması dolayısıyla Celâleddîn kuşatmayı kaldırarak bu Türkmenleri cezalandırdı.[368] 624/1227 senesinde Rey kurbundaki Dâmegân'a gelmiş olan Moğolları bozguna uğratan Sultan, Ahlat hâkimi Husâmeddîn Alî'nin Hârizmşahların Azerbaycan'daki topraklarına taarruzu sebebiyle Azerbaycan'a döndü. 625/1228 yazında da Isfahan

[361] **Gizli Tarih**, s. 186; Cüveynî, **age.**, s. 159; Reşîdüddîn, **age.**, II, 257.
[362] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 385-386; Nesevî, **age.**, s. 61-63; Cüveynî, **age.**, s. 353-355; Taneri, **age.**, s. 33-37.
[363] Celâleddîn'in Halîfe Nâsır-Lidînillâh ile mücadelesi hakkında kaynakça için bkz. 209 no'lu dipnot.
[364] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 391-394; Nesevî, **age.**, s. 69-70; Cüveynî, **age.**, s. 357-359.
[365] Nesevî, **age.**, s. 69; İbn Bîbî, **age.**, s. 369-372; Turan, **Vesikalar**, s. 82-83.
[366] Sıbt, **age.**, XXII, 273; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 144; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 145-146.
[367] Sultan Celâleddîn'in Gürcülere karşı giriştiği gazâlar hakkında tafsilat için bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 394-396, 412-415, 431; Nesevi, **age.**, s. 70-71, 75-76, 78, 111-113; Cüveynî, **age.**, s. 359-363, 368-371; Sıbt, **age.**, XXII, 273; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", **İA**, III, 50-51.
[368] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 416-418, 421-424; Nesevî, **age.**, s. 76-79; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 187-188, 189-191.

yakınlarında daha kuvvetli bir Moğol ordusu ile harbetti, kendi ordusu bozuldu ise de Moğolları da geri çekilmeye mecbur etti.[369]

Sultan Celâleddîn Mengübertî, Gürcüler ve Moğollara karşı yaptığı gazâlar ile müslümanlar nezdinde yüksek bir mevki elde etmişti. Ne var ki büyük bir hata yaparak bir İslâm şehrine, Ahlat'a 626 Şevvâl/1229 Ağustos'unda ikinci defa yürüdü ve burayı muhasara etti. Gerek Halîfe Müstansır-Billâh,[370] gerek Eyyûbîlerle müttefik olan Sultan Alâeddîn Keykubâd elçiler vasıtasıyla Sultan Celâleddîn'e muhasarayı kaldırması yönünde ihtarda bulundular ise de, şehri kuşatan Hârizmşah askerlerinin 627 Cemâziyelevvel/1230 Nisan'ında şehri düşürerek şehirde bir kıyım gerçekleştirmeleri, taraflar arasında savaşı kaçınılmaz kıldı. el-Melikü'l-Eşref Mûsâ ile Alâeddîn Keykubâd kumandasındaki Eyyûbî-Selçuklu ordusu ile Celâleddîn Mengübertî ile Erzenürrûm meliki Rükneddîn Cihânşah idaresindeki Hârizmşah-Erzenürrûm ordusunun 627 Ramazân/1230 Ağustos'unda Erzincan yakınlarındaki Yassıçimen ovasında giriştikleri muharebede Hârizmşah ve müttefikleri bozguna uğradı. Muharebeden kısa süre sonra taraflar arasında sulh akdolundu ve Celâleddîn Azerbaycan'a çekildi.[371]

616-619/1219-1222 seneleri arasında Asya'nın müslümanlarla meskûn geniş kısmının altını üstüne getirmiş ve Hârizmşah ülkesine tamamen hâkim olmuş olan Cengiz, evvelce istîlâ ettiği Kuzey Çin'de isyanlar başgösterdiği için 619/1222 sonbaharında dönüş yoluna çıkmış, 621/1224 yazında payitahtına varmış, isyan halindeki Tangutları itaate aldığı sıralarda, Ramazân 624/Ağustos 1227'de

[369] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 432-433, 438-440; Nesevî, **age.**, s. 84-87; Cüveynî, **age.**, s. 366-367; Taneri, **age.**, s. 73-76; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", **İA**, III, 50.

[370] Nâsır-Lidînillâh 622 Ramazân /1225 Ekim'inde vefat etmiş, yerine evvelâ Zâhir-Biemrillâh geçmiş, onun da 623/1226'da vefatı üzerine hilâfete Müstansır-Billâh gelmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 398, 401-402, 418, 420.

[371] Celâleddîn Mengübertî'nin Ahlat muhasarası, bu arada gelişen hadiseler ve Yassıçimen Muharebesi hakkında tafsilat için bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 450-451, 453-455; Nesevî, **age.**, s. 115-133; İbn Nazîf, **age.**, s. 183-186, 197-199, 200, 202, 204-216; Sıbt, **age.**, XXII, 303-305; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 159; İbn Bîbî, **age.**, s. 374-400; Cüveynî, **age.**, s. 371-377; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 294-301; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 527-529; Yazıcızâde, **age.**, s. 427-465; Müneccimbaşı, **Câmi'u'd-Düvel**, s. 67; Turan, **Türkiye**, s. 386-393; a. mlf., **Vesikalar**, s. 95-101; Taneri, **age.**, s. 67-72; Kaya, **age.**, s. 195-222; Uyumaz, **age.**, s. 52-63; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", **İA**, III, 51-52. Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 529) Sultan Celâleddîn'in sulha yanaşmadığını söylemektedir.

ölmüştü.[372] Takriben iki yıl sahipsiz kalan Moğol tahtına Cengiz'in vasiyeti gereği oğullarından Ögedey geçti.[373] Ögedey, Celâleddîn Mengübertî'yi ortadan kaldırmak maksadıyla Cengiz'in batıya gönderdiği Çormagan Noyan'ı yedek kuvvetlerle desteklemişti.[374] Yassıçimen'de mağlup olduktan sonra, 30.000 kişilik bir kuvvetin başında bulunan Çormagan'ın Ceyhun'u geçerek batıya ilerlediği haberini alan Celâleddîn; Halîfe'den, Alâeddîn Keykubâd'dan ve Eyyûbî hükümdarlarından imdat istedi ise de onun evvelce Ahlat'ta müslümanlara karşı icra ettiği fiiller sebebiyle İslâm hükümdarları ondan yüz çevirdiler.[375] 628/1231 yazında el-Cezîre bölgesine gelen ve Diyârbekir kurbunda Dicle nehri kenarında Moğolların baskınına uğrayarak Meyyâfârikîn'e (Silvan) doğru firar eden Celâleddîn, bu bölgede kimliği tayin edilemeyen kimseler tarafından hazin şekilde öldürüldü.[376] Yassıçimen akabinde sağa sola dağılmış olan Hârizmşah kuvvetlerinin büyük kısmı ise Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddîn Keykubâd tarafından himaye edildiler.[377]

XIII. asır başından 617/1220 senesine kadar Şark'ın en büyük İslâm imparatorluğu olma vasfını hâiz Hârizmşahlar Devleti, bütün Ortaçağ'ın en acımasız

---

[372] **Gizli Tarih**, s. 187-190; Reşîdüddîn, **age.**, II, 260-264; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 522-523; D'ohsson, **age.**, s. 142-144; Grousset, **age.**, s. 256-257; Roux, **age.**, s. 224-228; Özdemir, **age.**, s. 178-179.

[373] **Gizli Tarih**, s. 190-191; Cüveynî, **age.**, s. 187-189; Reşîdüddîn, **age.**, II, 311-312; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 525-526; a. mlf., **Muhtasar**, s. 15-16.

[374] **Gizli Tarih**, s. 184, 191.

[375] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 458-459, 461; Cüveynî, **age.**, s. 378.

[376] Sultan Celâleddîn Mengübertî'nin şehâdeti hakkında bilgi veren kaynakların ifadeleri çelişiktir. Nesevî (**age.**, s. 155-158) baskından sonra dağlık bölgeye kaçan Celâleddîn'in, kardeşi Ahlat'ta Hârizmşahlar tarafından öldürülen bir Kürt'ün mızrağıyla öldüğünü söylemektedir. Cüveynî (**age.**, s. 380-384; ayrıca bkz. Mustafa b. Abdurrahmân, **age.**, vr. 82a) Sultan'ın Âmid bölgesinde "nasıl bir av yakaladıklarını bilmeyen" eşkıyalar tarafından elbiselerine tamah edilerek öldürüldüğünü kaydeder. İbn Kesîr (**age.**, XIII, 264) evvelce kardeşi Hârizmşah askerleri tarafından öldürülen bir çiftçinin Celâleddîn'i uykusunda öldürdüğünü belirtir. Ebü'l-Ferec'e (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 529) göre Sultan, dağlarda kendisini tanımayan Kürtler tarafından öldürülmüştür. İbn Kesîr'in (**age.**, XIII, 264) rivayeti Celâleddîn'in Meyyâfârıkîn taraflarında bir çiftçi tarafından ağırlandığı, ancak Celâleddîn'in uyuması üzerine çiftçinin ona hıyânet ederek onu uykusunda bir balta ile öldürdüğü şeklindedir. İbnü'l-Esîr (**age.**, XII, 460-462, 465) ise Celâleddîn'in uğradığı baskından bahsettikten sonra onun akıbetini öğrenemediğini söylemektedir.

[377] Sultan Keykubâd, Celâleddîn'in vefatından sonra Bitlis bölgesinde başıboş vaziyette dolaşarak bölgedeki istikrarı zedeleyen Hârizm kumandanlarını hizmetine alarak bunlara Erzincan, Amasya, Lârende, Niğde gibi mühim yerleri de iktâ olarak vermiştir. Sultan Keykubâd'ın maksadı Türkiye'nin şark sınırlarında istikrarı sağlamak olduğu gibi, muhtemel Moğol karşılaşmasına tedbir olarak Moğollarla evvelce savaşmış tecrübeli kumandanlardan da istifade etmekti. Bkz. İbn Bîbî, **age.**, s. 419-421, 423; Turan, **Türkiye**, s. 398-399; Uyumaz, **age.**, s. 63-64; Kaymaz, **Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü**, TTK, Ankara 2011, s. 85. İbn Vâsıl (**age.**, IV, 325) bu Hârizmşah askerlerinin takriben 12.000, Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 530) ise 10.000 süvariden oluştuğunu kaydeder.

ve kan dökücü müstevlîsi olan Cengiz idaresindeki Moğollar eliyle üç dört sene gibi kısa bir süre zarfında yıkılmıştı. Kaynaklarımız bütün müslüman Asya'yı korkunç yıkımlara uğratan bu istîlânın bilançosu hakkında kifâyet miktarı malumat vermektedirler. İşgal edilen şehirlerin müslüman ahalisi katliamlara ve tecavüzlere uğratılmış, ilim merkezleri tahrip edilmiş, yüz binlerce müslüman ikamet mahallini, vatanını terketmek mecburiyetinde kalmıştır. Bununla birlikte Moğollara metanetle karşı duran çok sayıda İslâm kumandanı hakkında da elimizde yeterli bilgi mevcuttur. Bunların belki en başında gelen Celâleddîn Mengübertî Moğollarla mücadeleyi sürdürmüş, zaman zaman onlara galip de gelmiştir. İslâm tarihinin sayılı kahramanlarından olduğu halde askerî muvaffakiyetlerini takip edecek siyâsî başarılar elde etme kabiliyetinden mahrum olan Celâleddîn'in vefatı ile Hârizmşahlar tarihe mâl olmuştur.[378] Mücadeleci kişiliği, pervasızlık derecesinde şecaati ve İslâm düşmanlarına karşı giriştiği gazâlar ile müslümanların gönlünde bir dönem taht kurmuş olan Celâleddîn siyâsî hırslarının kurbanı olmuş, İslâm âleminde büyük uğraşlarla elde ettiği haklı şöhretini kendi eliyle tarümar etmiş, tabiatıyla Moğollar karşısında kendisine yardım edecek müttefikler bulamamıştır. 624/1227'de Cengiz'in ölümü, 628/1231'de de Celâleddîn'in vefatıyla dünya tarihinin çok hareketli bir safhası sona ermiş oluyordu. Bu tarihten sonra Moğollar Türkiye Selçuklularını, Eyyûbîleri ve Abbâsî Hilâfeti'ni tehdide başlayacaklardır. İstîlânın Avrupa'ya ve Anadolu'ya uzanacak olan kısmı ise çalışmamızın dışında kalmaktadır.

B. ÖGEDEY VE GÜYÜK DEVİRLERİNDE İSTÎLÂNIN SEYRİ

Cengiz'in üçüncü oğlu olan Ögedey'in (626-638/1229-1241) Moğol tahtına cülus ettiği dönemde istîlâ zayıflamakla birlikte Moğollar Ortadoğu'daki, bilhassa hilâfet topraklarındaki mahallerde görülmekte ve mezkûr bölgelerde yağma hareketlerinde bulunmaktaydılar. Bu cümleden olarak Celâleddîn Mengübertî üzerine sevkedilmiş olan Çormagan'ın birlikleri gerek Celâleddîn ile karşılaşmadan evvel, gerekse onun vefatından sonra Âmid ve Meyyâfârıkîn bölgelerinde yağma ve katliam yapmışlar, bugünkü Siirt bölgesi halkını kılıçtan geçirmişlerdi. 628/1231 yılında Âmid çevresinde 15.000 civarında müslüman[379] Moğollar tarafından

[378] Turan, **Türkiye**, s. 393; Taneri, **age.**, 85-86; Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", **İA**, III, 52.
[379] Sıbt İbnü'l-Cevzî (**age.**, XXII, 309) 20.000 küsur müslümanın şehid edildiğini söylemektedir.

katledilmişti. Moğol birlikleri karşılarına hiçbir kuvvetin çıkmamasından cesaretle Mardin ve Nusaybin havalileri, Sincâr, Habur ve Arabân'da katliamlar gerçekleştirmişlerdi. Bitlis, Bârgirî ve Erciş de yağmalanan ve halkı öldürülen mevkiler arasındaydı. Yine Moğol kuvvetlerinin bir kolu Erbil köylerini yağmalamış, Muzafferüddîn Kökböri Erbil ve Musul askeriyle onları karşılamaya hazırlanmış, ancak bu birlikler Moğolların Dakūka havalisinde tahribat yaptıktan sonra Azerbaycan'a çekildiklerini öğrenince bir ileri harekâta kalkışmamışlardı (Zilhicce 628/Eylül-Ekim 1231).[380] 629/1232 senesinde Moğol birlikleri tekrar bölgeye gelerek bu kez Harran civarında katliam ve tahribat yaptılar.[381] 633/1235 senesinde Moğollar yine hilâfet toprakları içinde kalan Erbil'e[382] hücum edince Halîfe Müstansır-Billâh Cemâleddîn Kuştemür kumandasındaki asker ve gönüllülerden oluşan bir orduyu Moğollar üzerine gönderdi ise de Moğolların çekildiğine dair haber üzerine hilâfet ordusu Bağdâd'a döndü.[383] Aynı sene Moğol kuvvetleri tekrar Erbil ve Musul havalisine gelerek yağma ve katliamda bulunduktan, Sincar önlerinde bir ticaret kervanını yağmalayıp tüccarları da öldürdükten sonra geri çekildiler.[384] 634/1236 yılında bu kez Baycu Noyan komutasında olarak Erbil'i kırk gün kadar muhasara edip düşüren, şehirdeki evleri ateşe veren ve iç kaleye kapanmış olan müslümanların susuzluktan kırılmasına sebep olan Moğollar, Halîfe'nin Erbil'e imdat için peş peşe yola çıkardığı Şemseddîn Arslan Tegin, Mücâhidüddîn Aybeg ve Şerefeddîn İkbâl eş-Şarâbî'nin kuvvetlerinin yaklaştığını haber alarak, ahalinin kendilerine verdikleri malları teslim aldıktan sonra şehri terkettiler.[385] 635/1237 tarihinde Erbil ve Dakūka arazisine giren, ayrıca Samerrâ şehri ahalisini katleden Moğol birlikleri, Şerefeddîn İkbâl eş-Şarâbî kumandasındaki hilâfet ordusunun yaklaştığını öğrenince geri çekildiler. Ancak onlara yetişen hilâfet kuvvetleri bazı Moğol askerlerini öldürüp, bazılarını da esir almaya muvaffak oldu. Bundan sonra

[380] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 462-465; Sıbt, **age.**, XXII, 308-309; İbn Vâsıl, **age.**, IV, 324-328; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 234-235. Celâleddîn'in yokluğu sebebiyle Azerbaycan da Moğol tâbiiyetine girmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 465-467.
[381] Sıbt, **age.**, XXII, 315-316.
[382] Muzafferüddîn Kökböri 630/1233'te vefat edince Erbil, Kökböri'nin vasiyeti gereği hilâfet topraklarına katılmıştı. Bkz. Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 533; Bezer, **age.**, s. 120; Sâmî es-Sakkâr, "Erbil", **DİA**, XI, 273.
[383] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 80; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVI, 13; Özdemir, **age.**, s. 195.
[384] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 536; a. mlf., **Muhtasar**, s. 18-19; Eskikurt, **age.**, s. 107.
[385] Sıbt, **age.**, XXII, 340; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 89-90; Reşîdüddîn, **age.**, II, 397; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVI, 18-19; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 536; a. mlf., **Muhtasar**, s. 19.

Bağdâd'da emniyet tedbirleri alındı, surlara mancınıklar yerleştirildi.[386] Bu hadiseden kısa süre sonra Moğolların daha kalabalık kuvvetlerle Bağdâd civarına yaklaştığının haber alınması, Halîfe'yi el-Cezîre bölgesindeki İslâm hükümdarlarından yardım istemeye mecbur etti. Bazı Eyyûbî meliklerinin gönderdiği yardımlarla 7000 kişiye vasıl olan hilâfet ordusu, 5000 kişilik Moğol ordusuyla Bağdâd'a çok yakın bir mevki olan Hânikîn'de karşılaştı ise de mağlup olarak Bağdâd'a çekildi. Moğollar ise Bağdâd üzerine yürümeyerek geri döndüler.[387]

Yassıçimen Savaşı'ndan sonraki dönemde Çormagan idaresindeki Moğol kuvvetleri Türkiye Selçuklu Devleti'ni de tacize başlamışlardı. 629/1231-1232 senesinde Moğolların Sivas civarında katliam ve yağmada bulunması üzerine Sultan I. Alâeddîn Keykubâd bölgeye seçme askerler gönderdiyse de Moğollar bölgeden hızla çekilmiş olduklarından onların sayıları ve saldırılarının mahiyeti hakkında malumat alınamadı. Kısa süre sonra Sultan, Emîr Kemâleddîn Kâmyâr'ı Moğolların yağmaladığı Ahlat, Bitlis, Van, Vastan, Adilcevaz yörelerine göndererek buraları Selçuklu topraklarına kattığı gibi buralarda bayındırlık ve iskan faaliyetleri başlattı, halkın tekrar buraya yerleşmesine çaba sarfetti, bölgedeki kaleleri de tahkim ettirdi.[388] Sultan'ın tedbirleri bununla kalmadı; bu Moğol yağmasından kısa süre sonra Ögedey'e elçi göndererek ona tâbi olup vergi vereceğini bildirdi. Buna cevaben Sultan'ın bizzat huzuruna gelmesi halinde Rum ülkesinin kendisinde kalacağını söyleyen Ögedey,[389] 633/1236 yılında Sultan'a bir *yarlıg*[390] göndererek ondan "il" yani kendisine tâbi ve müttefik olmasını istedi. Ancak ülkesinin ve müslümanların menfaati adına bunu kabul eden ve Ögedey'e gönderilmek üzere

[386] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 96-97; Reşîdüddîn, **age.**, II, 397; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 538; a. mlf., **Muhtasar**, s. 19; Özdemir, **age.**, s. 197-198.
[387] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 97-99; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 539; a. mlf., **Muhtasar**, s. 19. Zehebî (**Târîhu'l-İslâm**, XLVI, 25) Moğol ordusunu 10.000 kişi olarak göstermektedir.
[388] İbn Bîbî, **age.**, s. 415-419; İbn Nazîf, **age.**, s. 255; Turan, "Keykubâd I.", **İA**, VI, 656; Uyumaz, **age.**, s. 73-74. Sultan, şarktaki bu bölgeleri imar ve bölgedeki kaleleri tahkim ile, muhtemel bir Moğol saldırısını henüz Anadolu sınırlarının başında karşılamayı ve bu saldırının iç bölgelere girmesine müsaade etmemeyi hedefliyordu. Böylece Moğollar geldiği takdirde kuvvetli ve aşılması güç bir şark sınırı ile karşılaşacaklardı. Bkz. Turan, **Türkiye**, s. 397.
[389] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 532; a. mlf., **Muhtasar**, s. 18.
[390] Türkçeden Moğolcaya geçmiş olan "*yarlıg*" kelimesi fermana tekabül etmekte olup, Moğol hanlarının ekseriyetle tâbi hükümdarlara gönderdiği buyrukları ihtiva eden vesikanın adıdır. Bkz. Ömerî, **age.**, III, 105, 1 no'lu dipnot; Kalkaşendî, **age.**, IV, 423-424; İlyas Kamalov, "Yarlık", **DİA**, XLIII, 334-335.

hediyeler hazırlatan Sultan Keykubâd 634/1237 yazının başında vefat etti.[391] Ne yazık ki Alâeddîn Keykubâd'ın oğlu ve halefi olan II. Gıyâseddîn Keyhusrev babası gibi kabiliyetli bir hükümdar değildi. 641/1243 tarihinde vuku bulacak olan Kösedağ Savaşı, Anadolu'yu Moğol işgaline açık hale getirecekti.[392] Anlaşıldığı üzere Sultan Keykubâd, evvelce Celâleddîn Mengübertî'ye Moğollarla iyi geçinme yönünde yaptığı tavsiyeyi[393] bizzat tatbik etmiş, müslümanların selameti namına bu güçlü düşmanla uzlaşma ve barışçı bir siyaset izleme yoluna gitmiştir.[394] Moğolların, Keykubâd döneminde değil de oğlu II. Gıyâseddîn döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin zaaflarının farkına vararak Anadolu'yu istîlâya girişmeleri, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın güttüğü Moğol siyasetinin ne derece isabetli olduğunu ve Türkiye'yi nasıl istîlâdan koruduğunu göstermeye kâfidir.[395]

Ögedey'in 639/1241'de ölümünün ardından karısı Töregene nâibe sıfatıyla Moğolları idare etmeye başlamıştı. Onun niyâbet devresine tekabül eden 643/1245 senesinde Moğol birlikleri tekrar Irak'ta göründüler. Erbil'e saldıran ve oradan Bağdâd yakınlarına gelen 16.000 kişilik Moğol ordusu, Cebelü Hımrîn'de Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın[396] gönderdiği, aralarında çok sayıda gönüllü ve başlarında Şerefeddîn İkbâl eş-Şarâbî bulunan hilâfet ordusu ile karşılaştı. Birinci gün az bir müddet savaşıldı, ikinci gün ise İslâm ordusu Moğolların çekildiğini müşahede

[391] İbn Bîbî, **age.**, s. 437-440; Yazıcızâde, **age.**, s. 500-503; Turan, **Türkiye**, s. 405-407; Uyumaz, **age.**, s. 89-90.

[392] Uyumaz, **age.**, s. 91. Kösedağ Savaşı hakkında geniş malumat için bkz. İbn Bîbî, **age.**, s. 493-502; Yazıcızâde, **age.**, s. 549-558; **Anonim Selçuknâme**, s. 43; Aknerli Grigor, **age.**, s. 16-17; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 19-21; Aksarâyî, **age.**, s. 35; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler**, (trc. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979, s. 144-145; V. Aleksandroviç Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, (trc. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988, s. 64-65; Turan, **Türkiye**, s. 451-457; a. mlf., "Keyhusrev II.", **İA**, VI, 625-626; Kaymaz, **II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev**, s. 89-99; Faruk Sümer, "Kösedağ Savaşı", **DİA**, XXVI, 272-273.

[393] Sultan Keykubâd, Celâleddîn'e, Moğollar gibi İlâhî takdirin temşiyet vermesiyle yayılan bir kavme karşı ancak onlarla sulh yapılarak durulabileceğini söylemişti. Bkz. İbn Bîbî, **age.**, s. 377-378.

[394] Turan, **Türkiye**, s. 407; a. mlf., "Keykubâd I.", **İA**, VI, 655; Gordlevski, **age.**, s. 64; Uyumaz, **age.**, s. 102; Kaymaz, **II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev**, s. 21.

[395] Turan, **Türkiye**, s. 408; Kaymaz, **İdare Mekanizmasının Rolü**, s. 125. Claude Cahen (**Anadoluda Türkler**, s. 141) Moğolların işgal ettikleri yerlerdeki durumlarını sağlamlaştırmadan daha büyük istîlâ hareketlerine girmediklerini söylemekte; Sultan Keykubâd'ın saltanatının son zamanlarına tekabül eden yıllarda, Moğolların büyük hanın halefinin kim olacağı mevzuu ile meşgul olmaları dolayısıyla Türkiye Devleti'ni itaate almayı erteledikleri iddia etmektedir. Osman Turan (**Türkiye**, s. 407-408) ise bizce daha isabetli bir görüş serdederek, Moğolların Anadolu'ya daha önce saldırmamalarına sebep olarak onların Alâeddîn Keykubâd'ın gücünün ve Anadolu kalelerinin muhkemliğinin farkında olmalarını göstermektedir.

[396] Müstansır-Billâh 640/1242 senesinde vefat etmiş, oğlu Müsta'sım-Billâh hilâfet makamına cülus etmişti. Bkz. İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 127, 129; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 705-706, 708.

etti.[397] Çok kısa süre sonra bir Moğol birliğinin Düceyl bölgesinde yağma ve katliam yaptığına dair haberler gelince İslâm ordusundan 3000 süvari bölgeye avdet etti ise de Moğollar saldırılarını tamamlamış ve her zaman olduğu gibi hızla uzaklaşmışlardı.[398]

Ögedey'in hanlığından ve karısı Töregene'nin takriben beş sene süren nâibeliğinden sonra Ögedey'in oğullarından Güyük (644-645/1246-1248) Moğol tahtına çıktı. Güyük'ün han seçildiği kurultayda Moğol han ailesi ileri gelenlerinden başka Moğolların Horasan, Mâverâünnehr ve Türkistan'ın idaresine tayin ettikleri kimseler, Irak, Azerbaycan, Lûristan, Şirvan, Türkiye Selçuklu idarecileri, Kirman, Fars reisleri, Alamut hâkimi, Gürcü tahtının varisleri, Haleb ve Musul murahhasları ve Papalık elçileri ile birlikte Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın temsilcisi Kâdi'l-Kudât Fahreddîn de hazır bulunuyordu.[399] Güyük cülus merasiminden sonra hazır bulunan tüm hükümdar yahut murahhaslara *yarlığ*lar verip her birini taltif ettiği halde Alamut hâkimi ile Halîfe'nin elçisini azarladığı gibi, Halîfe'ye de tehditkar bir mesaj gönderdi; zira Çormagan'ın oğlu Siremün'den Halîfe aleyhinde raporlar alınmıştı.[400]

---

[397] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 162; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 545; Özdemir, **age.**, s. 203-204. Reşîdüddîn (**age.**, II, 397) Moğolların Cebelü Hımrîn'e vasıl olan İslâm ordusundan kaçtığını, müslümanların Moğolları kovalarken birçoğunu öldürdüğünü, Erbil havalisinin böylece kurtarıldığını söylemektedir.

[398] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 163.

[399] Cüveynî, **age.**, s. 234; Reşîdüddîn, **age.**, II, 392; Carpini, **age.**, s. 119-120; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 546; a. mlf., **Muhtasar**, s. 22.

[400] Cüveynî, **age.**, s. 239; Reşîdüddîn, **age.**, II, 394; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 546-547; a. mlf., **Muhtasar**, s. 22. Esasen Güyük'ün İslâm düşmanlığı meşhurdu ve bizce o, müslümanların dinî riyasetini temsil eden zat ile haberleşmekten ve müzakerede bulunmaktan imtina ediyordu. Bununla birlikte kaynaklarımızdan İbnü'l-Fuvatî'nin (**age.**, s. 200) nakline göre Halîfe Müsta'sım-Billâh, Ahmed İbnü'l-Huzdâdî adlı kimseyi de iki kez Güyük'e elçi olarak göndermiştir. Yeri gelmişken H. Ahmet Özdemir'in mevzu ile alakalı olarak yaptığı küçük bir yanlışı da düzeltmeye çalışalım. Özdemir *Moğol İstilâsı* adlı son derece kıymetli ve faydalı çalışmasında (**age.**, s. 211-212) İbnü'l-Fuvatî'yi kaynak göstererek; söz konusu elçilik vazifesini Mukalled b. Ahmed İbnü'l-Huzdâdî adlı tacirin gerçekleştirdiğini, bu vazifenin 649/1251 yılında mezkûr şahıs tarafından yerine getirildiğini, İbnü'l-Fuvatî'nin Güyük ile Mengü'yü karıştırdığını ve bu elçinin Güyük'e değil Mengü'ye gönderilmiş olması lazım geldiğini söylemiştir. Oysa İbnü'l-Fuvatî'nin nakline baktığımızda bunların doğru olmadığını anlıyoruz. Bir kere İbnü'l-Fuvatî'nin elçilik vazifesiyle ilgili kurduğu cümle "**وهذا أحمد المذكور**" ibaresiyle başlamaktadır ki, buradan elçi olarak Mukalled b. Ahmed'in değil, bu zatın babası olan Ahmed'in elçilik yaptığı açıkça anlaşılmaktadır. İkinci olarak; İbnü'l-Fuvatî'nin verdiği 649/1251 tarihi Ahmed İbnü'l-Huzdâdî'nin elçilik vazifesini yerine getirdiği tarih değil, onun oğlu Mukalled b. Ahmed'in kendi amca kızıyla izdivaç ettiği tarihtir. Zira tarihçimiz söz konusu tarih için "**و فيها تزوج مقلد بن أحمد...**" cümlesini kurmuştur. Yani İbnü'l-Fuvatî elçiliğin hangi tarihte gerçekleştiği ile alakalı bir bilgi vermemiştir. Dolayısıyla 649/1251 tarihinde evlenen Mukalled'in babası olan ve yine İbnü'l-Fuvatî'ye göre 652/1254'te vefat etmiş olan Ahmed İbnü'l-Huzdâdî'nin bu son tarihten evvelki herhangi bir vakitte Güyük'e elçi olarak gönderilmesi akıldan uzak değildir ki, İbnü'l-

Güyük, batıdaki ülkelerin; Anadolu, Musul, Haleb ve el-Cezîre bölgelerinin işlerini Elçigiday'a havale etti, Alamut Batınîlerini ortadan kaldırmak için her idarecinin 10 askerinden ikisini Elçigiday'a vermelerini emretti.[401] Anlaşıldığına göre Güyük bir batı seferi tasarlamaktaydı, ancak onun ani ölümü ile büyük batı seferi Mengü dönemine ertelenmiş oldu.[402]

Görüldüğü üzere Sultan Muhammed Hârizmşah'ı takip eden Cebe ve Subutay kuvvetlerinden sonra Celâleddîn'in üzerine sevkedilen Çormagan, Ögedey devrinde Irak'ta askerî faaliyetlerde ve katliamlarda bulunmuş, Celâleddîn'in vefatı akabinde de Çormagan'a ve onun yerini alan Baycu Noyan'a tâbi kuvvetler zaman zaman Azerbaycan ve Hemedan bölgelerinden Erbil, Musul ve Bağdâd istikametinde taarruzlar yapmışlar, müslüman ahaliyi katlederek yağma ve tahripte bulunmuşlardı. Türkiye Selçukluları ise Kösedağ mağlubiyetinden sonra istiklallerini yitirmişler, Moğollara tâbi hale gelmişlerdi. Bu şekilde Moğol idaresi, müslümanlara adeta sıranın Irak ve Suriye'de olduğunu hissettirmekteydi. Güyük'ün kısa süren hanlığı devrinde İslâm dünyası üzerinde tesiri kısmen zayıflayan istîlâ, Mengü'nün Moğol tahtına cülusuyla birlikte Cengiz dönemindeki hareketliliğine ulaşacak ve İslâm âlemini bir kez daha büyük felaketlere uğratacaktı.

C. MENGÜ DEVRİ MOĞOL İSTÎLÂSI

Güyük'ün kısa süren hanlığından ve ölümünden sonra bu kez onun karısı Oğul Gaymış nâibe sıfatıyla Moğol tahtını idare etmeye başladı.[403] Onun niyâbeti devrine tekabül eden 647/1249 senesinde Moğollar Hânıkîn'e gelerek birçok yerleşim yerini yağmalayıp müslümanları katlettiler. Bu haberler üzerine bütün Bağdâd ahalisi silahlı vaziyette nöbet tutmaya başladıysa da Dakūka'da korkunç

Fuvatî'nin aynı yerde Moğol hanının adını "**كيل خان**" (Küyül Han, Güyük Han?) şeklinde vermiş olması bu hanın Mengü değil Güyük olduğunu göstermektedir.

[401] Cüveynî, **age.**, s. 239; Reşîdüddîn, **age.**, II, 394. Moğolların adı geçen bölgelere idareci tayin ettiği Elçigiday 644-649/1246-1251 arasında bu vazifeyi yapmış, 650/1252'de Mengü tarafından idam edilmiştir. Bkz. Grousset, **age.**, s. 353.

[402] Cüveynî, **age.**, s. 241; Reşîdüddîn, **age.**, II, 395.

[403] Cüveynî, **age.**, s. 243; Reşîdüddîn, **age.**, II, 400; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 553; a. mlf., **Muhtasar**, s. 23.

katliam, tecavüz ve tahribatta bulunan Moğolların bölgeden çekildikleri haber alındı.[404]

649/1251 yılına kadar Moğol hanedanında süren kargaşadan sonra toplanan kurultayda, evvelâ Çoçi'nin oğlu olup Moğol han ailesinin en yaşlı şehzâdesi bulunan ve istîlânın Avrupa'ya uzanan kolunu idare eden Batu'nun han seçilmesi fikri ileri sürülmüştü. Bununla birlikte bizzat Batu'nun reyi dikkate alınarak Tuluy'un oğlu Mengü, Moğol hanı ilan edildi.[405] Otoriteyi sağlamaya muvaffak olan Mengü Han, bazı idarî düzenlemelerde bulunduktan sonra Moğol imparatorluğunun doğu ve batı yönünde genişlemesi için planlar yapmaya başlamış, bu planları hayata geçirecek şahısları da kardeşleri arasından intihap etmişti. Mengü, kardeşi Kubilay'ı Çin seferine memur ettiği gibi, kendisinde cihangirlik alâmetleri gördüğü diğer kardeşi Hülâgû'yu da İsmâilîlerin elinde bulunan mevkilerin ve İslâm topraklarının Moğol istîlâsından masûn kalmış kısmının işgali ile görevlendirdi.[406]

Moğol hanedanındaki İslâm ülkelerini istîlâ etme zihniyeti -Ögedey ve Güyük dönemlerinde istîlânın zayıflamasına rağmen- tazeliğini muhafaza ediyordu. Hülâgû'nun İsmâilî seferi devam etmekte iken Mengü'nün Halîfe Müsta'sım-Billâh'tan hilâfet topraklarındaki kaleleri ve tahkimâtı yıktırmasını istemesi bunun göstergesiydi.[407] Böylelikle han, Bağdâd ve civarını ciddi mukavemetle karşılaşmaksızın düşürmeyi tasarlıyordu. Yine böylelikle yoğun nüfusun ve münbit toprakların bulunduğu tüm İslâm ülkeleri Moğol tâbiiyetine girecek, Cengiz'den beri bir Moğol mefkûresi olarak tebarüz etmiş olan dünya hâkimiyeti yolunda büyük bir adım atılmış olacak, Cengiz yasası Ceyhun'dan Mısır'a değin icra olunacaktı.[408] Bu arada Baycu'nun Alamut İsmâilîleri ve Abbâsî Halîfesi hakkında şikayetleri de

---

[404] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 188.
[405] Cüveynî, **age.**, s. 460-462; Reşîdüddîn, **age.**, II, 401-402; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 553; a. mlf., **Muhtasar**, s. 23-24; Hândmîr, **age.**, III, 58.
[406] Cüveynî, **age.**, s. 495-498; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 13; Rubruk, **age.**, s. 112; Deguignes, **age.**, VI, 7.
[407] Halîfe Müsta'sım-Billâh -muhtemelen sulh tesis etmek maksadıyla- tıpkı evvelce Güyük'e gönderdiği gibi Mengü'ye de elçi göndermişti. 652/1254 senesinde, yani Hülâgû batı seferine çıktıktan bir süre sonra Karakurum'a gelen Fransisken rahibi Wilhelm von Rubruk'un (**age.**, s. 126) anlattığı üzere bu hilâfet elçisi Mengü'nün nezdine gelmiş ve bu elçi vasıtasıyla Halîfe'ye, hilâfet topraklarında bulunan kalelerin ve bunların tahkimâtının yıktırılması yönünde Moğol hanının emirvâri istekleri iletilmişti.
[408] Preiss, **age.**, s. 12.

Mengü'ye batı seferi için yeni sebepler, daha doğru tabirle bahaneler temin etmekteydi.[409]

1. Hülâgû'nun Batı Seferine Memur Edilmesi ve İsmâilî Seferi

Mengü, batı ülkelerinin istîlâsı vazifesini Hülâgû'ya tevdi etmişti; buna göre İran, Suriye, Mısır, Anadolu ve İrmîniyye tam tâbiiyete alınacak, tâbiliği reddeden ülkeler baştan başa çiğnenecek ve bütün bu ülkeler İlhan[410] Hülâgû'nun taht-ı idaresinde olacaktı. Baycu ve Çormagan, Hülâgû'nun kuvvetleriyle birleşeceklerdi. Keşmir bölgesine sevkedilen Dayır Bahadır da Hülâgû'nun emrine tâbi olacak; Balagay, Kuli, Teküdar[411] ve Buka Timur adlı kumandanlar Hülâgû'nun hizmetinde bulunacaklardı. Moğol ordularındaki her 10 askerden ikisi Hülâgû'nun kumandasına verileceği gibi,[412] mancınık, sapan ve tatar yayı ustası 1000 hanelik Çinli mühendis grubu da bu orduya dahil edilecekti. Her askere muayyen sayıda at ve silah, belirli miktarda yiyecek ve şarap tevzi edilecek, Karakurum ile Ceyhun arasında bulunan tüm otlaklar sadece Hülâgû'nun ordusunun atlarının yemlemesine tahsis olunacaktı. Moğol ordusunun geçeceği yollar düzeltilecek, icap eden mahallere köprüler kurulacaktı. Hülâgû'nun kardeşlerinden Sögatay, ayrıca evvelce Hülâgû'nun üvey annesi ve sonra karısı olan Tokuz Hatun[413] ile diğer karısı Olcay Hatun da Hülâgû'ya

---

[409] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 12-13; Mîrhând, **age.**, V, 1116; Hândmîr, **age.**, III, 94; **ae.** (Osmanlıca trc.), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 3245, vr. 47b. İsmâilîler, müslüman ulemâ tarafından da Mengü'ye şikayet edilmişti. Bu âlimlerden biri olan Kâdı'l-Kudât Şemseddîn-i Kazvînî zırh giymiş vaziyette Mengü'nün nezdine giderek İsmâilîlerden şikayet etmiş ve mülhidlerin korkusundan mütemadiyen bu zırhı giydiğini söylemek suretiyle İsmâilî tehlikesine işaret etmişti. Bkz. Cûzcâni, **age. (Moğol İstilası)**, s. 144; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 12-13. Hamdullâh el-Müstevfî (**age.**, vr. 259a) de Kadı Şemseddîn'in Hülâgû'nun İsmâilîler üzerine sefere çıkmasında müessir olduğunu belirtir. İbn Fazlullâh el-Ömerî (**age.**, III, 103) ise Kazvin'den gelen ve İsmâilîlerden şikayette bulunan elçilerden bahsetmektedir.

[410] Moğol Han ailesinden olup büyük Han'a tâbi İran hâkimlerine verilen bu unvan, Hülâgû ve ahfadının Tebriz merkezli olarak idare edecekleri İran Moğolları devletine "İlhanlılar" şeklinde isim olmuştur. Bkz. Spuler, "İlkhāns", **EI²**, III, 1121; a. mlf., "İlhanlılar", **İA**, V/II, 968; Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, XXII, 102.

[411] Bu isimlerden ilk ikisi Çoçi'nin, üçüncüsü ise Çağatay'ın torunudur. Bkz. J. Andrew Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khāns", **The Cambridge History of Iran (The Seljuq and Mongol Periods)**, (ed. J. Andrew Boyle), Cambridge University Press, Cambridge 1968, V, 340-341.

[412] Hândmîr (**age.** III, 94; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 33a, 47b) bu usulle Hülâgû'nun emri altında toplanan Moğol askeri sayısını 120.000 olarak göstermektedir.

[413] Moğolların kendi üvey anneleriyle evlenmelerine yasak koymayan âdet için bkz. Carpini, **age.**, s. 30; Rubruk, **age.**, s. 41.

eşlik edeceklerdi. Hülâgû'nun oğullarından Abaka ve Yoşmut Oğul da Moğol ordusunda bulunuyordu.[414] İlk hedef İsmâilî (Haşîşî) kaleleriydi.

İlk olarak 650 Cemâziyelâhir/1252 Ağustos tarihinde Naymanlı Ketboğa Noyan kumandasında 12.000 kişilik öncü birliği Kûhistan bölgesine gönderilerek kendisine İsmâilî kalelerini muhasara etmesi emredildi. 651 Rebîülevvel/1253 Mayıs'ta müstahkem mevkilerden Gird-kûh hisarını kuşatan ve Alamut dahil birçok kaleyi kuşatmaya aldıran Ketboğa, aynı senenin Cemâziyelâhir/Ağustos ayından 652 Şâbân/1254 Eylül'üne kadar Mihrin, Şâh-diz, Türşiz, Kemâlî gibi mühim kaleleri muhasara etti, önüne çıkan pek çok İsmâilî'yi kılıçtan geçirdi. Bir kısım Moğol birlikleri de Tarum ve Rûdbâr havalisinin altını üstüne getirmekte, Mansûriyye ve Alûnişîn'de katliamlar yapmaktaydılar.[415] Bölgenin en sağlam kalesi olan Gird-kûh ise İsmâilîlerin şeyhi Alâeddîn Muhammed'in[416] gönderdiği destek sayesinde uzun süre direnmeye devam etti. Kûhistan ve Mâzenderân'daki İsmâilî kaleleri kuşatılmakta iken 653 Zilkâde/1255 Aralık tarihinde Alâeddîn Muhammed, hâcibi olan Hasan-ı Mâzenderânî tarafından sarhoş vaziyette uyumakta iken öldürüldü ve Alâeddîn'in genç yaştaki oğlu Rükneddîn Hûrşâh İsmâilîlerin başına geçti.[417]

Ketboğa'yı öncü olarak mezkûr bölgelere sevkettikten sonra 651 Rebîülevvel/1253 Mayıs'ında kendi ordugâhına giden Hülâgû, 651 Şâbân/1253 Ekim ayında muazzam bir ordu ile batı seferine çıkmıştı.[418] 652/1254 yazını Almalıg bölgesinde geçirerek burada Moğollara tâbi Mâverâünnehr ümerâsının büyüğü Mesud Bek'i huzuruna kabul ettikten sonra yavaş yavaş ilerleyişini sürdürdü, Kiş bölgesinde başta İran idarecisi Argun Aga olmak üzere İran ve Horasan ileri gelenlerinin bağlılıklarını kabul etti, Moğol tâbiiyetindeki Anadolu, Fars,

---

[414] Cüveynî, **age.**, s. 498-499; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 13-16; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 556-557; a. mlf., **Muhtasar**, s. 25-26; Yuvalı, **age.**, s. 135.
[415] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 18-19; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 27; Özdemir, **age.**, 239-240.
[416] Müslüman olup İsmâilîleri Şerî'at esaslarını tatbike yönlendiren ve bu yüzden "Nev-Müslümân" unvanını alan Celâleddîn Hasan'dan sonra şeyhü'l-cebel olarak İsmâilîleri tekrar sapıklaştıran oğlu Alâeddîn hakkında bkz. Cüveynî, **age.**, s. 576-579.
[417] Cüveynî, **age.**, 580-581; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 148; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 19; Hamdullâh el-Müstevfî, **age.**, vr. 234a; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 560. Alâeddîn'in, kendi oğlu Rükneddîn'in azmettirmesi ile katledildiğine dair rivayetler için bkz. Cüveynî, **age.**, s. 582.
[418] Cüveynî, **age.**, s. 500; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 15-16. Hülâgû'nun batı seferine çıkış tarihi ve seferin Bağdâd'a kadarki tüm güzergahı hakkında derli toplu malumat için bkz. J. M. Smith, "Hülegü Moves West: High Living and Heartbreak on the Road to Baghdad", **Beyond the Legacy of Genghis Khan**, (ed. Linda Komaroff), Brill, Leiden 2013, s. 113-118.

Azerbaycan, Arran, Gürcistan idarecilerine haber göndererek her bölgenin Moğol ordusuna asker vermesini emretti. Kendisine arz-ı itaat edip nezdine gelenleri kabul eden ve emrine altığı tâbi askerlerle birlikte ordusu daha da kalabalıklaşan Hülâgû, 653 Zilhicce/1256 Ocak tarihinde gerek yapılan köprüler, gerekse el konulan kayık ve gemiler vasıtasıyla Ceyhun'u geçti. Bu bölgede Hülâgû'ya muhteşem bir otağ kurduran Argun Aga, Mengü'nün yanına gitmek üzere ordugâhtan ayrıldı.[419] İlerleyişine devam eden Hülâgû ise Ketboğa'nın birliklerinin faaliyette olduğu ve İsmâilî kalelerinin bulunduğu topraklara geldi. Sertaht kalesinin İsmâilî kumandanı Nâsırüddîn el-Muhteşem'in teslim olması üzerine onu, -az sonra Moğollar tarafından ele geçirilecek olan- Tun kalesine vali tayin etti, geçirdiği hafif rahatsızlık sebebiyle Zave ve Hafin kaleleri üzerine bizzat yürümeyerek bunların işgalini Ketboğa ile Köke İlgay'a havale etti. Mezkûr kumandanlar bu kalelerle birlikte Tun kalesini de şiddetli bir muhasara neticesinde düşürüp halkını kâmilen telef ettikten sonra o sıralarda Tus civarındaki bahçelerde eğlenmekle meşgul olan Hülâgû'nun yanına avdet ettiler (Rebîülâhir 654/Mayıs 1256).[420]

Hülâgû yola devam ederek Hâbûşân bölgesine vardığında İsmâilî reisi Rükneddîn Hûrşâh'a elçiler gönderdi. Bu elçilerin Hûrşâh'ın yanına gidip gelmeleri akabinde Bistam'a hareket eden Hülâgû, bir elçilik heyeti daha tertip edip Hûrşâh'a göndererek onu tehdit etti. Bunun üzerine Hûrşâh çekingen bir tavır sergilemeye başladı, yanında bulunan ileri gelenlerin teşvikiyle teslime razı oldu, kardeşi Şehinşâh ile Hâce Asîlüddîn-i Zozanî'yi Hülâgû'ya göndermek suretiyle tâbiiyet arz etti.[421] Hülâgû onun hakikî niyetini anlamak için bir elçilik heyeti daha irsal ile emri altındaki kaleleri yıkarak kendi huzuruna gelmesini emretti. Hûrşâh; *"Pederim size asi oldu, ancak ben itaat edeceğim."* cevabını verdikten sonra içinde hiçbir malzeme

[419] Cüveynî, **age.**, s. 500-503; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 17-18; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 27. Argun Aga, Karakurum'a gitmek üzere Hülâgû'yu Ceyhun'un karşı sahilinde terkederken Moğol istîlâsı ve hususan bu batı seferi hakkında teferruatlı malumat veren ve birçok hadisenin şahidi bulunan Atâ' Melik Cüveynî'yi de Hülâgû'nun yanında bırakmıştı. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 503; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 18; Hândmîr, **age.**, III, 95; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 48a. Ölünceye kadar Moğolların hizmetinde bulunacak olan Cüveynî, 657/1259 senesinde İlhanlıların Irak ve Hûzistan idarecisi olacaktır. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 20; Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", **DİA**, VIII, 140.

[420] Cüveynî, **age.**, s. 503-504; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 20.

[421] Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 21-22), bu ileri gelenler arasında "istemsiz olarak İsmâilîlerin yanında bulunan" Nasîrüddîn Tûsî'nin adını bilhassa zikrederek onun ve onun fikrinde olanların Hûrşâh'ı teslim olmadığı vakit başına gelecekler hususunda ikaz ettiğine değinir.

ve zahîre bulunmayan bazı kalelerinin surlarını ve tahkimatını göstermelik olarak yıktırdı ise de İlhan'ın yanına gelmek için bir sene mühlet istedi. Esasen o, kışın bastırmasını ve güç vaziyette kalması muhtemel Moğol ordusuna karşı zaman kazanmayı arzu etmekteydi.[422] Ancak Hülâgû bunun farkında olarak Bistam'dan İsmâilî kaleleri üzerine hareket etti. Geniş bir alana yayılacak Moğol ordularının sağ kanadı Buka Timur ve Köke İlgay idaresinde Mâzenderân'a yönelecek, sol kanat Teküdar Oğul ile Ketboğa'nın kumandasında Huvar ve Simnan'a yürüyecekti. Hülâgû ise 10.000 seçme savaşçı ile birlikte merkezde bulunacaktı.[423]

Ordular bu şekilde tertip olunduktan sonra 654 Şâbân/1256 Eylül ayında yürüyüş başladı. Hülâgû'nun birliklerinin Firûzkûh bölgesini geçmeleri akabinde Hûrşâh'ın veziri Keykubâd gelerek Hûrşâh'ın İlhan'ın emrini yerine getirmek üzere kalelerin tahribatı ile meşgul olduğu için bizzat gelemediğini söyledi; efendisi adına Alamut, Lembeser ve Lâl kalelerinin tahribattan masûn tutulmasını rica etti. Ancak yürüyüşünü sürdüren ve Ketboğa'yı Şah-diz'i işgal ile görevlendiren Hülâgû, bu kalenin düşmesi akabinde Rükneddîn Hûrşâh'a kendi yanına gelmesini emretti.[424] Hûrşâh halen zaman kazanmaya çabalıyor, bu maksatla aslında oğlu olmayan küçük bir çocuğu 300 kişilik bir İsmâilî grubuyla birlikte sanki oğlu imiş gibi Abbâsâbâd'da ordugâh kurmuş olan Hülâgû'ya gönderiyordu. Hülâgû bu çocuğun Hûrşâh'ın oğlu olmadığını ve Hûrşâh'ın hile yaptığını anladı ise de çocuğu salimen geri gönderdi.[425] Hûrşâh, kardeşlerinden bir diğeri olan Şiranşâh'ı da Hâce Asîlüddîn-i Zozânî ve 300 İsmâilî ile birlikte Hülâgû'ya yolladı.[426] Hülâgû Şiranşâh'ı, Hûrşâh ve Şiranşâh'ın babalarının asiliklerinin affedildiğini bildiren ve Hûrşâh'ın da Moğollara itaat etmekle halâs olacağını müjdeleyen bir berat ile geri gönderdi.[427] Ancak Hûrşâh'ın oyalanmasına ve teslim olmayı geciktirmesine öfkelenen Hülâgû, Şiranşâh ile birlikte gelen 300 kişiyi Kazvin'in Cemâlâbâd nâhiyesine göndererek katlettirdi,[428]

---

[422] Cüveynî, **age.**, s. 504-506; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 22; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 60; Yuvalı, **age.**, s. 142.
[423] Cüveynî, **age.**, s. 506; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 22.
[424] Cüveynî, **age.**, s. 506-507; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 22-23.
[425] Cüveynî, **age.**, s. 507, 585; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 560-561; a. mlf., **Muhtasar**, s. 28.
[426] Cüveynî, **age.**, s. 507; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 23.
[427] Reşîdüddîn, **ae. (İlhanlılar)**, a. yer.
[428] Cüveynî, **age.**, s. 508; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 28. Cüveynî (**age.**, a. yer; ayrıca bkz. Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 28) mezkûr 300 kişinin katlinden sonra Kazvinlilerin "öldürmek" fiili için

Şevvâl/Kasım ayında da Hûrşâh'ın ikamet ettiği ve İsmâilîlerin en mühim kalelerinden Meymûn-Diz'i 80.000 askerle muhasara etti. Lakin kış mevsiminde uzun sürecek bir kuşatmaya devam edilmesi güç işti. Bu yüzden bazı Moğol kumandanları muhasarayı erteleme yönünde fikir serdettilerse de Hülâgû muhasarayı sonuna kadar sürdürme görüşünü ileri süren kumandanlarının tavsiyelerine uydu.[429] Bu arada Hûrşâh'a son bir kez elçi gönderdi; beş gün içinde teslim olmasını yahut harbe hazırlanmasını söylemek suretiyle İsmâilî reisini tehdit etti.[430] Muhasaranın şiddetini ve Moğolların kuvvetini müşahede ile Rükneddîn Hûrşâh müdafaadan vazgeçerek Hülâgû'dan özür dileyince kendisine canının bağışlandığına dair *yarlıg* gönderildi. Bunun üzerine Hûrşâh evvelâ oğlu Terkiya ile kardeşlerinden İranşâh'ı, yanlarında Nasîrüddîn Tûsî ve Hâce Asîlüddîn-i Zozânî olduğu halde hediyelerle Hülâgû'ya gönderdi, sonra 654 Şevvâl/1256 Kasım tarihinde yakınları ile birlikte bizzat kaleden aşağıya inerek Hülâgû'nun huzurunda yer öptü. Meymûn-Diz ise Moğollar tarafından tahrip edildi.[431] Hülâgû tarafından iyi karşılanan ve hediyelerle taltif edilen Hûrşâh, idaresindeki kalelerden 40'ını tahrip ettirdi, Alamut kumandanına da Hülâgû'ya boyun eğmesi yönünde çağrıda bulundu ise de onun bunu reddederek müdafaaya hazırlanması üzerine Hülâgû, Balagay adlı kumandanını Alamut üzerine gönderdi. Zor durumda kalan Alamut kumandanı kaleyi teslim etti. Yüz yetmiş seneden fazla İsmâilî reislerinin karargâhı olan ve Meymûn-Diz'den bir ay kadar sonra işgal edilen Alamut kalesi Moğol askerleri tarafından uzun bir çalışma neticesinde yerle bir edildi.[432] Kûhistan, Rûdbâr ve Kûmis bölgelerinde yer

---

"Cemâlâbâd'a göndermek" deyimini kullanmaya başladıklarını söylemektedir. İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 224) Şiranşâh'ın da maktuller arasında olduğunu kaydetmiştir.

[429] Cüveynî, **age.**, s. 508-509; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 24; J. M. Smith, "Hülegü Moves West", s. 128-130.

[430] Cüveynî, **age.**, s. 508; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 24; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 28. Cüveynî bu hadiseyi anlattığı yerde Hülâgû'nun elçi olarak evvelce kendi nezdine gelmiş bulunan ve Hûrşâh'ın kardeşi olan Şehinşâh'ı geri göndererek bu tehditte bulunduğunu ve bunu Meymûn-Diz muhasarasından evvel yaptığını söylemektedir.

[431] Cüveynî, **age.**, s. 516-519, 586-587; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 25; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 28-29.

[432] Cüveynî, **age.**, s. 520, 587-589; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 25; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 561. Cüveynî (**age.**, s. 588) kendisinin Alamut kalesi kütüphanesinde bulunan Kur'ân-ı Kerîm mushaflarını, birtakım faydalı kitapları ve rasat aletlerini kurtardığını, sapık Bâtınî akidesine mensup kitapları ise yaktırdığını belirtmiştir.

alan 100 kadar İsmâilî kalesinin[433] de ekseriyeti ya Moğollar tarafından cebren zaptedilmiş yahut Rükneddîn Hûrşâh'ın emriyle teslim ve tahrip edilmişti.[434]

Son İsmâilî reisi (Şeyhü'l-Cebel) Rükneddîn Hûrşâh'ın tarihçiler tarafından muhtelif şekillerde aktarılan akıbetine gelecek olursak; Hûrşâh önce bir Moğol kızı ile evlendirilmiş, ondan sonra da Karakurum'a, Mengü'ye gönderilmişti. Ancak Hûrşâh Karakurum yolunda iken -muhtemelen İsmâilî kalelerinin tamamının teslim olmamasına öfkelenen- Mengü'nün emriyle ortadan kaldırıldı.[435] Hûrşâh'ın tüm ailesi, tevâbii ve teslim olmuş diğer tüm İsmâilîler ise Ebher ve Kazvin arasında katledildiler.[436]

Böylelikle Hasan Sabbâh adlı İsmâilî dâîsi tarafından teşkil edilen ve Alamut'u merkez ittihaz ederek iki asra yakın süredir İslâm coğrafyasında terör faaliyetleri gerçekleştiren, müslümanların İsmâiliyye ile beraber Bâtıniyye, Haşîşiyye, Melâhide[437] isimleriyle andıkları sapık mezhebin İran'daki ayağı ve buradaki mensupları tarihe gömüldü. Bu hadiseler vesilesiyle müslüman halkı, hususan İslâm emîrlerini ve hükümdarlarını ciddi manada tehdit eden bir topluluk ortadan kalkmış, -Haşîşîlik gibi siyâsî ve itikâdî bir fitnenin bütünüyle sonu gelmemiş olmakla birlikte- söz konusu fırkanın Ön Asya'daki faaliyetlerine nihayet verilmiş oluyordu.[438] Kaynakların ifadelerinden müslümanların bu hadiseden dolayı sevindikleri ve rahata kavuştukları anlaşılmaktadır.[439]

---

[433] Mîrhând, **age.**, V, 1117. Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 148) de 70 tane Kûhistan'da, 35 tane de Alamut havalisinde olmak üzere İran'daki İsmâilî kalelerinin adedini 105 olarak vermiştir.

[434] Bunlardan sadece Lembeser kalesi bir sene sonra, Gird-Kûh kalesi ise 20 sene sonra Hülâgû'nun oğlu Abaka zamanında Moğollar tarafından işgal edilecekti. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 25. Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 149) de 658/1260 senesinde halen Gird-Kûh'un muhasara altında olduğunu söylemektedir.

[435] Reşîdüddîn'in (**age.**, II, 486) sahih kabul ettiği rivayete göre Mengü *"O herifi buraya göndererek niçin altındaki ata eziyet ediyorsunuz?"* diyerek Hûrşâh'ın yolda katlini emretmiştir. Hûrşâh'ın ölümü hakkındaki karmaşık bir görünüm arz eden rivayetler için bkz. Cüveynî, **age.**, s. 591-592; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 148-149; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 561-562; a. mlf., **Muhtasar**, s. 29-30.

[436] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 26; Mîrhând, **age.**, V, 1117. Cüveynî (**age.**, s. 591) ve Ebü'l-Ferec (**Muhtasar**, s. 29-30) Moğolların İsmâilî hâkimiyetindeki bölgelerde yaptıkları katliamlarda 12.000 kişinin öldürüldüğünü söylemektedirler.

[437] Bazı İslâm kaynakları İsmâilîlerin İran coğrafyasındaki mensupları için Bâtıniyye ve Melâhide, Suriye'dekiler için ise Haşîşiyye tabirini kullanmışlardır. Bkz. Mustafa Öz, "Haşîşiyye", **DİA**, XVI, 418.

[438] Spuler, **age.**, s. 61.

[439] Cüveynî, **age.**, s. 592; Hamdullâh el-Müstevfî, **age.**, vr. 234b; Mîrhând, **age.**, V, 1117.

2. Hülâgû'nun Bağdâd Seferi

Merkezleri Alamut olan İran İsmâilîlerinin işi tamam olmuştu; Mengü'nün tasarısı gereği sırada başta İslâm hilâfetinin merkezi bulunan Bağdâd olmak üzere batıdaki bütün bir İslâm memâlikinin istîlâsı geliyordu. Bağdâd'a yürüyecek Moğol ordularına kumanda eden Hülâgû'nun artık bahanesi de mevcuttu; Hülâgû, mülhidlerle savaş sırasında Halîfe Müsta'sım-Billâh'dan askerî destek istemiş, Halîfe ise müşavirlerinin bu isteğin altında bir hile olduğunu ve Bağdâd'ı askersiz bırakarak kolaylıkla ele geçirme maksadı taşıdığını söylemeleri sebebiyle bu isteği yerine getirmemişti.[440] İsmâilî kalelerinin sukûtundan sonra Hemedan'a gelen Hülâgû, Halîfe'ye tehditkar bir mektup göndererek sefer sırasında kendisine asker göndermediği için hesap sordu; Halîfe'ye emredercesine, ondan Bağdâd tahkimâtını yıktırmasını, hendekleri doldurmasını, ya bizzat huzuruna gelmesini yahut hilâfet veziri Müeyyedüddîn İbnü'l-Alkamî, Devatdâr-ı Sağîr Mücâhidüddîn Aybeg veya hilâfet ordusu kumandanı Süleymanşâh'tan birini kendi yanına göndermesini istedi, ayrıca Moğol ordularının kuvvetinden bahsederek Halîfe'yi doğrudan tehdit etti.[441] Müsta'sım-Billâh Hülâgû'nun bu isteklerini de yerine getirmedi; Bağdâd kadısı Şerefeddîn Abdullâh b. Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî ile Bedreddîn Muhammed en-Nahcivânî'yi Hülâgû'ya göndererek; bütün müslümanların hilâfet makamında bulunan kişinin emrine amade olduğunu, kendisinin bir emriyle harekete geçecek İslâm ordularının yeryüzünü fethedebilecek kuvvete sahip olacağını, tasarıyla, kuvvet, asker ve silah ile "yıldızların esir edilemeyeceğini", sulhun doğru yol olduğunu, ancak harpte ısrar edilirse mutlaka Moğolların mahvolacağını bildirdi.[442] Halîfe'nin cevabına son derece öfkelenen Hülâgû; Halîfe'yi mal ve mevki muhabbetiyle ve gafletle itham eden, onun ecdadının yolundan ayrılan bir kimse olduğunu belirten, Moğollara itaat edenlerin kurtulacağını ifade eden ve kalabalık

[440] Cüveynî, **age.**, s. 592-593.
[441] Cüveynî, **age.**, s. 594; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 30-31; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 228; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 32; Balatîzâde, **age.**, vr. 455a; Hammâde, **age.**, s. 345-346. Vassâf (**age.**, s. 16-17) -muhtemelen yanlış olarak- adı geçen bu üç kişiden İbnü'l-Alkamî yerine Şerefeddîn İkbâl eş-Şarâbî'nin adını vermektedir.
[442] Cüveynî, **age.**, s. 594-596; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 31-32; Hammâde, **age.**, s. 346-347.

ordularla üzerine yürüyeceğini ilan ederek Halîfe'yi şiddetle tâzir eden bir mektubu Bağdâd'a gönderdi.[443]

Gerek Hülâgû'nun son mektubunun, gerekse hilâfet elçilerinin görüp işittiklerinin Halîfe Müsta'sım'ı endişeye sevkettiği anlaşılmaktadır. Halîfe, böylesine güçlü bir düşmana karşı alınması gereken tedbir hususunda vezirine danıştığı vakit Vezir İbnü'l-Alkamî, çok sayıda kıymetli binek ve fazlaca zahîre hazırlayıp Moğollara göndermek ve Hülâgû adına sikke kestirip hutbe okutmak gerektiği yönünde fikir beyan etti. Ancak Devatdâr-ı Sağîr ve taraftarları müdahalede bulunarak Vezir'i kendini Hülâgû'ya şirin göstermeye çalışmakla ve Moğol işbirlikçiliği yapmakla itham etmek[444] suretiyle bu hediyelerin ve hediyeleri götürecek murahhasların gönderilmesine imkan vermediler; neticede Hülâgû'ya az miktarda ve düşük kıymette hediyeler yollandı.[445] Çok geçmeden Halîfe, Hülâgû'ya bir mektup daha göndererek; geçmişte Âl-i Abbâs'a tahakküm etmek isteyenlerin acı akıbetlerinden bahsetti, bu hanedana edepsizlik etmenin hiçbir hükümdara hayır getirmeyeceğini haber verdi.[446] Hülâgû ise Halîfe'ye cevaben; isterse demirden

[443] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 32-33; Hammâde, **age.**, s. 347-348.

[444] Devatdâr-ı Sağîr Mücâhidüddîn Aybeg ile Vezir İbnü'l-Alkamî arasında uzun süredir devam eden bir anlaşmazlık söz konusuydu. Devatdâr Bağdâd'daki Sünnîlerin, Vezir ise Şiîlerin mümessiliydi. İki taraf arasında süregelen mezhep çatışmalarına bu şahıslar da dahil olmakta, birbirlerinin icraatlarına engel olmaya çabalamaktaydılar. Ancak daha faal olduğunu gördüğümüz Devatdâr-ı Sağîr, işi Müsta'sım-Billâh'ı hilâfet makamından indirerek bir başkasını halîfe tayin etme planları yapacak kadar ileri götürmüştü. Vezir'in bu hususdaki şikayetlerini dinleyen Halîfe, Devatdâr'ın müdafaasıyla ikna olmuştu. Devatdâr, İbnü'l-Alkamî'nin esasen Moğollarla haberleştiğini ve bunu gizlemek maksadıyla başkalarına iftira ettiğini söylemişti. Ancak Halîfe emri altındakilerin çatışmasına fırsat veremezdi; Devatdâr'ın isyan teşebbüsünde bulunmadığını ilan ettirdiği gibi, hutbelerde kendi adından sonra onun adının zikrine de müsaade etmişti. Ne olursa olsun Devatdâr-ı Sağîr ile Vezir arasındaki münazaa, Bağdâd'ın muhasarası gibi çok kritik bir anda dahi şiddetini muhafaza edecekti. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 28-29. İbnü'l-Alkamî'nin Moğollarla irtibat halinde olduğu, hatta Hülâgû'yu Bağdâd'ı işgale teşvik ettiği yönündeki iddialar bazı tarihçiler tarafından zikredilegelmiştir. Mesela Vassâf (**age.**, s. 16-17; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 29b-31a, 32a-33a), İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû'yu Bağdâd'a davet ettiğini ve hilâfet ordusunun büyük kısmını -masrafları kısmak bahanesiyle- Bağdâd haricine çıkarması için Halîfe'ye telkinde bulunarak Bağdâd'ı savunmasız bıraktığını söylemektedir. İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile haberleşmesi ve hilâfet ordusunu dağıtması ile alakalı itham Cûzcânî'de (**age. (Moğol İstilası)**, s. 155-156) de mevcuttur. İbnü'l-Alkamî hakkındaki ithamlar hakkında bilgi için bkz. Özdemir, **age.**, s. 288-298; Özaydın, "İbnü'l-Alkamî", **DİA**, XX, 483.

[445] Cüveynî, **age.**, s. 594-594; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 33; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 228.

[446] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 35; Hammâde, **age.**, s. 348-349. Halîfe'nin dedikleri doğru olmakla beraber, onun Hülâgû'nun istîlâsının birçok safhasında vaziyetin ciddiyetini kavrayamamış olduğunu ve tedbir almak hususunda yavaş hareket ettiğini görmekteyiz. Halîfe'ye göre Moğollar kendisi izin vermediği takdirde Bağdâd'a gelemezlerdi. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 33; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 544. Esasen o, inhitat alâmetleri gösterir tüm devletlerin idarecilerinin yaptığı gibi kendisine haddinden fazla güvenme ve devlet meseleleri haricindeki işlerle

şehirler kurmasını, şeytanlar ve devlerden ordular toplamasını, ne olursa olsun onu mahvedeceğini ve aslanlara yem yapacağını söyledi,[447] akabinde Moğol ordularına hareket emri verdi. Yanında Sâhib Atâ' Melik Cüveynî ile meşhur Nasîrüddîn Tûsî de bulunmaktaydı.[448]

2.1. Bağdâd'ın Muhasarası ve İşgali

Hemedan'dan hareket eden ordunun sağ kanat öncü kuvvetlerine Baycu Noyan[449] ve Suğuncak Noyan kumanda ediyordu.[450] Hülâgû bu kanadı Bağdâd'ın batısında bulunan mevkilerde konuşlanmaları için Erbil, Şehrezôr ve Dakūka istikametinde yola çıkardı. Buka Timur, Suntay Noyan ve ayrıca Çoçi'nin torunlarından Balagay, Kuli, Tutar da sağ taraftan ilerleyeceklerdi. Ketboğa,

---

fazlaca uğraşma hatasını işliyor, Hülâgû'nun Bağdâd'ı tehdit ettiği günlerde dahi gaflet içerisinde saz ve söz meclisleri tertip ediyordu. Bkz. İbnü't-Tıktakā, **age.**, s. 233; Balatîzâde, **age.**, vr. 455b-456a.

[447] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 35-36.

[448] Reşîdüddîn'e (**age. (İlhanlılar)**, s. 37-38; ayrıca bkz. Hândmîr, **age.**, III, 107; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 51b-52a) göre Hülâgû Bağdâd'a yürümek hususunda Tûsî'ye danışmış, bu kararın alınacağı mecliste Husâmeddîn adlı müneccimin Bağdâd'a hariçten ordu sevkedilirse atların ölüp askerlerin hastalanacağı, güneşin doğmayıp yağmurun yağmayacağı, depremlerle dünyanın harap olacağı, bitki bitmeyeceği ve o sene büyük bir hükümdarın öleceği şeklindeki iddialarına mukabil Tûsî geçmişte de bazı halîfelerin katledildiğini ve bundan dolayı hiçbir felaketin zuhura gelmediğini söylemek suretiyle Bağdâd'a yürümenin İlhan'a bir zarar vermeyeceğini ima etmiş, Halîfe'nin şehâdetinden kısa süre sonra bu Husâmeddîn de katledilmiştir. *Vassâf Târîhi*'nin tercümesinde (**age.** (Osmanlıca trc.), vr. 31a-31b) yer alan bir rivayete göre ise Hülâgû Hemedan'dan hareket etmeden evvel Tûsî ile müşaverede bulunmuş, onun birkaç farklı şekilde fal bakarak Hülâgû'nun muzaffer olacağını ve düşmanlarının perişan olacağını söylemesi üzerine Moğollar Bağdâd seferine azimet etmişlerdir. Bazı kaynaklar Bağdâd'ın işgalinden sonra Halîfe Müsta'sım'ın katlinde de Tûsî'nin parmağı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, **Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye**, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyâd 1986, III, 445-446; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī İbn Kayyim el-Cevziyye, **İgâsetü'l-Lehfân fî Mesâyidi'ş-Şeytân**, (thk. Muhammed Uzeyr Şems), Dâru Alemi'l-Fevâid, Cidde 2010, II, 1032; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 363; Balatîzâde, **age.**, vr. 458b. Aksarâyî (**age.**, s. 39) de "müslümanların katlini teşvik eden" Tûsî'nin işlerinin yolunda gittiğini, Alamut'un işgali sırasında Moğollara rehberlik etmek ve sapık İsmâilîlerin mahvına sebep olmak dolayısıyla kazandığı sevabı, sonradan müslümanların mahvına sebep olarak düştüğü dalâlet yolunda kaybettiğini söylemektedir. Esasen Reşîdüddîn'in rivayeti doğru ise -Halîfe'nin katlinde dahli olmasa dahi- Nasîrüddîn Tûsî'nin Bağdâd'ın muhasara edilmesi, işgali ve sonrasındaki olaylar dolayısıyla tebriye edilemeyeceği, onun da bu büyük yıkımda rolü olduğu açıkça anlaşılmış olur. Nihâyet *Târîh-i Cihângüşâ*'ya zeyl olmak üzere bir "Bağdâd Fetihnâmesi" kaleme alması ve İslâm hilâfetinin çöküşünü bir zafer olarak aksettirmesi Tûsî'nin zihniyetini, hadiselerdeki pozisyonunu tayin etmeye kâfidir.

[449] Hülâgû Hemedan'da iken Azerbaycan'dan huzuruna gelen Baycu'ya, onun Çormagan'ın ölümünden sonra hiçbir şey yapmadığını ve Halîfe'nin haşmetiyle Moğolları korkuttuğunu söyleyerek onu azarlamış, Baycu ise Rum ülkesini istîlâ ettiğini, ancak Bağdâd'ın müstahkemliği dolayısıyla orayı düşürmeye gücünün yetmediğini söyleyerek mazeret bildirmişti. Baycu bundan sonra Hülâgû'nun emriyle Anadolu'ya dönmüş, katliamlarda bulunduktan sonra tekrar gelerek Bağdâd'a ilerleyecek Moğol ordusuna iltihak etmişti. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 27-28.

[450] Vassâf (**age.** (Osmanlıca trc.), vr. 31b) Suğuncak'ın 50.000 süvari ile ileri gönderildiğini iddia eder, ancak bu rakam bir öncü birliği için hayli fazladır.

Kudusun ve İlkay Noyanlar Luristan, Kerit,[451] Hûzistan ve Bayat üzerinden gelecek olan sol kanat kumandanlarıydılar. Merkezde Köke İlgay, Urugtu Noyan ve Argun Aga adlı kumandanlar Hülâgû ile birlikte bulunmakta olup, bunların birlikleri de Kirmanşâh ve Hulvân üzerinden gelecekti.[452] 655 Şevvâl/1257 Ekim[453] ayında Hemedan'dan hareket eden Hülâgû, Esedâbâd'da hilâfet elçilerini kabul etti. Halîfe her sene kendisine vergi vermeyi vadediyor ve seferden vazgeçmesini istiyordu. Ancak Hülâgû; Moğolların uzun yollar katederek Irak hudutlarına geldiklerini, kendisinin Halîfe ile görüştükten ve ancak ondan izin aldıktan sonra geri döneceğini söylemek suretiyle Halîfe ve murahhasları ile alay etti. Yola devam eden Moğol ordusu Kirmanşâh bölgesinde Türkmenler ve Kürtlerle meskûn kaleleri düşürerek ve müslümanları katlederek güneybatıya doğru ilerliyordu.[454] Moğol ordusunda bir miktar Ermeni ve Gürcü askeri de bulunuyordu.[455]

Bu sıralarda Moğol öncülerinden bir grup, ileri gelen hilâfet ordusu kumandanlarından Aybeg el-Halebî ve Seyfeddîn Kılıç'ı yakalamışlardı. Bu kumandanların canlarını bağışlayan Hülâgû bunları Moğol öncülerine dahil etti.[456] Yine bu sıralarda Moğol öncülerinin kumandanlarından ve Hârizmşah ailesinden olan Sultançuk, hilâfet ordusu öncülerinin kumandanı olan Kara Sungur adlı Kıpçak asıllı emîre mektup göndererek; kendisinin Moğollara itaat edip kurtulduğunu, onlardan ikram gördüğünü, hilâfet askerlerinin de bunu yaparak halâs olacaklarını söyleyince Kara Sungur Hülâgû'nun Âl-i Abbâs'a küstahlık ettiğini, derhal Halîfe'den af dileyerek Hemedan'a dönmesi gerektiğini söylemek suretiyle cevap verdi.[457] Bundan sonra Hülâgû Bağdâd'a tekrar elçiler gönderdi; bu kez Vezir, Devatdâr-ı Sağîr ve Süleymanşâh'ın her üçünün huzuruna gelmesini istedi.[458]

---

[451] Lûristan'danki Hürremâbâd kentinin güneyinde bulunan bir beldedir. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 597, 1266 no'lu dipnot.
[452] Cüveynî, **age.**, s. 596-597; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 38-39.
[453] Cüveynî, **age.**, s. 596. Reşîdüddîn'e (**age. (İlhanlılar)**, s. 39) göre 655 Muharrem/1257 Ocak.
[454] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 39.
[455] Aknerli Grigor, **age.**, s. 28.
[456] Cüveynî, **age.**, s. 597-598; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 39-40. İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 229) Aybeg el-Halebî'nin Moğollara kılavuzluk yaptığını söylemektedir.
[457] Cüveynî, **age.**, s. 598; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 40; Hammâde, **age.**, s. 349-350. Ebü'l-Ferec (**Muhtasar**, s. 33) Moğol tarafından gelen mektubun Aybeg el-Halebî'ye ait olduğunu söylemekte, hilâfet ordusu kumandanının adını vermemektedir.
[458] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 41.

Hülâgû 655 Zilhicce/1257 Aralık tarihlerinde Hulvan nehri yakınlarında bulunduğu sırada Ketboğa Luristan bölgesinde katliamlar yapmış; 656 Muharrem/1258 Ocak'ta da Baycu, Buka Timur ve Suğuncak Dicle'yi geçerek Bağdâd civarına gelmişlerdi. Hilâfet ordusu da Moğollarla çarpışmaya hazırlanmıştı. İlk karşılaşma Enbâr civarında Devatdâr-ı Sağîr Mücâhidüddîn Aybeg kumandasındaki hilâfet ordusu ile Suğuncak Noyan ve Buka Timur'un birlikleri arasında vukua geldi. İslâm ordusu burada Moğollara karşı koyarak onları ric'ate mecbur etti. Ancak geri çekilmekte olan Moğol kuvvetleri, arkadan gelen Baycu ile ittihat ederek İslâm ordusu üzerine yürüdüler.[459] İslâm ordusu Fırat nehri kenarında istirahat etmekte iken Moğollar bir gün ve bir gece içerisinde Fırat'ın İslâm ordugâhına yakın kısmındaki bendi yıkmak ve hilâfet ordusunun konuşlandığı mevzii su ve çamur içinde bırakmak suretiyle hilâfet ordusunu hareket edemez hale getirdiler. Ertesi gün mezkûr Moğol kumandanları çok kısa sürede savaşamaz hale gelmiş olan hilâfet ordusuna saldırarak bu orduyu ağır bir mağlubiyete uğrattılar (10 Muharrem 656/17 Ocak 1258). Devatdâr-ı Sağîr ile iki kişi firara muvaffak olarak Bağdâd'a gelebildiler. 20.000 kişiden müteşekkil İslâm ordusunda evvelce zikri geçen Kıpçak Kara Sungur ile Kürt askerlerinin kumandanı İzzeddîn b. Fetheddîn İbn Kürd'ün de aralarında bulunduğu 12.000 hilâfet askeri şehid olmuştu.[460]

Devatdâr-ı Sağîr Bağdâd'a avdet edince şehrin tahkimi, hendekler kazılması işleriyle uğraştı ve icabı halinde şehrin sokak sokak müdafaa edilmesi için sokak başlarına istihkamlar kurdurdu. Baycu, Suğuncak ve Buka Timur şehrin batısını ablukaya aldılar. Hülâgû da Moğol ordusuyla birlikte geçilmesi güç Hamrîn dağlarını aşarak 15 Muharrem/22 Ocak'ta Bağdâd önlerine gelmiş ve şehri doğu tarafından sarmış bulunuyordu. Sol kanat kumandanı Ketboğa ise Luristan ve Hûzistan bölgelerini tahrip ettikten sonra gelerek Bağdâd'ın güneyini tutmuştu. Tâbi askerlerle birlikte mevcudu 150.000'e baliğ olan büyük Moğol ordusunun[461] Kûhistan, Şiraz ve

[459] İbnü't-Tıktakā (**age.**, s. 235) bu Moğol kuvvetlerinin toplam 30.000 kişiden oluştuğunu kaydeder.
[460] Cüveynî, **age.**, s. 598; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 158-159; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 44; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 41; Yûnînî, **age.**, I, 88; İbnü't-Tıktakā, **age.**, s. 235; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 231-232; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 568-569; a. mlf., **Muhtasar**, s. 33; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 194; Vassâf, **age.**, s. 18; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 33b-34a; Mîrhând, **age.**, V, 1120; Balatîzâde, **age.**, vr. 456b; Nazmîzâde, **age.**, s. 109-110.
[461] İlhanlı ordusunun 6 tümeni sağ kanadı, 3 tümeni sol kanadı teşkil etmekteydi, İlhan'ın kendisi de tâbi hükümdarlarla birlikte merkezde bulunuyor ve 4 tümeni idare ediyordu. Tâbi askerlerle birlikte bu ordunun 150.000'e yakın asker barındırdığını kabul etmek mâkuldür. Bkz. J. M. Smith, "Hülegü

Hemedan'dan gelen askerlerin iltihakıyla her saat sayısı artmaktaydı. Moğol askerleri durmadan çalışıyor, kuşatma için şehrin etrafına duvar örüyor, mancınıklar hazırlıyorlardı. Bağdâd ahalisi 25 millik bir sahaya yayılan Moğol ordusunun harp hazırlığını dehşetle müşahede etmekteydi.[462]

Moğolların Bağdâd önlerindeki harp tertibatı, Müsta'sım-Billâh'ı yeise sevketmişti. Derhal birtakım hediyeler hazırlatarak Vezir İbnü'l-Alkamî'yi ve Bağdâd hristiyanları adına Mar Makika adlı rahibi Hülâgû'ya gönderdi. Hülâgû ise Hemedan'da iken Vezir, Devatdâr-ı Sağîr yahut Süleymanşâh'tan birini göndermesini Halîfe'den istediğini, şimdi ise işlerin değiştiğini söyledi, Halîfe'den bunların üçünü birden göndermesini istedi ve 22 Muharrem 656/29 Ocak 1258'de ordularına muharebenin başlaması emrini verdi. Hülâgû, şehrin doğu tarafındaki Burcü'l-Acemî'nin karşısında bulunuyordu. Diğer Moğol kumandanlarının birlikleri de zikrettiğimiz gibi Bağdâd'ın batı ve güneyinde konuşlanmış olup muhasarayı burada sürdürmekteydiler. Çinli mühendislerce imal edilen ve şehre gülle yağdıran mancınık, arrâde vesair kuşatma aletlerinden başka, muhacimlerin fasılasız olarak attıkları oklar da Bağdâd'ı savunmakta olan askerleri ve halkı bunaltıyordu. Mancınıklarla şehre atılacak taş ziyadesiyle bulunamadığından hurma ağaçları

Moves West", s. 130-131; a. mlf., "'Ayn Jālūt", s. 310. Aslında J. M. Smith, yanlış bir değerlendirme ile doğru bir sonuca varmıştır. Reşîdüddîn'in verdiği 15 kumandan isminden hareketle Moğol ordusunda 15 tümen asker bulunduğunu düşünen Smith, herhalde Reşîdüddîn'in Çormagan'ın askerlerinin de Bağdâd seferinde bulunduğunu söyleyen rivayetini yanlış anlamış olmalıdır. Çormagan bir süre önce felç geçirmiş ve yerine Baycu Noyan batı orduları kumandanı tayin edilmişti. Bkz. İbn Bîbî, **age.**, s. 490. Dolayısıyla Bağdâd seferinde Çormagan bulunmuyordu, onun askerleri de Baycu Noyan'ın kumandası altındaydı. Bu yüzden Reşîdüddîn'de (**age. (İlhanlılar)**, s. 38-39) yer alan ve Bağdâd seferinin anlatımı sırasında kullanılan *"Çormagan ve Baycu Noyan'ın ordularına, ordunun sağ tarafında yer almaları için..."* ifadelerindeki "Çormagan'ın ordusu" tabiri, evvelce Çormagan'ın emrinde bulunan ve sonra Baycu'nun ordusuna ilhak edilen Moğol askerlerini kastetmektedir. Smith'in, Reşîdüddîn'in kaydında yer aldığı için yanlışlıkla Bağdâd seferine İlhan'la birlikte çıktığını zannettiği diğer kumandan da Kobak (Kıyak) Noyan olmalıdır ki, onun da Hülâgû tarafından han ailesini ve ağırlıklarını muhafaza etmesi için Hemedan'da bırakıldığı yine Reşîdüddîn (**ae. (İlhanlılar)**, s. 39) tarafından açıkça belirtilmiştir. Toparlarsak; Reşîdüddîn Bağdâd seferine katılan 15 değil 13 tane Moğol kumandanının ismini vermiştir ki, bu da 13 tümen (130.000) askere tekabül etmektedir. Bu rakama İlhan'ın kendi birliğini dahil etmemiz halinde bu sayı 14 tümene yükseliyor. Nitekim İlhan'ın İsmâilî seferi sırasında bir tümen seçkin savaşçıya bizzat kumanda ettiğini görmüştük. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 22. Zaten Smith'in, Hülâgû'nun merkezdeki 4 tümene kumanda ettiği yönündeki tespitinin doğruluğu için merkezde bulunan Köke İlgay, Urugtu ve Argun Aga tümenlerine ilaveten bizzat Hülâgû'nun tümenini de saymak gerekir. Bütün bu düzene tâbi askerlerden oluşan birlikler de eklenince yine 15 tümenden (150.000 asker) müteşekkil bir Moğol ordusunun Bağdâd'ı muhasara ettiği kesinlikle anlaşılmış oluyor.

[462] Cüveynî, **age.**, s. 598; Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 159; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 41-42; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 33-34; İbnü't-Tıktakā, **age.**, s. 235; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 230, 232-233; Vassâf, **age.**, s. 18; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 34a-34b.

kesilip ıslatılarak surlar dövülüyordu. Muhasaranın en şiddetli olduğu nokta Burcü'l-Acemî idi. Hülâgû bir yandan da Bağdâd askerlerinin ve ahalisinin maneviyatını bozmak, onlara harpten el çektirmek maksadıyla şehre; üzerine kadılara, bütün ulemâya, şeyhlere, seyyidlere, rahiplere ve savaşla doğrudan ilgisi olmayan kimselere emân verildiğine dair *yarlığ*ların bağlandığı oklar attırdı. 25 Muharrem/1 Şubat'ta Burcü'l-Acemî'nin yıkılması ile muhasara daha da şiddetlendi. Surlara tırmanmaya muvaffak olan Moğollarla müslümanlar arasında gerçekleşen şiddetli çarpışmalar neticesinde 28 Muharrem/4 Şubat'ta surların tamamı işgal edildi. Bağdâd müslümanları büyük bir korkuyla sağa sola kaçışmaya başladılar.[463]

Moğol birlikleri şehrin tazyiki sırasında Hülâgû'nun emriyle Dicle'deki teknelere el koymak, gemileri yanyana bağlamak ve bunlarla bir set teşkil ederek bunların üzerine mancınıklar yerleştirmek suretiyle müslümanların Dicle yani nehir yolunu kullanarak şehirden hurucunu da engellemeye çalışmaktaydılar. Ayrıca Basra ve Medâin yolu üzerine Buka Timur kumandasında 10.000 asker yerleştirilmişti. Moğollar hücumlarını şiddetlendirdiği sıralarda Devatdâr-ı Sağîr Mücâhidüddîn Aybeg müdafaadan ümidini keserek bütün yakınları ve hizmetkarları ile birlikte nehir yoluyla Bağdâd'dan çıkmaya çabalamış, ancak Buka Timur'un mancınık ve diğer ateşli silahlarla onun yolunu kesmesi üzerine geri dönmeye mecbur olmuştu.[464]

Halîfe Müsta'sım-Billâh için teslim olmaktan başka çare kalmamıştı. Vezîr İbnü'l-Alkamî çarpışmaları tamamen nihayete erdirmek ve sulh şartlarını görüşmek maksadıyla Hülâgû'nun ordugâhına gönderilmiş, Moğollara arz-ı itaat ettikten kısa süre sonra geri dönmüştü. Halîfe bundan sonra Hülâgû'ya bir miktar hediye ile birlikte Fahreddîn-i Dâmegânî ve İbn Dernûş'u, akabinde ortanca oğlu Ebü'l-Fazl Abdurrahmân'ı gönderdi. Gönderilen herkes hediyelerle İlhan'ın yanına gelip şefaat talebinde bulunuyor, bunların hiçbirine ehemmiyet vermeyen Hülâgû ise ısrarla Devatdâr-ı Sağîr ile Süleymanşâh'ı istiyordu. Nihayet 1 Safer/7 Şubat'ta Devatdâr ile Süleymanşâh Bağdâd'dan çıkıp Hülâgû'nun yanına geldiler, ancak Hülâgû onlara şehre dönerek bütün tâbileri ile birlikte huzuruna gelmelerini emretti; güya Bağdâd

[463] Cüveynî, **age.**, s. 599-600; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 42-43; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 569; a. mlf., **Muhtasar**, s. 34; Vassâf, **age.**, s. 18-19. Iraklı tarihçi İbnü't-Tıktakā (**age.**, s. 235) surların 9 Muharrem/16 Ocak'ta, yine Iraklı İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 233) 21 Muharrem/28 Ocak'ta işgal edildiğini söylemektedirler.

[464] Cüveynî, **age.**, s. 600; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 43.

askerlerini emrine alarak Suriye seferinde istihdam edecekti. Ancak Devatdâr ve Süleymanşâh'ın maiyetleri ile birlikte şehirden çıkan ve halâs olma ümidiyle bunların ardına takılan birçok Bağdâdlı onar, yüzer ve biner kişilik gruplar halinde Moğol askerlerine teslim edilerek merhametsizce öldürüldüler. Şerefeddîn-i Merağî ile Şehâbeddîn-i Zencânî adlı zevâtın Bağdâd müslümanları adına gelerek Hülâgû'dan emân diledikleri sırada Bitikçi Hindu adlı Moğol kumandanının gözüne saplanan bir ok Hülâgû'yu hiddete getirdi ve Hülâgû'nun şehri bütünüyle ele geçirme hususunda acele etmesine sebep oldu. Devatdâr ile Süleymanşâh'ın akıbetine gelecek olursak; 2 Safer/8 Şubat'ta Devatdâr bütün adamlarıyla beraber, Süleymanşâh da sorguya çekilip tahkir edildikten sonra 700 kişilik maiyetiyle birlikte şehid edildi.[465] Devatdâr-ı Kebîr'in oğlu Emîr Hâceddîn de katledilenler arasındaydı. Bu üç şahsın kesik başları Musul'da teşhir edilmek üzere el-Melikü's-Sâlih Rükneddîn İsmâ'îl eliyle onun babası ve Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü'e gönderildi.[466]

2.2. Bağdâd'ın Tahribi ve Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'ın Katli

Müsta'sım-Billâh'ın tâbilerinin ileri gelenleri ya Moğollara itaat etmişler yahut katledilmişlerdi. Halîfe artık şehirde duramazdı, Vezir İbnü'l-Alkamî'nin teşviki ile 4 Safer/10 Şubat'ta oğulları Ebü'l-Abbâs Ahmed, Ebü'l-Fazl Abdurrahmân, Ebü'l-Menâkıb Mübârek ve şehir ileri gelenlerinden 3000 kişiyi de yanına alarak[467] Hülâgû'nun ordugâhına gitti. Halîfe'yi iyi karşılayan Hülâgû, ondan Bağdâd ahalisinden her bir ferdin silahsız vaziyette şehir haricine çıkmaları icap ettiğini duyurmasını istedi. Bu isteği yerine getiren Halîfe, oğulları ile beraber Ketboğa'nun mevzilendiği Bâbü'l-Kelvâze tarafına yerleştirildi.[468] Bağdâd garnizonundan sağ kalmış gâziler ile müdafaada onlara yardım eden ahali, ayrıca Hülâgû'nun yanına gelmemiş olan şehir ileri gelenleri Halîfe'nin çağrısına uyup silahlarını bırakmakta ve kalabalıklar halinde şehirden çıkar çıkmaz Moğollar

[465] Cüveynî, **age.**, s. 600; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 43-44; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 34.
[466] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 44. Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü' Moğolların el-Cezîre bölgesini tehdide başladıkları andan itibaren onlara karşı duramayacağı fikriyle tâbiiyeti tercih etmiş, Güyük'ün cülusunu tebrik için Karakurum'a elçi göndererek Moğol hâkimiyetini tanımıştı. Lü'lü' idaresindeki Musul Atabegliği'nin Moğollara tâbiiyeti hakkında tafsilat için bkz. Eskikurt, **age.**, s. 108-120.
[467] Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 160) bu cemaatin 1200 kişi olduğunu belirtir.
[468] Cüveynî, **age.**, s. 600; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 45; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 34; Vassâf, **age.**, s. 19-20.

tarafından öldürülmekteydiler.[469] 7 Safer/13 Şubat'ta Moğol askerlerine yağma ve toplu katliam için müsaade edilince şehre giren Moğollar Bağdâd'ı baştan başa yağma ettiler, müslüman ahaliyi kâmilen katlettiler. Bu korkunç katliamda kadın, ihtiyar ve bebekler dahil on binlerce Müslüman şehid edildi.[470] Ahaliden muhtelif mahallerde toplanmakta ve saklanmakta olan kimseler bulundukları yerlerde öldürüldü. Katliam o derece büyük olmuştu ki evlerinin damlarında kıstırılarak kılıçtan geçirilen müslümanların kanları evlerin oluklarından sokaklara dökülmekteydi. Mescidlerde ve hankâhlarda da manzara farklı değildi. Yağma akabinde şehri ateşe veren Moğol askerleri, Üçüncü Pazar kilisesine ve burada toplanan hristiyanlara dokunmadıkları gibi, hristiyanların ve yahûdîlerin evlerini de yağmaya dahil etmediler. Hristiyanların ve yahûdîlerin evlerine, ayrıca Vezîr İbnü'l-Alkamî'nin evine iltica edenlere emân verildi.[471] Oysa el-Câmi'u'l-Hulefâ, Rusâfe'de bulunan Abbâsî hulefâsı türbeleri ve Hz. Peygamber'in (SAV) torunlarından İmâm Mûsâ Cevâd'ın meşhedi dahil müslümanların hemen tüm mukaddes mekanları ateşe verilmişti.[472] Ulemâdan birçok zevât da maktuller arasında bulunuyordu.[473]

---

[469] Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 160; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 45.

[470] *Vassâf Târîhi*'nin tercümesinde (**age.** (Osmanlıca trc.), vr. 37a; ayrıca bkz. Balatîzâde, **age.**, vr. 458a) Bağdâd'da katledilen müslümanların kanları ile Dicle nehrinin kızıla boyandığı, "Moğol şeytanlarının" insan neslini kurutmaya çalışırcasına hunharlık yaptığı söylenmektedir. Bağdâd katliamındaki şehid sayısı hakkında 80.000'den 3.000.000'a kadar değişen muhtelif ve bir kısmı mübalağalı olan rakamlar zikredilmiş ise de (bkz. Abbâs el-Azzâvî, **Târîhu'l-'Irâk beyne İhtilâleyn: Hukûmetü'l-Moğūl**, Matba'atü Bağdâd, Bağdâd 1353/1935, I, 39-40) şehirdeki müslüman kaybının 100.000'den aşağı olmadığı kesindir. Bkz. Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", **DİA**, IV, 432.

[471] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 45; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 569-570; a. mlf., **Muhtasar**, s. 34; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 364. Bağdâd katliamında hususan Moğol ordusunda bulunan Gürcülerin katliamın en kanlı safhasını gerçekleştirdiklerini söyleyen Süryânî Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 570), mallarını emaneten hristiyanlara teslim ederek kurtarmaya çalışan müslümanların da tamamen katledildiğini nakleder. Ermeni tarihçi Genceli Kiragos (**age.**, s. 208-209) müslüman boğazlamaktan yorulan Moğol askerlerinin hayatta kalan müslümanları öldürmeleri için kendilerine ayrıca ücret ödendiğini hikaye ettikten sonra, Tokuz Hatun ismindeki hristiyan karısının ricası üzerine Hülâgû'nun Bağdâd'da sakin Nastûrîlerle sair milletlere mensup hristiyanları bu kıtalin ve yağmanın haricinde tuttuğunu söylemektedir. Yine Ermeni tarihçi Vardan (**Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 232; a. mlf., "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 37) "kahraman" addettiği Hülâgû'nun Bağdâd'ı işgali sırasında şehir hristiyanlarının Tokuz Hatun'un şefaati ile kurtulduğunu söylemektedir. Takıyyüddîn İbn Ebi'l-Yüsr'ün Bağdâd'ın düşüşü ve Halîfe'nin katli için söylediği mersiyede de minberlerde haçın yükseldiği ve zünnar sahiplerinin, yani hristiyanların aziz olduğu ifade edilmiştir. Mersiye için bkz. Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 717.

[472] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 46.

[473] Bu cümleden olarak çalışmamızın başından itibaren ismini zikrettiğimiz, Hâlife'nin Üstâdü'd-Dâr'ı ve meşhur Hanbelî âlimi Ebü'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî'nin oğlu olan Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî de başta Bağdâd kadısı olan oğlu Şerefeddîn Abdullâh olmak üzere oğullarıyla birlikte

9 Safer/15 Şubat'ta Hülâgû şehri ve özellikle Halîfe'nin sarayını görmek maksadıyla şehre girdi. Halîfe Müsta'sım'ı da huzuruna getirten İlhan, Halîfe'den gizli ve açık hazinelerinin yerini sordu. Halîfe paha biçilmez emtia ile yüklü miktardaki hilâfet hazinesini olduğu gibi Hülâgû'ya teslime mecbur oldu. Halîfe'nin haremini de saydıran Hülâgû, 700 hanımdan müteşekkil saray kadınlarından 600'ünü, ayrıca 1300 saray hademesini Halîfe'nin elinden aldı. Bundan sonra da yağmaya nihayet verildi, katliamdan bir şekilde kurtulmuş az sayıda Bağdâdlı müslümana emân verildi, Halîfe'nin gasbedilen parasının ve mallarının sayımı yapıldı.[474]

İslâm hilâfetinin merkezi işgal edilmiş, binaları tahrip edilmiş, bahçeleri mahvedilmiş, halkı katledilmişti. Moğollar kendilerine az da olsa mukavemet edenleri işin nihayetinde ortadan kaldırmayı itiyat edinmişlerdi. Aynı şey şüphesiz Abbâsî Halîfesi'nin de başına gelecekti.

Müsta'sım-Billâh'ın katli hususunda kaynaklar arasında ihtilaf mevcuttur. Sefere bizzat katılarak baştan sona bütün Bağdâd vukuatının şahidi olan ve bir "Bağdâd fetihnâmesi" kaleme alan Nasîrüddîn Tûsî'nin nakline göre Halîfe'nin mallarına el konulması sırasında Hülâgû Halîfe'ye bir tabak dolusu altın vererek tabaktakileri yemesini söylemiş, Halîfe'nin bunun yenecek bir şey olmadığını söylemesi üzerine *"Madem bunlar yenmez, niçin bunları sakladın da askerlerine vermedin? Eğer sen şehrinin kapılarını söküp benim huzuruma gelseydin ben nehri geçmeyecektim"* diyerek Halîfe'yi azarlamıştır.[475] 14 Safer 656/20 Şubat 1258 günü Halîfe ile ortanca oğlu Ebü'l-Fazl Abdurrahmân cellatlara teslim edilmiş, ertesi gün de Halîfe'nin büyük oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed ile diğer tüm akrabaları Bâbü'l-Kelvâze'de katledilmiştir.[476] Cûzcânî'nin rivayetine göre Moğol ordusunda bulunan müslümanlar Hülâgû'ya, Halîfe'nin kanı dökülürse Moğolların depremlerle

---

Moğollar tarafından katledilmişti. Bkz. Safedî, **el-Vâfî**, XXIX, 105; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 365, 375-376; Aynî, **age.**, V, 175.

[474] Cüveynî, **age.**, s. 601; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 46.

[475] Cüveynî, **age.**, s. 601. Bu rivayet, Hândmîr (**age.** (Osmanlıca trc.), vr. 48a) ile Vassâf'ta (**age.**, s. 21) da mevcuttur.

[476] Cüveynî, **age.**, s. 600-601. Aynı eserde Tûsî, Halîfe ile ortanca oğlunun bir köyde katledildiğini de belirtir. Reşîdüddîn'den (**age. (İlhanlılar)**, s. 47) bu köyün Bağdâd civarındaki Vakf köyü olduğunu öğreniyoruz.

mahvolup yere geçeceğini söylemişlerdi.[477] Bundan çekinen Hülâgû; Halîfe'nin sağ bırakılmasının müslümanları galeyana getirip onu kurtarma çareleri aramaya sevkedeceğini, kanının dökülmesinin ise söz konusu afetlere sebep olacağını düşünerek başka bir ölüm şekli buldu; Abbâsî Halîfesi, Emîrü'l-Mü'minîn Müsta'sım-Billâh, bir çuvala konularak sürekli tekmelenmek ve böylece âzâsı parçalara ayrılmak suretiyle hunharca şehid edildi.[478] Diğer birçok kaynak da Halîfe'nin tekmelenerek şehid edildiğini söylemektedir.[479] Halîfe'nin bizzat Hülâgû yahut onun emrindeki bir Gürcü tarafından kılıçla öldürüldüğü rivayeti de mevcuttur.[480] Halîfe'nin en küçük oğlu Mübârekşâh haricinde Abbâsî hanedanının Bağdâd'da bulunan bütün fertleri de öldürülmüşlerdi.[481] Neticede İslâm hilâfetinin beş asırlık merkezi, idareciler ve âlimler yurdu olan Bağdâd; camileri, medreseleri, kütüphaneleri ve bahçeleri ile birlikte büyük bir yıkıma uğratıldığı gibi, Hz. Peygamber'in (SAV) halîfesi, 46 yaşındaki Emîrü'l-Mü'minîn Müsta'sım-Billâh ve ailesi ile beraber birçok müslüman feci şekilde katledilmiş, uzun süredir siyâsî tesirini ve kuvvetini yitirmiş olan Abbâsî Devleti tamamen ortadan kalkmış oldu.[482]

---

[477] Şüphesiz bunu iddia eden müslümanlar buna inanmıyorlardı; maksatları İslâm halîfesinin infazının önüne geçmekti. Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 162) ve Aksarâyî (**age.**, s. 38) de bunu açıkça beyan etmektedirler.

[478] Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 162.

[479] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 45; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 233-234; Aknerli Grigor, **age.**, s. 29; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 570; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 363; Vassâf, **age.**, s. 21; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 716; Mîrhând, **age.**, V, 1123; Balatîzâde, **age.**, vr. 458b. Nüveyrî (**age.**, XXVII, 258) Moğolların büyük hükümdarların kanını dökmeme şeklinde bir âdetlerinin bulunduğunu ve bu yüzden Halîfe'yi atlara çiğneterek öldürdüklerini söylemektedir. İbn Dokmak (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 239) Halîfe'nin -ismini vermediği- bir oğlu ile birlikte çuvallara konulduğunu ve her ikisinin de şehid oluncaya kadar tekmelendiğini kaydetmiştir. Diğer bazı kaynaklar da Halîfe'nin kendisi gibi tekmelenerek şehid edilen bu oğlunun Ebûbekir olduğunu söylemektedirler. Bkz. İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 36; Yâfi'î, **age.**, IV, 107. Ancak İbn Kesîr'de (**age.**, XIII, 363) bulunan bir başka rivayete göre Halîfe boğazı sıkılmak yahut suda boğulmak suretiyle şehid edilmiştir.

[480] Kiragos (**age.**, s. 208) Halîfe'nin Hülâgû'nun eliyle katledildiğini, Halîfe'nin bir oğlunun Hülâgû'nun oğullarından biri tarafından öldürüldüğünü ve diğer bir oğlunun da Dicle'ye atıldığını belirtir. Vardan (**Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 232; a. mlf., "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 37) da Halîfe'nin Hülâgû'nun eliyle öldürüldüğünü söylemektedir. Halîfe Müsta'sım'ın şehâdeti hakkındaki muhtelif rivayetler için bkz. Yûnînî, **age.**, I, 89; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 363; ayrıca bkz. J. Andrew Boyle, "The Death of the Last 'Abbasid Caliph: A Contemporary Muslim Account", **The Mongol World Empire (1206-1370)**, (ed. J. Andrew Boyle), Variorum Reprints, London 1977, s. 145-150.

[481] Cûzcânî, **age.**, s. 162; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 47.

[482] Şark hristiyan tarihçilerinden bazıları hadiseleri kaydederken İslâm halîfesinin katlini ve Abbâsîlerin tarihten silinişini alkışlamışlardır. Bunlardan biri olan Ermeni Kiragos (**age.**, s. 209) hristiyanlık taassubu ile ve hiçbir mâkul gerekçe olmaksızın *"...bu şehir hâkimiyetini muhâfaza ettiği müddetçe doymak bilmez bir sülük gibi bütün dünyânın kanını emdi. Fakat Ermeni takvîmine göre 707 senesinde bütün yuttuklarını i'âde etti... Tâciklerin hâkimiyet-i zâlimânesi altıyüz kırk sene devâm etti.*

Halîfe'nin katlinden sonra Hülâgû, Alî Bahadır adlı kumandanını Bağdâd şahnesi tayin etti, İbnü'l-Alkamî'yi de şehre vezir nasbetti. Fahreddîn-i Damegânî Sâhib-Dîvân ve Nizâmüddîn-i Bendenicin Kâdı'l-Kudât olarak Bağdâd'da bırakıldıktan başka, daha birçok idareci atanarak şehre gönderildi. Hülâgû, yağma sonrasında şehrin imarını emretti. Nâip İmâdeddîn Ömer-i Kazvînî el-Câmi'u'l-Hulefâ'yı ve İmâm Mûsâ Cevâd'ın meşhedini tamir işine girişti. İlkay Noyan ve Kara Buka adlı kumandanları da Bağdâd'ın yeniden imarı işini takip etmeleri için 3000 Moğol askeri ile şehre gönderen Hülâgû, 23 Safer/1 Mart'ta ailesini bıraktığı Hânıkîn'e doğru yola çıktı, oradan da Hemedan yakınlarındaki Siyâh-kûh'a hareket etti, 11 Rebîülâhir/17 Nisan'da buraya vardı.[483] Hülâgû İran'a dönerken Buka Timur'u bir miktar askerle Irak'ta bırakmış ve ona Hille, Kûfe ve Vâsıt'ı itaate almasını emretmişti. Hille ahalisinin boyun eğmesine mukabil Vâsıt'ta direnişle karşılaşan Moğollar bir hafta müddetince bölgede katliam yaparak 40.000'e yakın müslümanı kılıçtan geçirdiler. Tikrit'te de benzer bir katliam yapıldı. Şuşter'de bulunan az miktarda hilâfet askerinin bir kısmı firar ederken, bir kısmı da katledildi. Kûfe ve Basra ise savaşsız teslim oluyordu. Buka Timur tüm bu havaliyi itaate almış olarak Siyâh-kûh'ta bulunan Hülâgû'nun yanına hareket etti.[484]

Hülâgû Urugtu Noyan'ı da Irak'ta Moğol hâkimiyeti altına girmemiş tek şehir olan Erbil üzerine göndermişti. Hatırlanacağı üzere Erbil Muzaferrüddîn Kökböri'nin vefatından sonra doğrudan hilâfet makamına bağlanmıştı, Sâhib Tâceddîn İbn Selâye el-Alevî tarafından idare ediliyordu. İbn Selâye'nin Urugtu'nun hizmetine gelmesine rağmen Erbil kalesinde bulunan Kürt askerleri Moğollara teslim olmayıp mukabeleyi tercih ettiler. Bu Kürt gâzileri Erbil önlerindeki Moğollara zor anlar yaşatmakta olduğundan, Urugtu Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü'den yardım istemek durumunda kaldı. Lü'lü' Urugtu'ya yazın Kürtlerin muharebeyi bırakıp dağlara çekileceklerini

---

Bağdâd perhiz ayının ilk günü zabtedildi." demek suretiyle İslâm hilâfetine duyduğu kini ve müslümanlara yapılan insanlık dışı muameleden duyduğu sürüru ifadelerine yansıtmıştır. Muasır bazı İslâm şâirleri ise bu hazin hadiseyi şiire dökmüşler, Bağdâd ve Müsta'sım-Billâh için mersiyeler yazmışlardır. Bunların belki en dikkat çekeni Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî'ye ait olanıdır. Bu mersiye ve tercümesi için bkz. Tâhirü'l-Mevlevî Olgun, **Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi**, Sebîlürreşâd Kütüphanesi Neşriyâtı, Tevsî-i Tıbâat Matbaası, İstanbul 1322/1904, s. 4-8. Diğer bazı mersiyeler için bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 37-39; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 716-717.

[483] Cüveynî, **age.**, s. 601-602; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 47-49.

[484] Cüveynî, **age.**, s. 602; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 48-49; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 571; a. mlf., **Muhtasar**, s. 35.

ve beklemek gerektiğini söyledi. Urugtu Erbil'i zaten Moğol tâbiiyetinde olan Lü'lü'e bırakmaya söz verip Tebriz'e hareket etti. Kürtler ise sıcakların başlamasıyla şehri Lü'lü'e teslim ederek Suriye'ye göçtüler.[485]

Cengiz ve oğulları 1219-1222 yılları arasında Şark-İslâm âleminin en mâmur beldelerini yerle bir etmişler, Cengiz'in torunlarından Hülâgû ise Moğol istîlâsını daha batıya ve güneye taşıyarak Abbâsî Devleti'ne nihayet vermişti. Kaynaklar ismini zikretmediğimiz pek çok vilayetin, nahiyenin ve kalenin imha edildiğini anlatmaktadır. Bunların sadece isimleri dahi büyük bir yekûn tutmaktadır. Moğolların tahripkarlığı şehirlere ve bu şehirlerde yaşayan müslüman ahaliye müthiş ve telafisi imkansız zararlar verdiği gibi, İslâm ilim müktesebatına da ağır bir darbe indirmişti. XIII. asır başlarında Asya'nın çok sayıda şehri ilim, sanat ve tasavvuf merkezi iken asrın ortalarına doğru bu merkezler; medreseleri yıkık, camileri ve tekkeleri harap birer ıssız mevki, başta ilim adamları ve zâhidler olmak üzere ahalisi maktul düşmüş olan birer virane haline gelmişti.[486]

Irak'taki İslâm şehirlerinin Moğol tahakkümüne girmesiyle Mengü devri Moğol istîlâsının ikinci aşaması da sona ermiş bulunuyordu. Hülâgû artık seferin üçüncü ve nihaî hedefine odaklanmış, tüm Ortadoğu'yu istîlâ etme maksadıyla daha güneye; el-Cezîre, Suriye ve Mısır'a yürümek üzere hazırlığa başlamıştı.

---

[485] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 49-50. Ebü'l-Ferec'in (**Abu'l-Farac Tarihi** II, 570; ayrıca bkz. Eskikurt, **age.**, s. 120) nakline göre Bedreddîn Lü'lü' 70.000 dinar karşılığında Erbil kalesini Moğollardan satın almıştır. İbnü'l-Amîd (**age.**, s. 45) Urugtu'nun kendi hizmetine gelen İbn Selâye'yi kendisine karşı direnişi onun tertip ettiği ve aslında kaleyi Moğollara teslim etmeye niyetinin olmadığı gerekçesiyle öldürttüğünü söylemektedir. Reşîdüddîn'e (**age. (İlhanlılar)**, s. 50) göre ise İbn Selâye, Urugtu tarafından Hülâgû'ya gönderilerek onun emriyle öldürülmüştür.

[486] Tâhirü'l-Mevlevî (**age.**, s. 15-16) Cengiz'in ve Hülâgû'nun istîlâları ve bunların feci neticeleri hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: *"...Sultan Muhammed Hârizmşâh'a i'lân-ı harbile Mâverâünnehr, Hârizm, Horâsân, Kandehar ve Multan cihetlerini tahrîb, ahâlîsini katl-i 'âm ve Buhârâ ile Semerkand, Belh, Herât gibi büyük şehirleri hâk ile yeksân ettiği gibi, medeniyyet-i İslâmiyye'nin âsârından olan nice ma'mûreleri dahi bir daha kesb-i 'umrân edemeyecek sûrette vîrânelere çevirmiştir ... Altı yüz sene zarfında nice emeklerle vücûda gelmiş ve hattâ kable'l-İslâmki akvâm ve ümemden dahi kalmış olan nice âsâr-ı 'umrânı, nice kütübhâneleri, medreseleri, rasadhâneleri imhâ eylemiştir. 'Ulemâ ve hükemâ-yı İslâm'ın ekser âsâr-ı müfîdelerinin elyevm mefkûd ve nâ-yâb olması, başlıca Cengiz ile evlâd u ahfâdının ve bunların taht-ı emrinde olan Moğol tâ'ife-i vahşiyyesinin memâlik-i İslâmiyye'de îka ettikleri tahrîbât-ı cân-sûzun neticesidir."*

3. Eyyûbîlerin Moğollara Karşı Tutumu

İlhan Hülâgû'nun İran ve Irak'ı istîlâ ettiği sıralarda Haleb ve Dımaşk tahtında el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf[487] bulunuyordu. el-Melikü'n-Nâsır, daha Mengü'nün cülusu sırasında Sâhib Zeyneddîn el-Hâfızî'yi hediyelerle Karakurum'a göndermiş, Mengü'den tâbi hükümdarlara verilen tamga ve nişan alarak Moğol tâbiiyetini kabul etmişti.[488] Bununla birlikte Hülâgû'nun aldığı emir belliydi; İran ve Irak'tan sonra Moğol orduları Suriye'ye ve Mısır'a inecekti. el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf da kendi hareketlerinin Hülâgû tarafından takip edildiğinin ve sıranın Suriye'de olduğunun farkındaydı. O, Bağdâd'ın düşmesi ve korkunç bir yıkıma uğratılması ile de dehşete düşmüştü. Bu yüzden Hülâgû'ya itaate karar vererek Bağdâd'ın sukûtundan hemen sonra, 656 Rebîülevvel/1258 Mart'ta murahhaslarını Hülâgû'ya göndermişti. Suriye seferine hazırlanmak için Azerbaycan tarafına dönmek üzere olan Hülâgû, Nasîrüddîn Tûsî'ye el-Melikü'n-Nâsır'a gönderilmek üzere bir mektup yazdırdı. Kur'ân-ı Kerîm'den ayetlerin de yer aldığı mektupta Bağdâd'ın başına gelenler anlatılmakta, benzer bir yıkıma Haleb'in ve Dımaşk'ın da uğramaması için el-Melikü'n-Nâsır tam itaate davet edilmekte, iyi işler yaptığını zannedip kötülük işleyen kimselerin mahvının Allâh'a zor olmadığı ifade edilmekte, Haleb ve Dımaşk hükümdarı olan kişi İlhan'ın huzuruna çağrılmaktaydı.[489] Bu mektuptan dolayı kendisinde ziyadesiyle korku hasıl olan el-Melikü'n-Nâsır, bir an evvel aralarında küçük yaştaki oğlu el-Melikü'l-Azîz Muhammed'in de bulunduğu ve Zeyneddîn el-Hâfızî'nin riyasetinde bir elçilik heyeti daha tertip ederek armağanlarla birlikte İlhan'a gönderdi. Zeyneddîn; el-Melikü'n-Nâsır'ın Haçlılarla uğraşmakta olduğundan dolayı gelemediğini ve bunun için özür dilediğini bildirdi. Hülâgû bu özrü kabule mütemayil olsa da, ikisi de Nastûrî hristiyan olan Tokuz Hatun ile Naymanlı Ketboğa itiraz ederek bunun geçerli bir mazeret olamayacağını söylediler.[490] Bunun üzerine Hülâgû, kışı kendisiyle beraber

---

[487] el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf, Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Azîz Muhammed'in oğlu ve el-Melikü'z-Zâhir Gāzî b. Selâhaddîn Eyyûbî'nin torunu idi.

[488] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 52; Humphreys, **age.**, s. 334-335.

[489] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 49; Hammâde, **age.**, s. 351; Humphreys, **age.**, s. 339; Yuvalı, **age.**, s. 166-167.

[490] İbn Haldûn, **age.**, s. 1453; Humphreys, **age.**, s. 339; Kılıç, **agt.**, s. 124-125. İbnü'l-Amîd (**age.**, s. 46) Hülâgû'nun zahirde el-Melikü'n-Nâsır'ın özrünü kabul ettiğini, ancak içten içe onun hakkında kötü düşündüğünü kaydetmektedir.

Azerbaycan'da geçiren el-Melikü'l-Azîz'e, babasına götürmesi için tehdit dolu bir mektup teslim etti. Mektup el-Melikü'n-Nâsır ile birlikte Suriye'nin ileri gelenlerinden Cemâleddîn b. Yağmur, Alâeddîn el-Kaymerî ve Husâmeddîn Kuştemür'e hitap ediyordu. Mektupta "Allâh'ın askerleri" olarak tavsif edilen ve birçok hanedana son vererek dünyanın altını üstüne getiren Moğolların çok kalabalık ordularla "fâsık ve fâcir" müslümanlar üzerine yürüyeceği haber verilmekte, kovalamanın Moğollara ve kaçmanın müslümanlara düştüğü, Moğolların sayı, silah ve cesaret bakımından çok kuvvetli olduğu, "kalplerinin dağ gibi ve sayılarının kum gibi olduğu", nice ülkeleri harap ve nice müslüman çocuğunu yetim bıraktıkları, müslümanların beddualarının Moğollara zarar vermeyeceği, Moğollardan kaçacak bir yer olmadığı belirtilmekteydi.[491] Hülâgû el-Melikü'l-Azîz'i değil, babasını yanına çağırıyordu. Elçilik heyetleri neticesiz müzakerelerde bulunuyor, İlhan ne olursa olsun el-Melikü'n-Nâsır'ı huzurunda istiyordu.[492]

el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf bizzat İlhan'ın nezdine gitmeye taraftardı, ancak Haleb ileri gelenleri buna engel olmaktaydılar. Bu yüzden el-Melikü'n-Nâsır tereddüt etmekte; gitmediği takdirde Hülâgû'nun hışmına uğrayacağı, giderse de kendi adamları tarafından suikaste uğrayacağı endişesiyle bocalamaktaydı. Hatta bu yüzden kendisi hastalanmış ve yarı felçli hale gelmişti.[493] Neticede el-Melikü'n-Nâsır, Moğollardan çekincesinden dolayı Haleb'den çıktı ve Dımaşk'a hareket etti. Bir yandan Dımaşk civarında müdafaa tedbirleri almakta, diğer yandan Sâhib Kemâleddîn Ömer İbnü'l-Adîm'i Kāhire'ye, Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mu'azzam Tûranşâh b. el-Melikü's-Sâlih'i devirmiş ve Mısır'ın idaresini ele geçirmiş olan Memlüklere göndererek yardım talep etmekteydi.[494] Haleb ise müdafaaya hazırlanıyordu. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin o sırada ihtiyar bir adam olan oğlu el-Melikü'l-Mu'azzam Fahreddîn Tûranşâh, el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un saltanat nâibi sıfatıyla Haleb'de bulunuyordu.[495] Bu arada -muhtemelen el-Melikü'n-

[491] Aksarâyî, **age.**, s. 40-42; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 37-38; Vassâf, **age.**, s. 23-24; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 40a-41a; Hammâde, **age.**, s. 353. Anlaşıldığına göre Hülâgû tarafından Haleb'e birden fazla mektup gönderilmiştir. Hülâgû'nun el-Melikü'n-Nâsır'a gönderdiği diğer mektuplar için bkz. Hammâde, **age.**, s. 352.
[492] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 573.
[493] Ebü'l-Ferec, **ae.**, II, a. yer.
[494] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 506.
[495] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 193; Yuvalı, **age.**, s. 169; Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 161-162; Cengiz Tomar, "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", **DİA**, XXIX, 78.

Nâsır'ın Haleb'deki ricâli tarafından- Hülâgû'nun tehditkar mektuplarına aynı siyakla mukabele edildi. Eyyûbîler tarafından Hülâgû'ya gönderilen ve Kur'ân âyetleri ile desteklenen mektup; Moğolların Allâh'ın hışmına uğramış bir kavim olduğunu, onların övündükleri katliam ve zulümlerin Firavun'un ve şeytanların hareketlerinden olduğunu, kâfirlerin elbette mahvolacaklarını ve ne pahasına olursa olsun Haleb'in Moğollara karşı koyacağını bildiriyordu.[496] İhtimaldir ki Moğolların tehditkar mektuplarına aynıyla mukabele edilmesi de Tûranşâh'ın emri ile gerçekleşmişti. Nitekim Moğolların Haleb kuşatması sırasında da onun yiğit bir idareci olduğu görülecektir.

el-Melikü'n-Nâsır'ın Eyyûbî ailesi içinde Moğollara karşı bazı ittifak girişimlerine dahil olduğuna da şahit olmaktayız. Meyyâfârıkîn hâkimi el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddîn Muhammed b. el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddîn Gāzî b. el-Melikü'l-Âdil,[497] idare ettiği toprakları emniyete almak maksadıyla tâbiiyet arz etmek üzere Karakurum'a gitmiş,[498] 655/1257 senesinde ülkesine dönerek bu kez Moğollara karşı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf ile ittifak aramaya başlamıştı. el-Melikü'n-Nâsır'a nispetle çok daha tedbirli bir siyâsî olan el-Melikü'l-Kâmil, kendi topraklarının bir Suriye seferi planlayan Hülâgû'nun yol güzergahında olduğunun farkında olmakla, ne olursa olsun buraları Moğollara bırakmamak, mümkünse müdafaaya hazırlanmak yolunda adımlar atmış; elindeki kaleleri güçlendirdiği gibi Türkiye Selçuklularının elinden Âmid'i (Diyârbekir) almıştı. Ancak evvelâ el-Melikü'l-Kâmil'e yardım sözü veren el-Melikü'n-Nâsır, ya Moğolların Haleb üzerine yürüyeceğini öğrenince yahut ordusunu harekete geçmeye ikna edemediğinden ötürü yardımdan vazgeçmişti.[499]

[496] Aksarâyî, **age.**, s. 42-45; Vassâf, **age.** (Osmanlıca trc.), vr. 41a-43a.
[497] Bu zat görüldüğü üzere Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin biraderi olan el-Melikü'l-Âdil'in torunu ve ismi daha evvel Moğollara karşı Gürcülerle ittifak bahsinde geçen Urfa ve Meyyâfârıkîn hâkimi el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddîn Gāzî'nin oğludur.
[498] el-Melikü'l-Kâmil Karakurum'da Mengü'nün nezdinde bulunduğu sırada kendisine sunulan şarabı içmemiş, sebebi sorulduğunda İslâm'da bunun haram ve yasak olduğu cevabını vermiş ve dinine bağlılığından dolayı Mengü tarafından taltif edilmişti. Bkz. Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 166.
[499] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 45; Yûnînî, **age.**, I, 91; Humphreys, **age.**, s. 340-341.

Bundan sonraki hadiseler el-Melikü'l-Kâmil'in tahmini doğrultusunda gelişmiş, Hülâgû Bağdâd'ın işgalinden hemen sonra[500] oğullarından Yoşmut'u, yanına İlkay Noyan ile Suntay'ı da katarak Meyyâfârıkîn üzerine göndermişti.[501] Yoşmut, el-Melikü'l-Kâmil'e ve Meyyâfârıkîn ahalisine emân vereceğini, buna karşılık onların da şehri teslim ederek il olmaları gerektiğini bildirmişti. Ancak el-Melikü'l-Kâmil Moğolların ahde vefa etmediklerini pek iyi bildiğinden ve şehir tahkimatının kuvvetli olmasına emniyet ettiğinden dolayı teslimi reddederek Moğollara, onlarla şehid oluncaya kadar cihâd edeceği cevabını vermişti.[502] Vakıa el-Melikü'l-Kâmil diğer Eyyûbî meliklerinden yardım alamamıştı, ancak onun ve şehir garnizonunun gösterdiği cesaret, muhacimleri iki seneye yakın müddetle şehir önünde beklemeye mecbur edecekti. Bu Meyyâfârıkîn muhasarası hakkında yeri geldiğinde tekrar malumat verilecektir.

4. el-Cezîre ve Suriye'nin İşgali

el-Cezîre ve Suriye'de bunlar olurken Hülâgû Tebriz'de bir yandan Suriye seferine hazırlanmakta, bir yandan da İran ve Irak harekâtı sırasında elde edilen ganimeti bir araya getirterek bunlardan birçok kıymetli emtiayı Mengü'ye göndermekteydi. İlhan İran Azerbaycanı'nda bulunduğu müddet zarfında Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü',[503] Fars Atabegi Sa'd b. Ebûbekir, Türkiye Selçuklu

[500] Cûzcânî'nin (**age. (Moğol İstilası)**, s. 167) rivayetine göre el-Melikü'l-Kâmil Halîfe'nin imdadına yetişmek için Meyyâfârıkîn askerleriyle birlikte yola çıkmış, ancak Bağdâd'ın düştüğü haberi üzerine çaresiz geri dönerek kendi kalelerini tahkime başlamıştı.

[501] Kiragos, **age.**, s. 209-210. Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 53) Meyyâfârıkîn kuşatmasının Suriye seferi sırasında başladığını söylemektedir. Ancak doğrusu Bağdâd'ın işgalinden hemen sonra Yoşmut ve diğer Moğol kumandanlarının burayı muhasara ettikleridir. Bkz. Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 196; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 240; Yuvalı, **age.**, s. 168-169.

[502] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 60-61.

[503] Bağdâd seferi sırasında Hülâgû'nun Musul'dan asker desteği istemesi üzerine Lü'lü', oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl'i 1000 süvari ile Moğol ordusuna muavenet için yollamıştı. Ancak belki de İslâm hilâfetini yerle bir etmeye giden putperest bir orduya yardım ettiği için müslümanlar tarafından kıyamete kadar lanetle anılma endişesi ile bu yardımı göndermekte gecikmişti. Hülâgû buna çok öfkelerek Lü'lü'ü ikiyüzlülükle suçlamış, Lü'lü' Bağdâd seferinden sonra Merâga taraflarına dönmüş olan Hülâgû'nun yanına çok kıymetli hediyelerle giderek kendini affettirmiş, İlhan'ın tahtının yanında bir sandalyeye oturtulmuş, hatta hediye olarak getirdiği inci küpeyi bizzat Hülâgû'nun kulağına takacak kadar İlhan ile yakınlaşmıştı. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 51; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 572; a. mlf., **Muhtasar**, s. 36; Eskikurt, **age.**, s. 119-120.

hükümdarı II. İzzeddîn Keykâvus ve müşterek hükümdar IV. Rükneddîn Kılıcarslan[504] gibi hâkimlerin itaatlerini kabul etti.[505]

4.1. el-Cezîre'de Vuku Bulan İşgaller

22 Ramazân 657/12 Eylül 1259 Cuma günü Tebriz'den hareket eden Moğol ordusunun öncü kuvvetine yine Ketboğa Noyan, sağ cenahına Şiktur (Sunkur) Noyan[506] kumanda ediyor, Suğuncak Noyan sol cenah kuvvetlerinin başında ve Hülâgû da merkezde bulunuyordu.[507] Hülâgû'nun yanından Musul'a döndükten çok

[504] Hülâgû II. İzzeddîn Keykâvus'a merkezi Konya olmak üzere Aksaray'dan Antalya sahillerine kadar olan bölgenin, IV. Rükneddîn Kılıcarslan'a da merkezi Tokat olmak üzere Kayseri'den bütün Dânişmendiyye vilayetinin (Sivas'tan Sinop ve Samsun sahillerine kadarki bölge) idaresini vermişti. Bkz. İbn Bîbî, **age.**, s. 584; Aksarâyî, **age.**, s. 46; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 573; Turan, **Türkiye**, s. 509.

[505] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 53; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 573; a. mlf., **Muhtasar**, s. 39.

[506] Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 53) yanlışlık eseri olarak Baycu'nun da Şiktur ile birlikte sağ cenahın idaresinde yer aldığını söylemiştir. Ancak Baycu o sırada artık hayatta değildi. Rivayete göre Bağdâd'ın işgalinden bir süre sonra Hülâgû, Baycu'nun Rum ülkesinin idaresinde istiklal peşinde olduğunu öğrenerek onu öldürtmüştü. Bkz. Nüveyrî, **age.**, XXVII, 259; Yuvalı, **age.**, s. 169.

[507] Ebü'l-Ferec'e (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 573; a. mlf., **Muhtasar**, s. 39) göre bu Moğol ordusu toplam 400.000 askerden oluşuyordu. Bu rakam şüphesiz mübalağalıdır. Bununla birlikte J. M. Smith'in ("'Ayn Jālūt", s. 310) Hülâgû'nun Suriye seferi sırasında emrinde bulunan Moğol ordusunun 6 tümen gibi az bir kuvvetten teşekkül ettiği yönündeki görüşüne de katılmıyoruz. Smith, Bağdâd seferi münasebetiyle yaptığı gibi sadece Reşîdüddîn'in verdiği kumandan isimlerinden hareketle Hülâgû'nun birliğiyle beraber 60.000 Moğol askerinin Suriye'ye hareket ettiği yönünde tahminde bulunmuştur. Bir kere Bağdâd seferi sırasında Moğol ordusunda bulunan tüm noyanların ismini zikreden Reşîdüddîn'in Suriye seferinde tekrar aynı isimleri zikretmekten imtina etmiş olma ihtimali mevcut olup, onun Suriye seferine katılan 6 tane kumandanın ismini vermiş olması bütün Moğol ordusunun 6 tümenden ibaret olduğunu düşünmemize neden olmamalıdır. İkincisi; Bağdâd seferinde Bağdâd ve Irak'ın büyük kısmı istîlâ edilmiş ve bunun için Hülâgû 15 tümen civarında askerle Hemedan'dan hareket etmişti. Oysa Suriye seferinde istîlâ edilecek yerler de Bağdâd kadar, belki ondan da ehemmiyetli yerlerdi. Çünkü buralar İslâm dünyasının siyâsî liderlerinin elinde bulunuyordu, buraların işgali müslümanlar için Bağdâd'dan daha büyük bir felaket olacaktı. Ayrıca Suriye'deki şehirler muhtemelen Bağdâd'dakinden daha güçlü askerî birliklerle korunuyordu. Kaldı ki müslümanların hilâfet merkezi tarümar olmuş olsa dahi hilâfet ailesi mensupları ancak Müslümanların siyâsî manada liderliğini üstlenmiş devletler eliyle eski makamlarına iade edilebilirlerdi. Nitekim bilahare Baybars bunu gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla İslâm dünyasında o yıllarda halen ayakta bulunan ve siyâsî manada gücü ellerinde bulunduran Eyyûbîlerin ve Memlüklerin ortadan kaldırılması yahut en azından tâbiiyete alınması demek, bütün el-Cezîre, Suriye ve Mısır'ın istîlâsı demekti. Böyle geniş bir coğrafyanın istîlâsı için İlhan, en az Bağdâd seferinde bulunan kadar Moğol askerine ihtiyaç duymuş olmalıdır. Son olarak Smith'in kaynaklığına başvurduğu Reşîdüddîn'de yahut diğer herhangi bir kaynakta Hülâgû'nun ordusunun büyük kısmını, mesela Smith'in iddia ettiği gibi 9 tümenini Azerbaycan'da bırakarak Suriye seferine çıktığına ("'Ayn Jālūt", s. 328) dair net bir bilginin bulunmadığını söyleyelim. İbnü'l-Amîd'in (**age.**, s. 48) Moğol ordusunun mevcudu hakkında el-Melikü'n-Nâsır'ın Dımaşk nâibi olan Zeyneddîn el-Hâfızî'nin sözlerinden naklettiği 200.000 rakamı yukarıdaki diğer rakamlardan daha mâkul olmakla birlikte; bizce yine mâkul olan, Suriye seferinde hazır bulunan Moğol ordusunun mevcudunun Bağdâd seferindeki gibi 15 tümen civarında olduğu kabul etmek olacaktır.

kısa süre sonra, 657 Şaban/1259 Temmuz tarihinde vefat eden Bedreddîn Lü'lü'ün[508] oğlu ve yeni Musul hâkimi el-Melikü's-Sâlih Rükneddîn İsmâ'îl de Âmid'i işgale memur edilmişti.[509] Yine orduda İlhan'a itaat arzetmiş Ermeni ve Gürcü hükümdarlarının birlikleri de bulunuyordu. Evvelâ emrindeki kuvvetlerle Van gölünün kuzeyinde yer alan Aladağ'a gelen İlhan, Ahlat ve Hakkâri bölgelerinde ikamet eden birçok müslüman Kürt'ü katlettirdi.[510] Bundan sonra batı yönünde ilerledi, Malatya'da Fırat'ı geçmek maksadıyla bir köprü yaptırdı. Akabinde güneye yönelen İlhan, ilerledikçe el-Bîre (Birecik), Kal'atü'r-Rûm[511] ve Kırkîsiyâ[512] bölgelerinde Fırat'ı geçmek için başka köprüler inşa ettirmekteydi.[513]

Hülâgû idaresindeki kuvvetler evvelâ Cizre'yi işgal ettiler. Ruha (Urfa) şehri kendiliğinden teslim oldu, Harran'a yürüyen Hülâgû ve ordusu burayı da emân ile teslim aldı. İç kaleye çekilen Harran garnizonu askerleri Moğollarla mücadeleye başladılarsa da bir süre sonra onlar da Ebü'l-Kāsım b. eş-Şeyh Ebûbekir el-Harrânî'yi araya koyarak emân talep ettiler. Bunu kabul eden Hülâgû şehir surlarını tahrip etmekle iktifa etti.[514] Düneysir (Kızıltepe) ve Nusaybin'de ise katliam gerçekleşti. el-Cezîre'deki en büyük yıkımlardan biri de Serûc'da (Suruç) vukua geldi; Serûclular Moğollara itimat etmemekte, teslimden önce muhakkak emân istemekteydiler. Ancak onların elçi göndermeyip şehri teslime yanaşmamaları Hülâgû'yu kızdırdı. Şehre zorla giren Moğollar korkunç bir katliam yaptılar.[515]

---

[508] Bedreddîn Lü'lü' 50 seneye yaklaşan Musul hâkimliğinden sonra 80 küsur (Hândmîr'e göre 90, Reşîdüddîn'e göre 96) yaşında vefat etmişti. Zaten ihtiyarlığı dolayısıyla Hülâgû tarafından Suriye seferine iştirakten muaf tutulmuş, Moğol ordusuna takviye olmak üzere oğlunu göndermesi emredilmişti. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 53, 65; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 198; Hândmîr, **age.**, III, 97.

[509] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 53; Spuler, **age.**, s. 66. el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl, Yoşmut'un Meyyâfârıkîn'i muhasaraya başladığı sıralarda Âmid'i muhasara etmiş olmalıdır. Zira Âmid şehri de Meyyâfârıkîn sahibi el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddîn Muhammed'in idaresindeydi. Hülâgû'nun el-Melikü'l-Kâmil'in elindeki bu iki şehri aynı anda kuşatmaya aldırarak şehirleri birbirine yardım etmekten alıkoymaya çalışmış olması muhtemeldir. Moğolların eline geçecek olan Âmid, İlhan tarafından Türkiye Selçuklularına bırakılacaktı. Bkz. Yınanç, "Diyarbekir", **İA**, III, 618.

[510] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 53.

[511] el-Bîre ile Sümeysat (Samsat) arasında, Fırat'ın batı yakasında kalan muhkem bir kaledir. Bkz. Yâkūt, **age.**, IV, 390.

[512] Habur'un Fırat'a döküldüğü mevkide bir beldedir. Yâkūt, **age.**, IV, 328.

[513] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 243-244; Ebü'l-Ferec, **Muhtasar**, s. 39.

[514] İzzeddîn İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, III/I, 60-61; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 69; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 573; Ahmet Demir, **Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi**, Kent Yayınları, İstanbul 2008, s. 113.

[515] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 573; a. mlf., **Muhtasar**, s. 39; Demir, **age.**, s. 113.

Rakka ve Caber kaleleri emân ile teslim alındı ise de teslime yanaşmayan Menbic, Serûc'dakine benzer bir katliamdan kurtulamadı.[516]

4.2. Haleb'in Muhasarası ve İşgali

Moğol ordusu muhtelif kollar halinde el-Cezîre'nin ve Kuzey Suriye'nin altını üstüne getirerek Haleb'e ilerlemekteydi. Nihayet 2 Safer 658/18 Ocak 1260 günü Moğol ordusunun bizzat İlhan tarafından kumanda edilen kalabalık kısmı Haleb'e yaklaştı. Hülâgû şehre elçiler göndererek; kendisinin el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un peşinde olduğunu, Haleblilerin şehrin kapılarını açarak şehre tayin edilecek Moğol şahnesini (şahne) kabul etmeleri halinde Haleb'e emân vereceğini bildirdi. Ancak Haleb muhafızı ihtiyar el-Melikü'l-Mu'azzam Tûranşâh b. Selâhaddîn-i Eyyûbî, Hülâgû'nun yaptığı bu son teslim teklifine *"Sana verecek kılıçtan başka bir şeyimiz yoktur, aramızdaki hükmü kılıçlar verecektir!"* şeklinde cesurâne cevap verdi.[517] Moğol ordusunun sayı bakımından kesretini haber alan Tûranşâh, şehirden çıkmak ve şehir önlerinde bir muharebe vermek istemediği halde bir kısım ümerânın kararıyla ve halktan gönüllülerin iştirakiyle Haleb önlerine gelen Moğol öncüleri ile karşılaşmak üzere isteksizce şehirden çıktı. Müslümanlar Moğollara saldırarak onları bir saat kadar takip ettiler, ancak Moğollar âdetleri olduğu üzere ansızın geri dönerek kendilerini takip eden müslümanlara büyük zayiat verdirdi.[518] Bundan sonra Hülâgû'nun asıl ordusu Haleb önünde ordugâh kurdu ve muhasara tertibatı aldıktan sonra harbe girişti. Urugtu Noyan Bâbü'l-Yehûd'da, Ketboğa Bâbü'r-Rûm'da, Suğuncak Bâbü Dımaşk'ta, Hülâgû ise Bâbü Antakya'da konuşlanmışlardı. Şehrin etrafına her zamanki gibi duvar ören Moğol askerleri yirmiden fazla mancınığın atışları ve fasılasız ok yağmuru ile Haleb'i yıpratmaya çalışmaktaydılar. Kuşatmanın yedinci günü olan 9 Safer/25 Ocak günü Bâbü'l-Irâk'tan şehre giren Moğol askerleri Bağdâd'dakini aratmayacak büyük bir katliama giriştiler. Beş gün süren yağma, katliam ve tecavüz neticesinde on binlerce müslüman şehid edildi, 100.000 civarında kadın ve çocuk ise esir alındı. Kaynaklarımız şehirde yolların şehid naaşları ile dolduğunu ve bu yüzden Moğol askerlerinin şehirde güçlükle yürüdüğünü

[516] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 574; a. mlf., **Muhtasar**, s. 39; Yuvalı, **age.**, s. 169.
[517] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 196; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 200-201; Ömerî, **age.**, XXVII, 251; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 386; Hammâde, **age.**, s. 354.
[518] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 194-195; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 574; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 200; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 70.

nakletmektedirler.[519] Esir alınan müslümanlar ise Haçlılara yahut Ermenilere satıldı. Haleb muhasarasına yardımcı kuvvetlerle iştirak eden ve el-Câmi'u'l-Kebîr'i kendi eli ile ateşe verme cinayetini işleyen Ermeni Kralı I. Hetum da Haleb ganimetinden hissedar oldu. Bundan başka Hülâgû; Haleb nevâhîsinden evvelce Ermenilerin elinde olup müslümanlar tarafından fethedilmiş toprakları Hetum'a, aynı şekilde Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde fethedilmiş olan Antakya Prinkepsliği topraklarını da Moğollara tâbi olmuş olan Antakya Prinkepsi ve Trablus Kontu VI. Bohemond'a iade etti.[520] 14 Safer/30 Ocak günü Hülâgû Haleb'deki müslüman katliamını durdurdu ve Şihâbeddîn b. Amrûn ile Alemeddîn Kaysar el-Mavsılî'nin evlerine, ayrıca Zeyneddîn es-Sûfî Hânkâhı ve yahûdîlerin havrasına iltica edenlere emân verdi. Buralara sığınan müslümanların sayısı 50.000'e baliğ olmuştu.[521] Tûranşâh ile bir kısım askerleri ise iç kaleye kapanarak takriben 40 gün daha müdafaayı sürdürdüler. 11 Rebîülevvel/25 Şubat'ta emân ile teslim olan garnizona dokunulmadı. Tûranşâh da bundan çok kısa süre sonra vefat etti.[522]

Haleb'deki kıyım Suriye'deki tüm müslümanları tedirgin etmişti. Civardaki pek çok nahiye ve köy boşaltılmıştı; müslümanlar güneye, Dımaşk ve Mısır taraflarına kaçıyorlardı. Muhtelif şehir ve kaleler de emân ile Moğol idaresine giriyordu. Bu cümleden olarak Azaz kalesi, henüz Haleb iç kalesinin muhasarası devam etmekte ve Hülâgû Haleb'de bulunmakta iken teslim oldu. Hama Eyyûbî

[519] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 49; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 197; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 53-54; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 203; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 201; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 386; Kiragos, **age.**, s. 211; Aknerli Grigor, **age.**, s. 36; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 574; a. mlf., **Muhtasar**, s. 39-40; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 245; Yûnînî, **age.**, I, 349; Vassâf, **age.**, s. 25; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 43a-43b; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 49-50; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 197; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 511; Aynî, **age.**, V, 231; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 70. İslâm kaynakları daha ziyade Hülâgû'nun Haleb'e emân verdiğini, şehrin sulhen teslim alınması akabinde de emânı bozduğunu ve Moğolların müslümanları kılıçtan geçirmeye başladığını nakletmektedirler.

[520] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 49; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 261; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 48; İbnü'l-Furât, **age.**, I, 50; **ae.**, II, 41; Grousset, **age.**, s. 364; Runciman, **age.**, III, 260-261; Humphreys, **age.**, s. 349.

[521] Ömerî, **age.**, XXVII, 251.

[522] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 49; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 54; Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 162-163. Haleb kalesi teslim alındığı vakit içerisinde Seyfeddîn Sekiz, Sungur el-Aşkar, Seyfeddîn Berâmık, Bedreddîn Begmiş, Gündoğdu es-Sağîr gibi evvelce Memlük sultanı İzzeddîn Aybek'ten kaçıp Kerek hâkimi el-Melikü'l-Muğîs'e iltica eden ve birtakım hadiseler neticesinde el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'a teslim edilerek onun tarafından hapsedilen Bahrî Memlük kumandanları da bulunuyordu. Hülâgû bunlara da eman vermiş, bunları ismini daha evvel Bağdâd'ın muhasarası münasebetiyle zikrettiğimiz Moğol ordusunun Hârizmşah asıllı kumandanı Sultançuk'un birliğine dahil etmişti. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 200; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 48-49; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 202; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 198; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 511; Aynî, **age.**, V, 238.

hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr Nâsırüddîn Muhammed'in evvelce Dımaşk taraflarına, el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un yanına gitmesi yüzünden başsız kalan Hama da anahtarlarını İlhan'a teslim ediyordu. Buraya Hülâgû tarafından Hz. Hâlid b. Velîd (ra) soyundan geldiği söylenen Husrevşâh adlı bir şahıs şahne tayin edildi.[523] Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddîn Mûsâ b. İbrâhîm b. Şîrkûh da, Haleb'in sukûtunu haber alması akabinde Mısır'a yönelecek olan el-Melikü'n-Nâsır'ın yanından ayrılarak Haleb'de bulunan Hülâgû'nun nezdine gelip itaat arz edince Hıms'ın idaresinde bırakıldı, ayrıca el-Melikü'n-Nâsır'ın evvelce kendisinden aldığı Tell-Bâşir de İlhan tarafından kendisine iade edildi.[524]

Haleb'in işgalinden sonra İlhan, Haleb hâkimliğine Fahreddîn es-Sâkî'yi getirmiş, şahne olarak da Tükal Bahşi'yi tayin etmiş ve -muhtemelen iç kalenin kuşatılması için bir miktar asker bıraktıktan sonra- Haleb'den ayrılarak Hârim'e hareket etmişti. Muhasara edilen Hârim'in ahalisi Hülâgû'nun emânına güvenmedikleri için Haleb idarecisi Fahreddîn es-Sâkî'nin Kur'ân-ı Kerîm'e el basarak ve hanımının boş olması üzerine yemin ederek kendilerine teminat vermesini istediler. Ancak bu işlemin gerçekleştirilmesinden hemen sonra bütün Hârim ahalisi bebeklerine kadar merhametsizce katledildi. Katliamdan sadece bir Ermeni kuyumcu kurtuldu.[525] Bundan sonra da İlhan'ın tekrar Haleb'e döndüğü anlaşılıyor.

4.3. el-Melikü'n-Nâsır'ın Firarı

Evvelce söylediğimiz gibi el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf, meşhur Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'i elçi olarak Mısır'a göndermiş ve Memlüklerden imdat talep etmişti. Ancak o sırada Mısır tahtında, ilk Memlük sultanı olan maktul İzzeddîn Aybek et-Türkmânî'nin genç yaştaki oğlu el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Alî bulunuyordu. Esasen Mısır'da Eyyûbî sultanı el-Melikü'l-Mu'azzam Tûranşâh'a

[523] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 198; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 262; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 51; Ömerî, **age.**, XXVII, 252; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 70; Aynî, **age.**, V, 232; Kılıç, **agt.**, s. 134-135.

[524] Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 202; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 262; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 511; Aynî, **age.**, V, 239; Eşref Buharalı, "Sarım Al-Dîn Özbek b. Abdullah Al-Eşrefi'nin Tatarların Adeti ve Ayn-ı Calut Savaşı Hakkındaki Rivayeti", **60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan**, (haz. E. Semih Yalçın), Berikan Elektronik Basım Yayım Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara 2003, s. 206-207.

[525] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 54; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 574-575; a. mlf., **Muhtasar**, s. 40; İzzeddîn İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, I/II, 69; Ömerî, **age.**, XXVII, 254; Mîrhând, **age.**, V, 1125; Hândmîr, **age.**, III, 98; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 49a.

darbe yaparak Mısır tahtını ele geçiren Memlükler ile el-Melikü'n-Nâsır'ın arası hiç de iyi değildi; -ileride anlatacağımız üzere- Memlükler ile Dımaşk Eyyûbîleri arasında muharebe de vukua gelmiş, güçlükle bir sulh ortamı temin edilebilmişti. Ancak Moğol tehdidi el-Melikü'n-Nâsır'ı hasmından yardım isteyecek vaziyete düşürmüştü. Mısır'daki anlaşmazlıklardan dolayı liderleri katledilmiş ve el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un hizmetine gelmiş olan el-Memâlîkü'l-Bahriyye (Bahrî Memlükler) ümerâsı ve hususan bunlardan Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî, Moğollarla savaşmaktan yanaydı. Öte yandan el-Melikü'n-Nâsır, böylesine tehlikeli bir anda vaktini şiirle uğraşarak zayi ediyordu. Bu sıralarda birçok Bedevî, Türk, Kürt ve Fars, ayrıca Bedreddîn Lü'lü'ün diğer oğlu ve Sincar hâkimi olan el-Melikü's-Sa'îd (el-Melikü'l-Muzaffer) Alâeddîn Alî, yine Hama sahibi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed Moğollarla cihâd için Dımaşk'ın kuzeydoğusundaki Berze'de bulunan Eyyûbî ordugâhında toplanmışlardı. Ancak Baybars'ın Sıffin civarındaki Balis'e ulaşan 8000 kişilik Moğol birliği ile meydan savaşı yapmak üzere el-Melikü'n-Nâsır'dan 3000 kişilik bir kuvvet istemesine karşın Sâhib Zeyneddîn el-Hâfızî, Moğol ordusunun toplamda müslüman kuvvetlerinden birkaç kat kalabalık olduğunu, İlhan'a itaatten başka yol olmadığını söylemekle İslâm kuvvetlerinin ve bilhassa zaten kararsız bir idareci olan el-Melikü'n-Nâsır'ın maneviyatını bozmuş, Baybars el-Bundukdârî bu sözler üzerine Zeyneddîn el-Hâfızî'ye kamçısıyla vurmuş ve *"Sizler müslümanların helâkine sebepsiniz!"* diyerek hakaret etmişti. Tam bu sıralarda el-Melikü'n-Nâsır'a kendi memlükleri olan Nâsıriyye tarafından bir suikast tertip edilince el-Melikü'n-Nâsır Dımaşk kalesine kaçmaya mecbur olmuştu. Bu Nâsıriyye memlükleri aslında el-Melikü'n-Nâsır'ı öldürmeyip tutuklamak ve onun yerine biraderi el-Melikü'z-Zâhir Gāzî'yi geçirmek istemişlerdi. el-Melikü'z-Zâhir ise kendi lehine başlatılan bu hareketten tedirgin vaziyette Gazze tarafına gitmiş, Nâsıriyye memlükleri de onun peşinden Gazze bölgesine doğru yola çıkmışlar, artık herkesten kuşkulanmakta olan el-Melikü'n-Nâsır'ın kendilerini de tutuklatmasından çekinen Bahriyye askerleri de aynı bölgeye hareket etmişlerdi. Berze'deki içtima müspet bir neticeye vesile olmamıştı, Moğolların karşısına çıkacak bir İslâm ordusu henüz bulunmamaktaydı. 9 Safer 658/25 Ocak 1260 tarihinde Haleb'in sukûtu haberini alınca büsbütün çaresizliğe düşen el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf da 15 Safer/31 Ocak günü Dımaşk'ı terkederek Gazze'ye doğru yola çıktı. Zeyneddîn el-Hâfızî'yi

şehrin başında bulunması için Dımaşk'a göndermişti.[526] Dımaşk halkı el-Melikü'n-Nâsır ayrılırken surların üzerinden ona beddua ediyorlar, *"Bizi Tatarlara lokma olarak bırakıp gidiyor musunuz"* diye haykırıyorlardı.[527] Böylece el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf, tıpkı Alâeddîn Muhammed Hârizmşah gibi nereye gideceğini kesin olarak bilmeksizin firara başlamış bulunuyordu.

4.4. Dımaşk'ın Teslim Olması ve Şehirdeki Hristiyanların Tavrı

Suriye'nin Haleb ile birlikte merkezi mesabesinde olan Dımaşk'ta korku ve yeis hâkimdi. el-Melikü'n-Nâsır'ın yokluğu şehri büyük ölçüde müdafaadan mahrum bırakmıştı. Dımaşk müslümanlarının bir kısmı 658/1260 senesi kışının şiddetli soğukları altında aileleri ve kıymetli eşyaları ile Mısır'a gitmeye çalışmaktaydı. Hülâgû için Dımaşk'ı işgal hiç de zor değildi. Şehir ileri gelenleri de Haleb'in başına gelenlerin kendi başlarına gelmesinden korkmaktaydı, Dımaşk'ta şehri harpsiz teslim etme fikri gündemdeydi. Zeyneddîn el-Hâfızî'nin başında bulunduğu şehir meclisi nihaî olarak şehrin Moğollara teslimine karar verdi; Dımaşk adına, o sırada Haleb'de bulunan İlhan'a arz-ı itaat etme vazifesi Kadı Muhyiddîn Yahyâ İbnü'z-Zekî'ye verildi. İbnü'z-Zekî Hülâgû ile görüşerek şehrin teslim olacağını haber verdikten ve Hülâgû tarafından Dımaşk kadılığı makamında bırakıldığı kendisine bildirildikten sonra 17 Safer/2 Şubat Pazartesi gecesi İlhan'ın murahhasları ile birlikte Dımaşk'a geldi, ertesi gün öğle namazından sonra da Hülâgû'nun halka emân verdiğine dair *yarlıg* okundu. Bundan tam bir ay sonra 17 Rebîülevvel/2 Mart günü Hülâgû tarafından bir miktar Moğol askerinin başında gönderilen ve şehrin ileri gelenlerince iyi karşılanan nâip Balaban es-Sırrî, bu kez halkı el-Meydânü'l-Ahdar'da toplayarak Dımaşk ve havalisine emân verildiğine dair bir ferman daha okuttu. Bu esnada yine Hülâgû tarafından gönderilen ve yanında Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum ile onun damadı Antakya Prinkepsi ve Trablus Kontu VI. Bohemond ve ayrıca Banyas ve Subeybe hâkimi olup Birecik kalesinde mahpus iken İlhan tarafından hapisten çıkarılarak onun hizmetine girmiş olan el-Melikü's-Saîd Hasan b. el-Melikü'l-Azîz

[526] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 48-49, 50; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 196; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 62; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 197; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 388; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 256; Aynî, **age.**, V, 233-234; Humphreys, **age.**, s. 346-351; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 259-260; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 20; Kılıç, **agt.**, s. 137-138.
[527] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 50.

Osmân[528] bulunan Ketboğa Dımaşk'a giriyordu. Baydara adlı Moğol kumandanı da Ketboğa'nın maiyetindeydi. Ketboğa'ya bağlı 12.000 kişiden müteşekkil Moğol birlikleri ise şehir yakınlarındaki el-Ğūta Mârrîn mevkiine ulaşmıştı.[529] 26 Rebîülevvel/11 Mart günü de el-Meydânü'l-Ahdar'da Kadı Kemâleddîn Ömer b. Bündâr et-Tiflîsî'nin Bilâd-ı Şâm Kâdi'l-Kudâtlığına ve ayrıca bütün bu bölgedeki evkâfın nezâreti vazifesine getirildiğine dair Hülâgû'nun *menşûr*u[530] okundu. Hülâgû böylece Ketboğa'yı Suriye bölgesi idarecisi tayin etmekle kalmamış, ona muavenet edecek adlî, mülkî ve askerî idarecileri de özellikle seçerek onun hizmetine vermişti. Ketboğa'nın Dımaşk kalesini ve hazinesini teslim almasıyla şehirde 7 ay sürecek Moğol hâkimiyeti başlamış oldu.[531]

Şehir harpsiz teslim olmuştu, ancak iki ay kadar sonra bazı emîrler isyan ederek iç kaleye çekildiler ve burada kuşatıldılar. Dımaşk'a girerken ordusunu yanına almamış ve sadece bir miktar askerle şehre duhul etmiş olan Ketboğa,[532] Dımaşk kalesindeki isyanı haber alır almaz kaleyi muhasara altına almıştı. Kalede bulunan mancınıklara mukabil, Moğol askerleri kalenin batı tarafına getirdikleri 20 mancınıkla kaleyi fasılasız taş yağmuruna tuttular. Uzun süre mukavemet edemeyen kale 15 Cemâziyelevvel/28 Nisan'da teslim oldu ve tahrip edildi; kaleyi savunanların başında bulunan Nakîb Cemâleddîn b. es-Sayrafî el-Halebî ile Emîr Bedreddîn Muhammed b. Karaca ise esir alındılar.[533] Şehrin teslim olmasında en büyük paya sahip olanlardan biri, Zeyneddîn el-Hâfızî, Fahreddîn es-Sâkî'den boşalan Haleb

[528] Hülâgû el-Melikü's-Saîd'i Ketboğa'ya müşavir tayin etmiş, eskiden ona ait olan Subeybe ve Banyas'ı ona iade etmesini Ketboğa'ya emretmişti. Bkz. İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 51.

[529] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 203; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 51; Kiragos, **age.**, s. 211; Vardan, **Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 233; Aknerli Grigor, **age.**, s. 36; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 48; Yûnînî, **age.**, I, 349-350; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 263; Ömerî, **age.**, XXVII, 253; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 512; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 70-71; Mîrhând, **age.**, V, 1125; Hândmîr, **age.**, III, 98; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 49a; Humphreys, **age.**, s. 353; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 263-264; Yuvalı, **age.**, s. 170. Ermeni kaynakları Hülâgû'nun bizzat Dımaşk'ı ele geçirdiğini söylerlerse de bu yanlıştır. Aknerli Grigor (**age.**, a. yer) uydurma haberlerin naklinde daha da ileri giderek Hülâgû'nun Kudüs'ü ele geçirip Kutsal Mezar kilisesinde secde ettiğini iddia etmektedir.

[530] Hükümdar tarafından yapılan tayin, vazife yahut muafiyetleri bildiren yahut iktâ tevcihlerini gösteren belge manasında kullanılan *menşûr* hakkında bilgi için bkz. Özaydın, "Menşur", **DİA**, XXIX, 148-149.

[531] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 204; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 51; Vassâf, **age.**, s. 26.

[532] Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 264.

[533] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 52; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 202; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 263; Zehebî, **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 387; Aynî, **age.**, V, 236-237.

idareciliği mansıbına getirildi.[534] Dımaşk'a İlbasan[535] adlı bir Moğol şahnesi bırakıldığı gibi, onun yanına Kadı Şemseddîn-i Kûmî, Alâeddîn-i Câsî ve Cemâleddîn Kadakay-ı Kazvînî nöker[536] tayin edildi.[537] Kendisine Tedmür ve Rahbe bölgeleri de verilen Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ da Suriye bölgesinde İlhan'ın nâibi olarak bırakıldı ve Dımaşk'a yerleşti.[538]

Dımaşk ahalisine eman verilmişti, ancak -birçok kaynağımızın aktardığı üzere- Moğol askerlerinin müslümanlara herhangi tacizde bulunmamalarına mukabil yerli hristiyanlar[539] işgalden sonraki süreçte dîn-i İslâm'ı ve mukaddesatını tahkir edecek şenaatlerde bulunmakta, müslümanları türlü eziyetlere düçar etmekteydiler. Nastûrî Ketboğa Noyan, yanında I. Hetum ve VI. Bohemond ile askerleri bulunduğu halde şehre duhul etmişti. Altı asırdır ilk kez hristiyan hükümdarlar Dımaşk'a böyle muzafferâne giriyorlardı.[540] Şehirde hristiyan idarecilerin mevcudiyeti, bu yerli hristiyanlara hareket serbestîsi temin edebilirdi. Bir asra yakındır Haçlılarla cihâdın öncü isimlerine payitahtlık yapmakta olan bu şehri hristiyan kumandan ve hükümdarlar eliyle teslim alan ve karılarından rütbece en kıdemlisi de Nastûrî olan İlhan, yerli hristiyanların zannınca, mutlaka hristiyanların selametini düşünmekte ve müslümanlara böylece bir ders vermekteydi. Bu yüzden Dımaşk'ın bu yolla zaptının

---

[534] Reşîdüddîn'in (**age. (İlhanlılar)**, s. 54) dediğine göre mezkûr Fahreddîn, Haleb ahalisinin şikayetleri üzerine azledilmiş ve öldürülmüştü. Ebü'l-Ferec'e (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 575) göre ise Fahreddîn, Hârim ahalisine emân verileceği hususunda onlara yemin ettikten hemen sonra, bu emânı bozarak Hârim halkını katleden Hülâgû tarafından Hârim'de öldürülmüştü. Belki de Hülâgû'nun Fahreddîn'i katlettirmekten maksadı, onun tarafından Hârim ahalisine verilen yeminin mesuliyetinden kurtulmaktı. Bkz. Deguignes, **age.**, VI, 19.

[535] Kaynaklarımızda "İlsaban" (Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 205), "Elsaban" (Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 48), "İlban" (Yûnînî, **age.**, I, 362), "İlsitan" (İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 51), "Abalsiyan" (İbn Kesîr, **age.**, XIII, 387) ve "İlsinan" (Aynî, **age.**, V, 242) gibi şekillerde geçen bu ismin doğru telaffuzu herhalde İlbasan olmalıdır. Bununla birlikte bu kişinin İbnü'l-Amîd'in (**age.**, s. 51) ismini "Balaban es-Sırrî" şeklinde imla ettiği nâip ile aynı kişi olması ve kaynaklarımızın bu ismi muhtelif şekillerde yazmalarının karışıklığa sebebiyet vermiş olması ihtimali vardır. Kaynakların ekserisinin bu ismi "İlbasan" kelimesine yakın şekilde yazması sebebiyle biz de "İlbasan" kullanımını tercih ettik.

[536] Türklerde ve Moğollarda han ve kabile reislerine hizmet eden bağımsız askerler olan nökerler genelde hanların hassa askerleri olarak tebarüz etmiştir. Ancak bunlar köle olmayıp dilediklerinde hanın emrinden ayrılabilirlerdi. Sadakatin esas olduğu nökerlik, yüksek rütbeli subaylar ve idareciler yetiştiren bir müesseseydi. Nökerler ordu kumandanlığı, elçilik ve şehir idareciliği yapabilirlerdi. Nökerlik hakkında geniş malumat için bkz. Vladimirtsov, **age.**, s. 133-146; Zerrin Günal, "Nöker", **DİA**, XXXIII, 216-217.

[537] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 205; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 54.

[538] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 49; Yûnînî, **age.**, I, 356; **ae.**, II, 312; Aynî, **age.**, V, 239.

[539] Bu hristiyanlar ekseriyetle Ya'kūbîler (Süryânîler) idi. Bkz. M. C. Şehâbeddin Tekindağ, "Kutuz", **İA**, VI, 1058.

[540] Runciman, **age.**, III, 261-262.

Şark hristiyanlarını sevince boğduğuna ve onlar tarafından bunun "hristiyanlığın zaferi" addedildiğine şüphe yoktur. Esasen Ketboğa İsmâilî harekâtından beri Moğol ordusunun mukaddemesine kumanda ediyordu, Bağdâd ve Haleb işgallerinde de mühim rol oynamıştı. Dolayısıyla Dımaşk'a İlhan'ı temsilen ve öncü olarak onun irsal edilmesi tabiî karşılanabilir. Ancak Ketboğa'nın yanına Ermeni kralı ile Antakya prinkepsi ve Trablus kontu olan şahsı vermesinin, İlhan'ın hristiyanları müslümanlara karşı himaye eder görünme siyasetinin bir parçası olabileceği ve bu siyasette Tokuz Hatun'un tesirinin olduğu da akla gelmektedir.[541]

Dımaşk hristiyanları Moğolların gelişinden memnundu; ancak onların bu memnuniyetlerini özellikle şehrin teslimiden birkaç ay sonra, Ramazân'da türlü taşkınlıklarla dışarı aksettirmeleri feci manzaralar ortaya çıkardı. Hülâgû'nun verdiği emândan sonra başlarının üzerinde haçlar taşıdıkları halde Bâbü't-Tûmâ'dan geçen ve başlarında papazları olduğu halde şehrin sokaklarında dolaşan hristiyan gruplar sahih dinin hristiyanlık olduğunu haykırmakta ve dîn-i İslâm'ı alenen tahkir etmekte; dahası müslümanların evlerinin ve mescidlerinin kapılarına, yolda rastladıkları müslümanların yüzlerine ve kıyafetlerine şarap dökmekte,[542] müslümanları cebren haça kıyam ettirmekte ve daha başka fevâhişi irtikap etmekteydiler. Bazı hristiyanlar da Dımaşk'taki çarşıların kemerleri arasında haykırarak hristiyanlığa methiyeler düzüyorlardı. Müslümanlar kendi dükkanlarının önünde haça tâzim etmeye zorlanmakta, kıyam ve tâzim etmeyen müslümanların dükkanlarının kapıları ateşe verilmekteydi. Çanlar çalarak sokaklarda dolaşan Dımaşk hristiyanları Şeyh Ebü'l-Beyân hankâhını (Ribâtu'l-Beyâniyye) ve Derbü'l-Hacer'deki mescidi de şarapla kirlettiler. el-Câmi'u'l-Emeviyye'de de aynı rezaletler yaşandı. Bu esnada Meryem Kilisesi'nde çanlar çalıyor, Dımaşk'ın Moğol hâkimiyetine girişiyle Müslümanların

[541] Nitekim Ermeni Vardan'ın (**Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 242) Tokuz Hatun'un 663/1265'teki ölümü münasebetiyle kurduğu *"Tokuz Hatun'un vefatıyla bütün hristiyan âlemi büyük bir ümitsizliğe düştü. Hülâgû'nun hristiyanlara karşı beslediği muhabbetin ancak Tokuz Hatun'un delâleti ile olduğuna kânî idik. Bundan başka, kilisenin gittikçe daha ziyade yükseleceğini de ümit ediyorduk."* cümlesi buna delildir. Diğer bazı Şark hristiyan kaynakları da Tokuz Hatun'un hristiyanların hâmisi olduğunu ve onun ölümü ile hristiyanların büyük kedere düştüklerini söylemektedirler. Bkz. Kiragos, **age.**, s. 217; Aknerli Grigor, **age.**, s. 37. Yine Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 584-585) Hülâgû ve Tokuz Hatun'un ölümleri ile hristiyanlığın iki büyük ışığının söndüğünü ve dolayısıyla hristiyanların onların ölümlerinden müteessir olduğunu kaydetmektedir.

[542] Şeyh Yûnînî (**age.**, I, 363-364) ve Hâfız Zehebî (**Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 59), yine bir tarihçi olan Şemseddîn İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 739/1338) babasının o sene Ramazân ayının ikinci Cuma günü namaz kılmakta olan müslümanların üzerine hristiyanların şarap döktüklerini gördüğünü ve teessüründen dükkanına varıncaya kadar ağladığını hazin bir şekilde anlatmaktadırlar.

zelil vaziyete düşmeleri hristiyanlara tebşir ediliyordu. Bu olaylar sebebiyle Derbü'r-Reyhân'da müslümanlar ile hristiyanlar arasında arbede vukua geldi. Müslümanlar bu küçük düşürücü hadiseleri Moğol şahnesi İlbasan'a şikayet ettilerse de şahne hristiyanların tarafını tutarak müslümanları tahkir etti. Moğollardan cesaret alan bu hristiyanlar, şehirdeki mescidleri yıkma planları[543] da yapmaya başlamışlardı.[544]

Bu suretle Suriye'nin istîlâsı da büyük ölçüde tamamlanmış oluyordu. İki seneden kısa sürede İlhan Hülâgû büyük bir güçlükle karşılaşmaksızın Irak ve Suriye'yi işgale muvaffak olmuştu. Ortadoğu'daki müslüman varlığı hiç olmadığı kadar zor zamanlar geçirmekteydi. Moğollar hedefledikleri kaleleri bir bir düşürmekte, sayısız müslüman kılıçtan geçirilmekte, müslümanların canı, ırzı ve malı Moğolların ve onlarla müştereken hareket eden Ermeni ve Gürcü askerlerinin vicdanına kalmaktaydı. İslâm mukaddesatı ayaklar altına alınmakta ve bu durumdan son derece memnun Şark hristiyanları Moğol muzafferiyeti için dua etmekteydi. Bu müstevli güce karşı duracak müslüman bir hükümdar bulunmamaktaydı; el-Cezîre ve Suriye hâkimleri ekseriyetle Hülâgû'nun emrindeydi. Türkiye tahtının iki müşterek hükümdarı dahi Suriye seferinde İlhan'a hizmet ediyordu.[545] İlhan'ın Ortadoğu'da topraklarını istîlâ etmediği tek İslâm devleti kalmıştı: Mısır'daki Memlük Devleti. Ancak Hülâgû tam da Mısır'ın işgaline hazırlandığı sırada Büyük Moğol İmparatorluğu'nun doğusunda gerçekleşecek olaylar Hülâgû'yu bizzat Mısır'ı ele

---

[543] Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 517) bu hristiyanların daha da ileri giderek kendi kiliselerine civar olan bazı mescidleri ve ezan mahallerini tahrip ettiklerini bildirmektedir.

[544] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 208; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213; Yûnînî, **age.**, I, 362-363; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 204; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 387-388; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 59-60; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; Aynî, **age.**, V, 242-243; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 75. Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 512) aynı hadiseleri anlattığı yerde Ketboğa'nın şikayet için kendisine müracaat eden müslümanlardan bazılarına dayak attırdığını, hristiyanları müdafaa ve onların kiliselerini tâzim ettiğini söylemiştir. Bedreddîn el-Aynî (**age.**, V, 242) de şahne İlbasan'ın Dımaşk hristiyanları ile birlikte Meryem Kilisesi'ni ziyaret ettiğini ve hristiyanları himaye ettiğini bildirmektedir. Bu nakiller şahne İlbasan'ın da hristiyan olması ihtimalini akla getirmekle beraber, şahne hristiyan olsun ya da olmasın söz konusu hadiselerden Hülâgû'nun Dımaşk hristiyanlarına riayet edilmesi şeklinde bir emir verdiği ve şahnenin de bu emri tatbik ettiği anlaşılmaktadır.

[545] Ebü'l-Ferec (**Muhtasar**, s. 39) İlhan ile birlikte sefere çıkmış olan II. İzzeddîn Keykâvus ve IV. Rükneddîn Kılıcarslan'ın Fırat kıyılarında Moğol ordusundan ayrılarak memleketlerine döndüklerini söylerse de, İbn Bîbî (**age.**, s. 584-585) her iki Türkiye hükümdarının da Haleb'in işgalinde İlhan ile beraber bulunduğunu ve onun Azerbaycan'a döndüğü sırada onların da ülkelerine döndüğünü kaydetmektedir. İbn Dokmak (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 255) da bu Türkiye hükümdarlarının Haleb'in işgalinde hazır bulunduğunu belirtmiştir. Bu nakil için ayrıca bkz. Kaymaz, **İdare Mekanizmasının Rolü**, s. 144; İlhan Erdem, **Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 167-168.

geçirmekten alıkoyacak ve tarihin akışını değiştiren hadiseler silsilesinin başlangıç noktasını teşkil edecekti.

İKİNCİ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI ARİFESİNDE MOĞOL VE MEMLÜK CEPHELERİNDE DURUM

A. MOĞOL CEPHESİNDE DURUM

1. Hülâgû'nun Suriye Seferinden Dönüşü ve Bu Sırada Vuku Bulan Hadiseler

1.1. Mengü'nün Ölümü ve Moğol Tahtı İçin Başlayan Mücadele

Evvelce Moğol büyük hanı Mengü'nün Hülâgû'yu batıdaki İslâm ülkeleri üzerine, diğer bir kardeşi Kubilay'ı da Çin, Kore ve Japonya'yı istîlâ maksadı ile doğuya gönderdiğinden bahsetmiştik. Kubilay Çin'de hüküm süren Song İmparatorluğu üzerine mahut seferine çıkmıştı, ancak batıda kardeşi Hülâgû'nun elde ettiği muvaffakiyetlerin bir benzerini elde edememekteydi. Song Devleti'nin Çin'i Moğollara teslim etmeme hususundaki gayretkeşliğine Kubilay'ın gut hastalığından çektiği ıstırap eklenince Çin seferi akamete uğrar gibi olmuş, bu yüzden Mengü, küçük kardeşlerinden Arık Buka'yı Karakurum'da bırakarak, Cengiz'in sayıları artık epey ziyadeleşmiş olan torunlarının kumanda ettiği kalabalık ordularla[546] bizzat Çin seferine azmetmişti.[547] Ordusunu muhtelif kollara ayıran Mengü, Song İmparatorluğu'nu kuzey, güney ve batıdan çepeçevre kuşatmaya, Si-şuan'a girmeye, Pao-ning'i ve daha birçok mühim mevkii işgale muvaffak oldu. Çin seferi süratle devam etmekte ve Song Devleti tazyik edilmekte iken Büyük Moğol İmparatorluğu'nun siyâsî vaziyetine en şarktaki sınırlarından Mısır hudutlarına kadar tesir edecek bir hadise gerçekleşti: Ho-çeu'yu muhasara etmekte olan Mengü, Moğol askerlerinin birçoğunun hayatına mal olan kolera ve dizanteriden korunmak için

[546] Reşîdüddîn (**age.**, II, 414) mübalağalı olarak 60 tümen (600.000) askerden bahsetmektedir.
[547] Reşîdüddîn, **age.**, II, 413-415; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 577-578; a. mlf., **Muhtasar**, s. 42; Grousset, **age.**, s. 291.

sürekli şarap içtiğinden dolayı 19 Şâbân 657/11 Ağustos 1259'da[548] fenalaşarak öldü. 9 sene Moğol tahtında bulunmuş olan Mengü öldüğünde 52 yaşındaydı.[549]

Moğol büyük hanının Ho-çeu'daki ölümü onun biri Moğolistan'da tahta vekalet eden, diğeri ise Çin seferinde bulunan iki biraderini; Arık Buka ile Kubilay'ı hanlık meselesinde karşı karşıya getirmişti. Arık Buka ağabeyinin tahtın muhafazasını kendisine bıraktığını ve hanlığa kendisinin layık olduğunu iddia etmekteydi.[550] Kubilay ise Mengü'nün ölüm haberini aldıktan sonra Song İmparatorluğu ile mütareke yapmış, ordusu ile Karakurum'a dönme zahmetine dahi girmeksizin sadece yanında bulunan Cengiz ahfadından kumandanlar ile bir kurultay tertip etmiş ve Çin-Moğolistan sınırında bulunan Kai Ming Fu'da 4 Haziran 1260 tarihinde kaanlığını ilan etmişti. Kısa süre sonra Arık Buka tarafından Kubilay'a gelen elçilerden Arık Buka'nın da Moğolistan'da han seçildiği öğrenildi. Ancak o da Kubilay gibi, hem de Kubilay'dan evvel asılsız bir kurultay toplamış, han ailesinin birçok ferdi olmaksızın kendisini Moğol hanı seçtirmiş; üstelik Berke ve Hülâgû'nun da kendisinin hanlığına rey verdiklerini iddia ederek uzak ülkelerin istîlâsı ile meşgul bulunan hanedan mensuplarına, özellikle han ailesinde hususi bir mevkie sahip Ögedey'in çocuklarına kendisinin han seçildiğini bildirmiş ve Kubilay'a itaat

[548] Grousset, **age.**, s. 292. Reşîdüddîn (**age.**, II, 416) yanlışlıkla Mengü'nün ölüm tarihini Muharrem 655/Ocak 1257 olarak vermiştir. Vassâf'ın (**age.**, s. 1) verdiği tarih ise 656/1258 senesi sonlarıdır. Ancak bu iki tarihin de Mengü'nün ölüm tarihi olabileceği şüphelidir. Zira -ileride göreceğimiz üzere- 658/1260 senesinde Kuzey Suriye'de bulunan Hülâgû, ağabeyinin ölüm haberini burada almıştır. İlhan'ın, büyük hanın ölümü gibi Moğol İmparatorluğu'nun istikbalini doğrudan alakadar edecek bir hadiseden Reşîdüddîn ve Vassâf'ın işaret ettikleri gibi iki veya üç sene sonra haberdar olmuş olması mantıksızdır.

[549] Reşîdüddîn, **age.**, II, 415-416; Grousset, **age.**, s. 292; Roux, **age.**, s. 323. Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 152) Mengü'nün Çin ordusuna mağlup olduğunu, askerleriyle birlikte etrafı bataklıkla çevrili bir dağa iltica ettiğini ve burada açlıktan helak olduklarını söylemektedir. Aslında Reşîdüddîn'in rivayeti ile birlikte düşünüldüğünde Cûzcânî'nin nakli hakikate büsbütün aykırı görünmemektedir. Zira Moğol ordusunu kırıp geçiren salgının sebebi, ordunun muhasara sırasında bataklıklı bir mevzide konuşlanmak durumunda kalması yahut sıkıştırılması olabilir. Hândmîr (**age.**, III, 61; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 33a) de Reşîdüddîn'in naklini tekrarlamakta ve Mengü'nün hastalıktan korunmak için yedi gün boyunca şarap içerek fenalaştığını kaydetmektedir. Ebü'l-Ferec'in (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 578; a. mlf., **Muhtasar**, s. 42-43) nakli bunlardan bambaşkadır; o Mengü'nün Çin imparatoru ile yaptığı muharebede kendisine isabet eden bir ok ile öldüğünü iddia etmektedir. Muahhar kaynaklar ise ekseriyetle Mengü'nün dizanteriden dolayı öldüğüne kanaat getirmişlerdir. Bkz. Grousset, **age.**, a. yer; Roux, **age.**, a. yer. Deguignes'e (**age.**, V, 237) göre ise Mengü, Ho-çeu muhasarasında Moğol ordusuna çok zayiat verdiren bir fırtına esnasında ölmüştür. Ancak Mengü'nün salgın dolayısıyla ölmüş olması ihtimali daha kuvvetlidir.

[550] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 51; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 578; a. mlf., **Muhtasar**, s. 43.

etmemeleri yönünde çağrıda bulunmuştu. Haliyle bu durum, hanedan mensupları arasında bloklaşmaya sebep oldu.[551]

Han ailesi dahilinde bir mesele daha mevcuttu. Batu'nun 1256'daki ölümünden sonra Çoçi ulusunun yani Altın Orda'nın başına geçen Berke Han (1256-1266) ile onun amcasının oğlu İlhan Hülâgû arasında Azerbaycan topraklarının hâkimiyeti üzerinde bir anlaşmazlık söz konusuydu. Burası Çoçi ulusuna aitti, İran'da yeni bir devlet teşkil eden İlhanlıların burayı ilhakı, Altın Orda'nın hukukuna resmen tecavüz manasına geliyordu. Çoçi oğullarının Irak seferinde İlhanlı ordusunda hizmetleri geçmişti; Berke, Irak seferinin Altın Orda'ya düşecek ganimeti olarak da gördüğü Azerbaycan'ı kesinlikle İlhan'a bırakma niyetinde değildi.[552] İşte bu Azerbaycan meselesi, payitahtı Tebriz'de bulunan İlhanlılar Devleti için ciddi bir problem teşkil ediyordu. Bu ülkenin ticaret hacmi yüksek bir coğrafyada bulunması da iki amca çocuğunun mezkûr topraklar üzerindeki hırslarını bilemekteydi.[553] Batu'nun ölümü akabinde Altın Orda kumandanlarından bazıları Hülâgû'ya yakasız gömlek ve kılıçsız kın göndermişler, böylece Altın Orda tahtının boş olduğunu haber vermişlerdi. Bu bir nevi tahta davet yahut en azından İlhan'ın Altın Orda'yı tahakküme alması için yapılmış bir çağrıydı. Ancak teşebbüste bulunmasına rağmen Hülâgû'nun Altın Orda tahtını ele geçirmesi mümkün olmamıştı.[554] Mezkûr hadise de evvelce Berke ile Hülâgû arasında bir gerginlik husule getirmişti. Bundan başka, -her ne kadar Bağdâd seferine iştirak etmişse de- Berke samimi bir müslümandı;[555]

---

[551] Reşîdüddîn, **age.**, II, 424-428; D'ohsson, **age.**, s. 218-219; Grousset, **age.**, s. 293-294; Roux, **age.**, s. 350-351.

[552] Aslında Cengiz yasasına göre işgal edilen toprakların beşte ikisinin büyük hana, beşte birinin de Batu'nun ulusuna verilmesi lazımdı. Evvelce Altın Orda'ya ait olan Azerbaycan'ın iadesi ile mesele halledilebilirdi. Oysa Hülâgû İran ve Irak'ı istîlâ ettiği halde bu yasaya uymamış ve Berke'ye herhangi toprak bağışında bulunmamıştır. Bkz. Fatih Orta, "Berke Han Zamanında Altın Orda Hanlığı-İlhanlı Hanlığı İlişkileri", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, LVI/334, (Ekim 2014), s. 63.

[553] A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (trc. Hasan Eren), TTK, Ankara 2000, s. 40-41; Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", **age.**, s. 101; Orta, agm., s. 62-63; Barthold, "Berke", **İA**, II, 554. Muahhar araştırmacı J. M. Smith ("'Ayn Jālūt", s. 328) bu Azerbaycan meselesini hiç dikkate almamış olmalı ki, Arık Buka ile Kubilay arasındaki taht mücadelesi evvelinde Hülâgû ve Berke arasında düşmanlık için hiçbir sebep olmadığını söylemektedir.

[554] İlknur Bozkır, **Ötemiş Hācı'nın Çingiz nāmesi ve Dil Husûsiyetleri**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2006, s. 114-115.

[555] Berke'nin ordugâhında şarap içilmediği ve her süvarinin yanında bir seccade bulundurduğu gibi mübalağalı rivayetleri bir tarafa, Cûzcânî'nin (**age. (Moğol İstilası)**, s. 181-186) Berke'nin İslâm dinine samimiyetle bağlı olduğuna dair verdiği bilgiler kesinlikle kayda değerdir. Berke sadece Cengiz yasasına birçok noktada muhalefet ederek Şerî'at-ı Muhammediyye'yi icra ile kalmamış, Altın Orda ileri gelenleri arasında İslâmiyeti yayma gayretinde de bulunmuştur. Dolayısıyla muahhar

başta Emîrü'l-Mü'minîn Müsta'sım-Billâh'ın katli olmak üzere Hülâgû'nun İslâm ülkelerinde icra ettiği zulümleri kesinlikle tasvip etmiyor, Hülâgû'dan müslümanların kanlarını dava ediyordu.[556] Bütün bunlarla birlikte Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki belki en büyük sıkıntı, büyük hanın intihabı meselesindeydi. Mengü Han'ın ölüm haberi Suriye'ye ulaşır ulaşmaz Hülâgû'nun ordularını toplayıp Azerbaycan havalisine dönmesi gerekecekti. Çünkü kendisi, her ikisi de kardeşi olan han adaylarından Kubilay'ı destekleyecek, Berke ise Arık Buka'nın hanlığını arzu edecekti.[557] Hülâgû'nun desteklediği adayın galip gelmesi İlhanlıları rahatlatacak, belki de karşıt adayın destekçisi olan Altın Orda'nın İlhanlılar ile rekabetini sona erdirecek, onları Azerbaycan üzerindeki emellerinden kıyamete kadar vazgeçirecekti. Kubilay büyük han olduğu vakit Hülâgû endişesiz bir şekilde topraklarını ardında bırakarak Mısır üzerine yürümekle Ortadoğu seferini itmam edebilirdi. Ancak Arık Buka'nın da han olması nihayet ihtimal dahilindeydi.[558] Bunun olması demek İlhanlı siyasetinin yönünün büsbütün değişmesi demekti. Böyle bir durumda esas toprakları İran ve Azerbaycan'da bulunan İlhanlı Devleti, Arık Buka'nın Berke'ye vereceği salâhiyetler sonucunda kurulduğu yerdeki asıl topraklarının tasarrufunu yitirebilirdi. Bu sebeple Hülâgû, aslında ne doğrudan Kubilay'ı ve ne de Moğol tahtını düşünmeksizin, fakat kendi tahtının ve topraklarının selameti için endişelenerek Azerbaycan'a hareket edecekti. Hiç şüphesiz bu hareketinin altında hanlık mücadelesi dolayısıyla vukua gelecek hadiseleri yakından takip etme arzusu da yatıyordu.[559] Eğer -mesela Nüveyrî'nin dediği gibi- gerçekten hanlığı kendisi için isteseydi[560] ne olursa olsun Karakurum'a doğru yola devam ederdi. Ancak Hülâgû, büyük hanın kimliğinin netleşmediği karmaşık bir süreçte, kuzeyden Altın Orda tarafından her an tehlikenin gelebileceği düşüncesiye İlhanlı Devleti'nin merkezini

araştırmacılar da Berke'nin İslâm hamiyetine sahip samimi bir müslüman olduğu hususunda Cûzcânî ile hemfikirdirler. Bkz. Grousset, **age.**, s. 367, 396; Yakubovskiy, **age.**, s. 100-101; Roux, **age.**, s. 343.

[556] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 68.

[557] Nadir Devlet, "Altın Ordu", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, IX, s. 107; Yuvalı, **age.**, s. 172.

[558] Kubilay ile Arık Buka arasında meydana gelen savaşlardan sonra Moğol tahtına Kubilay geçecekti. İki kardeş arasındaki mücadele hakkında tafsilat için bkz. Reşîdüddîn, **age.**, II, 428-435; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 577-578; a. mlf., **Muhtasar**, s. 42-43; Grousset, **age.**, s. 293-294.

[559] Kılıç, **agt.**, s. 142.

[560] Nüveyrî, **age.**, XXVII, 264. Ancak Grousset'in (**age.**, s. 365) de dediği gibi Hülâgû hem Karakurum'dan çok uzaktaydı, hem de zaten İran, Irak ve Suriye gibi büyük ve münbit ülkeleri istîlâ etmişti, yeterli toprağı mevcuttu. Bu yüzden tahta aday olmamıştı.

boş bırakmamak için Suriye'den ayrılmıştır.[561] Kendisi Tebriz'e ulaştıktan sonra Moğol tahtına Kubilay'ın oturduğunu öğrenip memnun olacaktır.[562]

Hülâgû'nun Suriye'yi terkine bir diğer sebep de emrindeki kalabalık ordunun ve bu ordunun -dayanıklı olmakla birlikte- Suriye'nin sıcak iklimine alışık olmayan ve adetçe büyük bir yekün tutan atlarının beslenmesi işindeki sıkıntılardı.[563] Moğol ordusu uçsuz bucaksız otlakların yer aldığı bir ülkede değildi, su da askerler ve atlar için yetersizdi. Hususan yaz mevsimine yaklaşılan günlerde Suriye'nin bunaltıcı havası ve su yetersizliği İlhan'ın birlikleri için ciddi bir mesele halini almıştı.[564] Zaten yaz mevsiminde Mısır'a doğru ileri harekât güçtü, kavurucu sıcaklar altında kalabalık orduların Suriye'de bulunmasının da manası yoktu. Moğol ordusunun yazı geçireceği nispeten serin, otlağı ve suyu bol topraklara ihtiyacı vardı. Bu da ancak merkeze, Azerbaycan taraflarına dönmekle mümkün olabilirdi. Burada zikredilenlerin yan sebepler olduğu unutulmamalıdır; ancak Hülâgû hiç şüphesiz Suriye'den çekilirken bunları da hesap etmiş olmalıdır. Aslında bu son zikredilenler Hülâgû'nun neden Suriye'yi terkettiği sorusunun değil, buradan çekilirken neden ordusunun külliyetli kısmını da yanında götürdüğü sorusunun cevabıdır. Ermeni tarihçi Genceli Kiragos'un, Hülâgû'nun kışı geçirmek üzere bölgeden ayrıldığına dair rivayetini[565] ise dikkate almaya lüzum dahi yoktur; zira Dımaşk'ın teslimi zaten bahar başında gerçekleşmiş, kış çoktan nihayete ermişti.

[561] Roux, **age.**, s. 340; Yuvalı, **age.**, s. 172; Ergun, **agt.**, s. 29-30.
[562] Spuler, **age.**, s. 67.
[563] Büyük bir ihtimalle Hülâgû'nun Irak ve Suriye seferlerinde her bir Moğol askerinin birkaç tane yedek atı bulunuyor, bu da yiyecek ve su sıkıntısını artırıyordu. Nitekim bu birden fazla ata sahip olma durumuna başka hadiseler vesilesi ile de rastlamaktayız. Sultan Baybars'ın 1262 senesinde Sandagu Noyan tarafından muhasara edilen Musul'a imdat için Şemseddîn Akkuş el-Borlı'yı göndermesi üzerine Sandagu'nun bu Memlük imdat kuvveti ile savaşması için yolladığı tümende her Moğol askerinin üç atı bulunuyordu. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 66. Plano Carpini (**age.**, s. 98) de Moğol askerlerinin aynı ata üç dört günde bir bindiklerini söylemektedir. Bu da her askerin üç veya dört atı olduğunu gösterir. Nitekim Carpini askerlerin çok sayıda yedek atının bulunduğunu da ilave etmiştir. J. M. Smith'in ("Hülegü Moves West", s. 118, 40 no'lu dipnot) verdiği nihai rakam ise asker başına beş attır. Zira Moğollar bineklerini devamlı surette dinlendirmekte ve bir günde beş at değiştirmekteydiler.
[564] Preiss, **age.**, s. 226.
[565] Kiragos, **age.**, s. 212.

1.2. Hülâgû'nun Ketboğa'yı Suriye'de Bırakarak İran Azerbaycan'ına Doğru Dönüş Yoluna Çıkması

Dımaşk işgal edildiği sıralarda başlarında Şiktur Noyan bulunan haberciler vasıtasıyla Mengü'nün ölümünü Haleb'de haber alan Hülâgû'nun[566] Suriye'den ayrılmadan evvel işgal edilmiş toprakların muhafazası için Ketboğa ve Baydara'nın[567] kumandası altında bıraktığı Moğol kuvvetinin asker mevcudunun tam tespiti, Aynicâlût Savaşı'nda yer alacak Moğol askerlerinin sayısını tespit açısından da ehemmiyetlidir. Suriye'de bırakılan Moğol ordusunun sayısı hakkında muhtelif rakamlar verilmişse de ekseriyetle 10.000[568] ve 12.000[569] rakamları telaffuz edilmiştir. Bundan başka Yazıcızâde Ali 5000,[570] Ermeni Kiragos ve Müverrih Vardan ise 20.000[571] kişilik bir Moğol ordusundan bahsetmektedirler. Hülâgû'nun yukarıda zikrettiğimiz Suriye'yi terk sebepleri göz önüne alındığında geride bırakılan Moğol ordusunu kalabalık olarak tavsif eden İbnü'l-Furât[572] ile bu ordu için büyük rakamlar veren Safedî[573] ve İbn Tolun'un[574] nakillerinde hata bulunduğu anlaşılır. İlhan'ın Suriye'den ayrılmasına neden olan unsurlar hesaba katıldığında mâkul olan, bu ordunun 10.000 ila 12.000 arasında bir mevcuda sahip olduğunu bildiren tarihçilerin nakillerini kabul etmek olacaktır.[575] Bu iki rakam arasında tercih yapmak zarureti hasıl olursa da 12.000 rakamını dikkate almak daha doğru olur. Zira Hülâgû'nun İsmâilî seferinde gördüğümüz üzere Ketboğa kumandasında Kûhistan havalisine gönderilen kuvvetin asker sayısı 12.000'di. Yine Ketboğa Dımaşk bölgesine aynı miktarda askerin başında gelmişti. Şu durumda akla, Ketboğa idaresindeki bu kuvvetin mütemadiyen mukaddeme (öncü) birlik vazifesi yaptığı ve

---

[566] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 55.
[567] Sârımüddîn Özbek'in (Abbâdî, **age.**, s. 264; Buharalı, agm., s. 208) ve Makrîzî'nin (**es-Sülûk**, I, 514) dediğine göre Hülâgû Ketboğa'yı Haleb, Baydara'yı da Dımaşk nâibi olarak bırakmıştı.
[568] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 575; a. mlf., **Muhtasar**, s. 40; Deguignes, **age.**, VI, 19; ayrıca tarihçi Hetum'dan naklen bkz. J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 309.
[569] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 49; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 35; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 260.
[570] Yazıcızâde Ali, **age.**, s. 628.
[571] Kiragos, **age.**, s. 212; Vardan, **Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 234. Ancak Vardan'ın Mahmud Kemal Ayas tercümesinde ("Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38) "takriben 10.000" ibaresi bulunmaktadır.
[572] İbnü'l-Furât, **age.**, I, 50; **ae.**, II, 41.
[573] Safedî'nin (**el-Vâfî**, XXIV, 240) verdiği rakam 40.000'dir.
[574] İbn Tolun (**age.**, s. 31) Aynicâlût Savaşı'nda Moğol tarafının asker mevcudunu hayli mübalağa ile 90.000 olarak göstermiştir.
[575] Preiss (agm., s. 124) de aynı görüştedir.

bir şekilde Ketboğa'nın şahsî birliği olduğu gelmektedir. Dolayısıyla Ketboğa bu sayıda askerle Suriye'de kalmış olmalıdır. Bu hususta dikkat edilmesi gereken bir nokta da şudur ki; Moğol askerî hiyerarşisinde en üst kademeyi işgal eden "noyan"lar bir tümen askere, yani 10.000 kişiye kumanda etmekteydiler.[576] O halde bir noyan olan Ketboğa'nın emrinde yine 10.000 askerin bulunduğu, diğer 2000 kişilik kuvvetin de Ketboğa'ya destek olmak üzere Baydara kumandasında Suriye'de bırakıldığı farzedilebilir.[577]

Suriye'de bırakılan Moğol kumandanının vazifelerine gelecek olursak, öncelikle yeni işgal edilmiş şehir ve kalelerin bölgedeki Haçlılara ve belki Memlüklere karşı muhafazasından bahsetmemiz gerekir.[578] Suriye seferinde Antakya Prinkepsi ve Trablus Kontu VI. Bohemond Moğol tarafındaydı. Ancak belki onun

---

[576] Kalkaşendî, **age.**, IV, 423. İbn Kesîr (**age.**, XIII, 398) ve Aynî de (**age.**, V, 282) "noyan" kelimesinin tümen komutanına tekabül ettiğini söylemektedirler. Aslında noyan unvanı sadece tümen kumandanlarına mahsus değildi, yüzbaşı ve binbaşılar da bu unvanı taşıyorlardı. Bkz. Vladimirtsov, **age.**, 157. Ancak Hülâgû'nun İran, Irak ve Suriye seferlerinde kalabalık kuvvetleri idare eden ve hatta Moğol ordusunun kanatlarına kumanda eden kimselerin daha ziyade "noyan" unvanı taşıyanlardan oluştuğunu, ülkelerin idaresine (Baycu Noyan gibi) yahut muhafazasına (Ketboğa Noyan gibi) memur edilmek misilli ehemmiyetli işlerin hep onlara verildiğini görüyoruz. Bu da "noyan" unvanının büyük kuvvetlere, tümenlere kumanda eden askerî idareciler için daha hususi ve yerinde bir mana ifade ettiğini gösteriyor.

[577] J. M. Smith ("'Ayn Jālūt", s. 311) Baydara'nın, Ketboğa'nın tümenindeki bir binliğin kumandanı (binbaşı) olduğu yönünde tahmin yürütmüştür. Ancak Memlük kaynaklarının hemen tamamında ismi zikredilen ve Sârımüddîn Özbek'in rivayetinde Hülâgû tarafından Ketboğa ile birlikte ismi tekrarlanan Baydara'nın (*"Ey Sârım, Ketboğa ve Baydara'yla buluştuğunda..."* Bkz. Abbâdî, **age.**, s. 265; Buharalı, agm., s. 209; *"(...) evlatlarım Ketboğa ve Baydara'ya..."* Bkz. Abbâdî, **age.**, s. 266; Buharalı, agm., s. 210) yine Ketboğa'nın emrinde bir kumandan olmakla birlikte onun tümeninde yer alan kumandanlardan biri olduğunu zannetmiyoruz. Baydara eğer Ketboğa'nın tümeninde bir binbaşı olsaydı Hülâgû ondan ismiyle, hele de ona ve vazifesine ehemmiyet atfederek bahsetmezdi. Onun isminin Hülâgû tarafından Ketboğa ile beraber anılması, onun da İlhan tarafından tanınan ve bizzat kendisine vazife verilen bir kimse olduğunu, bir binbaşıdan daha üst düzey bir kumanda mevkiinde bulunduğunu gösteriyor ki, bizce bu vazife Suriye'deki Moğol ordusu destek kuvveti kumandanlığı yahut ileri karakol kuvveti kumandanlığıdır. Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 57; ayrıca bkz. Yuvalı, **age.**, s. 174) de Baydara'nın "Moğol öncülerinin önderi" olduğunu açıkça söylemektedir. Yine Smith makalesinin aynı yerinde Baydara'nın Suriye'de yerel kuvvetlerden oluşan bir tümen teşkil ettiğini ve bu tümene kumanda ettiğini söylemektedir ki, bu da bir binbaşının yapacağı bir iş değildir. Baydara'nın bunu yapacak salahiyet ve kuvvette olması, onun bir binbaşıdan daha mühim bir vazifesinin yahut rütbesinin bulunduğunu göstermektedir. Aynı hususta görüş belirten Preiss (agm., s. 125) Sârımüddîn Özbek'in rivayetinin güvenilir olmadığını, Baydara'nın mevkii abartılmış bir kumandan olduğunu ve onun rütbece Ketboğa ile aynı seviyede (tümen kumandanı) olmadığını söylemektedir. Esasen biz de buna muhalif görüşte değiliz. Fakat yapılması gereken Sârımüddîn Özbek'in rivayetini büsbütün reddetmeksizin, onun anlattıklarını, Baydara'nın Ketboğa'dan emir aldığını belirten Reşîdüddîn'in (**age. (İlhanlılar)**, s. 58) rivayeti ile birlikte değerlendirerek Baydara'nın Ketboğa'dan alt seviyede fakat yine mühim mevkide bir kumandan olduğunu kabul etmektir.

[578] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 55; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 51; İbnü'l-Furât, **age.**, I, 50; **ae.**, II, 41; İbn Bîbî, **age.**, s. 584; Kiragos, **age.**, s. 212.

tâbiiyeti kayınpederi Ermeni Kralı I. Hetum'dan ileri geliyordu. Suriye sahillerindeki Haçlılar ise bölgede müslümanlar haricinde bir kuvvet bulunmasını, hele Moğollar gibi kalabalık, tahripkar, siyâsî, askerî ve iktisâdî her türlü dengeyi alt üst edecek bir unsurun yerleşmesini arzu etmiyorlar, VI. Bohemond'un Moğol sempatizanlığına da aşağılık bir hareket gözüyle bakıyorlardı.[579] Nitekim Aynicâlût Savaşı'nın hemen öncesindeki hadiseler bunu açıkça ortaya koyacaktır. Hülâgû Haçlıları çekinilecek bir kuvvet olarak görmüyordu; ancak neticede işgal ettiği yerleri onlara kaptırmak niyetinde de değildi. Ketboğa'ya Haçlılarla karşılaşmasını emretmişti, bu da herhalde onları itaate almak manasına geliyordu.[580] Bu arada bütün çağrılara rağmen bizzat gelip İlhan'a arz-ı itaat etmeyen el-Melikü'n-Nâsır'ın tutuklanıp Hülâgû'ya gönderilmesi de hiç şüphesiz Moğolların Suriye kumandanı olan Ketboğa'nın vazifeleri arasındaydı. Yine İlhan, Ketboğa ve Baydara'ya Mısır seferi ısmarlamış; onlardan, büyük bir kuvvete sahip olmadıklarına kanaat getirdiği Memlükleri kendisine tâbi kılmalarını yahut ortadan kaldırmalarını istemişti. Hülâgû zaten Mısır'ı Suriye ve Filistin ile jeopolitik bakımdan alakalı görmekte, bu ülkelerin istîlâsının tamamlanması için Mısır'ın da işgalini zaruret addetmekteydi.[581] Eninde sonunda kendisi de Mısır'ı ve çevresini tamamen Moğol hâkimiyetine almak için ya bizzat kendisi ordusunun başında oraya hareket edecek yahut oraya Ketboğa'nın ordusundan daha büyük ordular sevkedecekti.[582]

Hülâgû Haleb'in şehir ve kale surlarının tahribini emrettikten, Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'yı da Hıms surlarını yıkması için oraya gönderdikten sonra ordusunun büyük kısmı ile birlikte doğuya hareket etti. Hama'ya da surların yıkılması için benzer bir buyruk gönderilmişti.[583]

---

[579] Grousset, **age.**, s. 365; Runciman, **age.**, III, 261; Peter Malcolm Holt, **Haçlılar Çağı (11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu)**, (trc. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 90.

[580] İbnü'l-Furât, **age.**, I, 50.

[581] Hamdullâh el-Müstevfî, **age.**, vr. 259a; Abbâdî, **age.**, s. 265; Buharalı, agm., s. 209; Spuler, **age.**, s. 71.

[582] Preiss, agm., s. 120.

[583] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 201; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 203; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 264; Ömerî, **age.**, XXVII, 254; Aynî, **age.**, V, 240. Bu hadiseyi nakleden kaynaklarımız Hama hâkimi Husrevşâh'ın, eğer surlar yıkılırsa Hısnü'l-Ekrâd'daki Haçlılara karşı şehrin müdafaasız hale geleceği endişesiyle Hülâgû'nun emrini yerine getirmediğini, el-Melikü'l-Eşref'in de kendi idaresindeki Hıms'ın sadece bazı surlarını yıktırdığını söylemektedirler.

1.3. Meyyâfârıkîn'in Sukûtu ve Mardin'in Teslim Olması

Hülâgû dönüş yolu üzerindeki Tell-Bâşir'e vardığı sırada, iki seneye yakın Yoşmut kumandasındaki Moğol, Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin[584] ablukası altında olan Meyyâfârıkîn'in düştüğü haberi geldi. Buranın hâkimi olan el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddîn Muhammed b. Şehâbeddîn Gāzî'nin Moğollara itaatten çıktığını, el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'tan yardım istediğini ve elinin altındaki kaleleri tahkim ettiğini evvelce söylemiştik. Yine el-Melikü'l-Kâmil, Hülâgû tarafından Meyyâfârıkîn'e gönderilmiş olan Moğol şahnelerini ve İlhan'dan *yarlıg* ve *payza*[585] almış bir papazı, topraklarında Moğolları ve yandaşlarını görmek istemediğini haykırırcasına el, ayak ve kafalarından çarmıha çiviletmek suretiyle öldürtmüştü. Bunlara ilaveten el-Melikü'l-Kâmil, evvelce Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın yardım talebine olumlu cevap vererek bir miktar askeri Bağdâd müdafaasına yardımcı olmak üzere göndermiş, fakat Halîfe'nin şehâdet haberi gelince bu yardım yerine ulaşmamıştı. İlhan bu sebeplerden ötürü el-Melikü'l-Kâmil'e kızgındı.[586] Bağdâd'ın işgali ve Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın şehâdetinden sonra Yoşmut, Suntay ve İlkay Noyan, Hülâgû'nun emriyle Meyyâfârıkîn'e yürümüşler ve el-Melikü'l-Kâmil'i tâbiiyete davet etmişlerdi. el-Melikü'l-Kâmil ise Moğolların emânına asla itimat etmediğini ve şehid oluncaya kadar Moğollara kılıç sallayacağını söylemiş, Meyyâfârıkîn ahalisine çok miktarda mal tevzi ederek onları müdafaaya teşvik etmişti. Gayet müstahkem bir mevki olan Meyyâfârıkîn gerek konumu, gerekse müdafilerinin destansı direnişi sebebiyle üç ay boyunca bütün mancınık atışları ve şiddetli hücumlara rağmen düşürülemedi. Şehrin çarpışma ile düşmeyeceği

---

[584] Reşîdüddîn'in (**age. (İlhanlılar)**, s. 61) Meyyâfârıkîn muhasarası sırasında bir Gürcü'nün mübarezeye çıktığını söylemesi, Vardan'ın (**Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 234; a. mlf., "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38) da Ermeni prenslerinden Haçenli Sevata'nın şehir önlerindeki çarpışmalarda öldüğünü kaydetmesi, bu muhasarada da Ermeni ve Gürcü askerlerinin yer aldığını göstermektedir. Kiragos (**age.**, s. 210) da Meyyâfârıkîn'i kuşatan Moğol ordusunun Ermenilerle takviye edildiğini belirtmiştir.

[585] Çince "paizi" kelimesinden gelmekte olup altın, gümüş veya tahtadan imal edilen ve boyunda taşınan bir çeşit belgedir. *Payza*nın üzerinde Moğol hanının adı yazar ve bu da o *payza*yı boynunda taşıyan kişinin han tarafından kendisine imtiyaz verilmiş bir kimse olduğuna delalet ederdi. Bkz. Cûzcânî, **age. (Moğol İstilâsı)**, s. 119, 113 no'lu dipnot.

[586] Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 167; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 572; a. mlf., **Muhtasar**, s. 37; Vassâf, **age.**, s. 25. Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, a. yer) ayrıca Hülâgû'nun Bağdâd muhasarası sırasında el-Melikü'l-Kâmil'den Moğol ordusuna yardım için kuvvetler istediğini, ancak el-Melikü'l-Kâmil'in Hülâgû'yu oyalayarak kendisinden istenen yardımı göndermediğini söylemektedir.

kanaatiyle Yoşmut, muhasarayı ablukaya çevirmişti.[587] Moğollar şehrin ortasından geçen akarsuyun da mecrasını değiştirmişlerdi. İki seneye yakın devam eden abluka sırasında şehirde dehşetli bir kıtlık ve salgın başgösterdi. Yiyecek hayvanları tükenince Meyyâfârıkîn müslümanları kedi ve köpek yemeye, kıtlığın şiddetini artırdığı dönemde ise insan eti yemeye başladılar. Bu elim vaziyet şehirde ancak 70 kadar kişi sağ kalıncaya dek sürdü. Moğollara mukavemet edecek kimse kalmadığı anlaşıldığında Yoşmut, Urugtu Noyan'ı şehre gönderdi. Kolayca şehri ele geçiren Urugtu, sağ kalan fakat açlıktan perişan olmuş bir avuç müslümanı da merhametsizce öldürttü. Bundan sonra el-Melikü'l-Kâmil ve biraderi Tell-Bâşir'de bulunan Hülâgû'ya gönderildiler. el-Melikü'l-Kâmil'in biraderini boğazlatan Hülâgû, Mengü tarafından kendisine *suyurgamişi*[588] verildiği halde Moğollara itaat etmeyip harbi tercih ettiği için el-Melikü'l-Kâmil'in vücudundan etler kopartıp cebren ona yedirmek suretiyle bu dindar ve şecî hükümdarı dehşetli bir surette katlettirdi. Meyyâfârıkîn'e el-Melikü'l-Kâmil'in emîr-i âhûru olan Abdullâh isminde bir şahıs İlhan tarafından nâip tayin edildi.[589] el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in kesik başı da Haleb ve Hama etrafında gezdirildikten sonra 27 Cemâziyelevvel/10 Mayıs'ta Dımaşk'ta bir kargıya geçirilmiş surette teşhir edildi ve bir müddet Bâbü'l-Ferâdîs'te asılı kaldı. Sonra aynı kapının yakınındaki Mescidü'r-Re's'te Hz. Hüseyin'in (ra)

[587] Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 167-168; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 60-62; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 572; a. mlf., **Muhtasar**, s. 37. Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 61-62) bu abluka devam etmekte iken her gün şehirden Seyfeddîn Levkîlî ve Anber-i Habeşî adlı iki süvarinin çıkıp birçok Moğol öldürdükten sonra kaleye döndüğünden bahsetmektedir. Cûzcânî (**age. (Moğol İstilası)**, s. 169-171) de kerâmet ehli olan birkaç süvarinin her gün Moğollara büyük kayıplar verdirdiğini nakletmektedir. Ancak onun nakli bu kadarla kalmamakta; tarihçi, Hz. Peygamber'in (SAV) Bedreddîn Lü'lü'ün oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl'in rüyasına girerek *"Bu kale Yüce Allâh'ın ve benim nübüvvetimin himayesindedir"* buyurduğunu söylemektedir. Bu rüyadan sonra el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl Moğol ordusundan ayrılarak Musul'a dönmüştür. Bu rivayet dolayısıyla evvelce Âmid'in işgaline memur edilen el-Melikü's-Sâlih'in burayı teslim aldıktan sonra, o sıralarda Meyyâfârıkîn'i kuşatmakta olan Yoşmut'un ordusuna iltihak etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak görüldüğü üzere bilahare Moğol şehzadesinden izin almaksızın kuşatmayı bırakarak Musul'a dönmüştür.

[588] İlgi göstermek (Cüveynî, **age.**, s. 401, 406, 409, 425), beğenmek (**ae.**, s. 420) ve ihsan etmek (**ae.**, s. 487) gibi manalarda kullanılan bu Moğolca kelime, ıstılâhî manada bir bölgenin bir şahsa aidiyetini resmîleştirmek veya iktâ dağıtmak anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Aksarâyî, **age.**, s. 245; Ahmet Recep Tekcan, **Anadolu Selçuklu Devleti Merkezi Şehirlerinden Konya ve Kayseri'de Şehir Hayatı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2012, s. 66, 454 no'lu dipnot.

[589] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 45; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 62-63; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 575; a. mlf., **Muhtasar**, s. 40; Kiragos, **age.**, s. 210-211; Vardan, **Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 232; Aknerli Grigor, **age.**, s. 29; Ömerî, **age.**, XXVII, 254-255; Mîrhând, **age.**, V, 1125-1126; Hândmîr, **age.**, III, 99; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 49a-49b.

başının medfun olduğu söylenen mevkie defnedildi.[590] Hülâgû ise Tell-Bâşir'den sonra yoluna devam etmiş, 24 Cemâziyelâhir/6 Haziran'da Ahlat'a varmıştı.[591]

Yoşmut ve yanındakilerin diğer bir vazifesi Mardin'i teslim almaktı. Mardin Artuklu hükümdarı el-Melikü's-Sa'îd Necmeddîn Gāzî, Moğolların emân verdikleri halde birçok müslüman hükümdarı katletmiş olmaları sebebiyle teslim teklifini reddedince şehir muhasara edildi. Esasen evvelce Necmeddîn Gāzî kendisini huzuruna çağıran Hülâgû'nun yanına gitmemiş, oğlu Fahreddîn Karaarslan'ı göndermişti. Buna öfkelenen İlhan Necmeddîn Gāzî'nin bizzat gelmesini emretmiş, ancak Necmeddîn Gāzî'nin Mardin'i Moğollara teslim etmeyi teklif eden oğlunun tavsiyelerine kulak asmayarak onu hapsetmesi ve Hülâgû'nun nezdine gitmemesi üzerine muhasara başlamıştı. Necmeddîn Gāzî şehrin muhkemliğine, emrindeki Türk ve Kürt askerlerinin cengâverliğine güvenmekteydi. Fakat sekiz ay sürecek olan muhasara sırasında Mardin'de kıtlık ve veba başgösterecekti. Mardin ahalisi yavaş yavaş kırılırken Düneysir ve Erzen havalisi Moğollarca tahrip edilecek, Necmeddîn Gāzî salgın sebebiyle vefat edecek, yerine geçecek olan oğlu el-Melikü'l-Muzaffer Fahreddîn Karaarslan da Mardin'i Urugtu Noyan'a teslim edecek ve buna mukabil Hülâgû tarafından babasının yerine Mardin hâkimliğine ikâme edilecekti. Nusaybin, Habur ve Re'sü'l-Ayn da Karaarslan'ın idaresine bırakılacak ve Karaarslan Moğollara senelik 50.000 dirhem vergi verecekti.[592]

---

[590] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 205; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 202-203; Yûnînî, **age.**, I, 359-360; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 203-204; Ömerî, **age.**, XXVII, 255; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 381-382. el-Melikü'l-Kâmil'in başının Dımaşk'a gönderilmesi hadisesini anlattığı yerde Ebû Şâme el-Makdisî (**Terâcim**, a. yer), el-Melikü'l-Kâmil için yazdığı mersiyesine de yer vermiştir. Tarihçi bu şiirinde el-Melikü'l-Kâmil'i Hz. Hüseyin'e (ra) benzetmekte ve onun Hz. Hüseyin ile birlikte haşrolmasını temenni etmektedir. Filhakika el-Melikü'l-Kâmil de tıpkı Hz. Hüseyin gibi aç ve susuz şekilde şehid edilmiş, yine onun gibi başı kesilerek Dımaşk'a gönderilmiştir. Ebû Şâme, el-Melikü'l-Kâmil'in kesik başının Mescidü'r-Re's'e, Hz. Hüseyin'in başının bulunduğu söylenen mevkie defnedilmesini de bu benzerliği tamamlayan garip bir tevafuk olarak değerlendirmektedir.

[591] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 55.

[592] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 63-64; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 575-576; a. mlf., **Muhtasar**, s. 40-41; Mîrhând, **age.**, V, 1126-1127; Hândmîr, **age.**, III, 100; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 49b; Kâtib Ferdî, **Mardin Mülûk-i Artukiyye Târîhi ve Kitâbeleri ve Sâ'ir Vesâ'ik-i Mühimme**, (nşr. Ali Emîrî), Kader Matbaası, Dersaâdet 1331/1912, s. 34-37; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 184-185; Muammer Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 109. Fahreddîn Karaarslan'ın pederi Necmeddîn Gāzî'yi zehirleyerek Mardin'i Hülâgû'ya teslim ettiğine dair rivayet için bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 64; Mîrhând, **age.**, V, 1127; Hândmîr, **age.**, III, a. yer.

2. Ketboğa'nın Suriye'deki Harekâtı ve el-Melikü'n-Nâsır'ın Tutuklanması

Evvelce belirttiğimiz üzere Ketboğa'nın aldığı mühim vazifelerden biri, el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un ele geçirilmesiydi. Bu maksatla Ketboğa, vakit kaybetmeksizin Husâmeddîn Keşlü Han adlı kumandanı[593] bir Moğol birliği ile el-Melikü'n-Nâsır'ın peşine, Filistin'e gönderdi. el-Melikü'n-Nâsır, yanında eski Hama hâkimi olup Moğollara tâbi olmamak için kendisine iltihak etmiş olan el-Melikü'l-Mansûr bulunduğu halde Nablus'a gelmiş, burada bir müddet kaldıktan sonra Gazze'ye hareket etmiş, Nablus'a da nâip olarak Mücîreddîn İbn Ebî Zekerî'yi ve onun yanına Nûreddîn Alî b. Şücâeddîn el-Aktâ' ile Fahreddîn İbn Derbâs el-Mısrî'yi bırakmıştı. Keşlü Han kumandasındaki Moğol birliği el-Melikü'n-Nâsır ve maiyetinin Nablus'tan ayrılmasından kısa süre sonra buraya ulaşarak beldede bulunan Eyyûbî garnizonuna baskın verdi. Burada Moğollarla harbe tutuşan Emîr Mücîreddîn büyük kahramanlıklar icra etmesine rağmen diğer Eyyûbî askerleriyle birlikte şehid oldu.[594]

Gazze'de bulunan el-Melikü'n-Nâsır, Nablus'taki baskından kurtulmayı başaran iki Eyyûbî askeri vasıtasıyla hadiseyi haber aldı. Akabinde el-Arîş'e doğru ilerledi ve evvelce Memlük Sultanı el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'un kendisine göndermiş olduğu Kadı Burhâneddîn el-Hıdr b. el-Hasen'i Kutuz'a geri göndererek yardım istedi. Kutuz ise el-Melikü'n-Nâsır'a ve yanında bulunan el-Melikü'l-Mansûr'a birer sancak gönderdiği gibi Sâlihiyye'de onlarla buluşmak istediğini söyledi. Ancak el-Melikü'n-Nâsır'ın Kutuz'a emniyeti tam değildi; zira evvelce harbetmişlerdi, bu toplantı pekala bir tuzak olabilirdi. Neticede el-Melikü'n-Nâsır Sâlihiyye yerine Katya'ya gitti, ancak Katya'da Şehrezôriyye Kürtleri ile Türkmenler arasında başgösteren kavgalar dolayısıyla burada da kalamadı; yakınlarını el-Melikü'l-Mansûr'a emanet ederek Mısır'a uğurladı, kendisi çöl yoluyla doğuya doğru devam etmeye karar verdi. Nâsıriyye askerleri de el-Melikü'n-

[593] Bu kumandanın da ismine bakılarak Hârizmli olduğu söylenebilir.

[594] Ebû Şâme'nin (**Terâcim**, s. 204) nakline göre Mücîreddîn elinden kılıcı düşünceye dek Moğollara karşı koymuş, sonra gürzü ile savaşa devam etmiş, yanına yaklaşan Moğol askerlerini kılıçla, gürzle hatta tekmeyle uzaklaştırmış, nihayet şehid olmuştu. Tek başına öldürdüğü Moğol sayısı 17 veya 19 idi. Moğollar onun şecaatinden ve savaşçılığından o kadar etkilenmişlerdi ki şehâdetinden sonra Mücîreddîn'in kılıcını Dımaşk'a giderken yanlarında götürmüşlerdi.

Nâsır'dan ayrılarak Mısır'a doğru yola çıkmışlardı. el-Melikü'l-Mansûr'un liderliğinde bulunan ve el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un gönderdiği sancakla Mısır'a doğru yol alan kafile ve Suriye askerleri Kutuz tarafından Sâlihiyye'de büyük teveccühle karşılandılar. Bu arada kısa süre önce el-Melikü'n-Nâsır'ın yanında bulunan Baybars el-Bundukdârî ve el-Memâlîkü'l-Bahriyye ümerâsı, aralarının açık olduğu el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz ile barışmışlar ve onunla birlikte Moğollara karşı cihâd planları yapmak maksadıyla Mısır'a gitmişlerdi.[595] Emrindeki Nâsıriyye askerlerinin de Mısır'a gitmesi dolayısıyla el-Melikü'n-Nâsır büsbütün yalnız kalmıştı; beraberindekiler küçük yaştaki oğlu el-Melikü'l-Azîz Muhammed, biraderi el-Melikü'z-Zâhir Gāzî, eski Hıms hâkimlerinden el-Melikü'l-Mücâhid Şîrkûh'un oğlu olan el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl[596] ve ayrıca Şihâbeddîn el-Kaymerî başta olmak üzere bazı Kaymeriyye emîrleri ile küçük bir muhafız birliğiydi. Bu şartlar altında o, gideceği emniyetli hiçbir mevki kalmadığı fikriyle evvelâ Tîhü Benî İsrâ'îl'e, sonra da Hicâz istikametinde doğuya ilerledi. Kerek hâkimi el-Melikü'l-Muğîs Ömer'in onu ve yanındakileri Kerek'e davet etmesine rağmen yoluna devam etti, Belkâ'ya, nihayet Birketü Zîzâ'ya vasıl oldu. Bu sırada yanında bulunan Teberdâr Hüseyin el-Kürdî, el-Melikü'n-Nâsır'a Moğollara teslim olmaktan başka çare olmadığı yönünde telkinlerde bulunmakta olduğu gibi bizzat Mercü Bergūs'ta bulunan Ketboğa'nın yanına giderek, kendisine Hıdr el-Havlân çiftliğinin verilmesi koşuluyla el-Melikü'n-Nâsır'ın bulunduğu mevkii ona haber verdi. Bunun üzerine Ketboğa Teberdâr ile birlikte bir Moğol kuvveti göndererek el-Melikü'n-Nâsır ile yanındakileri tutuklattı. el-Melikü'n-Nâsır'ın zaten ne gidecek yeri ve ne de kaçmaya mecali kalmıştı. Ketboğa tutsaklarını, o sırada Nablus ve Ba'lebek'i düşürdükten sonra işgallerine süratle devam eden Moğol birliklerinin kuşattığı Aclun kalesi önüne getirtti. Aclun, Ketboğa tarafından kalenin teslimine zorlanan el-Melikü'n-Nâsır'ın emriyle Moğollara teslim edildikten sonra tahrip edildi. Ketboğa'nın emriyle el-Melikü'n-Nâsır'ın biraderi el-Melikü'z-Zâhir Sarhad kalesini[597] tahrip etmek üzere oraya hareket etti. Bundan sonra Ketboğa, bir miktar asker refakatinde el-Melikü'n-Nâsır'ı,

[595] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 62-63; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 388; Aynî, **age.**, V, 234.
[596] Bu zat, o günkü Hıms hâkimi olan el-Melikü'l-Eşref Mûsâ b. İbrâhîm b. Şîrkûh'un da amcasıydı.
[597] el-Melikü'z-Zâhir Gāzî evvelce biraderi el-Melikü'n-Nâsır'dan Sarhad kalesini talep etmiş, alamayınca Şehrezôrîlerin yanına gitmiş, onun bu hareketinden çekinen el-Melikü'n-Nâsır da nihayet burayı kardeşine teslim etmişti. Ketboğa'nın el-Melikü'z-Zâhir'i Sarhad'ın tahribine göndermesinin sebebi bu kalenin onun hâkimiyetinde olmasıydı. Bkz. İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 50, 51.

oğlu el-Melikü'l-Azîz Muhammed'i, yine biraderi el-Melikü'z-Zâhir Gāzî'yi ve bunların maiyetinde bulunan kimseleri 14 Receb 658/25 Haziran 1260 tarihinde, o sıralarda muhtemelen Tebriz'e varmış olan Hülâgû'ya[598] göndermek üzere yola çıkardı. Kaymeriyye emîrleri ise Dımaşk kalesinde alıkonuldular. el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf sırasıyla Dımaşk, Hama ve Haleb istikametinde kuzeye, buradan da İran Azerbaycanı'na sevkedildi. Böylelikle Dımaşk ve Haleb'de Eyyûbî hâkimiyeti nihayete eriyordu.[599] Mısır'ın işgali halinde el-Melikü'n-Nâsır'ı Moğollara tâbi Suriye hükümdarı olarak tahtına iade etmeyi tasarlayan Hülâgû, teslimi reddeden yahut teslim olma hususunda gevşeklik gösteren hükümdarlara yaptığı muameleyi el-Melikü'n-Nâsır'a yapmadı, onu iyi karşıladı ve ona ihsanda bulundu.[600] Bir rivayete göre el-Melikü'n-Nâsır'ı ağırlaması sırasında İlhan ona Mısır'daki kuvvetlerin miktarını ve o ülkenin ilhakı için ne kadar asker istihdam etmek lazım geldiğini sual etmiş, el-Melikü'n-Nâsır da Memlüklerin az miktarda askere sahip kuvvetsiz bir topluluk oldukları ve Mısır'ın az sayıda askerle de ele geçirilebileceği yönünde cevap vermişti.[601] el-Melikü'n-Nâsır'ın akıbetine ileride değineceğiz.

---

[598] İslam kaynaklarının ekserisi el-Melikü'n-Nâsır'ın Haleb'de bulunan Hülâgû'nun yanına gönderildiğini söylemektedirler. Ancak dönüş yoluna çıkmış olan Hülâgû'nun Ahlat'a vardığı tarihi 24 Cemâziyelâhir/6 Haziran olarak gösteren Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 55) ile, el-Melikü'n-Nâsır'ın Ketboğa tarafından Hülâgû'ya gönderilmek üzere yola çıkarılmasının tam tarihini 14 Receb/25 Haziran olarak veren Ebû Şâme'nin (**Terâcim**, s. 206) kayıtları dikkate alınırsa el-Melikü'n-Nâsır'ın Hülâgû'nun dönüş yoluna çıkmasından bir süre sonra onun yanına gönderildiği anlaşılır. Mesafe ve zaman aralığı hesaplandığında da el-Melikü'n-Nâsır'ın, Hülâgû Tebriz'e vardıktan sonra onun ordugâhına ulaştığı ortaya çıkmaktadır. Ebü'l-Ferec'in (**Muhtasar**, s. 41) İlhan'ın el-Melikü'n-Nâsır'ı Taberistan'da bulunan Tâk dağlarında huzuruna kabul ettiğini söylemesi de buna delildir. Ebü'l-Ferec'in mülakat mevkiini yanlış vermiş olma ihtimali vardır; ancak neticede bu mülakatın Haleb'de değil daha şarkta, Tebriz'de yahut İran Azerbaycan'ındaki herhangi bir mevkide yapıldığı anlaşılmaktadır.

[599] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 204-205, 206; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 52-53; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 199-200, 204-205; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 49; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; Yûnînî, **age.**, I, 358-359; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 201-202, 204; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 263; Ömerî, **age.**, XXVII, 255; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 73-74; İbn Kesîr, **age.**, III, 388-389; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 260; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 513; Aynî, **age.**, V, 232-235; Deguignes, **age.**, VI, 22; Humphreys, **age.**, s. 351-357; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 262-263, 265; a. mlf., **Eyyûbîler**, s. 163-164; Kılıç, **agt.**, s. 145-146; Ergun, **agt.**, s. 31-32; Tomar, "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", **DİA**, XXIX, 78. Hülâgû'nun nezdine gitmek üzere Haleb civarından geçilirken şehrin içler acısı halini gören el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un ağlayarak söylediği acıklı mersiyeler için bkz. İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 57-59; Aynî, **age.**, V, 235. Mersiyelerin Türkçe tercümeleri için bkz. Kılıç, **agt.**, s. 147-148.

[600] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 205; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576; a. mlf., **Muhtasar**, s. 41; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 204; Mîrhând, **age.**, V, 1125.

[601] Bu yüzden de Hülâgû Ketboğa'yı başka kuvvetlerle destekleme lüzumu görmemiştir. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 49; Nüveyrî, **age.**, XXVII, 263; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 260; Aynî, **age.**, V, 236.

Moğollar Suriye[602] topraklarındaki birçok mühim kaleyi işgal edip yağmalamış, sakinlerini katletmişlerdi. Bunlar arasında Havran, Beytu Cibrîl, Salt, Halîl, Birketü Zîzâ, Sarhad, Busrâ gibi mevkiler bulunuyordu. Subeybe ve Banyas şehirleri buraların hâkimi olan el-Melikü's-Sa'îd Hasan tarafından Ketboğa'ya teslim edilmişti. Kerek Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Muğîs ise Ketboğa'nın kendisini itaate davet etmesi üzerine görünüşte Moğol tâbiiyetine girmişti. Ketboğa, Gazze'ye de bir Moğol birliği sevketmişti.[603] Dımaşk kalesi müdafileri Bedreddîn b. Karaca ve Cemâleddîn b. es-Sayrafî'nin esir alındığını belirtmiştik. Bu iki zat 15 Şâbân/26 Temmuz'da Mercü Bergūs'a getirilerek burada katledildiler.[604] Tam da bu sıralarda, Ketboğa Mercü Bergūs'ta bulunmakta iken, Suriye'nin sahil kesimindeki Haçlılardan bir elçilik heyeti armağanlarla Ketboğa'nın yanına geldi. Bu Haçlılar şüphesiz Moğollardan hazzetmiyorlar ve onların bölgedeki mevcudiyetini kendileri için tehlikeli görüyorlardı; hatta bu yüzden kalelerini tahkim etmişlerdi. Ancak Moğolları teskin etmek ve Haçlı topraklarını onların taarruzundan masun tutmak için bu tarz münasebetlere girmeleri elzemdi. Hediyeleri kabul eden Ketboğa Haçlılardan şehir ve kalelerinin surlarını yıkmalarını istedi. Ancak Haçlılar bu isteği yerine getirmeyeceklerdi.[605]

B. MEMLÜK CEPHESİNDE DURUM

1. Seyfeddîn Kutuz'un Saltanatına Kadar Mısır'da Durum

Memlük sisteminin İslâm tarihindeki belki en mühim örneği Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in büyük oğlu el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un (637-647/1240-1249), biraderi II. el-Melikü'l-Âdil Muhammed ile mücadelesi sırasında kendisini yalnız bırakmayan Türk memlüklerinin bu sadakatlerinden etkilenmesi dolayısıyla, Kāhire'de tahta cülusu

[602] Mütemadiyen Suriye şeklinde verdiğimiz coğrafya adı ile eskiden "Bilâd-ı Şâm" denilen ve halihazırdaki Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün ülkelerini müştemil geniş kıtayı kastettiğimizi belirtelim.

[603] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 204; Yûnînî, **age.**, I, 358; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 204; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 55; İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn**, s. 267; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 512; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.

[604] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 212; Yûnînî, **age.**, I, 355; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 204; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 56.

[605] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 51; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; İbnü'l-Furât, **age.**, I, 50; **ae.**, II, 41; Aynî, **age.**, V, 237.

akabinde daha fazla Türk memlük edinerek teşkil ettiği el-Memâlîkü'l-Bahriyye (Bahrî Memlükler)[606] sınıfıdır. Daha ziyade Moğol istîlâsına maruz kalan bölgelerden Moğollar tarafından getirilerek köle olarak satılığa çıkarılan gürbüz ve yakışıklı Kıpçak gençlerinden seçilen memlükler, Mısır'da *tıbâk*[607] adı verilen okullarda Kur'ân-ı Kerîm öğrenimi ve dinî tahsilden sonra sıkı bir askerî eğitimden geçirilerek birer harp makinesi haline getirilmekteydiler. Bu askerlere makar olarak Nil nehrinin ortasındaki Ravza adası seçilmişti.[608] el-Melikü's-Sâlih birçok emîri görevden uzaklaştırmış ve Eyyûbî ordusundaki ümerânın ehemmiyetli kısmını el-Memâlîkü'l-Bahriyye'den intihap etmişti. Onun bu çabasının boşuna olmadığı VII. Haçlı Seferi'nde (1248-1252) Haçlılara karşı verilen mücadelede anlaşıldı. el-Melikü's-Sâlih'in, Celâleddîn Mengübertî'nin askerlerinden olup Yassıçimen Savaşı sonrasında güneye gelen bazı birlikleri Dımaşk ve Filistin bölgesine çağırması ve bu Hârizm askerlerinin, evvelce sulh yoluyla Haçlılara teslim edilmiş olan Kudüs'ü Safer 642/Temmuz 1244'te Haçlıların elinden alması, yeni bir Haçlı seferine sebep olmuştu. Dimyât'ın Haçlılarca işgal edildiği bu sefer sırasında el-Melikü's-Sâlih 15 Şaban 647/23 Kasım 1249'da vefat etmiş, Eyyûbî hizmetindeki Bahrî Memlükler Mansûra'da bir Haçlı birliğini kılıçtan geçirmiş, el-Melikü's-Sâlih'in oğlu el-Melikü'l-Mu'azzam Tûranşâh tahta cülus ederek Mansûra'ya gelmiş, bundan sonra Bahrî Memlükler 3 Muharrem 648/7 Nisan 1250'de Fransa kralı IX. Louis kumandasındaki Haçlı ordusuyla yapılan Fâriskûr Savaşı'nda kralın bütün Haçlı ordusuyla birlikte esir edilmesinde ve dolayısıyla Haçlı seferinin akamete

---

[606] el-Melikü's-Sâlih tarafından Mısır'da teşkil edilen bu Türk memlük sınıfına bu ismin verilme sebebi hakkında muhtelif görüşler mevcuttur. Bir görüş; el-Melikü's-Sâlih'in onları Bahru'n-Nîl'in, yani Nil nehrinin ortasındaki Ravza adasına yerleştirmesi sebebiyle memlüklerin bu adla anılır olduklarıdır. Bu memlüklerin Karadeniz'in kuzeyindeki ve doğusundaki Kıpçak memleketlerinden, yani denizaşırı ülkelerden getirilmiş olmaları sebebiyle bu adı aldıklarına dair ikinci bir görüş de mevcuttur. Ayrıca VII. Haçlı Seferine iştirak eden Jean de Joinville (**age.**, s. 123) Bahrî Memlükler için "denizden gelen millet" manasına geldiğini söylediği "Bahariz" tabirini kullanmaktadır. Bu hususta günümüz araştırmacılarının genel kanaati de bu görüşten yanadır. Görüşler için bkz. Abbâdî, **age.**, s. 99; S. A. Âşûr, **age.**, s. 177; Kopraman, "Mısır Memlûkleri", **age.**, VI, 438; ayrıca bkz. a. yer, 2 no'lu dipnot; Tomar, **agt.**, s. 27-29.

[607] Mısır'daki Türk memlüklerin ikamet ve eğitim mahalli olan *tıbâk*lar hakkında malumat için bkz. David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (trc. Samira Kortantamer), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV/1, 1989, s. 221-228; Hassanein Rabie, "The Training of the Mamluk Faris", **War, Technology and Society in the Middle East**, (ed. V. J. Parry-M. E. Yapp), Oxford University, London-New York 1975, s. 153-154; Samira Kortantamer, **Bahrî Memlûklarda Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, s. 14-15; Hânî Fahrî Atıyye el-Cezzâr, **en-Nizâmü'l-Askerî fî Devleti'l-Memâlîk (648-923/1250-1517)**, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Gazze 2007, s. 57-60.

[608] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 441; Abbâdî, **age.**, s. 95-96; Cezzâr, **age.**, s. 27-29; Yiğit, **age.**, s. 15.

uğratılmasında mühim rol oynamışlardı.[609] Ancak diğer yandan el-Melikü'l-Mu'azzam Tûranşâh'ın Bahrî Memlüklere karşı düşmanca tavırları ve onların kökünü kazıma yolundaki emelleri dolayısıyla Bahrî Memlükler Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî liderliğinde ayaklanarak Tûranşâh'ı öldürmüşler, eski efendileri el-Melikü's-Sâlih'in Türk asıllı dul eşi Şecerüddürr'ü sultan ilan etmişlerdi. Bununla birlikte bir kadının Mısır tahtında bulunması gerek müslümanlar, gerekse Halîfe Müsta'sım-Billâh tarafından hoş karşılanmamış, bu şartlar altında el-Melikü's-Sâlih'in memlüklerinden İzzeddîn Aybek, Şecerüddürr ile izdivaç etmiş ve el-Melikü'l-Mu'izz unvanıyla Mısır tahtına oturtulmuştu (29 Rebîülâhir 648/31 Temmuz 1250). Böylece Mısır'da Eyyûbî hâkimiyeti son buluyor, Bahrî Memlükler devri başlıyordu.[610]

Memlüklerin Mısır tahtını ele geçirmesi Eyyûbî ailesinin tepkisini celbetmiş, Haleb Eyyûbî hükümdarı olan ve Mısır'da Tûranşâh'ın katlinden sonra Dımaşk'ı da ele geçirmiş bulunan el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf, Mısır'ı Memlüklerin elinden alma ve bu ülkeyi tekrar Eyyûbî ailesine kazandırma doğrultusunda bir siyaset takibine başlamıştı. Memlük idaresi Eyyûbîleri teskin maksadıyla 5 Cemâziyelevvel 648/5 Ağustos 1250'de el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in torunlarından 6 yaşındaki Mûsâ b. Atsız'ı el-Melikü'l-Eşref unvanıyla sultan ve İzzeddîn Aybek'i de onun atabegi tayin ettiğini ilan etmiş, ancak el-Melikü'n-Nâsır bunu kâfi görmeyerek bazı Eyyûbî melikleri ile birlikte Mısır'a yürümüştü. Abbâse[611] mevkiinde İzzeddîn Aybek ve Bahrî Memlüklerin reisi Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr kumandasındaki Mısır ordusuyla karşılaşmış, evvelâ Memlükler bozulmuş, fakat Aybek'in sebatı ve Dımaşk ordusunda bulunan Türk Azîziyye

[609] VII. Haçlı Seferi ve Bahrî Memlüklerin bu sefere karşı yürütülen mücadeledeki rolleri hakkında teferruatlı malumat için bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 183, 184; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 11-14, 17-18, 46-57, 62-67, 69-74; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 178-181; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 176-178; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVII, 41-45, 49-53; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 437-441, 444-451, 455-456; Joinville, **age.**, s. 86-90, 92-96, 98-114, 115-122, 126-142, 144-149; Abbâdî, **age.**, s. 101-110; S. A. Âşûr, **age.**, s. 127-136; Runciman, **age.**, III, 220-234; Demirkent, **age.**, s. 211-218; Kopraman, "Mısır Memlûkleri", **age.**, VI, 438-439; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 215-230; Yiğit, **age.**, s. 16-18; Tomar, **agt.**, s. 41-59.

[610] Sıbt, **age.**, XXII, 416-417; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 74-77, 79, 90; Safedî, **el-Vâfî**, X, 274-275; yine bkz. **ae.**, XVI, 70; İbn Haldûn, **age.**, s. 1450-1451; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 457-459, 463-464; İbn Tağrîberdî, **age.**, VI, 328-334; İbn İyâs, **age.**, I/I, 284-288; Abbâdî, **age.**, s. 112, 117-123; S. A. Âşûr, **age.**, s. 180-183; Kopraman, "Mısır Memlûkleri", **age.**, VI, 440-443; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 227-231, 234-235; Yiğit, **age.**, s. 18-20; Tomar, **agt.**, s. 60-69.

[611] Bilbeys ile Sâlihiyye arasında bulunan ve evvelce Tolunoğulları tarafından askerî maksatlarla kullanılmış bir köydür. Bkz. Makrîzî, **el-Hıtat**, I, 232; Humphreys, **age.**, s. 318.

Memlüklerinin Mısır ordusunun safına geçmesiyle el-Melikü'n-Nâsır mağlup olarak çekilmiş, Eyyûbî ailesi büyüklerinden pek çok kimse de Memlüklere esir düşmüştü (10 Zilkâde 648/3 Şubat 1251). Bir müddet birbirleriyle harbetmeyen taraflar, Moğolların Irak'ı tehdidi dolayısıyla endişelenen Halîfe Müsta'sım'ın isteği üzerine Safer 651/Nisan 1253'te sulh yapmışlardı. Bu sulh vesilesiyle Bilâd-ı Şâm'ın büyük kısmı yine Eyyûbîlerde kalmakla birlikte, Güney Filistin ve Mısır'da Memlük hâkimiyeti tanınıyordu.[612]

Bu süreçte Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr ve dolayısıyla Bahrî Memlüklerin nüfuzu çok armıştı, Bahrî Memlükler iktâları istedikleri gibi alıyorlar ve hazineden diledikleri şekilde tasarrufta bulunuyorlardı. Aktay'ın bir Eyyûbî melikesi ile nişanlanarak kuvvetlenmesi, Memlük hükümdarlık sarayı olan Kal'atü'l-Cebel'e yerleşmek istemesi ve Bahrî Memlüklerin Sultan İzzeddîn Aybek'i hal edeceğine dair şayianın çıkması, Aybek'in 3 Şâbân 652/18 Eylül 1254'te Aktay'ı pusuya düşürerek öldürmesine sebep olmuştu. Aktay'ı öldüren grubun başında bilahare Memlük hükümdarı olacak Kutuz bulunuyordu. Liderleri öldürülen Bahrî Memlükler, başlarında Baybars el-Bundukdârî olduğu halde Kāhire'den firar ederek el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'a, bir kısmı da Kerek hükümdarı el-Melikü'l-Muğîs'e iltica etmişlerdi. Memlük Devleti'nin muhtemel Moğol tehlikesine karşı daha kuvvetli durumda bulunması maksadıyla İzzeddîn Aybek, el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'yı da tahttan indirerek müstakil sultan olmuş, Mısır'da Eyyûbî hâkimiyeti tamamen nihayete ermişti. Bu arada el-Melikü'n-Nâsır'ın hizmetine giren Bahrî Memlükler onu Mısır'ı ele geçirmeye teşvik etmişlerdi; bu maksatla 654/1256 senesinde ordusuyla Mısır üzerine yürüyen el-Melikü'n-Nâsır Halîfe'nin müdahalesiyle Abbâse'de İzzeddîn Aybek ile bir kez daha sulh yaparak geri dönmüştü.[613]

---

[612] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 91, 93-94, 108-116, 129-130; Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 19-22; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 183-185, 186; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVII, 59-60, 65, 67-68; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 180-181, 184; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 464-465, 467-469, 479; Aynî, **age.**, V, 35-36, 39-41, 70; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 5-8; Abbâdî, **age.**, s. 124-128; Humphreys, **age.**, s. 315-321, 323-324; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 235-241; Yiğit, **age.**, s. 23-25.

[613] Sıbt, **age.**, XXII, 426; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 52-55; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 131-133; Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 25-26, 28; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 190-191; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 10-11; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 481, 483-484, 489; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 10-12; Abbâdî, **age.**, s. 133-136; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 245-247; a. mlf., **Eyyûbîler**, s. 158-159; Yiğit, **age.**, s. 25-26.

Mısır'ın yeni hükümdarı el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek tahtını sağlamlaştırmaya yönelik icraatlarından sonra diğer müslüman hükümdarlarla münasebetlerini geliştirmeye yönelik adımlar atmış, bu cümleden olarak Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü'ün kızıyla nişanlanmıştı. Fakat bu hareket Şecerüddürr'ün çok ağırına gitmiş, onu kocası aleyhinde planlar yapmaya sevketmiş ve neticede İzzeddîn Aybek 23 Rebîülevvel 655/10 Nisan 1257'de Şecerüddürr'ün hadımağalarından birkaç kişi tarafından hamamda öldürülmüştü. Kutuz başta olmak üzere Aybek'in emrindeki diğer memlükler failleri ortadan kaldırmışlarsa da merhum el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un memlüklerinin olaya dahil olması sebebiyle Şecerüddürr'ü öldüremeyip kalede hapsetmişlerdi. Şecerrüddürr'ün planları, vaziyeti kendi aleyhine çevirmişti. İzzeddîn Aybek'in memlükleri, onun katlinden üç gün sonra, onun ilk eşinden doğan ve o sırada 15 yaşlarında bulunan[614] oğlu Nûreddîn Alî'yi el-Melikü'l-Mansûr unvanıyla Mısır tahtına oturtmuşlardı; Kutuz onun saltanat nâibi, Alemeddîn Sencer el-Halebî ve daha sonra Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib es-Sâlihî en-Necmî de atabekü'l-asâkir olmuştu.[615] Şecerüddürr ise Aybek'in ilk eşine teslim edilerek 11 Rebîülâhir 655/28 Nisan 1257'de onun cariyeleri tarafından dövülerek öldürülmüş, idare tümüyle Mu'izziyye Memlüklerinin eline geçmişti.[616]

İzzeddîn Aybek'in el-Melikü'n-Nâsır ile akdettiği son sulh gereğince el-Melikü'n-Nâsır'ın Bahrî Memlükler'i hizmetinden çıkarması gerekiyordu. Bu yüzden Bahrî Memlükler el-Melikü'n-Nâsır tarafından Dımaşk'tan çıkarılmışlar, Kudüs'e giderek burada Kerek hâkimi el-Melikü'l-Muğîs adına hutbe okutmaya başlamışlar, el-Melikü'n-Nâsır'ın kendi üzerlerine, Filistin'e sevkettiği Dımaşk ordusunu bozmuşlar, ancak bizzat el-Melikü'n-Nâsır'ın bölgeye gelişiyle mağlup olarak el-Melikü'l-Muğîs'e iltica etmişlerdi. Bahrî Memlükler el-Melikü'l-Muğîs'i

[614] Baybars el-Mansûrî'ye (**Zübdetü'l-Fikre**, s. 25) ve İbn Dokmak'a (**el-Cevherü's-Semîn**, s. 262) göre 10 yaşlarında.
[615] Safedî, **el-Vâfî**, IX, 186.
[616] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 43-44; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 142-146; Yûnînî, **age.**, I, 45-49, 61-62; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 192; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 292-293; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 188; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 265-266; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 356; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 493-495; Aynî, **age.**, V, 140-142, 165; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 12, 37; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 462, 463-464; Aşûr, **age.**, s. 191; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 248-251; Yiğit, **age.**, s. 27-28; Tomar, "Şecerüddür", **DİA**, XXXVIII, 404-405. Kaynaklarımız ekseriyetle Sultan Aybek'in boğularak öldürüldüğünü belirtse de Baybars el-Mansûrî (**Zübdetü'l-Fikre**, s. 24; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 29-30) Aybek'e hamamda zehirli bir tas ikram edildiğini ve onun bu sebeple gece vakti vefat ettiğini kaydetmiştir.

de Mısır'ı zaptetmeye teşvik etmişler, onlarla birlikte Mısır'a karşı harekete geçen el-Melikü'l-Muğîs biri 15 Zilkâde 655/24 Kasım 1257'de, diğeri Rebîülevvel 656/Mart 1258'de olmak üzere Sâlihiyye'de iki kez Kutuz idaresindeki Mısır ordusuna mağlup olmuştu. Diğer yandan el-Melikü'n-Nâsır, el-Melikü'l-Muğîs'ten ısrarla Bahrî Memlükleri kendisine teslim etmesini istemekteydi. el-Melikü'l-Muğîs'in kendilerini teslim etmesi ihtimaline karşı Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî ve 20 kadar *hoşdâş*ı[617] doğrudan el-Melikü'n-Nâsır ile anlaşarak onun hizmetine dönmüşler ve Nablus kendilerine iktâ olarak verilmişti. el-Melikü'l-Muğîs'in yanında kalan 50 kadar Bahrî Memlük ise onun tarafından el-Melikü'n-Nâsır'a teslim edilmişler, bunlardan birkaç tanesi de Haleb'de hapsedilmişti (657/1259).[618] Haleb'in işgali münasebetiyle değindiğimiz üzere bu mahpuslar Hülâgû tarafından serbest bırakılmışlardır.

2. Seyfeddîn Kutuz'un Saltanatı ve İlk İcraatları

2.1. Moğollarla Cihâd Meselesinin Görüşüldüğü Toplantı

Aslen Celâleddîn Mengübertî'nin kızkardeşi Cihân Hatun ile yine onun amcası oğlu Memdûd'un (Mevdûd) izdivacından dünyaya gelmiş ve Moğollar tarafından ele geçirilerek köle olarak satılmış olan Seyfeddîn Mahmûd Kutuz,[619] köle tüccarları tarafından Dımaşk'a getirilmiş ve yukarıda saltanat dönemine kısaca

[617] "*Hoşdâş*"; "hâce" kelimesi ile "dâş" ekinin birleşmesiyle oluşan "hâcedâş" veya "hocadâş" kelimesinin bozması olup aynı emîr veya sultanın azatlı kölesi olma münasebetini belirten bir tabirdir. Sultanların memlükleri birbirlerini bu şekilde çağırmaktaydılar. Aralarında bu tarz münasebet olan memlüklere "*hoşdâşiyye*" yahut "*hoşdâşîn*" denilirdi. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 25-26, 72 no'lu dipnot; İbn Tağrîberdî, **age.**, VI, 330, 5 no'lu dipnot; David Ayalon, **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, (trc. Abdullah Mesut Ağır), TTK, Ankara 2015, s. 9.

[618] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 46; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 56-61; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 147-150, 158, 186-188; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 25-26, 33-34; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 30-32; Yûnînî, **age.**, I, 51-52, 85, 90, 342; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 192-193, 195, 198; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 29-30, 33, 43; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 188, 192, 196; İbn Haldûn, **age.**, s. 1452; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 255; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 496, 500, 505, 509; Aynî, **age.**, V, 156-158, 181-182; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 39-42, 49-50; Humphreys, **age.**, s. 330-333; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 251-255; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 18-19; Yiğit, **age.**, s. 28-29; Tomar, **agt.**, s. 86-88.

[619] Moğollar Celâleddîn ile yaptıkları muharebelerden birinde Kutuz'u esir almış olmalıdırlar. Ancak onun Hârizmşahlar hanedanından olduğunun farkına varmamış olacaklar ki onu köle olarak satmışlardır. Zira defaatle örneğini gördüğümüz üzere Moğollar Hârizmşah hanedanının tüm mensuplarını ya öldürmekte yahut Karakurum'a göndermekteydiler. Belki Sultançuk örneği bu noktada istisna olabilir. Ancak Moğolların Bağdâd seferi sırasında hilâfet ordusu kumandanlarından Kara Sungur'a hitap ediş tarzına bakılırsa Sultançuk'un da kendi rızası ile Hülâgû'nun hizmetine girdiği, bu yüzden öldürülmediği anlaşılır. Bkz. 457 no'lu dipnot.

değindiğimiz İzzeddîn Aybek et-Türkmânî tarafından satın alınarak onun hizmetine girmişti. Bu sebeple "el-Mu'izzî" şeklinde nisbelenmiştir.[620] Mutat askerî eğitimden sonra hususan Aybek'in Mısır tahtına cülusuyla birlikte mühim vazifeler üstlenen Kutuz, ikbal merdiveninin basamaklarını yavaş yavaş tırmanarak, Aybek'in katlinden sonra onun yerine geçen oğlu el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Alî'nin yaşının küçüklüğü ve tecrübesizliği dolayısıyla onun saltanat nâibi ve devleti sultan namına idare eden en mühim siyâsî idareci (Müdebbirü'd-Devle) olma makamını elde etmiş ve liderleri olan Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr'ın katli üzerine Mısır'ı terkedip Dımaşk'a ve Kerek'e giden Bahrî Memlüklere karşı muvaffakiyetler elde ederek mevkiini sağlamlaştırmıştı.

Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un, Moğolların el-Cezîre üzerine yürümeleri üzerine onlara karşı yardım talep etmek maksadıyla Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'i Kāhire'ye gönderdiğini söylemiştik. İbnü'l-Adîm Kāhire'ye vasıl olunca Seyfeddîn Kutuz, İbnü'l-Adîm'i İbn Tolun Câmii'ne çok yakın bir mevkide bulunan Kebş'te, merhum el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un inşa ettirdiği köşkte ağırlamıştı.[621] İbnü'l-Adîm'in gelişi, Memlükler için Moğol tehdidinin tam manasıyla hissedilmesine neden olmuştu. Zira el-Melikü'n-Nâsır evvelce Mısır'daki Mu'izziyye grubundan Mısır'ı almak maksadıyla onlarla harbetmiş, ancak Halîfe'nin müdahalesiyle savaşın sürüp gitmesinin önüne geçilebilmişti. Yani şu halde Moğolların yaklaşması, el-Melikü'n-Nâsır'ı düşmanından imdat istemek durumunda bırakmıştı. Durum bütün İslâm âlemi için büyük tehlike arzediyordu; Mısır'daki Memlük Devleti'nden başka Moğollara mukabele edecek kudrette İslâm devleti kalmamıştı. el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf da bunun farkında olarak bir temsilcisini Mısır'a sevketmişti. Bunun üzerine derhal Kal'atü'l-Cebel'de tarihçi ve fakîh Sâhib Kemâleddîn Ömer İbnü'l-Adîm'in, Kâdi'l-Kudât Bedreddîn Yûsuf b. el-Hasen es-Sincârî'nin, "Sultânü'l-Ulemâ" lakabıyla meşhur Şâfiî fakîhi ve Mısır baş hatîbi olan Şeyhulislâm İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın da yer aldığı bir meclis toplandı ve vaziyet hakkında müzakereye başlandı.

[620] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 39-40; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 353; a. mlf., **el-'İber**, III, 291; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 189; İbn Haldûn, **age.**, s. 1453; Süyûtî, **Hüsn**, II, 38-39; İbn İyâs, **age.**, I/I, 303; Mervân Şeyh el-Ard, "Ma'reketü 'Ayni Câlût: Mir'âtü'l-Mâdî li'l-Hâdır", **Mecelletü Külliyyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyye**, Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Trablus 1988, V, s. 304; Tekindağ, "Kutuz", **İA**, VI, 1057.

[621] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 189; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 67.

Tarihçilerimizden İbn Vâsıl'ın da iştirak ettiği ve muhaverelere bizzat şahit olduğu bu mecliste[622] genç Mısır hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Alî b. el-Melikü'l-Mu'izz Aybek de hazır bulunmaktaydı. Toplantının mevzuu ekseriyetle Moğollara karşı müslümanların takınması gereken tavır ve bu hususta bilhassa Mısır hükümdarı olan şahsın vazifeleri ile alakalıydı. Mutlaka cihâd ilan edilmeli ve putperest Moğollar daha güneye inmeden durdurulmalıydı. Toplantıda, cihâd ilanı halinde müslüman halktan nakit para ve mal toplanarak askerî masrafların bunlarla karşılanması hususunda Kâdi'l-Kudât'a ve Şeyh İzzeddîn b. Abdüsselâm'a sorular yöneltilmekteydi. Şeyh İzzeddîn şu cevabı verdi: *"Düşman kapıya dayandığı vakit elbette bütün müslümanlar üzerine kâfirlerle canlarıyla ve mallarıyla cihâd etmek vâcib olur. Böyle bir vaziyette cihâdın masrafları için halktan para ve mal toplamak câizdir. Ancak şart budur ki; Beytü'l-Mâl'de hiç para kalmamış ve* -ümerâya hitâben- *sizlerin de atlarınız ve silahlarınızdan başka harbe sarfedecek hiçbir şeyiniz kalmamış olsun. Bu durumda siz de para ve mala sahip olma ve silahlarınız hâricinde bir kıyafete mâlik olma noktasında halk ile aynı seviyede bulunmuş olursunuz. Askerin elinde mal ve zinet eşyaları bulunduğu halde ise halktan cihâda sarfedilmek üzere para ve mal toplamak câiz olmaz."* Neticede Şeyh'in fetvâsı mucibince amel edilmesine karar verildi. Böylelikle cihâd hazırlığı resmen başlamış oldu.[623] Görüldüğü üzere vaziyet ne kadar vahim olursa olsun işbilir fukahâ tarafından müslümanların fakirliğe duçar olmamaları yönünde fetvâ verilmekte ve ancak Beytü'l-Mâl'de ve emîrlerin kendi hazinelerinde cihâda sarfedilecek hiçbir şey kalmaması halinde reâyâdan mal ve para toplanmasının cevâzına işaret edilmektedir.

2.2. Seyfeddîn Kutuz'un Saltanatı Ele Geçirmesi

Müzakerelerin diğer bir konusu da Mısır saltanatı meselesiydi. Moğollar İslâm âlemini her zamandan ziyade tehlikeli şekilde tehdit etmekteydiler. Böylesine

[622] Anlaşıldığına göre bu toplantıya ait nakillerin bir kısmı, diğer İslâm tarihçileri tarafından İbn Vâsıl'dan aynen iktibas edilmiştir.

[623] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 190; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 45; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 382; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 507; Aynî, **age.**, V, 218-219; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 67-68; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 719-720; a. mlf., **Hüsnü'l-Muhâdara**, II, 38; Ali Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût Zaferi", **Kopraman'a Armağan**, s. 47-48. İbn Kesîr'in (**age.**, XIII, a. yer) rivayetinde Şeyh İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın *"Beytü'l-Mâl'de para kalmadığında kadınlarımızın zinetlerini ve gümüşlerini harcarsınız."* dediği de nakledilmektedir. Bununla beraber İbn İyâs (**age.**, I/I, 301-302) Şeyh'in reâyâdan gönülsüz olarak para alınmaması gerektiğini söylediğini, söz konusu paranın ve malların tüccarlardan ve zenginlerden tahsilinin lüzumunu belirttiğini ifade etmiştir.

güçlü bir düşmana, ancak onlara mukabele edebilecek kudrette, harpte usta ve idarecilikte mahir bir hükümdar ile karşı koymak mümkündü. el-Melikü'n-Nâsır'ın imdat talebi de göstermişti ki, İslâm hükümdarları bu düşmanla münferiden uğraşamazdı. Diğer taraftan İslâm devletlerinin ittihadı, tecrübeli idareciler eliyle mümkündü. Oysa Mısır tahtında bulunan el-Melikü'l-Mansûr henüz çocuk denecek yaştaydı. İslâm devletlerinin tahtları ondan daha küçük çocukların saltanatını görmüştü,[624] fakat bu sefer vaziyet bambaşkaydı. Mecliste bulunan herkes yaşının küçüklüğü dolayısıyla tehlikenin farkında olmayan; vaktini avlanmak, koçlar, köpekler ve güvercinlerle uğraşmak, eşeklerin müsabakalarını seyretmek, hamamda hizmetkarlarla ve onların çocuklarıyla oyunlar oynamak gibi faydasız işlerle, oyun ve eğlenceyle zayi eden ve kendisine nasihatte bulunanlara kulak asmayan el-Melikü'l-Mansûr'un idaresinden nefret etmişti. el-Melikü'l-Mansûr devlet işlerinden hiç anlamıyordu, akdedilen bu mecliste hazır bulunduğu halde marifetsizliğinden ötürü ağzını açıp tek kelime etmemişti. Onun devlet idaresini öğrenme zahmetine girmemesi dolayısıyla, alınan kararlarda daha ziyade vâlidesi müessirdi. Ancak bu da bir müşküldü; Moğol tehdidi bu kadar yakınken idarede bir kadın söz sahibi olamazdı.[625] İslâm'a siper ve mücâhidlere önder olacak bir hükümdarın başta bulunması elzemdi. Bu; kuvvetli, heybetli, işbilir, sözü dinlenir, ayrıca şecî, harp sanatı ve usullerini iyi bilen[626] bir şahıs demekti. Bütün bu vasıflar ise Kutuz'da mevcuttu. Ayrıca o, el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek'in memlükleri olan Mu'izziyye'nin en kıdemlisi ve halihazırdaki sultanın da saltanat nâibiydi.[627] Seyfeddîn Kutuz, belki de bütün vaziyetin en çok farkında olan kişi sıfatıyla muhaverenin bu mevzuya geldiği noktada söz aldı ve şunları söyledi: *"Şu durumda düşmanı bozguna uğratacak kabiliyetli ve kahredici bir hükümdara ihtiyaç vardır. el-Melikü'l-Mansûr ise henüz memleket idaresinden anlamayan bir çocuktur."*[628] Bu

---

[624] 655/1257'de 15 yaşında tahta çıkmış olan el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Alî, bu meclisin akdedildiği 657/1259 senesinde 17 yaşlarında olmalıdır.

[625] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 299; İbn Haldûn, **age.**, s. 1453; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 253; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 263; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 507; Aynî, **age.**, V, 220; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 68; İbn İyâs, **age.**, I/I, 302; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 258.

[626] İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 41) Kutuz'un haddinden fazla şecî olduğunu ve belki biraz mübalağalı olarak ondan evvel onun kadar cesur bir hükümdar ve ata onun kadar iyi binen bir süvari gelmediğini söylemektedir.

[627] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 46; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 33; Aynî, **age.**, V, 220.

[628] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 507.

sözleriyle Kutuz, Sultan'ın küçüklüğünü ve tecrübesizliğini ifade ederken bir yandan da tahta namzet olarak kendisini işaret ediyordu. Kutuz'un üstün idarecilik ve askerlik vasıflarını iyi bilen ve Moğollarla savaşma hususunda istekli davranan ümerâ da onun resmen Memlüklerin başına geçmesini arzu etmekteydiler.[629]

Hadiseyi kısmen farklı aktaran İbn İyâs, Memlük ümerâsından bir kimsenin Şeyhulislâm İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın önünde söz alarak Moğolların İslâm âlemini kasıp kavurduğu bir dönemde yürütülecek cihâd faaliyetinin mahiyeti ve Mısır tahtında bulunması gereken hükümdarın hususiyetleri hakkında Şeyhulislâm'a ve meclise sorular sorduğunu, Şeyhulislâm'ın yukarıdaki cevabı verdiğini ve akabinde ümerânın kadılarla istişare ettikten sonra Kutuz'un saltanata layık isim olduğuna kanaat getirdiklerini kaydetmiştir.[630] Makrîzî'nin hemen yukarıya aldığımız kaydı göz önüne alınınca, Şeyh'e ve meclise sorular yönelten bu şahsın Kutuz olduğu açıkça görülür. Ancak İbn İyâs'ın kaydından, ümerânın kadılarla istişaresinin bu mecliste mi, yoksa daha sonra gizlice mi gerçekleştiği kesin olarak anlaşılamamaktadır. Bununla beraber sonraki vukuat dolayısıyla bu istişarenin, söz konusu meclisin dağılmasından sonra ve el-Melikü'l-Mansûr ile ona bağlı emîrlerin hazır bulunmadıkları başka bir mevkide yapıldığı kanaati hasıl oluyor. Nitekim İbn Dokmak da Kutuz'un bu meseleyi kendisine bağlı emîrlerle gizlice istişare ettikten sonra sır olarak sakladığını ve kısa süre sonra bu gizli toplantıda alınan kararın gereğini yaptığını ifade etmiştir.[631]

Bundan sonra Seyfeddîn Kutuz, el-Melikü'l-Mansûr'u hal etmek için fırsat kollamaya başladı. Söz konusu meclisin akdedilmesinden birkaç gün sonra el-Memâlîkü'l-Mu'izziyye'den olup el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Alî'ye sadık olan emîrlerden Alemeddîn Sencer el-Ğatmî (Ğanemî), İzzeddîn Aybek en-Necmî es-Sağîr, Şerefeddîn Kıran el-Mu'izzî, Seyfeddîn Bahadır, Seyfeddîn Karasunkur, İzzeddîn Aydemir en-Necîbî es-Sağîr gibi şahısların ok talimi yapma ve avlanma maksadıyla Kāhire'den çıkarak Abbâse ve Gazze'ye doğru gitmeleri,[632] Kutuz'a istediği fırsatı verdi. Emrindeki ümerâ ile birlikte harekete geçen Kutuz, kendisine

[629] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 33; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 68.
[630] İbn İyâs, **age.**, I/I, 301-302.
[631] İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn**, s. 263.
[632] 657/1259 senesinde Moğollar henüz Gazze'ye ulaşmamışlardı.

yardım edecek emîrlerin desteğinden o an için mahrum bulunan el-Melikü'l-Mansûr ile küçük biraderi Kaan'ı,[633] ayrıca validesini tevkif ettirdi. Birdenbire gelişen bu hadise, önceden haberdar olmayanları şaşkınlığa uğratmıştı. Kutuz bu esnada halen Kāhire'de bulunan Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'in ve bazı fakîhlerin bu hareketi protesto etmesine mukabil, mecliste söylediği sözleri tekrarladı; el-Melikü'l-Mansûr'un tecrübesiz küçük bir çocuk olduğunu ve cihâdın en birinci vazife olduğu böyle zor bir zamanda devletin başında dirayetli bir sultanın bulunması icap ettiğini söylemek suretiyle muarızlarını teskin etmeye muvaffak oldu.[634] Bundan sonra da Seyfeddîn Mahmûd Kutuz b. Memdûd, "el-Melikü'l-Muzaffer" unvanı ile Mısır'daki Türk Memlük Devleti'nin üçüncü hükümdarı olarak tahta cülus etti (27 Zilkâde 657/15 Kasım 1259).[635] Böylece el-Melikü'l-Mansûr'un 2 sene, 8 ay ve 3 gün süren saltanatı nihayete eriyordu.[636] Yeni sultan, yukarıda adları geçen Mu'izziyye emîrlerinin Kal'atü'l-Cebel'e avdetleri akabinde onlardan biat almaya gayret ettiyse de onların kendisine inkıyat etmemeleri üzerine bu emîrleri ve ayrıca el-Melikü'l-Mansûr'un dayısı Seyfeddîn Aldud el-Çâşnîgîr, Tavâşî Şiblüddevle Kâfûr el-Lala, Tavâşî Husâmeddîn Bilâl el-Muğîsî el-Câmedâr gibi isimleri tevkif etti. Bu emîrler hapsedilmek üzere Dimyât ve İskenderiyye'ye sevkedildiler. el-Melikü'l-Mansûr Alî, validesi ve kardeşleri ise evvelâ Kal'atü'l-Cebel'de, daha sonra Dimyât'a

[633] İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 39) el-Melikü'l-Mansûr'un bir kızkardeşinden bahsetmektedir. İbn Haldûn'a (**age.**, s. 1453) göre ise el-Melikü'l-Mansûr'un iki kardeşi vardı ve her ikisi de tevkif edilmişti.

[634] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 45; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 382; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 68; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720. Makrîzî'ye (**es-Sülûk**, I, 508) göre ise Kutuz kendisine itiraz edenlere *"Benim Moğollara karşı birliği temin etmekten gayrı maksadım yoktur. Biz çıkıp düşmanı bozguna uğrattıktan sonra karar sizindir, dilediğiniz kişiyi tahta oturtun."* demişti.

[635] Kutuz'un cülus tarihi tarihçiler arasında ihtilaf mevzuu olmuştur. İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 67) ve İbn İyâs (**age.**, I/I, 303) 17 Zilkâde/5 Kasım'ı, İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 39) ve Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 507) 24 Zilkâde/12 Kasım'ı, Nüveyrî (**age.**, XXIX, 299) 27 Zilkâde/15 Kasım'ı, İbnü'l-Amîd (**age.**, s. 48) 28 Zilkâde/16 Kasım'ı, Baybars el-Mansûrî (**Zübdetü'l-Fikre**, s. 46) ve Aynî (**age.**, V, 221) ise 4 Zilhicce/22 Kasım'ı Kutuz'un saltanatı ele geçirme tarihi olarak göstermişlerdir. Ebü'l-Fidâ (**age.**, III, 199) da net bir gün vermeksizin, tarih olarak sadece Zilhicce'nin başını göstermektedir. Ancak bu kaynaklarımızın hemen hepsi Kutuz'un Cumartesi günü cülus ettiğini söylemektedirler. Verilen tarihler arasında Cumartesi gününe tekabül edenler ise Nüveyrî'nin verdiği 27 Zilkâde/15 Kasım ile Baybars el-Mansûrî ve Aynî'nin verdiği 4 Zilhicce/22 Kasım tarihleridir. Bununla birlikte -ileride göreceğimiz üzere- Sultan Kutuz'un 11 ay ve 13 gün (343 gün) saltanat sürdükten sonra 16 Zilkâde 658/23 Ekim 1260 Cumartesi günü şehid olmuş olabilmesi için tam olarak Nüveyrî'nin verdiği 27 Zilkâde 657/15 Kasım 659 Cumartesi günü tahta çıkmış olması icap eder. Dolayısıyla el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un cülusunun doğru tarihi budur.

[636] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 507; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 254.

gönderilerek Burcü's-Silsile'de hapsedildiler.[637] Zeyneddîn Ya'kûb b. Abdürrefî' İbnü'z-Zübeyr'i vezir edinen Sultan Kutuz, atabekü'l-asâkir olan Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib es-Sâlihî'yi makamında bıraktı ve askerî işleri deruhte etme vazifesini ona tevcih ettiği gibi, adları geçenlerin haricindeki Mu'izziyye emîrlerinden de biat aldı.[638]

Bu dahilî meselenin hallinden sonra, artık bütün gayreti cihâda sarfetmek mümkün hale gelmişti. Evvelâ el-Melikü'n-Nâsır'ın yardım talebine cevap vermek icap etmekteydi. Bunun için Sultan Kutuz, el-Melikü'n-Nâsır'ın murahhası olan İbnü'l-Adîm'in yanına Kâdi'l-Kudât Bedreddîn es-Sincârî'nin biraderi Kadı Burhâneddîn el-Hıdr b. el-Hasen'i vererek o sırada Dımaşk'ta bulunan el-Melikü'n-Nâsır'a gönderdi. Ona gönderdiği haberde Kutuz yemin vererek; kendisinin el-Melikü'n-Nâsır'ın Mısır'daki nâibi mesabesinde olduğunu, onunla husumet etmeye niyeti olmadığını, onun ihtiyacı halinde derhal hizmetine koşacağını yahut güvenilir bir emîrini onun hizmetine göndereceğini bildiriyor, cihâd için onunla el ele vermeyi arzuladığını ve bunun için mutlaka Moğollara karşı ona yardım edeceğini söylüyordu. el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf da bu ifadelerden Kutuz'un samimiyetini anladı ve aralarındaki husumetin geçmişte kaldığına kanaat getirdi.[639]

---

[637] Bunlar el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars devrinde buradan Bizans ülkesine, Konstantiniyye'ye gönderileceklerdir. Bkz. Nüveyrî, **age.**, XXIX, 299; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 39; İbn Haldûn, **age.**, s. 1453; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 508. Ancak İbn İyâs (**age.**, I/I, 302) el-Melikü'l-Mansûr'un uzun süre mahpus kaldıktan sonra Dimyât'ta vefat ederek yine oraya defnedildiğini kaydetmiştir.

[638] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 48; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 190; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 46; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 34; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 199; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 299-300; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 39; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 45; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 190; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 382; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, 253-254; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 263-264; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 507-508; Aynî, **age.**, V, 220-221; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 68; İbn İyâs, **age.**, I/I, 302-303; Tekindağ, "Kutuz", **İA**, VI, 1058; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 48.

[639] İbnü'l-Amîd, **age.**, 48; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 190; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 199; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 300; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 45; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 508; Aynî, **age.**, V, 221; Tomar, "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", **DİA**, XXIX, 78. Kutuz'un da bir sultan olduğu halde el-Melikü'n-Nâsır'a yemin ederek onun hizmetinde olduğunu bildirmesi Kutuz'un samimiyetini ve İslâm'ın felahı için kendi şahsı adına her türlü zilleti kabule hazır olduğunu göstermesi bakımından ehemmiyetlidir. Kutuz'un ifadelerinin bir diğer sebebi de, el-Melikü'n-Nâsır'ın evvelce Memlüklere karşı Hülâgû'dan yardım talep etmesiydi. Rivayete göre el-Melikü'n-Nâsır, oğlu el-Melikü'l-Azîz'i Suriye seferi arifesinde Hülâgû'ya gönderdiği sırada bu yardımı istemişti. Kutuz el-Melikü'n-Nâsır'ın Moğollarla birleşmesini ve bu şekilde Mısır'ın da -Moğol boyunduruğu altına girecek olan- el-Melikü'n-Nâsır'ın yahut bizzat Moğolların eline düşmesini engellemeye çalışmaktaydı. Bkz. İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 254; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 508; Yiğit, **age.**, s. 30-31; Tomar, **agt.**, s. 97, 99-100.

3. Hülâgû'nun Memlüklere Gönderdiği Tehdit Mektubu ve Memlüklerin Savaş Kararı

3.1. Hülâgû'nun Mektubunu Taşıyan Moğol Elçilerinin Kāhire'ye Gelişi ve Mektubun Muhtevası

Kutuz tahta geçtikten sonra Moğollara karşı yürüteceği cihâd faaliyetinin programını tayin etmeye çalışmakta iken, Hülâgû tarafından Mısır hükümdarı olan kişiye gönderilmiş mektubu taşıyan Moğol elçileri Kāhire'ye geldiler. Bazı tarihçiler bu mektubun Ketboğa tarafından gönderildiğini söylemişlerdir.[640] Ancak Sultan Seyfeddîn Kutuz'a gönderilen bu mektubun el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'a gönderilen mektup ile gerek muhteva, gerekse ifade bakımından benzerlikler göstermesi, bizce bu mektubun da Hülâgû tarafından -belki de aynı kâtiplere yazdırılarak- gönderilmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir. Aslında mezkûr hadiseler için Moğol tarafının baş kaynağı konumunda bulunan Reşîdüddîn, Mısır'a gidecek Moğol elçilerini İlhan'ın gönderdiğini net olarak belirterek karışıklığı büyük ölçüde gidermektedir.[641] İbn Dokmak tarafından verilen ve mektubun Hülâgû'nun nezdinden gönderildiği, Ketboğa ve Baydara vasıtasıyla da Sultan Kutuz'a ulaştırıldığı yönündeki malumat[642] ise meseleyi bütün bütün çözüme kavuşturmaktadır.

Hülâgû'nun mektubunu taşıyan Moğol elçileri Reşîdüddîn'e göre Hülâgû'nun Suriye'den doğuya dönüşü sırasında Mısır'a gönderilmişlerdir.[643] Hülâgû'nun ağabeyinin ölüm haberini Dımaşk'ın teslim olduğu sıralarda (Rebîülevvel 658/Mart 1260) aldığı hatırlanınca, onun yine bu sırada söz konusu mektubu Kāhire'ye göndermiş olabileceği akla gelir. Ancak bizce elçilerin Kal'atü'l-Cebel'e ulaşması hadisesi için kesin tarih veren İbn İyâs'ın nakli daha muteber görünüyor. İbn İyâs'a göre Moğol elçileri 5 Safer 658/21 Ocak 1260 günü Kāhire'ye ulaşmışlardı.[644] Bununla birlikte aynı kaynak tarafından olayın gününün Cumartesi olarak verilmesi,

---

[640] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 35; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454.
[641] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 55.
[642] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 261.
[643] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 55.
[644] İbn İyâs, **age.**, I/I, 304.

elçilerin gelişinin -Çarşamba gününe tekabül eden- 5 Safer günü değil, 5 Safer'e en yakın Cumartesi'ye denk gelen 8 Safer/24 Ocak günü gerçekleştiğini kabule bizi mecbur etmektedir. Bu tarih doğru ise; söz konusu mektup Haleb muhasarasının başlamasından (2 Safer 658/18 Ocak 1260) evvel, yani Suriye'nin istîlâsı başladığı sıralarda yazılıp gönderilmiş demektir. Mektubun yazıldığı ve yola çıkarıldığı zaman aralığını biraz daha daraltmak istediğimizde, 27 Zilkâde 657/15 Kasım 1259 ile 8 Safer 658/24 Ocak 1260 tarihleri arasındaki bir zaman dilimi karşımıza çıkıyor. Zira İbnü'd-Devâdârî, İbn Dokmak, Kalkaşendî, Makrîzî ve İbn İyâs gibi adı geçen mektubun tam metnini vermiş olan bütün kaynaklarımız, mektupta doğrudan "Mısır hâkimi el-Melikü'l-Muzâffer Kutuz"a hitap edildiğinde müttefiktirler. Bu vaziyet, Kutuz'un 27 Zilkâde 657/15 Kasım 1259 Cumartesi günü Kal'atü'l-Cebel'deki cülusundan sonra mektubun hazırlandığını ibraz etmektedir. Kutuz'un zaten el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn devrinde saltanat nâibi olduğu ve dolayısıyla devlet mekanizmasının işleyişini onun idare ettiği düşünülerek İlhan'ın bu mektubu el-Melikü'l-Mansûr'un saltanat devresinde Mısır'ın esas hâkimi olarak görünen Kutuz'a hitaben göndermiş olabileceği akla gelse de, mektupta Kutuz'a, onun cülusundan sonra aldığını bildiğimiz "el-Melikü'l-Muzaffer" unvanıyla hitap edilmiş olması bu fikri geçersiz kılmaktadır. Kısacası Hülâgû'nun mektubu, mutlaka Kutuz'un Memlük tahtına çıkmasından sonra yazılmış ve Kāhire'ye gönderilmiştir.

Mektubu getiren Moğol murahhaslarının sayısı hakkında kaynaklarımız ihtilafa düşmüşlerdir. Bunlardan Reşîdüddîn 40 nökerin İlhan'ın mesajını taşıdığını söylemekte,[645] İbnü'd-Devâdârî de elçilik heyetindeki Moğolların sayısını 40'tan fazla olarak göstermektedir.[646] Ancak İbn Dokmak'ın ve rivayetleri her bakımdan itimada daha şayan olan Makrîzî'nin kayıtları, heyette 4 elçinin yer aldığı bilgisini veriyorlar.[647] Bununla birlikte gerek Makrîzî'nin, gerekse Baybars el-Mansûrî ile Nüveyrî'nin Moğol murahhasları arasında genç bir oğlanın da bulunduğunu belirten rivayetleri dikkate alınırsa, heyette 4 elçi ve bir de erkek çocuğu olmak üzere toplam 5 kişi bulunduğu taayyün etmiş etmiş olur.[648] İbn İyâs her ne kadar yanlış olarak

[645] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 55.
[646] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 48.
[647] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 265; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515; ayrıca bkz. İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61.
[648] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302.

elçilik heyetinin başında bizzat Ketboğa Noyan'ın bulunduğunu söylemekte ise de, onun Moğol heyetinde 5 kişinin yer aldığını belirtmesi, aynı rakama işaret eden diğer tarihçileri desteklemektedir.[649]

Mektubun muhtevasına gelecek olursak, yine büyük ölçüde tekebbür ve tehdit ifade eden cümlelerle karşılaşırız. Mısır'ın İlhan'a itaati emredilmekte, aksi takdirde muhatabın sonunun geleceği ima edilmektedir. Büyük tehditleri ve ince hakaretleri ihtiva eden, bununla beraber son derece fasîh bir Arapça ile edîbâne ve belîğ şekilde kaleme alınmış, hemen tamamı secili ifadelerden oluşan ve iki beytlik bir şiir ile nihayete eren mektubun mazmûnu şu şekildedir:[650]

"(Bu mektup) şark ve garp hükümdarlarının hükümdarı olan büyük Kaan (İlhan)'dandır. Yeryüzünü yayıp döşeyen ve semayı kaldırıp ayakta tutan Allâh'ım, senin adınla (başlarız). Kılıçlarımızdan firar ederek bu iklime (Mısır'a) gelmiş memlükler (köleler) sınıfından olan el-Melikü'l-Muzaffer bilir ki; kendileri o iklimdeki nimetlerden faydalanmışlar, sonra da orada sultan olan zatı katletmişlerdir. Yine el-Melikü'l-Muzaffer, onun sair ümerâsı, Mısır memleketi sakinleri ve o civardaki muvazzaflar bilirler ki; biz Allâh'ın yeryüzündeki askerleriyiz, O bizi gazabından yaratmış ve öfkesini helal kıldığı kimseler üzerine bizi musallat etmiştir. Başka ülkelerin başına gelenlerde size ibret vardır, başkalarının başına gelenleri nasihat edinin, onlardan ibret alın ve örtüler kaldırılıp (işler çığırından çıkıp) pişman olmadan evvel işlerinizi bize teslim edin; yoksa hata size aittir. Bizler ağlayana merhamet etmeyiz, şekva edene acımayız. Şüphesiz bizim ülkeleri zaptetmiş, yeryüzünü fesattan temizlemiş ve birçok ülkenin halkını kılıçtan geçirmiş olduğumuzu işitmişsinizdir. Kaçmak size, kovalamak bizedir. İltica edeceğiniz hangi yer, sizi kurtuluşa erdirecek hangi yol ve sizi himaye edecek neresi vardır? Kılıçlarımızdan size kurtuluş ve heybetimizden sığınacağınız bir yer yoktur. Atlarımız bütün atlardan hızlı, oklarımız dehşetli, kılıçlarımız yıldırımlar gibi ölümcüldür. Kalplerimiz dağlar gibi sağlam, adedimiz kum taneleri kadar çoktur.

[649] İbn İyâs, **age.**, I/I, 304.

[650] Muhtelif İslâm kaynaklarında mektubun mazmûnuna dair verilen ibareler büyük ölçüde birbiriyle örtüşmektedir. Biz, mektubun metnine eserinde daha geniş yer vermiş olan Makrîzî'nin kaydını esas aldık. Gördüğümüz kadarıyla Makrîzî, kendisinden evvel eser telif etmiş olan İbnü'd-Devâdârî, İbn Dokmak ve Kalkaşendî gibi tarihçilerin bu mektubun metnine dair kaydettikleri ifadeleri birleştirerek kendi eserine almıştır.

Kaleler bizim için engel değildir, bizimle harbetmek hususunda ordular fayda vermez. Bize ettiğiniz beddualar Allâh katında makbul olmaz; çünkü sizler haram yediniz, sözlerinizde iffeti terkettiniz, imanınıza, yeminlerinize ve ahitlerinize ihanet ettiniz, (Allâh'a karşı) itaatsizlik ve isyan alâmetleri gösterdiniz. Artık birbirinize zilleti ve hakirliği müjdeleyin! ***"Bugün ise yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan dolayı, alçaltıcı bir azapla cezalandırılacaksınız."***[651] ***"Zulmedenler hangi akıbete uğrayacaklarını göreceklerdir."***[652] *Bizimle harbetmeyi dileyenler pişman oldular, emânımızı talep edenler ise selamete erdiler. Şartlarımıza ve emrimize muti olursanız bizim lehimize olan sizin lehinize, bizim aleyhimize olan sizin aleyhinizedir. Eğer emrimize muhalefet ederseniz helak olursunuz, kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın! Biz sizi ikaz etmek suretiyle bize düşeni yaptık. Siz bize kâfir diyorsunuz, oysa sizler bizim indimizde fâcirlersiniz. Her işin tedbiri yed-i kudretinde olan ve her hüküm kendi takdiriyle gerçekleşen Zat, bizi sizin üzerinize musallat etmiştir. Sizin çokluğunuz bize azlıktır, sizin azizleriniz (büyükleriniz) bizim yanımızda hakirdirler, sizin hükümdarlarınız için bizim nezdimizde zelil olmaktan başka bir ihtimal yoktur. Harp ateşi kızışmadan ve kıvılcımlarını sizin tarafınıza saçmadan evvel cevap vermekte acele edin. Aksi takdirde ne itibar ve ne izzetiniz kalır, ne de kendinize bir kâfî ve melce bulabilirsiniz. Bizden size gelecek belaların büyüğü ile belalanırsınız, memletiniz sizden hâlî kalır. Elçiler göndermek suretiyle size insaf ettik ve sizi korkutarak ikaz ettik. Sizden başka da hedefimiz kalmamıştır. Selam; bizim, sizin ve hidayete tâbi olanların, helak olmak cezasından korkanların ve en yüce hükümdara (Allâh'a) itaat edenlerin üzerine olsun.*[653]

(ŞİİR)[654]

---

[651] Ahkâf, 46/20.
[652] Şu'arâ, 26/227.
[653] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 514-515; krş. F. H. Âşûr, **age.**, s. 46-47; yine krş. Hammâde, **age.**, s. 354-355. Mektubun Makrîzî tarafından verilen şeklinden cüzî farklılıklar arzeden diğer versiyonları için bkz. İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 47-48; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 261-262; Kalkaşendî, **age.**, VIII, 63-64; İbn İyâs, **age.**, I/I, 304-305. Mektubun kısa versiyonu için bkz. İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn**, s. 265. Makrîzî'nin versiyonunun bir diğer tercümesi için bkz. Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 49-50.
[654] Bu mısralar İbnü'd-Devâdârî ve Makrîzî'nin versiyonlarında mevcut olup, diğer tarihçilerimizin eserlerinde bulunmamaktadır.

Mısır'a de ki; işte Hülâgû geldi

Kınından çekilmiş keskin kılıçlar ile

Kavmin en şereflisi bizim gelişimizle zelil olur

Onların çocukları ilhak edilir büyüklerine"[655]

Mektubun muhtelif versiyonları arasındaki farkların zikre değer olanlarından biri, mektubun İbnü'd-Devâdârî tarafından verilen şeklinin besmele kısmıdır. Burası diğer versiyonlarınkinden farklı olarak *"Arzını bize temlik edip bizi yarattıklarının başına hâkim kılan göklerin ilâhının adıyla"* şeklindedir.[656] İbn İyâs'ın versiyonunda mektubun ortalarında yer alan *"Siz bizimle aynı kafes içerisindesiniz (bizden kaçacağınız yer yoktur)"*[657] ibaresi; yine aynı versiyonun nihayetinde yer alan *"Sizden evvel bunun gibi Bağdâd ahalisini de uyarmıştık, ancak onlar kulak asmadılar. Bu sebeple onların üzerinde sizin işittiğiniz hadiseler câri oldu. Onların Halîfe telakki ettikleri sözcülerini katlettik, memleketlerini harap ettik, servetlerini yağma ettik. Bu size son sözümüzdür."*[658] cümleleri diğer versiyonlarda bulunmamaktadır. Son olarak İbn İyâs'ın mektubun nihayetine aldığı şiirin, evvelce el-Melikü'n-Nâsır'a yazılmış mektuplardan birinde yer alan şiir olduğunu ve İbn İyâs tarafından yanlışlıkla o şiirin Kutuz'a gönderilen mektubun sonuna konulduğunu belirtelim.[659]

Bu elçi gönderme hadisesi ve mektubun muhtevası Reşîdüddîn tarafından çok kısa ve biraz daha farklı olarak aktarılmıştır. Reşîdüddîn'e göre Hülâgû 40 nökerden oluşan elçilik heyetini Mısır'a şu mesajla yollamıştır: *"Yüce Tanrı, Cengiz Han ve onun uruğunu güçlendirip yeryüzündeki memleketlerin hepsini birden bize bağışladı. Her kimse ki bizim itaatimizden ve bize tâbi olmaktan baş çevirdiyse karısı,*

[655] Çocukların büyüklere ilhak edilmesinden iki mana çıkarılabilir. Öncelikle bu mısraı öldürülme noktasında çocukların da büyüklere katılacağı, çocukların katliamda yetişkinlerden ayrı tutulmayacağı şeklinde bir tehdit olarak değerlendirmek mümkündür. İkinci olarak da mısraın Müzzemmil sûresinin ***"Hal böyle iken inkar ederseniz, çocukları ak saçlı ihtiyarlara çevirecek olan bir günden nasıl korunursunuz?"*** mealindeki 17. âyetine atıf yapıyor olması muhtemeldir. Bu vesile ile mektupta yer alan iki beyti Türkçe'ye tercüme etmek ve söz konusu izahlarda bulunmak suretiyle tezimize katkıda bulunan Arapça eğitmeni Ömer Kelhüseyin'e teşekkür ederiz.

[656] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 47.

[657] İbn İyâs, **age.**, I/I, 304.

[658] İbn İyâs, **ae.**, I/I, 305.

[659] İbn İyâs, **ae.**, I/I, a. yer; krş. Hammâde, **age.**, s. 353.

çocukları, kendisi, ona tâbi olan kimseler, beldeleri ve bendeleri yok oldu. Herhalde bunlar sizin kulağınıza ulaşmıştır. Sınırsız olan askerlerimizin ünü, Rüstem ve İsfendiyâr destanı gibi şöhret bulmuştur. Eğer bizim hazretimizin kullarına boyun eğiyorsan mal (vergi) gönder, kendin gel ve şahne iste. Yoksa savaş için hazırlan!"[660] Reşîdüddîn'in nakli Memlük kaynaklarının sunduğu vesikaların yanında oldukça yetersiz kalmakla birlikte, genel olarak onlarla üslup ve muhteva bakımından örtüştüğü görülmektedir.[661]

Mektubun Memlük kaynakları tarafından verilen halini bir değerlendirmeye tâbi tuttuğumuzda Aynicâlût Savaşı arifesinde gerek Memlük-İlhanlı münasebetleri hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacak, gerekse müstakil olarak Memlüklerin Mısır'daki vaziyetini anlamamıza yardımcı olacak birkaç husus karşımıza çıkmaktadır. Önceden de misallerini gördüğümüz ve belki "Moğol üslubu" şeklinde tavsif edebileceğimiz mütehakkimâne ifade tarzı ile kaleme alınmış bu mektup, evvelki örnekleri gibi alenî tehditler ihtiva etmekte, bir yandan da muhatabına zımnî hakaretlerde bulunmaktadır. Kendisini şarkın ve garbın hükümdarı olarak takdim eden İlhan, Mısır ümerâsına onların kölelik mâzilerini ihtar etmekte, onların "Moğolların kılıç artığı" olduklarını ve bu şekilde bulundukları coğrafyaya geldiklerini söylemekte, bu yolla Sultan Seyfeddîn Kutuz'un şahsında bütün Memlükleri tahkir etmektedir. Aslında bu bilgi yanlış değildi, Mısır'daki Memlük grupları Moğollara esir düşmüş ve köle olarak satılmış Kıpçak gençlerinden müteşekkildi. Ancak Hülâgû bunu muhatabını aşağılamak için kullanıyordu. Buradan hareketle Hülâgû'nun bir şekilde düşmanını iyi tanıdığı neticesine de ulaşılabilir. Hülâgû'nun ikinci hakareti ise Memlükleri küfrân-ı nimet ile itham etmesidir. Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mu'azzam Tûranşâh'ın katline gönderme yapan İlhan'a göre Memlükler, efendilerini katleden nankör kimselerdir. Buradan da Hülâgû'nun İslâm coğrafyasındaki siyâsî hadiseleri yakından takip etmekte olduğunu anlıyoruz. Mektubun esas mühim kısmını teşkil eden ve ifadeleri yer yer el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'a gönderilen mektupların ifadeleri ile benzerlik gösteren bu

[660] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 55-56; ayrıca bkz. Mîrhând, **age.**, V, 1128.

[661] Kadı Beyzâvî'nin *Nizâmü't-Tevârîh* adlı eserini *Enîsü'l-Mülûk* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiş olan Mustafa b. Abdurrahmân (**age.**, vr. 88b) ise tercümesinde mektubun muhtevasıyla alakalı büsbütün farklı malumat vermektedir. Buna göre İlhan, Sultan Kutuz'dan Moğollardan firar eden beylerin yine Moğollar tarafına irsalini istemiş, ancak Kutuz sultanlık gayretine dokunan bu hareketi karşılıksız bırakmamak için çok sayıda askerini yanına alarak harp için Kāhire'den ayrılmıştır.

kısım, hasmı korkutmak için mübalağaya başvurulan cümlelerden oluşsa da, Moğol mezâlimini bizzat Moğolların ağzından anlatması bakımından ehemmiyetlidir. İfadeler; hasımları korku ve tedhiş ile sindirmeye, onların maneviyatını bozmaya ve onları müdafaadan vazgeçirmeye yönelikti.[662] Belki bugün bunu idrak güçtür, lakin söz konusu hadiselerin vukua geldiği zamanlarda böyle bir mektup hakikaten müthiş bir tehlikenin en birinci habercisiydi.

Moğol ordularının kalabalıklığı ve kuvveti yanında kan dökücülüğü ile de iftihar eden Hülâgû, Cengiz zamanından beri birer Moğol mefkûresi olarak tebarüz etmiş olan "cihan hâkimiyeti" ve "İlâhî kudretten destek alma" iddialarını da tekrarlamaktadır. Bu mektubun müslüman oldukları halde Moğollara inkıyat etmiş kâtipler eliyle yazılmış olduğunu zikretmeye lüzum yoktur. Ancak zikre değer olan şudur ki; bu kâtipler -tıpkı el-Melikü'n-Nâsır'a gönderilen mektuplarda olduğu gibi- mektubun metnindeki Moğol iddialarını Kur'ân-ı Kerîm'den âyetlerle teyide çalışma gibi boş, hatta gülünç bir çaba içerisine girmişlerdir. Fakat muhtemelen bundan bir maksat da rakibi Kur'ân-ı Kerîm'e muhalif davranan taraf olarak göstermek ve bu şekilde onun maneviyatını alt üst etmekti. Moğollara itaat etmeyen müslümanlar için metinde "fâcir" kelimesinin kullanılması da fısk ve fücûr gibi kelimelerin manasını dahi bilmeyen İlhan'ın değil, onun emriyle mektubu kaleme almış bu kâtiplerin tasarrufu olsa gerektir.[663] Dikkate şayan diğer bir ifade de Hülâgû'nun Sultan Seyfeddîn Kutuz'a hitaben *"Sizden başka hedefimiz kalmamıştır"* şeklinde kurduğu cümledir. Bu cümle, kanaatimizce sayı çokluğu ve kuvvet fazlalığı gibi mübalağa eşliğinde takdim edilen noktalardan çok daha dehşetli bir tehdide zımnen işaret ediyordu. Hiç şüphe yok ki bu söz, Memlüklerin kendilerini tamamen yalnız hissetmeleri ve kendisinden imdat isteyecekleri başka hiçbir İslâm devleti kalmadığını idrak ederek derhal teslim olmaları için sarfedilmişti.

Hülâgû'nun mektubu kendisine ulaşan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, ümerâyı toplayarak onlarla istişarede bulundu. Esasen İlhan'ın tehditleri,

[662] Ergun, **agt.**, s. 36.

[663] Bununla birlikte yine bu kâtiplerin tasarrufu olarak, mektubun İslâmî ananeye uygun olarak "Bismillâhirrahmânirrahîm (Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla)" şeklinde değil, Mekke müşrikleri tarafından kullanılmış olan "Bismike'llâhumme (Allâh'ım, senin adınla)" ifadesiyle başlaması enteresandır. Herhalde mektubun kâtipleri Moğolların da müşrik olduğunu hesaba katarak, onların ağzından yazılacak bir mektuptaki bazı lafızların İslâmî geleneğe değil, müşriklerin adetine muvafık olarak yazılmasını daha uygun görmüşlerdir.

zaten Moğollarla kapışmak üzere planlar yapmakta olan Sultan Kutuz'a apaçık savaş sebebi vermiş oluyordu. İstişare sırasında bu mektubun ifadelerini ümerâyı gazâya teşvik maksadıyla kullanan Kutuz, *"Şüphesiz bu öyle bir kavimdir ki, dinleri ve imanları yoktur!"* demek suretiyle emîrlerin dînî hislerini harekete geçirmeye çalışıyordu. Bu istişare neticesinde Sultan Kutuz, Moğol elçilerinin hapsedilmesine karar verdi. Ancak cihâda bir plan doğrultusunda ve mükemmelen hazırlanmak için Sultan'ın daha geniş bir meclis tertip ederek bütün ileri gelenlere danışması, mümkün olursa Moğollarla savaşamamaktan bunalmış olan Bahrî Memlüklerle irtibat sağlayarak onlarla da fikir teatisinde bulunması icap ediyordu. Sultan, bu ilk toplantının nihayetinde Hülâgû'nun mektubunu taşıyan Moğol murahhaslarını huzuruna getirterek bunların hapsini emretti.[664]

3.2. Sultan Kutuz'un Bahriyye ile Musâlahası

el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, hakikî maksadı olan cihâdın amacına ulaşması için arasının bozuk olduğu tüm müslüman emîrlerle sulh yapmak durumundaydı. Bunun farkında olarak mutlaka Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî ve onun emrinde bulunan Bahrî Memlükler ile musalaha etmeyi de tasarlıyordu. Ancak muhtemelen evvelki anlaşmazlıkların kabahatlisi olarak Bahriyye'yi gördüğü ve dahası artık kendisi bir Memlük emîri olmayıp doğrudan Mısır ülkesinin idarecisi konumunda bulunduğu için Bahriyye'ye el-Melikü'n-Nâsır'a hitap ettiği şekilde alttan alan bir tarzda hitap edemezdi. Bu barış talebinin Baybars'tan gelmesi gerekiyordu. Baybars ve *hoşdâş*larının el-Melikü'n-Nâsır'ın hizmetine döndüğü ve Moğollara karşı planların yapıldığı Berze ordugâhında birlikte bulundukları sıralarda el-Melikü'n-Nâsır kendi memlükleri tarafından suikaste uğrayınca burada cihâd maksadıyla toplanmış bulunan kalabalık grupların dağıldığını ve bu gruplardan bazılarının Gazze'ye doğru ilerlemeye başladığını belirtmiştik. Baybars da kendisini

[664] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 265. Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 515) bu istişarede Moğol elçilerinin katline ve hatta Moğollarla karşılaşmak üzere Sâlihiyye'ye doğru yola çıkılmasına karar verildiğini de söylüyor ki, aslında bu son iki karar bizim ileride anlatacağımız ikinci ve daha büyük toplantıda alınacaktır. Ancak Makrîzî, Moğol elçilerinin gelişinden sonra Memlüklerin tertip ettiği sadece tek bir toplantıdan bahsetmekte ve tüm bu kararların bu tek toplantıda alındığını belirtmektedir. Oysa İbn Dokmak'ın her iki eserinde işaret ettiği üzere; biri Hülâgû'nun elçilerinin Kāhire'ye gelerek mektubu Kutuz'a ulaştırmalarından hemen sonra yapılan ve elçilerin hapsine karar verilen toplantı, ikincisi elçilerin hapsinden sonra gerçekleşen, Sâlihiyye'ye doğru yürüme ve mahpus Moğol elçilerinin öldürülmesi kararlarının alınacağı toplantı olmak üzere iki ayrı toplantı gerçekleşmiştir. Söz konusu ikinci toplantı hakkında malumat aşağıda gelecektir.

emniyette hissetmiyordu, zira artık herkesten kuşkulanmaya başlamış olan el-Melikü'n-Nâsır onu tutuklatmak isteyebilirdi. Bu yüzden Bahriyye de önce el-Melikü'n-Nâsır tarafından kendilerine iktâ olarak verilen Nablus'a, oradan Nûreddin Hasan İbn Bedlân'ın liderliğindeki Şehrezôrîlerin bulunduğu Gazze'ye gitmişler, Baybars burada Şehrezôrîlerden bir hanımla, Bereket Han'ın kızı ile izdivaç etmişti. Baybars, el-Melikü'n-Nâsır'a iltica etmekle hata yaptığını anlar gibiydi. el-Melikü'n-Nâsır gazâya sarfedeceği vakti şiirle uğraşarak geçirdiği ve etrafında Zeyneddîn el-Hâfızî gibi şahıslar bulunduğu için bir türlü müspet ilerleme kaydedilememişti. Oysa Baybars ve *hoşdâş*ları harp erleriydiler, bu iş için itina ile yetiştirilmişlerdi. Moğolların karşısına çıkamamak onları bunaltıyor, bir çıkış yolu aramaya sevkediyordu.[665]

Seyfeddîn Kutuz ve el-Melikü'n-Nâsır arasındaki haberleşmeden bir süre sonra Kutuz ona yardım vaadini yerine getirmek üzere Cemâleddîn Akkuş en-Necîbî kumandasında bir Memlük birliğini yola çıkarmıştı. Ancak Gazze'de bulunan Şehrezôrîler bu birliğe baskın vermek niyetindeydiler. Baybars, belki de Sultan Kutuz ile aralarındaki münazaanın ortadan kalkması yolunda ilk adım olmak üzere Cemâleddîn Akkuş en-Necîbî'ye bu baskını haber vererek onun kumandasındaki Memlük birliğinin herhangi zarara uğramadan geri dönmesini sağlamıştı.[666] Bundan sonra da Baybars, Sultan Seyfeddîn Kutuz'a Alâeddîn Taybars el-Vezîrî'yi göndererek Kāhire'ye dönme ve yeniden Memlük saltanatının hizmetine girme izni istemişti. Kutuz zaten cihâd için hazırlanıyordu, daha ziyade savaşçıya ihtiyacı bulunuyordu. O, üstün harp kabiliyetlerine itimat ettiği el-Memâlîkü'l-Bahriyye'nin seçkin simalarını hizmetine kabul etmekte tereddüt etmemiş, onun tarafından verilen emân ile Baybars ve yanındakiler Gazze'den ayrılarak 22 Rebîülevvel 658/7 Mart 1260 tarihinde Kal'atü'l-Cebel'e ulaşmışlardı. Onları iyi karşılayan Kutuz, Baybars'a

[665] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 62; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 301; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 59; Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 256-257; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 509; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 260.

[666] İbn Abdüzzâhir'in (**age.**, s. 63) rivayetine göre Baybars Şehrezôrîlerin lideri olan Nûreddîn Hasan İbn Bedlân'ı ortadan kaldırarak Şehrezôrîleri Mısır askeri için tehdit olmaktan çıkarmıştı. Şehrezôrîler bundan bir süre sonra Moğollar üzerine yürüyen İslâm ordusuna iltihak edeceklerdir.

hilat giydirmiş, onu Dâru'l-Vezâre'de ağırladığı gibi Kalyûb'u da ona iktâ olarak vermişti.[667]

3.3. Ümerâ ile Yapılan Toplantı, Harp Kararı ve Cihâd İlanı

Sultan Seyfeddîn Kutuz, bir süre sonra daha geniş bir katılımın gerçekleştiği yeni bir meclis tertip etti. Sultan'ın Moğollara ve onlara karşı cihâda dair her türlü fikrini serdedeceği bu meclisin akdedilme tarihi hakkında kaynaklarımız bilgi vermiyorlar. Bununla beraber Reşîdüddîn'in, Sultan Kutuz ile Baybars el-Bundukdârî'nin bu meclisten hemen sonra gizli bir görüşme yaptıklarını belirtmesi dikkate alındığı takdirde, bu meclisin Bahrî Memlüklerin Kāhire'ye avdet ettikleri tarih olan 22 Rebîülevvel/7 Mart'tan sonra toplandığı kabul edilebilir. Şu halde Kutuz, Moğol elçilerinin geliş tarihi olan 5 veya 8 Safer'den asgari bir buçuk ay sonra bu toplantıyı tertip etmiş ve bu süre zarfında Moğol elçileri de mahpus vaziyette bekletilmişler demektir. Yine anlaşıldığına göre Kutuz net kararlar almak için, eninde sonunda barışmayı düşündüğü ve belki de bu zaman aralığında kendileri ile irtibata geçtiği Bahrî Memlüklerin Kāhire'ye dönüşlerini ve onlarla istişare etmeyi beklemiştir.

Toplanan meclis hakkında teferruatlı malumat veren Reşîdüddîn, orada hazır bulunanlar arasında evvelce Celâleddîn Mengübertî ile birlikte Ahlat'a gelen Hârizm emîrlerinin bulunduğunu kaydetmektedir. Celâleddîn'in şehâdetinden sonra onun emrindeki birçok Hârizmşah emîrinin Türkiye Selçuklularının yahut Eyyûbîlerin hizmetine girdikleri ve Ortadoğu'da askerî faaliyetlerde bulundukları zaten bilinmektedir.[668] Bu Hârizmli kumandanlar Hülâgû'nun Suriye seferi sırasında muhtelif mahallerde gizlenmişler ve onun Suriye'den Azerbaycan'a hareketi üzerine de Mısır'a gelerek Kutuz'un hizmetine girmişlerdi. Sultan Kutuz bunların maceralarını dinlemiş; gerek kendi soydaşı oluşları, ayrıca dayısı olan Celâleddîn

[667] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 49; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 62; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 196; Yûnînî, **age.**, I, 365; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 200; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 301; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 59; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 197; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 257; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 509, 513; Aynî, **age.**, V, 234; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 91; İbn İyâs, **age.**, I/I, 303-304; Humphreys, **age.**, s. 347-348; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 260.

[668] Ancak bizce bu emîrler bu yıllarda ya çok ihtiyar vaziyettedirler; yahut diğer bir ihtimalle bunlar Celâleddîn'in Bilâd-ı Şâm'a yönelerek Eyyûbîlere iltihak eden emîrlerinin çocuklarıdır. Zira Celâleddîn'in şehâdeti Aynicâlût Savaşı'ndan tam 30 sene önce vuku bulmuştu.

Mengübertî'nin hizmetinde bulunmuş olmaları, gerekse Moğolları iyi tanımaları ve onlarla bir muharebe vukuunda kendilerinden istifade edilebilecek oluşu sebebiyle onları tereddütsüz hizmetine almış, kendilerine birçok ihsanda bulunduğu gibi bu toplantı vesilesiyle görüleceği üzere onların fikirlerine müracaat etmiştir.[669]

Sultan Kutuz bu Hârizmli emîrlerin, ayrıca herhalde Mu'izziyye ve Bahriyye ümerâsının ileri gelenlerinin yer aldığı toplantıda; İlhan Hülâgû'nun Tûrân'dan İran'a yöneldiğini, sonra İslâm Halîfesi başta olmak üzere birçok hükümdarın zilletine ve sayısız müslümanın mahvına sebep olduğunu, Suriye bölgesinde iken kardeşinin ölümünü haber aldığı için ülkesine döndüğünü ve bu sayede Mısır'ın büyük bir tehlikeyi atlattığını, bununla birlikte onun bölgede bıraktığı Ketboğa'nın öfkeli ve gaddar bir düşmanın özelliklerine sahip olduğunu, bu yüzden Mısır için tehlikenin bir ölçüde devam ettiğini ve kendilerinin de esaret ve zillet hakaretine düçar olmazdan evvel çareler düşünmelerinin lüzumunu dile getirdi. Bu esnada Hârizmli emîrlerin büyüklerinden Nâsırüddîn Muhammed Kaymurî söz alarak Hülâgû'nun büyük ve kuvvetli bir hükümdar olduğundan, Mısır'dan Çin'e kadarki ülkelerin ona itaat ettiğinden, Mısır hükümdarı ve ümerâsının onun huzuruna giderek tâbiiyet arzetmelerinin utanılacak bir tarafının olmadığından, ancak Hülâgû'nun ahde vefa etmeyen bir kimse olup emân verdiği halde Halîfe Müsta'sım-Billâh, Erbil hâkimi İbn Selâye ve İsmâilî reisi Rükneddîn Hûrşâh gibi kimseleri katlettiğinden bahsederek, kendilerinin de af dilemek ve itaat arzetmek için Hülâgû'nun yanına gitmeleri halinde benzer bir akıbet ile yüzleşebileceklerini belirtti.[670]

Nâsırüddîn Muhammed Kaymurî'nin sözlerinden sonra Sultan Kutuz konuşmasına devam etti ve vaziyetin vahametini tüm çıplaklığı ile ifade eden şu sözleri söyledi: *"Halihazırda bütün Diyârbekir, Diyâr-ı Rebî'a ve Şâm memleketleri çığlıklarla doludur. Bağdâd'dan Rûm'a kadar haneler, beldeler harap haldedir. Toprak çiftten ve tohumdan mahrumdur. Biz Tatarlardan evvel davranıp da onları defetmek için harekete geçmezsek çok yakında Mısır da diğer tüm beldeler gibi baştan başa harap olacak, Bağdâd'da işlenen cinayetler ve gerçekleşen şenaatler burada da aynı ile vukua gelecektir. Şu halde üç yoldan birisini tercih etmeye*

[669] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 56.
[670] Reşîdüddîn, **ae. (İlhanlılar)**, s. 56-57.

mecburuz: Sulh, harp yahut firar. Ancak vatanı terketmemiz mümkün değildir; zira kaçacağımız yer ancak Mağrib olur ki orası da bize çok uzaktır ve o ülkeyle aramızda hunhar bir çöl bulunmaktadır." Bir kez daha söz alan Nâsırüddîn Kaymurî, sulhun da Moğollar için bir mana ifade etmediğini, çünkü onların yeminine itimat etmenin mümkün olmadığını söylüyordu. Mecliste hazır bulunan diğer emîrler geriye kalan tek çarenin harp olduğunu anlamışlardı. Bunlardan bazıları Sultan Kutuz'a hitaben *"Bizim onlara karşı koymaya takatimiz yoktur. Yine de sizin fikriniz ne ise ona göre hareket ederiz."* dediler. Kutuz, son kararını şu şekilde ifade etti: *"Benim fikrim odur ki, her beraber harbedelim. Galip gelirsek maksadımıza nail olmuşuz demektir. Mağlup olursak da halkın azarlamasından kurtulmuş oluruz."*[671]

Mezkûr konuşmalardan sonra meclisin dağıldığını ve toplantıdan sonra Baybars ile meşverette bulunan Kutuz'un onun teşvikiyle o gece Moğol elçilerini öldürttüğünü söyleyen Reşîdüddîn,[672] toplantı hakkında teferruatlı malumat veren tek kaynağımız olmasına[673] ve onun toplantı ile alakalı olarak naklettiği diyalogların birçoğunun hakikati yansıttığını düşünmemize rağmen, Ketboğa'nın üzerine yürünmesi ve Moğol elçilerinin öldürülmesi kararlarının toplu istişare sonucu müştereken alındığını bildiren Memlük kaynakları[674] bizce daha ziyade isabet etmişlerdir. Çünkü devlet idaresi ile ilgili mevzularda ne kadar müessir olursa olsun, Moğollarla muharebe ve elçilerin katli gibi doğrudan Memlük Devleti'nin bekâsını alakadar eden konularda Sultan Kutuz'un tek başına yahut sadece Baybars'ın telkinleriyle karar almış olduğunu düşünmek yanlış olur. Ayrıca Reşîdüddîn'in Kutuz'u bu mecliste sadece Hârizmli emîrlerle istişare etmiş gibi gösteren rivayetinin de iyi tetkik edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.[675] Tarihçi, "Bundukdâr" ismiyle takdim ettiği Baybars'ın Kutuz ile toplantıdan sonra gizlice görüştüğünü söylemektedir. Bu bilgi doğru olabilir; ancak zaten Kutuz ile musalaha etmiş ve hatta onun hizmetine girmiş olan, ayrıca Moğollarla karşılaşmak için fırsat kollayan

[671] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 57; Mîrhând, **age.**, V, 1128; İbn İyâs, **age.**, I/I, 305; krş., Hammâde, **age.**, s. 356-357.
[672] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 57; ayrıca bkz. Mîrhând, **age.**, V, 1128.
[673] Mîrhând, bu toplantıya dair nakilleri bire bir Reşîdüddîn'den aldığı için onu zikretmeye lüzum görmüyoruz.
[674] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 48; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 265-266; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515.
[675] Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 56) Memlük ordusunu sadece bu Hârizmli kumandanların askerlerinden ibaret gösterme hatasına da düşmektedir.

Baybars'ın ve yine onun emrindeki Bahrî Memlük ümerâsının esas büyük toplantıda bulunmadığını, görüş serdetmediğini düşünmek için sebep yoktur. Böylesine kritik bir anda akdedilecek bir mecliste mutlaka onlar da yer almış ve harp kararının alınmasında rol oynamış olmalıdırlar. Büyük ihtimalle Baybars, Kutuz'a Moğol elçilerinin öldürülmesi yönündeki tavsiyesini de bu esas toplantı sırasında yapmıştı.[676] Yine bu toplantıda sabık Hama hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr, onun biraderi el-Melikü'l-Efdal Alî ve Kutuz'a sadık Mu'izziyye ümerâsı da yer almış olmalıdır. Zira bunlar bilahare Moğollarla yapılacak savaşta hazır bulunacaklardı, o halde istişareye bunların da iştirak etmiş olmaları gayet mâkuldür. Dolayısıyla Kutuz'un Moğollarla harbetme ve Moğol elçilerini katletme kararlarını yalnız başına almadığı, bu kararların o sırada Kāhire'de bulunan bütün İslâm ümerâsının istişaresi neticesinde oy birliği yahut çokluğu ile alındığı bizce tahakkuk etmiştir.[677] Ancak şunu da belirtmek lazımdır ki; harp kararının müştereken alındığını bildiren Memlük kaynaklarından İbn Dokmak ve Makrîzî, bu toplantıyı anlattıkları yerlerde toplantıya iştirak etmiş olan ümerânın doğrudan doğruya Suriye'ye girmekten ve Moğollarla muharebeye tutuşmaktan çekindikleri, toplanacak orduyu Kāhire'nin 120 km. kuzey doğusundaki Sâlihiyye mevkiine gitmek üzere şehirden çıkarmaya rıza gösterdikleri bilgisini vermektedirler. Muhtemelen bu emîrler Memlük ordusunu Sâlihiyye'ye kadar götürüp bir harp manevrası suretinde Moğolları korkutma harekâtında bulunmak, bu şekilde onların Filistin bölgesinden daha güneye inmelerini engellemek ve onlarla sıcak temasa girmeksizin Kāhire'ye dönmek niyetindeydiler.[678] Fakat Sultan Kutuz onları cesaretlendirerek Moğollarla doğrudan karşılaşmaya ikna edecekti.

Toplantıdan kısa süre sonra Sultan Seyfeddîn Kutuz'un emriyle Kāhire başta olmak üzere tüm Mısır şehirlerinde "Fî sebîlillâh (Allâh yolunda) ve Dîn-i Muhammedî'ye (SAV) yardım için" umûmî cihâd ilanı yapıldı. Münadiler Kāhire sokaklarında dolaşarak putperest Moğollara karşı din uğrunda savaşmaları için müslümanları teşvik ettiler. Cihâd daveti karşılığını bulmakta ve her taraftan askerler

[676] Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 51.
[677] Amitai-Preiss (**age.**, s. 36; a. mlf., agm., s. 121) de özellikle elçilerin infaz kararının alınmasıyla ilgili aynı hususa işaret etmektedir.
[678] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 266; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515.

Kutuz'un hizmetine koşmaktaydı. Çağrıya cevap verenler arasında gerek atlı, gerekse yaya olarak çok sayıda Urbân (Bedevî), Şehrezôriyye Kürtleri ve o yörede bulunan Türkmenler, ayrıca muhtelif yörelerden olup Hülâgû'nun önünden firar etmiş askerler bulunuyordu. Sultan'ın kumandasında Kāhire'den çıkacak olan ordunun tekrardan tertibi ve sonradan katılımların gerçekleşmesi için Sâlihiyye mevkii üs olarak seçilmişti.[679]

4. Sultan Kutuz'un Cihâd Hazırlıkları

Cihâd kararı böylece kesinleşmişti, bundan sonra hazırlıkların ikmali ile son sürat uğraşmak gerekmekteydi. Kutuz Moğollarla harbe hazırlanmanın yolunun müslüman emîr ve hükümdarların gönlünü kazanmaktan ve onlarla sağlam bir ittifak kurmaktan geçtiğini iyi biliyordu. O, el-Melikü'n-Nâsır'a yardım vaadini de yerine getirmiş, ona destek kuvvetler göndermiş, ancak Şehrezôriyye'nin tavrı bu kuvvetleri geri dönmeye mecbur etmişti. Yine 9 Safer 658/25 Ocak 1260 tarihinde Haleb'in düşmesi el-Melikü'n-Nâsır'ı ziyadesiyle tedirgin edip onun Dımaşk'ı terketmesine sebep olmuştu. el-Melikü'n-Nâsır, Sultan Kutuz'un kendisine yardım vaadini haber vermek için Dımaşk'a göndermiş olduğu Kadı Burhâneddîn el-Hıdr b. el-Hasen es-Sincârî'yi Mısır'a geri göndermek suretiyle imdat talebini yineledi; ancak kendi mütevehhim tabiatı yüzünden bu kez kendisi Sultan Kutuz'a itimat etmeyip onunla buluşmaktan vazgeçerek, buluşma noktası olan Sâlihiyye yerine Katya'ya gitti. Gerek Moğollara itaate kendisini teşvik ederek onun savaşma azmini yok eden ve adeta onu korkaklaştıran müşavirleri yüzünden, gerekse her türlü imdattan ümidini kesmesi dolayısıyla ailesini Mısır'a göndererek kendisi çöllere çekilecek ve bilahare Ketboğa'ya teslim olacaktı. Nitekim bu hadiseleri el-Melikü'n-Nâsır'ın esareti ve Hülâgû'ya gönderilmesi bahsinde anlatmıştık. el-Melikü'n-Nâsır, firarına başladığı sırada aile efradından bazı kimseleri sabık Hama Eyyûbî hükümdarı olan el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'e emanet ederek Mısır'a göndermişti. el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in liderliğinde Sâlihiyye'ye gelen ve aralarında Nâsıriyye memlükleri ile el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un ailesinin de bulunduğu Suriye kafilesi

[679] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 48; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515; Aynî, **age.**, V, 243; İbn İyâs, **age.**, I/I, 305; İbn Tolun, **age.**, s. 31.

Sultan Kutuz tarafından güzel karşılanıp Kāhire'ye kabul edildi.[680] Bu kafilede yer alan Suriye askerleri de Kutuz tarafından istihdam edilecekti. Kutuz'un emrinde savaşacak asker sayısı onların gelişiyle bir miktar artmış oluyordu.

Bahrî Memlüklerden önemli isimlerin Kāhire'ye gelişi de şüphesiz moralleri yükseltmişti. Kutuz eski hasımları olan Bahriyye'nin gönlünü almış, vakit kaybetmeksizin onlarla birlikte harp planları yapmaya başlamıştı. Zannediyoruz ki Sultan Kutuz, tam profesyonel askerler olan Bahrî Memlüklere savaşta büyük iş düşeceğininin farkındaydı. Bu yüzden Moğollarla cihâda kesin olarak karar verilen mecliste onların lideri mevkiinde bulunan Baybars el-Bundukdârî'nin fikirlerinin üzerinde ehemmiyetle durmuştu. İbn Abdüzzâhir, Baybars'ın, Kutuz'un emrinde toplanan Bilâd-ı Şâm askerlerini de tanzim ettiğini söylemektedir.[681]

Sultan Kutuz'un hizmetine gelen Bahrîler, Baybars ve yanındakilerden ibaret değildi; Kerek hâkimi el-Melikü'l-Muğîs'in yanına gitmiş olan gruptan Kalavun el-Elfî, Emîr-i Silâh Bektaş el-Fahrî ve Bektaş en-Necmî gibi isimler de Kal'atü'l-Cebel'e dönmüşler, Moğollara karşı ittihadı temine çalışan Sultan Kutuz'un eski kırgınlıkları unutması ile onun hizmetinde yer almışlardı. Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr'ın katli akabinde Türkiye Selçuklularına iltica etmiş olan Bahrî Memlüklerden 130 kişilik diğer bir grup da Aybek'in öldürüldüğünü haber alarak bir süre önce Mısır'a dönmüşler, ancak onun halefi olan el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Alî'nin boş işlerle uğraştığını görerek hayal kırıklığı içinde Filistin'deki hoşdaşlarına katılmışlardı.[682] Bunlar da Baybars ve yanındakilere verilen emândan sonra Kāhire'ye gelip Kutuz'un hizmetkarlarına iltihak etmiş olsalar gerektir. Kāhire'deki muhaliflerin hepsi tevkif edilmiş olduğundan Mu'izziyye tamamıyla Kutuz'un emrindeydi. Ayrıca Celâleddîn Hârizmşah'ın emrinde bulunan ve onun şehâdeti akabinde Suriye'ye gelmiş olan Hârizm emîrleri de Sultan Kutuz'un hizmetine girmişlerdi. Sultan Kutuz kendi vatandaşları olan bu emîrleri ağırlayarak onlara ihsanda bulunmuş, onlardan birtakım istihbarat almış ve onların görüşlerine müracaat etmişti.

[680] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 200; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 46; Kılıç, **agt.**, s. 145.
[681] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 63.
[682] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 484, 509; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 245, 251.

Bütün bu birliklerin Kāhire'de toplanması Memlükler için müspet bir gelişme olmakla birlikte, harp ortamı ve askeri bu harbe hazırlamanın güçlüğü düşünüldüğünde Kutuz'un içinde bulunduğu vaziyetin zorluğu da anlaşılır. Asker demek masraf demekti, galibiyet ise mükemmel bir hazırlığı iktiza ediyordu. O sırada Sultan Kutuz; emrindeki Şâm, Mısır ve Hârizm askerlerini, ayrıca bazı Arap, Türkmen ve Kürt birliklerini teçhiz etme, askerlere kifâyet miktarı at ve silah sağlama, erzak ve mühimmatın nakli için de develer temin etme gibi zor ve maliyeti yüksek işlerle uğraşmaktaydı.[683] Bunlar için ise hazinede yeterli para mevcut değildi.

Hazırlığın askerî-iktisâdî cephesine bakılınca Sultan Seyfeddîn Kutuz'un cihâd için gerekli parayı farklı şekillerde toplamaya çalıştığı görülmektedir. Moğollara karşı yürütülecek cihâd faaliyetinin ve ayrıca saltanat meselelerinin konuşulduğu ilk mecliste, mücâhidlere sarfedilecek paranın toplanma usulüne dair Şeyhulislâm İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın fetvâsı ile amel edilmesine karar verilmişti. Ancak Sultan Kutuz buna ilaveten, şahsî reyi ile bazı vergiler ihdas ettirmiştir. Buna göre küçük büyük istisnasız her kişiden bir dinar alınacaktı. Mülklerden senenin iki ayı ücret alınacaktı. Ayrıca her eve nakdî bir paha biçilecek ve bu pahanın her dinarının bir dirhemi ev sahibinden toplanacaktı. Yine herkesin malı hesaplanarak bu malların humusu (beşte biri) alınacaktı. Mısır'ın yerlisi olan Türkler mallarının sülüsünü (üçte biri) vereceklerdi. O senenin zekâtı da malların kırkta biri olarak değil, üçte biri şeklinde toplanacaktı. Bu para zenginler ve tüccarlardan derhal tahsil edilmişti. Bu şekilde cihâda sarfedilmek üzere toplanan nakit, 600.000 dinarı aşıyordu.[684] Sultan bunlarla da iktifa etmemiş, el-Melikü'n-Nâsır'ın Mısır'a gönderdiği zevcelerinin, mesela bu hanımlardan Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın kızı ve II. Gıyâseddîn Keyhusrev'in kızkardeşi olan Melike Hatun'un, yine onun her bir memlükünün elinde bulunan kıymettar emtia ile mücevherata el koymuş, Kürt Kaymeriyye emîrlerinin eşlerinden olup Suriye kafilesi ile birlikte Kāhire'ye gelmiş olan kadınlardan da değerli eşyalarını istemiş, eşyalarını teslim hususunda isteksizlik

[683] İbn Tolun, **age.**, s. 31.
[684] İzzeddîn İbn Şeddâd, **Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir**, s. 144; Yûnînî, **age.**, I, 372; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 65; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 521; İbn İyâs, **age.**, I/I, 305-306; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 51; Ergun, **agt.**, s. 37-38. Bu vergiler el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin saltanatı sırasında kaldırılacaktır. Bkz. İzzeddîn İbn Şeddâd, **age.**, a. yer.

gösteren bazı kadınları cezalandırmıştı.[685] Bu vergiler ve mal toplama usulleri arasında Şeyh İzzeddîn'in fetvâsı ile doğrudan çelişenler bulunduğu aşikardır. Öyle anlaşılıyor ki Kutuz, gâzilerin masrafları için halktan mal ve nakit toplama konusunu Şeyhulislâm'a danıştığı halde onun verdiği fetvânın tatbiki hususunda serbest davranmıştır. Fakat Sultan'ın bu hareketi değerlendirilirken birinci olarak düşünülmesi gereken, vaziyetin olağanüstü hal özelliği gösteriyor oluşudur. Hem ihtimal ki Kutuz muzafferiyeti akabinde Kāhire'ye dönmeye muvaffak olsaydı bu vergileri bizzat kendisi iptal edecek, cebren topladığı malları da sahiplerine iade edecekti.[686] Kaynaklarımız Kutuz'un özellikle Moğollara karşı gazâya yönelik hareketlerindeki samimiyeti aksettirecek ifadelerle doludur. Muhakkak ki o, bu hareketi de yine İslâm'ın ve müslümanların selameti için yaptığına inanıyordu. Bütün bu tedbirleri alan Sultan Kutuz, savaş hazırlıklarını birkaç ayda tamamlayarak ordusuyla birlikte Kāhire'den ayrılacaktı.[687]

[685] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 52; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 513.
[686] Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 51.
[687] Bir araştırmacının deyişiyle (Sercânî, **age.**, s. 281) Sultan Kutuz belki de yıllar alacak bir hazırlığı üç ay gibi kısa bir sürede itmam etmişti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI

A. MEMLÜK İSLÂM ORDUSUNUN[688] MOĞOLLAR ÜZERİNE SEFERE ÇIKMASI

1. Memlük İslâm Ordusunun Kāhire'den Sâlihiyye'ye Hareketi ve Ordunun Vaziyeti

Sultan Kutuz'un ve askerlerinin şehirden çıkış tarihi hakkında kaynaklarımız arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bazı tarihçiler 658 senesi Şâbân/1260 Temmuz ayını, bir diğer kısmı ise Ramazân/Ağustos ayını Memlük İslâm ordusunun hareket zamanı olarak vermektedirler. Esasen İbn Vâsıl gibi orduyla birlikte Sâlihiyye'ye kadar gelmiş bir görgü tanığı ile bazı mühim hadiseleri sonradan Memlük tahtına çıkacak olan Rükneddîn Baybars'tan bizzat dinleyerek kaleme almış olan İbn Abdüzzâhir gibi iki muteber tarihçinin iki farklı tarih vermesi meselenin hallini güçleştirmekte; ayrıca kaynaklarımızdan bazılarının verdikleri tarihleri ordunun Kāhire'den hareket tarihi olarak mı, yoksa ordunun Mısır'ı terkettiği tarih olarak mı verdiklerinin kesin olarak anlaşılamaması vaziyeti daha da karmaşık hale getirmektedir.[689] Bunlardan İbn Abdüzzâhir İslâm ordusunun Şâbân ayının ortalarında Kāhire'den çıktığını söylemekte olup,[690] diğer bazı Memlük tarihçileri de bu tarihi esas almaktadır.[691] İbn

[688] Sultan Seyfeddîn Kutuz'un kumanda ettiği ordunun gerek sadece cihâd maksadıyla yola çıkmış bir ordu olması, gerekse Türk memlüklerle sınırlı kalmayıp Suriye yani Eyyûbî askerlerini, ayrıca pek çok Arap ve Kürt askerini teşmil etmesi dolayısıyla bu orduyu "Memlük İslâm ordusu" şeklinde adlandırdık. Aynicâlût'ta Moğollarla savaşacak ordu bundan sonra tarafımızdan bu şekilde zikredilecektir.

[689] Fakat Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 515) net bir şekilde 15 Şâbân/26 Temmuz Pazartesi günü ordunun Kal'atü'l-Cebel'den ayrıldığı bilgisini veriyor.

[690] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 63.

[691] Bunlardan Yûnînî (**age.**, I, 365), İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 49), Zehebî (**el-'İber**, III, 288), Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 515) ve İbnü'l-İmâd (**age.**, VII, 503) ordunun 15 Şâbân Pazartesi günü hareket ettiğini söylemekte, İbn Dokmak (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 266) ve Süyûtî (**Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720) hareketin Şâbân ayında olduğunu belirtmekle iktifa etmektedirler. İbn İyâs (**age.**, I/I, 305) ise 22 Şâbân/2 Ağustos Pazartesi tarihini vermektedir.

Vâsıl ve onun eserinden istifade eden diğer tarihçiler ise daha ziyade tarih olarak Ramazân'ın ilk on günü içindeki bir zaman dilimine işaret etmişlerdir.[692]

Ancak bu sefer sırasında sabık Hama hâkimi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed ile birlikte Sâlihiyye'de bir akşam iftar yemeği yediğini bildiren İbn Vâsıl'ın kaydından,[693] en azından ordunun Sâlihiyye'de konakladığı sıralarda Şâbân ayının sona erdiği ve Ramazân ayına girilmiş olduğu anlaşılmaktadır.[694] Bu konaklama da Ramazân'ın ilk günlerine tekabül etmiş olsa gerektir. Zira Sultan Kutuz'un Kāhire'den Sâlihiyye'ye yöneleceği, oradan Gazze'ye ve Akkâ bölgesine yürüyeceği, sonra tekrar Filistin'e döneceği düşünüldüğünde, Moğollarla yapılacak büyük savaşın tarihi olan 25 Ramazân 658/3 Eylül 1260'ta Memlük İslâm ordusunun savaş mevkiinin yer aldığı Kuzey Filistin'de bulunması için Ramazân'ın henüz başlarında Sâlihiyye'de konaklamış olması icap eder. Aksi takdirde bu uzun yolu bir veya iki hafta gibi çok kısa bir sürede katetmiş olması gerekir ki, bu da pek mümkün görünmemektedir. Şu halde bizce Memlük İslâm ordusunun Sâlihiyye'ye ulaşacağı ve burada kamp kuracağı tarih, 658/1260 senesi Ramazân'ının ilk günlerine tekabül etmektedir. Aslında ordunun Kāhire'den hareketinin 15 Şâbân/26 Temmuz'da, aynı ordunun Sâlihiyye'den Suriye'ye hareketinin de Ramazân başlarında gerçekleşmiş olması ihtimali akla gelmekle birlikte, bu hususta bizi tahminden öteye götürecek malumata sahip değiliz.

1.1. Moğol Elçilerinin Katli

Sultan Kutuz Moğol murahhaslarının Kāhire'ye gelişlerinden sonraki ilk toplantıda bu murahhasların hapsedilmelerine, ikinci ve büyük mecliste ise öldürülmelerine karar vermişti. Aldığı son kararı uygulayacağı zaman, ordunun hep birlikte Kāhire'den hareket edeceği gündü. Kal'atü'l-Cebel'den gösterişli bir tarzda inen Sultan, Moğol elçilerini huzuruna getirtti, bunlara ibretlik ve korkunç bir ölüm

[692] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 200; Ömerî, **age.**, XXVII, 256; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 189; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 72; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.
[693] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213.
[694] Seyrüsefer halindeki askerlerin oruç tutmamaya ruhsatları olduğu halde İbn Vâsıl iftar yemeği yendiğini kaydetmiştir. Bu da herhalde ordunun Sâlihiyye'de konakladığı sırada harekâta fasıla verildiği için İslâm ordugâhında oruç tutulduğunu göstermektedir.

şekli tatbik olundu: *Tavsît*.[695] Sultan Kutuz, 4 kişilik Moğol elçilik heyeti efradından birincisini Kal'atü'l-Cebel'in altında bulunan Sûku'l-Hayl'de (At Pazarı), ikincisini Bâbü Zevîle[696] önünde, üçüncüsünü Bâbü'n-Nasr[697] önünde, dördüncüsünü ise Rîdâniyye[698] mevkiinde kılıçla iki parçaya böldürdü. *Tavsît* olunan elçilerin başları da gövdelerinden ayrıldı, şehrin çarşılarında dolaştırıldıktan sonra Bâbü Zevîle'ye asıldı. Bunlar Moğollara ait olup da Zevîle Kapısı'na asılan ilk kesik başlardı.[699] Sultan Kutuz elçiler arasında bulunan Moğol çocuğunu ise öldürmeye razı olmadı, onu kendi maiyetindeki memlüklere ilhak etti.[700]

Sultan bu hareketiyle harp ve sulh hususunda kalplerde uyanan şüpheleri ve ümerâ arasında bu mevzularda zuhur etmesi muhtemel ihtilafı ortadan kaldırmayı hedeflemişti. Filhakika Moğol elçilerinin katli Memlükleri artık geri dönülmez bir yola çıkarmıştı; bundan böyle ümerâdan da reâyâdan da hiç kimse sulh lafı edemeyecekti. İkinci olarak da Sultan Kutuz gerek bu elçilere tatbik ettirdiği ceza şekliyle, gerek bu cezanın infazını Kāhire ahalisinin zahmetsizce görebileceği kalabalık mahallerde gerçekleştirmesi ve elçilerin kesik başlarını teşhir ettirmesiyle muhtemelen hem putperest Moğolları müslümanlar önünde tahkir ederek bir manada Moğollardan intikam almayı, hem de kendisinin asla Moğollardan korkmadığını göstermek suretiyle müslümanların maneviyatını kuvvetlendirmeyi düşünmüştü. Moğol ordusu öldürülemez fertlerden oluşan karşı konulmaz bir kuvvet değildi,

---

[695] Celladın mahkûmun göbeğinin altına gayet kuvvetli tek bir kılıç darbesi vurmak suretiyle mahkûmun vücudunu iki parçaya ayırmasıdır. Bkz. İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn**, s. 266, 4 no'lu dipnot. Memlüklerin tatbik ettiği ağır ölüm cezalarından *tavsît* hakkında malumat ve başka misaller için bkz. Altan Çetin, "Memlûk Devleti'nde Cezalar ve İşkencelere Dâir", **Belleten**, LXXIV/270, (Ağustos 2010), s. 358-361, 363-364.

[696] Sâm b. Nûh Câmii kurbunda birbirine bitişik iki kapı iken Fâtımî Halîfesi el-Müstansır devrinde Emîrü'l-Cüyûş Bedrü'l-Cemâlî tarafından tek bir büyük kapı olarak yeniden inşa edilmiş olan Kāhire kapılarından biridir. Bkz. Makrîzî, **el-Hıtat**, I, 380; Kalkaşendî, **age.**, III, 352-353. Kelimenin "Zuveyle" değil "Zevîle" şeklinde okunması gerektiği ile ilgili olarak bkz. Yâkūt, **age.**, III, 159; Makrîzî, **el-Hıtat**, II, 4.

[697] Kāhire'de bayram namazı musallâsı kurbunda yer alan kapıdır. Bkz. Makrîzî, **ae.**, I, 381.

[698] Kāhire'nin doğusunda bulunan meşhur sahradır. Bkz. İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn**, s. 266, 8 no'lu dipnot.

[699] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 266; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515; İbn İyâs, **age.**, I/I, 306; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61; Ğāmidî, **age.**, s. 120; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 266; Sallâbî, **age.**, s. 117. Elçilerin boyunları vurulmak suretiyle öldürüldüklerine dair rivayet için bkz. İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 48; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454.

[700] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515.

harbin gerekleri yerine getirildiği takdirde aynı cezanın diğer Moğollara da tatbiki mümkündü.

1.2. Memlük İslâm Ordusunun ve Moğol Kuvvetlerinin Vaziyeti

1.2.1. Tarafların Asker Sayısı

İşte bu şekilde Sultan Kutuz, 15 Şâbân 658/26 Temmuz 1260 Pazartesi veya diğer bir rivayete göre Ramazân başlarında Moğol elçilerini öldürttü[701] ve bu infazın gerçekleştiği gün Kāhire'den Sâlihiyye'ye hareket etti. Emîr İzzeddîn Aydemir el-Hillî Kāhire'de nâibü's-saltana olarak bırakılmıştı.[702] Sultan Kutuz'un ordusunda profesyonel askerlerden oluşan memlük birlikleri, ayrıca gönüllüler bulunuyordu. Orduda yer alan profesyonel askerlerin kumandanlarından ismen tespit edebildiğimiz zevât, mensubu bulundukları askerî sınıflar dikkate alınarak aşağıda sıralanmıştır:

Hârizm birliği: Sultan Celâleddîn'in askerleri (yahut bunların çocukları) ve Sultan Kutuz'un soydaşları olan Hârizm kumandanlarından evvelce bahsettik. Bu kumandanlar arasında Nâsırüddîn Muhammed Kaymurî, Bereket Han, Melik İhtiyâreddîn Han b. Beltirek, Melik Seyfeddîn Sâdık Han b. Mengübuka, Melik Nâsırüddîn Keşlü Han b. Beg Arslan ve Atlas Han bulunuyordu.[703]

Suriye bölgesi kuvvetleri: Bunlar evvelce el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un emrinde olup, onun firarı sırasında ondan ayrılan ve büyük ihtimalle sabık Hama hâkimi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed ile birlikte Mısır'a gelmiş olan askerlerdi. Bunlar arasında el-Melikü'n-Nâsır'ın şahsî memlükleri olan Nâsıriyye askerleri de yer alıyordu. Suriye askerlerine Sultan Kutuz'un yanında bulunan el-Melikü'l-Mansûr ve ayrıca onun biraderi el-Melikü'l-Efdal Alî kumanda ediyordu.[704] Bu Eyyûbî birliği içinde bir miktar Hama askerinin yahut en azından el-Melikü'l-

[701] Bir kısım Memlük kaynakları elçilerin öldürülmesi hadisesini Sultan Kutuz'un cihâd ilanından evvel göstermektedirler. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 50; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 48; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454.
[702] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520.
[703] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 56.
[704] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 200; Ömerî, **age.**, XXVII, 256; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 396; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 72; Deguignes, **age.**, VI, 23; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 266.

Mansûr'un şahsî birliğinin de bulunduğunu düşünmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.[705]

el-Memâlîkü'l-Mu'izziyye: Bunlar Mısır'daki ilk Memlük hükümdarı el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek et-Türkmânî'nin memlükleri olup evvelce Sultan Seyfeddîn Kutuz da bunlardan biriydi. Bunlar Memlük ordusunun -Bahrî Memlükler ile birlikte- seçkin kısmını teşkil etmekteydiler. Moğollarla savaş arifesinde her türlü askerî meselenin halli atabekü'l-asâkir olan Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib es-Sâlihî'ye tefviz edilmişti.[706] Sultan Kutuz'a son derece bağlı ve işbilir bir emîr olan Aktay, atabekü'l-asâkir (başkumandan) olması münasebetiyle büyük bir ihtimalle Mu'izziyye Memlüklerinin kumandasını da elinde bulunduruyordu.

el-Memâlîkü'l-Bahriyye: el-Memâlîkü's-Sâlihiyye'nin bir sınıfını[707] ve Memlük İslâm ordusunun muharebedeki en mühim vurucu gücünü teşkil eden Bahrî Memlüklerin başında Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr'ın katlinden beri bu grubun reisliği vazifesini üstlenmiş olan Mansûra kahramanı Rükneddîn Baybars es-Sâlihî el-Bundukdârî bulunuyordu. Onun *hoşdâş*ları ve kader arkadaşları arasında Bedreddîn Beyserî eş-Şemsî es-Sâlihî, Alâeddîn Taybars el-Vezîrî, Sungur er-Rûmî, İzzeddîn Özdemir es-Seyfî, Bilig el-Hâzindâr, sabık Atabekü'l-Asâkir Alemeddîn

[705] el-Melikü'l-Mansûr Hama'dan ayrılarak el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un yanına geldiği vakit yanında -mevcudu az da olsa- mutlaka bir muhafız birliği olmalıdır. Adlarını zikrettiğimiz iki kardeş Eyyûbî melikinden başka, el-Melikü'n-Nâsır'ın firarı sırasında ondan ayrılmış ve Bilbeys'te Sultan Kutuz'la buluşarak ona iltihak etmiş olan bazı Nâsıriyye emîrlerinin isimlerini de biliyoruz. Bu zevâtın da Moğollarla karşılaşacak olan Memlük İslâm ordusuna katılarak ordunun Suriye grubunda yer almış olma ihtimalleri bizce kuvvetli olduğuna binaen burada isimlerini zikretmeyi münasip gördük: Husâmeddîn Toruntay, Bedreddîn Taydemir el-Ahves, Bedreddîn Aydemir ed-Devâdâr, Aydoğdu el-Hâcî. Bkz. Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 513. Ayrıca Türk Azîziyye Memlüklerinden olup bir süre el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un hizmetinde bulunmuş, ancak yine onun firarı sırasında Mısır'a gelerek Sultan Kutuz'un hizmetine girmiş olan Şemseddîn Akkuş el-Borlı el-Azîzî de Memlük İslâm ordusuna katılmıştı. Zira ileride görüleceği üzere Aynicâlût Savaşı'ndan sonra Sultan Kutuz tarafından kendisine ve bir kısım Azîziyye Memlüklerine sahil ve Gazze bölgeleri iktâ edilecektir. Bkz. Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 206-207; Ömerî, **age.**, XXVII, 258; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 518. Fakat ne yazık ki bu bilgi Aynicâlût'ta Moğollarla karşılaşacak olan İslâm ordusunda söz konusu diğer Azîziyye Memlüklerinin bulunup bulunmadığı hakkında bizi aydınlatmıyor.

[706] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 186; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 72.

[707] Memlük İslâm ordusunda Bahrî Memlüklerin haricindeki Sâlihiyye Memlüklerinden de şüphesiz emîrler ve askerler bulunuyordu. Zira Sâlihiyye, Bahriyye'den ibaret değildi; el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un kurduğu ve tıpkı Bahriyye gibi mensupları el-Melikü'l-Mu'izz Aybeg ve el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un saltanat devirlerinde de muvazzaf olan "Câmedâriyye" adlı elit bir askerî sınıf daha mevcuttu. Bkz. Humphreys, **age.**, s. 302. Ancak biz burada Sâlihiyye'nin diğer mensuplarının Memlük İslâm ordusundaki konumlarını ve idarecilerini tespit edemediğimiz için bütün bir Sâlihiyye ümerâsı yerine yalnızca Bahrî Memlük emîrlerini zikrettik.

Sencer el-Halebî, Otamış[708] es-Sa'dî, Akkuş er-Rûmî ed-Devâdâr, Küştoğdı eş-Şemsî, Laçin ed-Derfîl, Aydoğmuş el-Halebî, Küştoğdı el-Maşrıkî, Aybek eş-Şeyhî, Hâstürk es-Sağîr, Balaban el-Mihrânî, Sencer el-İs'ardî, Sencer el-Hümâmî, Balaban en-Nâsırî, Yükne el-Hârizmî, Toman, Aybek el-Alâî, Laçin eş-Şukayrî, Balaban el-İksîsî, Sultan el-İldenizî gibi savaşçılar mevcuttu. Ayrıca Kerek Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Muğîs Ömer'in hizmetine girdikten bir süre sonra ve Bahrîlerin Kutuz ile barışması akabinde Kāhire'ye dönen Seyfeddîn Kalavun el-Elfî es-Sâlihî, Emîr-i Silâh Bedreddîn Bektaş el-Fahrî es-Sâlihî, Bektaş en-Necmî gibi isimler de ordunun Bahrî Memlüklerden oluşan kısmında yer alıyordu.[709] Bunlar ve ismini tespit etme imkanı bulamadığımız daha birçok Bahriyye mensubu evvelce Kāhire'ye, Kutuz'un hizmetine gelmişler ve Memlük İslâm ordusuna iltihak ederek Sâlihiyye'ye doğru yola çıkmışlardı. Böylece Bahriyye mensuplarının ekseriyeti sabık liderleri Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr'ın katlinden sonra ilk kez yeniden bir araya gelmiş oluyordu.

Müteveffa Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü'ün oğlu ve yeni Musul hâkimi el-Melikü's-Sâlih Rükneddîn İsmâ'îl'in biraderi olan el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn Alî de Sultan Kutuz'un hizmetinde bulunuyordu. Bedreddîn Lü'lü'ün vefatından sonra oğlu Rükneddîn İsmâ'îl Musul'un başına geçmiş, kardeşi ve Sincâr hâkimi Alâeddîn Alî ise hâkimiyet bölgesinden ayrılarak evvelâ Suriye'ye, el-Melikü'n-Nâsır'ın firarı sırasında da ondan ayrılarak Mısır'a gelmişti.[710] Onun da bir hükümdar olması dolayısıyla emrinde cüzî miktarda asker bulunduğunu zannediyoruz. Ancak bu askerlerin Sincâr askerleri olup olmadığı hakkında malumat sahibi değiliz. Yine bütün bu birliklerden başka Şehrezôriyye Kürtleri, bir kısım Bedevî grupları ile Türkmen gönüllüleri de cihâd maksadıyla Kutuz'un ordusuna katılmışlardı.

Tesbiti güç hususlardan biri, Memlük İslâm ordusunun asker sayısıdır. Eyyûbî ve Memlük tarihçileri bu ordudaki askerler için net bir rakam vermedikleri gibi, Memlük ordusunun Moğollardan kalabalık olup olmadığı hakkında tatmin edici izahta da bulunmuyorlar. Fakat Kutuz'un emri altında toplanan ordunun takriben

[708] Bu isim İbn Tağrîberdî'de (**age.**, VII, 91) "Eytemüş" şeklindedir.
[709] Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 484, 520; Abbâdî, **age.**, s. 267; Buharalı, agm., s. 210.
[710] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 46; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 510.

40.000 neferden mürekkep olduğunu ifade eden İbn İyâs,[711] 5 Muharrem 659/10 Aralık 1260'ta yine Moğollarla yapılacak olan Birinci Hıms Savaşı'nı Aynicâlût Savaşı ile mukayese eden ve Aynicâlût'ta Memlük ordusunun Moğollardan daha kalabalık olduğuna imâen işaret eden İbnü'd-Devâdârî[712] ve Aynicâlût Savaş'ında Moğol tarafında yer almış olup Moğolların kalabalık olmadığını söyleyen Sârımüddîn Özbek[713] bu hususta istisna teşkil ediyorlar. İbn İyâs'ın verdiği rakamın hayli mübalağalı olduğunu söylemeye mecburuz; zira özellikle savaş sırasında gelişen hadiseler Memlük ordusunun bu kadar kalabalık olamayacağını gösteriyor.[714] Bu konuya ileride tekrar değineceğiz. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, memlük satın alma ve yetiştirme çok pahalı ve yıllara mal olan ciddi bir işti. Eyyûbî ve Memlük hükümdarları birdenbire on binlerce memlük satın alıp yetiştirmemekteydiler. Bu noktaya işaret eden tarihçilerimize göre el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un satın alıp yetiştirdiği el-Memâlîkü'l-Bahriyye 1000 kişiden ibaretti. İlginç olan ise Memlük kaynaklarının bu rakamı zikrederken, Sultan'ın Türk memlüklerin sayısını artırdığını söylemeleridir.[715] Demek ki Eyyûbîlerin son devrinde ve Memlük Devleti'nin kuruluşu arifesinde 1000 rakamı bile el-Memâlîkü's-Sultâniyye denilen Sultan memlüklerindeki artış için büyük bir rakamdı. Ayrıca liderleri Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr'ın katli sırasında Kāhire'den firar eden Bahrî Memlüklerin mevcudu 700'dü.[716] Bunlardan 12'si Sinâ çölü yoluyla Kerek'e gitmiş, 130 kadarı Türkiye Selçukluları'na iltica etmişti. Esas kalabalık Bahriyye grubu ise Baybars'ın kumandası altında el-Melikü'n-Nâsır'ın hizmetine girmişler, nihayet Bahrî Memlüklerin ekserisi Kutuz'un saltanatı döneminde Mısır'a dönmüşlerdi.[717] Şu

[711] İbn İyâs, **age.**, I/I, 305.
[712] *"Ve denilir ki bu hadise (Birinci Hıms Savaşı), müslümanların azlığı ve Tatarların çokluğu hasebiyle Aynicâlût'tan daha büyük bir hadiseydi."* Bkz. İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 68; ayrıca bkz. Aynî, **age.**, V, 269.
[713] Abbâdî, **age.**, s. 267, Buharalı, agm., 210.
[714] İbn İyâs'ın verdiği rakamın yanlışlığına bir delil de, Sultan Kutuz'un ordunun mevcudunu 40.000'e yükseltecek kadar fazla sayıda gönüllüyü orduya kabul etmiş olamayacağı hakikatidir. Zira bu kadar fazla gönüllüyü orduya dahil etmek, ordunun esas muharip gücünü teşkil eden Türk birliklerinin intikal hızını düşürebileceği gibi, manevra kabiliyetini de engelleyebilirdi.
[715] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 269; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 441; İbn İyâs, **age.**, I/I, 269.
[716] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 278; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 245. Bahriyye'nin geri kalanı el-Melikü'l-Mu'izz Aybek tarafından öldürülmüş yahut hapsedilmiş olup pek azı Kāhire'de kalmıştı. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s.132; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 484.
[717] Türkiye Selçuklularının hizmetine giren Bahrî Memlüklerin Aybek'in katlinden sonra geri dönerek Filistin'deki *hoşdâş*larına katıldıklarını göz önünde bulundurursak, bu 130 kişilik grubun en azından bir kısmının diğer *hoşdâş*ları ile birlikte Kutuz'un hizmetine döndükleri ve belki Aynicâlût Savaşı'nda hazır bulundukları tahmininde bulunabiliriz. Ancak bu bizce kesin değildir. Yine de bu gruba dahil

durumda en azından 500'den ziyade Bahriyye askerinin Moğollarla savaşmak için Kāhire'den çıkan orduda yer aldığını söylemek mümkündür.

Kutuz döneminde el-Memâlîkü's-Sultâniyye mevkiinde bulunan Mu'izziyye Memlüklerine[718] gelecek olursak; bunların da tek başlarına çok büyük bir yekün tutmadığını zannediyoruz. Günümüz Memlük tarihçilerinden David Ayalon'un Sultan Memlüklerinin sayısının Bahrî Memlükler döneminde 10.000 kişiden aşağı olmadığını söylemesi[719] bizce Aynicâlût Savaşı'ndan daha sonra ve ordunun adetçe geliştiği dönemi ilgilendirmekte olup, Aynicâlût Savaşı'nda bu sayıda Sultan Memlükü bulunmamış olsa gerektir. Aynicâlût'ta savaşacak olan ordudaki Türk memlük cinsinden bütün askerlerin (Mu'izziyye, Sâlihiyye, Nâsıriyye[720] ve emîrlerin memlükleri) toplamı ancak bu rakama ulaşabilir yahut onu geçebilir. Zira Baybars el-Bundukdârî'nin saltanatı devrinde el-Memâlîkü's-Sultâniyye'nin 4000 kişi olduğu[721] göz önüne alınır ve Makrîzî'nin *er-Ravku'n-Nâsırî* sırasında el-Memâlîkü's-Sultâniyye'nin 2000 kişi olduğuna dair nakli[722] doğru kabul edilirse, Baybars ve el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'dan evvel tahtta bulunmuş ve devrinde Memlük askerî yapılanması henüz tam manasıyla oturmamış olan Sultan Kutuz'un saltanatı sırasında el-Memâlîkü's-Sultâniyye mevkiinde bulunan Mu'izziyye'nin zikredilen bu iki rakamdan çok da fazla olmadığı tahakkuk eder. Takdir edilmelidir

---

olan ve bizim tespit edebildiğimiz isimleri zikretmeden geçmeyeceğiz: Alemeddîn Sencer el-Başkırdî, Şemseddîn Sungur el-Cebelî, Kuştemür el-Acemî, Şârbaş el-Acemî, Sencer el-Hâvûk, Rükn el-Fârıkânî, Sungur el-Cübeylî, Sungur el-Hubeyşî el-Kebîr, Hubeyşî es-Sağîr el-Hâcib, es-Suklî, el-Ğatmî, Balaban en-Necmî, Bekmiş el-Mes'ûdî, Ebû Ubeyye, en-Nemîsî, Fahreddîn Mama, Aydemir el-Cemdâr er-Rûmî, Sungur er-Rüknî, el-Husâm Karîb Süküz, Aydoğdu el-Fârsî, Balaban ez-Züheyrî, Sencer el-Bedrî, Özdemir es-Seyfî, Özdemir el-Bevâşıkî, el-Antâbî, el-Müsta'ribî, Sungur el-Büdeyvî, Aybek eş-Şikārî, Aydoğdu Fitnet, Seyfeddîn el-Eşel, el-Havlânî, Sencer eş-Şikârî, el-Matrûhî, Aybek el-Fârsî, Ayas el-Makarrî. Bkz. Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 484; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 245, 251.

[718] el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un da şahsî memlükleri bulunmakla birlikte (Moğol elçileri arasındaki küçük çocuğu Kutuz kendi memlüklerine dahil etmişti. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, 50; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515) Memlük Devleti'nin sonraki dönemlerinde olduğu gibi onun kendi adıyla anılan bir memlük birliği teşkil ettiğini (Muzafferiyye gibi) kaynaklarımız zikretmiyorlar. Dolayısıyla Kutuz döneminde de el-Memâlîkü's-Sultâniyye mevkiinde, onun sabık efendisi el-Melikü'l-Mu'izz Aybek'in memlükleri olan Mu'izziyye'nin bulunduğunu söyleyebiliriz.

[719] Ayalon, **age.**, s. 6.

[720] Zengîler ve Eyyûbiler orduda Kürt askerî grupları da istihdam etmekle birlikte esas seçkin güçlerini daima memlük gruplarından oluşturmaktaydılar. Bunlar da ekseriyetle Türk idi. Bkz. Humphreys, **age.**, s. 7; Kılıç, **agt.**, s. 167. Dolayısıyla Azîziyye gibi Nâsıriyye grubunun da hemen tamamının Türklerden müteşekkil olması kuvvetle muhtemeldir.

[721] İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 160.

[722] Makrîzî, **el-Hıtat**, II, 218; Ayalon, **age.**, s. 115-116.

ki Memlük Devleti, vuku bulacak olan bu ilk Memlük-Moğol karşılaşmasından henüz 10 sene evvel kurulmuştur ve Aynicâlût'a ilerleyen orduda sadece Sultan Memlükü adedi için 10.000 rakamını telaffuz etmek yanlış olacaktır. Fakat bizi Mısır'da Kutuz'un emrinde bulunan Türk Memlük askerlerinin 5000'den az olmadığını düşünmeye sevkeden bir bilgiyi Makrîzî veriyor. Buna göre 651/1253-54 senesinde Orta Mısır'da ve Şarkiyye'de meydana gelen Arap isyanını bastırmak için el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek'in Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr ile Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib kumandasında sevkettiği Memlük kuvvetleri 5000 süvariden müteşekkildi.[723] Elbette bu rakamın içinde sadece el-Melikü'l-Mu'izz'in memlükleri değil, el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un yetiştirmesi olan Sâlihiyye Memlükleri ve bunların bir cüzünü teşkil eden Bahrî Memlükler de bulunuyordu. Bu da demek oluyor ki el-Melikü'l-Mu'izz devrinde Mısır'da muvazzaf Memlük askeri sayısı 5000'den fazlaydı. Zira şartlar ne olursa olsun bir hükümdarın bir isyanı bastırmak için emrindeki bütün kuvvetleri isyan bölgesine göndermeyeceği muhakkaktır. el-Melikü'l-Mu'izz'in emrinde bulunan Mu'izziyye ve Sâlihiyye Memlüklerinin Kutuz başa geçtikten sonra Kutuz'un hizmetinde yer aldıklarını ve nihayet Sâlihiyye Memlüklerinin en mühim bölümü olan Bahriyye'nin de Kāhire'ye dönerek orduya dahil olduğunu göz önüne alırsak, Mısır'da Sultan Kutuz'un emrinde 5000'den fazla Türk Memlük bulunduğu anlaşılmış olur.

Suriye bölgesinden Kutuz'un hizmetine gelmiş olan kuvvetlerin (Nâsıriyye Memlükleri ve diğer Suriye bölgesi askerleri) sayısı hakkında elimizde malumat bulunmamaktadır. Bununla birlikte 648/1251 senesinde el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf kumandasındaki Suriye Eyyûbî ordusu ile el-Melikü'l-Mu'izz Aybek kumandasındaki Mısır Memlük ordusu arasında cereyan eden ve Memlük galibiyeti ile neticelenen Abbâse Savaş'ında Suriye ordusunda bulunan 3000 askerin Memlüklere esir düştüğü ve bunların daha sonra serbest bırakılarak Suriye'ye gönderildiği bilgisi[724] bize tahmin yürütmek için malzeme veriyor. Şu halde 648/1251 senesinde Suriye ordusunun tamamı bu rakamdan daha kalabalık bir yekün

[723] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 480.
[724] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 41.

teşkil ediyordu.[725] el-Melikü'n-Nâsır tarafından Mısır'a gönderilen Suriye askerlerinin de bu rakamdan aşağı olmadığı görüşündeyiz. Zira Kutuz'un hizmetine gönderilen bu askerlerin, Suriye kuvvetlerinin büyük kısmını oluşturduğunu biliyoruz.[726] Dolayısıyla Mısır'a gelen Nâsıriyye Memlüklerinin ve diğer Suriye askerlerinin de birkaç bin kişilik bir ordu teşkil edecek kalabalığa sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[727] Memlük Devleti'ne ait kuvvetler arasında yer alan *Halka* askerleri,[728] ümerânın memlükleri ve Hârizmliler de bu rakama ilave edilirse Mısır'da toplanan profesyonel askerlerin sayısının 10.000'i aştığı kabul edilebilir. İlhanlı tarihçisi Vassâf, Memlük ordusu için 12.000 rakamını veriyor.[729] Biz bu rakamı, ekserisi Türk Memlük sınıflarına mensup olan profesyonel askerleri temsil etmesi şartıyla kabul ediyoruz. Zira başta Mısır Memlükleri olmak üzere bütün profesyonel asker gruplarının tahminî asker sayısı toplandığı vakit ancak bu civarda bir rakam elde edilmektedir. O halde Türkmen, Kürt ve Arap gönüllülerinin bu rakamdan hariç tutulması gerektiğini belirtmeliyiz.

Şimdi İbnü'd-Devâdârî'nin ve Sârımüddîn Özbek'in Aynicâlût'ta Memlük ordusunun Moğollardan daha kalabalık olduğuna işaret eden nakillerini tekrar hatırlar ve Memlük İslâm ordusundaki birliklerin Mu'izziyye, Bahriyye ve diğer Sâlihiyye Memlükleri, Memlük ümerâsının kendi memlükleri, Nâsıriyye ve diğer Suriye askerleri, Hârizmliler, Şehrezôriyye Kürtleri, Türkmenler ve Bedevîlerden müteşekkil olduğunu bir kez daha göz önüne alırsak Memlük İslâm ordusunun Moğol ordusundan bir miktar daha kalabalık olduğu yönündeki kanaatimizi kuvvetlendirecek bir manzarayla karşılaşırız. Bu manzaraya göre; Sultan Kutuz'un ordusunda çoğu Türk Memlük olan 12.000 profesyonel askerden[730] başka üç birlik

[725] Zira bütün bir Suriye ordusunun Memlüklere esir düştüğüne, daha doğrusu Suriye askerlerinin tamamının bu esirlerden müteşekkil olduğuna dair kaynaklarımızda delil yoktur. Memlüklere esir düşen bu 3000 asker, Suriye ordusunun ancak bir bölümünü teşkil ediyor olmalıdır.
[726] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389.
[727] el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un kuvvetli zamanında 9000 kişilik bir orduya sahip olduğu tespiti için bkz. Kılıç, **agt.**, s. 167.
[728] Sultan'ı çevreleyen ve onun muhafızlığıyla muvazzaf olan seçkin birliktir. Eyyûbîlerden tevarüs edilmiş olan *Halka* birliğinin Memlük Devleti'nin başından itibaren kullanıldığı bilgisi dolayısıyla Aynicâlût Savaşı'na katılan birlikler arasında *Halka* askerlerinin de bulunduğunu söyleyebiliriz. *Halka* birlikleri hakkında teferruatlı malumat için bkz. Ayalon, **age.**, s. 45-50.
[729] Vassâf, **age.**, s. 26. Ancak yine onun Ketboğa kumandasında Şâm diyarına gönderilen üç tümen (30.000) Moğol askerinden bahsetmesi (**age.**, s. 24; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 43a) şüphesiz yanlıştır.
[730] J. M. Smith "'Ayn Jālūt: Memlūk Success or Mongol Failure?" adlı makalesinde (agm., s. 311) D'ohhson'un Nüveyrî'den naklen İslâm ordusunda 12.000 Memlük askeri bulunduğunu söylediğine

daha yer almakta ve ihtimal ki bu Türkmen, Kürt ve Arap birlikleri de birkaç bin kişilik bir kuvvet teşkil etmekteydi. Hatırlanırsa Kutuz umûmî bir cihâd çağrısında bulunmuştu, bu çağrıya toplamda birkaç bin gönüllünün icabet edeceği akıldan hiç de uzak değildir. Kaldı ki söz konusu üç grubun ortak hususiyeti, bunların Moğolların önünden kaçarak Mısır'a gelmiş olmaları ve evvelki ikâmet mahallerini istîlâdan kurtarmak için Moğolların Suriye ve Filistin bölgesindeki kuvvetlerinin bertaraf edilmesini arzu etmeleriydi. Bu yüzden bu müslüman grupların Kutuz'un emrindeki cihâd ordusuna iştirak etme konusunda aceleci bile davranmış ve -Amitai-Preiss'in iddia ettiği gibi az sayıda kuvvetle değil- mümkün mertebe büyük kuvvetlerle bu orduya katılmış olmaları muhtemeldir. Yine Mısır'ın şehirlerinde oturan müslümanlardan, yani yerleşik Araplardan birçok kimsenin cihâd davetine iştirak ettiğini zannediyoruz.[731] Bu durumda Kutuz'un emri altında savaşacak yardımcı kuvvetlerin de Ketboğa ve Baydara'nın Suriye'den belki de cebren toplayacağı Türkmen ve Arap birliklerine nispetle çok daha kalabalık olmaları icap eder. Bunlardan mesela Araplar hakkında eskiye dönük olmakla birlikte, bizi rakamsal olarak aydınlatacak bir bilgi, yine evvelce bahsedilen Arap isyanı dolayısıyla Makrîzî'de yer almaktadır. Bu isyan sırasında Mısır'da toplanan Arap kuvvetleri 12.000 süvari ve birçok yayadan oluşuyordu.[732] Gerçi bunlar Mısır bâdiyesinin eskiden beri sakini olan Araplardı, ancak bu nakil bize icabı halinde ve olağanüstü durumlarda Urbân cinsinin külliyetli miktarda silahlı kuvvet çıkarabileceği bilgisini vermektedir. Bundan başka, evvelce Hülâgû'nun önünden kaçarak Şâm bölgesine iltica etmiş olan Şehrezôriyye Kürtlerinin 3000 süvariden oluşan bir grup olduğu bilgisine sahibiz.[733] Bunların da bilahare Mısır'a müteveccih olduklarını ve Kutuz'un emrine girdiklerini anlatmıştık. Yine bazı muteber tarihçilerimiz Mısır'dan Moğollar üzerine yürüyecek ordu toplanırken cihâd

---

işaret etmektedir. Biz Nüveyrî'de böyle bir kayda rastlamadık. Yine de Smith'in 12.000 Memlük askerinin bu savaşta yer almasının mâkul olduğuna dair görüşüne katılıyoruz. Amitai-Preiss (agm., s. 127) de evvelce Eyyûbî idaresindeki Mısır ordusunda yer alan süvari birliklerine ait rakamlardan hareketle Aynicâlût'ta savaşacak Memlük askerleri için 12.000 rakamının mantıksız olmadığını söylüyor.

[731] Bir araştırmaya göre birçok çiftçi, Moğollarla savaşmak maksadıyla Suriye'ye doğru harekete geçmek üzere toplanan orduya katılmak için gönüllü olmuştu. Bkz. Abdülmün'im Mâcid, "Edvâ'un Cedîde 'alâ Mevkı'ati 'Ayni Câlût", **el-Mevsimü's-Sekāfî**, el-Cem'iyyetü'l-Mısriyye li'd-Dirâseti't-Târîhiyye, Kāhire 1978, s. 158.

[732] Bkz. Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 479-480; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 244.

[733] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 46; Humphreys, **age.**, s. 341.

maksadıyla ülkenin her köşesinden gelerek Kutuz'un emrine giren Arap, Türkmen ve Kürt grupları için "çok sayıda kimse" ifadesini kullanmışlardır.[734] Ancak elbette bu gönüllülerin tamamı orduya alınmamış, profesyonel ordu personelini sayıca geride bırakacak ve bu ordunun intikal ve manevra yeteneğini zayi edecek kadar fazla yardımcı kuvvetin orduda yer almasına müsaade edilmemiştir.

Tarihçilerin verdiği takribî rakamlara ve bunlara dayanan varsayımlara istinaden biz, Memlük ve Moğol kuvvetlerinin hemen hemen eşit sayıda askere sahip olduğunu; ancak vâkıa bir eşitlik yok da kuvvetler arasında azlık çokluk bakımından bir muvazenesizlik varsa, daha kalabalık olan tarafın Memlük tarafı olduğunu kabule mütemayiliz.[735] Esasen genel kabul de bu şekildedir.[736] Hülâgû'nun Suriye'yi terkettiğini anlattığımız kısımda Ketboğa kumandasında 10.000 ve muhtemelen Baydara kumandasında 2000 kişilik Moğol birliklerinin bırakılmış olduğundan söz etmiştik. Aynicâlût Savaşı hakkında yapılan bir araştırma, Baydara'nın da Dımaşk havalisinden topladığı göçebe Türkmen ve belki Arap birlikleriyle birlikte bir tümen civarında askere kumanda ettiğinden ve dolayısıyla Moğol ordusunda Ketboğa'nın emrinde 10.000, Baydara'nın emrinde de 10.000 olmak üzere 20.000 asker bulunduğundan bahsediyor.[737] Ketboğa'nın emrinde bir tümen asker olduğunu biliyoruz. Ancak Baydara'nın kumandası altında olduğunu farzettiğimiz 2000 kişilik kuvvete ilaveten onun bir tümene yakın yerel kuvvet toplayabildiği şüphelidir. Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın Ketboğa'ya göndereceği askerler ile Banyas ve Subeybe hâkimi el-Melikü's-Sa'îd Hasan'ın bizzat kumanda edeceği kuvvetlerin sayısı hakkında bilgimiz olmamakla birlikte, bu kuvvetlerin el-Melikü'n-Nâsır'a nispetle daha küçük Eyyûbî hükümdarlarına ait bulunmaları dolayısıyla kalabalık birliklerden oluştuklarını zannetmiyoruz. Zaten Suriye'deki Eyyûbî birliklerinin çoğu Mısır'a iltica etmişti. Moğol birlikleri arasında bulunan Ermeni ve Gürcü askerler hakkında ise kısmî malumata sahibiz. Ermeni tarihçi ve asker Simbat'ın nakline göre

---

[734] Ebû Şâme (**Terâcim**, s. 207) bunlar için "**خلق عظيم**", Baybars el-Mansûrî (**et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 35) "**كسرة السواد**", İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 48) "**خلق كثيرة**", İbn Tolun (**age.**, s. 31) "**عساكر عظيمة**" ifadelerini kullanıyorlar.

[735] Ancak Vardan'ın ("Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38) ve Aknerli Grigor'un (**age.**, s. 36) Memlük kuvvetlerinden "sayısız bir ordu" şeklinde bahsettikleri kayıtlarını dikkate almıyoruz.

[736] Bu konuda bkz. Preiss, **age.**, s. 37.

[737] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 311. Smith, bu şekilde Suriye'de bırakılan Moğol ordusu için 10.000 ve 20.000 rakamlarını zikreden Şark hristiyan tarihçilerinin hepsinin farklı yollarla da olsa doğru söylediği kanaatindedir. Bu görüşün yanlışlığı için bkz. Preiss, agm., s. 125.

bu Moğol ordusunda 500 Ermeni askeri bulunmaktadır.[738] Gürcü askerlerinin adedi de bu rakamdan fazla olmasa gerektir. Yine Moğol ordusunda diğer Haçlı idarecilerinin aksine Moğollara karşı büyük teveccüh ve itaatkarlık izhar eden Antakya Prinkepsi ve Trablus Kontu VI. Bohemond'un gönderdiği bir miktar Haçlı askeri bulunduğu düşünülebilir.[739] Bunlara mezkûr iki Eyyûbî hükümdarı kumandasındaki birlikler ile bazı Türkmen ve Bedevî grupları da ilave edilince 15.000 ila 20.000 arasında tahminî bir rakam karşımıza çıkıyor ki, kanaatimizce Ketboğa ve Baydara'nın emri altında bulunan gerçeğe en yakın asker sayısı bu aralıktadır.[740]

Bütün bunlardan hareketle, bizim tespitimize göre 20.000 civarında İslâm askerine mukabil 15.000-20.000 kişilik bir Moğol kuvveti bu savaşta yer alacaktır. Her iki ordunun esas muharip kuvvetleri ise sayıca eşittir (Memlük safındaki 12.000 civarında profesyonel süvariye mukabil 12.000 Moğol süvarisi).

1.2.2. Tarafların Savaş Gücü

İki ordunun asıl unsurlarının savaş güçleri arasında da bir mukayese yapmak gereklidir. Moğollar, Mısır Memlük Devleti'nin askerleriyle ilk defa karşılaşacaklardı. Önceden de Türk memlüklerle savaşmışlardı, ancak bunlar Eyyûbî

---

[738] Preiss, agm., s. 126.

[739] Amitai-Preiss Baybars el-Mansûrî'nin *et-Tuhfe*'sindeki "**و اتعد مع فرنج الساحل**" ifadelerini yanlış anlamış olmalı ki, "'Ayn Jālūt Revisited" adlı makalesinde (agm., s. 126) bu ibareyi Moğol ordusunda bir Haçlı birliği bulunduğuna delil göstermiştir. Ancak *et-Tuhfe*'nin Arapça metni ile Türkçe tercümesini mukayesemiz neticesinde burada fâilin Ketboğa değil Sultan Kutuz olduğunu tespit ettik. Zira cümle "**و صحبه من لاذ به من فارسهم والراجل** (*Ve onlardan (Haçlılardan) kendisine iltica eden süvari ve piyadeler ona eşlik ettiler*)" şeklinde devam etmektedir. Eserin Türkçe neşrinde verilen tercüme de aynı doğrultudadır. Bkz. **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, (thk. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), s. 43; krş. **ae.**, (trc. Hüseyin Polat), s. 35. İlk cümledeki "**اتعد**" fiilinin "anlaşma yaptı, sözleşti" manalarına geldiğini düşündüğümüzde vaziyet netleşmektedir. Çünkü biraz aşağıda görüleceği üzere ordusuyla Akkâ topraklarından geçecek olan Sultan Kutuz, buradaki Haçlılarla bir saldırmazlık anlaşması yapmıştır. Ketboğa ise Haçlılarla anlaşmamıştı; bilakis Antakya Haçlıları ona tâbiiyet arzetmişler, diğer Haçlılar da onu kendi bölgelerinden uzak tutmak maksadıyla hediyeler göndermişlerdi. Yani Haçlılarla "sözleşen" ve "anlaşan" bir kimse varsa o da Kutuz'dur. Kaldı ki Baybars el-Mansûrî'nin bu Haçlıları "es-Sâhil Frenkleri" olarak tavsif etmesi, Ketboğa'nın ordusunda yer almış olması muhtemel Antakya Haçlılarından bahsetmediğini ve Akkâ Haçlılarına işaret ettiğini göstermeye kâfidir. Bütün bunlar ışığında Preiss'in yanıldığını, -Moğol ordusunda az miktarda Antakya askeri yer almış olabileceğini kabul etmekle beraber- *et-Tuhfe*'deki mezkûr ifadelerin Preiss'in tezi için delil teşkil etmediğini düşünüyoruz. *et-Tuhfe*'yi dilimize kazandıran ve söz konusu karışıklığın giderilmesine katkıda bulunan Dr. Hüseyin Polat'ı da bu vesileyle teşekkürle anmış olalım.

[740] Reşîdüddîn'in (**age. (İlhanlılar)**, s. 58) Ketboğa'nın emrindeki yardımcı kuvvetlerden bahsetmeksizin hepsi muharip olan birkaç bin süvariyle harbe katıldığı şeklindeki rivayeti şüphesiz yanlıştır.

hizmetinde bulunan ve nispeten donanımsız birliklerdi. Yine Moğollar Hârizm askerleri ile de evvelce karşılaşmışlardı. Bu Hârizm askerleri tıpkı Moğollar gibi tam teşekküllü askerî eğitim almamış ve Hârizmşahlar Devleti'nin inkırazından sonra birçok coğrafyayı dolaşarak farklı hâkimler altında hizmet eden, artık göçebe harp tarzını benimsemiş birlikler teşkil ediyorlardı. Bunlar da Moğolların aşina olduğu düşmanlardı; çünkü hem istîlânın başında harpler onlara karşı verilmişti, hem de belirttiğimiz üzere bunlar göçebe savaş usulüne dönmüşler, Moğolların iyi bildiği tarzda savaşmaya başlamışlardı. Fakat Hülâgû'nun Mısır'a dair haberleri ilgiyle takip etmesine ve o bölgeden istihbarat edinmeye çalışmasına rağmen Moğol kumandanları Mısır'dan çıkacak ordunun kuvveti hakkında malumata sahip değillerdi. Mısır'da Asya içlerinde olduğu gibi geniş otlak alanları mevcut değildi; bu ülkede külliyetli miktarda süvari beslemeye imkan olmadığını bilen Mısır hâkimleri, askerî kuvvetlerini sayıca az ve fakat tam teçhizatlı, iyi eğitilmiş birliklerden kurmaktaydılar. Bu hâkimlerden Türk memlüklere en fazla ehemmiyet veren zat, el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb idi. O, Mısır'daki Eyyûbî birliklerine ilaveten Bahriyye'yi teşkil etmişti. Daha ziyade Kıpçak Türklerinden oluşan Mısır Memlükleri bir anlamda Orta Asya'da kullanılan göçebe harp usullerini Ortadoğu'ya uyarlamışlar, anavatanlarında tatbik olunan savaş yöntemlerini yeni vatanlarındakiler ile mezcetmişlerdi.[741]

Steplerdeki savaş tarzını benimsemiş Moğol birlikleri düşmanın üzerine süvari dalgaları halinde seri hücumlar gerçekleştirmek, her taarruzda at üzerinden üç veya dört ok atarak düşmana kayıp verdirmek ve aynı süratle esas Moğol ordusunun bulunduğu yere doğru çekilerek yerlerini aynı usulle savaşmak üzere taarruz eden bir başka birliğe bırakmak suretiyle rakiplerini bertaraf ediyorlardı. Miğfer ve zırh kullanmalarına rağmen hafif süvarilerce teşkil edilmiş bu birlikler[742] özellikle ağır zırhlı süvarilerden müteşekkil ordulara karşı büyük başarılar elde etmekteydiler. Düşman süvarilerinin kendilerini takip etmelerini, onları kendi ordu merkezlerine

[741] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 314.

[742] Moğol süvarilerinin ve atlarının üzerinde zırh bulunmasına rağmen bu onları yavaşlatmıyordu, zira zırh aksamının ekserisi deriden imal edilirdi. Bunun yanında demirden yapılma zırhlar giyen süvari birlikleri de bulunuyordu. Ancak bunların zırhı da birbirine kayışlarla tutturulmuş el büyüklüğünde demirlerin gövde boyunca balık pulu gibi uzanması şeklinde olup bu tür zırhın dahi deriden mamul aksamı mevcuttu. Bu zırhlar Avrupa zırhları gibi iri, kaba ve hantal parçalardan mürekkep olmadığı için binicilerin süratine ziyan getirmemekteydi. Bkz. Carpini, **age.**, s. 77-79.

yaklaştırarak burada dinlenmiş atlara sahip taze Moğol kuvvetleri tarafından çevrilmelerini ve imha edilmelerini sağlamak da Moğolların kullandığı harp usullerindendi. Moğol ordusundaki her bir askerin iki veya üç yay, hiç olmazsa bir iyi yay taşıması mecburiyeti vardı. Her asker üç büyük sadak dolusu ok, balta ve ayrıca diğer harp teçhizatlarını çekebilmek için bir ip bulundurmak zorundaydı. Nispeten zengin olanlar ise mızrak ve kılıç taşıyordu.[743] Bu durum, Moğol ordusunun ekseriyetle yakın dövüşü tercih etmediğinin bariz delilidir. Memlük askerlerinin ise ok, yay, miğfer, vücut zırhı, kol ve bacak zırhları, mızrak, kılıç, balta, topuz ve kama gibi silahları bulunuyordu.[744] Öyle anlaşılıyor ki Memlükler özellikle yakın dövüş için eğitilmişlerdi.

Tarafların binek hayvanlarından bahsedecek olursak, Memlük atlarının Moğol atlarından bir miktar daha kaliteli olduğunu söylememiz gerekir. Moğol atları otlak alanlarının geniş olduğu coğrafyalarda çok uzun mesafeleri katedebiliyorlardı, ancak bu atlar Memlük atları kadar süratli değildi. Ayrıca Memlük atları daha iri ve güçlü olup Mısır ve Suriye iklimine de alışkın hayvanlardı. Dolayısıyla bir Moğol süvarisi süratle hareket etmek ve kendi kullanımına tahsis edilmiş hayvanları güçlü tutmak adına daima aynı ata binmez ve yorulan atını yedeğiyle değiştirirken, Memlük süvarileri daha dayanıklı ve kuvvetli atlarına binip savaşa bu şekilde giriyorlardı. Esasen Moğol askerlerinin birden fazla ata ihtiyaç duymasının bir sebebi, Moğol atlarının çabuk yorulmasıydı.[745] Şu durumda Memlük süvari kuvvetlerinin yapması gereken; atlarını her daim değiştirme imkanına sahip Moğol süvarilerine karşı kendi atlarını gereksiz yormaktan kaçınmak ve sürekli hareket halinde bulunmaksızın doğru zaman ve mevkide kendi dayanıklı atlarıyla süratli hücumlar icra ederek düşman süvarilerini ortadan kaldırmaktı.

Memlük süvarileri atlarının dayanıklılığı bakımından avantajlı olmalarına mukabil, atlarının sayısı yönüyle de Moğollar karşısında dezavantajlı durumdaydılar. Bir kere Mısır'ın iklimi ve otlak alanlarının yetersizliği sebebiyle Asya steplerine nispetle at yetiştirmek ve bakmak Mısır'da çok zordu. Memlük askerleri bir attan fazla savaş bineğine sahip olmadıkları için, yukarıda sıraladığımız tüm silahlarını

[743] Carpini, **age.**, s. 77, 81; J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 316, 318-319.
[744] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 320.
[745] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 345.

harbe götürerek bineklerini yormaktan imtina ediyorlardı. İkinci olarak bu süvariler, step süvarileri için gayet kullanışlı olan atı dört nala koşturarak defaatle ok atma usulünü tam manasıyla uygulayamıyorlardı. Aslında Memlük askerî eğitiminde de hareket halindeki at üzerinden ok atma talimleri mevcuttu; ancak bu talimler süvarilerin parkuru birer birer geçmeleri ve bu esnada sırıklara geçirilmiş hedeflere ok fırlatmaları suretiyle gerçekleştiriliyordu. Moğolların harplerde yaptığı, kalabalık bir süvari birliği halinde bu işi gerçekleştirme maksadıyla yapılan talimler Memlüklerde mevcut değildi. Bunun da sebebi yukarıda belirttiğimiz iklim ve coğrafya koşulları sebebiyle zaten çoğu yedek at sahibi olmayan Memlük askerlerinin harbe de bu tek atlarıyla girecekleri ve bu atları Moğolların yaptığı gibi uzun müddet koşturamayacak olmalarıydı. Moğol askerlerinin bol miktarda yedek atı mevcuttu, atı yorulduğu vakit her süvari atını bir diğeriyle değiştirebilir ve ilk taarruzda kullandığı bineğini dinlendirebilirdi. Memlük birlikleri bu imkandan mahrumdu. Bu nedenle Memlük ordusunda atlı okçu birlikleri bulunmasına rağmen, bunlar Moğollarınki kadar kullanışlı birlikler değildi ve dolayısıyla Memlük ordusunun esas kısmını teşkil etmiyordu. Şu durumda Memlüklerin atlarını yormasının manası yoktu, Moğollarda atın bu türlü kullanımına mukabil Memlükler bu tarz muharebenin ikinci en önemli unsuru üzerine yoğunlaşmışlardı: Kaliteli okçuluk. Bu kalite gerek okçuluk malzemelerinin imalinde, gerekse atıcılık sanatında kendisini gösteriyordu. Göçebe Moğollar binek sayısı bakımından düşmanlarından üstün olabilirlerdi, ancak Memlük ok ve yayları mükemmelen hazırlanmış ekipmanlardı. Okçuluk da -hedefe isabet noktasında- Memlükler tarafından üzerine çok fazla talim yapılan bir spordu. Bunun sonucunda da Memlükler okçuluk ve okçuluk ekipmanı hususunda rakiplerinden üstün hale geliyordu. Ayrıca Moğollar vakitlerinin çoğunu avlanmak, atlarıyla ilgilenmek ve göç etmekle geçirmeye alışmışlardı, Memlük süvarilerinin ise usta askerler tarafından tam teşekküllü eğitim almış olma üstünlüğü vardı. Söz konusu üstünlüğü okçuluk talimi bağlamında düşünürsek; bir Memlük askerinin gün içinde avını kovalamakta olan bir Moğoldan çok daha fazla ok atarak bu hususdaki kabiliyetini muazzam seviyeye taşımaya çalıştığı sonucuna varabiliriz. Memlükler belki hareket halindeki at üzerinden gruplar halinde düzgün atış talimi yapmıyorlardı, ancak onun yerine düşmanlarından daha

hızlı ve isabetli atış yapma meziyeti elde etmişlerdi.[746] Moğol süvarileri atışlarında isabet kaydetmek için düşmana süratle yaklaşmak zorunda oldukları halde, Memlük okçuları sabit vaziyette duran atlarının üzerinden uzun mesafe atışlarında daha avantajlı durumdaydılar.[747] Moğolların at ve sürat üstünlüğü ile muhasımlarını çevirme ve ortadan kaldırma gücüne karşı Memlükler seri ve isabetli atışlarıyla kuvvet dengesini kendi lehlerine değiştirebilme ve bu şekilde düşmanlarına üstünlük sağlama imkanına sahiptiler. Yani sabit duran Memlük okçu birlikleri, süratle ve nispeten isabetsiz atışlarla kendilerine yaklaşmakta olan Moğollara galip gelebilirlerdi. Hareket halinde olmayan okçuların, kendilerine saldıranlara ağır kayıplar verdirmesi daha kolaydı.[748]

Gelecek savaş, tecrübeli amatör savaşçılar olan Moğollar ile profesyonel Memlük birlikleri arasında cereyan edecekti. Memlük askerleri *tıbâk* adı verilen okul-kışla merkezlerinde her türlü düşmanı etkisiz hale getirmeye yönelik profesyonel askerî tahsil görmüşlerdi. Moğol askerleriyle hiçbir şekilde kıyaslanamayacak sportif bünyeleri ve fizikî kondisyonları, tüm el silahlarını maharetle kullanma kabiliyetleri bulunuyordu.[749] Üstelik bu kalifiye askerler, harp sırasında toplanma ve dağılmayı seri şekilde gerçekleştirebilme vasfına sahiptiler.[750] Hulâsa, iki ordunun esas kuvvetlerinin sayısı aynı olsa dahi askerlik kalitesi

[746] Preiss'e (agm., s. 146) göre Aynicâlût Savaşı, Memlük okçu süvarilerinin aynı tarzda silahlanmış Moğol askerleriyle rekabet edebileceklerini ispat ettikleri bir savaştı.

[747] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 321-324. Kaldı ki Memlük saflarında bulunacak Türkmenler ve Hârizmliler de Moğol istîlâsı neticesinde Suriye'den Mısır'a gelmiş, göçebe hayat tarzı yaşamakta olan gruplardı. Moğollarla teçhizat ve harp usulü bakımından benzer koşullarda bulunduğunu düşündüğümüz bu gruplar, hareket halindeki atlarının üzerinde ok ve yay kullanan Moğollara karşı koyma hususunda pekala iş görebilirdi. Yani Memlük İslâm ordusunda da Moğol tarzı muharebeye hiç de yabancı olmayan birlikler mevcuttu. Sanıyoruz ki bu durum, Aynicâlût Savaşı'nda Memlük ordusunun okçuluk kalitesine bir miktar katkıda bulunmuştur.

[748] Nitekim daha sonra 699/1299 senesinde Memlüklerle Moğollar arasında Hıms yakınlarında vuku bulan İkinci Hıms Savaş'ında Memlüklerin baskınına uğrayan Moğollar da buna mecbur olmuşlar ve aynı şekilde atlarından inerek kendilerini Memlük askerlerine karşı oklarıyla müdafaa etmek suretiyle Memlükleri geri çekilmeye mecbur etmişlerdir. Ancak bu durum Memlüklerin Moğollardan okçulukta daha mahir oldukları hakikatini değiştirmez. Zaten bu İkinci Hıms Savaşı'ndaki Moğol galibiyetinin asıl sebebi Moğolların sayıca üstünlüğü olmuştur. Bkz. Vassâf, **age.**, s. 226; J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 324, 53 no'lu dipnot; ayrıca bkz. s. 325; Kâsım Abduh Kâsım, "Muhammed b. Kalavun", **DİA**, XXX, 547.

[749] Memlük askerleri bir bakıma kadim ve haşin bir harp geleneğinin ve seçkin süvari grubunun katılaşmış zihniyetini temsil ediyor, bineğe hâkimiyet, yay, kılıç, mızrak ve gürz gibi el silahlarının istimalindeki ustalığı her şeyden üstün tutuyordu. Bu da her bir Memlük süvarisini rakibi için tehlikeli hale getiriyordu. Bu harp mantığı Memlük Devleti'nin inkırazına değin devam etmiştir. Bkz. V. J. Parry, "İslam'da Harb Sanatı", (trc. Erdoğan Merçil-Salih Özbaran), **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sa. 28-29, (İstanbul 1975), s. 204.

[750] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 325-326.

bakımından Memlükler, Moğollardan mukayese kabul etmeyecek derecede üstündüler.[751] Okçuluk bakımından Memlüklerin üstünlüğe sahip olduğunu belirttik, bizce göğüs göğüse muharebede de Moğolların Memlükler karşısında galibiyet ihtimali çok zayıftı.

Üzerinde durulmadan geçilemeyecek bir nokta da şudur: Bütün profesyonellikleri ve harp sanatındaki maharetlerinin yanı sıra, Memlük grupları ve özellikle Bahrî Memlükler için geçerli olup onlara muharebeyi kazanma gayreti veren husus, intikam ve kan dökücülük duygusuydu. Memlükler ekseriyetle Moğol istîlâsına maruz kalan Kıpçak steplerinden getirilmiş, aileleri Moğollar tarafından mahvedilmiş kimselerdi. Vâkıa onları yetiştirecek efendileri tarafından satın alındıktan ve eğitim dönemine girdikten sonra iyi bir hayat sürmüşlerdi. Üstelik -hizipleşmeler bir tarafa bırakılırsa- on senedir Mısır'daki hâkim güç onlardı. Ancak her şeye rağmen bu gençler hür kimseler iken Moğollar eliyle vatanlarından koparılmışlar ve köleliğe mahkûm edilmişlerdi. Memlük ordusunda bu macerayı yaşamış her bir fertte Moğollara karşı az veya çok asabî bir düşmanlık bulunduğunu tahmin etmek güç değildir. Buna Kıpçakların bünyesinde bulunan tabiî sertlik ve askerlik münasebetiyle aldıkları zorlu eğitim[752] ilave edilince, fiziksel bakımdan

[751] Amitai-Preiss (agm., s. 128; ayrıca bkz. Ergun, **agt.**, s. 44-45), Yûnînî'nin (**age.**, I, 360; **ae.**, II, 115) Aynicâlût Savaşı'nda bulunan İlhanlı ordusu için "Tatar", Muharrem 659/Aralık 1260 tarihinde gerçekleşecek olan Birinci Hıms Savaşı'nda bulunacak İlhanlı ordusu için "Moğol" kelimelerini kullanmasından hareketle; Aynicâlût'ta yer alan Moğol kuvvetlerinin İlhanlı hizmetindeki yardımcı kuvvetlerle takviye edilmiş oldukları ve bunun da Moğol ordusunun harp kalitesini düşürdüğü, Birinci Hıms Savaşı'nda ise tamamen Moğollardan müteşekkil bir kuvvetin Memlüklerle harbe tutuşmuş olduğu sonucuna varmıştır. Yani Preiss'e göre Aynicâlût'taki Moğol mağlubiyetinin muhtemel bir sebebi, Moğol ordusundaki yardımcı kuvvetlerin bu ordunun kalitesini düşürmesidir. Ancak Aynicâlût'ta Memlük İslâm ordusunda da çok sayıda gönüllünün bulunduğu hatırlanırsa bunun Moğol mağlubiyeti için geçerli bir mazeret olmayacağı anlaşılır. Yine Nuray Ergun'un *Ayni Câlût Savaşı ve Neticeleri* adlı tez çalışmasında (**agt.**, s. 45) belirttiği üzere, adı geçen Birinci Hıms Savaşı'nda Moğolların başka milletlerin askerlerini kullanmaksızın ve dolayısıyla daha kaliteli bir orduyla savaş meydanına çıkmalarına rağmen kendilerinden sayıca az olan Memlüklere mağlup olmaları Preiss'in tezini çürütmektedir. Şu halde Memlük askerlerinin Moğol askerlerinden daha üstün ve kabiliyetli askerler olduklarını tartışmaya açmak dahi yersizdir.

[752] Memlüklerin eğitim süreleri boyunca *tıbâk*tan dışarı çıkamadıkları anlaşılıyor. Özellikle Bahrî Memlükler saltanatının ilk devirlerinde tahsil gören Memlük asker namzetleri içtimâî hayattan adeta tecrit edilmişlerdir. Bu şekilde halkla ihtilatı engellenen Memlükler, sadece *hoşdâş*larıyla bir aradadırlar ve bu da onların bünyelerini ister istemez sertleştirmiştir. el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun devrinde bunların haftada bir defa olmak üzere şehirde banyo yapmalarına ruhsat verilmişti. Makrîzî'nin (**el-Hıtat**, II, 213; ayrıca bkz. Rabie, agm., s. 154) ifadelerinden o zamana kadar böyle bir uygulama olmadığı anlaşılıyor. Demek istediğimiz, Memlüklerin sertliğini değerlendirirken onların aldıkları sıkı askerî tahsilin yanında bu "tecrit edilme" durumunu da hesap etmek gerekir. Topluma karışmayan, sürekli fiziksel sertlik ihtiva eden harp sanatlarıyla uğraşan ve zaten kölelik gibi zor bir

yeterli olduğu kadar ruhî yönden de harbe hazır, daha doğrusu istekli bir asker tablosu karşımıza çıkmaktadır ki; zaten Moğollar gibi bir düşmanla savaşa, ancak maneviyatı kuvvetli bir orduyla girilmesi gerekmektedir. Moğollar istîlâ boyunca sayısız mamur memleketi tedhiş ve terörle ele geçirmişlerdi. Özellikle Ortadoğu'daki birçok İslâm beldesi akıllara durgunluk veren Moğol korkusu sebebiyle mukavemet göstermeksizin teslim olmuştu. Fakat bu Kıpçak gençleri, aralarında ırken kurbiyet bulunan Moğollardan diğer kavimlerin korktuğu kadar korkmuyorlardı.[753] Baybars ve genelde Bahrî Memlükler örneğinde görüldüğü üzere, askerî eğitimleri bu korkusuzluklarını pervasızlık seviyesine çıkartmıştı. Elbette bütün bunlara gazâ-cihâd kavramlarının tesirini ilave etmek lazımdır. Moğolların bünyesine nüfuz etmiş "cihan hâkimiyeti" fikrinin bir tezahürü olan dünyaya hâkim olma düşüncesine ve bu düşünce adına her türlü kan dökücülüğü mübah sayma vasfına, ancak Memlüklere özellikle Kutuz tarafından şiddetle telkin edilen gazâ ve cihâd mefkûreleriyle karşı koyulabilirdi. Cihâd kavramının ön plana çıktığı devirlerde müslümanların ne çetin düşmanlar olduğunu Bizanslılar, Haçlılar, Ermeniler ve Gürcüler pek iyi biliyorlardı; bunu bir kez de Moğollara kabul ettirmek lazımdı. Gerçi harpten kısa süre önce -Moğollarla savaşacak her orduda olduğu gibi- Memlük ordusunda da bir "Moğol korkusu" başgösterecek, bununla birlikte Sultan Kutuz'un çabası sonucu ordunun maneviyatı üst seviyelere çıkacaktır.

1.3. Sultan Kutuz'un el-Melikü's-Sa'îd ve el-Melikü'l-Eşref ile Muhâberesi

el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, kumandası altındaki Memlük İslâm ordusuyla Kāhire'den ayrılması akabinde, Moğollara itaat etmiş Eyyûbî hükümdarları olan Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ ile Banyas ve Subeybe hâkimi el-Melikü's-Sa'îd Hasan b. el-Melikü'l-Azîz Osmân'a elçi vasıtasıyla mektup gönderdi. Bu bilgiyi veren kaynaklarımızdan Nüveyrî, Sultan'ın bu elçi gönderme

hayattan gelmiş olan Memlüklerin *hoşdâş*larından başka dost, düşmanlarını yok etmekten başka hedef tanımamaları, böylece tabir caizse duygusal yönü zayıf birer harp makinesi haline gelmeleri tabiî idi.

[753] Memlüklerin korkusuzluğu Cahen'in (**Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, (trc. Mustafa Daş), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 286) dediği gibi Mısır'ın istîlâ edilen bölgelere coğrafî uzaklığından ve dolayısıyla Moğollarla hiç karşılaşmamış olmaktan değil, yine onun belirttiği Güney Rusyalı Türk yani Kıpçak olmaktan ileri geliyordu.

işini onun orduyla birlikte Sâlihiyye'ye varmasından evvel göstermektedir.[754] Sultan, Moğollara karşı harbetmek için kendilerinden muavenet istemekte ve Moğollara karşı tek vücut olma tavsiyesinde bulunmaktaydı. Sultan'ın maksadı eğer mümkün olursa bu iki müslüman hükümdarı kendi tarafına çekmek, mümkün olmazsa da en azından vuku bulacak savaşta onları tarafsız bırakmaktı.

Kutuz'un elçisi evvelâ el-Melikü's-Sa'îd'in nezdine giderek Sultan'ın mesajını iletti. Ancak Moğol tahakkümü altında bulunmaktan rahatsızlık duymayan, bilakis Moğollara sadakat gösteren el-Melikü's-Sa'îd[755] Kutuz'un mektubunun muhtevasını öğrendikten sonra gerek elçiye, gerekse elçiyi gönderen Sultan Kutuz'a ağır hakaretler etti; *"Kim o çocukla ittifak edecek, onun itaati altına girecek yahut ona katılacakmış?!"* şeklinde Sultan'ı küçümseyici sözler sarfetti. Elçi onun herhangi mâkul bir cevap vermesinden ümidini keserek bu kez el-Melikü'l-Eşref'in yanına gitti. el-Melikü'l-Eşref Hülâgû tarafından Bilâd-ı Şâm nâibi tayin edilmiş olup Dımaşk'a yerleşmişti. Ancak belki bu sıralarda kendi memleketi olan Hıms'a yahut İlhan tarafından idaresi kendisine teslim edilen bir başka mevkie dönmüştür. Çünkü Dımaşk'ta Moğol kuvvetleri bulunuyordu; elçinin onlara yakalanmadan Dımaşk'a girerek el-Melikü'l-Eşref'e mülaki olması, hele Kutuz'un Moğollara karşı ittifak teklifini ona iletmesi son derece müşküldü. Bu yüzden el-Melikü'l-Eşref Memlük elçisini huzuruna kabul ettiği sıralarda Dımaşk haricinde olmalıdır.

Memlük elçisiyle başbaşa görüşen ve onu kendisi ile aynı seviyede bir sedire oturtan el-Melikü'l-Eşref, Kutuz'un mesajını dikkatle dinledi ve cevaben: *"Seni gönderen efendinin önünde yer öp ve ona de ki; ben onun emrine amadeyim ve onunla beraberim. Onu bu dine yardım olarak ikâme eden Allâh'a hamdolsun."*[756] Bundan sonra el-Melikü'l-Eşref, Sultan Kutuz'a iletmesi için elçiye, kendisinin bir muharebe halinde Moğollardan yüz çevireceğini söyledi. Elçiye yüklü miktarda altın

[754] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302. Ancak günümüz araştırmacılarından Mervân Şeyh el-Ard (agm., s. 315) Sultan Kutuz'un Memlük İslâm ordusu Akkâ'da bulunduğu sırada mezkûr Eyyûbî hükümdarlarına elçi gönderdiğini söylemektedir.

[755] Moğolların el-Bîre (Birecik) kalesini işgalleri sırasında kalede mahpus vaziyette buldukları el-Melikü's-Sa'îd'in Hülâgû tarafından taltif edilerek kendisine Banyas ve Subeybe'nin iade edildiğini söylemiştik. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 48, 51; Yûnînî, **age.**, I, 361. Bu yüzden o, İlhan'a sadık kalmıştı.

[756] Bu ikinci cümle Nüveyrî (**age.**, XXIX, 302) tarafından ilave edilmişe benziyor. Nüveyrî'nin, el-Melikü'l-Eşref'in Sultan Kutuz'u tazim etmek maksadıyla onun gönderdiği elçinin önünde yer öptüğüne dair nakli ise kuşkusuz mübalağalıdır.

hediye eden el-Melikü'l-Eşref, -herhalde bizzat Sultan'ın huzuruna gelemediği için- özür de beyan ettikten sonra elçiyi uğurladı.[757] Elçinin Memlük ordugâhına dönüş vaktini tespit edemiyoruz. Ancak gerek savaş sırasındaki hadiselere, gerek Sultan Kutuz'un savaş sonrasında bu iki Eyyûbî hükümdarına davranış biçimine bakılınca mezkûr cevapların savaştan önce Sultan'a iletilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

2. Sâlihiyye'de Gerçekleşen Hadiseler ve Sultan Kutuz'un Emîrleri Cihâda Teşvik Eden Konuşması

el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz kumandasındaki Memlük İslâm ordusu yukarıda bahsettiğimiz fizikî ve ruhî vaziyette Kāhire'den ayrıldı ve Sâlihiyye'ye doğru yürüyüşe geçti. Kutuz'un planına göre burada ordu teftiş edilecek ve orduya sonradan katılacak birlikler beklenecekti. Ancak hareketten sonra orduda birtakım intizamsızlıklar, disiplinsizlikler görülmeye başlandı. Ordudan yer yer firarlar gerçekleşiyordu. Bu durumun önünü almak şarttı. Cihâd için hareket eden bir ordudan kaçmak hem en büyük günahlar arasındaydı, hem de cezasız kalmaması icap eden ciddi bir disiplin suçu teşkil ediyordu. Sultan Kutuz, ordudan ayrılarak geri gelmeyen ve bir yerlerde saklanan erlerin bulunması ve bunların sopa atılmak suretiyle cezalandırılması yönünde civardaki valilere emirler vererek disiplinsizliğin önüne geçmeye çabaladı.[758]

Nihayet Memlük İslâm ordusu Sâlihiyye'ye vararak burada kamp kurdu. Bu sırada Ramazân ayı girmiş bulunuyordu. Bunu, Hama Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in maiyetinde bulunan ve Sâlihiyye'ye kadar ona eşlik eden İbn Vâsıl'ın onunla birlikte bir akşam iftar yaptığına dair ifadelerinden anlıyoruz.[759] Ancak el-Melikü'l-Mansûr büyük sofralar kurdurmak ve askerden ayrı olarak geniş bir meclis eşliğinde iftar yemeği yemek suretiyle seri harekete mecbur

[757] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 302; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454. Şeyh Yûnînî (**age.**, II, 312) bu haberleşmeyi daha kısa ve öz şekilde aktarmaktadır. Buna göre Sultan Kutuz el-Melikü'l-Eşref'in hakikatte hangi tarafa mâil olduğunu anlamaya çalışmış, onun içten içe Memlüklere taraftar olduğunu anladıktan sonra da bir savaş vukuunda Hıms askerleriyle Memlük askerlerinin birbirleriyle çarpışmaya girmeyecekleri üzerinde onunla görüş birliğine varmıştır. Diğer bazı kaynaklarımız da muayyen bir zaman vermeksizin el-Melikü'l-Eşref'in Moğollardan ayrıldığını ifade etmektedirler. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 256; Aynî, **age.**, V, 244.

[758] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 52.

[759] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213.

bir ordunun kumandanlarının bulunmaması gereken hareketlerde bulunmuş olacak ki, Sultan Kutuz Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay'ı ona göndererek onu ikaz etmiş; *"Bu günlerde sofra kurmakla zaman harcama, bilakis her askerine çantalarında taşımak üzere birer et parçası tevzi et, bu şekilde iftar etsinler. Sen de askerinle birlikte ol. Acele et, acele et!"* diyerek onun oyalanmasına engel olmuştur.[760]

Sultan Kutuz Sâlihiyye ordugâhında emrindeki bütün kumandanları topladı ve harp mevkiinin yeri hakkında istişarede bulundu. Kumandanlarda genelde Sâlihiyye'de düşmanı karşılamaktan yanaydı.[761] Zaten ümerânın en azından bir kısmı önceden beri Moğollarla doğrudan karşılaşmayı arzulamıyordu; bunlar Mısır'ın şark hudutlarına doğru bir operasyon gerçekleştirdikten ve Moğollara gövde gösterisi yaptıktan sonra ordunun Kāhire'ye dönmesini umuyorlar, Suriye'ye girmeyi hiç istemiyorlardı. Ordu Kāhire'den cihâd maksadıyla ayrıldığı halde şimdi ümerâdan birçok kimse Moğollarla karşılaşmaktan çekiniyordu. Bu durum askere de sirayet ederse Moğollar önünde ağır bir yenilgi almak işten bile değildi. Moğollar her geçen gün bir nahiyeyi yahut kaleyi işgal ediyor, halkını kılıçtan geçiriyorlardı. İhtimal ki Moğol vahşetine dair Şâbân ayı içerisinde sürekli gelen haberler emîrlerin maneviyatını bozmuş, onları düşmanla karşılaşmaktan çekinir hale getirmişti. Aslında onlar büsbütün haksız değillerdi; Moğolların Suriye'de saçtığı dehşet Suriyelileri Mısır'a ilticaya mecbur ettiği gibi[762] Mısır ahalisinden birçok kimseyi de bu ülkeyi terke zorlamıştı. Moğollar Mısır, Hicâz, Yemen ve Mağrib haricinde istîlâ edilmedik İslâm ülkesi bırakmamışlardı. Yollar Hicâz'a ve Yemen'e kaçmakta olan müslüman kafileleriyle doluydu. Mısır'da bulunan Mağribliler de Mısır'ın tehlikede olması dolayısıyla ülkelerine dönmekteydiler. Mısır'dan başka gidecek yeri olmayan mağdurlar ise Bağdâd ve Haleb'deki toplu katliamların kendi başlarına da geleceğine kesin gözüyle bakıyorlar, endişe ve çaresizlik içinde bekleşiyorlardı. Moğol korkusu

[760] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 396; Aynî, **age.**, V, 259; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 72.
[761] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303.
[762] Sultan Kutuz'un Moğollarla mutlaka karşılaşmayı istemesinde Mısır'a gelen bu Suriyeli mültecilerin de rolü olmalıdır. Moğol mezâlimine görgü tanıklığı yapmış bu kimseler Memlüklerden imdat talebinde bulunuyorlar, Suriye'nin bir an evvel kurtarılmasını rica ediyorlardı. Bkz. Süyûtî, **Hüsn**, II, 38; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.

bu müslümanları kıpırdayamaz vaziyete sokmuştu.[763] Ancak bilhassa asker arasında firarların görülmesi korkunun seviyesini gösteriyordu.

Kutuz'un fikri, seri bir yürüyüşle bir an evvel Suriye'ye girmek ve Moğollarla burada karşılaşmaktı. Fikrini beyan ettiği vakit ümerâdan itirazlar yükseldi, ekseriyet Sâlihiyye'de kalmak ve burada Moğolların gelişine hazırlanmak arzusundaydı. Ancak "muharebe sürat işidir" düsturunu savunan, ordudaki firarlar ve emîrlerin isteksizliği dolayısıyla ortaya çıkan durumun vahametini müşahede eden Sultan Kutuz, hazır bulunan kumandanlara şu meşhur konuşmayı yaptı:

"Ey müslüman emîrler! Nice zamandır Beytü'l-Mâl'den ekmek yediğiniz halde şimdi savaşmak istemiyor, çarpışmayı kerih görüyorsunuz. İşte ben Allâh'ın ve Resûlü'nün tâatine müteveccih olduğum halde, Allâh'ın kullarının üzerindeki belayı defetmeye gidiyorum. Sizden cihâdı tercih eden kimseler bana yoldaş olsun, bunu arzulamayanlar ise evlerine dönsünler. Yüce Allâh her işe muttalidir, herkesin yaptığından haberdardır. Müslüman kadınlarının namusuna gelecek halelin vebali ise harpten çekinip geride kalanların boynunadır!"[764]

Sultan'ın tesirli nutkuna rağmen o anda müspet netice alınamadı. Meclis bu şekilde dağıldı. Gece olunca Sultan Kutuz hazırlığını itmam edip -yanında muhtemelen sadece şahsî birliği olduğu halde- yürüyüşe karar verdi. Hareket için kösler vurduran Sultan, *"Moğollarla tek başıma harbedeceğim"* diyordu. İstişare sırasında Sultan'a muvafakat göstermeyen emîrler Sultan'ın ansızın Suriye'ye doğru yola çıkmaya hazırlandığını, Memlük İslâm ordusunun en iyi yetişmiş askerleri olan Bahrî Memlüklerin de ona uyduğunu görünce derhal birliklerini yürüyüşe geçirdiler ve Sultan'ın peşi sıra yola koyuldular.[765]

Sultan'ın ümerâ ile düşmanın karşılanacağı mevki hakkında istişaresi ve Sâlihiyye'den hareketi hakkında Nüveyrî biraz farklı malumat veriyor. Buna göre Sultan Kutuz emîrlerin Sâlihiyye'de Moğolları bekleme yönündeki görüşlerini

[763] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 71-72; Ğāmidî, **age.**, s. 105; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 265.
[764] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 267; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515; Sallâbî, **age.**, s. 116-117.
[765] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 267; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515.

zahirde kabul etmiş, ancak ertesi sabah kösler vurdurarak Suriye istikametinde çöle doğru hareket emri vermiş, istişarede alınan karara muhalefet ettiği halde hiç kimse Sultan'a itirazda bulunmamış ve her emîr kendi birliğini onun ardı sıra yürüyüşe geçirmiştir.[766] Bu kaydın sıhhat derecesini tayin edemiyoruz. Ancak Sultan evvelâ emîrlere muvafakat etmiş; sonradan Sâlihiyye'de beklemenin askerde uyuşukluğa sebep olacağını, ordunun muharebe isteğini azaltacağını düşünerek fikir değiştirmiş olabilir.[767] Belki de Sultan bu karar değişikliğini ümerâya tebliğ ettiği vakit kendisine emîrler tarafından itirazda bulunulmuş ve bunun üzerine de o, söz konusu konuşmayı yapmaya mecbur olmuştur.

Sultan Kutuz'un Moğolları Mısır yerine Suriye'de karşılamak istemesinin nedeni üzerinde bir miktar durmak gerekir. İlk bakışta Memlük ordusunun müdafaa pozisyonunda bulunması mâkul bir hareket gibi görünebilir. Birlikler bu şekilde dinlenmiş ve kendi merkezlerine, Kāhire'ye yakın vaziyette düşmanı karşılamış olacaklardı. Moğollar ise uzun bir yol katetmiş olacaklar ve birçok zahmetle çölü aştıktan sonra bitkin vaziyette hasımlarının karşısına çıkacaklardı.[768] Esasen harp mevkiini kendileri tayin etmeleri dahi Memlükler için başlı başına bir avantajdı. Ancak bu hareketin mühim dezavantajları da mevcuttu. Bir kere, yukarıda zikrettiğimiz gibi, beklemek orduların düşmanıydı. Sâlihiyye'de düşmanı beklemek Memlük İslâm ordusunun savaşma azmini azaltabilir, orduda rehavet ve bıkkınlık alâmetleri görülmesine sebep olabilirdi. İkincisi, cihâd kararının alındığı toplantıda da zikredildiği üzere, Memlükler mağlup olurlarsa iltica edecekleri bir mevki bulunmamaktaydı. Memlük ordusu müdafaaya karar verip de Mısır'da Moğolları bekleseydi, bir mağlubiyet halinde çölden başka hiçbir yere kaçma imkanı bulamayacaktı. Ancak Suriye'de bir mağlubiyet halinde Mısır'a doğru çekilerek ikinci bir harbe yahut en azından müdafaaya hazırlanma fırsatı bulunuyordu. Galibiyet halinde de aynı durum söz konusuydu; Suriye'de Moğol ordusunu yenmeleri Memlüklere düşmanlarını daha kuzeye atma, belki bütün bütün Suriye'den çıkarma fırsatı verecekti. Moğollara Mısır'da galip gelmek ise Moğolların en fazla

[766] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303.
[767] Preiss, **age.**, s. 37.
[768] Preiss, **age.**, s. 37-38.

Suriye'ye çekilmelerine sebep olacaktı.[769] Üçüncü olarak Sultan Kutuz'un orduda Moğol casuslarının yahut en azından taraftarlarının mevcudiyetinden endişe ettiği akla gelmektedir. Moğolların Mısır'a gelmesini beklerken emrindeki askerin bu türlü yıpratıcı unsurların muhtemel telkinlerine kapılmaması için Sultan daha fazla beklemeyi uygun görmemiş olabilir. Bunlardan başka Kutuz'un, İlhan'ın nispeten az miktarda Moğol askerini Suriye'de bırakarak çekilmesi vesilesiyle Moğolların geçici zaafından istifade ederek bu Moğol kuvvetlerini imha etmeyi planladığını düşünebiliriz.[770] Moğollara Azerbaycan'dan yahut İlhanlı tâbiiyetindeki herhangi bir bölgeden askerî destek gelmeden bu iş bitmeliydi. Ayrıca Suriye topraklarında ilerleyecek bir İslâm ordusu, bölgede inisiyatifi Moğolların elinden almış olacaktı.[771] Hem farzımuhal Memlükler mağlup olsalar bile onların Mısır'dan Suriye'ye yürümelerinin bir süreliğine Moğolların Suriye'deki sivil müslüman halka yönelik katliamlarını geciktireceğini tahmin edebiliriz; zira muhtelif kalelerin ve beldelerin işgaliyle ve buralarda katliamlar gerçekleştirmekle meşgul Moğol birlikleri, Memlüklerin gelişiyle bu fena işleri bırakarak Memlük ordusuyla uğraşmak durumunda kalacaktı. Nitekim öyle olmuştur. Son olarak belirtilmesi gereken de şudur: Taarruz eden taraf psikolojik harpte üstünlüğü ele geçirmiş olacaktı, müdafi konumda bulunan bir ordunun maneviyatının bozulması daha kolaydı. Moğol istîlâsının en başından beri müslümanlar savunma savaşı yapıyorlardı, artık bu durumu değiştirmenin ve taarruza geçmenin vakti gelmişti. Yine Memlük İslâm ordusunun ve onların idarecisi mevkiini işgal eden el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un zafere, müslümanların da bu zaferin haberini duymaya bir an evvel ihtiyaçları vardı. Bu gibi sebepler yüzünden harp için Suriye'ye doğru ileri harekâtta bulunma yönündeki görüşü, kanaatimizce Sultan Kutuz'un en isabetli görüşlerinden biridir.[772]

[769] Preiss (**age.**, s. 38) de aynı görüştedir.
[770] Sultan Kutuz, Hülâgû'nun Ketboğa'yı bir miktar askerin başında Suriye'de bırakıp çekildiğinden haberdardı. Bkz. Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576; a. mlf., **Muhtasar**, s. 41; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 247; Zehebî, **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Aknerli Grigor, **age.**, s. 36; Hândmîr, **age.**, III, 252.
[771] Preiss, **age.**, s. 38.
[772] Bütün bunlar haricinde Sultan'ın, Haçlıların elinde bulunan Suriye sahil kesimine yakın bir mevzii savaş alanı olarak düşündüğü tahmin edilebilir. Akkâ toprakları müslüman kuvvetlerinin olası bir mağlubiyette başka bölgelere intikali için emin bir bölgeydi. Bu konuda bkz. Sallâbî, **age.**, s. 118. Bununla beraber evvelâ Haçlılarla bu hususu müzakere etmek gerekiyordu ki, bu da biraz ileride vuku bulacaktır.

Sultan'ın nutku hakkında da bir değerlendirme yapmak iktiza ediyor. Aslında bu konuşmanın emîrleri müteessir etmiş olduğunu tahmin etmek güç değildir. Sultan bütün samimiyetiyle cihâddan, Allâh ve Resûlü'ne itaatten ve müslümanların namusundan bahsediyor, kendilerini korkaklık, ahde vefasızlık, Beytü'l-Mâl'den haksız yere maaş alma ve müslümanların haremini putperestlerin ayakları altına atma ile itham ediyordu. Bununla birlikte emîrleri belki en ziyade rencide eden noktalardan biri, Sultan'ın, ümerânın kendisini terketmesi halinde tek başına Moğollarla çarpışmaya gireceğini söylemesiydi. Bütün bunlar Memlük ümerâsının kendilerini suçlu hissetmesine sebep olmuştu.[773] Sultan Kutuz, bu hareketiyle müslümanların himayesi ve İslâm beldelerinin kurtarılması şeklindeki hedeflerin gerçekleşmesi için lazım olan azmin canlı bir örneği olarak maiyetine ders veriyordu. Kutuz'un Moğollarla alakalı her türlü meselede başından beri metin duruşu ve azmi, özellikle devamlı olarak askerlerini gazâya teşvik etmesi onu sadece Memlük sultanı olmaktan çıkarmakta, hadiselerin tam ortasında yer alan mühim bir unsur haline getirmekteydi. Ne olursa olsun Sâlihiyye'den ayrılmamak gerektiği fikrinde olan ve Sultan Kutuz'un Moğollardan çekinmekle itham ettiği grubun kimliğine gelecek olursak; ilk olarak bunların Moğolların önünden kaçarak Mısır'a gelmiş gruplardan bir grup, mesela Hârizmliler olduğu akla gelse de; biz Sultan'ın "Beytü'l-Mâl'in ekmeğini yeme" ile alakalı ifadelerinden hareketle bunların bir kısım Mu'izziyye ümerâsı yahut Bahriyye haricindeki Sâlihiyye ümerâsı olduğunu düşünüyoruz. Moğollarla karşılaşmak için sabırsızlanan -başta Baybars el-Bundukdârî olmak üzere- Bahriyye ümerâsı ise hiç şüphe yok ki Sultan'ın seri yürüyüşle Suriye'ye girmeye ve Moğolları Suriye'de ezmeye yönelik arzusunun destekçileri mevkiindeydiler. Özellikle Baybars muharebe ile ilgili her mevzuda Kutuz'la görüş birliği halindeydi.[774] Yine Sâlihiyye ümerâsından olup atabekü'l-asâkir mevkiinde bulunan ve her işte Sultan Kutuz'a muvafakat ettiğine şahit olduğumuz Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib de herhalde Sultan'a muharebe yeri tayini meselesinde bir itirazda bulunmayanlar, bilakis onu destekleyenler arasındadır.[775]

[773] Preiss, **age.**, s. 37.
[774] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 63; Preiss, **age.**, s. 37.
[775] Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267.

Sultan Kutuz hem yaptığı konuşmayla, hem de ibraz ettiği cesaretle emîrleri kendisine muvafakate mecbur etmiş ve onları tekrar cihâd ordusuna kazandırmıştı. Evvelce kendisine itiraz eden ümerânın niyetlerini düzeltmesi ve onlara gazâ bilinci aşılaması yönüyle el-Melikü'l-Muzaffer'in büyük bir idareci, İslâm'ın gazâ-cihâd ve vatan müdafaası yönündeki emirlerini icra etmeyi ulvî birer vazife telakki eden hamiyetperver bir kumandan olduğunu takdir etmek gerekir. Onun bilhassa son hareketi Moğollarla hesaplaşma hususunda kalplerdeki tereddütleri büyük ölçüde gidermişti. Memlük İslâm ordusu bu manevî hava içerisinde ve Ramazân ayı dahilinde[776] Sâlihiyye ordugâhını terkederek çöle girmiş, kuzeye ilerliyordu; düşmanla Suriye topraklarında yüzleşilecekti.[777]

3. Memlük İslâm Ordusunun Aynicâlût'a Varmasına Kadar Vuku Bulan Hadiseler

3.1. Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin Öncü Kuvvetinin Başında İleri Gönderilmesi ve Gazze'de Moğollarla İlk Karşılaşma

el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz Sâlihiyye'den hareket etmeden evvel, görüşlerini değerli bulduğu ve savaş gücüne güvendiği Emîr Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'yi Memlük İslâm ordusunun *talî'a* (öncü) kuvveti kumandanı tayin etmişti. Ordunun Sâlihiyye'den ayrılmasıyla beraber Baybars, yine Bahriyye'den olduğunu tahmin ettiğimiz bir miktar süvariyle birlikte ordugâhtan süratle ayrıldı. Aldığı emirler; düşman hakkında istihbarat toplamak ve muhtemelen asıl büyük karşılaşmaya giderken Memlük İslâm ordusunun yolunu düşman müfrezelerinden temizlemekti.[778] Bunun için öncelikle ordunun yol güzergahında bulunan Gazze'ye ulaşmak ve burayı düşmandan emin hale getirmek gerekiyordu. Bu yüzden Baybars, Gazze'ye ilerledi.

---

[776] Ordunun Sâlihiyye'ye varış tarihini Ramazân başları olarak tespit etmiş olmakla birlikte, Sâlihiyye'den Suriye'ye hareket gününü tam olarak tespit edemiyoruz. Ancak seri hareketle Suriye'ye girmek isteyen Sultan Kutuz'un Sâlihiyye'de birkaç günden ziyade beklemediği görüşündeyiz.
[777] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303.
[778] Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720; Cenâbî, **age.**, vr. 305b; Kopraman, "Baybars I", **DİA**, V, 221.

Dımaşk havalisinde bulunan ve 15 Şâbân 658/26 Temmuz 1260'ta[779] Mercü Berğūs'ta Dımaşk müdafilerinin reisleri Nakîb Cemâleddîn b. es-Sayrafî el-Halebî ile Emîr Bedreddîn Muhammed b. Karaca'yı şehid ettiren Ketboğa, Baydara'yı da ileri karakol vazifesiyle Gazze'ye göndermiş[780] ve kendisi Ba'lebek'e gelmişti. Dolayısıyla Baybars'ın birliği Gazze'ye ilerlediği sırada Gazze Moğol tahakkümünde bulunuyordu. Bu sıralarda Baydara Memlük İslâm ordusunun Mısır'dan Suriye'ye ilerlemekte olduğunu, Memlük öncü birliğini teşkil eden savaşçıların Gazze'ye yaklaştığını öğrendi ve derhal Oğul Bek adlı bir ulağı Ketboğa'ya göndererek onu durumdan haberdar etti. Ketboğa ise cevaben *"Yerinde kal ve beni bekle"* demek suretiyle Baydara'ya kendisi yetişene kadar dayanması talimatını verdi.[781]

Baydara söz konusu talimatın gereğini hakkıyla yerine getiremedi. Gazze'de Baydara kumandasındaki Moğol ileri karakol kuvvetiyle karşılaşan Memlük kuvveti, doğrudan hücuma geçerek Moğollarla çarpışmaya girdi. Taraflar arasındaki vuruşma bir müddet devam etti ve nihayet Memlük öncü birliği, buradaki Moğol kuvvetlerini püskürterek Gazze yolunu emniyete almayı başardı. Baydara mağlubiyeti kabul ederek emrindeki kuvvetle birlikte firar etmiş, Âsî nehri kıyısına çekilmişti.[782]

Reşîdüddîn'in mekân ismi vermeksizin aktardığı bu çarpışmanın Gazze'de vuku bulduğuna şüphe yoktur. Zira Memlük kaynaklarından anlaşıldığına göre burası Memlük İslâm ordusunun yol güzergahında bulunuyordu, dolayısıyla Memlük öncü kuvveti öncelikle buraya sevkedilmişti. Gazze muharebesi, daha doğrusu çatışması hakkında kaynaklarımızdaki malumat son derece azdır. Meseleyi biraz daha aydınlatmak adına tahlile girişirsek, hadiseyi çok kısa fakat diğer kaynaklara nispetle daha belirgin olarak aktaran Reşîdüddîn'in bariz bir hata yaptığını görürüz. Müellif Gazze çarpışmasında İslâm kuvvetini idare eden kişinin bizzat Sultan Kutuz olduğunu söylemektedir. Ancak bunu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Kutuz'un Sâlihiyye'den hareketi hakkında bilgi veren kaynaklarımız, onun Gazze'ye

[779] Hatırlanırsa bu tarih, bir görüşe göre Memlük İslâm ordusunun Kāhire'den ayrılma tarihidir.
[780] İbn İyâs (**age.**, I/I, 306) İlhanlı ordusunun öncülerinin Gazze'nin de ötesine giderek el-Arîş'e ulaştıklarını söylemektedir. Eğer bu doğruysa, Gazze'ye gönderilen Moğol birliği Mısır'a doğru keşif hareketlerinde de bulunmuş demektir.
[781] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 57-58; Mîrhând, **age.**, V, 1128.
[782] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58; Mîrhând, **age.**, V, 1128.

Baybars'ı gönderdiğini ifade etmektedirler. Bu durumda esas orduyla arkadan gelmekte olan Sultan'ın, öncü kuvvete kumanda eden Baybars'tan evvel adı geçen mevkie ulaşması ihtimali yoktur. Baybars'ın Gazze'ye intikalinden bahseden Memlük tarihçileri ise buradaki Moğol kuvvetinin Memlük öncülerini görünce gece karanlığından istifadeyle çekildiğini belirtiyorlar.[783]

Görüldüğü üzere Memlük kaynakları Gazze'de her iki tarafın öncü birliği arasında bir silahlı çatışma meydana gelmediği görüşündedirler. Ancak rivayetleri birleştirmemiz halinde daha sağlıklı bir neticeye varabileceğimizi düşünüyoruz. Buna göre; Sultan Kutuz düşmanla karşılaşmak maksadıyla Gazze'ye önden ve bizzat gitmemiş, o Memlük İslâm ordusunun asıl kalabalık kuvvetine kumanda eder vaziyette arkadan yürümekte iken, öncüler Baybars'ın kumandasında Gazze'ye varmıştır. Gazze'de düşman kuvvetiyle karşılaşan Baybars ve maiyeti bir çarpışmaya girmişler, buradaki Moğol kuvvetine kumanda eden Baydara -Ketboğa'nın sebat etmesi yönündeki emrine rağmen- Memlük birliğine galebe çalma ihtimalinin olmadığını anlayarak kısa süren bir mukavemetten sonra Gazze'yi terketmiş ve Memlük öncü kuvveti Gazze'yi ele geçirmiştir. Biz, Gazze'de kesinlikle bir çarpışmanın cereyan ettiği fikrindeyiz. Zira Moğol ileri karakol birliklerinin kumandanlığı gibi mühim bir mevkide bulunan Baydara, üstelik Ketboğa'nın kati emrine rağmen savaşmaksızın bölgeden çekilmiş olamaz. Böylesi bir durumda Moğol ordusu mensuplarının "üstlerine kayıtsız şartsız itaat etme" şeklindeki meşhur prensibi ve yine bu ordunun demirden disiplini yok hükmüne geçerdi. Ayrıca bu durum Baydara ve kuvvetlerini birer korkak derekesine düşürürdü. Oysa Moğol istîlâsının ilk dönemlerine ait en kıymetli malumatı bize veren İbnü'l-Esîr'in nakline göre Moğolların yenilmesi olası bir durumdu, kaçmaları ise böyle değildi.[784] Bunlardan başka, Gazze'de ilk kez Memlük ve Moğol birlikleri karşı karşıya gelmişlerdi. Her iki tarafın da ilk defa olarak karşılaştığı düşmanıyla silahlı temas kurması ve onun askerî kabiliyetini bir dereceye kadar ölçmesi gayet mâkul, hatta vaziyete tarafların gözüyle bakarsak gerekliydi. Dolayısıyla bizce Gazze'de Memlükler ve Moğollar bir çarpışmaya girmişler, Moğollar ilk safhada bir miktar

[783] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 262-263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 267; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 515. Yalnız bu gece karanlığı bahsi Makrîzî'nin kaydında yer almamaktadır.
[784] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 351.

sebat etmişlerse de Memlük taarruzunun ani şekilde gerçekleşmiş olmasının dezavantajı ile kırılmaya başlamışlar ve Baydara büyük ihtimalle kuvvetlerini daha fazla ezdirmemek için gece karanlığını kullanarak Âsî Nehri kenarına çekilmiştir. Buradan hareketle çarpışmanın Memlük öncülerinin yaptığı bir gece baskını dolayısıyla gerçekleştiği de düşünülebilir. Gazze çarpışmasında Baydara'nın bulunmadığını ima eden rivayeti de tekrar gözden geçirmek gerekir. İbn Dokmak, bu çarpışmaya ve akabinde Kutuz'un asıl Memlük ordusuyla birlikte Gazze'ye ulaştığına dair haberlerin Ketboğa ve Baydara'nın kulağına geldiğini söylüyor.[785] Bununla birlikte Baybars'ın emrindeki öncülerin Gazze'ye sevkedildiği yönündeki kesin bilgiyi, Reşîdüddîn'in Baydara'nın Memlüklerle bir çarpışmaya girdiği yönündeki kaydıyla beraber ele aldığımızda, Baydara'nın çarpıştığı grubun Baybars kumandasındaki birlik olduğunu, yani Baydara'nın bizzat bu çarpışmada yer aldığını ve hadisenin de Moğol kuvvetleriyle ilk kez karşılaşılan Gazze'de cereyan ettiğini kabule mecbur oluyoruz.[786] Hulâsa; bizce Memlük ve İlhanlı kaynaklarının haber verdiği ilk Memlük-Moğol karşılaşması, bu Gazze çarpışmasıdır. Son olarak Baydara'nın elinin altında bulunan askerin, evvelce onun emrine verilmiş olan ve mevcudunu 2000 kişi olarak tahmin ettiğimiz Moğol kuvveti olduğunu düşündüğümüzü de belirtelim.

Rükneddîn Baybars, bu galibiyet haberini ve Gazze'nin müslüman kuvvetince teslim alındığı müjdesini geriden gelmekte olan Sultan'a iletti. Bu Gazze çarpışması Memlüklerin Moğollarla ilk imtihanıydı. Zaten şecaatiyle meşhur Bahrî Memlükler bir tarafa, bu hadisenin Memlük İslâm ordusunda bulunan pek çok kimsenin moralini yükselttiği şüphesizdir. Harpte doğru zamanda ve yerinde hareket etmenin düşmanı konuşlandığı mevziden söküp atma sonucunu doğuracağı bu vesileyle anlaşılmış oldu. Bu ilk galibiyetten kısa süre sonra Sultan ve Memlük ordusu da Gazze'ye ulaştı. Sultan Kutuz ordusunu istirahat ettirmek ve artçıların da ana orduya

[785] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268.
[786] Meseleyle ilgilenen muahhar tarihçilerin ekserisinin tespit ve görüşleri de bu yöndedir. Bkz. Grousset, **age.**, s. 366; Runciman, **age.**, III, 264; Demirkent, **age.**, s. 228; Humphreys, **age.**, s. 471; Roux, **age.**, s. 355; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 52; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 275; ayrıca bkz. Ergun, **agt.**, s. 38. Amitai-Preiss (**age.**, s. 38) ise Gazze karşılaşmasının tam olarak nasıl gerçekleştiğini öğrenmenin ve oradaki söz konusu durumlar hakkında kesin yargılarda bulunmanın güçlüğünü ifade etmektedir.

yetişmelerini sağlamak maksadıyla bir gün[787] Gazze'de kaldı. Ertesi gün ise Memlük İslâm ordusu kuzeye doğru tekrar hareket emri aldı ve Haçlıların elindeki Akkâ topraklarına doğru yola çıkıldı.[788]

3.2. Memlük İslâm Ordusunun Haçlı Topraklarından Geçmesi ve Haçlıların Moğollara Karşı Tavrı

Bundan sonra el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz, sahil boyunca kuzeye doğru ilerledi. Akkâ Haçlılarının bölgesine giriliyordu. Sultan Moğollarla büyük bir harbe girişmeden evvel arkasını sağlama almak istiyor, bu maksatla Haçlılarla bir mülakat gerçekleştirmeyi diliyor ve Filistin'in iç bölgelerine nispetle daha emniyetli olan sahil şeridinden ayrılmıyordu. Memlük İslâm ordusunun Akkâ civarına vasıl olduğu haberi şehre ulaştığı vakit Haçlı murahhaslarından oluşan bir heyet şehirden çıkarak Sultan Kutuz'un ordugâhına geldi. Bunların yanında Sultan'a takdim edilmek üzere Akkâ'daki efendileri tarafından hazırlatılmış birçok kıymettar armağan bulunuyordu. Efendilerinin dostluk temennilerini iletmek üzere huzuruna gelen elçileri Sultan Kutuz iyi karşıladı ve onlara hilatler giydirdi. İslâm kaynaklarının aktardığına göre Haçlılar sadece iyi niyet gösterisinde bulunmuyorlar, Moğollarla karşılaşmak üzere Filistin arazisinde ilerleyen Memlük ordusuna takviye kuvvetler sağlamayı da taahhüt ediyorlardı. Ancak Sultan Kutuz bunu kabul etmedi, onlara teşekkür etmekle iktifa etti. Onun yerine Haçlılardan tarafsız kalmalarını, Memlük İslâm ordusunun lehinde veya aleyhinde herhangi harekette bulunmamalarını istedi ve buna dair elçilerden efendileri adına yemin aldı. el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un kendisi de şu yemini ediyordu: *"Şânı yüce olan Allâh'a ve onun ulu Peygamber'ine yemin olsun ki; eğer sizden tek bir süvari yahut yaya bizi takip edecek, İslâm askerine en ufak rahatsızlık verecek olursa Tatarlardan evvel sizinle harbederim!"* Bu sözleri duyan her bir Haçlı reisi, Sultan'ın sözlerini ve Haçlılardan talebini kendi topraklarının

[787] İbn Dokmak'a (**el-Cevherü's-Semîn**, s. 267) göre iki gün.
[788] İbnü'l-Furât, **age.**, I, 51; **ae.**, II, 42; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 267-268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 72-73; Preiss, **age.**, s. 38; Ergun, **agt.**, s. 38.

halkına mektuplarla bildirdiler. İslâm ordusu herhangi bir tacize uğramaksızın Haçlı topraklarından geçip gidecekti.[789]

Hadiseyi nakleden bazı Memlük kaynakları, Sultan Kutuz'un yanına gelen heyette Haçlıların krallarının (*mülûk*) da bulunduğunu[790] söylemektedirler. Ancak "melik (kral, hükümdar)" tabirinin eskiden beri İslâm kaynaklarınca kont, baron vs. mukâbili bir kelime olarak da kullanıldığını biliyoruz. Dolayısıyla Sultan'la görüşen heyette bazı Haçlı baronlarının da yer aldığı kabul edilebilir. Yine bir Memlük kaynağı, İbn Abdüzzâhir, müslüman emîrlerden oluşan bir heyetin de Akkâ'ya gönderildiğini söylüyor. Akkâ'daki hadiselerin daha ziyade Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî ile alakalı kısmından kısaca bahseden İbn Abdüzzâhir, Sultan Kutuz'un Akkâ şehri civarında Haçlı elçileriyle görüşmekte olduğu esnada Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib riyasetinde küçük bir Memlük grubunun da şehre gönderildiğini nakletmekte ve bu vesileyle ilginç bir anekdotu aktarmaktadır. Müellifimizin bizzat Fâriseddîn Aktay'dan işittiğine göre Akkâ'yı görmek ve dolaşmak isteyen Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî de kendisini gizlemiş ve şehre giren bu gruba dahil olmuştu. Memlük kumandanları şehri dolaşmakta iken Haçlılardan bir grup onlara yanaşmış ve *"Ey müslümanlar, o kişi (Baybars) aranızda mıdır, bize gösteriniz"* demişlerdi; Mansûra'da Haçlıları mahveden kumandanı merak ediyorlardı.[791]

Sultan Kutuz'un bu güzergahı tercih etmekten ve Haçlılara karşı sergilediği söz konusu tavırlardan maksadı, aynı anda iki düşmanla birden uğraşmamaktı. Moğollar zaten yeterince güçlü düşmanlardı; bir de gerek müslümanları iyi tanıyan ve onların güçlü ve zayıf yönlerine vakıf olan, gerekse bölgeyi Moğollardan çok daha iyi bilen Haçlılarla uğraşmak lüzumsuzdu. Sultan bunu yaparken de bir Moğol

---

[789] İbnü'l-Furât, **age.**, I, 51; **ae.**, II, 42; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516.

[790] "**والتقاه ملوكها**" Bkz. İbnü'l-Furât, **age.**, I, 51; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268.

[791] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 63-64; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 22. Haçlı kaynaklarına göre de Memlük birlikleri Akkâ haricinde bulunan meyve bahçelerinde konakladıkları esnada Baybars ve diğer bazı Memlük emîrleri Haçlılar tarafından şeref konuğu olarak davet edilerek şehirde ağırlanmışlardı. Şehri beğenen ve ani bir baskınla buranın fethinin mümkün olduğunu müşahede eden Baybars, fikrini gizlice Sultan Kutuz'a beyan ettiyse de Kutuz buna yanaşmadı. Öncelikle Moğolların bertaraf edilmesi gerekiyordu, onlar mağlup edilmediği sürece hristiyanlar intikam tedbirleri alabilirlerdi, bu da Müslümanları güç durumda bırakırdı. Bkz. Runciman, **age.**, III, 265.

taarruzuna maruz kalmamak için Filistin içlerinden kuzeye ilerlemek yerine sürekli deniz kıyısını takip etmiş, Karmel Dağı'nın da etrafını deniz kenarından dolanarak Hayfa yolundan Akkâ civarına ulaşmıştı.[792]

Akkâ Haçlılarına karşı tavrı, el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un büyük bir siyâsî lider ve kumandan olduğunun delilidir. O, ordusunu daha fazla yormaksızın Sâlihiyye'den sonra kuzeydoğu istikametinde yola devam edebilir ve Moğollarla bir an evvel, belki de Güney Filistin'de karşılaşmayı tercih edebilirdi. Ancak uzun süredir Moğollarla karşılaşma hususunda acele etmesine rağmen, Haçlıların Moğollarla muhtemel bir ittifakının önüne geçmek için Akkâ'ya yönelmişti. Daha kuzeyden Filistin'e giren Sultan, bu şekilde Ketboğa'nın ikmal yollarını kesmeyi de hedefliyordu.[793] Sultan'ın Haçlı topraklarına yönelmesinin ve onlarla mezkûr anlaşmayı yapmasının bir başka sebebi, belki de Akkâ bölgesini Memlük İslâm ordusunun bozgun halinde çekilmesi durumunda geçebileceği emniyetli bir geçiş mevkii haline getirmekti. Aynı durum müslümanların zafer kazanması halinde de geçerliydi; mağlup Moğol kuvvetleri çok küçük bir ihtimal de olsa Akkâ tarafına yönelir, Dımaşk yolunun galip İslâm ordusu tarafından kapatılması halinde kuzeye Akkâ topraklarından geçerek gitmeye kalkarlarsa müslümanlar da Haçlıların en ufak tacizine uğramaksızın düşmanlarını bu havalide kovalamaya devam edebilirlerdi. Sultan'ın bu sonuncusunu hesaplayıp hesaplamadığını bilmiyoruz, ancak bunu da ihtimaller arasında zikretmiş olalım.

Akkâ'daki mülakatla ilgili bir Haçlı kaynağına[794] dayandırılan malumat, Memlük tarihçilerinin verdiği malumatla çelişmektedir. Bu kaynakta Sultan Kutuz'un Haçlılardan askerî yardım istediğine dair bir rivayet mevcuttur. Buna göre Sultan, Ketboğa'nın ikmal yolunu tehdit için Akkâ arazisinden geçme izni almak üzere buraya gelmiş, şehre bir heyet göndererek Haçlılardan askerî yardım ve zahîre talebinde bulunmuştu. Bu talepleri değerlendirmek maksadıyla baronlar toplanmışlar ve evvelâ Memlük ordusuna birkaç birlik göndererek onlara askerî destek sağlamak hususunda karara varmışlardı. Ancak Töton şövalye tarikatının büyük üstadı olan Hanno von Sangershausen'in ikazı neticesinde bu yardımdan vazgeçildi. Kilikya

[792] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 326.
[793] Runciman, **age.**, III, 265.
[794] *Rothelin* yazması. Bkz. Runciman, **age.**, III, 265, 33 no'lu dipnot.

Ermeni Krallığı topraklarında Töton tarikatinin arazileri bulunuyor ve ihtimal ki Hanno, Ermeni kralı I. Hetum'un izlediği Moğol yanlısı politikayı tasvip ediyordu. Ona göre Müslümanların Moğollara galip gelmesi onları iyiden iyiye şımartabilir ve Haçlıların Müslümanlara askerî yardım yapmış olmaları da buna katkı sağlamış olurdu. Neticede Memlük ordusuna askerî birlik verilmedi, ancak bir miktar zahîre desteği sağlandı ve Akkâ topraklarından serbest geçiş müsaadesi verildi. Buna mukabil Memlükler de ganimet alınacak Moğol atlarını Akkâ Haçlılarına ucuza satma vaadinde bulunuyorlardı.[795]

Biz her iki tarafın, Sultan Kutuz'un Haçlılardan askerî birlikler isteyip istemediğiyle alakalı rivayetlerini mukayese ederek, Memlük kaynaklarında yer alan rivayetin hakikate daha yakın olduğu kanaatine vardık. İyi düşünüldüğünde el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un, Memlük ordusunda Haçlı askeri barındırmak istemeyeceğinin açık olduğu ve bunun için fazlasıyla geçerli birkaç nedeninin mevcudiyeti anlaşılır. Bir kere Kutuz kalitesinde bir kumandan, bir düşmanına karşı yürürken bir diğerinin askerini kendi ordusunda istihdam etmekten çekinirdi. Akkâ Krallığı'nın Moğollardan uzak durmaya çalıştığı malumdu; ancak dengeleri alt üst edecek gizli anlaşmalar yapılmış olabilirdi. Kutuz'un emrine verilecek Haçlı kuvvetlerinin muharebe esnasında Ketboğa'nın safına geçmeleri Müslümanlar için felaket olurdu. Sultan, bu riski alamazdı. Yine Akkâ'dan alınacak bir Haçlı kuvvetinin, Memlük İslâm ordusunun muharebede tatbik edeceği harp taktiğinin neresinde yer alacağı gibi bir problem bulunuyordu. Memlük ve Haçlı muharebe usulleri çok farklıydı, doğru zamanda doğru mevzide bulunmamak yahut doğru hamleyi yapmamak mağlubiyete sebep olabilirdi. Kaldı ki atlarını ve süvarilerini ağır zırhlarla donatan Haçlıların, daha ziyade okçu süvarilerden müteşekkil Moğol kuvvetlerine karşı Memlük ordusuna büyük bir fayda sağlayabileceği şüpheliydi. Sultan hem intikal hususunda, hem de muharebe usulü noktasında Haçlı askerlerine itimat etmemiş olmalıdır. Üstelik Sultan Seyfeddîn Kutuz büyük emekler sarfederek Moğollara karşı girişilen bu harekete "cihâd" kisvesi giydirmiş, gelecek savaşın İslâm'ın ve bütün Müslümanların halini ve istikbalini doğrudan alakadar ettiğini ifade etmek suretiyle emrindeki orduyu defaatle gazâya teşvik etmiş ve Memlük

[795] Runciman, **age.**, III, 265; ayrıca bkz. Demirkent, **age.**, s. 228.

ordusunu gerek profesyonel askeri ve gerek gönüllüsüyle mücâhid bir kuvvet, bir "İslâm ordusu" haline getirerek yürütmüştü. Orduda yer alacak gayrımüslim unsurlar ise cihâda gittiğine kesinlikle inanmış Memlük askerinin maneviyatını bozabilir, onun açısından muharebeyi amaçsız hale getirebilirdi. Dinî hamiyet ve hamâset hisleri asırlardır İslâm ordularının kazandığı zaferlerin belki en başta gelen sebepleriydi. Müslüman askerler esbabın tamamen sukût ettiği ve mağlubiyetin muhakkak göründüğü anlarda sadece bu hislerine yapışarak büyük muzafferiyetlerin mimarları olmuşlardı. Bu hisse en fazla ihtiyaç duyulan şu anda ise Kutuz'un ordudaki manevî havayı bozmaya hiç niyeti olamazdı. Şu halde Kutuz'un Haçlılardan askerî yardım istemediği, ancak onlardan belki bir miktar iaşe talebinde bulunmasının mümkün olduğu kanaatindeyiz.

Bütün bu vaziyete bir de Haçlılar cephesinden bakalım. Akkâ Haçlıları kalabalık bir Müslüman ordusuyla yüz yüze gelmişlerdi, o durumda bir karar vermeleri gerekiyordu: Ya hiç tanımadıkları, çok uzak memleketlerden gelerek Ortadoğu'yu birbirine katan, bu topraklarda uzun bir süreç neticesinde Müslümanlarla Haçlılar arasında kurulmuş siyâsî-askerî dengeleri bozmaya başlayan, bununla birlikte önünde durulmaz ve devletlerin ancak kendilerine tâbi oldukları takdirde varlıklarını sürdürebildikleri Moğollardan yana tavır koyacaklar, ya iki asra yakındır aynı coğrafyada bulundukları ve bir dereceye kadar anlaşmayı ve birlikte yaşamayı öğrendikleri, bu coğrafyanın eski ve asıl sakinleri olan Müslümanlar lehinde bulunacaklar, yahut tarafsız kalacaklardı. Aslında birinci şıkkın tercihi Haçlılar açısından çok da mevzubahis değildi. Çünkü etraflıca düşünüldüğünde bölgede Müslümanlarla Haçlılar arasında -her türlü çatışmayla birlikte- kuvvetli ticârî bağlar teşekkül etmişti. Moğolların Memlüklere galebesi bölgede sadece Moğolların sözünü geçirecek, Haçlılar ister istemez Moğol boyunduruğunda bulunacaklardı. Ayrıca Haçlıların İslâm medeniyetine bakışı değişeli çok olmuştu; "barbar", Haçlılar nazarında Müslümanlar için artık doğru kelime değildi. Haçlılar, Müslümanlarla düşmanlıklarını devam ettirmekle birlikte, onları kendilerinin ait olduklarını hissettikleri bir medeniyetin öteki kolu olarak görmeye başlamışlardı.[796] Moğollara gelince, asıl barbarlık tavsifi onlara yakışmaktaydı. Onların kendilerini

[796] Cahen, **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, s. 286.

yüceltecek ve sadece kendi işlerine yarayacak hukuku gözettiklerini, bunun haricinde hiçbir kavmin hukukuna riayet etmediklerini Haçlılar pekala işitmişlerdi. Hem Müslümanlar Hz. Îsâ'yı (AS) Mesîh biliyorlar, ona hürmeti dinî bir vazife telakki ediyorlardı. Moğollar ise putperesttiler, sadece çıkarları uyuştuğu müddetçe hristiyan hâmisiydiler. Belki Moğol taraftarı olan hristiyanlar dönemin süper gücü olan Moğolları kendilerine yakın görmek için onların hanlarının hristiyan olduğuna kendilerini inandırmaya çalışıyorlardı.[797] Oysa gerçekte Moğollar için Moğolluk, herhangi bir inanışa mensubiyetten önce geliyordu.[798] Yine Moğol hanları Papa'ya hakaret ediyorlar, onun hristiyanlığı kabul yönündeki teklifiyle alay ediyorlar, onu ayaklarına çağırıyorlar ve hatta tehdit ediyorlardı.[799] Bu bakımdan Moğollara karşı sessiz fakat olumsuz bir tavır koyan Akkâ Haçlılarının, Şark hristiyanlarından çok daha mantıklı ve geniş görüşlü davrandıkları görülmektedir.

Suriye sahillerindeki Haçlıların Moğollar aleyhinde tavır takınmak için başka sebepleri de vardı. 658/1260 ilkbaharında, yani el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz ile ordusu Akkâ önlerine gelmeden birkaç ay evvel Haçlılar ve Moğollar arasında çarpışmalar cereyan etmişti. Akkâ Haçlıları, Antakya Prinkepsi ve Trablus Kontu VI. Bohemond'un, kayınpederi Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum vasıtasıyla Moğollara kayıtsız şartsız tâbiiyetini Latin kilisesi ve hristiyanlığı için zillet ve rezalet addetmekle birlikte[800] Moğolları kızdırmamaya da dikkat ediyorlardı. Yine de Sayda ve Beaufort hâkimi Baron Julien de Sidon'un düşüncesiz hareketlerine engel olamadılar. Julien, Ermeni Kralı Hetum'un diğer bir damadı olmakla beraber VI. Bohemond'un yaptığı gibi Moğollara itaat noktasında kayınpederine muvafakat

[797] Güyük'ün yanında devamlı rahipler ve otağının önünde de bir kilise bulundurması sebebiyle sarayında bulunan kimseler dahi onun kesinlikle hristiyan olduğuna inanıyorlardı. Bkz. Carpini, **age.**, s. 131.

[798] Batu'nun oğlu hristiyan Sartak'ı ziyaret eden Wilhelm von Rubruk (**age.**, s. 56), Sartak'ın hristiyanlıkla anılmaması gerektiği yolunda onun adamları tarafından ikaz edilmişti: *"(...) şehzademizin hristiyan olduğunu söylemeyin. O bir hristiyan değil Moğoldur."*

[799] Güyük, Papa IV. Innocentius'un mektubuna şu üslupla cevap vermişti: *"...Eğer bizimle barış yapmak istiyorsanız, sen yani Papa, diğer imparator ve krallar... derhal bana gelip... barış şartlarında anlaşmamız gerekir... Mektubunun bir cümlesinde hepimizin vaftiz edilerek hristiyan olmamız gerektiğini belirtiyorsun. Buna kısa olarak cevabımız şudur ki, bunu nasıl yapacağımızı anlamadık. Ayrıca mektubunda insanları, özellikle daha çok Macaristan, Polonya ve Moravya'daki hristiyanları kılıçtan geçirmemizin seni üzdüğünü ve hayrete düşürdüğünü yazmaktasın. Buna olan cevabımız ise bundan ne demek istediğini anlayamadığımızdır... Bizler Tanrı'ya taparız ve onun gücü ile doğudan batıya bütün dünyayı tarümar edeceğiz."* Bkz. Carpini, **age.**, s. 20-21.

[800] Papalık daha da ileri giderek Moğollara desteği yüzünden VI. Bohemond'u aforoz etmişti. Bkz. Preiss, **age.**, s. 39.

gösterme niyetinde değildi. O, Müslümanlar ile Moğollar arasındaki harp ortamından istifade ile Beaufort'tan Bikā' bölgesine doğru bir akın gerçekleştirmişti. Moğolların Suriye kumandanı Ketboğa için bu kabullenilemez bir durumdu. Zira Moğollar işgal ettikleri mevkilerin hâkimiyetini ya tümüyle ellerinde tutarak buralarda istikrarı temin etmeyi, bu mümkün olmazsa da bu bölgelerde canlı kimse bırakmamayı itiyat edinmişlerdi. Ketboğa Moğol sınırlarının bu uç noktasında hiçbir huzursuzluğa izin veremezdi. Bu yüzden derhal yeğeni kumandasında bir birliği Julien üzerine sevketti. Ancak Julien kendilerinden imdat talebinde bulunduğu komşu baronlarla birlikte bu Moğol birliğini pusuya düşürdü, bu arada Ketboğa'nın yeğeni öldürüldü. Moğollara harp ilan edercesine yapılan bu saldırıya ilaveten kendi kanından birinin öldürülmesi, Ketboğa'nın öfkelenerek daha büyük kuvvetleri Julien de Sidon'a ait Sayda'ya[801] taarruz ettirmesi neticesini verdi. Haçlı kenti Sayda baştan başa yağma edildi ve Moğollar burada 300 kadar esir aldılar. Sahilde bulunan kule ise Sûr'dan yola çıkan Ceneviz gemilerinin yardımıyla Moğolların eline düşmekten kurtulmuştu.[802] Beyrut lordu II. Jean d'Ibelin de çok geçmeden Templier şövalyeleriyle birlikte Celîle'ye bir akın yaptıysa da Moğol kuvvetleri onların bu akınını başarısızlığa uğrattılar.[803]

Haçlılar bölgedeki dengeleri yerinden oynatan Moğollardan evvelce de hazzetmiyorlardı. Bununla birlikte Suriye sahillerinde bulunan Haçlıların Ketboğa'ya hediyeler takdim ettiğini görmüştük. Bu Haçlılar Moğolların Suriye kumandanının muhtemel taarruzlarından korunmak için Moğollarla iyi geçinir görünmeye çabalıyorlar, hakikatte ise onlardan nefret ediyorlardı.[804] Ketboğa'nın Haçlı murahhaslarını ve hediyelerini kabulünden kısa süre sonra Moğolların Sayda'yı işgal etmeleri ise Haçlı-Moğol münaferetini artırmış ve bu son hadise neticesinde Haçlılar Moğollara doğrudan düşman kesilmişlerdi. O yüzden Haçlıların -bütün tarafsızlıklarıyla birlikte- Müslümanların Moğollar aleyhindeki hareketlerini tasvip

[801] Esasen Julien de Sidon Templier şövalyelerinden yüklü miktarda borç almıştı ve buna mukabil onlara Sayda'yı rehin vermişti. Sayda bu Templierlerin elindeyken Moğollar tarafından işgal edilecekti. Bkz. Runciman, **age.**, III, 262.

[802] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207; Yûnînî, **age.**, I, 360; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 56; Deguignes, **age.**, VI, 22; Grousset, **age.**, s. 365; Runciman, **age.**, III, 262; Humphreys, **age.**, s. 355; Ğāmidî, **age.**, s. 115; Yuvalı, **age.**, s. 174. Ebû Şâme Sayda'nın işgali haberinin 8 Ramazân/17 Ağustos, Yûnînî ise 2 Ramazân/11 Ağustos günü Dımaşk'a ulaştığını söylüyorlar.

[803] Runciman, **age.**, III, 262.

[804] Holt, **Haçlılar Çağı**, s. 90; a. mlf., **Haçlı Devletleri ve Komşuları: Urfa Kontluğu, Antakya Prensliği, Trablusşam Kontluğu, Kudüs Krallığı**, (trc. Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 108.

edip desteklemeleri mâkuldü. Zaten Haçlılar bu süreçte tarafsız kalmaya mecburdular; isteseler de ne Moğollara ciddi manada karşı koyacak, ne de Müslümanların Moğollar karşısında mahvından çıkar umacak durumdaydılar.[805] Başlarında yetişkin bir kral dahi yoktu, çocuk yaştaki III. Konrad'ın (Konradin von Hohenstaufen) tahtına niyâbet ediliyordu. Krallıktaki Venedikliler, Cenevizliler ve Pisalılar arasındaki ticârî kavgalar da ayrı bir bunalım teşkil ediyordu. Haçlıların şu durumda Memlük-Moğol harbine doğrudan müdahale etme imkanı yoktu.[806]

Memlüklere askerî yardım meselesine tekrar dönelim. Sultan Kutuz'un Haçlılardan asker desteği talebinde bulunmasının mantıksızlığını izaha çalışmıştık. Görünen o ki Sultan onlardan böyle bir istekte bulunmamış, bilakis Haçlı baronları Moğollardan duydukları endişe sebebiyle Memlük ordusunun galibiyetini içten içe arzu ederek onlara asker verme konusunu müzakere etmişler, Alman şövalye tarikatı lideri Hanno'nun "Memlükleri şımartmama" yönündeki tavsiyesi ve ikazı üzerine de bundan vazgeçerek tarafsız kalmaya karar vermişler,[807] yine de yerinde bir davranışla Memlük ordusuna yiyecek takviyesinde bulunmuşlardır.[808] Yani aslına bakılırsa Haçlılar -Memlük tarafına biraz mütemâyil olmakla birlikte- bu harpte zaten taraf değillerdi;[809] lakin Kutuz Haçlıların tarafsız kalarak kendilerine yardım edebileceklerini ifade etmiş, hiçbir Haçlı'nın Müslümanların işine karışmaması yolunda bir tehdit de savurarak Haçlıların tarafsızlığını bir de onların murahhaslarının ağzından yemin şeklinde duymak suretiyle resmi hale getirmişti. Baybars el-Mansûrî'nin Memlük İslâm ordusuna bazı Haçlıların eşlik ettiğine dair kaydı da,[810] eğer doğruysa, bazı şövalyelerin kendilerine hilatler giydiren Sultan Kutuz'a mukabele ve cemîle kabîlinden olarak Memlük İslâm ordusu Akkâ topraklarından çıkıncaya kadar Sultan'a eskortluk etmiş olmalarını ifade ediyor olsa

[805] Humphreys, **age.**, s. 355.
[806] Abbâdî, **age.**, s. 162; Demirkent, "Haçlılar", **DİA**, XIV, 541. Bu bilgiler ışığında Aknerli Grigor'un (**age.**, s. 36-37) Memlük muzafferiyetini Haçlı süvarilerinin yardımına bağlayan rivayetinin asılsızlığı tahakkuk ediyor.
[807] Muhtemelen Haçlıların Memlüklere asker desteğinde bulunmamalarına ve tarafsız kalmalarına bir sebep de, Moğolların galip gelmesi halinde Haçlılardan intikam almaya kalkmaları ihtimalinin mevcudiyetiydi. Bkz. Preiss, **age.**, s. 39; ayrıca bkz. Ergun, **agt.**, s. 40.
[808] Runciman, **age.**, III, 265.
[809] Preiss, **age.**, s. 38-39.
[810] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 35.

gerektir. Anlaşılan Sultan, Haçlılara kendisini takip etmemeleri yönünde ihtarda bulunmasına rağmen Haçlıların bu cemîlesine itirazda bulunmamıştır.

3.3. Sultan Kutuz'un Memlük İslâm Ordusu Emîrlerini Gayrete Getiren İkinci Konuşması

Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz Akkâ önlerinde konakladığı esnada, Ketboğa'nın kuvvetleriyle birlikte Ürdün Nehri'ni geçtiğini haber almış ve ordusuna güneydoğuya doğru tekrar yürüyüş emri vermişti.[811] Kaynaklarımızdan bazıları, bu sıralarda Sultan Kutuz'un Memlük İslâm ordusunda yer alan kumandanlara yaptığı ikinci bir konuşmadan bahsetmektedirler. Ancak Sultan'ın bu konuşmayı ordu Akkâ önlerinde konakladığı sırada mı, yoksa Akkâ'dan ayrıldıktan sonra yola devam ederken konaklanan bir başka mevkide mi yaptığı hakkında mezkûr kaynaklarda sarâhat yoktur. Bununla beraber üslubundan hareketle bu konuşmanın Memlük ordusunun muharebe mevkiine yakın olduğu bir zaman ve mekanda yapıldığı söylenebilir. Bu da bizi, ordu Akkâ'dan bir miktar uzaklaştıktan sonra bu nutkun irat edildiğini düşünmeye sevketmektedir. Ayrıca bu nutuktan hemen sonra Rükneddîn Baybars'ın öncü kuvvetler kumandanı olarak tekrar ileri gönderildiğini[812] ve onun gönderilmesinin de Memlük İslâm ordusunun Akkâ'dan iki konak uzaklaşmasından sonra gerçekleştiğini[813] biliyoruz. Demek ki Kutuz bu konuşmasını Memlük İslâm ordusunun Akkâ'dan ayrılmasından iki gün sonra ve savaşın cereyan edeceği mevkie çok yakın bir yerde yapmış, hemen akabinde Baybars'ı ileri göndermiştir.[814]

İbn Dokmak, Sultan Kutuz'un emrindeki kumandanları topladığını ve onları şu tarihî hitabıyla bir kez daha Moğollarla gazâya teşvik ettiğini kaydetmektedir:

"Ey müslümanlar! Şüphesiz memleketlerin ahalisinin başına gelen katliamları, esaretleri ve yangınları işittiniz. Aranızda kimse yoktur ki malı, haremi ve evladı bulunmasın. Ve bilirsiniz ki Şâm (Suriye) Tatarların (Moğolların)

[811] Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 79.
[812] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263.
[813] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267.
[814] Söz konusu sebepten ötürü Amitai-Preiss'in (**age.**, s. 39) Sultan'ın bu konuşmayı Akkâ'da yaptığı yönündeki ifadelerine katılmıyoruz. Ancak onun bu konuyu işlerken gösterdiği kaynaklardan İbnü'l-Furât'ın *Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk* adlı eserinin Vatikan nüshasını görme imkânı bulamadığımızı ve bu yüzden bizim de yanılmış olabileceğimizi belirtelim.

elindedir, onlar oraya hükmetmektedirler ve böylece orada dîn-i İslâm'ın kuvveti zayıflamıştır. Sizler dîn-i İslâm'a yardım etme hamiyetiyle bana iltihak ettiniz. Ey Allâh'ın kulları! Size düşen Allâh'ın düşmanlarına karşı cihâda hakikî bir kıyam ile kıyam etmektir. Ey ahali! Allâh yolunda hâlis bir niyetle cihâd edin! Alışverişiniz kârlıdır. Ben de sizlerden biriyim. İşte ben ve siz kendisini asla uyku tutmayan Rabb'in; hiçbir geçici şeyin kendisi yanında yitip gitmediği, hiçbir kaçıcının kendisinden kaçamadığı Yüce Allâh'ın huzurundayız!"[815]

el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz bu kez ümerâya sitemde bulunmuyor, onları uysalca ve ölüme hazır bir kumandanın tarzıyla ikaz ediyordu. Onun deyişiyle Moğollarla savaşın başlıca sebebi Allâh'ın cihâd emrini yerine getirme gerekliliğiydi. Dolayısıyla kendisi emîrlere sürekli dinî telkinlerde bulunmakta, onları inançlarından alacakları kuvvetle düşmanı karşılamaya teşvik etmekteydi. Sultan, muhataplarına evleri ve aileleri bulunduğunu hatırlatarak onların namus hislerini tahrike çalışıyor, diğer taraftan İslâm topraklarının ortasında bulunmakta olup bütün İslâm medeniyetinin en mühim dinî ve siyâsî merkezlerinden olan, asırlarca müslüman devletlere payitaht olmuş Suriye bölgesinde İslâm'ın hükümlerinin artık icra olunmadığını, eğer kendileri Allâh'ın dinine yardım gayreti içinde olmazlarsa felaketin umûmî hale geleceğini hatırlatıyor, bunun için de sadıklar ve hâlis niyetli kimseler olarak düşmanın karşısına çıkmaları gerektiğini söylüyordu. İslâm'ın ve Müslümanların kurtuluşu buna bağlıydı. Mücâhidlik vurgusuyla birlikte şehâdet kavramı da bu hitabın en mühim unsuruydu. Sultan bunu da Kur'ân-ı Kerîm'in üslubuyla bir "ticaret"e ve "kârlı bir alışveriş"e benzetmekteydi.[816] Yine Kutuz kendisinin bu harpte sıradan bir emîr mevkiinde bulunduğunu söylemek, dolayısıyla bizzat harbe iştirak etmekten geri durmayacağını hissettirmek suretiyle hazır bulunanların erkeklik gayretini ve şecaat hislerini kamçılıyor, çabalayanların Allâh katında mutlaka mükafatlandırılacağı yönündeki müjdeyi hatırlatarak sözlerine

---

[815] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263. Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 516) de aynı hitabeyi aktarmakta, yalnız İbn Dokmak'ın versiyonuna ilaveten Sultan'ın, eğer Moğollarla savaşmazlarsa diğer milletlerin başına gelen fenalıkların onların da başına geleceğini söylemek ve harpten geri duranlara Allâh'ın azabını hatırlatmak suretiyle ümerâyı korkuttuğunu ve gazâya teşvik ettiğini söylemektedir.

[816] ***"Şüphesiz Allâh mü'minlerden canlarını ve mallarını kendilerine vereceği cennet mukabilinde satın almıştır. Artık onlar Allâh yolunda savaşırlar, öldürürler ve öldürülürler. Allâh bunu Tevrât'ta, İncîl'de ve Kur'ân'da kesin olarak vadetmiştir. Kimdir sözünü Allâh'tan daha iyi yerine getiren? O halde yapmış olduğunuz bu alışverişten dolayı sevinin. İşte asıl büyük başarı budur."*** Tevbe, 9/111.

nihayet veriyordu. Yukarıda geçtiği gibi, el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, Sâlihiyye'de de emîrleri cihâda teşvik etmiş ve onların hamâsî duygularını harekete geçirmeye çabalamıştı. Fakat ordu Sâlihiyye'den ayrılırken bazı emîrler hâlâ isteksizlik gösteriyorlar, ordunun ekserisi oluşturulan cihâd atmosferine girmiş olduğu halde onlar tereddüt içerisinde bulunuyorlardı. Sultan'ın tek başına dahi kalsa Moğollarla savaşacağını söylemesi üzerine bunlar da çaresiz onu takip etmişlerdi. Ancak bu sefer konuşmanın muhtevası daha farklı ve üslubu daha müessirdi.

Hitabe, beklenen tesiri gösterdi. Ümerâdan bazı zevât Sultan'ın sözleri sona ererken yüksek sesle ağlıyordu. Bunlar Müslümanların üzerindeki sıkıntılar ortadan kalkıncaya ve Moğollar İslâm beldelerinden sökülüp atılıncaya kadar Allâh yolunda onlarla çarpışacaklarına dair Sultan Kutuz'un önünde yemin ettiler ve ona olan bîatlerini tazelediler.[817] Bundan sonra da Kutuz casusları vasıtasıyla Moğol kuvvetleri hakkında malumat edindi ve yine vakit kaybetmeksizin Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'yi, mukaddeme kuvveti tayin ettiği bir miktar süvarinin başında güneydoğu istikametinde ileri gönderdi; kendisi de yanında Fâriseddîn Aktay, el-Melikü'l-Mansûr Muhammed ve el-Melikü'l-Efdal Alî bulunduğu halde asıl orduyla arkadan yürüyüşe geçti.[818]

3.4. Ketboğa'nın Memlük İslâm Ordusunun Hareketine Tepkisi ve Aldığı Tedbirler

15 Şâbân/26 Temmuz günü Mercü Berğūs'a gelmiş olan Ketboğa bundan sonra Sayda'yı yağmalatmış ve Ba'lebek yakınlarındaki Bikā' Vâdisi'nde karargâhını kurmuştu. Kendisi buradayken el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz idaresindeki Memlük İslâm ordusunun kendisiyle karşılaşmak maksadıyla Suriye'ye girdiğini ve Baydara kumandasında Gazze'ye gönderilmiş olan Moğol birliğinin püskürtüldüğü haberini aldı. Baydara Memlük baskınını kendisine ulak göndermek suretiyle bildirmiş, muhtemelen Ketboğa Baydara'nın imdadına koşmak üzere

[817] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Özaydın, "Aynicâlût", **DİA**, IV, 276.
[818] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64; Yûnînî, **age.**, I, 365; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267.

hazırlığa başlamış, bu arada destek yetişene kadar Baydara'ya mevziini muhafaza etmesini emretmiş, ancak kendisi hareketinde geç kaldığı ve Memlük taarruzu da baskın şeklinde gerçekleştiği için Moğollar Gazze'yi tutamamış, Baydara da mağlup kuvvetiyle Âsî Nehri kıyısına çekilmişti.

Ketboğa bu haberleri alır almaz hiddetlendi ve süratle harp hazırlığına girişti. Evvelâ Dımaşk havalisinde işgal ettiği mevkilerden elde ettiği ganimet ve esirleri Dımaşk'a gönderdi ve Dımaşk'a az miktarda kuvve-i mustahfaza bıraktı.[819] Bundan sonra da Suriye'de dağınık halde bulunan Moğol kuvvetlerini[820] bir araya getirmeye çalıştı. Bunlara ilaveten Suriye bölgesinden yardımcı kuvvetler tedarik edilmeliydi. Çok kısa süre içinde Baydara'nın da yardımıyla[821] bir kısım Türkmenlerden, Araplardan, Ermeni ve Gürcülerden müteşekkil muavenet kuvveti oluşturuldu. Bunlar olurken Ketboğa vakit kaybetmiyor, harp planlarıyla meşgul oluyordu. Bu cümleden olarak Bikā' ordugâhında bir harp meclisi tertip etti ve burada emrindeki kumandanlardan başka, İlhan tarafından vazifesinde ibkâ edilmiş olan Dımaşk kadısı Muhyiddîn İbnü'z-Zekî, Hıms Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ, Banyas ve Subeybe Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Sa'îd Hasan b. el-Melikü'l-Azîz Osmân gibi Moğol tâbiiyetine girmiş ileri gelenlerin görüşlerine müracaat etti.[822] Ancak görüşler muhtelifti; Ketboğa'nın başı çektiği Moğol ileri gelenleri mutlaka bir an evvel Mısır kuvvetini ezmeye taraftardı. Eyyûbî hâkimleri ile Kadı İbnü'z-Zekî ise temkinli olmanın lüzumunu, Suriye'de mevcut Moğol kuvvetinin Memlüklere galebe çalmasının imkansızlığını dile getiriyorlardı. Onlara göre Hülâgû'dan destek kuvvetler istenmeli ve Moğol ordusu bu destek yetişene kadar müdafaada kalmalıydı, ancak bu şekilde düşman ordusu dağıtılabilirdi. Görünüşe göre bu fikri serdeden kimseler Memlük ordusunun asker kalitesi bakımından Moğollardan üstün olduğunun farkındaydılar. Fakat Ketboğa ve taraftarları Moğol ordusunun doğrudan

[819] Vassâf, **age.** (Osmanlıca trc.), vr. 44a. Ancak *Vassâf Târîhi*'nin mütercimi, sehven burada Ketboğa yerine Hülâgû'nun oğlu Yoşmut'un ismini zikretmiştir.
[820] Moğol birlikleri muhtelif kasaba ve köylerde bulunuyorlardı, büyük ihtimalle bu yüzden Ketboğa'nın bunları bir araya toplayarak Memlük baskınına uğrayan Baydara'ya süratle yardım etmesi mümkün olmamıştı. Bkz. İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516.
[821] Herhalde Baydara Gazze'den çekildikten sonra Ketboğa ile irtibata geçmiş ve onun emriyle bölgeden yardımcı kuvvetler teminine başlamıştı. Bkz. J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 311.
[822] Kaynaklarımızda bu mecliste el-Melikü's-Sa'îd'in bulunduğuna dair bir kayıt göremedik. Ancak Ketboğa'nın meclisin dağılması akabinde onunla birlikte savaş mevkiine hareket etmesi dolayısıyla, onun da bu mecliste yer aldığı düşünülebilir.

Memlüklerle karşılaşmayarak müdafaada bulunmasını kendilerine yedirememiş olmalı ki, müzakereler Ketboğa ve ona muvafakat edenlerin reyinin baskın çıkması ve Memlük ordusuna karşı bir meydan muharebesi verilmesi kararıyla neticelendi. Dımaşk ve havalisindeki dağınık Moğol birliklerinin birleştirilmesi işi de itmam edilmişti. Her daim Moğolluk gayretiyle hareket eden ve Hülâgû'ya sadakatiyle iştihar etmiş ihtiyar Ketboğa, Memlük İslâm ordusunu yok etmek ve İlhan'a yapılan itaatsizliğin cezasını vermek üzere ordusunu topladı, "ateş deryası gibi" büyük bir öfke ve süratle el-Ğavr bölgesine[823] doğru yola çıktı; düşmanını Kuzey Filistin'de karşılayacaktı.[824]

3.5. Savaşın Mevkii ve Tarafların Savaş Mevkiine Ulaşması

3.5.1. Aynicâlût Mevkii

Memlüklerle Moğolların ilk ciddi karşılaşmasının gerçekleşeceği mevki, adını; çok evvel burada Hz. Dâvûd'un (AS) Câlût'u (Goliath) bizzat öldürmesi ve ordusunu bozguna uğratması hasebiyle Câlût adıyla anılmış olan vadide[825] yer alan ve aynı ismi taşıyan nehrin kollarından birini teşkil eden Aynicâlût (Câlût çayı, pınarı veya suyu) akarsuyundan ve bu akarsu yakınlarındaki kasabadan almaktadır. Mevkiin adı, Haçlı kaynaklarında Tubania yahut Tubanie şekillerinde

[823] Burası Kudüs ile Dımaşk arasında kalan, Ürdün Nehri'ni ve birçok mühim beldeyi içinde barındıran alçak ve geniş arazidir. Bkz. Yâkūt, **age.**, IV, 217. Esasen bu ad Ortadoğu coğrafyasındaki birçok alçak arazi için müstamel olup, burada kastedilen Ğavr-ı Ürdün'dür.

[824] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58; Yûnînî, **age.**, I, 360, 365; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Aynî, **age.**, V, 243; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 72-73; Cenâbî, **age.**, vr. 305b; Deguignes, **age.**, VI, 23; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267. Yûnînî (**age.**, I, 365) ve -muhtemelen ondan naklen- İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, a. yer), Ketboğa'nın Memlük İslâm ordusunun Mercü Akkâ'ya ulaştığı haberini aldığı sırada Hıms bölgesinde bulunduğunu ve Filistin'e buradan hareket ettiğini söylüyorlar. Ancak burada bir hata olmalıdır. Çünkü ileride de göreceğimiz üzere Ketboğa'nın ordusu, taraflar arasında gerçekleşecek büyük savaşın mevkii olan Aynicâlût meydanına Memlüklerden önce ulaşmıştır. Bkz. İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73. Akkâ çayırlarıyla Aynicâlût arasında bulunan mesafe (takribî 50 km) ile Hıms ve Aynicâlût arasında bulunan mesafeyi (takribî 278 km) mukayese eder ve kaynaklarımızın her iki tarafın da süratle Kuzey Filistin'e hareket ettiğine dair kayıtlarını göz önünde bulundurursak, Ketboğa'nın Hıms gibi Filistin'e uzak bir beldeden hareket ederek Memlüklerden evvel savaş mevkiine varmasının mâkul olmayacağını görürüz. Diğer kaynaklarımızın ismini verdikleri Bikā' mevkii Ba'lebek civarında bulunuyordu, Hıms ise daha kuzeyde ve Aynicâlût'a çok uzak bir bölgedeydi. Ketboğa kumandasındaki İlhanlı ordusunun Memlük ordusundan ve hatta Memlük öncülerinden evvel mahut yere varmış olması için Hıms'tan değil, Aynicâlût'a daha yakın olan Bikā' Vadisi'nden Filistin'e hareket etmiş ve henüz Memlük ordusu Akkâ önlerine gelmeden evvel bunu yapmış olması daha mantıklıdır.

[825] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 91.

geçmektedir.[826] Burada Memlüklerle Moğollar arasında cereyan eden muharebe hakkında bilgi veren Eyyûbî ve Memlük kaynaklarının tamamı muharebe noktası için "Aynicâlût" adını verseler de, bunlardan bazıları harp mevkiini içinde bulunduran bölge hakkında kullanılan başka isimleri de kayıtlarına ilave etmişlerdir. Mesela bunlardan İbnü'l-Amîd, Nüveyrî, İbn Dokmak, İbn İyâs, İbnü'l-Vekîl *"Arz-ı Ken'ân"*;[827] İbn Vâsıl, Ebü'l-Fidâ, İbnü'l-Verdî, İbn Haldûn, İbn Tağrîberdî, Cenâbî *"el-Ğavr"*;[828] yine Nüveyrî *"Ğavr-ı Şâm şehirlerinden Beysân'a yakın"*;[829] Zehebî, Yâfi'î ve İbnü'l-İmâd *"Beysân'ın batısı"*;[830] yine Zehebî *"Arz-ı Beysân"*;[831] Aynî *"Mercü Benî 'Âmir"*[832] şeklindeki bölge adlarına eserlerinde yer vermişlerdir. Kiragos ve Vardan gibi bir kısım Şark hristiyan müellifleri ise muharebenin Nâsıra'nın doğusundaki Tabor Dağı eteklerinde vuku bulduğu şeklinde kısmen hatalı bilgi veriyorlar.[833] Aknerli Grigor da müphem bir ifadeyle Ketboğa'nın *"Kudüs'ten on günlük öteye kadar"* ilerlediğini söylüyor.[834] Yalnız Ebü'l-Ferec *"Tabor Dağı karşısında ve Baişan (Beysân) ovasında"* demek suretiyle mevkii daha açık belirtiyor.[835]

Aynicâlût mevkiinde Selâhaddîn-i Eyyûbî ve sonrasında da bazı çarpışmalar olmuştu. 579/1183 senesi Cemâziyelâhir/Eylül-Ekim tarihinde Sultan Selâhaddîn Beysân bölgesine gazâ için girmiş, Haçlılar Aynicâlût bölgesinde ordugâh kuran Sultan'ın karşısına çıkmak istemişler, ancak İslâm ordusunun kuvvetini müşahede ederek mevzilerinden ayrılmamışlar, Haçlıların etrafını çevirmek ve onları ok yağmuruna tutmak suretiyle Eyyûbî askerlerinin Haçlıları muharebeye çekmek yönündeki tüm girişimleri neticesiz kalmış, birkaç gün sonra da Sultan'ın kuvvetleri

[826] Bernard Lewis, "'Ayn Djālūt", **EI²**, I, 786; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 275.
[827] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268; İbn İyâs, **age.**, I/I, 306; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61. Ken'ân ilinin tam olarak hangi bölge olduğu hususu ihtilaflıdır. Yâkūt el-Hamevî'nin (**age.**, IV, 483-484) nakline göre bu ismin Hz. Nûh'un (AS) oğlu olup Tufan'da boğulan Ken'ân'ın soyundan gelenlerin yerleştiği Suriye ülkesine yahut Suriye'nin beldelerinden bir beldeye verildiğine dair görüşler mevcuttur.
[828] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.
[829] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303.
[830] Zehebî, **el-'İber**, III, 288; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503.
[831] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177.
[832] Aynî, **age.**, V, 243.
[833] Kiragos, **age.**, s. 212; Vardan, **Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 234; a. mlf., "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38.
[834] Aknerli Grigor, **age.**, s. 36.
[835] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi,** II, 576.

bölgeyi yağmaladıktan ve çok miktarda ganimet elde ettikten sonra üslerine dönmüşlerdi.[836] 593 yılının Ramazân ve Şevvâl/1197 Temmuz-Eylül aylarında Müslümanlarla Haçlılar burada tekrar karşı karşıya geldiler. Bu sene Alman İmparatoru VI. Heinrich'in doğuya gönderdiği Haçlı filosunda bulunan askerler Akkâ'da karaya çıkmışlar, sulh taraftarı olan Kudüs idarecisi Henry de Champagne'in tavsiyesi hilafına olarak Filistin'deki Eyyûbî topraklarına dalmışlardı. Selâhaddîn'in biraderi ve halefi olan el-Melikü'l-Âdil Seyfeddîn Ebûbekir'in, Eyyûbî ailesi içinde Selâhaddîn'in vefatından beri devam eden siyâsî ihtilafların bir kenara bırakılarak cihâda koşulması yönündeki çağrısı üzerine çok sayıda Eyyûbî birliği Aynicâlût'ta toplanarak Alman Haçlılarını beklemeye başlamışlardı. Ancak İslâm ordusunun çok kalabalık olduğu yönündeki asılsız söylentiler bu Haçlı ordusunu Akkâ'ya çekilmeye mecbur etmişti. Bundan sonra Yafa'yı fetheden İslâm ordusu tekrar Aynicâlût'a dönmüştü.[837]

İslâm coğrafyacılarından Yâkūt el-Hamevî'nin Nablus ile Beysân arasında yer alan bir kasaba şeklinde tarif ettiği Aynicâlût mevkii[838] için tam bir konum vermek icap ederse; bu mevki, bugün İsrâil sınırları içinde kalan ve Ürdün sınırına çok yakın bir konumda bulunan Beysân (Beit She'an) kentinin 15 km. kuzeybatısında ve Nâsıra'nın güneyinde bulunan Afula'nın 8 km. güneydoğusunda, Yizre'el adını taşıyan vadideki Gilboa dağlarının kuzeybatı ucunun eteğinde, bugünkü Gid'ôna köyünün hemen batısında yer alan engebeli arazidir. Arazinin kuzeydoğuda bulunan Taberiyye kentine uzaklığı ise takribî 32 km'dir. Yizre'el vadisini sulayan Câlût Nehri günümüzde Nahal Harôd, bu nehre dökülen Aynicâlût çayı da Ein Harôd yahut Ma'an Harôd adlarıyla bilinmektedir.[839]

Bölgenin konumu ve topografyası incelendiğinde buranın herhangi bir ordunun yerleşmesi için ziyadesiyle uygun olduğu anlaşılır. Bir kere söz konusu mevkide konuşlanan askerî birlikler ve bunların hayvanları hiçbir suretle su sıkıntısı çekmeyeceklerdi. Harp sahasını da ihtiva eden ve Gilboa dağının etekleri boyunca uzanan Yizre'el vadisini Câlût (Harôd) Nehri'nin birçok kolu suluyordu ve bu

[836] İbnü'l-Esîr, **age.**, XI, 397-398; Bahâeddîn İbn Şeddâd, **age.**, s. 107; Bündârî, **age**, s. 231; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, III, 120; Yâkūt, **age.**, IV, 177.
[837] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 113; Runciman, **age.**, III, 80-82; Takkūş, **Târîhu'l-Eyyûbiyyîn**, s. 264-266.
[838] Yâkūt, **age.**, IV, 177.
[839] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 326; Preiss, **age.**, s. 40; a. mlf., agm., s. 132.

kollardan biri de Aynicâlût çayı idi. İkinci olarak bu bölge geniş çayırlarıyla Moğol ordusu gibi çok sayıda binek hayvanına sahip bir ordu için mükemmel bir otlak alanıydı. Suyu bol, çayırları geniş bu sahada yayılacak bir ordu uzun süre burada endişesizce konaklayabilirdi. Bu mevkie önce gelen taraf için bölgenin başka avantajlı yönleri de mevcuttu. Bir ordu Gilboa Dağı'na yaslanırsa en az bir kanadını sağlama almış oluyordu. Bölgede görüş açısı da çok genişti, yakınlarda bulunan tepeler düşmanı kontrol etme ve onu çok uzaklardan görüp tespit etme imkanı veriyordu. Ayrıca buraya önceden konuşlanacak bir ordunun kuzeybatıdan, mesela Nâsıra tarafından gelip güneydoğuya, Beysân'a gidecek bir düşmanı pusuya düşürmesi işten bile değildi; zira Gilboa Dağı'nın eteklerinde gizlenme avantajı bulunuyordu. Söz konusu güzergahı kullanan bir düşman kuvveti burada konaklayan bir orduyu çok yakına sokulmaksızın farkedemezdi.[840] En önemlisi de bu saha, özellikle sürat üstünlüğünü kullanarak savaşacak süvari kuvvetleri için azami hareket esnekliği sağlıyordu. Bölge süvari manevrasına çok müsaitti, savaş alanına ilk olarak yerleşen taraf bu sahayı dilediği manevra için kullanma fırsatı elde etmiş oluyordu. Ve nihayet burası Moğol işgalindeki Dımaşk'a çok uzak olmadığı gibi, sahildeki Haçlılara da çok yakın değildi. Bütün bu sebepler dolayısıyla Aynicâlût vadisi, Moğol ordusunun yerleşmesi ve Memlük ordusunu karşılaması için fevkalade münasip bir noktaydı.[841]

Şunu belirtmek gerekir ki burası Moğol tarafının, Ketboğa'nın tercihiydi. Yalnız harp için münasip yer arayışında olduğunu düşündüğümüz Ketboğa'ya, onun ordusunda yer alan ve bölgeyi tanıyan yerli hristiyanlar, belki el-Melikü's-Sa'îd gibi Moğol işbirlikçileri tarafından Aynicâlût çayırının harp meydanı olarak tavsiye edilmiş ve Ketboğa'nın da bu tavsiyeye uymuş olması ihtimali vardır. Anlaşılan Ketboğa, Memlüklerin sayı ve askerî kabiliyet üstünlüğüne mukabil arazi şartlarını değerlendirerek onlara galip gelmeyi umuyordu.

[840] Belki de bu yüzden Rükneddîn Baybars, Sultan Kutuz'a düşmanın pusu kurması ihtimalinden bahsedecektir.
[841] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 326; Preiss, **age.**, s. 40; a. mlf., agm., s. 132-133; ayrıca bkz. Ergun, **agt.**, s. 42.

3.5.2. Memlük İslâm Ordusunun Aynicâlût Mevkiine Varması

el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz tarafından Rükneddîn Baybars kumandasında gönderilen mukaddeme kuvveti güneydoğu yönünde, Filistin topraklarındaki Beysân istikametinde ilerliyordu. Sevkedildikleri günün kalanında ve aynı günün gecesinde seri yürüyüşle Beysân arazisine yaklaşan Baybars ve süvarileri, Nâsıra-Beysân yolu üzerinde ve Beysân yakınlarında yer almakta olup Aynicâlût vadisine bakan tepeye ulaştılar.[842] 24 Ramazân/2 Eylül Perşembe gece yarısına doğru atlı vaziyette tepeyi tırmanan Memlük birliği, Moğol ordusunun tepenin hemen aşağısında, Aynicâlût çayırında mevzilendiğini müşahede etti.[843] Ketboğa'nın emri altında toplanan Moğol, Ermeni ve Gürcü kuvvetleri ile gönüllü olarak Moğol ordusuna katılan birlikler süratle buraya ulaşarak tepenin aşağısında yer alan Aynicâlût çayı kenarında kamp kurmuşlardı. Manzarayı endişeyle izleyen Baybars ve askerleri, kendilerini asıl İslâm ordusu intikal edinceye kadar Moğollardan gizlemeye çalışmalarına rağmen Moğol öncü kuvvetleri tarafından farkedildiler. Memlük süvarilerinin tepenin üzerinde bulunduğunu gören Moğol öncüleri, tepenin etrafını halka şeklinde çevirmişlerdi ve atlarıyla tepeye çıkmaya gayret ediyorlardı. Bu tehlikeli durumda Baybars derhal posta çıkararak esas Memlük ordusunun başında bir konak (bir gün) kadar geriden gelmekte olan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'u vaziyetten haberdar etti. Mesajında kendilerinin Aynicâlût vadisine vasıl olduklarını, düşmanla temasa girdiklerini, Moğolların Memlük İslâm ordusuna gayet yakın bir yerde bulunduğunu bildiriyor, düşmanın tam olarak konuşlandığı mevkii haber veriyor, desteğe ihtiyaçlarının bulunduğunu söylüyor ve Moğolların pusu atma ihtimaline karşı Sultan Kutuz'u ikaz ediyordu. Bununla birlikte o, gönderdiği haberde İslâm askerlerinin maneviyatını kuvvetlendirme adına düşmanı Memlük İslâm ordusunun gözünde küçültüyor, bir an evvel bölgeye intikal ederek düşmanla doğrudan karşılaşma ve bu fırsatı ganimet bilme hususunda onları teşcî ediyordu. Şüphesiz fırsatı iyi değerlendirmek, zafere götüren vesilelerdendi. Bu şekilde düşmanın mevzii hakkında malumatı olmayan

[842] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64.

[843] İbn Abdüzzâhir, **ae.**, a. yer; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61. Bu bilgiden hareketle Moğolların Aynicâlût'a Memlüklerden evvel vardığını kesinlikle söyleyebiliriz. İbn Vâsıl (**age. (Die Chronik)**, s. 214) ve İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 73) de Memlük İslâm ordusunun harp mevkiine ulaşması hadisesini anlatırken "**و فيه جموع التتار**" demek suretiyle, Memlükler Aynicâlût'a ulaştığında Moğolların zaten orada olduğunu belirtmişlerdir. Moğol ordusunun Memlük ordusundan evvel Aynicâlût'a varması hakkında ayrıca bkz. Preiss, **age.**, s. 40; a. mlf., agm., s. 131-132; Ergun, **agt.**, s. 46.

Sultan'a ve ordusuna istihbarat ulaştıran Baybars, askerlerini bulundukları yerden süratle geri çekti. Memlük süvarileri atlarının başlarını geri çevirdiler ve geldikleri yöne dönerek tepenin bir miktar gerisine doğru çekildiler.[844]

Vaziyet Memlük öncü kuvveti açısından iç açıcı değildi. Asıl ordu Aynicâlût'a henüz ulaşmamıştı. Ayrıca -destek talep ettiğine göre- Baybars'ın emrinde kalabalık bir birlik bulunmuyordu. Memlük öncü kuvvetinin Moğol öncüleriyle çarpışmaya girmesi, harpten hemen evvel bir mağlubiyet getirebilir ve bu da Memlük İslâm ordusunun maneviyatını menfi yönde etkileyebilirdi. Yine Baybars'ın çarpışmayı kabul etmeyerek daha fazla geri çekilmesi düşmanın moralini yükseltecek ve belki bu geri çekilme esnasında Moğol süvarilerinin Memlük öncülerine arkadan yetişerek yahut at üzerinden oklar savurarak kayıp verdirmesi neticesini ortaya çıkaracaktı. Dolayısıyla Baybars'ın mevziini tümden terkederek geri çekilme gibi bir seçeneği de yoktu. Nitekim kendisi şöyle diyordu: *"Eğer (düşmandan) yüz çevirirsek İslâm'a zarar vermiş oluruz."*[845] Bu yüzden Baybars söz konusu durumda alınması gereken en mantıklı kararı aldı; süvarilerini topladı ve onlarla birlikte düşman öncülerini oyalamaya, muharebe meydanına yetişmeye çalışan ana orduya zaman kazandırmaya çabaladı. Bunu yaparken bazen Moğollara hücum ediyor, bazen geri çekiliyor, Memlük ordusunun külliyetli kısmının yahut en azından el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un irsal edeceği destek birliğinin bir an evvel Aynicâlût'a varmasını bekliyordu.[846]

Aradan bir saat geçmeden 500 adet seçkin zırhlı savaşçıdan müteşekkil bir süvari imdat kuvveti Baybars'ın bulunduğu mevkie ulaştı. Sultan Kutuz, Baybars'ın gönderdiği haberi alır almaz ordunun yürüyüşünü serileştirmiş ve bir yandan mezkûr

---

[844] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Preiss, **age.**, s. 41; a. mlf., agm., s. 132; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267.

[845] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61.

[846] Yûnînî, **age.**, I, 366; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267; Yiğit, **age.**, s. 37; Sallâbî, **age.**, s. 121. Evvelce de söylediğimiz gibi Moğollar Aynicâlût'a Memlüklerden önce ulaşmışlardı. Dolayısıyla Yûnînî ve İbnü'd-Devâdârî tarafından sayfa numaralarını verdiğimiz mahallerde zikredilen ve Baybars'ın düşmanı Aynicâlût'a çekmeye çalıştığına dair rivayette bir yanlışlık mevcuttur. Ancak yine bu kaynaklarda yer alan, Baybars'ın düşmana bazen saldırıp bazen çekildiği yönündeki kaydını doğru kabul etmemek için sebep yoktur ve bizim tahminimize göre de Baybars, bu saldırıp çekilme usulünü Kutuz'un yetişmesine kadar sürdürdüğü oyalama savaşı sırasında tatbik etmiştir.

destek birliğini göndermişti. Şüphesiz bu süvari birliği atlarını dört nala koşturarak süratle bölgeye intikal etmişlerdi. Böylece kuvvet kazanan Baybars el-Bundukdârî, bir saat kadar sonra 500 süvariden oluşan diğer bir desteğin yetişmesiyle Moğol öncülerini püskürtmeye muvaffak oldu.[847] Emîr Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî ve yanında bulunan Memlük süvarileri -muhtemelen bu çarpışmalardan sonra- atlarının üzerinde bulundukları halde bütün geceyi uyanık ve Memlük İslâm ordusunun esas kuvvetlerini bekler şekilde geçirdiler. 25 Ramazân/3 Eylül Cuma sabahı Memlük İslâm ordusu, başında el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz olduğu halde Baybars'ın mevzi aldığı noktaya vasıl oldu ve Baybars, birliğiyle beraber orduya iltihak etti.[848] Öncüleri mağlup vaziyette geri dönen Moğollar da gecenin kalanını son harp tedariklerini görmek ve Aynicâlût çayırında sabah vakti başlayacak olan büyük muharebe için saflarını tanzim etmekle geçirmişlerdi.[849]

Burada zikredilmesi gereken bir rivayet, Aynicâlût'ta vukua gelecek muharebede Moğol tarafında yer alan ve Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın memlüklerinden olan Sârımüddîn Özbek b. Abdullâh el-Eşrefî'nin naklinde yer almaktadır. Sârımüddîn'in çok renkli ve bir o kadar da mübalağalı rivayetlerinin ekserisinin güvenilirliği şüpheli olsa da, muharebenin hemen öncesinde ve muharebe sırasında tarafların vaziyetini aydınlatması bakımından önemli olan bu rivayetin görmezden gelinmemesi icap eder. el-Melikü'l-Eşref'e elçi gönderen Sultan Kutuz onun kendisine tâbiiyetini temin etmiş, neticede el-Melikü'l-Eşref bir savaş vukuunda Moğollardan yüz çevireceğini taahhüt etmişti. Anlaşılan el-Melikü'l-Eşref Bikā' ordugâhındaki toplantı akabinde hasta olduğunu söyleyerek Ketboğa'ya mazeret bildirmiş, onun Memlük İslâm ordusuna karşı yaptığı çağrıya bizzat icabet etmemiş, Moğol nâipleriyle birlikte Dımaşk'ta kalmıştı. Bununla beraber kendi yerine amcasının oğlu el-Melikü'l-Mu'azzam ile memlüklerinden Sârımüddîn Özbek'i Hıms askerinin başında Ketboğa'ya göndermişti.[850]

---

[847] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 22-23; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 52.

[848] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268; Preiss, **age.**, s. 41; a. mlf., agm., s. 132.

[849] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267.

[850] Yûnînî, **age.**, I, 377; **ae.**, II, 312; Preiss, agm., s. 140.

Sârımüddîn, Aynicâlût Savaşı ile alakalı rivayetinde kendisinin Sultan Kutuz'a gizlice bir haberci irsal ederek Sultan'a ve Memlük ümerâsına harpte yardımcı olacak bazı tavsiyelerde bulunduğunu söylemektedir. Bu haberci büyük Memlük emîrlerinin hazır bulunduğu harp meclisine girerek Sârımüddîn'in tavsiyelerini sıralamıştır. Moğol ordusunun kalabalık olmadığını bildiren, Memlük İslâm ordusu ileri gelenlerine Moğollardan korkmamaları ve onların kuvvetine ehemmiyet vermemeleri yönünde telkinlerde bulunan Sârımüddîn Özbek, gönderdiği haberci vasıtasıyla Memlük ordusunun sol cenahının at ve askerlerle güçlendirilmesi gerektiğini[851] söylemiştir.[852] Yine o, güneş doğar doğmaz Moğollar üzerine hücuma geçilmesi yönünde bir tavsiyede daha bulunmuştur. Söz konusu rivayetin esas bizi ilgilendiren tarafı ise bu tavsiyelerin sahibinin *"Ben ve yanımdakiler, sizin önünüzden kaçacağız"* şeklindeki haberidir.[853] Buna göre çarpışma sırasında Ketboğa tarafından ileri sevkedilecek olan Hıms birliği evvelâ Memlükler üzerine atılacak, ancak Memlüklerle herhangi bir silahlı temasa girmeksizin onların önünden çekilecektir. Sârımüddîn'in kısa rivayeti, bazı Memlük emîrlerinin kendi aralarında *"Bu hareket müslümanlara yakışmaz"* şeklinde konuştuklarını bildirmesiyle sona

[851] Bu da demek oluyor ki Moğol ordusunun sağ cenahı sol cenahından daha kuvvetliydi. Bkz. Sercânî, **age.**, s. 312.

[852] Abbâdî, **age.**, s. 267; Buharalı, agm., s. 210. Sârımüddîn'in rivayetinin İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 57) tarafından nakledilen versiyonunda ise "sağ cenah" ifadesi bulunmaktadır. Ancak el-Melikü'l-Eşref'in gönderdiği Hıms birliğinin Moğol ordusunun sol kanat kuvvetleri arasında bulunduğunu tespit eden Amitai-Preiss (agm., s. 139, 89 no'lu dipnot), buradan hareketle ikinci bir tespit yapmış ve bizce bu ikinci tespitinde yanılmıştır. Preiss'e göre Sârımüddîn'in Memlük ümerâsına ordunun sağ kanadını güçlendirmelerini tavsiye ettiğini bildiren İbnü'd-Devâdârî'nin nakli doğrudur; böylece Moğol sol kanadında yer alacak olan Hıms birliğinin tam karşısındaki Memlük birlikleri takviye edilmiş olacaktır. Lakin bize göre yine el-Melikü'l-Eşref'in Memlüklerle anlaşmalı olduğunu belirten Sârımüddîn'in böyle bir tavsiyede bulunmasının imkanı yoktur. Memlüklere taraftar olduğunu bildiğimiz el-Melikü'l-Eşref'in askerlerinden oluşan Hıms birliği eğer Moğol sol kanadına yerleştirilmişse, bu kanadın tam karşısında yer alacak olan Memlük sağ kanadını takviye etmek mantıksızdır. Onun yerine Memlük sol kanadının güçlendirilmesi gerekir. Zira Moğol sol kanadında yer alacak olan Hıms birliği Memlüklerin önünden kaçtığı zaman zaten Moğol sol kanadı zayıflamış olacaktır; o halde bu kanatla savaşacak olan Memlük sağ kanadı yerine tamamen Moğollardan yahut onların destekçilerinden müteşekkil olan Moğol sağ kanadının karşısındaki Memlük sol kanadı takviye edilmelidir. Dolayısıyla Sârımüddîn'in tavsiyesinin bu yönde gerçekleşmiş olması çok daha mantıklıdır. Ayrıca muharebeyi anlattığımız yerde görüleceği üzere, savaş sırasında Memlük ordusunun sol kanadı dağılmaya yüz tutacaktır. Bu da Moğol sağ kanadının daha kuvvetli olduğunu ve Sârımüddîn Özbek'in bu kanatla çarpışacak olan Memlük sol kanadının güçlendirilmesi gerektiği yönünde bir tavsiye vermesinin daha mâkul olduğunu göstermektedir.

[853] Aslında Sârımüddîn rivayetin burasında *"Ben, yanımdakiler ve el-Melikü'l-Eşref, sizin önünüzden kaçacağız"* şeklinde efendisinin de ismini anarak onun bizzat Aynicâlût'ta hazır bulunduğunu ima etmiştir. Ancak o sırada el-Melikü'l-Eşref Dımaşk'ta bulunmaktaydı. Sârımüddîn'in bu hareketi, onun efendisinin hadiselerdeki pozisyonunu mühim göstermek ve gerek kendisinin, gerekse el-Melikü'l-Eşref'in İslâm ordusunun muzafferiyetindeki rollerinin büyüklüğüne işaret etmek için yaptığı mübalağalardan biri olsa gerektir. Bkz. Preiss, agm., s. 140.

ermektedir.[854] Sârımüddîn'in Memlük tarafına haberci göndermesi ve bu habercinin Memlük ümerâsıyla görüşmesi hadiselerinin zamanını kesinlikle tayin edememekle beraber; rivayette "güneşin doğuşu" ibaresinin yer alması sebebiyle, bizde bu görüşmenin muharebeden önceki gece gerçekleştiği kanaati hasıl olmuştur. Daha belirgin bir zaman vermek gerekirse de, yine bu rivayette Sultan Kutuz ile Baybars'ın yan yana olmasına bakılarak 25 Ramazân/3 Eylül sabahı güneş doğmadan bir süre önce ve Sultan Kutuz ile Baybars'ın buluştuğu, yani Memlük ordusunun da bütünüyle Aynicâlût vadisine ulaştığı bir zamanda bu mülakatın gerçekleştiği söylenebilir.[855]

Bu bahsi kapatırken Sultan Kutuz'un Memlük ümerâsına muharebeye başlayacakları zaman hakkında verdiği bir talimatı da zikretmeden geçmeyelim. Sultan Aynicâlût'ta konuşlanmış olan Moğol ordusunu gördükten sonra kumandanlarına şu emri vermişti: *"Güneş zevâle doğru gitmeye başlamadan (güneşin tam tepede olduğu vakit olan öğle vakti gelmeden) ve rüzgar çıkmadan evvel hücum etmeyin. Hatiplerin ve diğer müslümanların minberlerde ve namazlarında bizim muzafferiyetimiz için dua ettikleri sırada taarruza geçin!"*[856] Sultan, muharebenin Cuma günü cereyan edeceğinden ve Cuma hutbesi ile namazında müslümanların toplu halde İslâm'ın muzafferiyeti için dua edeceğinden hareketle bu emri vermiştir. Sultan Kutuz Moğollara karşı girişeceği bu mücadelede manevî bir kuvvetin arkasında bulunmasını mutlaka arzu ediyor ve mezkûr talimatı vermek suretiyle kendi emrindeki kumandan ve askerlerin maneviyatını da kuvvetlendirmeyi hedefliyordu. Ancak Kutuz'un bu planı, muhtemelen evvelâ Moğolların taarruza geçecek olması dolayısıyla değişecek ve muharebe sabahın erken saatlerinde, güneşin doğmasından kısa süre sonra başlayacaktı.[857]

[854] Abbâdî, **age.**, s. 266-267; Buharalı, agm., s. 210.
[855] Çünkü -yukarıda geçtiği üzere- Sultan Kutuz, o günün sabahında Baybars el-Bundukdârî'nin bulunduğu mevkie ulaşmıştı. Onların bu toplantıda birlikte anılması, toplantının muharebe sabahının çok erken saatlerinde yapıldığına delalet etmektedir.
[856] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 397.
[857] Preiss, agm., s. 133-134.

B. AYNİCÂLÛT SAVAŞI

Moğol istîlâsının öncesinden başlayarak hadiselerin Aynicâlût Savaşı'na kadarki gelişimini bu şekilde incelemiş olduk. Bu bölümde ise Aynicâlût Savaşı'nı, savaş hakkında en esaslı ve en kıymetli malumatı veren Memlük kaynaklarından istifade etmek suretiyle teferruatıyla anlatacak ve bölümün sonunda savaşın bir değerlendirmesini yapacağız.

1. Aynicâlût Savaşı (25 Ramazân 658/3 Eylül 1260)

Memlük İslâm ordusu 25 Ramazân/3 Eylül Cuma sabahı güneşin doğuşuyla birlikte mevzilendiği tepeden bölükler halinde aşağı inmeye başladı. Bu esnada civardaki meskûn mahallerden, köy ve kasabalardan birçok müslüman çiftçi savaşın meydana geleceği vadinin etrafını çeviren tepelerde toplanmışlardı. Bunlar ihtimal ki Memlük İslâm ordusunun muzafferiyeti için Allâh'a dualar ediyorlar, bu sırada büyük bir gürültü çıkarıyorlardı.[858] Memlük birliklerinin daha iyi teçhiz edilmiş esas muharip kuvvetleri önde yürüyordu. Manzara görülmeye değerdi; gösterişli harp kıyafetleri giymiş, muhtelif renklerde sancaklar, flamalar ve armalar taşıyan Memlük süvari birlikleri güneşin doğuşuyla birlikte daha parlak görünen zırhları ile heybetli bir tablo teşkil ediyordu. Başta Ketboğa olmak üzere Moğollar Memlük İslâm ordusunun sayıca çokluğunu, gösterişini, intizamını ve hatta silahlarının parlaklığını müşahede ederek hayrette kalmışlar, belki ilk kez bir düşmanları karşısında müteessir olmuşlardı. Memlük birliklerinin tepeden inişi sırasında Ketboğa, bu manzarayı bize aktaran Sârımüddîn Özbek b. Abdullâh el-Eşrefî'yi yanına çağırarak hangi renkli arma ve flamanın hangi kumandanın birliğine ait olduğunu soruyor ve ondan cevaplar alıyordu. Evvela kırmızı ve ak renkli sancaklar ortaya çıkmıştı. Sârımüddîn, Ketboğa'ya *"Bu sancak Sungur er-Rûmî'nindir, sarı renkli sancak Balaban er-Reşîdî'nindir"* gibi sözlerle Memlük kumandanlarını tanıtıyordu.[859] Bu sırada

[858] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516.

[859] Bizzat Sârımüddîn'den (Abbâdî, **age.**, s. 268; Buharalı, agm., s. 210) öğrendiğimiz üzere o, Müslümanların arma ve sancaklarını tanımakta olmasına rağmen Ketboğa kendisine Memlük ümerâsının kimliklerini sorduğu esnada aklına gelen Memlük emîrlerinin isimlerini rastgele sıralamıştır. Sârımüddîn'in Memlük sancaklarını ve bunların kimlere ait olduklarını bildiği halde Ketboğa'ya rastgele cevaplar verdiğine bir delil, onun bu Balaban er-Reşîdî'nin ismini de Aynicâlût'ta hazır bulunan Memlük kumandanları arasında zikretmesidir. Oysa Balaban er-Reşîdî, Aynicâlût Savaşı sırasında İskenderiyye'de mahpus idi. Sultan Kutuz muharebe akabinde Balaban'ın ve onunla

Memlük ordusunda bulunan *tablhânât*[860] da kösler ve davullar vurarak Aynicâlût vadisini inletiyordu. Civardan gelen ve müslümanlarla putperest Moğollar arasında meydana gelecek olan bu mühim savaşın neticesini merak eden çevre ahalisi, Sultan'ın ve Memlük ümerâsının emrindeki bando birliklerinin birbirini izleyen kös ve davul seslerinden muharebenin kısa süre içinde başlayacağını anlamış olacaklar ki, dağılmaya başladılar.[861]

Memlük birlikleri bulundukları tepeden bölükler halinde aşağı inerek vadide pozisyon almaya çalışıyorlardı. Buradan da anlaşıldığı üzere Memlük ordusunun o anda bulunduğu yer yüksekte, Moğol ordusunun mevkii ise alçaktaydı.[862] Bu şekilde vadiye inen Memlük İslâm ordusu muhtemelen sağ kanadını Gilboa Dağı'nın kuzeybatı ucuna, eskiden Zer'în köyünün bulunduğu mevkie yaslamış vaziyette mevzi aldı.[863] el-Memâlîkü'l-Bahriyye'nin kumandanı olan Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî, birliğiyle birlikte Moğol ordusunun tam karşısında ve herhalde düşman askerlerinin tümünün görebileceği bir yerde mevzilenmişti.[864] Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz da mutlaka *kalb*de, yani ordunun merkezinde bulunuyordu.

---

beraber tutsak bulunan bazı Mu'izziyye ve Azîziyye ümerâsının hapisten çıkarılması emrini verecek ve Sultan Kutuz'un Aynicâlût'tan dönüşü sırasında bu emîrler Gazze'de Sultan'a iltihak edeceklerdir. Bkz. İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 68.

[860] *Tablhâne*, Ortaçağ İslâm devletlerindeki askerî bandoya (mehter) ve bu bandonun mukim olduğu mevkie verilen addır. Bu kelimeye Arapça çoğul eki getirilerek kullanılan *tablhânât* tabiri de Memlüklerde aynı grup ve mevki için kullanılırdı. *Tablhâne*'de tabl (davul), ebvâk (trompet), zumûr (flütler) gibi enstrümanlar bulunuyordu. Memlük sarayında her yatsı namazını müteakip *tablhâne* grubu adı geçen enstrümanları çalarlar, muharebelerde de Memlük askerini teşcî edip düşmanı korkutmak maksadıyla aynı vazifeyi icra ederlerdi. Bkz. Ayalon, **age.**, s. 78; Kürşat Solak, "İbn Tagriberdi'nin en-Nucûm ez-Zâhire Adlı Eserinde Geçen Dulkadiroğulları Beyliği ile İlgili Kayıtlar II", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVII/2, (Aralık 2012), s. 553, 24 no'lu dipnot; Zeynep Tarım Ertuğ, "Tablhâne", **DİA**, XXXIX, 333; ayrıca bkz. Özaydın, "Nevbet", **DİA**, XXXIII, 39.

[861] Abbâdî, **age.**, s. 267-268; Buharalı, agm., s. 210.

[862] Memlük birliklerinin aşağı indiği bu yükselti bazı görüşlere göre Gilboa Dağı'dır. Ancak Amitai-Preiss (agm., s. 134-136) Gilboa Dağı'nın dik yamaçlarından süvari birliklerinin inmesinin imkansız olduğunu söylemekte, hatta Sârımüddîn'in rivayetindeki güneşin doğuşu ve Memlük birliklerinin kıyafetlerini parlatması ifadelerini tahlil etmek ve 3 Eylül tarihinde doğacak güneşin dağa vuruş açısını tespit etmek suretiyle bu yükseltinin Gilboa Dağı değil, bir başka tepe olabileceğini belirtmektedir. Ancak her halükarda burada bir yükseltinin bulunduğu ve Memlüklerin de bu yükseltiden aşağı indiği kesindir. Nitekim bunu Baybars'ın güneşin doğuşundan birkaç saat evvel mevzi aldığı yerin bir tepe olduğunu belirten İbn Abdüzzâhir (**age.**, s. 64) ile Zehebî'nin (**Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61) ve Aynicâlût Savaşı'nın başlarında Moğolların toplu halde dağa yöneldiğini söyleyen Makrîzî'nin (**es-Sülûk**, I, 516) kayıtlarından anlıyoruz. Ayrıca savaş mevkiini müştemil olan bölgede birçok tepenin bulunduğunu söylemiştik.

[863] Preiss, agm., s. 137.

[864] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64.

Memlüklerin vadiye inerek Moğol ordusuna yaklaşmasına Ketboğa Noyan'ın cevabı hücum emri vermek oldu. Böylece Sultan Kutuz'un muharebe için Cuma namazı vaktini bekleme yönündeki planı mecburen değişti ve güneşin doğuşundan kısa süre sonra muharebe fiilen başladı.[865] Ketboğa'nın hücum emri verdiği birliklerin içinde el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın gönderdiği Hıms birliği de bulunuyordu. Ancak Sultan Kutuz muharebeden evvel onunla Moğolları muharebede yalnız bırakması hususunda anlaşmıştı. Aralarında bu savaş hakkında bize kıymetli malumat veren Sârımüddîn Özbek el-Eşrefî'nin de bulunduğu Hıms birliğinin Memlüklerle çarpışmak üzere ileri sevkedilmesi üzerine, muhtemelen adı geçen kuvvet Memlük İslâm ordusuna bir miktar yaklaştı, akabinde istikamet değiştirerek ve çarpışmaya girmeksizin muharebe meydanını terketti.[866] Ketboğa'nın bu hadiseye verdiği tepkinin ne olduğunu bilmiyoruz. Bununla birlikte Ketboğa'nın emri altında olup onun harp meydanına sürdüğü gruplar arasında daha birçok kuvvet; Moğol, Gürcü ve Ermeni birlikleri, Banyas ve Subeybe hâkimi el-Melikü's-Sa'îd Hasan'ın kuvvetleri ve belki bir miktar Antakya Prinkepsliği askeri mevcuttu. Moğol ordusunun vurucu gücünü teşkil eden Moğol okçu süvarileri ise tahminimizce Memlük İslâm ordusuna karşı yürüyüşe geçen Moğol ordusunun ön saflarında bulunuyorlardı.

Ketboğa'nın ileri sevkettiği Moğol süvari kuvvetleri, diğer tüm arazi savaşlarında yaptıkları gibi düşmanlarının üzerine süratle at sürmek ve bu sırada atlarının üzerinde doğrularak Memlük saflarını ok yağmuruna tutmak suretiyle muharebeyi başlatmışlardı.[867] İhtimal Memlük okçu süvarileri atlarını beyhude yormamak maksadıyla mevzilerini terketmeksizin bu atışlara daha seri ve isabetli atışlarla mukabele ediyorlardı.[868] Ancak okçu süvari hücumu şeklinde gerçekleşen bu Moğol taarruzundan ve Memlük okçularının mukabelesinden sonra Ketboğa'nın emriyle Moğol kuvvetleri Memlük İslâm ordusunun özellikle *kalb*ine ve sol cenahına

[865] Preiss, **age.**, s. 41.
[866] Sârımüddîn (Abbâdî, **age.**, s. 267; Buharalı, agm., s. 210) Sultan Kutuz'a ve Memlük kumandanlarına muharebeden evvel bir haberci göndererek onları Moğollar hakkında uyardığını anlattığı rivayetinde kendilerinin Memlük ordusunun önünden kaçacaklarını Memlük ümerâsına haber vermişti. Sârımüddîn'in bunu naklettikten sonra kullandığı ifade *"Vallâhi de böyle oldu (Biz Memlüklerin önünden aynen haber verdiğim gibi çekildik)."* şeklindedir.
[867] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58.
[868] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 324.

daha şiddetli hücumlar gerçekleştirdiler ve dolayısıyla savaşın neticesini tayin edecek olan yakın döğüş başladı. Bu ilk çarpışmada Memlük ve Moğol tarafından birçok kimse hayatını kaybediyordu.[869] Bu sırada özellikle Bahriyye ve Mu'izziyye Memlükleri Moğol süvarileriyle doğrudan temasa girerek, aldıkları sıkı askerî eğitimin gereğini büyük bir ciddiyetle yerine getirmeye başladılar. Ancak Moğol sağ kanadının Memlük İslâm ordusunun sol cenahına isabet eden hücumu çok şiddetli olmalı ki, Memlük sol cenahında bozgun başgösterdi. Ordunun Baybars el-Bundukdârî kumandasındaki öncü kısmı ile Sultan'ın yer aldığı merkez, kendilerine isabet eden Moğol hücum dalgalarına karşı gayretle direnmesine rağmen,[870] Memlük sol kanat kuvvetleri yavaş yavaş çözülmeye ve dağılmaya başladı.[871] Meydan muharebelerinde bir ordunun kanatlarından birinin bozulması, ordunun diğer kanadını, hatta aynı ordunun merkezini güç durumda bırakabilir, hiç değilse ordunun diğer birliklerinin savaş yükünü artırmak suretiyle muzafferiyeti zorlaştırabilirdi. Bozgun umûmî hale gelmeden evvel duruma müdahale etmek, sol cenahı mutlaka başka kuvvetlerle takviye etmek gerekiyordu.

Bu tehlikeli vaziyeti endişeyle izleyen ve o ana kadar merkezdeki mevziini terketmemiş olan Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz daha fazla yerinde duramadı; bizzat kumanda ettiği birliğin başında olarak ve Memlük İslâm ordusunun külliyetli kısmı ile birlikte bozgun mahalline, Moğolların Memlük İslâm ordusunun sol cenahını dağıtan grubunun üzerine şiddetli bir süvari hücumu icra eyledi. Derhal sol cenahı başka kuvvetlerle takviye eden Sultan Kutuz, kendisiyle birlikte taarruza iştirak eden diğer emîrlerin de yardımıyla Moğol saflarını birbirine kattı, bu mukabil

[869] İbn İyâs, **age.**, I/I, 306. Tarihçimiz göğüs göğüse çarpışmanın bu ilk safhası için *"Saçları ağartacak bir savaş başlamıştı."* ifadelerini kullanmaktadır.
[870] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64.
[871] Nüveyrî (**age.**, XXIX, 303) ve Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 516) Memlük İslâm ordusunun bozgun alâmetleri gösteren kısmını *"Sultan'ın ordusunun bir kanadı"* şeklinde tarif ediyorlar. Ancak Yûnînî (**age.**, I, 361), Zehebî (**Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61), Safedî (**el-Vâfî**, XXIV, 190), İbn Kesîr (**age.**, XIII, 399) ve İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 73) bunun ordunun sol kanadı olduğunu açıkça belirtmişlerdir. Bu hususla ilgili olarak ayrıca bkz. Ğāmidî, **age.**, s. 122; Preiss, agm., s. 138; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23; Yiğit, **age.**, s. 37. İbn Kesîr bu hadiseyi anlattığı yerde, Memlük İslâm ordusunun sol kanadını bozan kişinin Ketboğa'nın bizzat idare ettiği birlik olduğunu söylemektedir.

hücumla bozgunu önlemeye ve muharebedeki üstünlüğü ele geçirmeye muvaffak oldu.[872]

Muharebenin en canlı sahnelerinden biri de Sultan Kutuz'un atının öldürüldüğü anda gerçekleşmişti. Hülâgû tarafından Kāhire'ye gönderilen ve Kutuz'un *tavsît* cezasıyla cezalandırdığı Moğol elçilik heyetinde bir erkek çocuğunun da bulunduğunu, Kutuz'un bu çocuğa merhamet edip onu memlükleri arasına dahil ettiğini anlatmıştık. Sultan onu Moğollara karşı çıktığı sefere de beraberinde getirmiş ve onu kendi silahdarları arasına katmıştı.[873] Ancak bu çocuk, savaş sırasında Sultan Kutuz'u öldürmeye teşebbüs etmiş ve muhtemelen bu teşebbüsü söz konusu Memlük taarruzu sırasında gerçekleştirmişti.[874] Sultan Kutuz'un hemen arkasında ve at üzerinde bulunan bu çocuk, muharebenin en şiddetli anlarından birinde eline ok ve yay alarak Sultan'a nişan almış, o esnada gerek zor durumdaki Memlük saflarına yardım göndermeye, gerekse Moğol hücumlarını püskürtmeye çabalayan Sultan'a doğru ok atmış ve Sultan Kutuz'un atı isabet alarak Sultan'ı yere fırlatmıştı.[875] Sultan'ın çevresinde bulunan ve Sultan atından yere yuvarlandığı sırada durumu farkeden Memlük askerleri derhal yetişerek bu çocuğu yakaladılar ve olduğu yerde öldürdüler.[876]

---

[872] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64; Yûnînî, **age.**, I, 361; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73; Preiss, **age.**, s. 41; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 268; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23.

[873] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50.

[874] Nitekim bu hadiseyi anlatan kaynaklarımızdan bazıları, hadisenin savaşın kızıştığı anlarda gerçekleştiğini bildiriyorlar. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 52; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516.

[875] Yûnînî (**age.**, I, 380), Nüveyrî (**age.**, XXIX, 309), Safedî (**el-Vâfî**, XXIV, 190) ve İbn Kesîr (**age.**, XIII, 396) bu oku atan kişinin mezkûr Moğol çocuğu olduğunu belirtmemekte, sadece Sultan'ın atının öldürüldüğünü söylemektedirler.

[876] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50. Diğer bir versiyona göre bu Moğol çocuğu Sultan'a okuyla nişan aldığı sırada Sultan'ın çevresindeki bir Memlük tarafından farkedilmiş ve daha atış yapmaya fırsat bulamadan onun tarafından katledilmiştir. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 52; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Aynî, **age.**, V, 244. Ancak bu çocuğun Memlüklerden bir topluluk tarafından ortadan kaldırıldığına işaret eden İbnü'd-Devâdârî'nin (**age.**, VIII, 50) kaydı bizce daha muteberdir. Zira Aynicâlût Savaşı'na bizzat iştirak etmiş olan Böri Bilecik adlı bir gâzi bu hadiseyi İbnü'd-Devâdârî'nin dedesi olan İzzeddîn Aybek Mîkâîl'e anlatmış, o da kendi oğlu ve İbnü'd-Devâdârî'nin babası olan Cemâleddîn Abdullâh b. Aybek'e bunu aktarmış ve nihayet tarihçimiz hadiseyi babasından dinlemiştir. Moğol çocuğunun okunu fırlatıp fırlatmadığı hususuna gelirsek; bu çocuğun Sultan'a okuyla nişan aldığını söyleyen Baybars el-Mansûrî ve Makrîzî'nin rivayetlerini, Sultan'ın atının kesinlikle öldürüldüğünü söyleyen Safedî ve İbn Kesîr'in nakilleriyle birleştirir ve Sultan'ın atının bu çocuğun atışıyla isabet aldığını açıkça belirten İbnü'd-Devâdârî'nin ifadelerini de bunlara ilave edersek çocuğun hakikaten okunu atmaya fırsat bulduğu ve Sultan'ı yaya bıraktığı tahakkuk

Sultan Seyfeddîn Kutuz, muharebenin en kızgın anlarından birinde bineksiz kalmıştı. Etrafındaki bazı Memlük askerleri, Sultan'ın öldürmeyip hizmetine aldığı ve kendisine ikramda bulunduğu Moğol çocuğunun ihaneti sebebiyle o çocuğu cezalandırmakla meşgul olmuşlardı. Muharebe tüm hızıyla sürmekteydi. Bu sırada Sultan yaya vaziyette beklemekte, o karmaşık ortamda *uşâkiyye*den[877] hiç kimseyi görememekteydi.[878] Bir müddet sonra Memlük emîrlerinden Fahreddîn Mama, Sultan Kutuz'un beklediği mahalle intikal ederek kendi atını Sultan'a takdim ettiyse de Sultan bunu kabul etmedi. Emîr Fahreddîn'in bütün ısrarlarına ve hatta yemin verdirmesine rağmen Sultan onun atına binmeyi reddediyordu. Bunun üzerine Fahreddîn Mama, Sultan'a; *"Yâ Hond,*[879] *bekleme ve geri durma vakti değildir!"* diye çıkışınca Sultan Kutuz, *"(Eğer atını bana verip yaya kalırsan) öldürülürsün ey Fahreddîn! Böyle bir anda müslümanları senin faydandan mahrum etmem!"* şeklinde mukabele etti.[880] Fahreddîn ise şunları söyledi: *"Eğer ben öldürülürsem, ben müslümanlardan sadece bir kişiyim, ayrıca alacağım mükafat da büyük olur. Sizin böyle bir anda öldürülmenizin ise telafisi yoktur, işte o zaman bütün müslümanlar katledilir!"*[881] Bu muhavere sonrasında Sultan Kutuz, Fahreddîn Mama'nın takdim ettiği ata binmeye razı oldu. Az sonra *uşâkiyye* de Sultan'ın yedek atlarıyla birlikte o mevkie ulaştı ve Fahreddîn, Sultan'ın yedek atlarından birine bindi.[882]

Muharebe bir müddet daha şiddetini aynı şekilde sürdürdü. Sultan'ın ve maiyetinin zikrettiğimiz hadiseden sonra geri dönerek düşmanla yeniden çarpışmaya

---

eder. Çocuk muhtemelen Sultan'ı kimin attığı belli olmayacak bir okla öldürebileceği düşüncesiyle savaşın bu karmaşık anını beklemişti.

[877] Türkçe "uşak" kelimesine Arapça müennes nisbe eki getirilerek kurulmuş "*uşâkiyye*" tabiri, Memlüklerde sultanın seyislerinden, at uşaklarından müteşekkil birliğe isim olmuştur. *Uşâkiyye* birliği mensupları atların terbiye ve bakımından mesul idiler. Bkz. Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", **Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, VII/24, (Güz 2007), s. 71.

[878] Yûnînî, **age.**, I, 380; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 309; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 396.

[879] Efendi, ağa, bey, emîr, han manalarına gelen ve hürmet ifade eden bu kelime Memlüklerde sultanlara hitap sırasında kullanılırdı. Bkz. Mirzâ Alî Ekber Dihhudâ, **Lugatnâme**, (ed. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Müessese-i Lugatnâme-i Dihhudâ, Tahran 1999, VII, 10151. Aynı hitabın Eyyûbî hükümdarları için de kullanıldığına dair bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213.

[880] Yûnînî, **age.**, I, 380-381; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 309; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 396. Ancak Yûnînî, Safedî ve İbn Kesîr Sultan'a atını vermek isteyen emîrin adını zikretmemektedirler.

[881] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50.

[882] İbnü'd-Devâdârî, **ae.**, VIII, a. yer; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Aynî, **age.**, V, 245.

girmeleri ve Memlük birliklerinin şiddetli taarruzları neticesinde Ketboğa kumandasındaki Moğol kuvvetleri ve destek birlikleri gerilemeye başlamışlardı. Moğol ordusunun saflarını tekrar tanzim eden Ketboğa,[883] askerlerine ikinci ve genel bir hücum emri verdi.[884] Muharebenin en kanlı ve çetin safhası bundan sonra başlıyordu. Moğol süvarileri Memlük İslâm ordusu üzerine muharebenin başında gerçekleştirdiklerinden çok daha sarsıcı bir hücum gerçekleştirdiler. Memlük birlikleri evvelkinden daha zorlu bir mücadele vermek durumunda kalmıştı.[885]

İkinci Moğol taarruzu Memlük İslâm ordusunu hakikaten güç durumda bıraktı. Bu merhaleden sonra alınacak bir mağlubiyetin müslümanların felaketi ile neticeleneği fikriyle bütün Memlük askerleri ve İslâm ordusundaki diğer kuvvetler var güçleriyle savaşıyorlar, ancak Moğolların hücum dalgalarına karşı güçlükle mukavemet edebiliyorlardı. Her daim müslümanların akıbetini samimiyetle düşünen, muhtemel bir hezimetin doğuracağı sonuçları en birinci olarak hisseden el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, o an için İslâm'ın hizmetkarları ve müslümanların yardımcıları mevkiinde bulunan Memlük askerlerinin bir kez daha içine düştüğü vahim durumdan endişe ile, bütün bir Memlük İslâm ordusunu gayrete getirecek ve

[883] İslâm kaynaklarının birçoğu Ketboğa'nın savaşın hangi evresinde öldürüldüğünden bahsetmemekle birlikte, biz meydana gelecek ikinci çarpışmada Moğol tarafını yine Ketboğa'nın idare etmiş olduğu ve onun bu çarpışmada öldürüldüğü kanaatindeyiz. Zira Ketboğa gibi Moğollar nezdinde büyük ve mühim bir isim ilk çarpışmada katledilmiş olsaydı Moğollar muhtemelen tamamen dağılacaklar, Memlüklerle ikinci bir çarpışmaya girecek kuvveti kendilerinde bulamayacaklardı. Preiss de hadiseleri aktaran kaynaklar üzerinde tahlillerde bulunarak, Ketboğa'nın birazdan anlatacağımız ikinci Memlük hücumu sırasında öldürüldüğü şeklinde fikir beyan etmiştir. Preiss, agm., s. 143.

[884] Makrîzî'nin (**es-Sülûk**, I, 517) eserinde yer alan bir kayıt, Moğolların toparlanarak ikinci kez Memlüklere saldırmaları hadisesinin Beysân yakınlarında gerçekleştiğini bildiriyor. Buna göre ilk Moğol hücumunun Sultan ve askerleri tarafından püskürtülmesi akabinde Moğol ordusu Beysân'a doğru çekilmiş, Moğol kıtaları burada saflarını tekrar tanzim ederek kendilerinin peşinden gelmekte olan Memlük süvarilerinin üzerine ikinci bir hücum gerçekleştirmişlerdir. Ancak Amitai-Preiss (agm., s. 142, 146, 149-150) Makrîzî'nin yaptığı bir hataya dikkat çekmektedir. Tarihçimiz Makrîzî muhtemelen İbnü'l-Furât'ın birinci ve ikinci Moğol hücumlarına dair nakillerini ihtisar ederek eserine almak istemiş, fakat bu esnada sehven biri Aynicâlût'ta ve biri de Beysân'da olmak üzere peşpeşe iki ayrı muharebe gerçekleşmiş gibi göstermiştir. Oysa İbn Dokmak'ın (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263-264) ve söz konusu iki Moğol hücumuna dair rivayeti onun eserinden almış olan İbnü'l-Furât'ın (Preiss, agm., s. 149-150) nakilleri; Beysân yakınlarında, yani Aynicâlût'ta gerçekleşen ilk Moğol hücumunun püskürtülmesi sonucu Moğolların toparlanarak aynı mevkide ikinci kez hücuma kalktıkları doğrultusundadır. Yani aslında Moğollar ilk kez bozulmaları akabinde Beysân'a çekilmemişler, sadece İslâm ordusunun önünden bir miktar gerileyerek saflarını tanzim etmişler, bundan sonra da ikinci kez hücum etmişlerdir. Haliyle Beysân'da ikinci bir muharebe gerçekleşmemiş; bilakis Aynicâlût Savaşı, adını aldığı Aynicâlût vadisinde, fakat iki safha şeklinde vukua gelmiştir.

[885] Aynicâlût Savaşı'nın bu ikinci safhasından bahseden kaynaklarımız, ikinci çarpışmanın birincisinden çok daha şiddetli geçtiğini bildirmektedirler. Bkz. İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263-264; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; İbn İyâs, **age.**, I/I, 306; ayrıca İbnü'l-Furât'tan naklen bkz. Preiss, agm., s. 149-150.

savaşın sonucuna doğrudan tesir edecek beklenmedik bir hamle yaptı; ölümden korkmadığını ve şehâdeti arzuladığını gösterircesine başındaki miğferi çıkarıp yere çaldı, bütün bir İslâm ordusunun işiteceği yüksek bir sesle üç kez *"Eyvâh İslâm'a!"*[886] şeklinde haykırdı ve emrindeki bütün kumandanlarla birlikte bizzat Moğol saflarına saldırdı. Bir yandan da *"Yâ Allâh! Kulun Kutuz'a Tatarlara karşı yardım eyle!"* duasını ediyordu.[887] Muharebenin en şiddetli ve canlı anını teşkil eden bu sahneden müteessir olan Memlük İslâm ordusu büyük bir gayretle karşı taarruza geçti. Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay, Emîr Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî, ayrıca herhalde sabık Hama hâkimi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed ile biraderi el-Melikü'l-Efdal Alî, bütün birlikleri ve sancaklarıyla birlikte Moğolların üzerine atıldılar.[888] Bu esnada Sultan Seyfeddîn Kutuz bir yandan hücum üstüne hücum başlatıyor, Moğol saflarının içine girerek çarpışıyor; diğer yandan silah arkadaşlarını teşcî ediyor, askerlerine ölümü, daha doğrusu şehâdeti güzel göstererek onları sebata çağırıyordu.[889]

Son olarak gerçekleşen Memlük karşı taarruzu Moğol hücumunu püskürtmekle kalmadı, Moğol kıtalarının paramparça vaziyette dağılmasını ve

---

[886] "**وا إسلاماه!**". Safedî'de (**el-Vâfî**, XXIV, 190) "**وا دين محمّد!** *(Eyvâh dîn-i Muhammed'e!)*" şeklindedir.

[887] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 264; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268-269; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Aynî, **age.**, V, 243; ayrıca İbnü'l-Furât'tan naklen bkz. Preiss, agm., s. 150. Sayfa numaralarını verdiğimiz yerlerde Nüveyrî ve Safedî, Sultan Kutuz'un başından miğferini çıkarıp yere fırlatması ve yüksek sesle askerlerini gazâya teşvik etmesi hadisesinin birinci çarpışma sırasında, Memlük İslâm ordusunun bir kanadı bozulduğu esnada gerçekleştiği yönünde bilgi vermektedirler. Makrîzî miğfer hadisesini birinci çarpışmayı, Sultan'ın haykırmasını ise ikinci çarpışmayı anlattığı sırada nakletmektedir. Ancak hem miğfer hadisesinin, hem de Sultan'ın yüksek sesle Memlük İslâm ordusunu gayrete getirmesi olayının ikinci ve daha büyük çarpışma sırasında vukua geldiğini bildiren İbn Dokmak ve İbnü'l-Furât'ın kayıtları daha muteber görünüyor. Zira İbn Dokmak (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 264) bu hadiseleri bizzat Aynicâlût'ta Sultan Kutuz'un arkasında bulunan gâzilerden birinden dinlemiş olan İbn Abdüzzâhir'den nakletmektedir. Sultan'ın söz konusu iki hareketini birinci çarpışma sırasında gösteren Nüveyrî'nin (**age.**, XXIX, 303) kaydında da *"Bu vakıada (Aynicâlût Savaşı'nda) hazır bulunmuş bir kimse dedi ki"* ibaresi yer almakta olmasına rağmen; İbn Dokmak'ın İbn Abdüzzâhir gibi Aynicâlût Savaşı'na zaman bakımından daha yakın bir dönemde yaşamış ve dolayısıyla başta Baybars olmak üzere bu savaşta yer almış birçok kimseyle bizzat görüşme fırsatı bulmuş, üstelik daha muteber olan bir tarihçiyi referans göstermesi ve bu kaydın başında İbn Abdüzzâhir'in açıkça *"Tatarlar ikinci kez dönüp saldırdıklarında..."* ifadesini kullanması şüpheleri gidermekte, Sultan'ın bu iki hareketinin Moğollarla girilen ikinci çarpışmada gerçekleştiği kesinlikle anlaşılmaktadır. İbnü'l-Furât'ın (a. mlf., agm., s. 150) nakilleri de İbn Dokmak'ın eserindekilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

[888] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389. *Vassâf Târîhi*'nin tercümesinde (**age.** (Osmanlıca trc.), vr. 44a) de savaşın kızıştığı anda Şâm beylerinin Moğollara hücum ettiği belirtilmiştir.

[889] İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73. Aynicâlût Savaşı hakkında malumat veren hemen bütün İslâm kaynakları Sultan Kutuz'un Moğollar üzerine bizzat hamle ettiğinde müttefiktirler.

bozgununu netice verdi. Moğol askerleri Memlük süvarileri tarafından süratle kılıçtan geçirilmeye başladı. Taarruzları sırasında bazı Memlük süvarileri de gürzleriyle Moğol askerlerine dehşet saçmaktaydılar.[890] Bu sırada öldürülenler arasında birçok yüksek rütbeli Moğol kumandanı bulunuyordu.[891] Moğol ordusuna kumanda eden Ketboğa Noyan bozgunu engellemeye muvaffak olamadı, ancak birliklerinin dağılması sırasında bazı askerlerinin kaçıp kurtulması yönündeki ısrarlarına rağmen yerinden de ayrılmadı.[892] Muhtemelen bu ikinci ve son Moğol bozgunu sırasında şecaatiyle meşhur Emîr Cemâleddîn Akkuş eş-Şemsî[893] Ketboğa ile karşılaştı ve tanımadığı halde üzerine hamle ederek onu katletti.[894] Böylece Moğol bozgunu ve müslümanların muzafferiyeti kesinleşmiş oldu.

Memlük İslâm ordusu firara başlayan Moğolları ve destekçilerini kovalamaya, öldürmeye ve esir almaya başlamıştı.[895] Muharebe meydanından firar eden bazı Moğol askerleri bölgedeki bir sazlığa girmişler, takipçi Memlük askerlerinden gizlenmeye çalışıyorlardı. Ancak bunların farkedilmeleriyle birlikte Sultan Kutuz sazlığın ateşe verilmesini emretti ve bu Moğollar feci şekilde can verdiler.[896] Yine bir kısım Moğollar Memlük süvarilerinden kurtulmak maksadıyla savaş alanının yakınlarındaki sarp bir tepeye[897] iltica etmişlerdi. Muharebenin şiddetli anlarında Sultan Kutuz'un en büyük destekçileri bulunan ve çarpışmalar sırasında en mühim rollerden birini oynamış olan Bahrî Memlüklerin kumandanı Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî, emrindeki Bahriyye kuvvetiyle derhal o bölgeye

---

[890] Vassâf, **age.** (Osmanlıca trc.), vr. 44a.
[891] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503.
[892] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 240; Mîrhând, **age.**, V, 1128.
[893] Aynicâlût Savaşı'nı -bazı bilgi hatalarına rağmen- bütün teferruatıyla anlatan Râğıb es-Sercânî (**age.**, s. 328) Emîr Cemâleddîn'in evvelce el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un memlüklerinden olduğunu ve fakat onun hizmetinden ayrılarak Sultan Kutuz'un kuvvetlerine iltihak ettiğini söylemektedir.
[894] Yûnînî, **age.**, I, 361; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61-62, 355; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 189; **ae.**, XXIV, 240; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389, 399; Aynî, **age.**, V, 282; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73-74. Tarihçilerimizden İbn Kesîr (**age.**, XIII, 399) ve İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 74) Ketboğa gibi büyük bir Moğol kumandanını öldürdüğü ve müslümanları ondan kurtardığı için Cemâleddîn Akkuş eş-Şemsî'ye rahmet okumuşlardır.
[895] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516.
[896] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58.
[897] Amitai-Preiss (agm., s. 141) bu yükseltinin Aynicâlût'un birkaç kilometre kuzeyindeki Giv'at HaMoreh, Gilboa Dağı'nın bir bölümü yahut savaş alanına daha yakın olup kuzeydoğu istikametinde kalan Giv'at Kūmî olabileceğini söylemektedir.

intikal ederek Moğolların tırmanarak mevzi aldığı tepenin eteklerine ulaştı. Ancak Memlük atları tepeyi tırmanma hususunda yetersiz kalmıştı. Bunun üzerine Rükneddîn Baybars ve *hoşdâş*ları bütün yorgunluklarına rağmen[898] atlarından inerek yaya vaziyette bu tepeye tırmandılar ve buradaki Moğollarla çarpışmaya girdiler. Akşama kadar devam eden bu mücadele sonunda Bahriyye birliği tepedeki Moğolları ortadan kaldırmaya muvaffak oldu.[899] Bu arada Baydara'nın da aralarında bulunduğu ve muharebe meydanından firar eden Moğolların bir kısmı şark istikametinde Dımaşk'a, bir kısmı ise kuzey yönünde Haleb ve Antakya bölgelerine ulaşmaya çabalamaktaydılar. Moğol ordusu mevcudundan ancak Memlüklerin elinden kaçabilenler kurtulmuştu.[900] Moğolların muavenet kuvvetini teşkil eden Ermeni ve Gürcü kıtaları da mahvedilmişti, bunlardan sağ kalan az miktarda asker Ermeni Krallığı topraklarına doğru kaçıyorlardı.[901] Bu esnada civardaki yerleşim mahallerinde sakin bulunan ve Moğol bozgununu haber alan bazı sivil müslüman gruplar da muharebe meydanından kaçmakta olan Moğolları takip ederek bunlardan bulabildiklerini öldürmeye ve bunların eşyalarını ganimet olarak ele geçirmeye başlamışlardı.[902]

Memlük birliklerinin düşmanı yakın çevrede takibi sırasında Sultan Seyfeddîn Kutuz muharebe işinden fârig olmuş vaziyette atının üzerinde beklemekteydi. Savaşın tam manasıyla sona erdiğini fark ettiği anda atından indi, yanakları kirlenecek derecede yüzünü toprağa sürmek suretiyle secde etti ve toprağı öptü, Moğollar gibi kuvvetli ve merhametsiz bir düşmana karşı kendisine ve İslâm

---

[898] Baybars ve birliğinin bu merhaleye kadar sürekli Memlük İslâm ordusunun mukaddeme birliği vazifesini icra ettiklerini söylemiştik. Bunlar savaşın vuku bulduğu zamana kadar daima büyük bir hızla hareket etmek durumunda kalmışlar, yeterince istirahat edememişlerdi. Ayrıca muharebeden bir evvelki geceyi de at üzerinde ve pür dikkat düşmanı gözetlemekle geçirmiş olduklarından yorgunluğun son raddesine varmış olmalıdırlar.

[899] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64-65; J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 327-328; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 268. Diğer bazı kaynaklarımız ise Baybars ve *hoşdâş*larından bahsetmeksizin müslümanlardan bir grup ile civardaki tepelere iltica eden Moğollar arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldiğini ve bu Moğollar imha edilinceye kadar mücadelenin sürdüğünü bildirmektedirler. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Yûnînî, **age.**, I, 361; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 256; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.

[900] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Yûnînî, **age.**, I, 361; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 256; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.

[901] Kiragos, **age.**, s. 212.

[902] Yûnînî, **age.**, I, 361; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720.

askerlerine zafer nasip ettiği için Allâh'a hamdetti ve hemen orada iki rekat şükür namazı kıldı. Akabinde tekrar atına binen Sultan Kutuz, aldıkları ganimetlerle birlikte kendisinin bulunduğu mahalle dönmekte olan emîrleri ve askerlerini karşıladı.[903] Belki bu sıralarda, muharebede Sultan'ın yaya kaldığı anlara şahit olan ve onun başlangıçta Fahreddîn Mama'nın atına binmekten imtina ettiğini gören emîrlerden birisi Sultan'ın yanına gelerek; *"Yâ Hond, niçin o emîrin atına binmekten çekindin? Allâh muhafaza etsin; eğer bir Moğol seni o halde (bineksiz halde) görseydi öldürecekti. Senin ölümünle de İslâm elden gidecekti."* demiş, Sultan Kutuz ise ona şu cevabı vermişti:

"Eğer ben katledilseydim, gidişim Yüce Allâh'ın izniyle cennete doğru olurdu. İslâm'a gelince; onun sahibi Allâh'tır, Allâh onu zâyi etmez. Allâh kendisine rahmet etsin; Sultan el-Melikü's-Sâlih (Necmeddîn Eyyûb) vefat etmiş, oğlu el-Melikü'l-Mu'azzam (Tûranşâh) ile mukaddemü'l-asâkir olan Fahreddîn İbn Şeyh[904] *öldürülmüştü. Ancak o ümitsiz vaziyetten sonra müslümanların başında hiçbir hükümdar bulunmadığı halde bizzat Cenâb-ı Hak İslâm'a yardım etti."*[905]

Muharebe ve takip esnasında Moğollardan birçok esir alınmıştı.[906] Bunlar arasında Ketboğa Noyan'ın oğlu Kutlu Kaymış ve kardeşi Kıpçak başta olmak üzere bir kısım Moğol ileri gelenleri, yine Ketboğa'nın karılarından biri ve ayrıca çok

[903] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 264; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; ayrıca İbnü'l-Furât'tan naklen bkz. Preiss, agm., s. 150.

[904] Bu zat 647/1250 senesinde VII. Haçlı Seferi ordularına karşı savaşırken şehid düşen ihtiyar Eyyûbî veziri ve başkumandanıydı. Bkz. Runciman, **age.**, III, 227.

[905] Yûnînî, **age.**, I, 381; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 309; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 396.

[906] İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61. Nüveyrî (**age.**, XXIX, 303) ve Hândmîr (**age.**, III, 260) 694-696/1294-1296 seneleri arasında el-Melikü'l-Âdil unvanıyla Memlük tahtında bulunacak olan Zeyneddîn Ketboğa el-Mansûrî'nin de Aynicâlût Savaşı'nda Moğollardan alınan esirlerin arasında bulunduğunu söylemekte iseler de, herhalde doğrusu onun 5 Muharrem 659/10 Aralık 1260'ta cereyan edecek Birinci Hıms Savaşı'nda müslümanlara esir düşmüş olduğudur. Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, LII, 34; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 240; Ömerî, **age.**, XXVII, 316; İbn Tağrîberdî, **age.**, VIII, 47; ayrıca bkz. Preiss, **age.**, s. 51; Yiğit, **age.**, s. 67. Memlük İslâm ordusuna esir düşen diğer Moğollara gelecek olursak; Rükneddîn Baybars'ın saltanatının ilk senesinde, Aynicâlût'ta esir düşen Moğollardan ve bunların ganimet olarak ele geçirilmiş olan atlarından bir kısmını bir araya getirerek Alman İmparatoru II. Friedrich'in gayrimeşru oğlu ve aynı zamanda Sicilya Kralı olan Manfred'e hediye olarak gönderdiğine dair bilgiden (bkz. Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 70; Aynî, **age.**, V, 290, 1 no'lu dipnot) hareketle Aynicâlût Savaşı'nda esir düşen Moğolların en azından bir kısmının öldürülmediği sonucuna varıyoruz.

sayıda Moğol kadını bulunuyordu.[907] Moğol tarafından çok sayıda ganimet de ele geçirilmiş olup, bunlar arasında sayısız at, silah, börk ve daha başka eşya bulunmaktaydı.[908]

Çarpışmalar nihayete erdikten ve Moğol ordusu tamamen dağıtıldıktan sonra, muharebeye kendi rızası ile Moğol tarafında iştirak etmiş olan Banyas ve Subeybe hâkimi el-Melikü's-Sa'îd Hasan b. el-Melikü'l-Azîz Osmân, Sultan Kutuz'un huzuruna getirildi. Hatırlanırsa Moğollar onu el-Bîre'de mahpus vaziyette bulmuşlar, hapisten çıkararak hizmetlerine almışlar, evvelce onun hâkimiyetinde bulunan Banyas ve Subeybe'yi de ona iade etmişlerdi. el-Melikü's-Sa'îd de kendisini İlhan'a borçlu hissederek o zamandan itibaren kendi isteğiyle Moğol taraftarlığı yapmış, muharebede askerleriyle Ketboğa'ya destek sağlamış, ancak Moğol bozgunu sırasında Memlük askerlerine esir düşmüştü.[909] el-Melikü's-Sa'îd, Sultan Kutuz'un nezdine getirildiğinde elini öpmek maksadıyla Sultan'a yaklaştı. Ancak Sultan'ın buna fırsat vermeyerek yüzüne savurduğu tekme ile geriledi, aldığı sert darbe ağzını kanatmıştı.[910] Sultan Seyfeddîn Kutuz evvelce de el-Melikü's-Sa'îd'in Moğol

---

[907] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 59; Yûnînî, **age.**, I, 366; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 256; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 240; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 399; Mîrhând, **age.**, V, 1128. Bu kaynakların tamamı Ketboğa'nın oğlunun esirler arasında bulunduğunu belirtiyorlar. Fakat Ketboğa'nın oğlunun ve yine esir düşmüş olan kardeşinin isimlerini veren tek kaynak İbnü'l-Amîd'dir. İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 247) Aynicâlût Savaşı'nda Ketboğa ile birlikte oğullarından birkaçının da öldürüldüğünü söylemektedir. Bununla birlikte Aynicâlût Savaşı'nı yanlışlıkla 659/1260-1261 senesinde gösteren ve bu savaş hakkında çok az malumat veren İbnü'l-Fuvatî'nin söz konusu kaydının da güvenilirliği şüphelidir. Ebü'l-Ferec'in (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576) kaydına göre de Ketboğa bu savaşa birden fazla oğluyla katılmış ve kendisi maktul düşünce bu oğulları esir olmuşlardır. Müellifin diğer eserinde (**Muhtasar**, s. 41) yer alan ifadeye göre ise Ketboğa'nın "çoluk çocukları" tutsak alınmıştır.

[908] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; İbn İyâs, **age.**, I/I, 306.

[909] Kaynaklarımızdan bazıları el-Melikü's-Sa'îd'in esir düşmediği, Moğol mağlubiyeti muhakkak olunca kendi isteğiyle Sultan Kutuz'un huzuruna geldiği yönünde haber vermektedirler. Bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; Yûnînî, **age.**, I, 361; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 52; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; Safedî, **el-Vâfî**, XII, 63; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74. Ancak Sultan'a ve elçisine hakaret eden ve Moğolların hizmetine kendi rızası ile girerek müslümanlara karşı silah kullanan el-Melikü's-Sa'îd'in bunu yapacağı çok şüphelidir. Zira bizce o, Sultan Kutuz'un kendisini ilk fırsatta mutlaka öldüreceğinin bilincinde olmalıdır. Bu yüzden de bozgun sırasında yahut akabinde firar etme imkanı varken af dilemek maksadıyla Sultan'ın nezdine gelmesi mâkul değildir. Şu halde el-Melikü's-Sa'îd; belki firar etmeye çalışırken, belki de savaş devam ettiği bir sırada Memlük askerlerince tutsak edilmiştir. el-Melikü's-Sa'îd Hasan'ın Memlüklerce tutsak edildiği nakli için bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 256-257; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389-390, 395; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 523; Aynî, **age.**, V, 244.

[910] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303.

kıyafetleri giydiğine, Ramazân ayında şarap içtiğine, fıska ve kan dökücülüğe başvurduğuna ve İslâm'ın koyduğu hadleri aştığına dair haberler almıştı.[911] Müslümanların selameti ve Moğolların Suriye'den defedilmesi için Eyyûbî hükümdarlarıyla Memlükler arasında mutlaka kurulması gereken ittifakı umursamamış olan el-Melikü's-Sa'îd'in Memlük elçisine ve dolayısıyla kendisine yaptığı hakareti de Sultan Kutuz unutmamış, bu yüzden öfkeli davranmıştı. Diğer yandan Sultan'ın yanında bulunan ve muhtemelen Memlük ümerâsından olan bazı kimseler el-Melikü's-Sa'îd'in muharebe sırasında müslümanlarla çok şiddetli bir şekilde savaştığını gördüklerini ve onun bazı müslümanları şehid etmiş olabileceğini söylüyorlardı.[912] Bu sırada Sultan, emân dilemekte olan el-Melikü's-Sa'îd'e şunları söyledi: *"Sen eğer Tatarlar mağlup olmasaydı benim huzuruma gelmezdin. Eğer muharebeden evvel gelip emân dileseydin sana emân verirdim, şimdi ise asla vermem!"*[913] Akabinde el-Melikü's-Sa'îd, Sultan Kutuz'un emriyle silahdarlardan birine teslim edildi ve derhal boynu vuruldu.[914]

Baybars ve *hoşdâş*ları, mezkûr tepeyi ele geçirdikten sonra bu tepede öldürdükleri Moğol askerlerinin kesik başlarıyla birlikte akşam vakti Sultan Kutuz'un bulunduğu mevkie dönmüşlerdi. Düşmanı bir miktar kovalayan diğer Memlük İslâm ordusu askerleri de her taraftan Sultan'ın yanına dönmekte ve kestikleri Moğol kafalarını Sultan'ın önüne bırakmaktaydılar. Bu şekilde Sultan'ın önünde kesik başlardan büyük bir yığın oluşmuştu.[915]

Sultan Kutuz'un önüne kesilmiş birçok Moğol başı getirildiği halde bunlar arasında Ketboğa Noyan'ın başının bulunup bulunmadığı Memlükler tarafından bilinmemekteydi. Zaten Ketboğa'yı katleden Emîr Cemâleddîn Akkuş eş-Şemsî de

---

[911] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; Ebü'l-Fidâ, **age.**, XIII, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 257; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 395. Yalnız Ömerî, burada el-Melikü's-Sa'îd yerine sehven el-Melikü'l-Azîz ismini vermiştir.
[912] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 52.
[913] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; Yûnînî, **age.**, I, 367; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 52; Aynî, **age.**, V, 244.
[914] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; Yûnînî, **age.**, I, 361, 367; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303-304; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 52; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 256-257; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389-390; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Aynî, **age.**, V, 244; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74. Safedî'nin (**el-Vâfî**, XII, 63) nakline göre el-Melikü's-Sa'îd kendi önüne geldiği vakit Sultan Kutuz, *"Bunun gibi kimseden hayır gelmez."* diyerek boynunu vurdurmuştur.
[915] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 65; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 268.

İlhanlıların Suriye kumandanını öldürmüş olduğunun farkında değildi. Sultan Kutuz, Ketboğa'nın başını teşhis için yahut en azından onun hayatta olup olmadığını anlamak maksadıyla Ketboğa'nın esirler arasında bulunan genç yaştaki oğlu Kutlu Kaymış'ı huzuruna getirtti ve ona babasının firar edip etmediğini sordu. Kutlu Kaymış *"Babam kaçmaz, cesedini size gösteririm."* deyince önüne birtakım kesik Moğol başları getirildi. Ketboğa'nın başını görür görmez tanıyan oğlu feryat edip ağlamaya başlayınca Sultan Kutuz şunları söyledi: *"Ketboğa Tatarların mutluluğuydu, onun katliyle mutlulukları sona erdi."*[916] Akabinde Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, kendisinin ve müslümanların en büyük düşmanının ortadan kaldırılmış olduğunu öğrenmenin sürur ile Allâh'a secde etti ve *"Gönlüm ferahladığı için biraz uyuyacağım."* dedikten sonra istirahate çekildi.[917] Güneşin doğuşundan akşam vaktine dek süren Aynicâlût Savaşı, İslâm tarafının kesin muzafferiyetiyle sona ermişti (25 Ramazân 658/3 Eylül 1260).[918]

---

[916] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 399; Aynî, **age.**, V, 281-282. Zehebî (**Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 356) ve herhalde ondan naklen Safedî (**el-Vâfî**, XXIV, 240) ise bu rivayetin aksine Ketboğa'nın oğlu Kutlu Kaymış'ın Sultan Kutuz'a hitaben, *"Yâ Hond, artık rahat uyuyabilirsin, kendisinden çekineceğin düşmanın kalmadı. Zira benim babam Moğolların sevinciydi, Moğollar onun eliyle ordular bozup kaleler işgal ederlerdi."* dediğini söylemektedirler.

[917] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 399.

[918] Aynicâlût Savaşı ve savaşın cereyanı hakkında geniş kaynakça için bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; İzzeddîn İbn Şeddâd, **el-A'lâku'l-Hatîre**, I/I, 90; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576; a. mlf., **Muhtasar**, s. 41; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 64-65; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, 214; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58-59; Vassâf, **age.**, s. 26; **ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 44a; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 247; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51-52; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 35-36; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; Yûnînî, **age.**, I, 360-361; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303-304; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49-52; Hamdullâh el-Müstevfî, **age.**, vr. 259a-259b; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61-62; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 200-201; Ömerî, **age.**, XXVII, 256-257; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 189; **ae.**, XXIV, 189-190, 240; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389-390, 396, 399; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263-264; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268-269; Kalkaşendî, **age.**, III, 434; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516-517; Aynî, **age.**, V, 243-245; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73-74; Mîrhând, **age.**, V, 1128; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720; İbn İyâs, **age.**, I/I, 306; Hândmîr, **age.**, III, 252; İbn Tolun, **age.**, s. 31; Mustafa b. Abdurrahmân, **age.**, vr. 88b-89a; Cenâbî, **age.**, vr. 305b; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503; Müneccimbaşı, **Sahâ'ifü'l-Ahbâr**, II, 628-629; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61; Kiragos, **age.**, s. 212; Vardan, **Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 234; a. mlf., "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38; Aknerli Grigor, **age.**, s. 36-37; Deguignes, **age.**, VI, 23; Seyyid Muhammed Rızâ, **es-Seb'u's-Seyyâr fî Ahbâri Mülûki Tâtâr**, Medrese-i Aliyye-i İmparatoriyye-i Kazaniyye, Kazan 1248/1832, s. 59; Grousset, **age.**, s. 366-367; Spuler, **age.**, s. 67-68; Ebü'l-Hasen en-Nedvî, **Ğāretü't-Tatâr 'ale'l-'Âlemi'l-İslâmî ve Zuhûru Mu'cizeti'l-İslâm**, Kāhire 1973, s. 26-27; Ğāmidî, **age.**, s. 122-123; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 79; Abbâdî, **age.**, s. 163-167, 267-268; J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 327-328; Preiss, **age.**, s. 41-44; a. mlf., agm., s. 133-143, 148-150; Runciman, **age.**, III, 265-266; Muhammad Abdullâh Enân, **Decisive Moments in the History of İslam**, Idarah-ı Adabiyat-ı Delli, Delhi 1983, s. 161-162; a. mlf., "Mevkı'atü 'Ayni Câlût", **el-Kitâb**, II/10, Mısır 1946, s. 542; Mahmûd Muhammed Şebke, "Ma'reketü 'Ayni Câlût", **Mecelletü'l-Ezher**, XXXVI/7, Kāhire 1965, s. 854-855; F. H. Âşûr, **age.**,

2. Savaşa Dair Bazı Hususlar ve Kısa Bir Değerlendirme

Bütün Ortaçağ'ın en mühim meydan savaşlarından olan Aynicâlût Savaşı'nın cereyanını bir bütün halinde anlatmaya gayret ettik. Ancak belirtmek gerekir ki; muharebe hakkında teferruat veren kaynaklarımızın hemen hepsinin dahi olayların zaman sırasına tam riayet etme hususiyetinden mahrum oluşu sebebiyle, savaş sırasında vuku bulan her bir hadise ve anekdotun zamansal sırasını kesinlikle tayin etmemiz mümkün değildir. Muharebeyi derli toplu vaziyette anlatma gayreti ve kaynaklarımızda zaman ve sıra bakımından sarahatin bulunmaması da bizi, söz konusu hadiseleri yine kaynakların rehberliğinde en mâkul ve bizce hakikate en yakın bir zamansal sıra tayinine mecbur etmiştir. Her ne kadar kaynaklarımızın verdiği malumatı teferruatıyla inceleyip bu sıralamayı titizce yapmaya çalışmış olsak da, olayların bizim tayin ettiğimiz sıralamadan daha başka sırayla vuku bulmuş olması ihtimal dahilindedir.

Aynicâlût Savaşı ile alakalı olup hakkında en fazla ihtilafa düşülen iki hususdan birisi muharebenin Memlük pususu şeklinde vukua gelip gelmediği; diğeri ise Ketboğa'nın katlinin muharebe sırasında mı, yoksa sonrasında mı gerçekleştiğidir. Her iki nokta için de müracaat edilecek başlıca kaynak, Memlük kaynaklarıyla çelişik rivayetler ihtiva eden İlhanlı tarihçisi Reşîdüddîn'dir. Reşîdüddîn'e göre Sultan Kutuz ordusundan az sayıda asker intihap ederek bunlarla birlikte evvelâ Moğollara hücum etmiş, akabinde sahte ric'at ile geri çekilerek Moğol kuvvetlerini önceden hazırladığı pusuya çekmiştir. Memlükleri takip eden ve onlardan birçok kimseyi öldüren Ketboğa ve emrindekiler mahut pusu mevkiine geldiklerinde Mısır ordusunun gizlenmiş olan külliyetli kısmı Kutuz'un emriyle üç yerden pusuyu açarak Moğollara ağır kayıplar verdirmiştir. Üç koldan hücuma uğrayan Moğol kuvvetleri, sabahtan öğlene kadar cansiperâne savaşan Memlük

---

51-53; Râciha Alî Ğālib, "Min Me'âriki'l-'Arabi'l-Fâsılati'l-Kübrâ: Ma'reketü 'Ayni Câlût", **el-Mevrid**, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, X/3-4, Bağdâd 1981, s. 171-172; el-Ard, agm., s. 316; S. A. Âşûr, **age.**, s. 198; Kopraman, "Mısır Memlûkleri", **age.**, VI, 454; Buharalı, agm., s. 210; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 52-54; Roux, **age.**, s. 355-356; Sercânî, **age.**, s. 314-331; Cezzâr, **age.**, s. 159-160; Sallâbî, **age.**, s. 121-123; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 267-268; a. mlf., **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23; a. mlf., **Eyyûbîler**, s. 165-166; Yiğit, **age.**, s. 37-38; a. mlf., "Kutuz", **DİA**, XXVI, 501; Yuvalı, **age.**, s. 175-176; Tekindağ, "Kutuz", **İA**, VI, 1059; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", **İA**, II, 357; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276; Tomar, **agt.**, s. 104-107; Ergun, **agt.**, s. 46-49.

askerleri tarafından bu şekilde ortadan kaldırılmıştır.[919] Ancak bu rivayet Aynicâlût Savaşı'na dair çok daha muteber ve teferruatlı bilgiler ihtiva eden İslâm kaynaklarındaki nakillerin ifadelerine aykırıdır. Bir kere Reşîdüddîn'in bahsettiği tarzda pusu atmak için Memlüklerin düşmanlarından evvel muharebe meydanına ulaşmaları ve bazı kuvvetlerini Moğolların görüş açısının dışında mevzilendirmeleri gerekiyordu. Fakat -defaatle belirttiğimiz üzere- Rükneddîn Baybars ve maiyeti öncülüğündeki Memlük İslam ordusu kuvvetleri Aynicâlût vadisine Moğollardan sonra vasıl olmuşlardı. Esasen bu durum tek başına pusu ihtimalini ortadan kaldırmaya kâfidir.[920] Sonra, savaş alanının topografyası çok da pusuya elverişli değildi,[921] Moğollar Memlüklerin bu türlü bir harp tedbirini zamanında fark edebilirlerdi. Bütün bunlar ve ayrıca karşılıklı kuvvetlerin arasında muharip sayısı bakımından ciddi bir fark bulunmaması, pusu ameliyesinin gerekliliğini şüpheli kılmaktadır.[922] Nihayet Reşîdüddîn'in Memlükler tarafından icra edildiğini iddia ettiği harp tarzının Moğollar tarafından pek iyi bilindiğini hatırlamak gerekir. Moğollar istîlânın ilk devrelerinden itibaren bu bozkır savaş taktiğini, hatta şehir muhasaralarında dahi başarıyla uygulamışlardı. 641/1243'de Türkiye Selçukluları ile Moğollar arasında vukua gelen ve Türkiye'nin Moğol boyunduruğuna girmesiyle neticelenen talihsiz Kösedağ Savaşı'nda Baycu Noyan idaresindeki Moğollar sahte ric'at ve pusu taktiği ile Selçuklu ordusunun seçme birliklerini bozmuşlardı. Aynı savaşta Selçukluların muharebeye devam etme basiret ve cesareti gösteremeyerek aceleyle çekilmelerine mana veremeyen Moğol askerleri, hakikaten savaş alanını terketmiş olan Selçuklu ordusunun çekilmesini de sahte ric'at ve pusu zannederek iki gün müddetince Selçuklu ordugâhına yaklaşamamışlardı.[923] Demek Moğollar bu taktiği hem uyguluyor, hem de ondan sakınmasını biliyorlardı. Eğer tecrübesi İslâm kaynakları tarafından da nakledilen Ketboğa'dan bahsediyorsak, harp hilelerine

[919] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58; ayrıca bkz. Mîrhând, **age.**, V, 1128; Hândmîr, **age.**, III, 252.
[920] Bu durumda, vakıa bir pusu atılmış olsa dahi bunu Memlüklerin atmasının imkanı yoktur; pusu atacak bir taraf varsa o da behemehal muharebe meydanına düşmanlarından evvel ulaşmış olan Moğol tarafı olacaktır. Ancak kaynaklarımızdan hiçbiri bir Moğol pususundan da bahsetmiyorlar.
[921] Aynicâlût mevkiinin yer aldığı Yizre'el vadisinde bulunan birçok tepenin, bu vadiye evvelce gelip yerleşen bir ordu için düşmanı gözetleme imkanı sağladığını belirtmiştik. Ayrıca Baybars kumandasındaki Memlük mukaddeme birliğinin yerini keşfetmek için tek bir Moğol birliğinin kâfi gelmesine bakılarak, Memlüklerin Aynicâlût'ta pusu atmasının çok güç olduğu söylenebilir.
[922] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 327.
[923] İbn Bîbî, **age.**, s. 499-501; Yazıcızâde, **age.**, s. 555-557; Turan, **Türkiye**, s. 455-456; a. mlf., "Keyhusrev II.", **İA,** VI, 626; Kaymaz, **II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev**, s. 94-95; Sümer, "Kösedağ Savaşı", **DİA**, XXVI, 273.

ziyadesiyle vakıf olan[924] ve bu tarz durumlarda belki diğer Moğol kumandanlarından çok daha temkinli olması beklenen Ketboğa'nın böyle bir pusuya düşmesinin akıldan uzak olduğunu bilmek gerekir. O halde Aynicâlût Savaşı'nın bir pusu değil, doğrudan muharebe şeklinde gerçekleştiğini kabule mecbur oluyoruz.

Memlüklerin VII. Haçlı Seferi sırasında Mansûra'da Haçlılara pusu kurduklarını[925] ve dolayısıyla onların da pusu tarzı muharebeden haberdar olduklarını bilmekteyiz. Zaten profesyonelliklerini başından beri vurguladığımız Memlük askerlerinin her türlü harp şeklini başarıyla uygulama kabiliyetlerinin bulunduğuna da şüphemiz yoktur. Kaldı ki onların Asya steplerinde uygulanan harp usulünü yeni vatanları olan Ortadoğu'daki harp usulüyle birleştirdiklerini söylemiştik. Ancak yukarıda zikrettiğimiz ve Aynicâlût Savaşı'nı diğer muharebelerden ayırdığını düşündüğümüz hususların yanında; İbn Abdüzzâhir gibi bizzat Aynicâlût gâzileriyle görüşmüş ve İbnü'd-Devâdârî gibi dedesi bu savaşta hazır bulunmuş muteber tarihçilerin bu savaşa ait nakillerinde pusu ameliyesine dair en ufak imada dahi bulunmamaları, bizce Reşîdüddîn'in rivayetini üzerine bina ettiği ve Mîrhând ile Hândmîr gibi muahhar dönem tarihçileri tarafından da tekrar edilegelen pusu hadisesinin hakikatte gerçekleşmediğini göstermektedir.[926]

Muharebeyi yine Memlükler tarafından gerçekleştirilen bir baskın ve pusu harbi şeklinde bize nakleden Vassâf'ın rivayeti de burada zikredilmelidir. Vassâf'a göre Mısır ordusu kuvvetleri Moğolların bulunduğu bölgeye doğru iki gün boyunca ilerlemeye, akabinde gizlice geri dönerek Tatar (Moğol) ordusunun adeti olduğu üzere beyaz renkli elbiseleri bayrak gibi açmaya,[927] bu işaret göründüğü vakit

[924] Bazı İslâm kaynakları Ketboğa'nın muhasaralarda evvelce görülmemiş taktikler uyguladığını, onun cesareti, aklı ve yeteneğiyle birçok şehir ve kale işgal ettiğini, tecrübesi ve bilgisi dolayısıyla Hülâgû'nun da onun reyine asla muhalefet etmediğini bildirmektedirler. Bkz. Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 240; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 398; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 83.

[925] Fransa Kralı IX. Louis'nin kardeşi Robert d'Artois 647 Zilkâde/1250 Şubat'ında Mansûra yakınlarındaki İslâm ordusu karargâhına baskın düzenleyerek İslâm ordusunu bozmuş, vezir ve mukaddemü'l-asâkir olan ihtiyar Fahreddîn İbn Şeyh de dahil birçok müslüman şehid olmuştu. Bundan sonra emrindeki bir miktar askerle birlikte pervasızca Mansûra şehrine ilerleyen Robert, şehirde Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî kumandasındaki Bahrî Memlüklerin kurduğu pusuya düşerek hemen bütün maiyetiyle birlikte kılıçtan geçirilmişti. Bkz. Runciman, **age.**, III, 227-228; Demirkent, **age.**, s. 215-216.

[926] Aynicâlût Savaşı'nı derinlemesine inceleyen Amitai-Preiss (agm., s. 146) de Sultan Kutuz ve Baybars tarafından herhangi bir pusu hazırlanmadığı sonucuna kesin olarak varmıştır.

[927] *Vassâf Târihi*'nin Osmanlıca tercümesinde (**age.** (Osmanlıca trc.), vr. 44a) ise bu ifade, belki bir çeviri hatası sebebiyle, Sultan Kutuz'un kendi askerlerini başka askerlerden ayırt etmek maksadıyla

Şâmlıların da bulundukları yerden çıkmalarına ve bu şekilde Moğol ordusunu iki taraftan yok etmeye karar vermişlerdir.[928] Ancak Vassâf'ın müphem ifadelerle kurulmuş bu rivayetinden hareketle isabetli tespitler yapmak ve bu rivayeti diğer herhangi bir kaynağımızın rivayetiyle birleştirmek oldukça güçtür. Buradaki Şâm askerlerinin kimler oldukları ve bahsedilen beyaz bayrakların mahiyeti bizim için net olmamakla birlikte, bu Şâmlıların Sultan Kutuz'un yanında yer alan sabık Hama hâkimi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed ile biraderi el-Melikü'l-Efdal Alî'nin birlikleri olduğu ve bir hücum işareti olduğunu anladığımız beyaz bayrakların kalkmasıyla bu Eyyûbî askerlerinin da bir başka koldan Moğollar üzerine atıldığı akla gelmektedir. Fakat Vassâf'ın rivayeti burada bitmemekte; beyaz bayrakların irtifaıyla birlikte Mısır askerine imdat geldiğinin anlaşıldığı, Moğolların bir kısmının bir gece evvel yaptıkları içkili eğlence dolayısıyla halen sarhoş ve mahmur bulunduğu, Sultan Kutuz ile birlikte Suriye askerlerinin de ansızın Moğollara baskın vererek onlar daha atlarına binemeden onlardan üç bölük askeri ortadan kaldırmaya

---

onlara beyaz elbiseler giydirdiği şeklinde yer almaktadır. Ancak burada tercüme hatasından kaynaklanmakla birlikte kısmen hakikate muvafık olması muhtemel bir ifade mevcuttur. Bize göre Memlük birliklerinin zırhlarının üstüne beyaz elbiseler, belki beyaz kaftanlar giymiş olmaları hiç de mantıksız değildir. Beyaz renkli elbisenin İslâm ordularındaki askerler için kefen vazifesi gördüğüne dair muhtelif misaller zaten herkesçe bilinmektedir. Ancak özellikle Memlük tarihinde beyaz renkli elbisenin kullanıldığı iki örnek hadise vardır ki, buradaki durumu aydınlatması bakımından ehemmiyetlidir. Bunlardan birini, Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un Ravza adasındaki cenaze merasimi sırasında onun emrindeki Sâlihiyye Memlüklerinin matem alâmeti cümlesinden olarak saçlarını kazımış ve beyaz renkli elbiseler giyerek merasime iştirak etmiş olduklarını nakleden Makrîzî'nin (**es-Sülûk**, I, 465) kaydından öğreniyoruz. Örneklerin ikincisi ve bizce daha mühim olanı ise İbn Abdüzzâhir'in *er-Ravzu'z-Zâhir* adlı eserinde (**age.**, s. 306, 364-365; ayrıca bkz. Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 87, 102) yer almaktadır. Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî kendi saltanatı döneminde 666/1268 senesinde Trablus'a bir akın gerçekleştirmiş, Haçlılara birçok zararlar verdikten sonra dönüş yoluna çıkmıştı. Kendisiyle sulh halinde olan Hospitalier şövalyelerinin elinde bulunan Hısnü'l-Ekrâd yakınlarından geçmekte iken, kaledeki şövalyeler kapıları Sultan Baybars'a ve maiyetine kapatmışlardı. Bunu düşmanca bir tavır olarak algılayan Sultan Baybars, şövalyelere bu hareketlerinin sebebini sorduğunda kaledekiler *"Aramızda batıdan gelen şövalyeler bulunuyor, bunların Sultan'ın askerlerine bir zarar vermesinden korktuğumuz için kapıları kapattık. Çünkü bu şövalyeler ölümden korkmazlar."* demişler, bu söz Sultan'ın çok ağırına gitmişti. 668/1270 senesinde 200 süvariyle Hısnü'l-Ekrâd civarına tekrar gelen Sultan, bunlardan 40'ını intihap etmiş ve kalenin hendeğine kadar yanaşarak *"Trablus senesinde bize böyle böyle demiştiniz, şimdi biz beyaz kaftanlar giymiş olduğumuz halde geldik, sayımız da 40'tan fazla değil. Haydi dışarı çıkın!"* demek suretiyle şövalyelere meydan okumuş, ancak kaleden hiç kimse çıkamamıştı. Bu iki örnekten anlaşılacağı üzere Memlüklerde beyaz elbise ölümü ve matemi, bir yandan da kahramanlığı ve ölüme hazır olmayı ifade ediyordu. Dolayısıyla Memlük askerlerinin Aynicâlût'ta yahut herhangi bir muharebede beyaz renkli kıyafetler giydikleri şeklindeki nakillerin doğru kabul edilmesinde bir beis yoktur.

[928] Vassâf, **age.**, s. 26.

muvaffak oldukları şeklinde devam etmektedir.[929] Aynicâlût'ta pusu harbinin gerçekleşmesinin imkan dahilinde olmadığını zaten ifade etmiştik. Dolayısıyla bu noktada Vassâf'ın da yanıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Onun Moğol ordusunun muharebeden evvel *bezm*[930] tertip ettiğine işaret eden cümleleri ise hakikate büsbütün mugayir görünmektedir. Zira böylesine kritik bir pozisyonda Ketboğa'nın bu harekete müsaade etmeyeceği muhakkaktır.[931] Görüldüğü üzere İlhanlı tarihçileri ve nakillerinde ekseriyetle onları takip eden Timurlu tarihçileri, Aynicâlût Savaşı hakkında teferruatlı bilgi veren ve rivayetleri genelde birbiriyle örtüşen Eyyûbî ve Memlük kaynaklarının aksine kifâyetsiz ve kısmen gerçek dışı malumat vermişlerdir.

Aynicâlût'ta gerçekleşen muharebe ile alakalı en çok ihtilafa düşülen ikinci nokta ise Ketboğa'nın katli meselesidir. Reşîdüddîn'in bu olaya dair rivayeti, Moğolların Memlük pususuna düşmesinden sonra bazı kimselerin Ketboğa'yı firara teşvik ettiği, ancak Ketboğa'nın bunu reddettiği yönündedir. Kaynağa göre Ketboğa kendisine kaçmayı telkin eden adamlarına şunları söylemiştir: *"Ölümden kaçış yoktur, şöhret ve nam ile ölmek zilletle kaçmaktan iyidir. Bu ordunun küçüğü ve büyüğünden bir kişi İlhan'ın huzuruna gidip ona desin ki; Ketboğa utanç içinde dönmektense saldırıp tatlı canını feda etti. Moğol ordusunun telef olması Han'ın gönlüne ağır gelmesin. Askerlerin karılarının bir sene gebe kalmadığını, kısrakların bir sene doğurmadını farzetsin. Han'ın başı sağ olsun, o sağ olduğu sürece her kaybedilen telafi edilecektir. Biz hizmetkarların varlığı veya yokluğu ehemmiyetli değildir."* Bundan sonra askerlerinin onu yalnız bırakmalarına rağmen Ketboğa "bin kişilik güç sarfetmiş", ancak nihayet atı sürçmüş ve yakalanmıştır. Eli kolu bağlı vaziyette Sultan Kutuz'un huzuruna getirilen Ketboğa'ya Sultan, kaynağın rivayetine

[929] Vassâf, **ae.**, a. yer. *Vassâf Tarîhi*'nin tercümesinde (**ae.** (Osmanlıca trc.), vr. 44a) bu hadise şu ifadelerle anlatılır: *"(...) bağteten Melik-i Muzaffer 'askeri Moğol üzerine berk gibi ra'd gürüldisi nişâneleri zâhir ve Şâmlı ve Halebli 'askeri dahi Mısr 'askerine mülhak olduklarında birdenbire Moğol 'askeri üzerine yürüyüş ve akın idüb orduları derûnuna duhûl ve evvel emirde ellerinde mevcûd olan debbûslar ile re's-i Tatar'ı kelle-i mâr gibi ezüb seyf-i vahşete nevbet gelinceye değin bir koldan Haleb beğleri ve bir koldan Dımaşk-ı Şâm ümerâları girişüb Tatar-ı bed-kâr atlarına resîde ve süvâr oluncaya değin Moğol'un üç bölüği nâr-ı nûra imdâd gönderilüb mâ'adâ boza ve şarâb keyfî ile mahmûr olanlarının her birini na'l-i at-ı vahşet ve nîze vü seyf ile târâb-ı bâd-ı nerâba ilkā (...) ve Tatar-ı Moğol yumurta gibi kırılub tîğ-i Mısrî ile musâfaha eyledi. Ve Moğol 'askerinin alayları bozılub putları sındığının haber-i nikbet-eseri feryâdcıları Hülâ[gû] Hân'a gitdi. Her vakt şekker lokması yenmez, gâh sâfî şarâb ve gâhî dürd içilür."*

[930] Ekseriyetle içkili ve müzikli vaziyetteki ziyafet ve eğlence meclisi olup Ortaçağ Türk ve Moğol devletlerinde çeşitli vesilelerle tertip edilirdi. Bkz. Dihhudâ, **age.**, III, 4713.

[931] Preiss (agm., s. 139) de Vassâf'ın rivayetindeki Memlük pususu ve Moğolların sarhoşluğuna dair kayıtların dikkate alınmaması gerektiği kanaatindedir.

göre şu şekilde hitap etmiştir: *"Ey kişi! Haksız yere döktüğün onca kan için, yalan sözlerle birçok pehlivanı ve büyük kimseyi mahvettiğin için, kadim hanedanları uydurma sözlerle yıktırıp sonunda tuzağa düştüğün için af dile!"* Ketboğa ise bu sözlere şöyle karşılık vermiştir: *"Eğer senin fermanınla ölürsem bunun senin değil Tanrı'nın muradı olduğunu düşünürüm. Muzaffer gününde gururlanıp aldanma; benim ölüm haberim Hülâgû'ya ulaşınca onun öfke deryası kaynayacak ve Azerbaycan'dan Mısır kapılarına kadar bütün topraklar Moğol atlarının ayakları altında ezilip çökecek, o vakit Moğollar Mısır'ın kumlarını atların torbasıyla geri götüreceklerdir. Hülâgû Han'ın Ketboğa gibi 300.000 süvarisi var, sen onlardan sadece birini eksik bil!"* Bundan sonra Sultan Kutuz, Ketboğa'ya; *"Tûran atlılarından bu kadar laf etme, bunlar işlerini hile ve aldatma ile görürler, Rüstem-i destan gibi mertlikle değil!"* deyince Ketboğa, *"Ben kendimi bildim bileli Han'ın kölesiyim, sizin gibi gaddar ve efendimin katili değilim. Çabuk benim hakkımdaki kararımı ver!"* şeklinde hakarette bulunmuş, bu son hareketi akabinde Sultan'ın emriyle kafası kesilmiştir.[932]

Reşîdüddîn tarafından nakledilen ve diğer birçok yerde olduğu gibi Mîrhând ve Hândmîr tarafından tekrar edilen bu rivayet, İslâm kaynaklarının aktarımıyla doğrudan doğruya çelişmektedir. Aynicâlût Savaşı'na bir şekilde eserlerinde yer veren Eyyûbî ve Memlük tarihçilerinin hemen tamamı Reşîdüddîn'in rivayetini tekzip edercesine, Ketboğa Noyan'ın "muharebe sırasında" katledildiğini haber vermişler, bunlardan bazıları Ketboğa'yı öldüren emîrin Cemâleddîn Akkuş eş-Şemsî olduğunu dahi belirtmişlerdir.[933] Yine bizim bir önceki bölümde Safedî ve İbn

[932] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58-59; Mîrhând, **age.**, V, 1128. Ketboğa'nın esir alınıp sonra katledildiği şeklindeki rivayetin kısa versiyonu için bkz. Hândmîr, **age.**, III, 252.

[933] Bu kaynaklardan İbn Vâsıl (**age. (Die Chronik)**, s. 214), İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 247), Yûnînî (**age.**, I, 361), Ebü'l-Fidâ (**age.**, III, 205), Nüveyrî (**age.**, XXIX, 303), İbnü'l-Verdî (**age.**, II, 201), İbn Fazlullâh el-Ömerî (**age.**, XXVII, 256), İbn Kesîr (**age.**, XIII, 389) ve Cenâbî (**age.**, vr. 305b) Ketboğa'nın savaş sırasında öldürüldüğüne imaen işaret etmişlerdir. Ancak bunların haricindeki diğer tüm Eyyûbî, Memlük ve hatta Osmanlı dönemi tarihçileri açıkça Ketboğa'nın muharebe sırasında katledildiğini belirtmektedirler. Mezkûr tarihçilerin Ketboğa'nın Aynicâlût Savaşı sırasındaki çarpışmalarda katledildiğine dair kayıtları için bkz. İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 65; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 240; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 264; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269; Aynî, **age.**, V, 243; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73-74; İbn Tolun, **age.**, s. 31; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503; Müneccimbaşı, **Sahâ'ifü'l-Ahbâr**, II, 628; ayrıca İbnü'l-Furât'tan naklen bkz. Preiss, agm., s. 150. Bu kaynaklardan İbn Dokmak ve İbnü'l-Furât'ın kayıtlarına bakılarak da Ketboğa'nın

Kesîr'in Reşîdüddîn'inkilerden çok daha inandırıcı nakillerine dayanarak anlattığımız, Sultan Kutuz'un Ketboğa'nın kesik başını buldurması hadisesi de Sultan'ın Ketboğa ile hiç karşılaşmadığını ve konuşmadığını göstermektedir. Esasen bizim, yine Reşîdüddîn'in eserinde yer alan ve Ketboğa'nın Moğol bozgunu sırasında kendisine firar etmesini tavsiye edenlere verdiği cevaba itirazımız yoktur. Onun ölümü kaçmaya tercih etmesi ve bu manada söylediği sözler belki Reşîdüddîn tarafından bir miktar mübalağa ve ilaveler eşliğinde nakledilmiş olmakla birlikte, en azından bir bozgun anında Ketboğa'nın bu yolda sözler sarfetmiş olabileceğine katılıyoruz. Zaten bazı Memlük kaynakları da Ketboğa'nın bizzat savaşa katıldığını, öldürülene kadar yerinden ayrılmadığını, yani firar etmediğini haber vermektedirler.[934] Ancak Ketboğa'nın kesinlikle muharebe sırasında öldürüldüğünü ifade eden ve birçoğu en muteber İslâm tarihçileri tarafından telif edilmiş olan kaynaklarımızın kayıtlarına bakılırsa, aslında Ketboğa'nın ölüm şekline ve zamanına dair mevzuun tartışmaya açılmasının dahi yersizliği anlaşılır: Ketboğa Noyan; Aynicâlût'ta cereyan eden ikinci ve çok şiddetli çarpışmada, zamanı biraz daha daraltırsak, mezkûr çarpışmanın sonlarında gerçekleşen Moğol bozgunu sırasında, yani muharebe esnasında ve Emîr Cemâleddîn Akkuş eş-Şemsî tarafından öldürülmüştür. Demek ki Moğol istîlâsı ve hususan İlhanlıların Suriye harekâtı hakkında çok kıymetli bilgiler veren Reşîdüddîn, Aynicâlût Savaşı'nın keyfiyeti ve Moğol kumandanının öldürülmesi gibi iki mühim mevzuda hataya düşmüştür.

Reşîdüddîn'in Ketboğa ile Sultan Kutuz arasında geçtiğini iddia ettiği muhavereleri yazmaktan maksadına gelecek olursak; bir kere burada Ketboğa'nın kurduğu cümlelerin, Reşîdüddîn'in mutat romantik üslubunu yansıttığı izahtan varestedir. Reşîdüddîn Moğol tarafgirliğinin verdiği gayret ve hamiyeti bu romantiklik ile mezc ederek, Moğolların Suriye'deki katliamlarının en birinci mesulü konumunda bulunan Ketboğa Noyan'ı büyük bir kahraman olarak takdim etme gibi beyhude bir çaba içerisine girmiştir. Ketboğa'nın mücadelesi (*"bin kişilik kuvvet*

---

muharebenin en kızgın anı olan ikinci çarpışmadaki Memlük hücumu sırasında katledildiği açıkça anlaşılmaktadır.

[934] Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 240. İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 73-74), *"Moğolların öncüsü olan Ketboğa da harp kızışınca bizzat savaşmaya başladı, ancak Yüce Allâh onu rezil etti ve o feci şekilde öldürüldü."* ifadelerini kullanmaktadır.

sarfetti"),[935] yakalanışı (*"atı sürçtü ve yakalandı"*),[936] düşmanına son anlarında dahi nasihati (*"muzafferiyetine aldanma"*),[937] yine düşmanına savurduğu tehdit (*"her yer Moğol atlarının ayağı altında ezilecek"*)[938] ve son olarak Sultan'ı tahkiri (*"ben sizin gibi gaddar ve efendimin katili değilim"*);[939] hemen her destansı hadisenin anlatımında kullanılan üslubun ve unsurların Reşîdüddîn tarafından tekrarlanmasından başka bir şey olmasa gerektir. Belki de Moğolları yüceltme gayreti, Reşîdüddîn'in kendi gönlünden geçenleri Ketboğa'ya söyletmesine yol açmıştır. Ne olursa olsun Reşîdüddîn'in bu üslubundan ve bu üslubun bir parçası olarak Moğol kumandanının sözde ifadelerinden fazlaca etkilenen bir kısım batılı muahhar araştırmacılar, özellikle Ketboğa'nın katli hususunda Memlük kaynaklarına müracaat etmeyi lüzumlu addetmemişler ve Reşîdüddîn'in romantik ifadelerini kendi çalışmalarında kısmî değişikliklere tâbi tutarak tekrar etmişlerdir.[940] Ancak bizim hadisenin hakikate en yakın versiyonunu vermek adına zikrettiğimiz kaynaklar ve deliller de ortadadır.

Şark hristiyan tarihçileri Aynicâlût Savaşı'ndan çok kısa bahsetmişler ve savaş hakkında oldukça yetersiz malumat vermişlerdir. Bu tarihçilerin eserlerinde yer alan kayıtlar muharebe ile ilgili bize İslâm kaynaklarının verdiğinden daha faydalı malumat vermemektedirler. Yalnız mesela Ebü'l-Ferec'in savaşa dair ifadeleri, Ketboğa'nın çarpışmalar esnasında maktul düştüğü yönünde bilgi veren İslâm kaynaklarının rivayetlerini doğrulamaktadır. Bununla birlikte yine onun İslâm kaynaklarının aksine muharebeyi 27 Ramazân günü göstermesi şüphesiz yanlıştır.[941] Ermeni tarihçisi Genceli Kiragos Mısır ordusunun sayıca çok üstün olduğunu, bu yüzden Moğolların mağlup olup Ketboğa'nın muharebe sırasında maiyetiyle birlikte maktul düştüğünü, bu arada Ermeni ve Gürcü destek kuvvetlerinin de Moğollarla birlikte mahvedildiğini söylemektedir.[942] Yine bir Ermeni olan Müverrih Vardan da Mısır sultanının çok kalabalık bir orduyla gelerek sayıca az olan Moğol ordusunu

[935] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 58.
[936] Reşîdüddîn, **ae.**, a. yer.
[937] Reşîdüddîn, **ae.**, s. 59.
[938] Reşîdüddîn, **ae.**, a. yer.
[939] Reşîdüddîn, **ae.**, a. yer.
[940] Bunlar arasında en başta gelenler Grousset (**age.**, s. 366-367), Runciman (**age.**, III, 266) ve Roux'tur (**age.**, s. 356).
[941] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576; a. mlf., **Muhtasar**, s. 41.
[942] Kiragos, **age.**, s. 212.

kılıçtan geçirdiğini, Moğolların büyük kısmının katledildiğini yahut esir olduğunu, bu orduda bulunan Moğollardan ve hristiyanlardan firara muvaffak olabilenlerin ise Ermeni Kralı Hetum'un yanına iltica ettiğini söylüyor. Bu firariler burada güzelce ağırlandıktan, Kral'ın at ve para nevinden verdiği ihsanları aldıktan sonra kendi hükümdarlarının yanına avdet etmişlerdir.[943] Nihayet Aknerli Grigor, diğer Ermeni tarihçilerinin Memlük ordusunun sayısız bir kuvvetle Moğolların üzerine yürüdüğü şeklindeki mesnetsiz iddialarını tekrar ettikten sonra, Moğolların birçoğunun maktul ve esir düştüğünü, birçoğunun da firara mecbur olduğunu kaydetmekle iktifa ediyor. Grigor, Memlüklerin Frenk süvarilerinin yardımıyla Moğolları etkisiz hale getirdikleri yönünde asılsız bilgi de vermektedir.[944]

Ekserisi Ermeni olan ve birçok ifadelerinde barizâne Moğol tarafgirliği görülen Şark hristiyan müvverihleri, bizim kanaatimizce müslümanların muzafferiyetini ve Ermeni milletinin de Moğollarla birlikte zelil olmasını hazmedemediklerinden ötürü Aynicâlût Savaşı hakkında çok kifâyetsiz bilgi vermişler, bütün Ortadoğu'nun istikbalini yakından alakadar eden bu mühim hadiseyi adeta görmezden gelmişlerdir. Kaleme almış oldukları eserlerinde aktardıkları vukuatın içerisine daima Ermeni ve Gürcü kahramanlar idhal etmeye çalışan ve bu şekilde kendi milliyetlerini yüceltmeye çabalayan bu müelliflerin yer yer Moğolların Ermeni ve Gürcü halklarına tatbik ettikleri işkenceleri de dile getirdikleri halde yine Moğol taraftarlığı yapmaları, bunların amansız İslâm düşmanlığından ve Moğolları bir şekilde müslümanlara karşı hristiyanlığın hâmileri olarak görmelerinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla Şark hristiyan tarihçilerinin, bilhassa bu Ermeni müelliflerin kayıtları incelenirken bu noktayı mutlaka nazar-ı dikkate almak lazımdır. Bu tarihçilerin Memlük İslâm ordusunu çok kalabalık gösteren iddialarına gelecek olursak; bunları çalışmamızın her iki tarafın asker sayısını incelediğimiz kısmında ortaya koyduğumuz deliller ve rakamlarla yeterince çürüttüğümüzü sanıyoruz.

Şimdi de tarafların Aynicâlût Savaşı'ndaki asker kayıplarını ele alalım. Hadiseyi anlatan hiçbir kaynağımız Memlük saflarında bulunup şehid olan asker

[943] Vardan, **Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 234; a. mlf., "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38.
[944] Aknerli Grigor, **age.**, s. 36-37.

sayısı hakkında malumat vermiyorlar. Aslında Moğol tarafının kaybına dair bilgiler de bundan daha fazla net değildir. Bununla birlikte bir Haçlı kaynağı Aynicâlût'ta Moğol tarafında yer alan 1500 askerin öldürüldüğünü söylemektedir.[945] Ancak bu rakamın, bizim 15.000'den fazla bir mevcut ile Aynicâlût'a gelmiş olduğunu tespit ettiğimiz Moğol ordusunun çok cüzi bir kısmını teşkil ettiği meydandadır. Biz bu denli ehemmiyetli bir karşılaşmada, bu kadar az sayıda askerin kaybı ile Moğol ordusunun dağılmış olabileceğine ihtimal vermiyoruz. Ne yazık ki İslâm tarafında bulunan tarihçilerin kayıtlarında da bu konuda sarahat yoktur. Bunlardan İbnü'l-Amîd öldürülen Moğol askerleri için *"sayısız"*,[946] İbnü'l-Fuvatî, Baybars el-Mansûrî, Zehebî ve Aynî *"Moğolların çoğu"*,[947] İmâm Süyûtî *"Moğollardan birçok kimse"*[948] ifadelerini kullanmışlardır. İbn İyâs Moğolların takriben yarısının öldürüldüğünü,[949] İbn Tolun ise epey mübalağa ile on binlerce kimsenin bu muharebede hayatını kaybettiğini ve Moğolların kahir ekseriyetinin katledildiğini söylemektedirler.[950] Moğolların kayıpları ile ilgili ifadelerde sürekli olarak "Tatar" ve "Moğol" kelimeleri kullanılmışsa da; bu ifadelerin sadece Moğolları mı, yoksa Ketboğa'nın emri altında bulunan bütün kuvvetleri mi kastettiği anlaşılamıyor.[951] Ancak bütün bu nakillerden hareketle en azından Moğol ordusunda bulunan asker mevcudunun yarısı veya daha fazlasının kılıçtan geçirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.[952] Zaten çarpışmaların şiddeti, her iki tarafın birbirlerinin hücumlarına karşı inatla direnmesi ve bozgundan sonra da takip edilen birçok Moğol askerinin öldürülmesi hadiseleri hatırlanırsa bu yorumu yapmak son derece tabiîdir. Bu durumda İbn İyâs'ın nakli hakikate daha yakın görünüyor. Elbette Memlük tarafındaki kayıpların bu kadar fazla olmadığını ayrıca belirtmeye lüzum yoktur.

---

[945] *Rothelin* yazması. Bkz. Preiss, agm., s. 143.
[946] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53.
[947] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 247; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 61; Aynî, **age.**, V, 244.
[948] Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720.
[949] İbn İyâs, **age.**, I/I, 306.
[950] İbn Tolun, **age.**, s. 31.
[951] Vardan'a (**Türk Fütuhatı Tarihi**, s. 234; a. mlf., "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar", s. 38) göre ordudaki bazı Moğol askerleri ve hristiyanlar Ermeni Krallığı topraklarına ulaşmayı başarmışlardır.
[952] Aynicâlût Savaşı'nda Moğol ordusunun yarısının imha edildiğine dair nakli destekleyen bir görüş için bkz. Mâcid, agm., s. 159.

Memlüklere muzafferiyeti getiren bir iki hususa da kısaca işaret etmek gerekir. Moğollar tüm meydan muharebelerinde okçu süvarilerden müteşekkil kuvvetlere istinat ediyorlardı. Ancak Memlükler de bu tarz muharebeye yabancı değildiler ve tam manasıyla aynı olmasa da benzer bir harp usulünü Aynicâlût'ta tatbik etmişlerdi. Bu da Moğolların atış meziyetlerini yeterince kullanamamaları sonucunu doğurmuş ve onların düşmanları karşısındaki üstünlüklerini ehemmiyetli ölçüde azaltmıştı.[953] Memlükler bu muharebede sayıca bir miktar üstündüler; fakat onlara galibiyet temin eden asıl üstünlüğü rakamlarda değil, Memlük saflarında bulunan Sâlihiyye ve Mu'izziyye Memlükleri misilli profesyonel askerlere eğitimleri sırasında verilen askerî disiplinde, yine bu birliklerin kullandığı kaliteli harp edevatında aramak lazımdır.[954] Ayrıca -Sultan Kutuz ve Rükneddîn Baybars'ın şahsî çabalarının yanı sıra- Memlük saflarında bulunan ve belki harp usulleri birbirinden farklı olan muhtelif askerî grupların savaş sırasında gayet mantıklı stratejik mevkilere yerleştirilmeleri, yine mezkûr grupların muharebe esnasında azamî mertebede birbirlerine yardım temin etmeleri de Memlük galibiyetinin amillerinden biri olmuş olsa gerektir.[955] Tarafların savaş gücüne dair malumat verirken Memlük askerlerinin kuvvetli bünyeleri, sportif yapıları, şecaatleri ve binicilikteki maharetleri hakkında evvelce zikretmiş olduğumuz hususlar da hiç şüphesiz müslüman tarafının galibiyetinin en mühim sebeplerindendir.[956] Elbette Hülâgû'nun İlhanlı kuvvetlerinin ekserisini beraberinde İran Azerbaycanı'na götürmesinin de İslâm muzafferiyetine büyük ölçüde katkı sağladığını belirtmek gerekir.

Son olarak Baybars el-Bundukdârî ve onun kumandasındaki el-Memâlîkü'l-Bahriyye'nin bu savaştaki mevkiine bir göz atmak yerinde olacaktır. Bu muharebede Sultan Kutuz'un emrinde Sâlihiyye ve Mu'izziyye Memlükleri, Nâsıriyye Memlükleri ve diğer Suriye askerleri, Hârizm askerleri, belki bir miktar Hıms

[953] Preiss, agm., s. 145.
[954] J. M. Smith, "'Ayn Jālūt", s. 325; Charles J. Halperin, "The Kipchak Connection: The İlkhans, The Mamluks and Ayn Jalut", **BSOAS (Bulletin of the School of Oriental and African Studies)**, University of London, Vol. 60/2, (London 2000), s. 229. Abdülmün'im Mâcid (agm., s. 160-164) bunlara ilaveten bazı Memlük kaynaklarında geçen "neft" kelimesinin aslında barut manasında kullanıldığını ve bunun Memlük Devleti'nin ilk zamanlarından beri Memlük askerlerince muharebelerde istimal edildiğini bazı muasır kaynaklara dayanarak söylemekte, dolayısıyla söz konusu silahın Memlükler tarafından Aynicâlût'ta da kullanılmış olduğuna işaret etmektedir.
[955] Ancak Preiss (agm., s. 144) savaşın zekice hazırlanmış bir plan ve birlikler arası koordinasyon neticesinde Memlük zaferine dönüştüğü şeklindeki görüşün abartılı olduğunu söylemektedir.
[956] Mâcid, agm., s. 160.

kuvveti, ayrıca Arap, Türkmen ve Kürt gönüllüleri bulunuyordu. Bütün bu birliklerin vazifelerini yapmış olduklarını ve bir şekilde muzafferiyete katkıda bulunduklarını düşünmekle birlikte,[957] muzafferiyet için en fazla çabalayan grubun Sâlihiyye Memlüklerinin bir grubunu teşkil eden el-Memâlîkü'l-Bahriyye olduğuna şüphemiz yoktur. Rükneddîn Baybars ve *hoşdâş*ları Memlük İslâm ordusunun Kāhire'den ayrıldığı andan itibaren mühim işler görmüşler, en tehlikeli mevzilere atılmışlar, Gazze'yi ele geçirerek İslâm ordusunun geçiş güzergahını düşmandan temizlemişler, aldığı kararlarda daima Sultan Seyfeddîn Kutuz'un destekçisi olmuşlar, sürekli ordunun öncü kuvveti şeklinde istihdam edilerek Memlük birliklerinin ve destekçilerinin savaşın vuku bulacağı mevkie salimen ulaşmalarına vesile olmuşlardı. Aynicâlût Savaşı'nda ise bozgun mahallerine imdat kuvveti olarak yetişmişler, Sultan'ın taarruz emirlerinin hakkıyla uygulanmasında rol oynamışlar ve nihayet yüksek bir noktada kümelenen Moğol birliğini ortadan kaldırmak gibi muharebenin belki de en çetin işini gerçekleştirmek suretiyle müslümanların galibiyetine büyük bir katkıda bulunmuşlardı. Bu noktada İslâm kaynakları Baybars'ın ve arkadaşlarının çabalarını takdir etmişler, onların vazifelerini bihakkın yerine getirdiklerini söylemişlerdir.[958] Mesela bunlardan İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm* adlı eserinde İbn Abdüzzâhir'den naklen *"Emîr Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî o gün en büyük mücâhidlerden biriydi."* ifadelerini kullanmıştır.[959] Mısır tahtına cülus ettiği andan itibaren Moğolların müslümanlara verdiği ezalara son verme hedefiyle hareket eden, bu uğurda eski hasımları olan Bahriyye ile aralarındaki husumeti bir kenara bırakma faziletini gösteren, muharebeye kadarki bütün süreç boyunca büyük bir siyâsî ve askerî lider olarak karşımıza çıkan, muharebe sırasında işbilirliği yanında soğukkanlılığını, hamiyet ve şecaatini de tarihe ispatlayan, en çetin dakikalarda gayet mâkul bir hamle yaparak müslümanları İslâm'ın imdadına koşmaya çağıran ve dolayısıyla Aynicâlût muzafferiyetinde beşerî manada en büyük paya sahip olduğu kuşkusuz olan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'la[960] bütün bu safhalarda tam bir koordinasyon içerisinde çalışmış olan Rükneddîn Baybars, bu büyük galibiyetin

[957] Mesela İbn Vâsıl (**age. (Die Chronik)**, s. 215) sabık Hama hâkimi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in de bu mühim zaferde katkısının büyük olduğunu söylemektedir.
[958] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; Nüveyri, **age.**, XXIX, 303; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Aynî, **age.**, V, 243.
[959] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 264.
[960] Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 268; Preiss, agm., s. 144.

ikinci en mühim simasıdır. Onun vazifesi burada bitmeyecek; çalışmamızın sonraki bölümünde göreceğimiz üzere Sultan Kutuz, bütün İslâm topraklarından Moğolların kovulması doğrultusundaki hedefinin gerçekleşmesi için Baybars'ı bir kez daha ileri sevkedecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI SONRASINDA MEMLÜK VE MOĞOL CEPHELERİNDE DURUM

A. MEMLÜK CEPHESİNDE DURUM

1. Suriye'nin Memlük Hâkimiyetine Girişi ve Bu Sırada Gerçekleşen Hadiseler

1.1. Aynicâlût Savaşı'ndan Hemen Sonra Sultan Kutuz'un İcraatları ve Dımaşk'ta Vaziyet

Memlük İslâm ordusuyla İlhanlı Moğol ordusu arasında Aynicâlût vadisinde gerçekleşen bu ilk karşılaşma müslümanların kesin galibiyeti ve Moğolların hezimetiyle nihayete ermişti. Moğol bozgunundan sonra Moğol işbirlikçisi el-Melikü's-Sa'îd'i katlettiren ve Ketboğa'nın cesedini bulduran Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz bir miktar istirahat etmiş, muhtemelen muharebenin ertesi günü olan Cumartesi günü de vakit kaybetmeksizin Memlük İslâm ordusuna yeniden hareket emri vermişti. Ancak Sultan bu kez doğrudan muharebe için değil, Hülâgû'nun Suriye'ye bırakmış olduğu Moğol kuvve-i müstahfazasının Aynicâlût'ta mahvedilmesi akabinde sahipsiz kalmış bulunan Dımaşk'ı teslim almak için yürüyecekti. Bu sırada bazı habercileri, mağlup ve maktul Moğol kumandanı Ketboğa Noyan'ın kesik başını[961] ve dolayısıyla muzafferiyetin haberini Kāhire'ye götürmekle vazifelendirmişti.[962]

---

[961] Ketboğa Noyan'ın başı, diğer bazı Moğol ileri gelenlerinin kesik başlarıyla birlikte Kāhire'deki Bâbü Zevîle'ye asılarak teşhir edilecektir. 661 Zilhicce/1263 Ekim tarihinde Sultan Rükneddîn Baybars'ın Ketboğa'nın ve diğer Moğolların Bâbü Zevîle'de asılı duran kesik kafalarını görmeye gittiğinden bahseden bir kayıttan (bkz. İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 179) bu kafaların üç seneden uzun bir süre Kāhire'de teşhir edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu durum Ketboğa'nın müslümanlar tarafından ne denli tehlikeli bir düşman telakki edildiğini ve onun mağlubiyetinin de ne kadar önemsendiği göstermeye kâfidir.

[962] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517. İbn İyâs (**age.**, I/I, 307) ise Sultan'ın Dımaşk'a girdikten sonra zafer haberini Kāhire'ye gönderdiğini söylemektedir. Ancak bizce Sultan'ın böylesine mühim bir haberi Kāhire'ye ulaştırmak için Dımaşk'ı teslim almayı beklemesi lüzumsuzdur. Dolayısıyla Makrîzî'nin nakli daha doğrudur. Yeri gelmişken Sultan'ın İskenderiyye'de mahpus bulunan bazı Mu'izziyye ve Azîziyye emîrlerini de tahliye ettirdiğini (bkz. İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 68) ve bu tahliye emrinin

Sultan Kutuz bir yandan da Suriye'nin muhtelif mahallerinde dağınık vaziyette ve küçük garnizonlar halinde mevkuf Moğol birliklerinin ortadan kaldırılması, mümkünse muharebeden firar ederek yahut bir şekilde Memlüklerden kurtularak doğu ve kuzey istikametlerinde kaçmış Moğolların yakalanarak öldürülmesi ve bu şekilde bütün bir Suriye'nin Moğollardan temizlenmesi yönünde planlar yapıyordu. Ancak bu işin oldukça süratli bir şekilde gerçekleştirilmesi elzemdi. Kendisi Dımaşk'a yürüyecekti, dolayısıyla bu işi Memlük İslâm ordusundaki başka bir kimseye havale etmesi gerekiyordu. Sultan, söz konusu planlarını yürürlüğe koymak maksadıyla en başından beri süratine ve harpcûluğuna itimat ettiği Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'yi ve *hoşdâş*larını son defa olmak üzere ileri sevketme kararı aldı. Bu emri ona tebliğ eden Sultan Kutuz, hizmetlerine mukabil Baybars'a Haleb idareciliği vaadinde de bulunuyordu.[963] Baybars'ın aldığı emirler Moğolların nihayete dek kovalanması ve imhasıydı. Bunun için de o evvelâ Dımaşk havalisine girecek, sonra kuzeye yönelerek Haleb bölgesine uzanacaktı. Baybars el-Bundukdârî *tulb* atları[964] hazırlattıktan sonra 26 Ramazân/4 Eylül günü[965] emrindeki cesur savaşçılardan müteşekkil süvari birliğiyle beraber Dımaşk havalisine doğru büyük bir hızla yola çıktı.[966] Bundan sonra da Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz, ordusunu Dımaşk istikametinde yürüyüşe geçirdi ve 27 Ramazân/5 Eylül

---

Mısır'a zafer haberini götürecek olan ulaklar tarafından merkezde bulunan idarecilere tebliğ edildiğini zannettiğimizi de belirtelim.

963 Zehebî, **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 391; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 76; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503.

964 Mukaddeme kuvveti manasına gelen "*tulb*" kelimesi, keşif maksadıyla ileri hatlara gönderilen askerî birlikler için kullanılmaktadır. Bu birliğin her bir bölüğü 70 ila 100 arasında değişen rakamlarda askerden oluşuyordu. Bkz. Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36, 119 no'lu dipnot. Ancak Baybars'ın emrinde bu şekilde kaç süvari bölüğünün mevcut olduğu bilgisine sahip değiliz.

965 Kaynaklarımızdan Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 517) Baybars'ın firari Moğolların peşinden gönderilmesi hadisesini 2 Şevvâl/10 Eylül Cuma günü, Sultan Kutuz'un Dımaşk kalesine girmesinden sonra göstermektedir. Ancak ileride anlatacağımız üzere bu tarihte Baybars Moğollarla Hıms'ta tekrar muharebeye girecek olup, aynı gün Dımaşk'ta bulunmasına imkan yoktur. Ayrıca İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 59) Sultan'ın Aynicâlût Savaşı'ndan tam bir hafta sonra Dımaşk'a girdiğini, Baybars'ın ise bundan evvel; muharebenin ikinci, yani ertesi günü Moğolları takip maksadıyla ileri gönderildiğini açıkça söylemektedir. Şu durumda Baybars ve birliği 26 Ramazân/4 Eylül Cumartesi günü bu vazifeyi alıp yola çıkmışlardır.

966 İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 65; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36; Yûnînî, **age.**, I, 366; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 59-60; Zehebî, **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Ömerî, **age.**, XXVII, 256; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Aynî, **age.**, V, 244; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720; Cenâbî, **age.**, vr. 305b; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 268.

günü Taberiyye'ye vasıl oldu.[967] Suriye'nin merkezi konumunda bulunan ve ayrıca Moğollar ile işbirlikçileri tarafından büyük zulümlere maruz bırakılmış olan Dımaşk'a da bu büyük muzafferiyetin haberini bir an evvel ulaştırmak icap ediyordu. Bu maksatla Sultan Kutuz; Allâh'ın İslâm'a verdiği bu büyük muzafferiyeti, Moğolların perişan edildiğini ve kendisinin Dımaşk'ı teslim almak üzere kalabalık bir orduyla o tarafa gelmekte olduğunu Dımaşklılara tebşir eden bir mektup yazarak ulaklarla Dımaşk'a gönderdi.[968] Yine bu sıralarda Sultan, Yemen'de hâkim Resûlîler Devleti tahtında bulunan el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn'e de bir mektup göndererek putperest Moğolların Suriye'deki kuvvetlerinin Aynicâlût'ta ezildiğinin müjdesini ona iletti.[969]

Memlük İslâm ordusunun Moğol kuvvetlerini Beysân yakınlarındaki Aynicâlût'ta ağır bir hezimete uğrattığı haberi Ramazân'ın 27. gecesine tekabül eden ve 4 Eylül Cumartesi'yi 5 Eylül Pazar'a bağlayan gece Dımaşk'a ulaşmıştı. Bu haberi muhtemelen bozgun sırasında harp meydanından firar ederek evvelâ Dımaşk'a gelmiş olan bazı Moğol askerleri vermişti.[970] Bu haberin gelişi, Dımaşk'taki Moğol idarecileri ve onlara itaat etmiş ileri gelenler için büyük bir felaket manasını taşıyordu. Aynicâlût'ta muzaffer olan Memlüklerin süratle Dımaşk'a yürüyeceğine şüphe yoktu. Bunun farkında olan ve Kutuz'un bölgedeki Moğol nâiplerinden de muhakkak intikam alacağını bilen Dımaşk'taki Moğol şahnesi İlbasan büyük bir korkuya kapıldı, ailesini ve tâbilerini hazırlayarak aynı gece alelacele Dımaşk'ı terketti; Hülâgû'nun bulunduğu Tebriz taraflarına gidiyordu. Dımaşk'a güçlükle gelmiş olan kılıç artığı Moğol askerleri de onunla beraber ayrılmışlardı. Evvelce el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un Dımaşk nâibi olup Hülâgû'ya tâbiiyet arz eden ve Dımaşk'ı Moğollara teslim ettiği için Dımaşk riyâsetinde bırakılmış olan Zeyneddîn

[967] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517.
[968] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 208; Yûnînî, **age.**, I, 367; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74.
[969] Aynicâlût Savaşı'nın ehemmiyetini ve cereyanını çok heyecanlı bir anlatım tarzıyla gözler önüne seren bu mektubun metnini baştan sona nakleden Kalkaşendî, fetihnâme üslubuyla ve gayet sanatlı bir Arapça ile yazılmış olan bu mektubun meşhur kadı ve tarihçi Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir tarafından kaleme alındığını zannetmektedir. Yine Kalkaşendî, mezkûr mektubun yüksek sanat kıymeti münasebetiyle ezberlenerek bazı mahfillerde okunduğu bilgisini vermektedir. Bu bilgiler ve mektubun metni için bkz. Kalkaşendî, **age.**, VII, 360-362; krş. Hammâde, **age.**, s. 358-360; yine krş. Abbâdî, **age.**, s. 269-271.
[970] Zira Sultan Kutuz'un Dımaşk'a bu zaferin haberini ulaştırmak için gönderdiği ulaklar henüz oraya ulaşmamışlardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu mektubu taşıyan haberciler 27 Ramazân/5 Eylül günü öğle vakti Dımaşk'a gireceklerdi.

el-Hâfızî ve Dımaşk'ta bulunan diğer Moğol taraftarları da İlbasan ve adamlarını takip ediyordu. Her biri Moğollardan ve onların yardakçıları mevkiinde bulunan hristiyanlardan bir şekilde zarar görmüş olan Dımaşk müslümanları ise Aynicâlût zaferini işittikleri ve Moğol nâiplerinin firar etmekte olduklarını öğrendikleri vakit derhal onların peşine düşerek yakalayabildikleri Moğolları ve onların taraftarlarını öldürmeye, mallarını yağma etmeye başlamışlardı. Bir yandan da Moğolların Dımaşk'ta hapsettiği müslüman esirler halas olunuyordu. Şimdi korku ve firar sırası Moğol tarafındaydı.[971] O zamanki Kerek hâkimi el-Melikü'l-Muğîs Ömer'in oğlu olan ve Hülâgû'nun Kerek'e şahne tayin ederek Tebriz'den Dımaşk'a gönderdiği el-Melikü'l-Azîz Fahreddîn Osmân da Dımaşk'tan kaçanlar arasında bulunuyordu.[972] Ancak Dımaşk'ta Moğollarla birlikte bulunan ve onların firarı sırasında kendisi de Dımaşk'ı terkeden bir isim daha vardı ki, o da İlhan'a itaat ederek mevkiinde bırakılmış olan Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ idi. Gerçi el-Melikü'l-Eşref savaştan evvel Sultan Kutuz'a boyun eğmeyi vadetmiş ve gerçekten de bu vadin gereğini yerine getirmişti; kendisi Ketboğa'ya mazeret bildirerek Dımaşk'ta kaldığı gibi, Ketboğa'nın emrine gönderdiği Hıms muavenet kuvvetinin de Memlüklerle çarpışmaya girmemelerini temin etmiş, dolayısıyla Memlük İslâm ordusunun kısmen de olsa işini kolaylaştırmıştı. Ancak Sultan Kutuz ile evvelce görüşmüş ve ona yardımcı olmuş olmasına rağmen Sultan Kutuz'un bu galibiyet sonrasında kendisine nasıl muamele edeceği hakkında fikri yoktu, neticede o Moğol tâbiiyeti altında bulunuyordu. O halde mâkul olan Dımaşk'ı terkedip bilahare Sultan'dan emân dilemekti. Nitekim el-Melikü'l-Eşref bunu yaptı. Dımaşk'tan Moğollarla birlikte çıkan el-Melikü'l-Eşref onların yaptığı gibi Hülâgû'nun nezdine gitmedi, evvelâ onlarla beraber Kāre'ye[973] gitti, burada Moğollardan ayrılarak kendi hâkimiyetinde bulunan Tedmür'e doğru yola koyuldu.[974] Böylelikle Suriye'nin en mühim idârî

[971] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; Vassâf, **age.** (Osmanlıca trc.), vr. 44b; Baybars el-Mansûrî, **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; Yûnînî, **age.**, I, 366; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 51, 52; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 390; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 269.
[972] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 304.
[973] Dımaşk ile Hıms arasında bulunan büyük bir köydür. Bkz. Yûnînî, **age.**, II, 312, 4 no'lu dipnot.
[974] Yûnînî, **ae.**, II, a. yer; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 63.

merkezinde Moğol idarecisi yahut muavini kalmamış, Dımaşk'ta 7 ay 10 gün süren Moğol tahakkümü nihayete ermiş oluyordu.[975]

1.2. Dımaşk Müslümanlarının Sevinci, Hristiyanlardan ve Diğer Moğol İşbirlikçilerinden Alınan İntikam

Aynicâlût'taki Memlük galibiyetinin haberi 27 Ramazân gecesi Dımaşk'a vasıl olduğu vakit şehirdeki Moğollar ve onların işbirlikçileri büyük bir korkuya kapılmışlar ve şehri derhal terketmişlerdi. 27 Ramazân/5 Eylül Pazar günü öğle vakitlerinde de Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un muzafferiyeti tebşir eden mektubunu taşıyan haberciler Dımaşk'a ulaştılar.[976] Sultan Kutuz tarafından Dımaşk'a irsal edilen bu ilk mektup, Moğolların Suriye'deki ordularının ortadan kaldırıldığı haberini resmen teyit etmekte ve Memlük İslâm ordusunun süratle o bölgeye intikal etmekte olduğunu bildirmekteydi.[977] Moğolların bozgununa dair gelen haberlerin bizzat Sultan Kutuz tarafından doğrulanması ve Sultan'ın o an için başsız kalmış olan Dımaşk'ı teslim alacağı haberi, uzun süredir Moğol zulmü altında inleyen ve bu güçlü düşmanı beldelerinden tardedecek hiçbir beşerî kuvvet bulunmadığı vehmiyle büyük bir ümitsizlik içerisinde bulunan Dımaşk müslümanlarını sevince boğdu. Müslümanlar hem hayrete düşmüşler, hem de büyük bir sürura gark olmuşlardı.[978] Dımaşk kalesinin her tarafında vurulan müjde davulları Aynicâlût'taki müslüman muzafferiyetini Dımaşk ahalisine ilan etmekteydi. Bazı tarihçilerimizin ifadeleriyle; *"İnsanlar sevinçten uçacak hale gelmişlerdi."*[979]

---

[975] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 269. Reşîdüddîn (**age. (İlhanlılar)**, s. 59) isim vermeksizin ülkedeki Moğol âmil ve şahnelerinin Memlükler tarafından öldürüldüğünü, geri kalanların ise firar ettiğini yazmıştır.

[976] Makrîzî'nin (**es-Sülûk**, I, 517) bu mektubun 27 Ramazân/5 Eylül'de yazıldığını ve Dımaşk'a gönderildiğini bildiren kaydı ile aynı mektubun yine 27 Ramazân/5 Eylül günü öğle vakti şehre ulaştığını söyleyen Ebû Şâme'nin (**Terâcim**, s. 208) ifadeleri birleştirilince, mektubun 27 Ramazân 658/5 Eylül 1260 Pazar günü sabah vakitlerinde yazılıp yola çıkarıldığı ve bundan birkaç saat sonra Dımaşk'a ulaştığı anlaşılmaktadır.

[977] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 208; Yûnînî, **age.**, I, 367; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 52; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720.

[978] Ebû Şâme (**Terâcim**, s. 209) Dımaşk müslümanlarının sıkıntıdan felaha bu kadar çabuk ulaşmalarının onları hayrette bıraktığını belirtmektedir.

[979] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 390; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74-75; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720.

Moğol idarecilerinin Dımaşk'ı terketmesi ile şehirde birdenbire müslümanlar güçlü ve hâkim konuma gelmişlerdi. Dımaşk'ın Moğol tahakkümünde olduğu sıralarda şehrin ekserisi Ya'kūbîlerden (Süryânîler) müteşekkil yerli hristiyanları türlü taşkınlıklarla müslümanlara eziyet etmişlerdi. Bu eziyetlerin en feci sahneleri ise müslümanların mübarek Ramazân ayında, Aynicâlût Savaşı'ndan çok kısa süre önce gerçekleşmişti. Evvelce de anlatıldığı üzere Dımaşk hristiyanları Ramazân'da başta el-Câmi'u'l-Emeviyye olmak üzere birçok mukaddes mekanı şarapla kirletmişler, namaz kılan müslümanların üzerine şarap dökmüşler, İslâmiyet'i alenî olarak tahkir etmişler, haça kıyam etmeyen müslümanlara ezalarda bulunmuşlar ve onların dükkanlarının kapılarını yakmışlardı. Şehirdeki müslümanlar Moğollardan ziyade, uzun süredir müslümanların himayesinde serbestçe yaşamış oldukları halde eski efendilerine bu hakaretleri reva gören hristiyanlardan mustariptiler. Ancak çok kısa süre içerisinde hadiselerin gidişatı değişmiş, intikam alma sırası müslümanlara gelmişti. Birkaç gün öncesine kadar devam eden ve genelde dîn-i İslâm'ı tahkir mahiyetinde hristiyanlardan sudur eden hareketlerin müslüman dimağlarda acısı henüz tazeydi. Dımaşk'ın müslüman sakinleri Sultan Kutuz'un şehre gönderdiği mektubu aldıktan sonra, Moğollara istinaden mezkûr fevâhişi işleyen hristiyanlara karşı bilemiş oldukları kini salıverdiler. Toplu halde hristiyan mahallelerine hücum eden müslümanlar birçok Ya'kūbî'yi öldürdüler, onların mallarını, dükkanlarını ve hazinelerini yağmaladılar, evlerinde yangınlar çıkardılar. Ancak müslümanların intikamının en büyük bir şiddetle gerçekleştiği iki mevki, Ya'kūbî Kilisesi ile şehirdeki hristiyanların en büyük kilisesi olan Meryem Kilisesi oldu. Bu iki kilise büyük bir ihtimalle hristiyanların önceki taşkınlıklarının birer merkezi konumunda bulundukları, Dımaşk gibi bir İslâm beldesinde alenî olarak çan çalınan ve Moğollar lehine ayin ve nümayiş yapılan yerler oldukları için müslümanların hedefi olmuştu. Buralara taarruz eden müslüman ahali, söz konusu kiliseleri yağmaladıktan sonra ateşe verdi. Şehirde bulunan diğer kiliseler de yağmadan nasibini aldı ve darmadağın edildi. Dımaşk müslümanlarının hıncından kendilerini muhafaza etmek isteyen birçok hristiyan da muhtelif mahallerde gizlenmişler yahut kendilerini evlerine kapatmışlardı. Hristiyanların sokağa çıkarak alevlere müdahale edememelerinden ötürü günlerce yanmaya devam eden ve sadece bazı duvarları ayakta kalan Ya'kūbî ve Meryem Kiliseleri bu müddet zarfında harabeye döndü. Bittabi Dımaşk

hristiyanları üzerinde evvelce cari olan kısıtlamalar da fazlasıyla geri gelmişti.[980] Böylelikle Dımaşk hristiyanları İslâm'a ve müslümanlara ettikleri düşmanlığın ve sırf hristiyanlık taassubu ile gerçekleştirdikleri ihanetin cezasını canları, malları ve hürriyetleriyle ödemiş oldular.[981] Bu esnada bazı müslümanlar olayların sıcaklığı ile şehirde sakin yahûdîlerin mallarına da el uzatmışlarsa da, yahûdîlerin önceki vukuat sırasında daha temkinli hareket ederek hristiyanlar gibi fevri hareketlerde bulunmamış ve İslâmiyet'e dil uzatmamış olmaları münasebetiyle bu yahûdîler şehirdeki yağma ve katil operasyonundan masun tutulmuşlardır.[982]

Dımaşk'ın müslüman ahalisi, hristiyanları bu şekilde cezalandırmakta oldukları sıralarda Moğollara kendi rızaları ile tâbi olmuş, onlarla işbirliği içerisine girmiş, onlara şöyle veya böyle taraftarlık yapmış kimseleri de cezalandırmaktan geri durmadılar. 28-29 Ramazân/6-7 Eylül günleri Dımaşk müslümanlarından bazı kimseler, müslüman oldukları halde Moğollarla işbirliği yapmış şahısları ve grupları yakalayıp öldürdüler. Öldürülen Moğol taraftarları arasında eş-Şems el-Mâskînî,

[980] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 208; İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53; Yûnînî, **age.**, I, 362; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 304; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 52-53; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 390; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Aynî, **age.**, V, 250; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 75; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 269.

[981] Dımaşk hristiyanlarının evvelce yapmış oldukları şenaatlere dikkat edilirse, bunların müslümanları tahrik ve provoke etmek maksadıyla yapılmış hareketler olduğu açıkça görülür. İhtimal ki bu fanatik gruplar sadece kendilerine tatbik olunduğuna inandıkları bir baskıdan kurtulmanın sürurunu izhar etmekle kalmamışlar, İslâm mukaddesatına hakaret etmek suretiyle müslümanları bir çatışmanın içine çekmeye, daha doğrusu Moğol kılıçlarının önüne atmaya çabalamışlardır. Şehirde Moğolların bulunduğu esnada müslümanlar böyle bir tahrike kapılmış ve hristiyanlara fiilî cevap vermeye kalkmış olsalardı, hadiselerin Haleb'deki mezalime benzer bir müslüman kıyımı ile noktalanacağı şüphesizdi. Neyse ki mezkûr hakaretler sadece bazı arbedelerle ve ucuz atlatılmıştır. Kısacası ortada sadece basit bir Moğol tarafgirliği değil, açıkça şehrin asıl sakinleri olan müslümanların hayatlarına kastetme durumu söz konusudur. Bu tarz toplu ihanet vakalarına Ortaçağlarda verilen cezalar ise Dımaşk müslümanlarının bu hadisede hristiyanlara verdiği ile aynıdır. Ayrıca ihanet, isyan, hariçten gelen düşmanla işbirliği ve bir İslâm beldesini işgal etme gibi suçların bir gruba verilmiş olan zimmî statüsünü ortadan kaldırdığı malumdur. Bkz. Ahmet Yaman, "Zimmî", **DİA**, XLIV, 435. Dolayısıyla Dımaşk'taki Ya'kūbîlerin müslümanlar tarafından kendilerine verilen emânı ve ayrıca ehl-i zimmet olma şartlarını ihlal ederek zimmîlik vasıflarını kaybettikleri bilinmelidir. Kaldı ki bütün Dımaşk olaylarına ciddiyetle bakıldığında görülecektir ki; bu olaylarda Dımaşk müslümanları değil, asıl bu intikam hadisesine sebebiyet verdikleri cihetle Dımaşk hristiyanları sorgulanmalıdır.

[982] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 208; Yûnînî, **age.**, I, 363, İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 53; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 390; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 75; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 269. Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 517) burada diğer kaynaklarımızdan kısmen farklı olarak 28 Ramazân/6 Eylül Pazartesi günü Dımaşk müslümanlarının yahûdîlerin mallarını müthiş bir şekilde yağmaladıklarını, fakat şehirde bulunan bir grup müslüman askerin duruma müdahale ederek yahûdîlerin ev ve havralarının kundaklanmasının önüne geçtiğini kaydetmiştir. Bu askerler şehirde Moğol tâbiiyetindeki bazı idarecilerin şehri terketmemiş muhafızları yahut Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın, belki el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un Dımaşk'ta kalmış olan bir kısım askerleri olabilir.

İbnü'l-Bağîl[983] ve ayrıca ilmi ziyade olmakla birlikte Râfızîlerin mezhebine yakınlığıyla bilinen el-Fahr Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed el-Gencî adlı kimseler bulunuyordu.[984]

Şehirdeki bu hadiseler ve müslümanların Moğol yandaşlarından intikam alması 29 Ramazân/7 Eylül Salı gününe değin devam etti. Sultan Kutuz tarafından Dımaşk'a vali tayin edilen ve vilayet *menşûr*u ile Memlük İslâm ordusunun önünden Dımaşk'a gönderilmiş olan Emîr Cemâleddîn Akkuş el-Muhammedî es-Sâlihî, Salı günü sabahın erken saatlerinde şehre girdi. Dâru's-Sa'âde'ye (hükümet sarayı) gelen Emîr Cemâleddîn, şehirde kontrolü ele aldı ve müslümanları yatıştırdı.[985] Dımaşk'ta kısa süren, ancak büyük hadiselere sahne olan intikam ve kargaşa ortamı, yerini Memlük valisinin idaresine ve sükûnete bırakmıştı.

1.3. Sultan Kutuz'un Dımaşk'a Girişi ve Ümerâya Yaptığı Tevcihât

Muharebeden sağ kurtulmuş olan Moğolları takip ile tavzif edilen Emîr Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî, 26 Ramazân/4 Eylül günü emrindeki birlikle yola çıkmış, Aynicâlût'tan Dımaşk'a kadar uzanan araziyi geçmiş, Dımaşk'a doğru ilerlemekte olan Memlük İslâm ordusunun yolunu emniyetli hale getirmiş, oradan da kuzeye yönelmişti.[986] 27 Ramazân/5 Eylül'de Taberiyye'ye ulaşmış olan Sultan Seyfeddîn Kutuz ise yanında el-Melikü'l-Mansûr Muhammed, onun biraderi el-Melikü'l-Efdal Alî, el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn Alî b. Bedreddîn Lü'lü', Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay, Sâlihiyye ve Mu'izziyye emîrleri ve ayrıca Hârizm kumandanları olduğu halde daha ağır bir yürüyüşle Dımaşk'a ilerliyordu. Nihayet Memlük İslâm ordusu Ramazân'ın son günü ve Ramazân Bayramı arifesi olan 8 Eylül Çarşamba günü Dımaşk önlerinde göründü. Şehir yakınlarındaki Cesûra[987] mevkiinde ordugâh kurduran Sultan Kutuz, Ramazân Bayramı'nın birinci gününü

[983] İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 75) bu ismi "İbnü'n-Nüfeyl" olarak vermiştir.
[984] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 208; Yûnînî, **age.**, I, 361-362; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 390; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Aynî, **age.**, V, 250; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 75.
[985] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 53-54; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 304; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 188; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 269.
[986] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 65-66; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 76.
[987] İbnü'l-Amîd'de (**age.**, s. 54) "Hasûra" şeklinde geçmektedir.

ordugâhta idrak etti ve bayram tebriklerini kabul etti.[988] İhtimal ki bu süre içerisinde Dımaşk, Şevvâl ayının ve Ramazân Bayramı'nın ikinci gününde şehre duhul edecek olan Sultan'ı karşılamaya hazırlanmaktaydı.

2 Şevvâl/10 Eylül Cuma günü Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, ordusundaki hükümdar ve emîrlerin de aralarında bulunduğu büyük bir alayla birlikte Dımaşk'a girdi. Dımaşk müslümanları Sultan'ı muzaffer bir kumandana ve büyük bir fatihe yakışır tarzda sevinç gösterileriyle karşıladılar. Sultan'a derin muhabbetlerini ve içten teşekkürlerini takdim eden ahali bir yandan ona çokça hayır dua ediyor, diğer yandan da Aynicâlût zaferi gibi büyük bir fethi İslâm'a nasip ettiği ve bu mühim İslâm merkezini putperest Moğolların tahakkümünden kurtardığı için Allâh'a hamdediyordu. Müslümanlar o gün İslâm muzafferiyetini kutlamaları, ayrıca Ramazân Bayramı ile Cuma gününü idrak etmeleri münasebetiyle üç bayramın sevincini bir arada yaşamaktaydılar. Kaynaklarımızın da ifade ettiği üzere 658/1260 senesinin Ramazân Bayramı müslümanlara büyük hayırlar ve saadetler getirmiş, onların sevincini kat kat artırmıştı. Zira Moğolların muhasara ettikleri her kaleyi, ablukaya aldıkları her şehri suhuletle düşürmeleri ve müslüman orduları müteaddit kereler bozmaları, bu şekilde İslâm beldelerinin ekserisini istîlâ etmiş olmaları müslümanları büyük bir yeise düşürmüştü. Beklenmedik bir anda gelen bu zaferin kıymeti bu yüzden müslümanlar nezdinde pek büyüktü.[989]

Sultan Kutuz Dımaşk halkının tebrik ve teşekkürlerini kabul ettikten ve onlara ihsanlarda bulunduktan sonra ümerâ ile birlikte kaleye çıktı ve vakit

---

[988] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 304; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 269. Sultan Kutuz belki de özellikle bayramın ilk gününü şehirde değil, omuz omuza çarpıştığı askerleriyle birlikte ordugâhta geçirmek ve bu şekilde onların gönüllerini almak istemişti. Yine Sultan'ın, Dımaşk kendisini ve ordusunu karşılamaya tam manasıyla hazırlanana kadar şehre girmeyi tehir ettiği yahut bayramın ilk gününde Dımaşk halkının bayramlaşma, akraba ziyaretleri ve hediyeleşme gibi bazı sünnet ve âdetleri icra edeceklerini düşünerek şehre girişini bir miktar geciktirdiği düşünülebilir.

[989] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 216; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 247; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 52; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; Yûnînî, **age.**, I, 366; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 304; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 59; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 63; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 257; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 391; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 265; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Aynî, **age.**, V, 245; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 75; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720; İbn İyâs, **age.**, I/I, 307; İbn Tolun, **age.**, s. 31-32; Cenâbî, **age.**, vr. 305b; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503; Grousset, **age.**, s. 367; Yiğit, **age.**, s. 38; a. mlf., "Kutuz", **DİA**, XXVI, 501. Yalnız Yûnînî'nin Sultan Kutuz'un Dımaşk'a girişi için verdiği 4 Şevvâl/12 Eylül Pazar tarihi yanlıştır.

kaybetmeksizin bazı idârî düzenlemelere girişti. Vakıa Moğollar Suriye'nin büyük bir kısmının hâkimiyetini tek bir savaşta kaybetmişlerdi, fakat onların daha büyük kuvvetlerle tekrar Suriye'ye girmeleri ihtimali mevcuttu. Tabiatıyla ikinci muhtemel bir Moğol işgal teşebbüsüne mukabele edebilmek için tedbirler alma ihtiyacı bulunuyordu. Bu da ancak Memlük hâkimiyetini Suriye'de tam manasıyla tesis etme ve Kāhire ile Dımaşk'ı tek bir kuvvetli elde birleştirme yolunda atılacak adımlarla mümkün olabilirdi. Bu cümleden olmak üzere eski *menşûr*ların tecdit edilmesi, muhtelif belde ve kalelere valiler, nâipler ve kûtvâller gönderilmesi, ümerâya Suriye'den iktâlar verilmesi lazımdı.

Bütün bunları hesap eden Sultan Kutuz, Dımaşk niyâbetini evvelce el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Alî b. el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek'in kısa saltanat döneminde atabekü'l-asâkir makamında bulunmuş olan Emîr Alemeddîn Sencer el-Halebî es-Sâlihî'ye tevcih etti. Mücîreddîn Ebü'l-Heycâ b. Îsâ b. Hoşterîn el-Ezkeşî el-Kürdî[990] de Emîr Alemeddîn'in muavini olarak Dımaşk'ta bulunacaktı. Haleb'de Sultan'a eski Musul hâkimi Bedreddîn Lü'lü'ün oğullarından el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn Alî niyâbet edecek, onunla beraber Husâmeddîn el-Azîzî el-Çevgendâr ve Begtimur es-Sâkî el-Azîzî gibi Azîziyye ümerâsı ve ayrıca bazı Nâsıriyye emîrleri Haleb'e gönderilecek, Haleb bölgesinin muhafazası için askerî birlikler hazırlanıp bölgeye irsal edilecekti.[991] Sabık Hama hâkimi olup Sultan Kutuz'un bütün harp süreci boyunca destekçisi olmuş el-Melikü'l-Mansûr Nâsırüddîn Muhammed'e eski mülkü olan Hama iade edildiği gibi, eskiden Hama'ya tâbi Bârin ile Ma'arratü'n-Nu'mân da onun hâkimiyet bölgesine zammolundu.

[990] Bu Ebü'l-Heycâ b. Îsâ b. Hoşterîn'in unvanını İbnü'l-Amîd (**age.**, s. 54), İbn Kesîr (**age.**, XIII, 420), Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 518) ve Aynî (**age.**, V, 369) "Mücîreddîn" şeklinde verdikleri halde Nüveyrî (**age.**, XXIX, 304) "Fahreddîn" şeklinde veriyor. İbn Kesîr ve Aynî'nin rivayetlerine göre bu zat da Aynicâlût Savaşı'na Memlük İslâm ordusu safında katılmış ve bizzat çarpışmaya girerek Moğolların bozulmasında rol oynamış büyük emîrler arasında idi.

[991] Sultan Kutuz'un Haleb niyâbetini el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn Ali'ye tevcih etmesinin mâkul bir sebebi bulunuyordu. Alâeddîn'in biraderi el-Melikü's-Sâlih Rükneddîn İsmâ'îl, babaları Bedreddîn Lü'lü'ün vefatından sonra İlhanlılara tâbi Musul hâkimi olmuştu. Alâeddîn, Kuzey Suriye'de Memlüklere tâbi bir idareci olarak bulunması halinde biraderi el-Melikü's-Sâlih'ten Moğollar hakkında istihbarat alarak Sultan Kutuz ile paylaşabilir, icabı halinde biraderi ile birlikte Moğollara karşı Sultan'a muavenet edebilirdi. Alâeddîn Alî'nin bu şekilde Memlük siyasetine faydalı olabileceği kanaatini taşıyan Kutuz, kendisini Haleb nâibi tayin etmiştir. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 217; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 207; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 258; Aynî, **age.**, V, 248-249. Ayrıca Sultan Kutuz'un Haleb'de bulunacak olan Azîziyye ve Nâsıriyye emîrlerine karşı gerektiğinde Memlük çıkarlarını koruyacak bir güç olarak Alâeddîn Alî'yi Haleb'e gönderdiğini düşünmek mümkündür. Bu konuda bkz. Preiss, **age.**, s. 46.

Bunlara ilaveten Sultan Kutuz, sadakatleri dolayısıyla itimadını kazanmış olan el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'e ve biraderi el-Melikü'l-Efdal Alî'ye birçok ihsanda bulundu ve onların gönüllerini aldı. Bununla birlikte Sultan, el-Melikü'l-Mansûr'un yedindeki Selemiyye bölgesini ondan alarak Arab emîri Şerefeddîn Îsâ b. Mühennâ b. Mâni''e verdi. Emîr Şemseddîn Akkuş el-Borlı'ya ve onunla birlikte Türk Azîziyye Memlüklerine sahil, Gazze, Nablus ve Beytu Cibrîn bölgeleri iktâ edildi. Sahyûn, Berzûye ve Balatunus beldeleri Emîr Muzafferüddîn Osmân b. Mengüpars'ın idaresinde bırakıldı. Sultan Kutuz, Mısır Memlüklerine iltihak ederek Moğolların hezimete uğratılmasında emek sarfeden Suriye birliklerinin iktâlarını da yine onların elinde bıraktı. Ancak Dımaşk'ta bulunan ve Moğollarla işbirliği yapmış olan bazı ümerânın, mesela Kürt Kaymeriyye emîrlerinin iktâlarını ellerinden alarak Mu'izziyye ve Sâlihiyye Memlüklerine teslim etti. Söz konusu düzenlemelerin yapıldığı günlerde Tedmür'de bulunan Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ tarafından gönderilmiş murahhaslar da Dımaşk'a gelmişlerdi. el-Melikü'l-Eşref, Sultan'dan emân dilemek maksadıyla Emîr Husâmeddîn Lü'lü' ve Aynicâlût Savaşı hakkında verdiği bilgilerden istifade ettiğimiz Sârımüddîn Özbek b. Abdullâh'ı Dımaşk'a göndermişti. Sultan Kutuz, el-Melikü'l-Eşref'i Banyas ve Subeybe hâkimi el-Melikü's-Sa'îd'den ayrı tutmaktaydı. el-Melikü'l-Eşref verdiği sözü tutarak Memlük İslâm ordusu ile muharebeye girmemiş, müslümanlara kılıç çekmemiş, kan dökücülüğe ve fesada tevessül etmemişti. Sultan Kutuz bunları onu af, hatta taltif etmeye kâfi görerek el-Melikü'l-Eşref'in emân talebini kabul etti. Kısa süre sonra el-Melikü'l-Eşref Mûsâ bizzat Tedmür'den Dımaşk'a gelerek Sultan'ın huzuruna çıktı ve onun tarafından ağırlandı. Hıms, Rahbe ve bunların muzâfâtı da kendisine iade edilen el-Melikü'l-Eşref buradan tekrar kendi topraklarına hareket etti. Suriye'de tatbik olunacak nizamat hakkında da birtakım düzenlemelerde bulunan Sultan Kutuz, kendilerine iktâlar ve mülkler dağıttığı emîrlere hilatler de giydirdikten bir süre sonra bu emîrlerin her birini aldıkları idârî vazifelere dair *menşûr*larla ve bir miktar askerî kuvvetle birlikte kendi hâkimiyet bölgelerine gönderdi. O günlerde Dımaşk başta olmak üzere Moğol tahakkümünden kurtulan bölgelerde hutbeler de Sultan Kutuz'un adına okunmaya başlamıştı. Böylelikle Suriye'nin hemen tamamında, Fırat

Nehri'nden Mısır hudutlarına kadar uzanan geniş arazide Eyyûbî hâkimiyeti nihayete eriyor, Türk Memlük Devleti'nin idaresi başlıyordu.[992]

el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz Dımaşk'ı teslim aldıktan sonra bazı adlî icraatlarda da bulundu. Bunların en dikkat çekeni onun Haleb ve Dımaşk'ın son Eyyûbî hükümdarı olan el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'u Moğollara teslim eden Teberdâr Hüseyin el-Kürdî'yi katlettirmesidir. Adı geçen şahıs el-Melikü'n-Nâsır'ı Moğollara teslim olmaya teşvik etmiş, daha da ileri giderek el-Melikü'n-Nâsır'ın ve yanındakilerin bulunduğu mahalli Ketboğa'ya ihbar etmiş, bu ihaneti de sadece bir çiftlik mukabilinde yapmıştı. Anlaşıldığına göre bu kişi, el-Melikü'n-Nâsır'ın tutuklanarak Hülâgû'nun karargâhı olan Tebriz taraflarına gönderilmesinden sonra da Dımaşk'ta ikametine devam etmişti. Sultan Kutuz, el-Melikü'n-Nâsır ile eski muhâsamalarına rağmen onu ele verip Moğollara teslim eden şahsı affetmedi. Esasen sebep ne olursa olsun bir müslümanı, üstelik makamıyla müslümanların hâmiliğini temsil eden bir İslâm hükümdarını gayrimüslim bir düşmana tutsak ettirmek affolunmaz bir cürümdü. Bu yüzden Sultan, Teberdâr'ı bulduarak asılmasını emretti ve bu şahıs efendisine ettiği ihanetin cezasını canıyla ödedi. Yine Moğol müntesiplerinden hayatta kalmış bazı kimseler de Kutuz'un emriyle ortadan kaldırıldılar.[993] Benzer bir ceza, Sultan'ın şehre girişinden birkaç gün sonra hristiyan

[992] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 214-215, 216, 217; Vassâf, **age.**, s. 26; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 578; a. mlf., **Muhtasar**, s. 43; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 247; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 52; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36-37; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; Yûnînî, **age.**, I, 366, 370, 377; **ae.**, II, 312-313; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 206-207; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 304; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 63; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 63; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201, 202-203; Ömerî, **age.**, XXVII, 257-258; Safedî, **el-Vâfî**, XV, 287; **ae.**, XXIV, 190; a. mlf., **Ümerâ'ü Dımaşk fi'l-İslam**, (thk. Selâhaddîn el-Müneccid), Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1983, s. 164; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 391-392, 420-421; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 265; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 518; Aynî, **age.**, V, 245, 247-249, 369-370; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 76-77; İbn İyâs, **age.**, I/I, 307; İbn Tolun, **age.**, s. 32; Cenâbî, **age.**, vr. 305b; Grousset, **age.**, s. 367; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 269-270. Sultan Kutuz Dımaşk'ta sadece seyfiyeye yönelik tevcihâtta bulunmamış, ilmiyeye ait bazı vazifelerde de değişiklikler yapmıştı. Mesela Dımaşk hatipliği vazifesini deruhte etmiş olan İmâdeddîn İbnü'l-Harastânî'yi azletmiş, mezkûr makama kendi saltanat imâmı mevkiinde bulunan Asîlüddîn el-İs'irdî'yi getirmiş ve onun yeni vazifesine dair *taklîd*i (ferman) okutmuştu. Bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 63. Ebû Şâme (**Terâcim**, s. 208) bu zatın ismini "Asîl el-Mes'ûdî" şeklinde vermektedir.

[993] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 216; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 52; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 63; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 257; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 266; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 518; Aynî, **age.**, V, 245-246; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 270. İlhanlı tarihçisi Vassâf (**age.** (Osmanlıca trc.), vr. 44b) ise Sultan'ın sevkettiği bir başbuğun (belki

ve yahûdîlerin mallarını yağmalamaya kalkanlar üzerinde de tatbik olundu. Sultan Kutuz'a mensup *uşâkiyye* grubundan bir kısım memlüklerin şehirdeki bazı müslümanlarla birlik olup hristiyanların ve yahûdîlerin emvalini yağmalamaya teşebbüs etmeleri, Sultan'ın emriyle 30 kadar kimsenin asılarak idamını netice verdi.[994] Sultan bu gibi icraatlarıyla Dımaşk'ta hiçbir taşkınlığa müsaade etmeyeceğini ilan ediyordu. İbnü'l-Amîd'in nakline göre bu son hadiseden sonra şehirdeki gayrimüslimler üzerine bir miktar vergi konulmuştu. Buna göre Dımaşk'ta sakin hristiyan ve yahûdîler Memlük idaresine toplamda 150.000 dirhem vereceklerdi. Herhalde Sultan Kutuz harp masraflarının en azından bir kısmının henüz tedip edilmiş gayrimüslimlerin keselerinden karşılanmasını arzu ediyor;[995] bu arzusunun gereğini de, yağmacılara verdiği cezalar yoluyla gayrimüslimlerin mallarının bundan böyle kendi emânı altında olduğunu hissettirdikten, yani bu gayrimüslimleri kendisine manevî olarak borçlandırdıktan sonra yapıyordu. Neticede Dımaşk'ta yaşayan hristiyan ve yahûdîler mezkûr meblağı topladılar ve Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib vasıtasıyla Sultan'a takdim ettiler.[996]

1.4. Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin Firari Moğolları Takibi ve Suriye'nin Moğollardan Temizlenmesi

Dımaşk'ta bunlar olurken Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî kumandasında ve muhtemelen Bahrî Memlüklerden müteşekkil bulunan süvari kuvvetleri hızla kuzeye ilerliyordu. Baybars öncelikle Dımaşk havalisine girerek Memlük İslâm ordusunun yol güzergahının güvenli olup olmadığını kontrol etmiş, buradan da kuzeye yönelerek bölgeden ayrılmakta olan Moğolların peşine düşmüştü. Bir hafta müddetle bu takip harekâtını devam ettiren Baybars ve askerleri yemiyorlar, uyumuyorlar, durup dinlenmeksizin firari Moğolların ardından gidiyorlar, karşılaştıkları irili ufaklı Moğol müfrezeleriyle çarpışmaya giriyorlar ve kaçanlara

---

Cemâleddîn Akkuş el-Muhammedî) Dımaşk'taki Moğol müntesiplerini öldürterek kalenin tepesinden hendeğe attırdığını söylemektedir.

[994] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 518; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 270.

[995] Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 270.

[996] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54; ayrıca bkz. Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 518; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 54.

yetişip kılıçtan geçiriyorlardı. Bu esnada bazı esirler de almış olan Memlük takip kuvveti, Hârim bölgesine kadar durmaksızın ilerlemeyi hedefliyordu.[997]

Baybars ve emrindeki askerler Hıms bölgesine girdikleri sırada, firar etmekte olan bir Moğol süvari kuvvetini farkederek takibe aldılar. Memlük süvarilerinin arkalarından kendilerine yetişmek üzere olduğunu gören Moğollar yanlarında bulunan müslüman esirleri ve yine müslümanlardan gaspettikleri malları bırakarak süratle sahil bölgesine doğru kaçmaya başlamışlardı. Düşman askerlerine yetişen Memlükler ise onların birçoğunu ortadan kaldırdıkları gibi onlardan çok sayıda esir de aldılar.[998] Yollarına devam eden Memlük takip kuvveti 2 Şevvâl/10 Eylül Cuma günü Hıms'ın kuzeybatısında bulunan Efâmiye mevkiine ulaştıkları vakit burada da müsellah vaziyette 2000 Moğol süvarisiyle karşılaştı. Bu kuvvet Hülâgû tarafından Ketboğa'ya gönderilmiş, fakat Aynicâlût'tan evvel Filistin'e yetişip Memlüklere karşı Ketboğa'nın ordusuna bir fayda sağlayamamış olan muavenet kuvvetiydi.[999] Baybars, asker mevcudunu tespit edemediğimiz Memlük süvari birlikleriyle birlikte bu Moğol imdat kuvvetinin üzerine taarruz etti. İki taraf arasında gerçekleşen kıran kırana çarpışma sonucunda Moğol birlikleri adeta imha edildi. Aynicâlût Savaşı'ndan tam bir hafta sonra ve yine bir Cuma ve bayram günü meydana gelen bu Efâmiye çarpışması da Baybars ve savaşçılarının ezici galibiyetiyle neticelenmişti. Moğolların birçok kadını ve çocuğu, ayrıca çok sayıda mal ve at ganimet olarak Memlük askerlerinin eline geçti. Moğol imdat kuvvetinden ancak çok az sayıda süvari firara muvaffak olarak olabilmişti. Öyle ki, bu çarpışmadan sağ çıkarak mağlubiyeti İlhan'a haber verecek neredeyse kimse kalmamıştı.[1000] Muhtemelen

---

[997] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 65.

[998] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 209; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 59-60; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 518; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 76.

[999] Muahhar bir araştırmada yer alan bir görüşe (Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23) göre Efâmiye çarpışmasında Moğol kuvvetinin başında Baydara bulunmuş ise de, bu görüşü destekleyecek bir nakle rastlayamadık.

[1000] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 65; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; Aynî, **age.**, V, 244; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23; a. mlf., **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 268. Her ne kadar Ebû Şâme (**Terâcim**, s. 209), İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 59-60), Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 518) ve İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 76) tarafından nakledilen ve yine Hıms bölgesinde gerçekleşen ilk çarpışmanın Ketboğa'ya yardım olarak gönderilen 2000 Moğol askeriyle Efâmiye'de girilen ikinci çarpışma ile aynı hadise olması ihtimali akla gelse de; ilk çarpışmayı aktaran Ebû Şâme, İbnü'd-Devâdârî ve Makrîzî'nin Baybars kumandasındaki Memlük kuvvetleri için kullandıkları "**لحقوا** (yetiştiler)" ifadesi bu ilk çarpışmanın bir kovalamaca neticesinde gerçekleştiğini ibraz etmektedir. Oysa ikinci çarpışmayı aktaran kaynaklarımız bu çarpışmanın kaçma-kovalama değil doğrudan karşılaşma şeklinde vuku bulduğunu

mezkûr Efâmiye çarpışması devam etmekte iken Sultan Kutuz ve maiyeti de muzafferâne Dımaşk'a giriyorlardı.

Bu çarpışmalardan sonra harekâtına devam eden Rükneddîn Baybars, Kuzey Suriye'yi baştan başa çiğneyerek ve hatta takip bölgesini Fırat kıyılarına kadar genişleterek bölgede kalmış bazı Moğol askerlerini yahut destekçilerini bulundukları mahallerden kaçırttı,[1001] akabinde Haleb havalisine uzanarak buradaki Moğolların şehri ve bölgeyi terketmesini sağladı.[1002] Suriye'nin muhtelif beldelerinde bulunan müslüman halk da Aynicâlût muzafferiyetinden sonra Moğol korkularını yenmişlerdi; onlardan yakalayabildiklerini öldürüyorlar, onların haksız yere elde ettikleri malları yağmalıyorlardı.[1003] Baybars Suriye'yi Moğollardan arındırmak yolundaki vazifesini sürekli Moğolların peşinden gitmek, onları bulduğu yerde katletmek yahut tutsak etmek suretiyle çok kısa bir zaman dilimi içerisinde hakkıyla yerine getirdikten sonra Dımaşk'a doğru dönüş yoluna çıktı.[1004] Bu harekâtla Suriye'deki İlhanlı Moğol varlığı büyük ölçüde zayıflatıldığı gibi,[1005] muhtelif şehir ve kalelere Sultan Kutuz tarafından tayin edilmiş idarecilerin kendi görev bölgelerine ulaşmalarından evvel söz konusu bölgeler muhtemel tehditlerden temizlenmiş

---

söylemektedirler. Demek ki Memlükler ve Moğollar arasında biri takip, bir diğeri doğrudan çarpışma şeklinde iki karşılaşma olmuştur. Karışıklığa sebebiyet vermesi muhtemel diğer bir husus ise ikinci çarpışmayı nakleden İslâm tarihçileri arasında "Efâmiye" ismini verenin sadece İbn Abdüzzâhir olması, diğer kaynaklarımızın "Hıms bölgesi" ifadesini kullanmış olmalarıdır. Ancak Efâmiye'nin zaten o zamanlar Hıms'a bağlı bir belde olduğu (bkz. Yâkūt, **age.**, I, 227) bilinince mevzu bir miktar açıklığa kavuşmakta, 2000 kişilik Moğol takviye kuvvetiyle girilen ikinci çarpışmanın yine Hıms'a bağlı olan Efâmiye'de gerçekleştiği kanaati uyanmaktadır. Dolayısıyla İbn Abdüzzâhir'in naklettiği ve 2 Şevvâl/10 Eylül'de gerçekleşen Efâmiye çarpışması ile Baybars el-Mansûrî, İbn Haldûn ve Aynî'nin aktardıkları ve Hıms bölgesinde Moğol takviye kuvvetiyle girilen çarpışmanın aynı hadise olması ihtimali vardır. Bizim yaptığımız gibi bu konudaki muhtelif rivayetleri birleştirdiğini düşündüğümüz Ramazan Şeşen (**Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23) de Memlüklerin, takviye alarak güçlenmiş bir Moğol ordusuyla 2 Şevvâl/10 Eylül tarihinde Efâmiye'de karşılaştıklarını belirtmektedir. Hulâsa bizce biri kovalamaca şeklinde ve Hıms yakınlarında gerçekleşen, diğeri doğrudan karşılaşma şeklinde ve Hıms bölgesindeki Efâmiye'de vukua gelen olmak üzere iki ayrı karşılaşma gerçekleşmiştir.

[1001] İlhan'ın Hama idarecisi tayin ettiği Husrevşâh gibileri ise Aynicâlût Savaşı'nın neticesini haber alır almaz kendi istekleriyle bulundukları şehirleri terkederek doğu istikametinde kaçmışlardı. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 216; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 206; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 202; Ömerî, **age.**, XXVII, 258.

[1002] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 391, Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.

[1003] Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23.

[1004] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 59; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; Yûnînî, **age.**, I, 366; Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.

[1005] Baybars el-Mansûrî (**Zübdetü'l-Fikre**, s. 51) bu takip harekâtıyla Emîr Rükneddîn Baybars'ın Moğolların kökünü kazıdığını ifade etmektedir.

oluyordu. Suriye'nin geri kalanında bulunan Moğol döküntüleri de Baydara ile birlikte Fırat'ın doğusuna çekilecekler ve el-Cezîre bölgesine gideceklerdi. Moğollar Hülâgû'nun sağlığında zaman zaman Fırat'ın batısında kalan İslâm topraklarına girecek olsalar da Suriye'deki ilk kazanımlarını hiçbir zaman yeniden elde edemeyecekler, Hülâgû'nun oğlu Abaka'nın hükümdarlığının son yıllarına dek Suriye'yi ciddi bir tehdide maruz bırakamayacaklardır.[1006]

2. Sultan Kutuz'un Katli ve Rükneddîn Baybars'a Bîat Edilmesi

2.1. Sultan Kutuz'un Kusayr Mevkiinde Öldürülmesi

Emîr Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî Suriye'de yürüttüğü harekâtın haberini Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'a mektuplarla bildirmiş, askerleriyle hangi bölgelere girdiğini, nereleri ele geçirdiğini haber vermiş, karşılarına çıkacak hiçbir kuvvetin kalmadığını müjdelemişti. Bundan sonra da Sultan'ın henüz ayrılmamış olduğu Dımaşk'a hareket etmiş ve onunla buluşmuştu.[1007]

Sultan Kutuz, Baybars ile bir araya geldikten sonra ondan çekinmeye başlamıştı. Bunun altında şüphesiz Bahriyye ile kendisi arasındaki eski kırgınlıkların dirilmesi endişesi yatıyordu. Ayrıca yakın zamanda ortaya çıkan bir başka vaziyet bu çekinceyi ziyadeleştirmekteydi; Sultan Kutuz, Haleb niyâbetini Rükneddîn Baybars'a vadettiği halde Dımaşk'taki tevcihât sırasında bu makamı el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn Alî b. Bedreddîn Lü'lü'e vermişti. Baybars'ın bundan hoşnut olmadığı kesindi.[1008] Sultan Kutuz o vakitlerde düşmandan temizlenmiş olan Haleb havalisine doğru giderek bölgeyi teftiş etmek, Moğolların bölgedeki tahribatını incelemek, orada da işleri nizama koymak ve bölgeyi tam manasıyla kontrolü altına almak emelindeydi. Fakat bir kimsenin gelerek Baybars ve *hoşdâş*larının kendisine karşı kötü niyet beslemeye başladıklarını haber vermesi, Sultan'ı Haleb'e gitmekten alıkoydu.[1009] Esasen Sultan'ın Haleb'e el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn'i göndermesi

[1006] Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 268; Yuvalı, **age.**, s. 177-178.
[1007] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 66.
[1008] Zehebî, **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 92.
[1009] Yûnînî, **age.**, I, 370; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 60; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 64; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 721. Bu kaynaklarımız söz konusu bilgiyi İzzeddîn İbn Şeddâd'ın *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* adlı eserinden aldıklarını söylemişlerdir.

gayet mâkuldü; böylelikle Sultan, kardeşi ve Musul hâkimi olan el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl ile sürekli irtibat halinde olacağını düşündüğü el-Melikü's-Sa'îd vasıtasıyla Moğollar hakkında istihbarat alabilmeyi ümit ediyordu.[1010] Bunun yanında belki de Sultan Kutuz, Baybars'ın harp fenninde olduğu kadar idarecilikte de mahir bir kimse olduğunun bilincinde olarak, kendisinde hükümdarlık alâmetleri gördüğü Baybars'ı Kuzey Suriye gibi Memlük Devleti'nin merkezden uzak ve düşman sınırında bulunan bir bölgesinde nâip tayin etmekten imtina etmişti. Muzafferiyette Sultan Kutuz ile birlikte en büyük paya sahip olan Baybars'ın Haleb'e yerleşmesi halinde, onun adı geçen bölgede güçlenerek istiklal ilan etmesi işten bile değildi.

Sultan Kutuz yukarıda zikrettiğimiz sebepten ve Baybars el-Bundukdârî'nin menfi bir hareketinden çekindiğinden ötürü Haleb'e gitmekten vazgeçti, Dımaşk'tan Kāhire'ye dönmek üzere hazırlık yaptı ve 16 Şevvâl 658/24 Eylül 1260 Cuma günü[1011] Memlük ordusuyla birlikte Dımaşk'tan çıktı. Ancak Sultan, Baybars'ın ve arkadaşlarının kendisine aldıkları tavrı bazı yakınları arasında gizli tutmaya çalıştıysa da Baybars durumdan haberdar olmuştu. Bunun üzerine Baybars da daha fazla Dımaşk'ta kalamadı, 26 Şevvâl/4 Ekim Pazartesi günü kendisi de *hoşdâş*larıyla birlikte şehirden ayrıldı[1012] ve anlaşıldığına göre yolda Sultan'ın birliklerine iltihak etti. Sultan Kutuz evvelâ Şemseddîn Akkuş el-Borlı ile Azîziyye Memlüklerine iktâ ettiği Nablus'a uğradı, oradan yoluna devam ederek Gazze'ye vasıl oldu. Sultan Gazze'de, evvelce İskenderiyye'de mahpus olup kendisinin herhalde Aynicâlût muharebesinden sonra tahliye ettirdiği Seyfeddîn Balaban er-Reşîdî, Cemâleddîn Aydoğdu el-Azîzî, Seyfeddîn Bahadır gibi bazı Mu'izziyye ve Azîziyye emîrleriyle karşılaştı ve bunlar Sultan'a iltihak ettiler.[1013]

[1010] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 217; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 207; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 258; Aynî, **age.**, V, 248-249.

[1011] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 305. Yûnînî (**age.**, I, 370) ve Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 519) ise Sultan'ın Dımaşk'ı terkettiği tarihi 26 Şevvâl/4 Ekim 1260 Salı günü şeklinde göstermekte, Yâfi'î (**age.**, IV, 113) de Sultan'ın vardığı tarihten bir ay sonra Dımaşk'tan ayrıldığını söylemektedir. Ancak İbn Dokmak'ın (**el-Cevherü's-Semîn**, s. 269) Sultan'ın 20 güne yakın Dımaşk'ta kaldıktan sonra Mısır'a hareket ettiğini gösteren beyanı Nüveyrî'yi tasdik etmektedir. 26 Şevvâl/4 Ekim tarihi ise yine yukarıda göreceğimiz gibi Baybars ve arkadaşlarının Dımaşk'tan ayrıldıkları tarihtir.

[1012] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267. Ancak müellif 26 Şevvâl/4 Ekim gününü sehven Salı günü olarak göstermiştir.

[1013] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 68-69; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 271; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 25. Yalnız Safedî bunlardan Cemâleddîn Aydoğdu'nun Kal'atü'l-Cebel'de hapsedilmiş olduğunu yazmaktadır.

Bu yolculuk boyunca Baybars el-Bundukdârî sürekli Sultan ile birlikte olduğu halde ikisi de birbirinden çekinmekte, yekdiğeri tarafından bir hile ile tuzağa düşürülmekten korkmakta ve birbirine karşı fırsat kollamaktaydı.[1014] Şüphesiz Baybars'ın meselesi yalnızca Haleb niyâbeti değildi; o el-Memâlîkü'l-Bahriyye'nin sabık lideri Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr'ın katledilmesinden de Kutuz'u mesul tutuyordu. Bilindiği gibi Sultan Kutuz, el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek'in emriyle Fâriseddîn'i katleden grupta yer almış, yine Bahriyye'nin Kāhire'den kovulduğu ve takibata uğratıldığı esnada el-Melikü'l-Mu'izz'in yardımcısı mevkiinde bulunmuştu. Baybars ve *hoşdâş*ları kendilerine ve reislerine yapılanları unutmamışlardı.[1015] Dahası; Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz ile Emîr Rükneddîn Baybars, Aynicâlût muzafferiyetinin birinci kahramanı olmak mevkiini paylaşamıyorlardı. İbn Abdüzzâhir'in naklettiğine göre Baybars bu galibiyete vesile olan icraatlarının ehemmiyetini Sultan Kutuz'un itiraf etmesini istiyor, Sultan ise zaferin sadece kendisiyle anılmasını dilediğinden buna yanaşmıyordu.[1016] Bütün bunlar sebebiyle ve Sultan Kutuz'un da kendisi hakkında iyi şeyler düşünmediğini öğrenmesi dolayısıyla Baybars, bazı *hoşdâş*ları ve ayrıca bir kısım Mu'izziyye emîrleriyle birlikte bir plan hazırladı. Bedreddîn Unus el-Isfahânî,[1017] Seyfeddîn Balaban er-Reşîdî, Bedreddîn Bektut el-Çevgendâr el-Mu'izzî, Seyfeddîn[1018] Beydoğan er-Rüknî, Seyfeddîn Bahadır el-Mu'izzî, Seyfeddîn Balaban el-Hârûnî,

---

[1014] Yûnînî, **age.**, I, 370; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 60; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 64; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519.

[1015] İbn Haldûn, **age.**, s. 1454; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 25.

[1016] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 68; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 25. Kaynaklarımızdan İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 60) Sultan Kutuz ile Baybars arasındaki soğukluğa bir sebep olarak da babasından dinlediği bir hadiseyi göstermektedir. Hadiseyi İbnü'd-Devâdârî'nin babasına aktaran kişi, babasının hizmetinde bulunduğu Emîr Seyfeddîn Balaban ed-Devâdâr er-Rûmî'dir. Buna göre Aynicâlût Savaşı sırasında Baybars'ın *hoşdâş*larından bazıları firar etmişler, Sultan Kutuz da savaştan sonra bunları sert bir şekilde azarlamış, hatta tehdit etmişti. Bundan sonra Sultan'a karşı kin tutmaya başlamış olan bu kimseler Baybars ve diğer bazı Bahriyye ümerâsı ile gizlice ittifak ederek Sultan'a karşı fırsat kollamaya başlamışlardı.

[1017] Kaynaklarımız bu zatın ismini ve unvanını muhtelif şekillerde yazmışlardır. Ancak bu ismin "Enes" şeklinde imla edilmesi hatalı olmalıdır. Zira İbn Vâsıl (**age. (Die Chronik)**, s. 218) ve Nüveyrî'nin (**age.**, XXIX, 305) eserlerinin Arapça metninde bu ismin sad harfiyle ve harekeli olarak "أُنصْ *(Unus)*" şeklinde gösterilmesi şüpheye mahal bırakmıyor. Yine aynı şahsın unvanı Baybars el-Mansûrî (**Zübdetü'l-Fikre**, s. 53) ve İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 77) tarafından "Seyfeddîn"; Yûnînî (**age.**, I, 370) tarafından "Alâeddîn"; İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 61) tarafından "İzzeddîn"; Nüveyrî (**age.**, XXIX, 305), İbn Dokmak (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267) ve Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 519) tarafından "Bedreddîn" şeklinde verilmiştir.

[1018] İbnü'd-Devâdârî'ye (**age.**, VIII, 60) göre Alâeddîn.

Alemeddîn Toganoğlu[1019] gibi emîrlerin de iştirakiyle hazırlanan planın tatbiki için Sultan Kutuz'un savunmasız olduğu bir an kollanacak, ilk fırsatta harekete geçilerek Sultan ortadan kaldırılacaktı.[1020]

Memlük ordusu Mısır topraklarına girmiş ve Sâlihiyye mevkiine yaklaşmıştı. 16 Zilkâde 658/23 Ekim 1260 Cumartesi günü[1021] Ğarâbî[1022] ve Sâlihiyye arasında bulunmakta olup Sâlihiyye'ye bir menzil uzaklıkta bulunan Kusayr mevkiine varıldığında Sultan Kutuz ordusunu Sâlihiyye'ye doğru yola devam ettirdi, kendisi ise avlanmak üzere mezkûr güzergahtan ayrıldı ve Kusayr civarında kaldı.[1023] Yanında maiyeti, ayrıca bazı Mu'izziyye ve Bahriyye ümerâsı bulunuyor; bunların arasında Sultan'a suikastta bulunmayı tasarlayan grup da yer alıyordu. Sultan'ın av sırasında bir tavşanın peşine düşerek maiyetinden uzaklaşması, suikastçi gruba istedikleri fırsatı vermiş oldu. Koşturduğu atının üzerinden tavşana ok atmakta olan Sultan'ın ardından atlarını koşturan ve sanki onunla beraber avın peşine düşmüş intibaı uyandıran emîrlerin, Sultan'ın maiyetinden uzaklaşması sebebiyle işleri kolaylaşmıştı. Baybars ve onunla ittifak etmiş suikastçi emîrler Sultan Kutuz'un bütün kuvvetine, süvarilikteki maharetine ve savaşçılıktaki ustalığına rağmen onu

[1019] Bu ismi İbn Vâsıl (**agę. (Die Chronik)**, s. 218) "**صون أُغلى** (Savanoğlu?)", İbn Fazlullâh el-Ömerî (**age.**, XXVII, 259) "**صغن أغلى** (Sığanoğlu?)", İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 77) "**صنغلى** (Sanoğlu, Sınığlı?)" gibi şekillerde imla etmişlerdir. Ancak İbnü'l-Verdî'nin (**age.**, II, 203) "**طغان أوغلي**" şeklinde verdiği bu ismin herhalde "Toganoğlu" şeklinde okunması icap eder.

[1020] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 53; Yûnînî, **age.**, I, 370; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 207; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 305; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 61; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 64; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 259; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 269-270; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519; Aynî, **age.**, V, 253; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 77.

[1021] Kaynaklarımızın birçoğu Sultan Kutuz'un şehâdetinin Cumartesi günü gerçekleştiği hususunda müttefik olmalarına rağmen, öyle anlaşılıyor ki bunlardan bazıları mezkûr tarihi rakamsal olarak verirken hataya düşmüşlerdir. Mesela Yûnînî (**age.**, I, 371) Sultan Kutuz'un şehâdetini 13 Zilkâde/20 Ekim; İbnü'l-Amîd (**age.**, s. 55), İbn Dokmak (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 270), Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 519) ve İbn İyâs (**age.**, I/I, 308) 15 Zilkâde/22 Ekim; Zehebî (**Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 355; a. mlf., **el-'İber**, III, 288), Safedî (**el-Vâfî**, XXIV, 190), İbn Kesîr (**age.**, XIII, 396), Aynî (**age.**, V, 260), İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 80), Süyûtî (**Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 721) ve İbnü'l-İmâd (**age.**, VII, 504) 16 Zilkâde/23 Ekim; İbn Abdüzzâhir (**age.**, s. 68) ve Cenâbî (**age.**, vr. 306a) 17 Zilkâde/24 Ekim; Nüveyrî (**age.**, XXIX, 305) ise 15 veya 17 Zilkâde olarak göstermişlerdir. Ancak bu tarihler arasında Cumartesi gününe tekabül eden sadece 16 Zilkâde 658/23 Ekim 1260 tarihi olup, tam olarak bu tarihi veren müellifler nakillerinde isabet etmişlerdir.

[1022] Katya ve Sâlihiyye arasında bulunan geçilmesi zor çöl arazisidir. Bkz. Yâkūt, **age.**, IV, 190.

[1023] İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 247) ve Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 578; **Muhtasar**, s. 43) gibi bazı tarihçiler Sultan Kutuz'un katli hadisesinin onun Gazze civarında bulunduğu sırada gerçekleştiği yönünde bilgi vermişlerdir. Ancak doğrusu Kutuz'un Mısır topraklarında kalan Kusayr'da hayatını kaybettiğidir.

yalnız yakalamanın ve sayıca çokluğun sağladığı üstünlükle üzerine atılarak onu şehid ettiler.[1024] el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'un saltanatı 11 ay ve 13 gün sürmüştü.[1025]

İslâm kaynaklarının Sultan Kutuz'u katleden şahsın kimliği noktasında bir kez daha ihtilafa düştükleri görülmektedir. Hadise genelde benzer şekilde aktarılmakta, ancak failler hususunda rivayetler çeşitlenmektedir. Kaynaklarımızdan Baybars el-Mansûrî, Sultan'ın ardından giden emîrlerden Unus el-Isfahânî'nin önde bulunduğunu ve onun Sultan'a yaklaşarak Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin halinin ıslah edilmesini Sultan'dan dilediğini aktarmaktadır. Baybars'ın gazâda büyük fedakarlıklar göstermiş olduğunu söyleyerek ona ihsanda bulunulmasını isteyen Unus, Sultan'ın bunu kabul etmesi üzerine öpecekmiş gibi onun eline yönelmiş, fakat birdenbire Sultan'ın elini sımsıkı kavrayarak hareketine mani olmuştur. Sultan tuzağa düştüğünü anladığında kendisini korumak için kılıcını çekmeye davranmış, ancak oraya yetişmiş bulunan Baybars'ın daha seri hareket ederek indirdiği kılıç darbesiyle Sultan hayatını kaybetmiştir.[1026] Ebü'l-Fidâ, av sırasında bir kimse için Sultan'dan şefaat dileyen Unus el-Isfahânî'nin Sultan'ın elini yakaladığını, o anda Baybars'ın kılıçla Sultan'a vurduğunu ve onu topluca atından

[1024] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 210; İbn Hallikân, **age.**, IV, 155; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 578; a. mlf., **Muhtasar**, s. 43-44; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 247; Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 37; Zehebî, **Siyer**, II, 3098; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177-178; Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; **ae.**, XXIV, 190; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 392; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, 721; Hândmîr, **age.**, III, 252; İbn Tolun, **age.**, s. 32; Mustafa b. Abdurrahmân, **age.**, vr. 89a; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61; Tekindağ, "Kutuz", **İA**, VI, 1059; Yiğit, **age.**, s. 39; a. mlf., "Kutuz", **DİA**, XXVI, 501; Tomar, **agt.**, s. 110; Ergun, **agt.**, s. 52-53.

[1025] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 54; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 207; Ömerî, **age.**, XXVII, 259; Aynî, **age.**, V, 260; Cenâbî, **age.**, vr. 306a. İbnü'l-Amîd (**age.**, s. 55), Nüveyrî (**age.**, XXIX, 306) ve Makrîzî'ye (**es-Sülûk**, I, 519) göre ise Kutuz'un saltanatı 11 ay ve 17 gün sürmüştür. Bunların yanı sıra Kutuz'un saltanatının bir yıl (bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 210; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61), bir yıldan bir gün eksik (bkz. İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 80) yahut bir yılın tamam olmasına günler kala (bkz. İbn İyâs, **age.**, I/I, 308) olduğunu söyleyen tarihçiler de bulunmaktadır. Fakat Sultan Kutuz'un 27 Zilkâde 657/15 Kasım 1259 Cumartesi günü cülus etmiş olduğu hatırlanır ve hemen yukarıda zikrettiğimiz üzere 16 Zilkâde 658/23 Ekim 1260 Cumartesi günü şehid olduğu göz önünde bulundurulursa, onun saltanat müddetinin kesinlikle 11 ay ve 13 gün (343 gün) olduğu anlaşılır. Nitekim Sultan Kutuz'un saltanat süresini rakamsal olarak veren kaynaklarımızın ekserisi de bu hesabı doğrulamaktadırlar.

[1026] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 54; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; ayrıca bkz. Aynî, **age.**, V, 253-254. İbnü'l-Amîd (**age.**, s. 54-55) kuvvetli bir emîr olan Unus el-Isfahânî'nin Sultan'ın elini öper gibi yapıp yakaladığını ve Sultan'ı eğerinden düşürdüğünü, diğer ümerânın da Sultan'ı katlettiğini yazmaktadır.

düşüren emîrlerin de oklarıyla onu öldürdüklerini söylemektedir.[1027] Nüveyrî'nin kaydına göre Unus el-Isfahânî Sultan Kutuz'a yaklaşarak onun Rükneddîn Baybars'tan razı olup olmadığını sual etmiş, Sultan'ın ondan razı olduğunu söylemesi üzerine Baybars atından inerek Sultan'ın elini öper gibi yapmış, ansızın onu yakalayıp eğerinden yere düşürmüş, Sultan diğer emîrlerin darbeleriyle ruhunu teslim etmiştir. Nüveyrî aynı yerde Sultan'ın elinin Baybars tarafından yakalandıktan sonra Bedreddîn Bektut el-Çevgendâr'ın kılıcını Sultan'ın omuzuna vurduğu, Unus el-Isfahânî'nin Sultan'ı atından yere düşürdüğü ve Seyfeddîn Bahadır el-Mu'izzî'nin de Sultan'a ok atarak onu katlettiği şeklinde bir rivayetin daha bulunduğunu söylemektedir.[1028] Yûnînî ise av sırasında Baybars'ın Sultan'dan Aynicâlût'ta ganimet alınan Moğol kadınlarından birisini istediğini, Sultan'ın bunu kabul etmesi üzerine Baybars'ın öpmek maksadıyla Sultan'ın elini tuttuğunu nakletmektedir. Ancak bu hareket suikast ameliyesinin başlama işareti olup, aynı anda Bedreddîn Bektut el-Çevgendâr Sultan'ın omuzuna bir kılıç darbesi indirerek kesmiş, Unus el-Isfahânî Sultan'ı yakalayarak atından yere düşürmüş ve Seyfeddîn Bahadır el-Mu'izzî de Sultan'ı okuyla öldürmüştür. Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un şehâdetini anlatan İslâm kaynaklarının ekserisi bazı küçük farklılıklarla birlikte bu son rivayeti tekrarlamışlardır.[1029] Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin hayatı ve saltanatına dair müstakil bir eser telif etmiş olan Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir'in nakline gelecek olursak; Baybars av sırasında Sultan Kutuz ile sohbet etmekte iken birdenbire onun elini yakalamış ve indirdiği darbeyle onu öldürmüştür.[1030]

[1027] Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 207; ayrıca bkz. İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 259; İbn Haldûn, **age.**, s. 1454-1455. İbn Vâsıl (**age. (Die Chronik)**, s. 218) ve İbn Tağrîberdî'ye (**age.**, VII, 77-78, 92) göre ise bir şahıs için şefaatçi olan ve Sultan'ın elini yakalayan kişi Baybars olup, ilk darbeyi Unus el-Isfahânî indirmiştir.

[1028] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 305-306.

[1029] Yûnînî, **age.**, I, 370-371. Aynı rivayetin kısmî farklılıklar arz eden versiyonları için bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 64-65; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 270; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519. İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 61-62) bu Moğol kadınını talep eden ve Sultan'ın elini yakalayan kişinin Unus el-Isfahânî olduğunu söylemektedir. İbn İyâs'ın (**age.**, I/I, 307) nakli çok az farklıdır; Baybars av sırasında Sultan'ın elini öpmek istemiş, Sultan da evvelce esir Moğol kadınlarından birisini Baybars'a vermiş olduğundan Baybars'ın bu hediyeye teşekkür için elini öpmek istediği zannıyla ona elini uzatmıştır. Ancak Baybars Sultan Kutuz'un elini yakalayarak ona kılıcıyla bir darbe vurmuş, diğer emîrlerin de iştirakiyle Sultan öldürülmüştür. İbn Kesîr (**age.**, XIII, 392) ise Moğol kadını mevzuundan bahsetmeksizin, Baybars'ın Sultan'dan bir şey rica ettiğini ve ricasının kabulü üzerine Sultan'ın elini öper gibi yaparak onu yakaladığını, diğer emîrlerin de Sultan'ı kılıçla yaralayıp atından düşürdükten sonra ok yağmuruna tutarak öldürdüklerini nakletmektedir.

[1030] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 68.

Görüldüğü üzere kaynaklarımız, genelde Sultan Kutuz'a karşı bizzat Baybars'ın hamle yaparak ona en az bir kılıç darbesi indirdiği yahut onun işaretiyle harekete geçen emîrlerin Sultan'ı öldürdüğü şeklinde iki farklı rivayet aktarmışlardır. Bu iki farklı rivayeti aktaran kaynakların sayılarının neredeyse eşit oluşu ve ayrıca bunların hemen hepsinin muteber tarihçiler tarafından telif edilmiş eserler olması, bizi içinden çıkılmaz bir durumla karşı karşıya bırakmaktadır. Her ne kadar Nüveyrî'de bulunan bir rivayette, Baybars'ın Kutuz'u kendi eliyle öldürdüğünü söylemesi üzerine suikatçi grupta yer alan bazı emîrlerin *"O bizzat bu işe kalkışmadı, sadece kendisini büyük göstermek için böyle iddia ediyor."* şeklinde itiraz ettiklerine dair bir kayıt[1031] bulunsa da; Baybars el-Mansûrî,[1032] İbnü'd-Devâdârî[1033] ve İbn Dokmak'ın[1034] *"Ve hakikatte Sultan'a ilk darbeyi vuranın Baybars olduğu söylenir."* şeklindeki nakilleri, bunun yanı sıra Rükneddîn Baybars'ın saltanat döneminde Dîvân-ı İnşâ reisliği yapmış ve dolayısıyla onun en yakınları arasında bulunmuş olan İbn Abdüzzâhir'in Sultan Kutuz'u bizzat Baybars'ın öldürmüş olduğuna dair kaydı, ayrıca diğer bütün kaynaklarımızın -aşağıda görüleceği üzere- Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib'in Sultan Kutuz'a ilk darbeyi kimin vurduğu şeklindeki sorusuna cevap olarak Baybars'ın bu işi kendisinin yaptığını söylediği ve diğer ümerânın da onu tasdik ettikleri yönündeki rivayetleri sebebiyle biz, Sultan'a kılıcıyla ilk vuranın Baybars olduğunu kabule mütemâyiliz. Bununla birlikte kesin olan şey; el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un, Baybars tarafından organize edilmiş olan ve isimlerini zikrettiğimiz emîrlerin elbirliği ile şehid edilmiş olduğu ve bütün bu suikast işini tertiplemiş olması münasebetiyle -Sultan'a kılıcıyla vurmuş olsun ya da olmasın- Baybars'ın hadisenin esas faili kabul edilmesi gerektiğidir.

Sultan Kutuz'u öldüren emîrlerin Sâlihiyye'de kurulmuş olan saltanat otağına bir an evvel ulaşmak maksadıyla olay mahallinden hızla uzaklaşmalarından sonra Sultan'ın naaşı bir müddet sahrada açıkta kaldı. Ancak Sultan'ın hizmetinde olup onunla birlikte Kusayr'a gelmiş olan bazı görevliler şehid Sultan Kutuz'u aynı

[1031] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 305.
[1032] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 38.
[1033] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 61.
[1034] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267.

mıntıkaya defnettiler.[1035] Kutuz'un naaşı bilahare Kāhire'ye getirilerek o vakitler henüz inşa edilmemiş olan Şeyh Takıyyüddîn Zâviyesi yakınına defnedilecek, sonra da el-Hâc Kutuz ez-Zâhirî adlı şahıs tarafından Karâfe kabristanına nakledilip İbn Abûd Zâviyesi civarına gömülecektir.[1036] Müslümanlar tarafından hakiki bir İslâm kahramanı telakki edilen, üstelik mazlûmen öldürülmüş olan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'un kabri Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin saltanatı döneminde ziyaretçi akınına uğrayacak, 659 Ramazân/1261 Temmuz-Ağustos tarihinde müslümanların Kutuz'un kabri başında onun katillerine beddualar etmeye başladığını haber alan ve ayrıca Kutuz'un ziyaretçilerinin fazlalığından endişelenen Sultan Baybars onun kabrini açtırarak naaşını bilinmeyen bir mevkie naklettirecek ve ondan sonra da Kutuz'un kabrinden iz kalmayacaktır.[1037]

2.2. Memlük Emîrlerinin Baybars el-Bundukdârî'ye Bîat Etmeleri

Kusayr mevkiinde gerçekleşen hadiseden sonra derhal yola çıkmış olan emîrler aynı gün içerisinde Sâlihiyye'de kurulmuş olan Memlük ordugâhına gelerek kılıçlarını çekmiş vaziyette saltanat otağına yürüdüler.[1038] O sırada Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib başta olmak üzere suikasta karışmamış olan Sâlihiyye emîrleri ve ayrıca Mu'izziyye ümerâsı Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un şehâdetinden haberdar değillerdi. Bunlar Memlük ordusunun başında olarak Sultan'ın önünden yola devam etmişler ve Sâlihiyye mevkiine ulaşarak Sultan'ın otağını hazırlatmışlardı.[1039] Sultan Kutuz'u ortadan kaldırmış olan emîrlerin ellerinde

---

[1035] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 55; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 80; İbn İyas, **age.**, I/I, 307.

[1036] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519; Sallâbî, **age.**, s. 134. İbn İyâs (**age.**, I/I, 308) ise Sultan Kutuz'un naaşının Hadretü'l-Bakar civarındaki medreseye nakledildiğini söylemektedir.

[1037] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 355; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 396; Aynî, **age.**, V, 260; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 80; Sallâbî, **age.**, s. 134; Tekindağ, "Kutuz", **İA**, VI, 1059; Yiğit, **age.**, s. 40; a. mlf., "Kutuz", **DİA**, XXVI, 501.

[1038] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 392; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 78, 92; İbn İyâs, **age.**, I/I, 307.

[1039] İbn Dokmak (**el-Cevherü's-Semîn**, s. 271) Sultan Kutuz'un otağının Kusayr'da kurulmuş olduğunu ve Baybars'a bîat edilmesi hadisesinin de burada gerçekleştiğini söylemektedir. Ancak İbn Vâsıl (**age. (Die Chronik)**, s. 218), Ebü'l-Fidâ (**age.**, III, 207), Ömerî (**age.**, XXVII, 259, 260), İbnü'l-Verdî (**age.**, II, 203), Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 520), İbn Tağrîberdî (**age.**, VII, 92) ve Cenâbî (**age.**, vr. 306a) gibi tarihçiler Sultan Kutuz'un otağının Sâlihiyye'de kurulduğunu ve onu katleden emîrlerin de Sâlihiyye'ye dönerek buradaki saltanat otağının bulunduğu yere geldiklerini bildiriyorlar. Zaten Sultan Kutuz'un Kusayr'da avlanmak üzere durduğunu ve Memlük ordusunu Sâlihiyye'ye doğru yola devam ettirdiğini biliyoruz. Dolayısıyla saltanat çadırının da ordunun büyük kısmının ilerlemekte olduğu Sâlihiyye'de kurulmuş olması icap eder. İkinci olarak; ümerânın ancak küçük bir kısmı Sultan Kutuz ile birlikte Kusayr'da kalmış, ekserisi ise Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay ve Memlük

kılıçları olduğu halde otağın kurulduğu mahalle gelmeleri, aslında Kusayr'da gerçekleşen darbeyi haber veriyordu. Bununla birlikte bu emîrleri otağın kapısında karşılayan Emîr Fâriseddîn Aktay, Kusayr'da olup biteni bizzat olayın faillerinden öğrendi. Sonrasında bu emîrler el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz için hazırlanmış olan otağın içine girdiler. Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî otağın içinde bulunan tahtın hemen yanına oturmuştu. Bu sırada otağa doluşmuş olan kalabalıkta bağrışmalar, itişmeler ve münakaşalar olmakta, Memlük tahtına kimin cülus edeceği üzerine tartışmalar sürüp gitmekteydi. Hatta bir ara İzzeddîn Aybek el-Muhammedî adlı emîr kılıcını çekerek Rükneddîn Baybars'ın üzerine yürümüştü. Bu kargaşaya bir son vermek isteyen Emîr Fâriseddîn Aktay, şehid Sultan'ın otağına doluşmuş olan bütün Mu'izziyye ve Sâlihiyye emîrlerine şunları söyledi: *"Dinleyin arkadaşlar! Vallâhi eğer el-Melikü'l-Muzaffer hayatta olsaydı yahut onun kendisine yemin verdiğimiz bir oğlu bulunsaydı sizinle evvelâ ben kılıcımla savaşırdım. Lakin olan olmuş, geçen geçmiştir. Hiç şüphesiz onu öldüren ve kendisini bu şekilde tehlikeye atan kişi bu işi başkaları için yapmamış, başka birisi emir ve nehiy salâhiyetine sahip olsun diye kendisini feda etmemiştir. el-Melikü'l-Muzaffer'i öldüren her kimse, onun makamına oturmaya da en ziyade o layıktır ve biz saltanata onu ehil görürüz!"*[1040] Bundan sonra Fâriseddîn Aktay suikastçi emîrlere dönerek*"el-Melikü'l-Muzaffer'i hanginiz öldürdü?"* sorusunu yönelttiği vakit Rükneddîn Baybars *"Ben öldürdüm."* cevabını verdi. Suikaste iştirak etmiş olan ümerâ da Baybars'ı tasdik ederek bu işi onun gerçekleştirdiğini söylediler.[1041] Emîr Fâriseddîn bu cevabı aldıktan sonra *"Yâ Hond,*

ordusu ile birlikte yola devam etmiş olmalıdır. Sultan Kutuz'u öldüren Baybars'ın Kusayr'da bulunan az sayıda emîrden bîat almak yerine, asıl ordunun ve emîrlerin ekserisinin bulunduğu Sâlihiyye ordugâhına ulaşarak ordudaki her bir emîrden bîat almak istemesi daha mâkuldür. Bu yüzden de bîatın Kusayr'da değil, Sâlihiyye ordugâhında gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

[1040] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 68-69; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 54; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; Nüveyrî, **age.**, XXX, 3; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 26.

[1041] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 69; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 218; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 207; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 259; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 392; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520; Aynî, **age.**, V, 261; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 92; Cenâbî, **age.**, vr. 306a. Yalnız Baybars el-Mansûrî (**Zübdetü'l-Fikre**, s. 54; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11) ve İbn Haldûn'a (**age.**, s. 1455) göre Fâriseddîn Aktay'ın sorusuna suikastçi grup cevap vererek Sultan Kutuz'u Baybars'ın öldürdüğünü söylemişlerdir.

saltanat makamına buyurun!" demek suretiyle Baybars'ı tahta davet etti, Baybars da oturmuş olduğu yerden kalkarak tahta oturdu.[1042]

Otağın içerisindeki esas kalabalığı oluşturan ve suikatçi grubun dışında kalan emîrler sessiz kalmışlar, belki de Sultan Kutuz'un katli hadisesinin sıcaklığından dolayı kararsızlığa düşmüşlerdi. Bunu farkeden Baybars'ın bu emîrlere hitaben *"Yemin (bîat) edin!"* demesinden sonra araya giren Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay, söz konusu emîrlere işareten *"Bunların ekserisi iktâsızdırlar, zor bir durumda bulunmaktadırlar. Eğer Sultan bunları en kısa zamanda diğer emîrlerle eşit seviyeye getireceğine dair söz verirse sadakat yemini edeceklerdir."* deyince, bu söz ve vaat hoşlarına giden ümerâ da Baybars'a bîat (sadakat yemini) etmeye razı oldular.[1043] Evvelâ Fâriseddîn Aktay tahtın önüne gelerek Baybars'a bîat etti, ardından Seyfeddîn Balaban er-Reşîdî, Bedreddîn Beyserî eş-Şemsî, Seyfeddîn Kalavun el-Elfî, Bilig el-Hâzindâr ve hazır bulunan diğer tüm emîrler rütbelerine göre dizilerek yeni Memlük sultanına bîat ettiler. Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî, "el-Melikü'l-Kāhir" unvanıyla sultan ilan edildi (16 Zilkâde 658/23 Ekim 1260).[1044]

Kaynaklarımızdan birçoğu Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin ümerânın toplu reyi ile tahta oturtulduğunu ifade etmişlerdir.[1045] Fakat daha önce de zikrettiğimiz gibi Baybars'ın saltanatı döneminde Mısır'da muvazzaf bulunan, hadiselerin çoğunu görgü tanıklarının ifadelerine dayandırarak aktaran ve bizzat Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay ile görüşmüş olan İbn Abdüzzâhir'in verdiği malumat evvelâ ümerânın Baybars'ın saltanatını tasvip etmedikleri ve Fâriseddîn Aktay'ın çabası ile buna rıza gösterdikleri yönündedir. Yukarıda gördüğümüz üzere birçok kaynağımız da Fâriseddîn'in doğrudan Baybars'a hitap ederek onu tahta

[1042] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 218; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 207-208; Nüveyrî, **age.**, XXX, 3; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 259; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520; Aynî, **age.**, V, 261; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 92; İbn İyâs, **age.**, I/I, 307; Cenâbî, **age.**, vr. 306a.

[1043] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 69; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 26.

[1044] Yûnînî, **age.**, I, 371; Nüveyrî, **age.**, XXX, 4; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 62; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 65; Safedî, **el-Vâfî**, IX, 186; **ae.**, X, 208; İbn Haldûn, **age.**, s. 1455; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 270; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 721. İbn İyâs'tan (**age.**, I/I, 309) bu bîat işinin Kur'ân-ı Kerîm'e el basılarak yapıldığını öğreniyoruz.

[1045] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 247; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 54; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 38; a. mlf., **Muhtâru'l-Ahbâr**, s. 11; Yûnînî, **age.**, I, 371; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 62; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 65; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 392; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 270; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61. Bu ittifakın suikastçi grubun kendi içinde ve evvelce yaptığı bir ittifak olduğu da düşünülebilir.

oturmaya çağırdığını nakletmektedir. Dolayısıyla aslında burada emîrlerin görüş birliği değil, el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'un şehâdeti ile müteessir olmuş ve tereddütte kalmış olan kumandanların Atabekü'l-Asâkir tarafından yönlendirilmeleri söz konusudur. Özellikle onun Rükneddîn Baybars'a ilk bîat eden oluşu ve bu konuda emîrlere örnek teşkil edişi bu yönlendirmenin bariz misalidir. Saltanatı müddetince el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'a her türlü mevzuda muvafakat gösterdiğini, ricâl-i devletten hiç kimse ile rekabet etmediğini bildiğimiz Atabekü'l-Asâkir,[1046] uyumlu olma ve hadiselere yerinde tepkiler vererek insanları uzlaştırma noktasındaki yeteneğini bu karmaşık ortamda da göstererek daha el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un şehâdetinden saatler geçmiş olmasına rağmen bu şekilde düzeni tesis etmeyi bilmiştir.[1047]

Sultan Rükneddîn Baybars es-Sâlihî el-Bundukdârî orada hazır bulunan Mu'izziyye ve Sâlihiyye emîrlerinden bîat aldıktan sonra Atabekü'l-Asâkir Fâriseddîn Aktay el-Müsta'rib ona dönerek *"Hareket zamanıdır"* dedi. Ancak Sultan Baybars bir müddet daha o mevkide bekleme taraftarıydı; zira halen orduya iltihak etmeyip yeni sultana bîat etmemiş kumandanlar bulunuyordu. Fâriseddîn Aktay ise, *"Eğer Sultan gecikirse insanlar ihtilafa düşerler, herkes de kendi derdine düşer. Doğru olan derhal atlanıp yola koyulmamızdır. Hem aksi halde emîrler Sultan'ın Halka ile birlikte olduğu, Halka da onun emîrlerle birlikte hareket ettiği vehmine kapılırlar. Herkes kendi malını ve atlarını muhafaza için aceleyle hanesine koşar. Sultan Kal'atü'l-Cebel'e girmeyip orada cülus etmedikçe saltanatı tamam olmayacaktır."* mukabelesinde bulundu. Esasen Aktay haklıydı, çünkü şehid el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un Kāhire'de bulunan bazı *hoşdâş*ları hadiselerden haberdar olarak Baybars ve *hoşdâş*larına karşı bir hamle yapabilirlerdi.[1048] Bir an önce pâyitahta ulaşıp kaleye girmek ve durumu kontrol altına almak gerekiyordu. Bunun üzerine Sultan Baybars derhal atlar hazırlatarak yanında kendisine ilk bîat eden kimseler; yani Fâriseddîn Aktay, Bedreddîn Beyserî, Seyfeddîn Kalavun, Bilig

[1046] Safedî, **el-Vâfî**, IX, 186.
[1047] Baybars'a bîat edildiği sırada el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'u karşılamak üzere Sâlihiyye ordugâhına gelmiş olan Kadı Burhâneddîn el-Hıdr b. el-Hasen es-Sincârî de vaziyeti müşahede etmiş ve emîrlerin Baybars'a bîat etmesini sağlama hususunda Baybars ve Aktay'a yardımcı olmuştu. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 219; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 92-93.
[1048] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 54.

el-Hâzindâr gibi *hoşdâş*ları bulunduğu halde Kāhire'ye doğru yola çıktı ve bütün gece yol aldı.[1049]

Sultan Baybars tayinlere Kāhire yolunda başlamıştı. Bu cümleden olarak Emîr Cemâleddîn Akkuş en-Necîbî'yi Üstâdü'd-dâr, Emîr İzzeddîn el-Efrem'i Emîr-i Candâr, Emîr Husâmeddîn Laçin ed-Derfîl ile Emîr Seyfeddîn Balaban er-Rûmî'yi Devâdâr ve Emîr Bahâeddîn adlı kumandanı da Emîr-i Âhûr nasbetti. Ayrıca Sultan Baybars, el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz tarafından evvelce pâyitahtta nâibü's-saltana sıfatıyla bırakılmış ve Sultan Kutuz'un Kāhire'ye dönmekte olduğunu öğrendikten sonra onu ve maiyetini karşılamak üzere Kāhire'den çıkmış olan Emîr İzzeddîn Aydemir el-Hillî riyâsetindeki bir grupla karşılaştı. İzzeddîn Aydemir'e ve yanındaki emîrlere olan biteni anlatan ve kendilerinden bîat isteyen Sultan Baybars, onlardan bîat alması akabinde onları tekrar Kāhire'ye gönderdi. İzzeddîn Aydemir el-Hillî'nin yeni sultandan aldığı ilk emirler; hadiseleri Kāhire'de bulunan devlet görevlilerine haber vererek şehirde vaziyeti kontrol altında tutması, devlet görevlilerine Sultan'ın güzel vaatlerini ileterek onlardan yeni Sultan için bîat alması ve Sultan Baybars Kal'atü'l-Cebel'e girip şehri teslim alıncaya dek Kāhire kapılarını ona ve maiyetine açık tutması yönündeydi.[1050]

17 Zilkâde 658/24 Ekim 1260 Pazar gününün seher vakti, yani 16 Zilkâde/23 Ekim Cumartesi'yi 17 Zilkâde/24 Ekim Pazar'a bağlayan gece sabaha karşı Sultan Rükneddîn Baybars maiyeti ile beraber şehre girerek Kal'atü'l-Cebel'e çıktı. Burada kendisine gıyâben bîat etmiş olan ümerâ tarafından karşılanan ve kaleyi onlardan teslim alan Sultan Baybars, "el-Melikü'l-Kāhir" şeklindeki lakabını "el-Melikü'z-Zâhir" şeklinde değiştirdi.[1051] Bu sırada Kāhire sokakları baştan başa süslenmiş

[1049] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 69; Yûnînî, **age.**, I, 371; Nüveyrî, **age.**, XXX, 4; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 62; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 65; Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 267-268; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 271; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 93; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 26; Yiğit, **age.**, s. 40.

[1050] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 69-70; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 54; Yûnînî, **age.**, I, 371-372; Nüveyrî, **age.**, XXX, 4; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 62; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 65; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 268; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 272; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 26.

[1051] Rivayete göre o gece, büyük bir edip ve tarih bilgini olan Vezir Zeyneddîn Ya'kûb b. Abdürrefî' İbnü'z-Zübeyr Sultan Baybars'a "el-Melikü'l-Kāhir" lakabının mübarek bir lakap olmayıp hayır getirmeyeceğini; mesela bu lakabı kullanmış olan Abbâsî Halîfesi el-Kāhir-Billâh b. el-Mu'tazıd-Billâh'ın çok kısa saltanat sürdükten sonra gözlerine mil çekildiğini (bkz. Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 599; Nazmîzâde, **age.**, s. 68; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kāhir-Billâh", **DİA**, XXIV, 172), Musul

bulunuyordu; şehir, Aynicâlût'ta Moğolları mahvederek müslümanları sevince boğan muzaffer hükümdarını, el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'u karşılamaya hazırlanmıştı. Zira ümerâ hariç Kāhire'deki hiç kimse Kutuz'un şehâdetinden henüz haberdar değildi. 17 Zilkâde 658/24 Ekim 1260 Pazar sabahı Kāhire halkı münâdilerin *"Ey ahali, Allâh size merhamet etsin! el-Melikü'l-Muzaffer'e rahmet okuyunuz ve sultanınız el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars hakkında dua ediniz!"* şeklindeki haykırışlarıyla uyandı. Mezkûr tarihte Kal'atü'l-Cebel'in eyvânında tahta cülus eden el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars es-Sâlihî el-Bundukdârî[1052] böylece Mısır'daki Türk Memlük Devleti'nin resmen dördüncü hükümdarı oluyor, İslâm tarihinde fetihler ve muzafferiyetlerle dolu yepyeni bir sayfa açılıyordu.[1053]

---

hâkiminin oğullarından birinin de bu lakabı kullandığını ve sadece 7 sene hüküm sürdükten sonra zehirlenerek öldürüldüğünü, kısacası bu lakabı taşıyan kimsenin iflah olmadığını söylemişti. Bu bilgiler Baybars'ı endişeye sevketmiş ve onun kendi lakabını "el-Melikü'z-Zâhir"e tahvil etmesini sağlamıştı. Bkz. Yûnînî, **age.**, I, 372-373; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 208; Nüveyrî, **age.**, XXX, 4; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 66; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 259; Safedî, **el-Vâfî**, X, 208-209; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520; Aynî, **age.**, V, 262; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 94; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 721; İbn İyâs, **age.**, I/I, 308; Cenâbî, **age.**, vr. 306a; M. Fuad Köprülü, "Baybars I.", **İA**, II, 362.

[1052] Sultan Baybars'ın Kal'atü'l-Cebel'e girerek saltanat tahtına oturduğu tarih için tarihçiler muhtelif tarihler vermektedir. Bunlardan İbn Haldûn (**age.**, s. 1455) Zilkâde'nin ortası, yani 15 Zilkâde/22 Ekim, Makrîzî (**es-Sülûk**, I, 520, 521) 19 Zilkâde/26 Ekim tarihini veriyorlar. Ancak Baybars el-Mansûrî (**et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 39), Yûnînî (**age.**, I, 372), Ebü'l-Fidâ (**age.**, III, 208), İbnü'd-Devâdârî (**age.**, VIII, 63), Ömerî (**age.**, XXVII, 260), Safedî (**el-Vâfî**, X, 208) ve İbn Dokmak (**el-Cevherü's-Semîn**, s. 273) gibi kaynaklarımız 17 Zilkâde 658/24 Ekim 1260 Pazar gününü Baybars'ın kaleye giriş yaparak resmen cülus ettiği tarih olarak göstermektedirler. Yine kaynaklarımızdan Nüveyrî (**age.**, XXX, 5) bu hadiselerin Pazar günü vukua geldiğini söylemekte, el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un şehâdetini 16 Zilkâde/23 Ekim olarak göstermiş olan Zehebî (**Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 66) de Sultan Kutuz'un katledildiği tarihin ertesi günü olan Pazar günü Baybars'ın Kal'atü'l-Cebel'de cülus ettiğini bildirmektedir. Görüldüğü üzere son olarak zikrettiğimiz iki kaynak da Sultan Baybars'ın cülusunun 17 Zilkâde/24 Ekim'de gerçekleştiğini zımnen haber vermektedir. Birçok kaynağımızın ifadelerinden anlaşıldığı üzere Baybars ve *hoşdâş*ları Sultan Kutuz'u öldürdükleri günün, yani 16 Zilkâde/23 Ekim Cumartesi gününün akşamında Sâlihiyye'den yola çıkmışlar, bütün gece yol alarak 17 Zilkâde/24 Ekim sabaha karşı Kal'atü'l-Cebel'e girmişler ve 17 Zilkâde/24 Ekim Pazar günü gündüz vakti de Baybars resmen Memlük sultanı ilan edilmiştir.

[1053] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 55; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 578; a. mlf., **Muhtasar**, s. 44; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 70; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 219; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 55; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 39; Yûnînî, **age.**, I, 372; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 208; Nüveyrî, **age.**, XXX, 4; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 62-63; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 65-66; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 178; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 260; Safedî, **el-Vâfî**, X, 208; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 393; İbn Haldûn, **age.**, s. 1455; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 268; a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 272-273; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 520-521; Aynî, **age.**, V, 262; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 93; İbn İyâs, **age.**, I/I, 309; Cenâbî, **age.**, vr. 306a; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 61; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 27; Yiğit, **age.**, s. 40; a. mlf., "Memlükler", **DİA**, XXIX, 90; M. Fuad Köprülü, "Baybars I.", **İA**, II, 357; Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 456-457; a. mlf., "Baybars I", **DİA**, V, 221.

B. MOĞOL CEPHESİNDE DURUM

1. Moğol Hezimetine Dair Haberlerin Hülâgû'ya Ulaşması ve el-Melikü'n-Nâsır'ın Hülâgû Tarafından Katledilmesi

Aynicâlût Savaşı'nın vukuundan kısa süre sonra Memlüklerin takibinden kurtulmaya muvaffak olarak İlhan Hülâgû'nun yanına, Tebriz taraflarına ulaşmış olan bazı Moğollar Kuzey Filistin'de gerçekleşen ve Suriye'deki Moğol kuvvetlerinin ekserisinin mahvıyla neticelenen bu savaşın haberini İlhan'a bildirmişlerdi. Suriye'nin bir şekilde Moğol hâkimiyetinden çıkmayacağına ve hatta Mısır'ın ilhak edileceğine kesin gözüyle bakan Hülâgû için bu tam bir felaket haberiydi. Gerçi Moğollar Suriye'yi işgal ederken büyük kayıplar vermemişlerdi, birçok belde kendi arzularıyla İlhanlı tâbiiyetini resmen kabul eden idareciler vasıtasıyla İlhan'ın eline girmişti. Fakat ne olursa olsun herhangi bir düşmanın Moğollara karşı durması, dahası onları mağlup ederek kuvvetlerini ortadan kaldırması Hülâgû'nun nazarında akıl almaz bir işti. Moğolların Suriye'de ezilmesi ve Suriye beldelerinin hızla elden çıkması Hülâgû'nun üçüncü vazifesi olan Suriye ve Mısır'ın istîlâ edilmesi ameliyesinin başarısızlıkla sonuçlanması demekti. Bundan başka, evvelce suhuletle alınmış kentler bu saatten sonra ancak büyük güçlükler ve mücadelelerle istirdat edilebilecekti. Bütün bunlar Hülâgû'yu derin bir endişeye ve büyük bir öfkeye sevketmişti. Bununla birlikte Hülâgû'yu asıl üzen ve hiddetlendiren nokta; onun en sadık ve işbilir kumandanlarının belki de birincisi olan, ayrıca kendisi ile arasında sıhriyet bulunan[1054] Ketboğa Noyan'ın katledilmesiydi. İlhan işte bunu kesinlikle hazmedemiyordu. Ketboğa'nın Aynicâlût'ta katledildiği haberini aldığında öfkeyle sol elini sertçe yere vuran Hülâgû,[1055] onun muharebe sırasında kendisine firarı tavsiye eden kimselere söylediği son sözler kendisine iletildiği vakit, *"Ölüm karşısında böyle iyilik düşünen ve kulluğunu belirten böyle bir hizmetkarı bir daha nereden bulabilirim?"* diyerek teessürünü ifade etmiş, bundan sonra da Ketboğa'nın geride kalan karılarına ve çocuklarına ikramlarda bulunmuştu.[1056]

[1054] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 368; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.
[1055] Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 240.
[1056] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 59. Anlaşıldığına göre Ketboğa Suriye seferi sırasında kadınlarının ve çocuklarının hepsini yanına almamış, yakınlarının bir kısmını Tebriz'de bırakmıştı.

Ketboğa Noyan tarafından Birketü Zîzâ'da tutuklanarak oğlu el-Melikü'l-Azîz Muhammed, biraderi el-Melikü'z-Zâhir Gāzî, eski Hıms hükümdarı el-Melikü'l-Mücâhid Şîrkûh'un oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl ve Kürt emîrlerinden Şihâbeddîn el-Kaymerî gibi kimselerle birlikte 14 Receb 658/25 Haziran 1260 tarihinde Hülâgû'nun bulunduğu Tebriz taraflarına doğru yola çıkarılmış olan Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf, bir müddet Tebriz'de Hülâgû'nun yanında ağırlanmıştı. İlhan ona ikramlarda bulunmuş, çok defa onunla yemek yemiş ve sohbet etmiş, hatta onu kendi tahtının yanında bulunan bir koltuğa oturtmuştu.[1057] Hülâgû herhalde İslâm dünyasının en yoğun nüfusa sahip bölgeleri olma vasfına sahip Bilâd-ı Şâm ve Mısır ülkelerinin idaresinin sadece Moğol şahneler eliyle yürütülemeyeceğinin farkına varmış olmalı ki, el-Melikü'n-Nâsır gibi hem kendisine boyun eğerek en yakınları arasına girmiş, hem de çok yakın zamana kadar Suriye'nin hâkimiyetini elinde tutmuş sözü dinlenir bir hükümdarı yine Moğollara tâbi olacak şekilde makamına iade etmeyi uygun bulmuştu. Mısır'ın da Ketboğa eliyle istîlâsını mutlaka gerçekleşecek bir iş telakki eden Hülâgû, el-Melikü'n-Nâsır'ı sadece Suriye hükümdarı değil, buna ilaveten Mısır idarecisi vasfıyla güneye göndermeyi tasarlıyor, ona bu yönde vaatlerde bulunuyordu. Bu maksatla Hülâgû Suriye ve Mısır idaresine dair *menşûr*lar hazırlatarak el-Melikü'n-Nâsır'a teslim etti, ona ve yanında bulunan el-Melikü'z-Zâhir Gāzî ve el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl gibi kimselere ağır hilatler giydirdi, kendilerine çok sayıda cins at, mal ve kumaş verdikten sonra bu kafileyi Suriye'ye doğru yola çıkardı.[1058] Ancak bu kafilenin yola çıkışından çok kısa süre sonra gelen Moğolların Suriye kuvvetlerinin Aynicâlût'ta Memlükler tarafından yok edildiği haberi, olayların gidişatını büsbütün değiştirdi.

Kaynaklarımız hadiselerin buraya kadar gelen kısmında büyük ölçüde ittifak ettiği halde olayların bundan sonraki kısmına dair rivayetlerde muhtelif farklılıklar bulunmaktadır. İbnü'l-Amîd'in kaydına göre Hülâgû Mısır ordusunun Suriye'ye yürüyerek Moğol ordusunu ezdiğini, başta Ketboğa olmak üzere birçok Moğol askerinin maktul ve kalanların esir düştüğünü, Moğol kadınlarının Memlükler

[1057] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 205; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 59; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 266; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 518-519.
[1058] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 59; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 266; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519.

tarafından ganimet alındığını öğrendiği vakit büyük bir hiddetle yola çıkarak el-Melikü'n-Nâsır'ın ikâmet ettiği yere gelmiş, onun ve yanındakilerin katlini emretmiştir. Bu emri alan Moğol cellatları el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf, el-Melikü'z-Zâhir Gāzî, el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl ve kafilede bulunan diğer bütün müslümanları Azerbaycan'da bulunan Selemâs[1059] Dağları'na götürerek 7 Ekim 1260 Perşembe gününe tekabül eden 658 Şevvâl'in son gününde topluca katletmişlerdir. Katliamdan sadece Hülâgû'nun karısı Tokuz Hatun'un müdahalesiyle el-Melikü'n-Nâsır'ın oğlu el-Melikü'l-Azîz Muhammed kurtulmuştur.[1060] İbn Vâsıl hezimet haberi kendisine ulaşan Hülâgû'nun; *"Bunlar hep el-Melikü'n-Nâsır'ın işidir, o kendi askerini Mısır'a gönderdi; ta ki onun ordusuyla Mısır ordusu bizimle harbetmek üzere birlik olsunlar. Onlar da bizim askerimizi bozguna uğrattılar. Bunların hepsi el-Melikü'n-Nâsır ile Mısır hükümdarının ittifakının eseridir."* dedikten sonra askerlerine el-Melikü'n-Nâsır ile yanındakilerin katledilmesi yönünde emir verdiğini, yaşı küçük olan el-Melikü'l-Azîz Muhammed hariç herkesin kılıçtan geçirildiğini söylemektedir.[1061] Baybars el-Mansûrî'nin nakline göre Hülâgû el-Melikü'n-Nâsır'a öfkelenerek ona hitaben; *"Sen bana Mısır'da sizin memlüklerinizden az sayıda askerden başka kuvvet yoktur dememiş miydin? Peki neden beni aldattın? Senin sözlerin yüzünden ben Mısır'a göndereceğim kuvvetleri azalttım, eğer senin sözlerin olmasaydı ben oraya birçok asker ve büyük ordular sevkedecektim. Sen kendi kavminin gücünü bizim gözümüzde küçülterek bizi oyuna getirdin!"* demiş, akabinde onun ve oğlu el-Melikü'l-Azîz'in katlini emretmiş, el-Melikü'n-Nâsır Selemâs Dağları'nda öldürüldüğü halde el-Melikü'l-Azîz Tokuz Hatun'un şefaatiyle kurtulmuştur.[1062] Baybars'ın nakli bu rivayetten ibaret değildir. O, el-Melikü'n-Nâsır'ın Hülâgû'nun izniyle Suriye'ye doğru yola çıktığı, ancak Ketboğa'nın katli haberinin gelişiyle yine onun tarafından geri çevrilerek öldürüldüğü şeklinde bir rivayetin daha bulunduğunu bildirmektedir.[1063] İbnü'd-Devâdârî, İlhan'ın el-Melikü'n-Nâsır ve yanındakilere hilatler giydirerek Suriye'ye uğurladıktan iki menzil (iki gün) sonra Aynicâlût mağlubiyetinin haberini alıp bu Eyyûbî kafilesini geri döndürdüğünü ve el-Melikü'n-

[1059] Urmiye'ye iki ve Tebriz'e üç gün mesafede bulunan meşhur bir Azerbaycan şehridir. Bkz. Yâkūt, **age.**, III, 238-239.
[1060] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54.
[1061] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 205.
[1062] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 52-53; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 37.
[1063] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 53.

Nâsır ile bütün evladının, ahbabının ve maiyetindeki askerlerin boyunları vurulmak suretiyle şehid edildiğini nakletmektedir.[1064] Hadise ile alakalı olarak İbn Kesîr'de yer alan rivayetlerden birisine göre Aynicâlût hezimetinden sonra Hülâgû el-Melikü'n-Nâsır'ı huzuruna çağırarak ona *"Mısır askerlerine sen mi haber saldın, onlara Aynicâlût'a gelmelerini sen mi söyledin? Çünkü onlar Moğollarla savaşıp onları bozdular."* sorusunu yöneltmiş ve akabinde onun katlini emretmiştir. Eserinin aynı yerinde İbn Kesîr el-Melikü'n-Nâsır'ın katli ile ilgili bir başka habere daha yer vermektedir. Buna göre Hülâgû'nun emriyle dört ağacın dalları gerilerek birbirine yaklaştırılmış, el-Melikü'n-Nâsır'ın elleri ve ayakları bu dallara bağlanmış ve iplerin kesilmesiyle birlikte kendi mevkilerine dönen dallar el-Melikü'n-Nâsır'ın da kol ve bacaklarını koparmak suretiyle onun feci şekilde ölümüne neden olmuştu.[1065] İbn Dokmak'ın verdiği bilgi Suriye'ye gitmek üzere yola çıkarılmış olan Eyyûbî kafilesinin üç gün boyunca yola devam etmesinden sonra Moğol hezimetine dair haberlerin ulaşması üzerine Hülâgû'nun arkalarından gönderdiği bir Moğol birliği tarafından geri çevrilerek tekrar Hülâgû'nun nezdine getirildiği ve burada katledildiği yönündedir. Tokuz Hatun'un şefaatiyle kurtulan küçük yaştaki el-Melikü'l-Azîz hariç bu katliamda el-Melikü'n-Nâsır ile birlikte bütün evladı ve yanındaki diğer herkes öldürülmüştür.[1066] Makrîzî de el-Melikü'n-Nâsır'ın Suriye yolundan geri döndürülerek yanında bulunan diğer bütün hükümdar çocuklarıyla birlikte 18 Şevvâl/26 Eylül'de Selemâs Dağları'nda katledildiğini, el-Melikü'l-Azîz'in ise Tokuz Hatun sayesinde kurtulduğunu söylemektedir.[1067]

Yukarıdaki rivayetlerden başka, bazı kaynaklarımızda Hülâgû'nun el-Melikü'n-Nâsır'ı bizzat öldürdüğüne dair kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlara göre Hülâgû Moğol ordusunun mahvını ve Ketboğa'nın katlini öğrenince el-Melikü'n-Nâsır'ı yanındakilerle beraber çağırtmış ve onu; *"Sen Şâm askerlerinin senin itaatin altında olduğunu söyleyerek bize ihanet ettin, Moğolları katlettin! Senin memlüklerin olan Nâsıriyye bizim adamlarımızı öldürdüler."* demek suretiyle tazir etmiş, el-Melikü'n-Nâsır ise bu tazire şu şekilde mukabelede bulunmuştur: *"Eğer ben Şâm'da olsaydım (beni Şâm'da bırakmış olsaydınız) Şâm askerleri hakikaten benim emrimde*

[1064] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 59.
[1065] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 418.
[1066] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 266.
[1067] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519.

olur ve senin askerinin yüzüne hiç kimse kılıç vuramazdı. Tebriz'de, Moğolların ülkesinde bulunan birisi oturduğu yerden Şâm'ı nasıl idare edebilir!" Bu cevabı duyunca öfkesi ziyadeleşen Hülâgû el-Melikü'n-Nâsır'ı okuna hedef yaparak yaralamış, el-Melikü'n-Nâsır'ın merhamet dilediği esnada biraderi el-Melikü'z-Zâhir Gāzî ağabeyini ikaz ederek onun böyle bir zillete düşmesine mani olmuştur.[1068] İkinci bir okla el-Melikü'n-Nâsır'ı şehid eden İlhan, onunla beraber bulunanların da boyunlarını vurdurmuş, henüz yaşı küçük olan el-Melikü'l-Azîz haricinde Eyyûbî hanedanı mensuplarının tamamı bu şekilde öldürülmüştür. Bu rivayeti yukarıdaki diğer rivayetlerden ayıran bir husus da, rivayete yer veren kaynaklarımızın el-Melikü'n-Nâsır'ın şehâdetinin Aynicâlût'tan sonra değil 5 Muharrem 659/10 Aralık 1260'ta yine Memlüklerle Moğollar arasında cereyan edecek olan Birinci Hıms Savaşı'ndan sonra vuku bulduğunu söylemeleridir.[1069]

Ebü'l-Ferec'in el-Melikü'n-Nâsır'ın katli hususundaki nakli bu Eyyûbî ve Memlük kaynaklarınınkilerle örtüşmese de, onların nakillerini tamamlayıcı bazı unsurlar ihtiva etmektedir. Ebü'l-Ferec'in rivayet ettiğine göre Hülâgû Taberistan'da Tâk Dağları'nda bulunduğu sırada hezimet haberini almış ve öfkesinden el-Melikü'n-Nâsır ile el-Melikü'z-Zâhir'i bütün adamlarıyla birlikte katlettirmiştir. Müellif, el-Melikü'n-Nâsır'ın maiyetinde bulunan ve katliamdan kurtulan tek kişi olduğunu iddia ettiği Muhyiddîn el-Mağribî adlı müneccimin Merâga'da kendisine bu hadiseleri anlattığını ve katliamın 20 Şevvâl 658/28 Eylül 1260 tarihinde gerçekleştiğini haber vermektedir.[1070] Muhyiddîn'in anlattığına göre el-Melikü'n-Nâsır mezkûr tarihte çadırında oturmakta iken kendisini çağırarak tâlihine dair bazı sorular sormuş ve onunla bu hususta sohbet etmeye başlamıştır. Aynı günün öğle vaktine yaklaşıldığında 50 kadar Moğol askerinin başında olduğu halde yüksek rütbeli bir Moğol kumandanı gelerek o günün Moğolların mutlu bir günü olduğunu, İlhan'ın bunun şerefine bir *bezm* tertiplediğini, el-Melikü'n-Nâsır ile yakınlarını da

[1068] Aynı rivayetin Zehebî'nin *Siyer*'inde (**Siyer**, III, 4283) yer alan versiyonuna göre el-Melikü'z-Zâhir Gāzî ağabeyinin yaralı vaziyette Hülâgû'dan af dilemesine öfkelenerek ona şöyle demiştir: *"Sus, böyle bir köpekten af dileme!"*

[1069] Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 211-212; Zehebî, **Siyer**, III, 4282-4283; Ömerî, **age.**, XXVII, 263; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 205-206; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 418; Aynî, **age.**, V, 284-285; Cenâbî, **age.**, vr. 303a. Fakat yine Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'da (**Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 74) el-Melikü'n-Nâsır'ın Aynicâlût'ta Moğolların bozulduğu haberi üzerine katledildiğini söylemektedir.

[1070] Ancak Ebü'l-Ferec'in (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576) katliam mahalli olarak verdiği Nevşehir vadilerinin neresi olduğu bizce meçhuldür.

bu *bezm*e davet ettiğini söylemiştir. Kumandanı karşılayan el-Melikü'n-Nâsır Hülâgû'nun meclisine iştirak etmek üzere yakınlarından 20 kişiyi yanına alarak haberci Moğol askerleriyle birlikte yola çıkmış, maiyetinin kalanını çadırının ve ağırlıklarının bulunduğu mahalde bırakmıştır. Bir zaman sonra 20 Moğol atlısı daha gelerek el-Melikü'n-Nâsır'ın maiyetinde bulunan âlimlerin ve kâtiplerin de ziyafete çağrıldığını söyleyince aralarında bu hadiseyi anlatan Muhyiddîn'in ve el-Melikü'n-Nâsır'ın iki oğlunun da bulunduğu bir heyet atlanarak yola koyulmuş, çadırlarda yalnızca uşaklar, aşçılar ve çobanlar kalmıştır. 20 Moğol'un refakatinde ilerlemekte olan grup üyeleri, yüksek kayalıklar arasındaki derin uçurumlardan ve derelerden geçirildikten sonra Moğol ileri gelenlerinin bulunduğu mevkie götürülmekte iken ansızın bu 20 Moğol askeri tarafından tutsak edilmiştir. Tutsaklar yakalandıkları yerin biraz ilerisine götürülerek öldürülmeye başlanmış, bu sırada mezkûr Muhyiddîn gerek haykırarak, gerekse el ve kol işaretleriyle kendisinin hendese ve hey'et ilimlerine vakıf olduğunu, İlhan'a söylecek sözleri bulunduğunu anlatmaya muvaffak olmuş ve el-Melikü'n-Nâsır'ın iki oğluyla birlikte ölümden kurtulmuştur. Bu sıralarda el-Melikü'n-Nâsır ile biraderi de katledilmiş, Moğol cellatları el-Melikü'n-Nâsır'ın otağının bulunduğu yere dönerek sağ kalmış bütün hizmetçileri öldürmüşler, el-Melikü'n-Nâsır'ın otağını da yağmalamışlardır. Muhyiddîn'in nakli; el-Melikü'n-Nâsır'ın iki oğlunun halen hayatta ve tutsak oldukları, kendisinin de ilm-i nücûma vukufiyeti dolayısıyla Hülâgû tarafından Nasîrüddîn Tûsî'nin hizmetine verildiği şeklinde sona ermektedir.[1071]

İlhanlı tarihçisi Reşîdüddîn'in Ebü'l-Ferec'in nakli ile kısmî benzerlikler barındıran rivayetini de atlamamak gerekir. Onun kaydına göre de Moğol mağlubiyetinin ve Ketboğa'nın katlinin haberi gelmeden bir gün evvel Hülâgû el-Melikü'n-Nâsır'a onu Dımaşk hâkimi tayin ettiğine dair *suyurgamişi* verdikten sonra 300 süvari[1072] ile birlikte Suriye'ye göndermiştir. Ertesi gün Ketboğa'nın haberi yetiştikten sonra Şâmlı birisi Hülâgû'nun yanına gelerek; *"el-Melikü'n-Nâsır'ın gönlü senden yana değildir, o Kutuz'a yardım etmek için Şâm'a kaçmak istedi. Ayrıca onun rehberliğiyle Mısırlılar Ketboğa'ya saldırdılar."* demiş, bunun üzerine Hülâgû 300 Moğol süvarisini el-Melikü'n-Nâsır'ın arkasından sevketmiştir. Evvelâ

[1071] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576-577; a. mlf., **Muhtasar**, s. 41-42.
[1072] Mîrhând'ın (**age.**, V, 1128) dediğine göre 100 süvari.

bu birliğin öncüleri Eyyûbî kafilesine yetişmişler, İlhan'ın kendisine verdiği *suyurgamişi* münasebetiyle el-Melikü'n-Nâsır'ın şerefine toy tertip edilmesini de emrettiğini söyleyerek kafileyi durdurmuşlardır. *Bezm* sırasında Moğolların adeti olduğu üzere el-Melikü'n-Nâsır'ı sarhoş eden Moğol öncüleri, arkadan gelip kendilerine katılan diğer süvarileri ile birlikte Eyyûbî grubunun tamamını katletmişlerdir. İlm-i nücûm bahanesiyle kurtulan Muhyiddîn el-Mağribî'den başka hiç kimse o mevkiden sağ çıkmamıştır.[1073]

Sıraladığımız rivayetlerin tamamını birleştirmek mümkün olmuyor. Lakin bunların hepsini toparladığımız zaman ortaya çıkan netice şudur: Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf, Aynicâlût hezimetinin haberi İran Azerbaycanı'na ulaşmadan çok kısa süre önce kendisinin Suriye-Mısır hükümdarı olduğuna dair İlhan tarafından kendisine verilen *menşûr*ları alarak yakınları ve maiyeti ile birlikte Suriye'ye doğru yola koyulmuştur. el-Melikü'n-Nâsır'ın ayrılmasından sonra Ketboğa ve ordusunun mahvedildiği haberi Hülâgû'ya ulaştığı vakit Hülâgû Eyyûbî kafilesinin arkasından bir Moğol birliği göndererek iki veya üç gün batıya doğru ilerlemiş bulunan bu kafileyi geri döndürmüş, Azerbaycan'da bulunan Selemâs dağlık bölgesinde el-Melikü'n-Nâsır'ın kalabalık maiyeti tamamen katledilmiş ve bu katliamdan sadece Muhyiddîn el-Mağribi adlı müneccim ile -eğer Muhyiddîn'in anlattıkları doğruysa- el-Melikü'n-Nâsır'ın iki oğlu kurtulmuştur. el-Melikü'n-Nâsır ise büyük bir ihtimalle birinin adı el-Melikü'l-Azîz Muhammed olan iki oğlu, biraderi el-Melikü'z-Zâhir Gāzî ve ayrıca el-Melikü's-Sâlih İsmâ'îl ile birlikte o sırada nerede bulunduğunu tam olarak öğrenemediğimiz Hülâgû'nun yanına getirilmiş[1074] ve Hülâgû tarafından Moğollara ihanetle suçlanarak azarlandıktan sonra ölüme mahkûm edilmiştir. Belki cellatlar, belki de bizzat Hülâgû tarafından şehid edilen el-Melikü'n-Nâsır'ın yanındaki diğer Eyyûbî hükümdarları ve eşrafı da katledilmişler, bu feci hadiseden de yalnızca Tokuz Hatun'un müdahalesiyle el-Melikü'l-Azîz Muhammed kurtulabilmiş,[1075] o da uzun süre

[1073] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 59-60; ayrıca bkz. Mîrhând, **age.**, V, 1128.

[1074] İbn Hallikân (**age.**, IV, 10) el-Melikü'n-Nâsır'ın Merâga yakınlarında öldürüldüğünü söylemektedir. O halde bir ihtimal Hülâgû o vakitlerde Merâga'ya gelmiş ve el-Melikü'n-Nâsır'ı da Suriye yolundan döndürdükten sonra buraya getirtmiştir.

[1075] Baybars el-Mansûrî (**et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 37) tarafından zikredilen bir rivayete göre el-Melikü'n-Nâsır Hülâgû'dan oğlu el-Melikü'l-Azîz için emân dilemiş, o da bunu kabul ederek el-Melikü'l-Azîz'e dokunmamıştır.

Moğolların yanında kaldıktan sonra vefat etmiştir.[1076] Şu halde el-Melikü'n-Nâsır'ın Selemâs katliamından kurtulan ve birisinin adının el-Melikü'l-Azîz Muhammed olduğunu bildiğimiz iki oğlundan[1077] ve ayrıca bir müneccimden başka bu gruptan kimse sağ bırakılmamış demektir.

Rivayetleri zikrederken gösterdiğimiz üzere el-Melikü'n-Nâsır ve yakınlarının katledildiği tarih hakkında da ihtilaf mevcuttur. Ancak Hülâgû'nun bu Eyyûbî hükümdarını öldürtme sebeplerini düşündüğümüzde bu hadisenin Birinci Hıms Savaşı'ndan sonra değil, Aynicâlût Savaşı'ndan hemen sonraki süreçte gerçekleşmiş olması ihtimali daha ağır basmaktadır. En muteber kaynaklarımızdan İbnü'l-Amîd, İbn Vâsıl, Baybars el-Mansûrî, İbnü'd-Devâdârî, İbn Dokmak ve Makrîzî gibi bazıları da el-Melikü'n-Nâsır ve yanındakilerin Aynicâlût Savaşı'na dair haberlerin gelmesi akabinde öldürüldüklerini açıkça söylemişlerdir. Bilhassa o sıralarda Dımaşk'ta bulunan Ebû Şâme el-Makdisî'nin el-Melikü'n-Nâsır'ın Aynicâlût hezimeti ve Ketboğa'nın öldürülmesi üzerine şehid edildiğini söylemesi[1078] bu meselenin halli bakımından mühimdir. Reşîdüddîn ile Ebü'l-Ferec'in nakilleri de bunu doğrular mahiyettedir; Hülâgû Aynicâlût'ta Moğol ordusunun mağlubiyetini ve hususan Ketboğa'nın katlini haber aldıktan hemen sonra söz konusu cinayeti işlemiştir. Bunların yanı sıra, hadise için net olarak tarih veren kaynaklarımızın tamamı 658 senesi Şevvâl ayının 18,[1079] 20,[1080] 23[1081] yahut 29'unda;[1082] dolayısıyla Birinci Hıms Savaşı'nın cereyan ettiği tarih olan 5 Muharrem 659/10 Aralık 1260'tan önce bu katliamın gerçekleştiğini bildirmektedirler. Belki de katliamın haberinin, vukuundan geç bir tarihte Dımaşk'a ulaşmış olması bazı tarihçileri yanıltarak onların el-Melikü'n-Nâsır'ın Hıms Savaşı'ndan sonra şehid edildiğini zannetmelerine sebep olmuştur. Ne olursa olsun

[1076] Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 212; Aynî, **age.**, V, 285.
[1077] Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Muhyiddîn el-Mağribî kendisiyle beraber Selemâs katliamından kurtulan iki kişinin el-Melikü'n-Nâsır'ın iki oğlu olduğunu söylüyor. Bkz. **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 577; a. mlf., **Muhtasar**, s. 42. Moğollar tarafından sağ bırakılan bu iki şahıstan birisinin el-Melikü'l-Azîz Muhammed olduğu neredeyse kesindir. Öte yandan öldürülmeyen diğer şahsın İbn Kesîr (**age.**, XIII, 418) tarafından ismi Zübâle şeklinde verilen ve el-Melikü'n-Nâsır'ın yine Hülâgû tarafından öldürtülen biraderi el-Melikü'z-Zâhir Gāzî'nin oğlu olan kişi olması ihtimal dahilindedir.
[1078] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 212.
[1079] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 519.
[1080] Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 576, a. mlf., **Muhtasar**, s. 42.
[1081] İbn Hallikân, **age.**, IV, 10.
[1082] İbnü'l-Amîd, **age.**, s. 54.

Hülâgû; gerek el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un Sultan Kutuz ile ittifak halinde olduğunu düşünmesi, gerek Suriye askerlerinin Mısır Memlükleriyle birlik olup Moğollara kılıç sallamış olması, gerekse Ketboğa gibi kendisiyle hem akrabalığı bulunan, hem de büyük yararlık gösteren bir kumandanı kaybetmiş olmanın verdiği acı ve öfke sebebiyle henüz genç yaşta bulunan el-Melikü'n-Nâsır'ı[1083] ve yakınlarını şehid ettirmiştir. Muhtemelen bu katliamdan kurtulan birkaç kişinin İlhan'ın yanında rehin tutulmuş olmaları, dolayısıyla bu Eyyûbî grubundan hiç kimsenin kendi vatanına ulaşamamış olması yüzünden hadisenin haberi çok geç bir tarihte Dımaşk'a ulaşmıştır.[1084] el-Melikü'n-Nâsır ve yanında bulunanların şehâdet haberi bundan 6 ay kadar sonra, 7 Cemâziyelevvel 659/9 Nisan 1261 Cumartesi günü Dımaşk'a gelecek, 9 Cemâziyelevvel 659/11 Nisan 1261 Pazartesi günü de Dımaşk'ta gıyâbî cenâze namazı kılınacak ve taziye merasimi düzenlenecektir.[1085] Bu elim hadiseyle bir asra yakın süredir Ortadoğu'da İslâm'ın bayraktarlığını yapmış olan Eyyûbîler Devleti'nin Suriye hâkimiyeti resmen sona ermiş oluyordu.[1086]

2. Hülâgû'nun Suriye Planları ve Aynicâlût'tan Sonraki Harekâtı

Aynicâlût Savaşı'nın gerçekleştiği zamanlar, esasen İlhanlılar adını alacak teşekkül için zor zamanların başlangıcıydı. Hülâgû bir yandan Berke Han idaresindeki Altın Orda Devleti ile mücadele etmek durumunda kalmış, iki devlet arasında bazı fasılalarla birlikte yüz yıla yakın devam edecek olan savaşlar[1087] bu zamanlarda başlamıştı. Dolayısıyla Suriye'de idarecilerinin teslim-i silah etmesi yoluyla Moğollara bağlanmış olan birçok müslüman beldenin, hatta Suriye'nin

---

[1083] el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf şehid edildiği vakit 32 yaşlarında idi. Bkz. Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 212.

[1084] Zaten el-Melikü'n-Nâsır'ın bigünah maiyeti de ıssız dağlık arazide katledildiğinden ötürü hadise en azından bir müddet gizli kalmış olmalıdır.

[1085] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 212; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 211; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 74; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 270-271; Kılıç, **agt.**, s. 149-151. İbn Kesîr (**age.**, XIII, 417) 26 Rebîulevvel 661/7 Şubat 1263 günü Sultan Baybars'ın emriyle şehid el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf için Kāhire'de Kal'atü'l-Cebel'de de bir taziye merasimi düzenlendiğini söylemekte ise de söz konusu taziye için İbn Kesîr tarafından verilen tarihte yanlışlık olma ihtimali vardır. Zira el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf Aynicâlût Savaşı'ndan kısa süre sonra Hülâgû'nun emriyle katledilmiş olup -yukarıda belirttiğimiz gibi- kendisi için 9 Cemâziyelevvel 659/11 Nisan 1261 günü Dımaşk'ta taziye merasimi tertip edildiği halde Kāhire'de benzer bir merasimin bundan iki sene sonra düzenlenmiş olması mantıklı değildir.
in el-Melikü'n-Nâsır'ın şehâdet tarihinden çok sonra

[1086] Humphreys, **age.**, s. 358; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 271; a. mlf., **Eyyûbîler**, s. 166; Tomar, "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", **DİA**, XXIX, 78.

[1087] Yakubovskiy, **age.**, s. 41.

hemen tamamının elden çıkmasına Hülâgû beklenen tepkiyi veremedi. Mısır'daki genç Türk Memlük Devleti'nin Eyyûbîler'den daha kuvvetli ve Moğollar için tehditkâr olduğu kesindi; Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un emriyle kuzeye gönderilerek Haleb'e kadar Moğol tâbiiyetindeki bütün araziyi baştan başa çiğneyen ve düşmanını tutunmaya çalıştığı her mevziden söküp atan Rükneddîn Baybars'ın harekâtı bunun bariz misaliydi. Moğollar Suriye'deki kazanımlarını elde tutmayı başaramamışlar, Memlüklerin Fırat'ın batısında kalan bütün bir araziye hâkim olmalarını engelleyememişlerdi. Böylelikle Hülâgû ağabeyinden aldığı Suriye ve Mısır'ın ilhakı yönündeki üçüncü emri yerine getirememiş oluyordu.[1088]

Aynicâlût Savaşı, bir bakıma İlhanlı Moğolları için Suriye hâkimiyetinin sonu manasına geliyordu. Bu tarihten itibaren İlhanlılar Altın Orda gailesinden fırsat bulup da Hülâgû'nun 658/1260 tarihinde yapmış olduğu kadar büyük bir Suriye seferi yapamayacaklardı. Hülâgû da Suriye'deki kuvvetlerinin imhasına, Ketboğa Noyan'ın katline ve Suriye'den Moğolların tardedilmesine ne kadar hiddetlenmiş olursa olsun kendi payitahtının tehlikede olduğu bir zamanda Suriye'ye bizzat giremezdi, Suriye'ye büyük ordular sevketmek suretiyle İlhanlıların İran'daki askerî varlığını zayıflatmak ise büsbütün mantıksız olacaktı. Dolayısıyla güneye doğru büyük bir operasyona girişilmesi söz konusu değildi.[1089] Belki de bu yüzden Hülâgû öfkesini teskin etmek istemiş, Ketboğa'nın kanına mukabil son Suriye Eyyûbî hükümdarı olan el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un kanını dökmüştü.

Vaziyet her ne kadar Hülâgû'yu çaresiz bıraktıysa da o; en azından Aynicâlût Savaşı'nda Moğolları ezen Memlüklere karşı misilleme yapmak, birdenbire elden çıkmış olan Suriye'nin Moğol sınırlarına yakın olan kuzey kesimini vurmak ve belki bu arada Haleb'i geri almak ümidini taşıyordu. Bu maksatla çok geçmeden İlkay Noyan'ı bir miktar kuvvetin başında Suriye'ye sevketti. İlkay Noyan kıtlığın ve pahalılığın kol gezdiği Haleb havalisine girerek pek çok müslümanı katlettikten ve birçok yağma harekâtında bulunduktan sonra geri dönmek üzere Fırat'ı geçti.[1090]

[1088] Deguignes, **age.**, VI, 24; Grousset, **age.**, s. 367; Yuvalı, **age.**, s. 78.
[1089] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 60; Runciman, **age.**, III, 267.
[1090] Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 60; Ebü'l-Ferec, **Abu'l-Farac Tarihi**, II, 579; a. mlf., **Muhtasar**, s. 44; Deguignes, **age.**, VI, 24; Runciman, **age.**, III, 267; Preiss, **age.**, s. 51-52. Ebü'l-Ferec (**Abu'l-Farac Tarihi**, II, a. yer) Hülâgû tarafından Suriye'ye sevkedilen bu Moğol kumandanının adını Kukalaga (Köke İlgay?) şeklinde vermektedir. İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 247) ise İlkay Noyan'ın birçok

Aynicâlût Savaşı sırasında firar ederek el-Cezîre bölgesine ulaşmış olan Baydara da, yine kendisi gibi kaçarak buraya gelmiş olan Moğollarla ve ayrıca aldığı takviyelerle birlikte 6000 Moğol askerinin başında olarak[1091] tekrar Suriye'ye giriyordu.[1092] Esasen mevzumuzun haricinde kaldığı için burada incelemeyeceğimiz Memlük sınırları dahilindeki bazı karışıklıklardan dolayı; mesela el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un Dımaşk nâibi tayin ettiği Emîr Alemeddîn Sencer el-Halebî'nin Dımaşk'ta istiklâl ilan etmesi sebebiyle ve yine Haleb nâibi el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn Alî'nin kötü idaresinin yol açtığı kargaşa ve bunun sonucunda gerçekleşen darbe yüzünden, Moğol istîlâsından henüz kurtarılmış olan Suriye'nin hâkimiyeti o an için tam manasıyla Sultan el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars'ın elinde bulunmuyordu. Bunun da sağladığı kolaylıkla Baydara idaresindeki Moğollar 26 Zilhicce 658/2 Aralık 1260 tarihinde Haleb havalisine geldiler. Ordusu tarafından terkedilmiş olan Haleb civarında yağma ve katliamdan sonra buradan yola devam ederek hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın Hama civarına, oradan daha güneye inerek Hıms yakınlarına ulaştılar. Ancak Hâlid b. Velîd'in (ra) türbesine çok yakın bir mahalde kendilerini bekleyen ve Emîr Husâmeddîn Laçin el-Çevgândâr kumandasındaki Haleb, el-Melikü'l-Mansûr Nâsırüddîn Muhammed kumandasındaki Hama ve el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddîn Mûsâ kumandasındaki Hıms askerlerinden müteşekkil birleşik İslâm ordusuyla karşılaştılar. 5 Muharrem 659/10 Aralık 1260 Cuma günü adı geçen mevkide cereyan eden Birinci Hıms Savaşı'nda 1400 süvariden müteşekkil İslâm ordusu, kendisinden dört kat kalabalık olan Moğol ordusunu ağır bir bozguna

---

askerle Dımaşk yakınlarına kadar gittiğini, el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars'ın kendisiyle karşılaşmak üzere asker hazırladığını öğrendikten sonra da Anadolu'ya doğru çekildiğini söylemektedir.

[1091] Birinci Hıms Savaşı hakkında malumat veren kaynaklarımız genellikle bu 6000 askerin Aynicâlût'ta Memlüklerin elinden kurtulmuş olan Moğollar olduğunu söylemişlerdir. Aslında Aynicâlût'tan sağ çıkmayı başaran birçok Moğol askerinin el-Cezîre bölgesine geldiğini biliyoruz. Fakat diğer yandan Baydara'nın, evvelce Hülâgû tarafından el-Cezîre bölgesinde bırakılmış olan bazı Moğol garnizonlarından da takviye alarak ikinci kez beraberinde Suriye'ye götüreceği orduyu bu rakama ulaştırmış olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim Ebû Şâme el-Makdisî (**Terâcim**, s. 211) Baydara'nın emrinde Suriye'ye girerek Hıms'a ilerleyecek bu Moğol ordusu için *"Harrân'da bulunan Tatarlar, yine onlardan el-Cezîre'de bulunan başkaları ve onların (Aynicâlût'ta) hezimete uğramaları hadisesinden kurtulanlar toplandılar."* ifadelerini kullanmakta, Zehebî (**el-'İber**, III, 293), İbn Dokmak (**Nüzhetü'l-Enâm**, s. 274) ve İbnü'l-İmâd (**age.**, VII, 513) da *"Ve bu sene Tatarlardan Aynicâlût'tan kurtulmuş olanlar ve el-Cezîre'de bulunanlar bir araya geldi."* demektedir.

[1092] Amitai-Preiss (**age.**, s. 51) Ebû Şâme'nin el-Cezîre'de bulunan Moğolların bir araya gelmelerine yönelik ifadelerinden hareketle onların yapacağı Suriye akını için Hülâgû'nun açık bir emri bulunmadığı, bu saldırının Baydara kumandasındaki Moğolların kendi inisiyatifleri ile gerçekleştiği sonucuna varmıştır.

uğrattı.[1093] Bir bakıma Aynicâlût muzafferiyetinin tamamlayıcısı olan bu zaferle birlikte Hülâgû'nun Suriye üzerindeki emellerinin gerçekleşmeyeceği kesinlikle anlaşılmış oluyor, Suriye bir daha girmemek üzere Moğol hâkimiyetinden çıkıyordu. Gerçi Abaka (663-680/1265-1282) ve Gāzân (694-703/1295-1304) devirlerinde İlhanlılar Suriye'yi Memlüklerden almak maksadıyla seferler düzenleyecekler,[1094] özellikle Gāzân devrinde bazı muvaffakiyetler elde edecekler, ancak bunların hiçbiri kalıcı olmayacak ve Suriye adeta Mısır'ın bir uzantısı ve ayrılmaz bir parçası olmaya devam edecekti.

[1093] Aynicâlût Savaşı'ndan sonra Moğolların bir kez daha hezimete uğratıldığı Birinci Hıms Savaşı hakkında geniş kaynakça için bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 211; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 223-225; Yûnînî, **age.**, I, 375, 434-435; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 209; Nüveyrî, **age.**, XXX, 21-22; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 68; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 70-71; a. mlf., **el-'İber**, III, 293-294; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 179; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 204; Ömerî, **age.**, XXVII, 261; Yâfi'î, **age.**, IV, 114-115; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 403; İbn Haldûn, **age.**, s. 1455; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 274-275; Makrîzî, **el-Sülûk**, I, 526; Aynî, **age.**, V, 267-268; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 95-96; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 513; Deguignes, **age.**, VI, 24; Grousset, **age.**, s. 367; Spuler, **age.**, s. 71-72; F. H. Âşûr, **age.**, s. 66-69; Preiss, **age.**, s. 50-51; a. mlf., "In the Aftermath of 'Ayn Jālūt: The Beginnings of the Mamlūk-İlkhānid Cold War", **al-Masaq: Studia Arabo-Islamica Mediterranea (International Journal of Arabo-Islamic Mediterranean Studies)**, (ed. Dionisius A. Agius-Mikel de Epalza), The University of Leeds, Vol. 3, (Leeds 1990), s. 2-5; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 30-31; Robert Mantran, "Humus", **DİA**, XVIII, 372; Ergun, **agt.**, s. 56-57.

[1094] Spuler, **age.**, s. 86, 111-112, 114-116; Yuvalı, **age.**, s. 238, 258-259; a. mlf., "Gāzân Han", **DİA**, XIII, 429-430; Barthold, "Gazan", **İA**, IV, 730; Sümer, "Abaka", **DİA**, I, 8.

BEŞİNCİ BÖLÜM

AYNİCÂLÛT SAVAŞI'NIN NETİCELERİ VE EHEMMİYETİ

A. AYNİCÂLÛT SAVAŞI'NIN NETİCELERİ

Gerek İslâm tarihi, gerekse dünya tarihi bakımından en mühim muharebelerden biri olduğu şüphesiz olan Aynicâlût Savaşı'nın neticeleri umûmî olmuş, bu savaş kısa ve uzun vadeli sonuçlarıyla özellikle Ortadoğu'nun siyâsî ve kültürel manada çehresinin değişmesine yol açmıştır. Aynicâlût Savaşı'nın neticeleri hakkında birçok şey söylemek mümkün olsa da, biz bu neticeleri birkaç ana başlık altında toplamak suretiyle incelemeye gayret edeceğiz.

1. Güneye Doğru Moğol İlerleyişinin Durdurulması ve Suriye'nin Moğollardan Temizlenmesi

Moğol istîlâsı, çalışmamızın en başından itibaren anlatmaya çalıştığımız üzere, dünyanın Asya kıtası başta olmak üzere büyük bir kısmını etkilemiş, ancak istîlânın menfi şekilde kendisini gösteren etkileri daha ziyade İslâm âlemi üzerinde yoğunlaşmıştır. Nüfusunun hemen tamamını müslümanların oluşturduğu Orta Asya, İran, Anadolu, Irak ve Suriye gibi ülkeleri müthiş tahribâta uğratmış olan istîlâ, yüzbinlerce müslümanın katline, birçok müslümanın da hanesinin dağılmasına sebep olmuş ve nihayet Aynicâlût Savaşı ve bu savaşın hemen sonrasında gelişen hadiseler vesilesiyle duraklama dönemine girmişti. Bilindiği gibi Suriye ve Mısır İslâm tarihi boyunca siyâsî, askerî ve iktisâdî manalarda müstesna mevkie sahip iki coğrafya idi. İhtimal ki buraların hariçten gelen yabancı bir gücün, hele Moğollar gibi tahripkâr bir kuvvetin boyunduruğu altına girmesi İslâm âlemini asırlar boyunca zulme ve zillete mahkûm edecek, müslümanlar siyâsî ve kültürel anlamda bellerini bir daha doğrultamayacaklardı. Bilhassa Mısır'ın işgali iktisâdî bakımdan Moğolları daha da kuvvetlendirebilir, coğrafî konumu sebebiyle ele geçirilmesi güç fakat müdafaası nispeten kolay olan bu ülkenin Moğollarca istîlâ edilmesi, onların İslâm topraklarındaki mevzilerinden sökülüp atılmasını çok daha zor hale getirebilirdi. Mısır'ın mezkûr özellikleri dolayısıyla Moğolların bu ülkeyi yeni işgaller için üs

olarak kullanmaları işten bile değildi. Muhtemelen bu şekilde istîlâ Hicâz, Yemen hatta Mağrib'e uzanabilecekti. İslâm dünyasının en ihtişamlı devletlerinden Hârizmşahlar ve bir asra yakın Ortadoğu'da müslümanların himayesi vazifesini deruhte etmiş olan Eyyûbîler Moğollar tarafından tarih sahnesinden silinmiş, Türkiye Selçuklu Devleti ise kısa süre önce Moğol tâbiiyetini kabul etmişti. Mısır'ın istîlâsı da Yemen'de hâkim Resûlîler (626-858/1229-1454) ile Kuzey Afrika'da hüküm süren Muvahhidlerin (524-667/1130-1269) sonu olacak, bu da Ortadoğu'daki müslüman hâkimiyetinin tamamen nihayete etmesine neden olacaktı.[1095] Vakıa müslümanlar hiçbir zaman tamamen yok edilemeyecek kadar kalabalık bir ümmet teşkil ediyorlardı; ancak Memlükler Moğolların karşısına çıkmamış yahut Aynicâlût'ta onlara karşı galibiyet almamış olsalardı müslümanlar artık Ortadoğu'daki hiçbir ülkede hâkim statüde bulunamayacaklar, o tarihten itibaren Moğollar ve belki de onlarla ittifak kuracak olan Haçlılar tarafından idare edileceklerdi.[1096]

Yukarıda zikrettiğimiz vaziyet her ne kadar ihtimallere dayalı olsa da, kesin olarak şunu biliyoruz ki Mısır'ın işgali müslümanlar için hiç de hayırlı neticeler vermeyecek, Kāhire'nin akıbeti Buhara, Semerkand, Gürgenç, Bağdâd, Haleb yahut en azından Dımaşk'ın akıbetinden farklı olmayacak, müslümanlar bir kez daha her bakımdan büyük felaketlere düçar olacaktı. Söz konusu vaziyetin ciddiyeti göz önüne alındığı takdirde Aynicâlût Savaşı'nın da ehemmiyeti idrak edilecektir. Zira bu savaş, istîlânın İslâm dünyasının güneyine inmesini engellemiş, bu şekilde Bilâd-ı Şâm, Mısır, Yemen, Hicâz ve Mağrib'de İslâm hâkimiyetinin devamını sağlamıştır. Gerçi Moğolların istîlâ sırasında işgal ettikleri bölgeler -Suriye hariç- halen onların hâkimiyetinde bulunuyordu. Fakat Memlüklerin mukavemeti ve Moğolları Filistin'de durdurmaları istîlânın daha güneye inmesine kesin olarak engel olmuş, bir bakıma istîlânın İlhanlılar eliyle en hızlı ilerleyen ve en tahripkâr olan kolunu kesmek suretiyle Moğol istîlâsını durdurmuştur.[1097] Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'un muharebeden hemen sonra Rükneddîn Baybars'ı evvelâ Dımaşk'a, oradan da kuzeye sevkederek Suriye'yi Moğollardan temizleme harekâtına girişmesi,

[1095] F. H. Âşûr, **age.**, s. 56; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276.
[1096] Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 81; Runciman, **age.**, III, 266.
[1097] F. H. Âşûr, **age.**, s. 56; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 81; Ğāmidî, **age.**, s. 132; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276.

kendisinin de Dımaşk'ı teslim alması ile Suriye'deki Moğol hâkimiyeti de nihayete ermiş oluyordu. Moğollar zaman zaman Fırat'ı batıya doğru geçerek Suriye'yi taciz edeceklerse de Aynicâlût Savaşı'nın müslümanlara sağladığı faydaları izâle edemeyeceklerdi. Aynicâlût Savaşı Moğolların on yıllar boyunca büyük kuvvetlerle Suriye'ye girmelerini engellemiş, böylelikle başta Bilâd-ı Şâm olmak üzere İslâm âleminin Fırat'ın batısında kalan topraklarında müslümanların canı, malı, ırzı ve arazisi uzun bir zaman için emniyete alınmıştır.[1098] Hatta bu savaşın Timurleng'in (771-807/1370-1405) Suriye'yi istîlâ ettiği 804/1401 tarihine dek mezkûr ülkeleri ciddi bir tehditten muhafaza etmiş olduğunu söylemek mümkündür.[1099] Bütün bunlar ışığında Aynicâlût Savaşı'nın en başta gelen neticelerinden biri olarak, Memlüklerin güneye doğru ilerlemekte olan Moğol istîlâsını durdurmak ve İlhanlıları Suriye'den kovarak Fırat'ın doğusuna atmak suretiyle İslâm âlemini her türlü taarruzdan uzun süre korumuş olmaları gösterilebilir.

2. Suriye'deki Eyyûbî Hâkimiyetinin Sona Ermesi ve Mısır ile Suriye'nin Birleştirilmesi

İslâm tarihi boyunca birçok hanedan, müslümanların siyâsî liderliği vazifesini deruhte etmiş ve bu vazifenin gereğini yerine getirmek adına gayrimüslim devletlerle siyâsî ve askerî mücadelelerde bulunmuştur. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra XI. asrın başlarına kadar İslâm dünyasının siyâsî liderliği Arap menşeli hanedanlar tarafından yürütülmekte olduğu halde, bu tarihten itibaren söz konusu vazifeyi Türkler üstlenerek İslâmiyet'in önde gelen hizmetkârları ve müslümanların hâmileri olma mevkiine yükselmişlerdir. Selçukluların Ortadoğu'ya geldikleri tarihlerden başlayarak da İslâm âleminin liderliği mütemadiyen Ortadoğu'da kurulmuş İslâm-Türk devletleri tarafından yürütülmüş, çoğu kez birbirinin devamı olan ve coğrafî olarak da birbirine yakın bölgelerde kurulan bu devletlerin her biri devlet idaresine, askerî nizama, hatta kılık kıyafete dair birçok unsuru ihtiva eden mühim bir mirası selefinden devralmış, sadece kısmî değişikliklere tâbi tutarak halefine ulaştırmıştır. İslâm dünyası Abbâsî Hilâfeti vesilesiyle bir dönem Büyük Selçuklu Devleti'ni (431-552/1040-1157) siyâsî manada birinci otorite kabul etmiş, ancak henüz Büyük

[1098] Sercânî, **age.**, s. 345; Sallâbî, **age.**, s. 162.
[1099] Enân, **age.**, s. 163-164; a. mlf., agm., s. 544; Sercânî, **age.**, s. 345.

Selçuklu Devleti'nin inkırazı gerçekleşmeden evvel ona tâbi durumda bulunan Türkiye Selçukluları (467-708/1075-1308), Artuklular (495-811/1101-1408) ve Zengîler (521-631/1127-1233) gibi bazı teşekküller de özellikle Haçlılara karşı verilen mücadelede zaman zaman liderlik vazifesini üstlenerek İslâm'ın bayraktarlığını yapmaya layık olduklarını ispat etmişlerdir. Esasen Asya'nın müslümanlarla meskûn büyük kısmında hâkimiyet tesis etmiş olan Hârizmşahlar Devleti (490-628/1097-1231) XIII. asrın ilk çeyreğinde bu sayılan devletlerin birçoğundan daha kuvvetli olsa da, genelde bu devletin hükümdarları müslümanların dinî riyâseti makamında bulunan halîfelerle iyi geçinemediklerinden ötürü onlar tarafından İslâm'ı siyâsî anlamda temsil etme yetkisine layık görülmemişlerdir. Dolayısıyla müslümanların dünyevî liderliği vazifesi Ortadoğu'da kalmış, Zengîlerin hizmetinde bulunan Eyyûbî ailesi tarafından devralınmış ve Mısır, Suriye, el-Cezîre ve Yemen'de hâkimiyet kuran Eyyûbîler (567-658/1171-1260) bilhassa Haçlı Seferleri'ne ve Ortadoğu'daki Haçlı devletlerine karşı verilen mücadeleleri organize etmek suretiyle bu liderliğin hakkını vermişler, bu suretle İslâm tarihinde müstesna bir mevkie sahip olmuşlardır. Bununla birlikte Eyyûbîlerin Selâhaddîn-i Eyyûbî (567-589/1171-1193) devrindeki görkemli zamanları -Haçlılarla mücadele Selâhaddîn'den sonra da devam ettiği halde- bir daha geri gelmemiş, Selâhaddîn'den sonraki Haçlı Seferleri de başarısız olmasına rağmen Eyyûbîlerin cihâd faaliyetlerindeki hızlı ve heyecanlı dönemleri geride kalmıştı. Bunun bir sebebi Selâhaddîn'in vefatından sonra Eyyûbî ailesi içindeki hâkimiyet kavgaları, bir diğeri de Selâhaddîn'in biraderi ve halefi olup kuşkusuz büyük bir siyâsî lider bulunan I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddîn Ebûbekir (596-615/1200-1218) devrinde başlayan nispeten sulh taraftarı ve müsamahakâr Eyyûbî siyasetiydi.[1100]

Eyyûbî hükümdarları el-Melikü'l-Âdil'den sonra Mısır'ı payitaht edinmiş olsalar da Suriye hiçbir vakit ehemmiyetini yitirmemiş, Dımaşk ve Haleb idareciliği daima Kāhire idareciliğinden hemen sonra gelmişti. Bunda Bilâd-ı Şâm'ın müslümanların en yoğun olarak yerleşmiş bulunduğu coğrafya olması kadar, Suriye'nin jeopolitik konumu da etkiliydi. Eyyûbîlerin Mısır'daki son büyük hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un (637-647/1240-1249)

[1100] Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 104; a. mlf., "Eyyûbîler", **DİA**, XII, 22.

yetiştirmesi olan Bahrî Memlüklerin Mısır saltanatını ele geçirmeleri dolayısıyla Eyyûbîler için Suriye'nin ehemmiyeti bir kat daha artmış oldu. Aslında özellikle Dımaşk hâkimiyetinin Selâhaddîn'den itibaren büyük bir iş olduğu bellidir; buraya hâkim olan kimseler müslümanlar nazarında itibar sahibi olmakta, bir şekilde siyâsî lider addedilmektedirler. Aynicâlût Savaşı Dımaşk başta olmak üzere bir süredir Eyyûbîlerin elinde bulunan Suriye hâkimiyetinin Memlükler tarafından devralınmasına vesile olmuştur. Esasen son Suriye Eyyûbî hükümdarı olan el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Yûsuf'un Moğollar tarafından tutuklanarak Tebriz'e gönderilmesi ile Suriye'deki Eyyûbî hâkimiyeti nihayete ermişti. Ancak diğer yandan Hülâgû el-Melikü'n-Nâsır'ı İlhanlılara tâbi bir hükümdar olarak makamına iade etmeyi tasarlıyor, bu yüzden hayatta tutuyordu. Aynicâlût'taki Moğol hezimetine dair haberler Tebriz'e ulaştıktan sonra Hülâgû artık el-Melikü'n-Nâsır'ı yanında tutma lüzumu görmemiş, dahası onu kendisine ihanetle itham ederek öldürtmüştü. Böylelikle Suriye için yeni bir devir başlıyor, Sultan Kutuz'un Rükneddîn Baybars eliyle Moğollardan arındırdığı Suriye, Mısır'ın coğrafî olduğu kadar siyâsî bir tâbii ve devamı haline geliyordu. Sultan Kutuz'un Aynicâlût'taki askerî galibiyeti sonrasında Dımaşk'ı teslim alarak Suriye'yi de Mısır gibi Memlük hâkimiyetine dahil etmek adına yaptığı tevcihât, el-Melikü'l-Mu'izz İzzeddîn Aybek'in Kāhire'de tahta çıkışıyla birlikte Mısır ve Suriye'nin ayrı birer idârî coğrafya telakki edilmeleri durumunu ortadan kaldırıyor, bu iki ülkeyi tek elde birleştiriyordu. Böylelikle Nûreddîn Mahmûd Zengî ve Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından büyük emeklerle birleştirilmiş olan Suriye ve Mısır, üçüncü kez tek bir hanedanın tâbiiyeti altında birleşmiş oluyor, Nil'den Fırat'a kadar uzanan saha Memlük hâkimiyetine giriyordu.[1101] Dikkat edilirse bu iki ülkenin ittihâdı müslümanlar için daima müspet neticeler husule getirmiş, Haçlılarla mücadele bu ittihâdın sağlandığı vakitler daha başarılı hale gelmişti. Bu da gösteriyor ki Haçlı Devletleri, İlhanlı Moğolları ve Kilikya Ermeni Krallığı gibi siyâsî teşekküllere karşı girişilecek mücadelelerden galip çıkmak, Suriye ve Mısır'ın aynı hâkimiyet çatısı altında birleştirilmesine bağlıydı. İşte Aynicâlût Savaşı ve Memlüklerin savaş sonrası

[1101] Ğāmidî, **age.**, s. 133, 136; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 81, 82; Spuler, **age.**, s. 68; Sercânî, **age.**, s. 347; Sallâbî, **age.**, s. 162-163; Mâcid, agm., s. 159; Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 455; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 57-58; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276; Yüksel Arslantaş, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", **Belleten**, XLVII/250, (Aralık 2003), s. 8.

faaliyetleri bunu sağlamış; bilhassa el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars (658-676/1260-1277), el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalavun (678-689/1279-1290), el-Melikü'l-Eşref Selâhaddîn Halîl (689-693/1290-1293) gibi hükümdarlar dönemindeki başarılı siyâsî ve askerî icraatlardan anlaşılacağı üzere, söz konusu ittihat uzun vadede müslümanlar için çok faydalı neticeler vermiştir.

Aynicâlût Savaşı, Eyyûbîlerin Suriye'ye yeniden hâkim olma umutlarını da ortadan kaldırmıştır. Vakıa Hama hâkimi el-Melikü'l-Mansûr Muhammed ve Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ gibi hükümdarlar Aynicâlût Savaşı sonrasında Sultan Kutuz'un müsaadesiyle Suriye'deki hâkimiyet bölgelerinde idareciliğe devam etmişlerdi; ancak onlar artık Memlüklere tâbi birer hükümdar idiler ve herhalde Suriye'nin ebediyen Eyyûbî egemenliğinden çıktığının farkındaydılar. Nitekim Aynicâlût'ta Moğolları bozguna uğratacak olan Memlük İslâm ordusu henüz Sâlihiyye'de iken, Hama hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in yanında bulunan meşhur tarihçi İbn Vâsıl ona, *"Yâ Hond, inşâallâh hükümdarlık merkezinize döndüğünüz vakit gelip hizmetinize girmek, gölgeniz altında bulunmak isterim."* deyince el-Melikü'l-Mansûr, *"Subhânallâh! Nasıl olur da senin zekâna ve mârifetine sahip birisi böyle laflar edip böyle şeyler ümit eder!"* şeklinde mukabele etmişti.[1102] Demek ki bazı Eyyûbî hükümdarları, Moğollar Suriye'den tardedilse dahi Suriye'de bir daha Eyyûbî hâkimiyetinin kurulamayacağından emin bulunuyorlardı. Zaten, modern bir araştırmacının deyimiyle, "sadece devlerin ayakta kalabileceği bir zamanda cüceler mevkiinde bulunan" Eyyûbî hâkimlerinin[1103] böyle bir ortamda Suriye'deki hâkimiyetlerini devam ettirebilmeleri imkan dahilinde değildi. Aynicâlût Savaş'ından sonra Eyyûbîlerin Bilâd-ı Şâm'da bulunan Hama, Hıms ve Kerek kolları bir müddet daha devam edecek, ancak Memlüklerin gücünün ve kendi vaziyetlerinin farkında olmalarından ötürü bu küçük Eyyûbî devletlerinin başında bulunan hükümdarların hiçbiri Suriye hâkimiyetinin peşine düşmeyecektir.[1104]

[1102] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, s. 266.
[1103] Sercânî, **age.**, s. 347.
[1104] F. H. Âşûr, **age.**, s. 55-56; Şeşen, **Eyyûbîler**, s. 166; Yiğit, **age.**, s. 38; Arslantaş, agm., s. 7.

3. Bahrî Memlük Devleti'nin Yükselme Devrine Girmesi ve Memlük Sultanının İslâm Dünyâsının Siyâsî Lideri Haline Gelmesi

XIII. asrın ikinci yarısının başında Mısır'da hâkimiyet tesis etmiş olan Memlük Devleti, VII. Haçlı Seferi'nin başarısızlığa uğratılmasında mühim rol oynamış olan el-Memâlîkü'l-Bahriyye sınıfının Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyetine son vererek Kāhire merkezli olarak kurduğu devlet idi. Bu devlet tabiî olarak gelişen hadiseler neticesinde teşekkül etmemiş, bilakis köle olarak satın alınıp yetiştirilen ve kendilerinden askerî bir sınıf teşkil olunan memlük gençlerinin kendi efendileri mevkiindeki Eyyûbîlere yaptığı bir darbe sonucu kurulmuştu. Bu durum, doğal olarak başta Suriye'deki Eyyûbî hükümdarları olmak üzere müslümanların tepkisini çekmiş ve dolayısıyla Memlük Devleti, adeta "efendilerine ihanet ettiği düşünülen köleler" tarafından teşkil olunmuştu. Esasen son büyük Suriye Eyyûbî hükümdarı olan el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un Memlüklerle mücadelelerinin altında herhalde sadece Mısır hâkimiyetini yeniden ele geçirme arzusu değil, aynı zamanda memlük statüsündeki kimselerin bir Eyyûbî hükümdarına tâbir câizse haksız yere yaptıkları darbenin intikamını alma ve Mısır'da kurulan bu gayrimeşrû saltanatı ortadan kaldırma maksadı bulunuyordu. Çalışmamızın evvelki bölümlerinde bahsettiğimiz üzere Suriye'de hâkim Eyyûbîlerle Mısır'da hâkimiyet kurmuş olan Memlükler arasındaki bu mücadeleler dolayısıyla Memlük Devleti'nin kuruluş dönemi nispeten sancılı geçmiş, iki taraf arasındaki rekabet el-Melikü'n-Nâsır ile Memlükler arasında sürüp giden bir güvensizlik ortamı doğurarak iki tarafın Moğolların Suriye'yi işgal etmesi gibi en kritik bir durumda dahi tam manasıyla fikrî ve amelî noktada ittihât etmesini engellemiş ve bu da bir bakıma Suriye'deki Eyyûbî varlığının sonunu hazırlamıştı. Buna mukabil Aynicâlût'taki Memlük galibiyeti genç Bahrî Memlük Devleti'nin büyük bir hızla güçlenmesine, sınırlarının genişlemesine ve idârî, siyâsî, askerî[1105] ve ilmî sahalarda büyük icraatlar yapmasına zemin hazırlamış, bilhassa el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars dönemiyle beraber bir manada Bahrî Memlük Devleti'nin yükselme dönemine girmesine imkan sağlamıştır. Mezkûr icraatlarıyla Memlükler, Eyyûbîlerin siyâsî bakımdan Ortadoğu'da bıraktıkları boşluğu hakkıyla

[1105] Günümüz araştırmacılarından Alî es-Sallâbî (**age.**, s. 167-168) Mısır ve Bilâd-ı Şâm'daki Memlük askerlerinin sayısının Sultan Baybars döneminden itibaren artırılmasında ve askerî teçhizatın giderek mükemmel hale getirilmesinde Aynicâlût Savaşı'ndaki galibiyetin tesirli olduğu fikrindedir.

dolduracaklar ve bu şekilde onlara layık halefler olduklarını ispat edeceklerdi. Bu şekilde Memlük Devleti, Yavuz Sultan Selim'in Memlük Devleti'nin varlığına son vererek Bilâd-ı Şâm ve Mısır'ı Osmanlı Devleti'ne kazandırdığı tarih olan 923/1517 senesine dek Yakın Doğu'nun en büyük İslâm devleti olarak varlığını sürdürecekti.[1106]

Memlük Devleti'ne ilk merhalede müslümanlar tarafından meşrû bir siyâsî teşekkül nazarıyla bakılmamasına mukabil, adeta uzun süredir harpçi vasıflarını yitirdikleri görülen Eyyûbîler de Moğol istîlâsına yeteri kadar karşı koymamaları yüzünden müslümanların gözündeki kıymetlerini ve itibarlarını yitirmişlerdi. Filhakika Meyyâfârıkîn hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddîn Muhammed'in gazâsı ve el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un Haleb'deki nâibi olan ihtiyar el-Melikü'l-Mu'azzam Fahreddîn Tûranşâh'ın Haleb müdafaası istisna edilirse Eyyûbîler Moğolların el-Cezîre ve Suriye'yi istîlâsı sırasında onlara karşı yürütülmesi mutlaka gerekli olan cihâd faaliyetini hakkıyla yürütememişlerdi. Banyas ve Subeybe hâkimi el-Melikü's-Sa'îd Hasan'ın kendi rızası ile İlhan Hülâgû'ya boyun eğmesi, Hıms hâkimi el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın Aynicâlût Savaşı'na kadar geçen sürede Moğol tarafında yer alması ve özellikle Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyetinin nihayete ermesinden sonra büyük Eyyûbî sultanı makamına yükselmiş olan Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'ın kararsızlık ve tedirginlik içerisinde bocalayarak en sonunda Moğollara teslim olması yüzünden Eyyûbîler muhtemelen müslümanlar nazarında ciddi prestij kaybına uğramışlardı. Dolayısıyla müslümanlar arasında bu hanedanın devrinin geçtiği ve onların artık İslâm'ın bayraktarlığını yapmaya layık olmadıkları kanaati oluşmuştu.[1107] Aynicâlût Savaşı'ndaki Memlük muzafferiyeti bu kanaati güçlendirdiği gibi, Memlüklerin de İslâm'ın cihâd bayrağını dalgalandırma noktasında ehil olduklarını ortaya koymuştur. Zira Celâleddîn Hârizmşah'ın Hârizmşahlar Devleti'nin inkırazından kendi şehâdetine kadarki süre içerisinde Moğollara karşı yürüttüğü askerî faaliyetlerden sonra yaklaşık 30 sene boyunca hiçbir İslâm hükümdarı Moğollara karşı topyekün bir cihâd hareketi organize edemediği, hatta müslümanların dinî riyâsetini temsil eden Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh dahi buna muvaffak olamadığı halde kendisi bir memlük olan el-

[1106] Runciman, **age.**, III, 266; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 81-82.
[1107] Ğāmidî, **age.**, s. 133; Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 455.

Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz bunu başarmış, o ve yardımcıları Aynicâlût Savaşı'yla birlikte Memlük Devleti'nin cihâda liderlik edebileceğini ve müslümanların hâmiliği vazifesini yüklenebileceğini bilfiil ispat etmişlerdir. Müslümanlar Aynicâlût Savaşı vesilesiyle Memlüklerin Mısır'ı, bu ülkenin asıl hâkimleri olan Eyyûbîlerin elinden cebren aldığını ve dahası onların köle asıllı kimseler olduğunu unutarak onları İslâm'ın hizmetkârları ve İslâm ümmetinin koruyucuları olarak görmeye başlamışlar, onlara hürmet eder hale gelmişlerdir.[1108] Bu durumla ilgili kaynaklarımızdan birinde yer alan oldukça çarpıcı bir örneği zikretmeden geçmeyelim. 659 Şevvâl/1261 Eylül tarihinde, yani Aynicâlût Savaşı'ndan bir sene kadar sonra Yemen'de hâkim Resûlî hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Nûreddîn Ömer hacca gitmiş,[1109] o devrin âdeti olduğu üzere Mekke-i Mükerreme'de Resûlîlerin hac kafilesinin sancaklarını açtırmıştı. O sırada Sultan Baybars'ın Mısır'dan Mekke'ye gönderdiği Memlük hac kafilesinin sancakları da açılmış bulunuyordu. Bu manzarayı gören Resûlî ümerâsından Emîr İzzeddîn Muhammed b. Ahmed, el-Melikü'l-Muzaffer Şemseddîn'e dönerek ona; *"Ey efendimiz, kendi sancaklarınızı Mısırlıların sancakların önce açtırsaydınız olmaz mıydı?"* sorusunu yönelttiği vakit el-Melikü'l-Muzaffer Şemseddîn Memlüklerin müslümanlar nezdinde elde ettikleri itibarı ibraz eden şu cümleyi söylemişti: *"Ben sadece burada hazır bulunduğum için daha dün Tatarları kırıp geçirmiş olan hükümdarın sancaklarını açtırmakta hiç gecikir miyim!"*[1110]

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Aynicâlût'ta meydana gelen muharebe; önceleri "gâsıp" bir teşekkül kabul edilen Memlük Devleti'nin kendi temellerini sağlamlaştırmasına, kendi varlığına meşrûiyet kazandırmasına, büyüyüp gelişmesine, Moğollarla İslâm dünyası arasında korucuyu bir set oluşturmasına ve iki asır boyunca İslâm dünyasının siyâsî liderliğini elde tutmasına vesile olmuştur.[1111]

[1108] Abbâdî, **age.**, s. 167; Ğāmidî, **age.**, s. 133, 135; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XXV, (İstanbul 1971), s. 9; Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 455.

[1109] Özaydın, "el-Melikü'l-Muzaffer er-Resûlî", **DİA**, XXIX, 75.

[1110] Muvaffakuddîn Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hasen b. Ebî Bekr ez-Zebîdî el-Hazrecî, **el-'Ukūdü'l-Lü'lü'iyye fî Târîhi'd-Devleti'r-Resûliyye**, (thk. Muhammed Besyûnî Asel), Dâru'l-Âdâb, Beyrut 1983, I, 124; Abbâdî, **age.**, s. 168.

[1111] F. H. Âşûr, **age.**, s. 56; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 82; Sercânî, **age.**, s. 346; Yiğit, **age.**, s. 38; el-Ard, agm., s. 317-318; Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 455; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276; Arslantaş, agm., s. 7.

4. Moğolların İslâm'a Yaklaşımlarının Değişmesi ve Muhtemel Moğol-Haçlı İttifakının Önlenmesi

Aynicâlût Savaşı'nın neticelerine dair çalışmalar hazırlayan bazı günümüz araştırmacıları, bu savaşın Moğolların İslâm'a bakış açılarının değişmesine dolaylı yoldan katkısı bulunduğunu da zikretmişlerdir. Esasen Aynicâlût Savaşı sadece iki millet arasında olup bitmiş bir hadise değildi; bu savaş bir bakıma İslâm'ın ve bu dine mensubiyetin de dirilmesi manasını taşıyordu. İran Azerbaycanı'nı merkez edinmiş olan İlhanlıların kuruluş ve gelişme devirlerinde bu devletin hizmetinde birçok Fârs asıllı müslüman memur bulunmaktaydı ve bunlar yine İlhanlı tâbiiyetinde bulunan hristiyanlarla İlhanlı Devleti'nin yüksek rütbelerini, özellikle vezâret makamını elde etme hususunda rekabet halindeydiler. Hristiyan görevlilerin devlet kademelerindeki yüksek mevkileri işgal etmelerinin müslüman tebanın sıkıntı çekmesine sebep olması ihtimali bir tarafa, bu görevlilerin İlhanlı tahtında bulunan kimselere yakınlıkları nispetinde siyâsî ve askerî hamlelere yön vermeleri ve İlhanlıların müslümanlarla savaşa devam etmesini sağlamaları mümkün olabilirdi. Vakıa İlhanlılar sonraları İslâmiyet'i kabul etmelerine rağmen Memlüklerle aralarındaki husumet dinmeyecekti, ancak müslüman olmaları İlhanlıların medenileşmesine katkıda bulunacak ve onları medenî dünyanın bir parçası haline getirecekti. Öyle görünüyor ki Aynicâlût Savaşı'ndaki müslüman galibiyeti İlhanlı hizmetinde bulunan müslüman devlet görevlilerini, devletin esas yönetici tabakasını İslâmiyet'e davet etme hususunda cesaretlendirmiştir. Zira bu savaş, Asya'nın müslüman halkının da ruhen dirilişini netice vermişti; Aynicâlût Savaşı sonrasında başlayan Memlük-İlhanlı soğuk savaşı sırasında herhalde Şark hristiyanlarının zayıflığı ve asırlarca sadece reâyâ mevkiinde bulunmalarının tabiî bir sonucu olan idare kabiliyetinden mahrum oluşları da İlhanlılar tarafından farkedilmeye başlamıştı. Zaten Şark hristiyanlarının Moğol istîlâsını kalben desteklemekten ve Moğolları kurtarıcı olarak karşılayıp onlar namına türlü taşkınlıklar yapmaktan başka Moğollara pek az faydaları dokunmuştu. Oysa Hülâgû'nun istîlâsı boyunca Moğolların hizmetinde Atâ' Melik Cüveynî, Alâeddîn-i Câsî, Cemâleddîn Kadakay-ı Kazvînî, Müeyyedüddîn İbnü'l-Alkamî, Zeyneddîn el-Hâfızî gibi müslüman olduğu bilinen kimseler bulunmuştu. Dahası İlhanlılar istîlâ ettikleri topraklarda kendilerine

boyun eğen birçok müslüman hükümdar ve veziri de istihdam etmişler, hristiyanlara duydukları sempatiye rağmen bu müslüman hükümdarları azledip bunların yerine hristiyan hâkimler tayin etmemişlerdi. Kısacası müslümanların idarecilikteki kabiliyetleri zaten İlhanlılar tarafından bilinmekteydi. Buna rağmen eğer kendisi Nastûrî hristiyan olan Ketboğa, ordusunda bulunan Ermeni, Gürcü ve Antakya Prinkepsliği askerleri gibi hristiyan muavenet kuvvetleriyle birlikte Memlükleri mağlup etmiş olsaydı muhtemelen Moğollar hristiyanlığa sempati ile bakmaya devam edecekler, Moğol taraftarı olan Şark hristiyanlarının Moğollar indindeki hürmetleri ve dokunulmazlıkları bâki kalacak ve belki de İlhanlı bürokrasisinin yüksek mevkilerini bundan böyle hristiyanlar işgal edeceklerdi. Ancak araştırmacıların işaret ettiği üzere Aynicâlût Savaşı'ndan sonraki süreç İlhanlı bürokrasisindeki müslüman nüfuzunu daha da kuvvetlendirmiş, neticede İlhanlılar devlet kademelerinde muvazzaf olan müslümanlar vasıtasıyla İslâmiyet'in hükümlerini öğrenerek bu dine ısınmışlar, Gāzân Han döneminde de toplu halde İslâm'a girmişlerdir. Öte yandan Aynicâlût Savaşı'nın Memlüklerin itibarını müslümanlar nazarında artırmasının da Moğolların hristiyanlığa duydukları sempatiden yavaş yavaş vazgeçerek İslâm'a ilgi duymalarını sağlamış olması ihtimal dahilindedir.[1112]

Aynicâlût Savaşı sonrasında başlayan soğuk savaş döneminin neden olduğu bir gelişme de Memlük-Altın Orda münasebetlerinin tesisi ve ilerlemesinde kendisini göstermektedir. el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars döneminde başlayan ilişkiler, Sultan Baybars'ın zaten müslüman olan Altın Orda hükümdarı Berke Han (654-664/1256-1266) ile mektuplaşmaları ve hediyeleşmeleri vasıtasıyla gelişmiş ve her iki devletin ortak düşmanı konumunda bulunan İlhanlılara karşı siyâsî bir ittifak şeklini almıştı. Biz konumuzun dışında kalması hasebiyle burada bu ittifakı derinlemesine inceleyecek yahut Altın Orda-İlhanlı harbini anlatacak değiliz. Ancak söz konusu ittifakın bahsimizi ilgilendiren yönü, bu ittifakın Aynicâlût Savaşı'nı

[1112] Runciman, **age.**, III, 266; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 82; Ğāmidî, **age.**, s. 132, 134; Sercânî, **age.**, s. 350; Sallâbî, **age.**, s. 165; el-Ard, agm., s. 317; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276. Döneminde İlhanlıların resmî din olarak İslâm'ı seçtiği İlhanlı hükümdarı Gāzân Han da, halasının kocası ve aynı zamanda Hülâgû'nun İran'da İlhanlılar Devleti'ni kurmasına kadar Moğolların İran valiliğini yapmış olan Argun Aga'nın oğlu olan Emîr Nevrûz'un telkinleriyle, yani müslüman bir devlet görevlisi vasıtasıyla müslüman olmuştu. Bkz. Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 242-243; Grousset, **age.**, s. 379; Spuler, **age.**, s. 106; Yuvalı, **age.**, s. 255; a. mlf., "Gāzân Han", **DİA**, XIII, 429.

izleyen birkaç yıl içerisinde gerçekleşmiş olması ve bu savaşın tabiî bir neticesi olma vasfına sahip oluşudur. Berke Han, Hülâgû'nun son senelerinde Altın Orda ile İlhanlılar arasında özellikle İlhanlı topraklarının merkezi bulunan İran Azerbaycanı'nın aidiyeti hakkındaki anlaşmazlık yüzünden İlhanlılarla karşı karşıya gelmiş ve onlarla harbe girişmişti. Sultan Baybars devamlı surette Berke'yi Hülâgû'ya karşı tahrik ediyor ve cihâda teşvik ediyordu.[1113] Baybars izlediği bu siyaseti Hülâgû'nun oğlu Abaka döneminde de sürdürmüş, Berke Han'ın vefatıyla yerine geçen oğlu Mengü Timur (665-679/1266-1280) zamanında da Memlük-Altın Orda münasebetleri aynı şekilde devam etmişti. Sultan Baybars bu şekilde hem müslüman hükümdarları gazâya teşvik etmekte, hem de Cengiz ailesi dahilindeki anlaşmazlıkları sağlıklı bir Memlük siyaseti için vasıta olarak kullanmaktaydı.[1114] Şurası hakikattir ki Memlüklerin mağlubiyeti Berke Han idaresindeki Cuci ulusunu İlhanlılarla mücadelede yalnız bırakacaktı. Oysa Memlüklerin Aynicâlût'ta kazandıkları zafer Memlük-Altın Orda ittifakına zemin hazırlamış ve bu şekilde iki tarafın ortak düşmanı olan İlhanlıların yayılmacı siyasetini dizginlemiş oluyordu. Buna binaen iki müslüman devlet arasında o zaman için putperest olan İlhanlılara karşı kurulmuş olan ittifakı da Aynicâlût muzafferiyetinin ve bu muzafferiyet akabinde Baybars'ın izlediği İlhanlı siyasetinin bir neticesi addetmek lazımdır.[1115]

Aynicâlût Savaşı, Moğolların Suriye'de bulunan Haçlılarla muhtemel işbirliğine de darbe indirmiştir. Aslında Moğolların Memlüklere galip gelmesi Haçlıların işine gelmemekteydi; zaten bu yüzden onlar Memlük İslâm ordusu Akkâ önlerinde göründüğü vakit sadece Memlüklere yardımda bulunup bulunmama hususunu istişare etmişlerdi, Moğollarla ittifak o zaman için Haçlı devletçiklerinin gündeminde bulunmuyordu. Ancak Haçlılar her ne kadar kendilerini bu harpte

[1113] Sultan Baybars, Berke Han'a gönderdiği bir mektupta müslüman olan kimseler üzerine cihâdın farz olduğunu, kişinin kâfir olan akrabalarıyla dahi savaşması gerektiğini, nitekim Hz. Peygamber'in (SAV) kendi akrabalarına karşı cihâd ettiğini ve insanlar *"Lâ ilâhe illallâh"* deyinceye kadar onlarla savaşılmasını emrettiğini, müslümanlığın sadece dil ile ikrâr ederek değil icraat ile de açığa vurulması icap ettiğini söylemiş, bu cümlelerle onu Hülâgû'ya karşı cihâda davet etmişti. Bkz. İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 88-89.

[1114] Grousset, **age.**, s. 367-368; Yakubovskiy, **age.**, s. 42-43; Roux, **age.**, s. 358-359; Yiğit, **age.**, s. 46; Yuvalı, **age.**, s. 200-202; a. mlf., "Mengü Timur", **DİA**, XXIX, 138; Kopraman, "Baybars I", **DİA**, V, 221-222; Enver Konukçu, "Berke Han", **DİA**, V, 506.

[1115] Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 82; Sercânî, **age.**, s. 351. Râğıb es-Sercânî, Baybars ve Berke arasındaki münasebete değindiği yerde Aynicâlût Savaşı'nın bir neticesi olarak Altın Orda Devleti bünyesinde birçok ihtidânın gerçekleştiğinden ve bu şekilde Altın Orda'nın hâkimiyet sahasında müslümanların sayısının arttığından da bahsetmektedir.

tarafsız görseler ve müslümanları Moğollara tercih etmiş olsalar da, Moğolların muzafferiyeti onlar için büyük bir yıkım manasını taşımayacaktı. Suriye'yi ve Mısır'ı elde etmiş olan İlhan belki de onları -tıpkı Şark hristiyanlarına yaptığı gibi- inançlarında ve kendi ikamet mahallerinde serbest bırakacak, kendisine yıllık vergiler ve armağanlar gönderdikleri müddetçe onları taciz etmeyecek ve belki de Suriye'nin en azından bir kısmının idaresini daha onlara bırakacaktı. Nitekim Hülâgû evvelce Antakya Prinkepsliği'ne ait olup ve müslümanlar tarafından fethedilmiş bir kısım toprakları Antakya Prinkepsi ve Trablus Kontu VI. Bohemond'a teslim, daha doğrusu iade etmiş, aynı iyiliği Kilikya Ermeni kralı Hetum'a da yapmıştı.[1116] Akkâ ve Beyrut Haçlıları Moğollara itaat ederek onlardan pekala aynı şekilde ihsan görebilirlerdi. Esasen onlar Aynicâlût Savaşı'ndan bir süre önce İlhanlıların Suriye ordusu kumandanı olan Ketboğa'ya armağanlar göndermişler, bu hareketleriyle -Moğollara doğrudan inkıyat etmemekle birlikte- Moğollarla bölgede herhangi bir problem husule gelmesini arzu etmediklerini ilan etmişlerdi. Fakat diğer yandan aynı Haçlılar Filistin'de Moğollarla karşılaşacak olan Memlük İslâm ordusunu iyi karşılamışlar, bölgede kendilerinden ve hatta iki asra yakın süredir mütemadiyen harp halinde oldukları müslümanlardan daha kuvvetli bir düşman istemediklerini göstermişler, müslümanlara yardım teklifinde dahi bulunmuşlardı. Demek oluyor ki Ortadoğu'daki Haçlı siyaseti anlık olarak değişebiliyor, güç dengesine göre kendisini ayarlıyordu. Moğol galibiyetinin Haçlılar için getireceklerini bilemiyoruz. Fakat ihtimal ki onlar da diğer hristiyanlar gibi Moğollara itaat edecekler, Baron Julien de Sidon gibi fevrî davranışlarda bulunan kimseler adına özür dileme yoluna gidecekler, hatta müslümanlara karşı tertip edilecek seferlerde Moğol ordularına tıpkı VI. Bohemond'un yaptığı gibi askerî destekte bulunacaklar, belki bu sayede Kudüs'ü ve Bilâd-ı Şâm'da ehemmiyet atfettikleri mevkileri geri alma siyaseti güdeceklerdi. Haçlıların Moğollarla ittifak etmeleri yahut onlara boyun eğmeleri de Ortadoğu'daki müslüman hâkimiyeti için felaket manasına gelecekti. Bu ittifak yahut inkıyat gerçekleşecek olsun yahut olmasın, Aynicâlût Savaşı ve dolayısıyla Suriye'deki Moğolların Fırat'ın doğusuna atılması demek, Haçlıların -eğer hakikaten böyle bir planları var idiyse- müslümanlara karşı Moğollarla yapmayı planladıkları işbirliğinin

[1116] Grousset, **age.**, s. 364; Runciman, **age.**, III, 261.

sonu demek oluyordu.[1117] Bu bakımdan Haçlıların Aynicâlût Savaşı'nda Moğollara yardım etmemelerinden ötürü pişmanlık duyduklarını tahmin etmek güç değildir.[1118]

5. Müslümanların Müdafaa Siyasetini Terkederek Saldırı Pozisyonuna Geçmeleri ve Haçlı Devletlerinin İnkırazının Başlaması

Moğol istîlâsının Aynicâlût Savaşı'na kadar gelen her bir safhasında müslümanların müdafaa pozisyonunda bulunduklarını görmüştük. Alâeddîn Muhammed Hârizmşah'ın Moğollara karşı verilecek savaşta stratejik bir hata yaparak külliyetli mevcuda sahip Hârizmşah ordusunu şehirlere taksim etmesi ve meydan muharebesinden sürekli kaçınması müslümanlar ve İslâm dünyası için hayırlı neticeler vermemişti. Oysa Celâleddîn Mengübertî'nin Moğollarla doğrudan karşılaşma teklifleri değerlendirilseydi herhalde müslüman orduları psikolojik manada daha dinç olacaklar ve bu durum belki de Moğolları çekingenliğe sevkedecekti. Böyle bir durumda Ortaçağ tarihinin bu en yıkıcı istîlâsına henüz başladığı sıralarda son vermek ihtimal dahilindeydi. Ne yazık ki Alâeddîn Muhammed Hârizmşah'ın yanlış hamlesinin bir neticesi olarak Moğollar büyük askerî kuvvetlerle Hârizmşah ülkesini tarümar etmişler, Hârizmşahlar Devleti'nin varlığına son verdikleri gibi yüz binlerce sivil müslümanı da kılıçtan geçirmişlerdi. Ancak Alâeddîn Muhammed Hârizmşah'ın mezkûr hatasının İslâm dünyası için bedeli daha ağır olmuştu; Hârizmşahlar gibi kuvvetli bir devletin Moğolların karşısına çıkamaması bütün Asya müslümanlarını korkuya ve ümitsizliğe sevketmiş, bu durum diğer İslâm devletlerini de Moğollara karşı savunma siyaseti gütmeye mecbur etmişti. Hülâgû kumandasında olarak ikinci kez İslâm âlemine isabet eden Moğol istîlâsı sırasında Bağdâd, Haleb, Erbil ve Meyyâfârıkîn gibi şehirler müdafaa savaşları vermişler, bu savaşların neticesi de Orta Asya'da evvelce Moğollara karşı verilen savaşlardan farklı olmamıştı. Kanaatimizce Moğolların yenilmezliğine dair efsanelerin belki en birinci sebebi, İslâm devletlerinin kendi aralarında ittifak edip Moğollara karşı saldırı siyaseti gütmemeleri ve kendi hâkimiyet sahalarında bulunan beldeleri adeta Moğollara karşı çekingen durumda bırakarak savunma savaşı

[1117] F. H. Âşûr, **age.**, s. 56; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 82; Sallâbî, **age.**, s. 166; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 9; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23; Yiğit, **age.**, s. 39; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276; Arslantaş, agm., s. 7.
[1118] el-Ard, agm., s. 317.

yapmaya mecbur etmeleriydi. Ne kadar müstahkem olurlarsa olsunlar İslâm şehirlerinin muhasara ve abluka usullerini çok iyi bilen ve tatbik eden Moğol ordularına karşı koyma ihtimalleri yoktu. Üstelik Moğollar kendilerine esir düşen mühendis ve mimarlara emân vererek onları başka beldelerin işgali sırasında istihdam ediyorlar, dahası mesela Hülâgû'nun batı seferi sırasında idare ettiği Moğol ordusunda bulunan Çinli mühendisler gibi bazı silah uzmanlarını savaşlarda kullanıyorlardı. Böylelikle balistik ve lojistik desteği sağlam olan Moğol ordusu yıllarca sürecek kuşatma savaşlarına hazır hale geliyordu. Bunların da ötesinde Moğol askerleri at, köpek, kurt, fare ve hatta insan eti yiyerek hayatta kalabilecek şekilde yetişmişlerdi.[1119] Moğol atları da her zaman için arpaya ihtiyaç duymuyordu, bu hayvanlar ayaklarıyla toprağı eşerek çıkardıkları bitki kökleriyle beslenebilmekteydiler. Dolayısıyla Moğollar özellikle kuşatma savaşlarında zahîre sıkıntısı çekmiyorlar, her türlü zorluğa hazır bulunuyorlardı.[1120] Zikrettiğimiz bu hususlar ve bilhassa müslümanların saldırı ve ileri harekât şeklinde askerî bir siyaset takip etmemeleri yüzünden galibiyet sürekli Moğollarda kalmış, bundan dolayı da Moğol ordularının "nâmağlûp" ordular olduklarına dair bir kanaat oluşmuştu.[1121] Bu saydıklarımıza Moğol askerlerini her daim tahrik eden cihan hâkimiyeti mefkûresi,

[1119] Carpini, **age.**, s. 47-48.
[1120] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 318.
[1121] Ayrıca Moğolların yenilmezliği efsanesinin Sultan Alâeddîn Muhammed Hârizmşah'ın Moğollarla ilk karşılaşmasından sonra onların kendi üzerinde bıraktığı tesir ile söylediği sözlerden neşet etmiş olması ihtimali de vardır. Sultan Alâeddîn Muhammed Cengiz'in ordularına karşı tedbirler almak maksadıyla Semerkand şehrinin kalesini tamir ettirdiği ve kalenin hendeklerini değiştirttiği sırada hendekleri işaret ederek, *"Üzerimize gelen ordu burayı kırbaçlarıyla doldurur."* demek suretiyle Moğolların kalabalıklığını ve yenilmezliğini ima etmişti. Aynı şekilde Nahşeb'de bulunduğu sırada ahaliye *"Başınızın çaresine bakın, bir yere sığınarak kendinizi kurtarın. Moğollara karşı mukavemet mümkün değildir."* diyerek müslümanları ümitsizliğe sevketmişti. Bu şekilde Sultan gittiği mevkilerde bir yandan tedbirler almakta, fakat diğer yandan Moğolların yenilmezliğine dair sözleriyle müslümanların maneviyatını bozmaktaydı. Bkz. Cüveynî, **age.**, s. 322; Kafesoğlu, **age.**, s. 251-252. Sultan'ın bu türlü lafları müslümanlarda hakikaten Moğollara galebe çalmanın imkansızlığı yönünde bir kanaat oluşturmuş, belki de Moğolların yenilmezliği efsanesi buradan türemiştir. Esasen Moğolların istîlâ boyunca devam eden icraatlarına ve muvaffakiyetlerine bakılacak olursa, vaziyetin müslümanların Moğol ordusunun mağlup edilemez oluşu yönünde bir vehme kapılmalarına sebebiyet vermesi tabiî idi. Çünkü bazı İslâm tarihçilerinin belirttikleri üzere Moğolların İslâm ülkelerinin ekserisini istîlâ etmeleri, yönelip de işgal etmedikleri hiçbir coğrafyanın ve savaşıp da bozguna uğratmadıkları hiçbir ordunun kalmamış olması müslümanları Moğollara galip gelme hususunda ümitsizliğe sevketmişti. Bkz. İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 257; Aynî, **age.**, V, 245; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 71; Cenâbî, **age.**, vr. 305b. Bunlara Hülâgû'nun İslâm hükümdarlarına gönderdiği mektupların tehditvârî üslubu da eklenebilir. Bu mektuplar Moğolların ilâhî güce istinat ettiklerini ve yenilmez olduklarını bildiriyor, böylece müslümanların zihinlerinde Moğolların karşı konulamaz bir kuvvete sahip oldukları imajı uyandırıyordu. Bkz. Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût", s. 58.

üstün millet olma inancı, hana sadakat vasfı ve kan dökme isteği de ilave edilirse Moğol ordusu ayarında bir orduyu müdafaa savaşıyla yenmenin hayli zor olduğu ve böyle orduların ancak meydanlarda gerçekleşecek imha savaşları ile ortadan kaldırılabileceği anlaşılır.

Moğollar hakikaten de Celâleddîn Mengübertî'nin birkaç muharebede kendilerine üstünlük sağlaması haricinde hiç ciddi mağlubiyet almamışlardı. Diğer yandan Celâleddîn'in Moğollara zaman zaman galip gelmesi de onlara karşı meydan muharebesi vermesiyle mümkün olmuştu. Celâleddîn'in muvaffakiyetleri mahalli birtakım zaferler olmaktan öteye gidememiş ve Moğolları durdurmaya kifâyet etmemiş olsa da, onun askerî başarılarından şu netice çıkıyordu: Mevcudu yeterli, askerî disiplini sağlam, zahîresi ve teçhizatı mükemmel bir İslâm ordusu, açık alanda yapılacak bir savaşta Moğollara pekala galebe çalabilirdi. Ancak Celâleddîn Mengübertî'nin şehâdetinden sonra hiçbir İslâm ordusu Moğollar tarafından doğrudan tacize uğramadıkça onlarla savaşa girişmemiş, müslümanlar devamlı olarak müdafaa siyaseti gütmüşlerdi. Büyük bir asker ve örnek bir kumandan olduğunu her fırsatta vurguladığımız el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz ise bu siyaseti değiştirmiş ve -ordusundaki bazı emîrlerin muhalefetine rağmen- Moğollara karşı saldırı şeklinde bir strateji geliştirmişti. Memlüklerin Moğollar üzerine yürüyerek onlarla açık bir alanda yaptıkları ilk büyük muharebe olan Aynicâlût Savaşı hem İslâm ordularında birkaç asır içerisinde gelişen ve çoğu kez köle olarak satın alınmış Türk gençlerinin askerî bir eğitimden geçirilerek yetiştirilmesiyle teşekkül etmiş olan memlük sisteminin faydalarını gösteriyor, hem de saldırı siyasetinin Moğollar karşısında takip edilecek yegane askerî siyaset olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Dolayısıyla Aynicâlût Savaşı; Mısır'da askerî manada bir atılım gerçekleştirerek bu ülkedeki Türk memlüklerin sayısını artıran el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'u ve ayrıca dayısı Celâleddîn Mengübertî'nin savaş tarzını benimsemiş olan el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'u haklı çıkarıyordu. Bu savaşla Moğolların yenilmezliğine dair söylentilerin birer efsane olduğu, müslümanların

müttefiken hareket ederek harbin gereklerini yerine getirmeleri halinde en kuvvetli orduları dahi hezimete uğratabilecekleri açıkça anlaşılmış oluyordu.[1122]

Bahsettiğimiz saldırı siyasetinin Aynicâlût Savaşı'yla esas ilgisi, bu savaşın müslümanları ayağa kaldırarak Moğollara misillemede bulunmaya teşvik etmesidir. Özellikle Aynicâlût Savaşı'ndan sonraki süreçte büyük güç ve nüfuz sahibi olmuş bulunan Bahrî Memlük Devleti müslümanların müdafaa siyasetini terkederek her türlü düşmana karşı taarruz siyaseti takip etmelerine önderlik ediyordu. Bundan sonra müslümanlar genellikle Moğollar ve Haçlılar gibi düşmanlarına karşı şehirlere kapanıp müdafaa pozisyonu almayacaklar, hariçten gelecek kuvvetlerin kendilerini tehdit etmesini beklemeyecekler, bilakis Ortadoğu'nun halen bazı bölgelerini ellerinde bulunduran bu düşmanları mevzilerinden söküp atmak maksadıyla atağa geçecekler, onları İslâm topraklarından ebediyen kovmaya azmedeceklerdi.[1123] Bunun en büyük delili ise Sultan el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars'ın saltanatının henüz başında başlayan fetih siyasetidir. Sultan Baybars'ın saldırı siyaseti Suriye sahillerinde bulunan Haçlı Devletleri üzerinde yoğunlaşacak ve onun saltanatı döneminde Kaysâriyye, Arsûf, Safed, Yâfâ, Antakya, Şakîf-i Arnûn (Beaufort), Sâfitâ, Hısnü'l-Ekrâd, Akkar, Kureyn (Montford), Kusayr gibi müstahkem şehir ve kaleler bir bir düşürülerek Bilâd-ı Şâm'daki Haçlı varlığı büyük ölçüde zayıflatılacaktı. Sultan Baybars'ın harekâtı bununla da kalmayacak; Haçlıların elinde bulunan Akkâ ve Trablus topraklarına, ayrıca Kilikya Ermeni Krallığı arazilerine birçok akın yapılacak, Bilâd-ı Şâm İsmâilîlerden arındırılacaktı. Baybars'ın halefi el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalavun zamanında da Trablus ve Lâzıkiyye Haçlılardan alınacak, nihayet onun oğlu ve halefi olan el-Melikü'l-Eşref Selâhaddîn Halîl döneminde Akkâ fethedilecek, akabinde Sûr, Sayda, Tartûs (Antartus), Beyrût, Aslîs, Hayfâ ve Cübeyl zaptedilerek Ortadoğu'daki Haçlı varlığına son verilecekti.[1124]

[1122] F. H. Âşûr, **age.**, s. 56; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 80; Abbâdî, **age.**, s. 167; Ğāmidî, **age.**, s. 131; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 23; Yiğit, **age.**, s. 39; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276; Arslantaş, agm., s. 7.
[1123] F. H. Âşûr, **age.**, s. 56; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276.
[1124] Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 464, 465, 470-471, 473-474; Sercânî, **age.**, s. 348-350; Yiğit, **age.**, s. 48, 49, 62, 64; a. mlf., "Kalavun", **DİA**, XXIV, 227; M. Fuad Köprülü, "Baybars I.", **İA**, II, 358, 359; M. Sobernheim, "Kalavun", **İA**, VI, 123; a. mlf., "Halīl al-Malik al-Aşraf Salāh al-

Görüldüğü üzere Aynicâlût Savaşı; gerek Mısır ve Suriye'nin birleştirilmesi suretiyle Moğollara ve Haçlılara karşı sarsılmaz bir kuvvetin teşkiline sebebiyet vermesi, gerekse Moğolların uzun bir süre için Bilâd-ı Şâm'dan uzaklaştırılarak müslümanlara diğer düşmanlarıyla mücadele noktasında serbestiyet sağlaması ile Ortadoğu'daki gayrimüslim hâkimiyetinin inkırazına vesile olmuştur. Moğolların Bilâd-ı Şâm'dan çıkarılmaları kuşkusuz aynı coğrafyadaki Haçlı devletleri için sonun başlangıcı manasına gelmekteydi. Aynicâlût Savaşı'yla birlikte müslümanlar Moğolların yenilmez düşmanlar olmadıklarını idrak ederek kendi özgüvenlerine yeniden kavuşmuşlar, bu vesileyle cihâd ve fetih dönemlerinin eski heyecanını hatırlamışlar, Moğol tehdidinin uzaklaşması dolayısıyla da bakışlarını iki asır kadar önce Suriye ve Filistin'de hâkimiyet tesis etmiş olan ve halen adı geçen ülkelerin bazı mühim şehir ve kalelerini ellerinde bulunduran Haçlılara, ayrıca Haçlı Seferleri'nden istifade ile Kilikya'da devlet kurmuş olan Ermenilere çevirerek bu düşmanlarıyla rahatça hesaplaşma imkanı bulmuşlardı. Bu bakımdan Aynicâlût Savaşı'nın tesirlerinin umûmî olduğunu, doğudaki Haçlı devletlerinin inkırazını hızlandırarak uzun vadede Ortadoğu'daki Haçlı hâkimiyetinin sona ermesini sağladığını ve böylelikle Bilâd-ı Şâm'ı bütünüyle İslâm'a iade ettiğini söylemek yerinde olacaktır.[1125]

6. Kāhire'nin Siyâsî, İlmî ve Kültürel Manada Kıymetinin Artması

Aynicâlût Savaşı'nın başta Bilâd-ı Şâm ve Mısır olmak üzere İslâm âleminin Fırat'ın batısında bulunan topraklarını emniyete aldığını, bu şekilde Memlüklerin İslâmiyet'in en birinci hadimleri ve müslümanların hâmileri olma vasfını elde ettiğini söyledik. Bu durum Memlüklerin başşehri olan Kāhire'yi de hiç olmadığı kadar ehemmiyetli bir siyâsî merkez haline getirecekti. Vakıa bu şehir Fâtımîlere (297-567/909-1171) ve Eyyûbîlere de pâyitaht olmuştu. Bununla birlikte Fâtımîlerin Şiî oluşu ve müslümanların ekserisi tarafından itikâdî ve siyâsî manada tasvip edilmeyişi sebebiyle o zaman için Sünnî müslümanların çokça rağbet etmediği Kāhire, ancak Haçlı Seferleri sırasında siyâsî ve askerî bakımdan daha mühim hale geldikten ve

---

Dîn", **İA**, V/I, 159; Kopraman, "Baybars I", **DİA**, V, 222; Özaydın, "Halîl b. Kalavun", **DİA**, XV, 319.

[1125] Runciman, **age.**, III, 266-267; Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 82; Sercânî, **age.**, s. 348; Sallâbî, **age.**, s. 166; el-Ard, agm., s. 317; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276.

Selâhaddîn-i Eyyûbî eliyle 567/1171 tarihinde Sünnî İslâm dünyasına kazandırıldıktan sonra Ortadoğu'nun Bağdâd, Musul, Haleb ve Dımaşk gibi en önemli şehirleri arasına girebilmişti. Memlüklerin İslâm âlemine o zamana kadar isabet eden ve yıkıcılıkta Haçlı Seferlerini dahi geride bırakan Moğol istîlâsını durdurmaları, dolayısıyla İslâm'ın yardımcıları ve müslümanların kurtarıcıları makamına yükselmeleri ise Memlük Devleti'nin başşehri olan Kāhire'yi İslâm dünyasının en mühim siyâsî merkezi haline getirmişti. Zira zamanın en kuvvetli İslâm yöneticileri burada oturuyor, yürütülecek cihâd faaliyetlerine dair her türlü plan burada yapılıyor, Ortadoğu'da müslümanların istikbalini ilgilendirecek tüm kararlar burada alınıyordu.[1126] Kāhire, -aşağıda anlatacağımız üzere- yine Aynicâlût Savaşı'nın mühim neticelerinden olan Abbâsî Hilâfeti'nin ihyası ile birlikte İslâm halîfelerinin de başkenti haline gelecek, böylelikle müslümanların nazarında manevî bir kıymet de kazanacaktır.[1127]

Bilindiği üzere Moğol istîlâsı sadece bazı İslâm devletlerinin inhitatına ve birçok müslümanın can ve mal kaybına uğramasına yol açmakla kalmamış, İslâm ilim merkezlerinin de tahribine sebep olmak suretiyle, asırlar içerisinde teşekkül etmiş olup insanlık âlemine büyük faydalar sağlamış olan ilmî müktesebâta ağır bir darbe indirmişti. Bu cümleden olarak Orta Asya'da Buhara, Semerkand, Gürgenç, Belh, Herat, Merv, Tirmiz; Ortadoğu'da da Bağdâd, Meyyâfârıkîn[1128] ve Haleb gibi mühim ilim merkezleri tarümar edilmiş, birçok yerde her biri birer ilmî mahfil mevkiinde bulunan medreseler, tekkeler ve kütüphaneler mahvedilmiş, ayrıca çok sayıda İslâm âlimi katledilmişti. Moğol istîlâsı sebebiyle ilmî müktesebâtın aldığı darbenin İslâm âlemine verdiği zararlar ayrı bir inceleme konusudur. Ancak şu kadarını belirtelim ki; Moğol istîlâsının sebep olduğu bu yıkım, yani mezkûr şehirler

[1126] Sercânî, **age.**, s. 350.
[1127] Eymen Fuâd es-Seyyid, "Kahire", **DİA**, XXIV, 174.
[1128] Zikrettiğimiz İslâm şehirleri gerek büyük kütüphanelere sahip oldukları, gerekse her biri kendi devrinde ve sonrasında şöhret kazanmış İslâm âlimlerinin meskeni makamında bulundukları cihetle bunların çok mühim ilmî merkezlerden sayıldığı zaten bilinmektedir. Diyarbakır şehri ve İslâm tarihi boyunca bu bölgede ikamet eden meşhur kimseler hakkında gençlik yıllarında bir çalışma hazırlamaya başlamış olan Ali Emîrî Efendi, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid* adını verdiği bu kıymetli eserinin mukaddimesinde Âmid (Diyarbakır) ve Meyyâfârıkîn'in (Silvan) de özellikle Eyyûbî hâkimiyeti döneminde külliyetli miktarda kitabı muhtevi büyük kütüphanelere sahip oldukları ve dolayısıyla buraların da dönemin önemli ilim merkezleri arasında bulunduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Ali Emîrî, **Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid (Diyarbakır Ulemâ ve Eşrâfı)**, (nşr. Günay Kut-Mesud Öğmen-Abdullah Demir), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, I (Mukaddime), 61-62.

başta olmak üzere İslâm coğrafyasındaki birçok beldede uzun asırlar ve büyük emekler neticesinde oluşturulmuş bilgi birikiminin, âlimlerin öldürülmesi ve kütüphanelerin tahribi yüzünden sonraki kuşaklara bütünüyle aktarılamaması durumu dünyayı o zaman için büyük bilimsel gelişmelere zemin hazırlayacak bir ortamdan mahrum etmiş, tabir caizse beşerî âlemin ilerleyişini geçici de olsa sekteye uğratmıştı. Fakat Aynicâlût Savaşı'ndaki Memlük muzafferiyeti ve bunun sonucu olarak Moğol ilerleyişinin durdurulması İslâm coğrafyasının Hicâz, Kuzey Afrika ve Mısır gibi istîlâdan masun kalmış kısımlarında ilmî faaliyetlerin devamına vesile oluyor, bilhassa Memlük Devleti'nin pâyitahtı olan Kāhire siyâsî olduğu kadar ilmî bakımdan da gayet mühim bir yer haline geliyordu. Ortadoğu'nun en büyük ilim merkezi olan Bağdâd'ın 656/1258'de Moğollar tarafından işgali ve tahribi, ayrıca Endülüs'teki en mühim İslâm şehri olup ilim dünyasına katkılarıyla meşhur Kurtuba şehrinin 633/1236 senesinde sukutu sebebiyle artık "ilmin kıblesi" olma vasfı Kāhire'de bulunacaktı. Aynicâlût Savaşı ile Mısır'ın ve dolayısıyla Kāhire'nin Moğol istîlâsından muhafaza edilmiş olması bu şehrin âlimlerin ve ediblerin ağırlanıp ikram gördüğü, insanların ilme teşvik edildiği, telif ve tedvin faaliyetlerinin artarak devam ettiği bir ilim beşiği manzarası arzetmesine vesile oluyordu. Yine Mısır'ın ulaşılması güç bir coğrafyada yer alması ve Aynicâlût muzafferiyeti vesilesiyle her türlü tehditten uzak kalmış oluşu bu ülkeyi âlimler için korunaklı ve emin bir melce kılıyor, ilimle iştigal edecek kimselerde burada rahatlıkla ilmî faaliyetlerin yürütülebileceği kanaati uyandırıyor, bu da Kāhire başta olmak üzere bütün Mısır coğrafyasını fevkalâde canlı bir ilmî ve kültürel hayatın merkezi vaziyetine sokuyordu.[1129] Özellikle Fâtımîler devrinde kurulan ve Eyyûbîlerin Mısır'ı ele geçirerek Fâtımî Devleti'ne son vermelerinin ardından izledikleri Mısır'ı tamamen Sünnîleştirme siyaseti neticesinde önemsiz hale gelen el-Ezher Aynicâlût Savaşı'ndan çok kısa süre sonra Baybars'ın Memlük tahtına cülusu etmesiyle birlikte eski ehemmiyetini kazanmaya başlamış,[1130] burada Memlük saltanatı gölgesinde

[1129] Takkūş, **Târîhu'l-Memâlîk**, s. 81; Ğāmidî, **age.**, s. 135; Sallâbî, **age.**, s. 166; Yiğit, **age.**, s. 243; Tomar, "Mısır", **DİA**, XXIX, 576.

[1130] Sultan Baybars Câmi'u'l-Ezher'i de tamir ettirmiş ve burada da namaz kılınıp hutbe okunmasını sağlamıştı. Bkz. İzzeddîn İbn Şeddâd, **Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir**, s. 162; Safedî, **el-Vâfî**, X, 212; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 430; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 169; İbn İyâs, **age.**, I/I, 312.

teşekkül eden eğitim ortamı Kāhire'yi ilmî ve kültürel gelişimin sembolü haline getirmiştir.[1131]

Kāhire'nin İslâm dünyasının en büyük ilmî ve kültürel merkezi olma vasfını elde etmesinde gerek Aynicâlût'ta kazandıkları zafer, gerekse bu savaşın sonrasında takip ettikleri siyaset sonucu Memlüklerin müslümanlar indinde büyük itibara kavuşarak İslâm dünyasının siyâsî liderliğini elde etmeleri de etkili olmuş olmalıdır. Zira İslâm tarihinin muhtelif safhalarında Abbâsîler, Selçuklular, Eyyûbîler, Timurlular, Bâbürlüler ve Osmanlılar örneklerinde görüldüğü üzere İslâm dünyasının en büyük siyâsî gücü kabul edilen devletler din ve fen ilimlerinin, ayrıca sanatsal faaliyetlerin de en büyük hâmileri addediliyorlar, daha doğru bir ifadeyle, bu devletlerin başında bulunan hükümdarlar ilimleri, sanatları ve bunlarla iştigal eden kimseleri himaye etme gayretinde bulunuyorlardı. Bittabî ilim ve sanat her dönemde daha ziyade İslâm'ın siyâsî manada bayraktarlığını yapmakta olan teşekküllerin gölgesinde gelişiyor; ulemâ ilim halkaları tesis ederek talebe yetiştirmek maksadıyla, sanatçılar da sanatlarını ciddi maddî ve manevî teşviklerle icra edebileceklerini düşündükleri bir bölgede ikâmet etmek arzusuyla İslâm'ın siyâsî manada en büyük temsilcilerinin pâyitahtlarına koşuyorlardı. İhtimal ki aynı durum Memlükler için de geçerli olmuş, Memlük Devleti'nin Aynicâlût Savaşı vasıtasıyla kazandığı haklı itibar bu devletin başşehrini İslâm âleminin ilim başkenti şekline sokmuştur. Memlük Devleti'nin inkırazına kadar da Kāhire İslâm dünyasının ilmî manada en mühim merkezi olma vasfını yitirmeyecek; burada gerek dinî, gerekse müspet ilimlerin birçok dalında dersler ve eserler verecek olan İbn Ebî Usaybi'a, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, İbn Hallikân, Bûsîrî, İbnü'n-Nefîs, Dîrînî, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, İbn Dakīku'l-'Îd, İbn Seyyidü'n-Nâs, İbn Atâullâh el-İskenderî, Baybars el-Mansûrî, Safedî, Bedreddîn İbn Cemâ'a, İbn Kesîr, İbn Fazlullâh el-Ömerî, İbn Şâkir el-Kütübî, Moğultay b. Kılıç, İbnü'l-Mülakkın, İbn Hişâm en-Nahvî, Tâceddîn es-Sübkî, İbn Haldûn, Muhammed el-Fâsî, Kalkaşendî, İbn Dokmak, Makrîzî, İbn Tağrîberdî, Bulkīnî, Zeynüddîn el-Irâkī, Nûreddîn el-Heysemî, Bedreddîn el-Aynî, İbn Kutluboğa, Sehâvî, İbn Kādî Şuhbe, İbn Hacer el-Askalânî, Halîl b. Şâhin ez-

[1131] S. A. Âşûr, "Ezher", **DİA**, XII, 59.

Zâhirî, Süyûtî, İbn İyâs ve ismini burada zikredemeyeceğimiz daha birçok İslâm âlimi yetişerek İslâm ilim tarihine en parlak çağını yaşatacaklardır.[1132]

Hulâsa Aynicâlût Savaşı'ndaki Memlük galibiyetinden sonra Kāhire şehri Haçlılara ve Moğollara karşı cihâda uzun müddet liderlik edecek hükümdarların, müslümanların dinî riyâsetini temsil edecek olan halîfelerin, İslâmiyet'in manevî müdafileri olan ve İslâm davetini yayma vazifesini deruhte eden din âlimlerinin, müslümanların manevî dünyalarının imarına çalışacak manevî önderlerin ve müspet ilimlerdeki gelişmelere zemin hazırlayacak fen bilginlerinin buluştuğu ortak bir mekan vaziyetini almış, Osmanlıların Mısır'ı ilhak ederek İslâm'ın dünyasının siyâsî

[1132] Muahhar dönem araştırmacılarından Nikola Ziyâde, Memlükler eliyle gerçekleştirilen bütün ilim, kültür ve hatta imar faaliyetlerini Aynicâlût muzafferiyetinin bir neticesi addetmekte, Arap kültürünün ve düşüncesinin gelişmesinde, Arap içtimâî yaşamının tanziminde Aynicâlût Savaşı'nda alınan galibiyetin mühim rolü olduğu görüşünü serdetmektedir. Bkz. "Ayn-ı Câlût'da Moğolların Yenilgisi Arap Medeniyetini Kurtardı", (trc. İbrahim Ethem Polat), **Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, III/11, (Güz 2003), s. 152-153. Ancak Aynicâlût Savaşı'nın bizim de ele aldığımız muhtelif neticelerine değinen Ziyâde'nin bu savaşın Moğol galibiyetiyle neticelenmesi halinde Arap dilinin çok gerileyeceğine dair görüşü (agm., s. 153) tartışmaya açıktır. Dikkat edilirse İlhanlı hâkimiyetindeki İran'da ekserisini Fars kökenli bürokratların teşkil ettiği müellifler eserlerini Fars diliyle kaleme almışlardı; Cüveynî *Târîh-i Cihângüşâ*'sını, Reşîdüddîn *Câmi'u't-Tevârîh*'ini, Hamdullâh el-Müstevfî *Târîh-i Güzîde*'sini, Vassâf *Tecziyetü'l-Emsâr*'ını Farsça yazmıştı ve adı geçen müellifler bu telif faaliyetini Moğolların İran'a hâkim bulunduğu devrede gerçekleştirmişlerdi. Değil Moğol hâkimiyeti altındaki İran'da Fars dilinin gerilemesi, Fars dilinin asırlarca üslupları taklit edilecek en nadide eserlerinin bu dönemde ortaya konması ve hatta bir zaman sonra İlhanlı hükümdarlarının Farsça öğrenmeye başlaması söz konusuydu. Aynı durum evvelce Selçuklu hâkimiyetindeki İran'da da böyle idi; Selçuklu ailesi, ordusu ve bürokratlarının ekserisi Türk olmalarına rağmen Selçuklular devletin resmî dili olarak Türkçe yerine Farsça'yı tercih etmişlerdi. Demek ki herhangi bir coğrafyada teşekkül eden bir devletin dili ile o devleti teşkil eden hâkim unsurun milliyeti arasında doğrudan bir bağ bulunmuyordu. Genellikle bir coğrafyada asırlardır konuşma ve yazma için mütedavil olan, dolayısıyla kendisini ispat etmiş kadim ve kullanışlı dil, hâkim unsurun milliyetine baskın geliyor ve hatta bu hâkim unsuru kendisini kullanmaya mecbur bırakıyordu. Moğollar Aynicâlût'ta Memlük İslâm ordusuna galebe çalmaları halinde belki Mısır'ı ve diğer İslâm ülkelerini istîlâ ve tahrip edeceklerdi, ancak böyle olsa bile Arap diline zikre değer bir zarar veremeyecekler, tam aksine Moğolların Arap ülkelerindeki şahne ve âmilleri Arapça gibi büyük bir dile teslim olacaklar, ayrıca bu coğrafyalardaki telifât -Memlük hâkimiyeti döneminde olduğundan çok daha az ürün vermekle birlikte- yine Arapça olarak devam edecekti. O halde mezkûr durum için kullanılacak doğru ifadeler bizce şu şekilde olmalıdır: Aynicâlût'ta Moğolların galibiyeti büyük ihtimalle İslâm dünyasını ilmî ve kültürel manada büyük bir buhranla karşı karşıya bırakacak, fakat bu durum Arap diline doğrudan tesir etmeyecekti. Bununla birlikte Memlüklerin Aynicâlût'taki muvaffakiyeti Arap dilini ve bu dilin kullanımıyla gerçekleşecek her türlü ilmî ve kültürel faaliyeti kuşkusuz beklenenden çok daha ileri götürmüştür. Bu son cümlemiz, Ziyâde'nin Aynicâlût zaferi sonucunda Arap dilinin birçok Memlük dönemi âlimi ve münşîsi vasıtasıyla geliştiği, daha doğrusu bu dilin söz konusu zafer neticesinde kendisine rahatça gelişeceği bir alan bulduğu yönündeki kanaatiyle (agm., s. 154) de örtüşmektedir. Son olarak Moğolların Memlüklere galip gelerek İslâm dünyasının geri kalanını da tâbiiyetleri altına almalarının Mısır coğrafyası başta olmak üzere İslâm Arap dünyasında -tıpkı İran coğrafyasında olduğu gibi- Moğol yanlısı bir tarihçiliğin ortaya çıkmasına sebep olabileceği, fakat Aynicâlût'taki Memlük galibiyetinin bunu engellediği kanaatinde olduğumuzu söyleyelim.

liderliğini ele geçirmelerine kadar da siyâsî, ilmî ve kültürel bakımlardan diğer İslâm şehirlerine karşı üstünlüğünü muhafaza etmiştir.[1133]

7. Mısır'da Abbâsî Hilâfeti'nin İhyâsı

Aynicâlût Savaşı'nın İslâm dünyası açısından en mühim neticelerinden biri de kuşkusuz Moğollar tarafından ortadan kaldırılan hilâfet makamının ihyâ edilmesiydi. Hülâgû kumandasındaki büyük Moğol ordusu 28 Muharrem 656/4 Şubat 1258 tarihinde Bağdâd'ı işgal etmiş, şehirdeki müslümanların büyük çoğunluğunu katletmiş, şehri oturulamaz hale getirmişti. 14 Safer/20 Şubat günü de Bağdâd'da ikâmet eden son Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh, Hülâgû'nun emriyle oğulları ve akrabalarıyla beraber öldürülmüştü. Bütün bir İslâm tarihi boyunca vukua gelmiş en büyük felaketlerden olan bu hadise neticesinde müslümanlar takriben üç buçuk sene müddetle halîfesiz kalmışlardı. Bu durum müslümanlar için büyük bir zillet ve İslâm âlemi için dinî liderlikten mahrumiyet manasına geliyordu. Dolayısıyla hilâfet makamının ilk fırsatta ihyâsı ve bir şahsın Hz. Peygamber'in (SAV) halîfesi sıfatıyla bu makama geçirilmesi mutlaka gerekliydi.

Moğolların Bağdâd'ı işgali sırasında Bağdâd'da mahpus bulunan kimseler Hülâgû'nun emriyle hapisten çıkarılmıştı. Bu mahpuslar arasında yine Abbâsî hanedanı mensuplarından olup Halîfe Müsta'sım-Billâh'ın da amcası olan Ebü'l-Kāsım Ahmed b. Muhammed Zâhir-Biemrillâh da bulunuyordu. Ebü'l-Kāsım Ahmed, Moğollar tarafından serbest bırakılması akabinde bir şekilde Bağdâd'dan çıkarak Irâk-ı Arab'daki bazı Arap kabilelerinin arasına karışmış, 25 Ramazân 658/3 Eylül 1260 tarihinde gerçekleşen Aynicâlût Savaşı'nda Moğolların ağır bir hezimete uğratıldığını ve bu vesileyle Türk Bahrî Memlük Devleti'nin Mısır'da hükümranlığını sağlamlaştırdığını öğrendiği andan itibaren de Mısır'a, kısa süre önce Memlük tahtına cülus etmiş olan el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin yanına gitme planları yapmaya başlamıştı. Bu maksatla o, yanında Benî Hafâce Araplarından bir grup olduğu halde Mısır'a doğru yola çıkarak evvelâ Dımaşk'a geldi, buradan Kāhire'ye hareket etti, 9 Receb 659/9 Haziran 1261'de Sultan Baybars başlarında olduğu halde Memlük devlet erkânı ve aralarında kutsal

[1133] Sercânî, **age.**, s. 350; Enân, **age.**, s. 164; a. mlf., agm., s. 544.

kitaplarını taşıyan hristiyan ve yahûdîler de bulunan çok sayıda Kāhire sakini tarafından büyük bir merasimle karşılanarak Sultan Baybars'ın kendisine ikâmet mahalli tayin ettiği Kal'atü'l-Cebel'deki köşküne yerleşti. 13 Receb/13 Haziran günü akdedilen mecliste nesebi okunan ve gerek kendisiyle birlikte Kāhire'ye gelmiş olan kimselerin, gerekse Kāhire'deki bazı din âlimlerinin ve yüksek rütbeli devlet görevlilerinin şehâdetleriyle kendisinin Abbâsî ailesinden olduğu kesinlikle taayyün eden Ebü'l-Kāsım Ahmed, evvelce hilâfet makamında bulunmuş olan biraderi Ebû Ca'fer el-Mansûr b. Zâhir-Biemrillâh'ın (623-640/1226-1242) unvanı olan "Müstansır-Billâh" unvanıyla otuz sekizinci Abbâsî Halîfesi olarak hilâfet makamına geçti. Sırasıyla Kādi'l-kudât Tâceddîn Abdülvehhâb b. Bintü'l-E'azz, Sultan Baybars, Şeyhulislâm İzzeddîn b. Abdüsselâm ve rütbelerine göre diğer üst düzey bürokratlar yeni halîfeye bîat ettiler. Halîfe'nin adı Sultan ile birlikte sikkelerde ve hutbelerde yer aldı. Halîfe Müstansır 17 Receb/17 Haziran Cuma günü okuduğu hutbede Abbâsî hanedanının faziletlerini sıraladı ve hilâfet makamının hâmisi olması hasebiyle Sultan Baybars hakkında dua etti. 4 Şâbân/4 Temmuz'da Kāhire önlerinde kurulan otağda Sultan Baybars'a aralarında saltanat alâmetleri de bulunan armağanlar verip başta Sultan olmak üzere hazır bulunan bütün devlet erkânına hilatler giydiren Müstansır-Billâh, Sultan'ı resmen Mısır, Bilâd-ı Şâm, el-Cezîre, Yemen, Hicâz ve ayrıca fethedilecek yeni toprakların hükümdarı tayin etti. Müstansır-Billâh hilâfete geldiği günden başlayarak Abbâsî hilâfetinin eski pâyitahtı olan Bağdâd'ın istirdadına yönelik tasarılarda bulunmaya başlamıştı. Sultan Baybars da bu tasarılara mümkün mertebe destek oluyor, muhtemelen bu şekilde Moğolların Irak'tan da çıkarılacaklarını ümit ediyordu. Bu maksatla 1.060.000 altın gibi büyük bir meblağ harcamak suretiyle Halîfe için gösterişli bir kafile hazırladı. Bu kafile, Halîfe'nin Bağdâd'ı istirdadı halinde onun hizmetinde bulunacak olan vezir, atabekü'l-asâkir, şarâbdâr, üstâdü'd-dâr, cândâr, hâzindâr, devâtdâr ve kâtip gibi devlet görevlilerinden, söz konusu vazifeleri deruhte eden ümerânın maiyetinde bulunan toplam 2700 süvariden,[1134] bazı Arap ve Türkmen kuvvetlerinden ve kölelerden oluşmaktaydı. Sultan bunlara ilaveten Halîfeye *tablhâne* ve sancaklar da

[1134] Bir rivayete göre Sultan Baybars Irak bölgesine giderek Bağdâd'ı istirdat etme hedefinde olan Müstansır-Billâh'ın emrine 10.000 süvari vermeyi tasarlamış, ancak Bedreddîn Lü'lü'ün oğullarından birinin Halîfe'nin Irak'ta güçlenmesinin Sultan'ın durumunu tehdit edeceği yönünde söylediği sözler üzerine Sultan bundan vazgeçerek Halîfe'ye sadece 3000 civarında asker vermekle iktifa etmişti. Bkz. Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 537.

vermişti. Bütün bu hazırlıklar kısa sürede görüldükten sonra 19 Ramazân/17 Ağustos günü Sultan Baybars yanında Halîfe Müstansır-Billâh ve onun için teşkil ettiği kafile olduğu halde Dımaşk'a gitmek üzere Kāhire'den ayrıldı ve 7 Zilkâde/3 Ekim tarihinde Dımaşk'a vasıl oldu. Bu sırada Bedreddîn Lü'lü'ün üç oğlu; Musul hâkimi el-Melikü's-Sâlih Rükneddîn İsmâ'îl, el-Cezîre hâkimi el-Melikü'l-Mücâhid Seyfeddîn İshâk ve Aynicâlût Savaşı'ndan sonra Sultan Kutuz tarafından Haleb nâibi nasbedilmiş olup Azîziyye ve Nâsıriyye Memlükleri tarafından makamından indirilerek tevkif edilen, fakat kardeşlerinin ricası üzerine Sultan Baybars tarafından hapisten kurtarılan el-Melikü's-Sa'îd Alâeddîn Alî de Sultan Baybars ve Halîfe Müstansır ile birlikte bulunuyorlardı. Sultan, Bedreddîn Lü'lü'ün oğullarına kendi bölgelerinin hükümdarlığı için *taklîd*ler verdikten sonra onları Irak havalisine doğru yola devam edecek olan Halîfe Müstansır-Billâh'ın hizmetine verdi, 13 Zilkâde/9 Ekim tarihinde de Halîfe'yi ve yanındakileri Irak'a uğurladı. Ancak Irak yolunda el-Melikü's-Sâlih, el-Melikü'l-Mücâhid ve el-Melikü's-Sa'îd Halîfe'den ayrıldılar. el-Melikü's-Sâlih Musul'a giderken el-Melikü'l-Mücâhid Moğollardan çekinmesi sebebiyle Kāhire'ye gitti. Bedreddîn Lü'lü'ün oğullarının kendisinden ayrılmalarından sonra Halîfe Müstansır-Billâh da Âne'ye ilerledi ve burada sabık Abbâsî halîfelerinden Müsterşid-Billâh'ın (512-529/1118-1135) soyundan gelmekte olup Haleb hâkimi Şemseddîn Akkuş el-Borlı tarafından "Hâkim-Biemrillâh" unvanıyla halîfe ilan edilen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasen ve onun 700 askeriyle karşılaştı. Buradaki görüşmeler neticesinde Ebü'l-Abbâs Ahmed de Müstansır-Billâh'a bîat etti ve birlikte yola devam eden her iki grup Hâdise'den geçerek Bağdâd yakınlarındaki Hît[1135] mevkiine ulaştı. Ancak Hülâgû tarafından Irak kumandanı tayin edilmiş olan Kara Buka ve Bağdâd'a şahne olarak bırakılmış olan Alî Bahadır'ın idaresindeki 5000 kişilik Moğol ordusunun da Hît yakınlarına gelmesiyle iki taraf arasında gerçekleşen muharebede Türkmen ve Arapların çarpışmaktan çekinmeleri dolayısıyla müslümanlar ağır bir hezimete uğradılar. Halîfe Müstansır-Billâh'ın tüm çabaları ve hatta şecaatle bizzat Moğolların üzerine atılması, Moğollar tarafından pusuya düşürülen İslâm ordusunun bozgununu önlemeye yetmedi. Neticede Halîfe Müstansır-Billâh da dahil olmak üzere müslüman kuvvetinin birçoğu

[1135] Fırat üzerinde ve Enbâr'ın yukarısında olup çok sayıda hurma ağacına sahip Bağdâd nahiyelerindendir. Bkz. Yâkūt, **age.**, V, 421.

şehid oldu (3 Muharrem 660/28 Kasım 1261). Halîfe'nin muharebeden yaralı vaziyette kurtulduğu ve Irak'taki bazı Arapların yanına iltica ettikten bir müddet sonra aldığı yaralar sebebiyle vefat ettiği rivayeti de mevcuttur. Hît'teki bozgundan çok az sayıda kimse kurtulmuş olup, bunlar arasında kısa süre önce Şemseddîn Akkuş el-Borlı tarafından "Hâkim-Biemrillâh" unvanıyla halîfe ilan edilmiş olan Ebü'l-Abbâs Ahmed de bulunuyordu. Ebü'l-Abbâs Ahmed Moğolların elinden kurtularak 660 Safer/1261 Ocak ayında Dımaşk'a ulaşmış, bundan birkaç ay sonra da Sultan Baybars tarafından davet edilerek 27 Rebîulevvel 660/19 Şubat 1262 günü Kāhire'ye gelmişti. Abbâsî Hilâfeti'nin ihyâsını İslâm'ın ve müslümanların selameti için zaruret addeden Sultan Baybars, 8 Muharrem 661/22 Kasım 1262 tarihinde Ebü'l-Abbâs Ahmed için bir meclis tertip etti, Muhyiddîn İbn Abdüzzâhir tarafından Ebü'l-Abbâs'ın nesebi okundu, kendisinin Abbâsî hanedanına mensubiyeti kesinlikle anlaşıldı ve önce Sultan Baybars, sonra da rütbelerine göre tüm üst düzey devlet görevlileri ona bîat ettiler.[1136] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasen evvelce aldığı unvan olan "Hâkim-Biemrillâh" unvanıyla müslümanların halîfesi ilan edildi. Baybars'ın üç buçuk senelik bir aradan sonra Müstansır-Billâh ile yeniden tesis etmeye çalıştığı hilâfet, bu kez Hâkim-Biemrillâh'ın otuz dokuzuncu Abbâsî halîfesi olarak bu makama geçmesiyle birlikte Osmanlılara devredilinceye kadar Mısır'da, Hâkim-Biemrillâh'ın evladında kalmak üzere ihyâ edilmiş oluyordu.[1137]

[1136] Ebü'l-Abbâs Ahmed 660 Rebîulâhir/1262 Mart'ında Kāhire'ye geldiği halde Sultan ona 661 Muharrem/1262 Kasım'ına kadar bîat etmemişti. Sultan Baybars herhalde önceki halîfe Müstansır-Billâh'ın akıbetini kesin olarak öğrenmeden ve ayrıca yeni halîfenin mesuliyet ve salâhiyetlerini, daha doğrusu onun Memlük saltanatı karşısındaki konumunu tam manasıyla tespit etmeden böyle bir harekete kalkışmak istemiyordu. Bkz. Aktan, "Mısır'da Abbâsî Halifeleri", **Belleten**, LV/214, (Aralık 1991), s. 620-621.

[1137] Müstansır-Billâh'ın hilâfet makamına geçişi, Hît civarında Moğollarla savaşa tutuşarak şehid olması ve Hâkim-Biemrillâh'ın onun yerine halîfe ilan edilmesi hakkında geniş malumat için bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 213-214, 215, 221; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 99-112, 115-117, 141-142; İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 231-232; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 60-67, 68, 78; a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 40-41, 42-43; Yûnînî, **age.**, I, 441-457, 484-487, 530; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 212-213; Nüveyrî, **age.**, XXX, 13-20, 47; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 72-84, 86-87, 94; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 75-76, 80-81; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 206-207, 208; Ömerî, **age.**, XXVII, 264-265, 267; Safedî, **el-Vâfî**, VI, 196-197; **ae.**, VII, 251-252; Yâfi'î, **age.**, IV, 115, 116, 120; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 404-409, 410-411, 413-414; İbn Haldûn, **age.**, s. 1455-1456; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 276-281; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 528-537, 541-542, 547; Aynî, **age.**, V, 293-311, 315-316, 328-329, 346-349; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 98-107; Süyûtî, **Hüsn**, II, 52-59; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 723-726; İbn İyâs, **age.**, I/I, 312-317, 318-319, 320-321; Cenâbî, **age.**, vr. 306a-306b; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 513-514, 528; İbnü'l-Vekîl, **age.**, s. 48; Nazmîzâde, **age.**, s. 112; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 33-35, 41-42; Yiğit, **age.**, s. 42-44, a. mlf., "Müstansır-Billâh", **DİA**, XXXII, 119; Aktan, "Mısır'da Abbâsî Halifeleri", s. 617-621.

Görüldüğü gibi Aynicâlût Savaşı ile birlikte Mısır eskisinden daha emniyetli bir coğrafya haline gelmiş ve beş buçuk asır müddetle müslümanların halîfeliği vazifesini sürdürmüş olan Abbâsî hanedanı için melce olmuştu. Buraya ilk kez gelen ve Memlük Devleti'nin pâyitahtında hilâfet makamına geçen Müstansır-Billâh, asırlar boyu ecdadına başkentlik yapmış olan Bağdâd'ı istirdat ederek hilâfetini burada sürdürmeyi düşünmüş, ancak İlhanlıların Irak'taki kumandanlarının harekâtı yüzünden bu mümkün olmamıştı. Mısır'da kendisine bîat edilen ikinci Abbâsî Hâkim-Biemrillâh'tan itibaren Abbâsî ailesi fertler tekrar Bağdâd'a yerleşmeyi düşünmeyecekler, hilâfet yıllarını Kāhire'de geçireceklerdi.

Hilâfetin ihyâsı ve bunun Aynicâlût Savaşı'yla ilgisi hakkında belirtilmesi gereken bir husus daha vardır. Memlükler İslâm dünyasının altını üstüne getiren ve müslümanlar tarafından karşı konulamaz bir kuvvet addedilen Moğolları Aynicâlût'ta mahvederek ve onları Bilâd-ı Şâm'dan uzaklaştırarak müslümanlar nazarında büyük itibar kazanmışlardı. Ancak onların saltanatlarına tam bir meşrûiyet temin etme adına hukûkî bir hamlede bulunmaları da gerekliydi. Bu şekilde Memlük hâkimiyeti tüm İslâm âleminde resmen ve hukûkî olarak tanınacağı için ileride karşılaşılması muhtemel her türlü problem ortadan kalkmış olacaktı. Bağdâd'ın işgali sırasında Moğollardan tarafından hapisten çıkarılan Ebü'l-Kāsım Ahmed'in ve onun tedbirsizce Irak bölgesine girerek şehid olmasından sonra yine aynı aileden Ebü'l-Abbâs Ahmed'in Mısır'a gelmesi Memlüklere bu fırsatı sağlamış oldu. Sultan Baybars hem samimi bir müslüman olarak Hz. Peygamber'in (SAV) hilâfet makamını yeniden canlandırmak istiyor, hem de bu makamın Memlüklerin himayesinde ve bir mertebeye kadar kontrolünde bulunmasını Bahrî Memlük Devleti'nin tam meşrûiyet kazanması ve bekâsı için zaruri görüyordu. Bu sayede dahilî ve haricî düşmanlara karşı büyük bir kuvvet elde edilmiş olacak, hariçte yürütülecek her türlü siyâsî ve askerî faaliyet sürekli cihâd kisvesine bürünecek, Mısır'da patlak vermesi muhtemel Şiî isyanların önü alınacak, ayrıca Mısır ve Suriye'deki Memlük hâkimiyeti kuvvetlenecekti.[1138] Nihayet Sultan Baybars'ın hilâfetin ihyâsına yönelik icraatları Hâkim-Biemrillâh ile müspet netice vermiş,

[1138] M. Fuad Köprülü, "Baybars I.", **İA**, II, 358; Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 458; a. mlf., "Baybars I", **DİA**, V, 222; Sallâbî, **age.**, s. 167; Yiğit, **age.**, s. 42-43; Aktan, "Mısır'da Abbâsî Halifeleri", s. 647.

böylelikle Memlükler tam manasıyla İslâm dünyasının siyâsî lideri haline gelmişlerdir. Dolayısıyla Aynicâlût Savaşı, Memlüklerin Moğollar tarafından ortadan kaldırılan hilâfet makamını ihyâ etmelerine ve bu vesileyle onların kendi hâkimiyetlerine kesin bir meşrûiyet kazandırmalarına olanak sağlamıştır. Bu şekilde Baybars'tan itibaren Memlükler hilâfetin Osmanlı hanedanına devredileceği tarihe kadar hilâfetin ve dolayısıyla tüm müslümanların hâmileri mevkiinde bulunacaklardır.[1139] Hilâfetin Mısır'da ihyâsı -önceden de belirttiğimiz gibi- bu ülkeyi diğer İslâm beldelerinden üstün hale de getirecek; buraya dinî manada bir ehemmiyet atfedilecek, burası Sünnet'in yüceltildiği ve bid'atlere set çekilen bir coğrafya olacak, yine burası âbidlerin, zâhidlerin, âlimlerin ve fâzılların meskeni haline gelecekti.[1140]

B. AYNİCÂLÛT SAVAŞI'NIN İSLÂM TARİHİ VE MÜSLÜMANLAR AÇISINDAN EHEMMİYETİ

1. İslâm Âleminin Moğollara ve Moğol İstîlâsına Bakışı

Moğol istîlâsı ve bu istîlâ sırasında gerçekleşen birçok hadise İslâm tarihinde derin izler bırakmış ve müslümanların dimağında menfi akisler uyandırmıştır. Müslümanların söz konusu hadiselere bakışı, aktardıkları rivayetler ve bunları yorumlayış tarzları ile bir bakıma mâşerî vicdanın temsilciliği vazifesini yerine getirmiş olan muasır İslâm tarihçilerinin eserlerinde açıkça görülmektedir. Konumuz olan Aynicâlût Savaşı'nın İslâm tarihi ve müslümanlar açısından ehemmiyetini iyice kavrayabilmek adına, müslümanların zihninde Moğol istîlâsı ve bizzat Moğollar hakkında oluşan düşünce ve yargıya bir göz atmak lazımdır.

[1139] Esasen hilâfetin Memlükler eliyle ihyâsından Osmanlı sultanları tarafından teslim alınmasına kadar geçen süre içinde Abbâsî halîfeleri sadece ismen halîfe olacaklar, devlet işlerine karıştırılmayacaklar, yalnızca müslümanların dinî liderliği makamında bulunacaklardır. Bkz. Sallâbî, **age.**, s. 167; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA**, I, 38; Aktan, "Mısır'da Abbâsî Halifeleri", s. 647. Yine Memlükler döneminde hilâfetin hükmü Memlük Devleti'nin nüfuzu altında bulunan Mısır, Bilâd-ı Şâm, Yemen, Hicâz ve ayrıca Irak ve Libya'nın bir kısmında câri olacak, ancak Osmanlı Devleti'nin daha geniş coğrafyaları fethederek yeryüzündeki bütün müslümanlar üzerinde bir şekilde tesirli olacak bir hâkimiyet tesis etmesi ve hilâfet ile saltanatı tek elde birleştirmesi sebebiyle hilâfet makamı Osmanlıların yükselme döneminden itibaren tabir caizse müslümanlar için cihanşümul bir mahiyet kazanacaktır. Bkz. Sercânî, **age.**, s. 346-347.

[1140] İbn İyâs, **age.**, I/I, 321.

1.1. Muâsır Tarihçilerin Eserlerine Göre İslâm Âlemindeki Moğol Algısı

Ortaçağ İslâm tarihçileri arasında Moğol istîlâsına dair en teferruatlı ve muteber bilgileri vermiş olan İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* adlı eserinin ilgili bölümünde sadece istîlâyı ve bu sırada cereyan eden olayları nakletmekle kalmamış, bu olayların başta kendisi olmak üzere tüm müslümanların hâletiruhiyesine tesirlerini de oldukça hisli ifadelerle aktarmaya çalışmıştır. Onun istîlâya dair meşhur rivayetinin sonraki tarihçiler tarafından mütemadiyen en mühim kaynak telakki edilmesinde bu durumun da etkisi olduğu şüphesizdir. İbnü'l-Esîr Moğol istîlâsına dair kayıtlarına şu ifadelerle başlamaktadır:

"Tatarların, diğer adıyla Moğolların İslâm diyarına girişleri hadisesini kaleme almaktan yıllarca çekinip durdum. Bu olayları kaydetmeyi hiç de istemiyordum. Bazen bunu yazmanın gereğine inanıyor, bir adım ileri atarken iki adım geri atıp vazgeçiyordum. İslâm'ın ve müslümanların ölüm haberlerini ve başlarına gelen büyük felaketi yazmak kimin kolayına gidebilir? Kim bu büyük felaketin yazılmasını ve anlatılmasını kolay görebilir? Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu büyük felaketten evvel ölüp gitseydim! Adım ve sanım unutulsaydı da bu olayla karşılaşmasaydım, böyle bir olayı yaşamasaydım! (...) Bu büyük ve dehşet verici olay, bu muazzam musibet gün ve gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları ve özellikle müslümanları kökünden kazıdı. Şayet birisi çıkar da 'Cenâb-ı Allâh'ın Hz. Âdem'i (AS) yarattığı günden bu güne kadar bu büyük felaketin benzeri görülmüş ve yaşanmış değildir' derse mutlaka doğru söylemiş olacaktır. Moğol istîlâsı felaketini yazan tarihler bu olayı bütün dehşetiyle ne kadar anlatıp dursalar yine de kıyısından kenarından geçmemişlerdir diyebilirim. İnsanoğullarının yeryüzünde yaşadığı en büyük musibet ve felaketlerden birisi olarak Buhtunnasr'ın İsrâîloğullarına karşı giriştiği katliam ve Kudüs şehrini tahrip etmesi kaydedilir. Bu lanetli heriflerin (Moğolların) tahrip ettiği ve müslümanların başına getirdiği felaket ne İsrâîloğullarının başına gelen felakete benzemiştir, ne de Kudüs'ün tahrip edilmesine. Harabeye çevrilen her bir şehir Kudüs'ün başına gelen felaketi yaşamıştır. Müslümanlardan öldürülenlerin sayısı İsrâîloğullarından öldürülenlerle kıyaslanamaz. Moğolların bir şehirde öldürdükleri müslüman sayısı belki yeryüzünde yaşayan bütün yahûdîlerin

toplamından çok daha fazla idi (...) Dünyanın sonlarına doğru zuhur edecek olan Deccâl, kendisine tâbi olan insanlara dokunmayacak, fakat kendisine muhalefet edenleri yok edecektir. Ama Moğollar yeryüzünde hiç kimseyi sağ bırakmadılar. Kadınları, erkekleri, küçük yaştaki çocukları toptan katliama uğrattılar; hatta hamile kadınların karınlarını deşerek taşıdıkları ceninleri bile öldürdüler. Böyle bir musibet karşısında ***innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn,***[1141] ***velâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-'Aliyyi'l-'Azîm (Şüphesiz biz Allâh'ın kullarıyız ve yine ona döneceğiz, güç ve kuvvet ancak Yüce ve Büyük olan Allâh'ın yardımı iledir)*** *demekten başka çaremiz yoktur (...) Kulaklar bir benzerini daha işitmiş değildir. Bu felaket başka bir hiçbir felakete benzememektedir. Tarihçilerin ittifakla kaydettiklerine göre dünyanın büyük bir kısmını istîlâ eden Büyük İskender bu kadar süratle istîlâ edememişti. Sonra Büyük İskender on yıl gibi bir müddet içinde istîlâ ettiklerini ele geçirirken pek de kimseyi öldürmüş, katliam yapmış değildi. O sadece geçtiği yerleri itaati altına alarak geçip gidiyordu. Ama bu zalimler yeryüzünün büyük bir kısmını, hatta en güzelini, en mamur ve fevkalâde olanını, halkı en iyi ve yeryüzünde yaşayan insanların en üstün ahlaka ve güzel yaşayışa sahip olan insanlarını bir sene içerisinde tamamen yok edip gittiler. Bu zalimlerin girdikleri şehirlerde onlardan korkmayan ve 'bugün yarın bana da ulaşıp öldürecekler' diye endişelenmeyen bir Allâh'ın kulu kalmamıştı. Ayrıca şehirlerine ulaşamadıkları kimseler de yakın bir zamanda bu dehşet verici istîlânın kendilerine ulaşacağını bekleyip durmuşlardı."*[1142]

İbnü'l-Esîr bu türlü üzüntü ve yeis ihtiva eden ifadeleri rivayetinin muhtelif yerlerinde de tekrarlamaktadır.[1143] XIV. asırda yaşamış muhaddis, müfessir ve tarihçi İbn Kesîr de Moğolların gerek istîlânın ilk döneminde, gerek daha sonraki dönemde icra ettikleri mezâlimi anlatırken birçok kez benzer ifadelere başvurmaktadır. Bu cümleden olarak müellif, Hülâgû'nun 656/1258 senesinde Bağdâd'ın işgali sırasında gerçekleşen büyük katliam münasebetiyle şu ifadeleri kullanmıştır:

[1141] Bakara, 2/156.

[1142] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 316-318.

[1143] Mesela Moğolların Buhara'yı işgalleri sırasında şehrin iç kalesini kuşatan hendeği camilerdeki minberler ve Kur'ân-ı Kerîm sahifeleriyle doldurduklarını anlattığı yerde (**age.**, XII, 324) müellif, *"**İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn.** Kendisini Sabûr ve Halîm olarak vasıflandıran Cenâb-ı Allâh'a yemin ederim ki O gerçekten Sabûr ve Halîm olmasaydı şu kâfirlerin girişmiş olduğu bu zulme karşı anında onları yere batırırdı."* ifadelerini kullanmaktadır.

"Tatarlar Bağdâd şehrine dağıldılar. Ele geçirebildikleri erkek, kadın, çocuk, yaşlı, ihtiyar, genç herkesi öldürdüler. İnsanlar korkularından kuyulara, ot ambarlarına, çöplüklere girip oralarda günlerce gizlendiler, ortaya çıkmadılar. Bazı insan toplulukları da hanlara girip toplanıyorlar, kapıları üzerlerine kilitliyorlardı. Tatarlar bu kapıları kırarak ya da yakarak içeri giriyorlar, içerideki insanlar binaların damlarına kaçıyorlar, Tatarlar onları orada yakalayıp öldürüyorlardı. Öyle ki bu damların oluklarından sokaklara kanlar akıyordu. ***İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn****."*[1144]

Yine İbn Kesîr Hülâgû'nun 658/1260 yılında Haleb'i işgalinden bahsederken şunları söylemektedir:

"Tatarlar bu sene Safer ayının ikisinde Haleb'e ulaşmışlar, orayı yedi gün süreyle kuşatma altında tuttuktan sonra halka emân vererek şehri ele geçirmişler, sonra halka ihanet edip sayılarını Azîz ve Celîl olan Allâh'ın bildiği miktarda Halebliyi öldürmüşler, mallarını yağmalamışlar, kadınları ve çocukları esir almışlardı. Bağdâdlıların başına gelen felaket ve musibet Haleblilerin de başına gelmişti. Tatarlar şehrin her tarafını kontrolleri altına almışlar, şehrin aziz olanlarını zelil hale getirmişlerdi. ***İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn.****"*[1145]

Konumuzla alakalı bir diğer husus da İslâm tarihçilerinin Moğollar hakkında kullandıkları tabirlerdir. Moğolların İslâm ülkelerinde yaptıkları tahribata aslında diğer bütün müslümanlar tarafından da verildiğini düşündüğümüz tepkinin bir yansıması addedilecek olan bu tabirler, ekseriyetle Moğollara lanet okuma ve onların kahrını dileme şeklinde karşımıza çıkıyor. Bu tarz tabirlerin sayısı çok fazla olmakla beraber bunlara örnek olarak İbnü'l-Esîr'in Cengiz için kullandığı *"mel'ûn"*,[1146] Cûzcânî'nin Güyük için kullandığı *"'aleyhi'l-la'ne (lanet onun üzerine olsun)"*[1147] ve *"mel'ûn"*,[1148] ayrıca Moğollar için kullandığı *"demmerahumullâh (Allâh onları yok etsin, yerle bir etsin)"*[1149] ve *"le'anehumullâh (Allâh onlara lanet etsin)"*,[1150]

[1144] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 364.
[1145] İbn Kesîr, **ae.**, XIII, 386.
[1146] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 321.
[1147] Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 277.
[1148] Cûzcânî, **ae. (Moğol İstilası)**, s. 133, 281.
[1149] Cûzcânî, **ae. (Moğol İstilası)**, s. 213.
[1150] Cûzcânî, **ae. (Moğol İstilası)**, s. 172, 309.

Ebû Şâme el-Makdisî ve İbn Abdüzzâhir'in Moğollar için kullandıkları *"hazelehumullâh (Allâh onları yüzüstü bıraksın, rezil etsin)"*,[1151] "İbn Hallikân'ın Moğollar için kullandığı *"mahzûlîn (reziller)"*,[1152] Baybars el-Mansûrî'nin Ketboğa Noyan için kullandığı *"tâğūt (azgın, zalim)"*,[1153] Ebü'l-Fidâ'nın Cengiz ve Hülâgû için ayrı ayrı kullandığı *"le'anehullâh (Allâh ona lanet etsin)"*,[1154] İbnü'd-Devâdârî'nin Ketboğa için kullandığı *"la'în"*,[1155] İbn Kesîr'in Cengiz ve daha sonra Ketboğa için kullandığı *"le'anehullâh"*,[1156] Moğollar için kullandığı *"kabbahahumullâh (Allâh onları kahretsin)"*,[1157] Dımaşk'taki Moğol şahnesi İlbasan, İlbasan'ın karısı, Hülâgû ve ayrıca başta Hilâfet Veziri İbnü'l-Alkamî olmak üzere Moğollarla işbirliği yaptığı iddia edilen bazı kimseler için kullandığı *"kabbahallâh/kabbahahullâh"*[1158] ve İbn Tağrîberdî'nin Moğollar için kullandığı *"mahzûl"* [1159] tabirleri gösterilebilir.[1160]

Görüldüğü üzere mezkûr tarihçiler eserlerinde Moğollar hakkında genelde aşağılayıcı ve hatta beddua ihtiva eden ifadeler kullanmışlar, bu şekilde Moğol istîlâsından bir şekilde zarar görmüş müslümanların hislerine tercüman oldukları gibi Moğollara karşı kendi şahsî nefretlerini de yansıtmışlardır. Yeri gelmişken İslâm tarihçilerinin Moğollar için kullandıkları bu tarz ifadelerin mazur görülmesi gerektiğini de belirtelim. Bir kısmının ismini zikrettiğimiz bu tarihçilerden hususan Moğol istîlâsına çağdaş olanların Moğolların Ortadoğu'da estirdiği terörün şahidi konumunda bulunmuş olmaları ve İslâm beldelerinin onlar eliyle mahvından büyük ıstırap duydukları göz önünde bulundurulursa bu tarihçilerin Moğollara yahut Moğol istîlâsına karşı büsbütün tarafsız davranmalarını bekleme garabetine düşmemek gerektiği anlaşılacaktır.

[1151] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 121, 198; İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 63.
[1152] İbn Hallikân, **age.**, IV, 155.
[1153] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, (thk. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), s. 43.
[1154] Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 127; **ae.**, IV, 2.
[1155] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50.
[1156] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 196, 398.
[1157] İbn Kesîr, **ae.**, XIII, 196.
[1158] İbn Kesîr, **ae.**, XIII, 311, 390-391. İbn Kesîr'in kullandığı bu tabirlerin orijinal ibareleri için bkz. **age.**, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut 1988, XIII, 86, 164, 221, 222, 226.
[1159] İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74.
[1160] Muasır İslâm tarihçilerinin Moğollar hakkında kullandıkları menfi tabirler ve beddualara dair başka örnekler için bkz. Fatih Yahya Ayaz, "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilâsıyla Alâkalı Rivayet ve Yorumları", **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (7-9 Kasım 2008), İstanbul, s. 263-266.

1.2. Moğol İstîlâsı Döneminde Müslümanların Kurtarıcı Hükümdar Beklentileri

Dönem kaynaklarının İslâm âleminin durumunu ve müslümanların sosyo-psikolojik ahvalini yansıtacak ifadeleri, müslümanların başında Moğollara karşı duracak muktedir bir hükümdar bulunmaması noktasında da kendisini göstermektedir. İslâm tarihçilerinden bazılarının hem Moğolların muvaffak olma sebepleri arasında gösterdikleri, hem de müslümanların durumunu ortaya koyma adına zikrettikleri mühim bir husus bu "kuvvetli bir hükümdardan mahrumiyet" meselesidir. İbnü'l-Esîr bu durumu, *"Tatarlara karşı koyacak ve onları bu istîlâlarından engelleyecek o gün için bir kimse olmadığından dolayı bunların işleri rast gitmiş ve bu istîlâlarını gerçekleştirmişlerdi (...) O sırada Hârizmşah Muhammed bütün çevre illerde ve memleketlerde hâkim olup buraların hükümdarlarını ortadan kaldırmış, bütün yönetimlere son vermiş ve bütün bu bölgelerde tek başına ve yegane sultan olarak kalmıştı. O da Moğollara karşı mağlup olunca artık onları durduracak başka hükümdar da kalmamış, bu ülkeleri ve İslâm diyarını savunacak bir güç bırakılmamıştı."* ifadeleriyle gözler önüne sermektedir.[1161] Yine onun istîlânın İslâm dünyasına isabet ettiği senelerde müslüman hükümdarların yiyip içmek ve şehevî arzularını tatmin etmekten başka bir şeyle uğraşmadıklarına dair ifadeleri[1162] ve İslâm hükümdarları arasında kendi hevâ ve hevesleriyle uğraşmayıp yahut kendi halkına zulmetmeyi terkedip Allâh yolunda cihâda çıkacak bir kimsenin bulunmadığını ortaya koyan cümleleri[1163] de aynı noktaya işaret etmektedir.

Bilindiği üzere İslâm hükümdarlarından bazıları, bilhassa Sultan Alâeddîn Muhammed Hârizmşah ve daha sonra oğlu Sultan Celâleddîn Mengübertî Moğollara karşı tedbirler almışlar ve neticesiz de olsa onlarla bazı mücadelelerde bulunmuşlardı. Hârizmşahlar gibi istîlânın başladığı dönemde İslâm dünyasının en kuvvetli siyâsî teşekkülü manzarası arzeden bir devletin iki hükümdarının sırasıyla tarih sahnesinden çekilmesi de bilhassa İbnü'l-Esîr tarafından müslümanların başına gelen büyük bir felaket addedilmiştir. Tarihçi, Moğolların Orta Asya'daki tahribat ve

[1161] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 319.
[1162] İbnü'l-Esîr, **ae.**, XII, 335.
[1163] İbnü'l-Esîr, **ae.**, XII, 460.

katliamlarına dair kendisine ulaşan rivayetleri aktardıktan ve Moğolların batıya ilerleyen "el-Muğarribe" kolunun Azerbaycan'a ulaşmasından bahsettikten sonra *"Müslümanların başına gelen bu felaket yetmiyormuş gibi diğer bir felaket de sultanları Hârizmşah Muhammed'in ortadan kayboluşu ve nereye gittiğinin bilinmemesi felaketi idi."* cümlesiyle Asya müslümanlığının beşerî bir kuvvet-i muhafazadan mahrumiyetini dile getirmektedir.[1164] Konumuzla ilgili olarak İbnü'l-Esîr'in Sultan Celâleddîn Mengübertî ve onun faaliyetleri hakkındaki rivayetleri ve değişken kanaatleri de son derece enteresandır. Celâleddîn'in Hindistan'a çekildikten bir süre sonra 622/1225 senesinde tekrar batıya gelerek Gürcülerle gazâya başlamasını anlattığı yerde tarihçi şu cümleleri kurmaktadır: *"Gürcüler hemen hemen her gün İslâm diyarına saldırıp müslümanları kılıçtan geçiriyor ve istedikleri malları müslümanlardan alıp geri dönüyorlardı. Biz her gün İslâm diyarının bu bölgesinde meydana gelen bu perişanlığı işittikçe bütün müslümanlar olarak Cenâb-ı Allâh'a yalvarıp burada yaşayan müslümanları ve İslâm topraklarını bu istîlâcı kâfirlerden koruması ve başlarına gelen bu felaketleri giderecek, intikamlarını alacak bir lideri müyesser kılması için dua edip duruyorduk (...) Nihayet Cenâb-ı Allâh burada yaşayan müslümanların ve işgal altında bulunan zavallı kitlenin haline acıyarak ve onlara rahmet nazarıyla bakarak Celâleddîn gibi birisini müyesser kıldı."*[1165] Yine İbnü'l-Esîr Celâleddîn'in İsmâilîlerden bir grubu ortadan kaldırmasını anlattığı yerde, *"(...) özellikle Moğolların İslâm diyarına girmelerinden sonra bu istîlâ hareketini fırsat bilen İsmâiliyye mezhebi mensupları o güne kadar büyük tahribatlar yapmış ve İslâm diyarına bir hayli zarar vermişlerdi. Fakat Cenâb-ı Allâh müslümanlara karşı yaptıkları bu kötü davranışlarından dolayı Celâleddîn eliyle onların şerlerini uzaklaştırmıştı."* ifadelerini kullanmaktadır.[1166] Ancak İbnü'l-Esîr başlangıçta Celâleddîn'den bu şekilde sitayişle bahsettiği ve onun Allâh tarafından İslâm'a ve müslümanlara yardım olarak gönderilmiş bir kimse olduğunu düşündüğü halde; Celâleddîn'in Ahlat gibi mühim bir İslâm şehrini işgal ve tahrip etmesi, ayrıca onun kumandasındaki Hârizm askerlerinin buradaki müslümanlara tatbik ettikleri katliam ve diğer fena davranışlar sebebiyle onu methetmekten vazgeçmiş ve *"Gerçekten Ahlat halkının başına gelen felaket kimsenin*

[1164] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, a. yer.
[1165] İbnü'l-Esîr, **ae.**, XII, 395.
[1166] İbnü'l-Esîr, **ae.**, XII, 432.

başına gelmiş değildi. Fakat Cenâb-ı Allâh bu yaptığı kötülüğü Celâleddîn'in yanına koymamış ve ona mühlet vermeden intikam almıştı. İleride Allâh nasip ederse kaydedeceğimiz gibi Allâh bu hareketlerinden dolayı Celâleddîn üzerine Moğolları musallat etmişti." cümlelerini kurmuştur.[1167] Aynı tarihçi Celâleddîn Mengübertî'nin Yassıçimen Savaşı'ndan sonra Âmid taraflarında Moğolların baskınına uğraması ve emrindeki askerin dağılması hadisesini anlatırken, *"(...) (Hârizm askerleri) gittikleri her yerde daha evvelki kötü davranışlarından ve insanlara karşı giriştikleri son derece zalimâne tavırlarından ve özellikle Ahlat'taki o affedilmez zulümlerinden dolayı çevre hükümdarları, halk, hatta önüne gelen herkes, tarlada çalışan çiftçilere, yoldaki Kürt ve bedevîlere varıncaya kadar herkes intikam almak için onları tepeleyip durmuştu. Bu onların yeryüzünde çıkardıkları fesattan dolayı başlarına gelen felaket idi. Allâh fesat çıkaranları sevmez. İşte bunlar Celâleddîn'in başına korku üzerine korku, zaaf üzerine zaaf, perişanlık üzerine perişanlık getirmiş, askerleri darmadağın olmuş ve başlarına büyük musibetler gelmişti."* ifadelerini kullanmaktadır.[1168]

Hârizm askerlerinin hususan Ahlat faciasındaki rolleri sebebiyle İbnü'l-Esîr'in Celâleddîn Mengübertî hakkındaki kanaatleri açıkça değişmesine rağmen, onun Celâleddîn'in Moğollar karşısında aldığı bu son bozgunu anlattıktan bir müddet sonra dile getirdikleri hazin olduğu kadar düşündürücüdür: *"Bu yıl sona erdiği halde Celâleddîn'in nereye gittiği hakkında bize kesin bir haber ulaşmadı. Öldürüldü mü, sağ mı kaldı, yoksa Moğollardan korkusundan bir yerlerde mi gizlenip kaldı, yoksa bu bölgeleri terkedip başka bir yerlere mi gitti, bir türlü öğrenemedik."*[1169] İbnü'l-Esîr'in Moğolların Azerbaycan'ı istîlâsından sonra yer verdiği ve eserinde Celâleddîn hakkındaki son kaydı teşkil eden ifadeler ise şu şekildedir: *"628/1230-31 yılı sona erdiği halde hâlâ Celâleddîn'den bir haber alınmış değildi. Hatta 629 yılı Safer ayının son gününe (26 Aralık 1231) kadar ondan hiçbir haber alınmış değildi. Allâh'a tevekkül ettik, en büyük yardımcı O'dur."*[1170]

[1167] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 451.
[1168] İbnü'l-Esîr, **ae.**, XII, 461.
[1169] İbnü'l-Esîr, **ae.**, XII, 465.
[1170] İbnü'l-Esîr, **ae.**, XII, 467.

İbnü'l-Esîr örneğinde açıkça müşahede edilmektedir ki, istîlânın gitgide batıya kaydığı ve Ortadoğu'yu tehdide başladığı sıralarda müslümanlar özellikle Moğollara karşı kendilerini muhafaza ve İslâmiyet'i müdafaa edecek muktedir bir hükümdar istemişler ve beklemişlerdir. İbnü'l-Esîr eseri *el-Kâmil*'in Moğol istîlâsıyla ve Celâleddîn Mengübertî'nin başından geçen hadiselerle alakalı bölümlerinde evvelâ Celâleddîn'in müslümanların iştiyakla beklediği hükümdar olduğunu hissettirmekte, ancak bilahare onu müslümanlara karşı icra ettiği zulümleri sebebiyle tenkit etmekte ve sonradan başına gelenlere onun kendi günahlarının sebep olduğunu söylemektedir. Buna karşın tarihçi, Celâleddîn'in ortadan kaybolmasından sonra adeta nedâmet getirmiş ve Celâleddîn karakterinde bir hükümdarı kaybeden müslümanların artık Moğollara karşı tamamen savunmasız kalmış olmaktan duydukları ıstırabı kendi kaleminden aktarmıştır. İstîlâdan sonraki bir dönemde yaşamış olan İbn Kesîr de Haleb ve Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un 658/1260 senesindeki vaziyetini ve onun Moğollarla savaşmak üzere toplanmış olan İslâm ordusunu terkederek firara başlamasını anlattığı yerde benzer ifadeler kullanmakta, ***"İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn"*** demek suretiyle putperest Moğollara karşı bir set teşkil etmesi beklenen İslâm ordusunun başsız kalmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir.[1171] Eserleri en muteber Ortaçağ İslâm tarihi kaynakları arasında gösterilen her iki tarihçinin de kendilerine ulaşan rivayetleri nakletmekle kalmayıp bu rivayetleri yorumlama ve belli durumlarda gerek kendilerinin, gerekse müslüman kamuoyunun hissiyatını yansıtma usulünü takip ettikleri dikkate alınırsa İslâm âleminin Moğol istîlâsı sırasında ve Aynicâlût Savaşı arifesinde nasıl bir hâletiruhiye içerisinde bulunduğu da kısmen anlaşılmış olur.[1172]

1.3. Moğol İstîlâsı Döneminde Müslümanların Uğradığı Felaketler ve Ortaya Çıkan Kıyâmet Beklentisi

Bahsettiğimiz zaman diliminde müslümanların psikolojik vaziyetini anlamamıza yardımcı olacak birtakım kayıtlar, yine Moğol istîlâsının gerçekleştiği dönemde yahut bundan bir süre sonra yaşamış bazı İslâm tarihçileri tarafından

[1171] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 383.
[1172] Esasen Moğol istîlâsına çağdaş olan bütün kaynaklara bu nazarla da bakmak lazımdır. Zira özellikle İslâm âleminin o dönemdeki sosyo-psikolojik durumunun anlaşılması, dönemle ilgili daha doğru tespitler ve dolayısıyla daha sağlıklı ilmî çalışmalar yapabilmek için mutlaka gereklidir.

kaleme alınan umûmî tarih eserlerinin her bir senede gerçekleşen bazı enteresan hadiseleri aktardıkları kısımlarında mevcuttur. Bu kayıtlara bakıldığında Moğol istîlâsının başladığı yıllardan itibaren İslâm âleminin muhtelif coğrafyalarında fevkalâde tabiat hadiselerinin, büyük felaketlerin ve garip alâmetlerin sayısında bir artış olduğu müşahede edilmektedir. Bunları örneklendirmek gerekirse şu olaylar zikredilebilir: 617 Muharrem/1220 Mart-Nisan tarihinde Bağdâd'da çok şiddetli fırtınalar ve büyük zarara yol açan yıldırımlar,[1173] 619 Şâbân/1222 Eylül'ünde doğu taraflarında ortaya çıkan, ilk on gün boyunca yalnızca seher vakitlerinde ve fakat müteakip otuz gün boyunca akşamın ilk saatlerinde gözle görülebilen, aynı zamanda her geçen gün kuzeybatıdan bir miktar güneybatıya doğru ilerleyerek nihayet kaybolan son derece kalın kuyruğa sahip bir kuyruklu yıldızın zuhuru,[1174] aynı sene Suriye'de birçok tarım ürününü mahveden çekirgelerin ortaya çıkması,[1175] 620/1223 senesinde Irak, el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr ve Suriye bölgelerinin büyük bir kısmında ortaya çıkarak çok geniş bir sahadaki tarım ürünlerini mahveden kalabalık çekirge sürüleri,[1176] 621 Receb/1224 Ağustos ayında Bağdâd'da şiddetli yağmurlar, yıldırımlar ve şehri bataklık içerisinde bırakan seller, diğer taraftan Irak'ın diğer bazı bölgelerinde ve ayrıca el-Cezîre ile Diyâr-ı Bekr'de şiddetli kuraklık, çekirge istîlâları, bunların neticesi olarak mahsul elde edilememesi ve dolayısıyla meydana gelen pahalılık ve kıtlık,[1177] 622 Muharrem/1225 Şubat ayında Bağdâd başta olmak üzere bütün Irak'ta yoğun kar yağışı ve soğuk sebebiyle her tarafta suların donması, Bağdâd'da şiddetli soğuklar sebebiyle ölümler, aynı yılın Safer/Şubat-Mart ayında ay tutulması ve aynı ay içerisinde merkez üssü Musul olmak üzere el-Cezîre, Irak ve çevredeki bazı bölgelerde hissedilen deprem, aynı yılın Rebîulevvel/Mart-Nisan ayında Dicle'nin taşması, aynı yılın Şâbân/Ağustos ayında Irak, Suriye, el-Cezîre ve Diyâr-ı Bekr bölgelerinde şiddetli yağmurlar, yıldırımlar ve seller, aynı yıl Musul, el-Cezîre ve Suriye'de insanları kedi ve köpek yemeye mecbur eden ve toplu ölümlere yol açan büyük kıtlık, aynı sene yaz mevsiminin başlarına kadar devam eden ve

[1173] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 203; Aynî, **age.**, IV, 36.
[1174] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 372. Bu hadiseyi kesin bir mevki tayin etmeksizin aktaran, fakat kuyruklu yıldızın görünme ve kaybolma evrelerini teferruatıyla haber veren İbnü'l-Esîr'in ifadelerinden yıldızın Musul'dan da görülebildiği anlaşılıyor.
[1175] Sıbt, **age.**, XXII, 260; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 131; Aynî, **age.**, IV, 83.
[1176] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 377; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 213.
[1177] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 384.

geniş bir bölgeye yayılan veba ve diğer salgın hastalıklar sebebiyle kitleler halinde ölümler,[1178] 623/1226 senesinde birincisi Safer/Şubat ayında olmak üzere iki kez ay tutulması, Musul ve el-Cezîre'de çekirge istîlâsı, yağmursuzluk ve dolayısıyla şiddetli kıtlık, akabinde aynı bölgelerde gerçekleşen oldukça iri taneli dolu yağışı sebebiyle birçok hayvanın ve ekinin telef olması, aynı yılın Zilkâde/Kasım ayının sonlarına doğru başlayıp artçılarıyla birlikte otuz küsur gün müddetle devam eden ve Irak'taki birçok meskûn mahallin tahribine sebep olan deprem, aynı yıl Musul civarında bulunmakta olup içinden kaynar su çıkan Aynü'l-Kayyare adlı kaplıcanın suyunun birdenbire soğuması, aynı yıl Irak'taki bir çok yerde türeyen ve şehirlere musallat olan kurtlar, domuzlar ve yılan sürüleri,[1179] 624/1227 senesinde Musul ve Irak'ın diğer bölgelerinde daha önce görülmemiş şekilde iki kez, üstelik Rebîulevvel/Mart ayında gerçekleşen yoğun kar yağışı.[1180] Asıl ilginç olan ise bu felaketlerin ve evvelce görülmemiş garip hadiselerin Moğol istîlâsı fiilen başladığı sıralarda ve hatta Cengiz kumandasındaki Moğol ordularının o zamanki en kuvvetli İslâm devleti olan Hârizmşahların payitahtı Semerkand'ı işgal ettikleri 617 Rebîulevvel/1220 Mart-Nisan tarihinde başlamış ve Cengiz'in öldüğü tarih olan 624/1227 senesinde -bir müddet görülmemek üzere- sona ermiş oluşudur.

Bu tarihlerden sonraki bazı hadiseler ve bunlara dair İslâm tarihçilerinin yorumları ise çok daha enteresan olup, bunlar daha ziyade kıyâmet alâmetleri ve gelecekte vuku bulacak bazı mühim olayların işaretleri mahiyetinde nakledilmiştir. Bunlardan birincisi 644 Rebîulâhir/1246 Eylül'ünde Mekke'deki şiddetli fırtına sebebiyle Kâbe-i Muazzama'nın eskimiş örtüsünün yere düşmesi ile ilgilidir. Buna göre dört sene boyunca İslâm coğrafyasının hemen hiçbir tarafından Hicâz'a hacı gelmemesi[1181] sebebiyle Halîfe Müsta'sım-Billâh tarafından Kâbe'nin örtüsü yenilenmemiş, mezkûr tarihte Mekke'de gerçekleşen fırtına da Kâbe'nin siyah örtüsünü yere indirinceye kadar dinmemiş ve neticede Kâbe bir süre örtüsüz kalmıştı.

[1178] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 409-411; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 225.
[1179] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 428-429, 430; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 237; Aynî, **age.**, IV, 144.
[1180] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 436; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 242; Aynî, **age.**, IV, 185.
[1181] Bu dönem hadiseleri hakkında malumat veren umûmî tarihlerin hemen tamamı İslâm coğrafyasındaki Moğol işgalleri ve Haçlıların yolları tutmuş olmaları sebebiyle, ayrıca birbirini takip eden büyük salgınlar, kıtlıklar ve doğal felaketler yüzünden müslümanların hac maksadıyla yollara çıkamadıklarına ve dolayısıyla birkaç sene boyunca Hicâz'a dışarıdan hacı gelmediğine dair haberlerde müttefiktirler.

Hadisenin konumuzla esas alakalı kısmı ise hadiseyi nakleden İbn Kesîr'in söz konusu olayın Abbâsî Devleti'nin sonunun geldiğine ve "Moğol belası"nın vuku bulacağına delâlet ettiğini ifade etmesidir.[1182] Bu yorum ile Kâbe'yi bakımsız vaziyette bırakmaları yüzünden Abbâsîlerin artık Kâbe'nin ve İslâm'ın hizmetkârlığı vazifesini yerine getiremediklerine işaret olunduğu gibi, herhalde hadisenin Abbâsîlerin sembolü olan siyah rengin[1183] bundan böyle müslümanlar üzerinde bir hükmünün kalmayacağına alâmet olduğu da belirtilmiştir. Aynı tarihçinin aktardığı 647/1249-50 senesinde Bağdâd'da meydana gelen ve birçok mahalle ile birlikte bazı camilerin zarar gördüğü sel sebebiyle şehirde medfun bazı halîfelerin kabirlerinin sular altında kalması tehlikesine karşı bunların Rusâfe kabristanına nakli hadisesi de -tarihçinin bu kez herhangi bir yorum yapmamasına rağmen- sanki benzer bir duruma işaret etmektedir.[1184] Hülâgû'nun İslâm ülkelerini işgal için batıya hareket ettiği ve zaten Moğol tahakkümünde bulunan Orta Asya'ya girdiği 652/1254 senesinden itibaren Bağdâd ve civarında şiddetli yağmurlar, akabinde fındık büyüklüğünde dolu yağışı, gökyüzünün kararması, aynı sıralarda Dicle'nin taşarak tarlaları sular altında bırakması, Fırat'ın taşması ve etrafındaki setleri yıkması ile birlikte Âne, Hadîse, Hît ve Fellûce'de meydana gelen büyük sel felaketleri,[1185] 653/1255 senesinde Musul ve Bağdâd'da şiddetli yağmurlar, Dicle'nin taşması ile Bağdâd'ın ve muzâfâtının büyük ölçüde su baskınlarına uğraması, Dârü'l-Hilâfe (hilâfet sarayı) dahil birçok binanın sel dolayısıyla harabeye dönmesi, bu arada Câmi'u'l-Mansûr ve Câmi'u'l-Mehdî başta olmak üzere bazı camilerin ve ayrıca zâviyelerin sular altında kalması, birçok evin harap olması, Fırat'ın taşması yüzünden Âne, Hadîse, Hît, Hille ve Enbâr'ın sular altında kalması, hatta bu baskınların Kûfe ve Necef'e ulaşması, Dicle ve Fırat'ın sularının yağmur ve taşkın dolayısıyla birleşmesi ve çok sayıda insanın bu seller sırasında boğularak hayatını kaybetmesi[1186] gibi başta Bağdâd olmak üzere özellikle hilâfet toprakları dahilinde vuku bulan olayların da müslümanlar tarafından çok yakında Irak'ın ve hilâfetin

[1182] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 321.
[1183] Abbâsîlerde siyah rengin ehemmiyeti ve kullanımı hakkında bilgi için bkz. Metin Yılmaz, "Emevî ve Abbasî Dönemi Resmi Kıyafetleri", **OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sa. 26-27, (Samsun 2008), s. 241.
[1184] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 329.
[1185] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 210-211.
[1186] İbnü'l-Fuvatî, **ae.**, s. 213, 219-220.

başına gelecek daha büyük bir felakete alâmet telakki edildiğini zannediyoruz. Bağdâd'daki müslümanların şehrin büyük felaketlere maruz kalması üzerine istiğfâra ve günahlarının affı için Allâh'a yakarmaya başlamalarında[1187] bu telakkinin de tesirli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

654 Rebîulevvel/1256 Mart-Nisan'ına gelindiğinde Bağdâd evvelkilerden daha büyük üçüncü bir sel felaketine maruz kalmıştı. Dicle'nin taşarak bütün şehri istîlâ ettiği bu baskın sırasında birçok can ve mal kaybı yaşandığı gibi çarşı ve pazarlar, mahalleler, medreseler ve -küçük bir kısmı hariç- Dârü'l-Hilâfe'nin tamamı suya gark olmuş, hatta saraya ancak yüzerek yahut teknelerle ulaşmak mümkün olabilmişti. Sel sırasında Halîfe Müsta'sım-Billâh ve bütün saray ahalisi sarayı terketmişlerdi. Aynı felaket Dârü'l-Vezâre'nin de başına gelmiş, bu arada 380 kadar ev sel suları altında kalarak yıkılmış, birçok kimse selden canını kurtarmak maksadıyla yüksek mevkilere çıkmıştı.[1188] Halîfe'nin silah ve zahîre deposunda bulunan pek çok eşya da sel sularına kapılıp zayi olan nesneler arasındaydı. Şehir o kadar şiddetli bir sel ile karşı karşıya kalmıştı ki tekneler şehrin içine girmekte ve sokaklarda dolaşmaktaydı. Fırat da -muhtemelen aynı sıralarda- taşmış ve Âne, Hadîse, Hît, Hille, Düceyl ve daha başka mevkileri sular altında bırakmış, birçok tarlanın mahvına sebep olmuştu. Ancak Irak'ın neredeyse yarısının tahribine yol açan sellerden en ziyade etkilenen şehir kuşkusuz Bağdâd idi; sel suları elli gün müddetle şehirden çekilmemiş, şehirdeki müslümanlar bu son felakette de korku içinde Allâh'a yakarmışlardı.[1189]

Moğol istîlâsının Hülâgû eliyle gerçekleştirilen ikinci safhasına tekabül eden yıllarda, istîlânın ilk yıllarında görülenlerden çok daha belirgin kıyâmet alâmetlerinden bazılarının İslâm tarihçileri tarafından nakledildiğine şahit oluyoruz.

[1187] İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 210.

[1188] Sıbt İbnü'l-Cevzî (**age.**, XXII, 427) bu sel felaketi sırasında Hâlife'nin Üstâdü'd-Dâr'ı ve kendisinin de dayısı olan Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin Dârü'l-Hilâfe'den ayrılarak ailesiyle birlikte yüksek bir tepede çadır kurduğunu nakletmektedir.

[1189] Sıbt, **ae.**, XXII, a. yer; Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 192; Reşîdüddîn, **age. (İlhanlılar)**, s. 28; İbnü'l-Fuvatî, **age.**, s. 227-228; Yûnînî, **age.**, I, 8; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 23; Yâfi'î, **age.**, IV, 104; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 348; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 228; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 490; Aynî, **age.**, V, 126-127; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 31-32; Süyûtî, **Hüsn**, II, 46; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 455-456. Reşîdüddîn'in bu sel hadisesini 654/1256 yazının nihayetinde gerçekleşmiş gibi göstermesi yanlışlık eseri olmalıdır. Zira yukarıda gösterdiğimiz Rebîulevvel/Nisan-Mayıs tarihi, sel felaketine ilişkin haberleri bu felaketin mağdurları arasında bulunan dayısı Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'den almış olduğunu anladığımız Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından verilmiş olup esas doğru tarih bu olsa gerektir.

Bunlar arasında en dikkat çeken iki alâmetten birisi Hz. Peygamber'in (SAV) kıyâmete dair verdiği haberler arasında yer alan ve kıyâmetin büyük alâmetleri cümlesinden sayılan "Hadramevt[1190] bölgesinden zuhur edecek ateş"e dair kayıtlardır. Hz. Ömer'den (ra) nakledilen hadîs-i şerîfte Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ***"Kıyâmet gününden önce Hadramevt'ten yahut Hadramevt Denizi tarafından bir ateş zuhur edecek ve insanları toplayacaktır."***[1191] Hülâgû devri Moğol istîlâsına şahit olmuş yahut bu istîlâdan sonraki bir dönemde yaşamış olan birçok İslâm tarihçisinin kayıtları ekseriyetle bu hadîste haber verilen ateşin yahut buna benzer bir başka ateşin tam da belirtilen mevkide zuhur ettiğini göstermektedir. Bu kayıtlara göre evvelce Cengiz ve oğulları tarafından mahvedilmiş olan İslâm diyarına Hülâgû'nun büyük bir Moğol ordusuyla birlikte tekrar girdiği 652/1254 senesinde Mekke'den gelen haberler arasında Yemen'in güney kesiminde yer alan Aden'deki bir dağda büyük bir ateşin zuhur ettiği, bu ateşin kıvılcımlarının gece vakti denize kadar ulaştığı ve ateşin bulunduğu yerden gündüz vakitlerinde de büyük bir dumanın çıktığı haberi bulunmaktadır. Bu habere yer veren kaynaklarımız mezkûr ateşin Hz. Peygamber'in âhir zamanda ve kıyâmete yakın bir sırada zuhur edeceğini haber verdiği ateş olduğuna hiç kimsenin şüphesinin kalmadığını, müslümanların muhakkak kopacak olan kıyâmetin vaktinin çok yaklaştığı düşüncesiyle büyük bir korkuya kapıldıklarını, fesattan tevbe ederek hasenâtta bulunmaya ve sadakalar dağıtmaya başladıklarını nakletmektedirler.[1192]

Hülâgû'nun batı seferinin ilk merhalesini oluşturan İsmâilî bölgelerinin istîlâsının başladığı, akabinde Azerbaycan'a ulaşarak İlhanlılar adıyla anılacak devletin temellerini attığı, diğer taraftan Moğolların Anadolu'ya tekrar girdikleri 654/1256 senesinde vuku bulan olaylara dair kayıtlar, iki sene evvel gerçekleşen hadiselere dair olanlara nispetle daha endişe verici bir ruh halini yansıtmaktadır. O sıralarda Dımaşk'ta bulunan Ebû Şâme el-Makdisî'nin naklettiği üzere 16

[1190] Yemen'de, Aden'in doğusunda ve deniz kıyısında yer alan etrafı çöl ile çevrili geniş ve meşhur bir nahiyedir. Bkz. Yâkūt, **age.**, II, 270.

[1191] "**سَتَخْرُجُ نَارٌ مِنْ حَضْرَمَوْتَ أَوْ مِنْ نَحْوِ بَحْرِ حَضْرَمَوْتَ قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ تَحْشُرُ النَّاسَ.**" şeklindeki hadîs-i şerîf için bkz. Tirmizî, *Fiten* 42, (2217).

[1192] Sıbt, **age.**, XXII, 424; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 11-12; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 279; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 9; Ömerî, **age.**, XXVII, 234; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 341; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 219; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 486; Aynî, **age.**, V, 92; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 28-29; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 440.

Cemâziyelâhir 654/11 Temmuz 1256 gecesi, yani ayın 15'ini 16'sına bağlayan gece ay tutulması yaşanmış, ay önce yoğun bir kızıl renge ve sonrasında parlak bir hale bürünmüş; oldukça garip bir hadise olarak hemen ertesi gün de güneş tutulmuş, doğuş vaktinde ve batış vaktine yakın kızıllaşmış olan güneş günlerce ışığı zayıf ve bahsedildiği üzere tuhaf bir renkte olduğu halde doğup batmıştır.[1193] Bu ay ve güneş tutulmaları hakkında açıklama biraz ileride verilecektir.

Ebû Şâme'nin mezkûr senede gerçekleştiğini haber verdiği esas büyük hadiseler ise bundan sonra başlamaktadır. Bu hadiselerin en mühimi ve yukarıda birincisinin Hadramevt'ten zuhur edecek ateş olduğunu belirttiğimiz kıyâmet alâmetlerinin ikincisi olan "Hicâz'dan zuhur edecek ateş" de başta adı geçen tarihçi olmak üzere birçok İslâm tarihçisinin nakilleri arasında yer almaktadır. Söz konusu hadise ile alakalı olarak Ebû Hureyre'den (ra) nakledilen ve *Sahîhayn*'da[1194] yer alan hadîs-i şerîf şu şekildedir: ***"Hicâz bölgesinden Busrâ'daki***[1195] ***develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateş çıkmadıkça kıyâmet kopmayacaktır."***[1196] İslâm kaynaklarının 654/1256 senesine ilişkin kayıtları bu senede yine Hz. Peygamber'in (SAV) haber verdiği üzere Hicâz'dan büyük ve parlak bir ateşin çıktığını göstermektedir. Hicâz bölgesinde zuhur eden ateş hakkında kaynaklarımız sadece birtakım haberler aktarmakla kalmamakta, bazı İslâm tarihçileri ateşin çıktığı bölgeden Dımaşk'a gönderilen ve zuhurunu ihbar ettikleri ateş hakkında teferruatlı malumat veren mektupların suretlerini de aynen nakletmektedirler. 5 Receb 654/29 Temmuz 1256 tarihinde kaleme alınarak Medîne'den Dımaşk'a gönderilen ve 10 Şâbân/2 Eylül günü Dımaşk'a ulaşan mektuplara göre, 5 Cemâziyelâhir/30 Haziran günü Medîne'de bir ateş zuhur etmiştir. Güvenilir bir kimse olduğunu söylediği Medîneli bir zattan naklen Ebû Şâme ateşin parlaklığına ve izlenme mesafesine ilişkin şunları söylemektedir: *"Medîne'de bu ateşi görenlerden güvenilir birisinin bana haber*

[1193] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 189-190; yine ondan naklen bkz. Yûnînî, **age.**, I, 11; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 22; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 347-348; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 33.

[1194] İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buhârî (ö. 256/870) ve İmâm Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/875) tasnif ettikleri, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitaplar kabul edilen ve her ikisi de *el-Câmi'u's-Sahîh* adını taşıyan iki hadis kaynağına verilen ortak isimdir.

[1195] Dımaşk'ın güneyinde ve Dımaşk'a bağlı kasabalardan olup Kûretü Havrân şeklinde de bilinen ve Araplar arasında çok meşhur olmuş bir mevkidir. Bkz. Yâkūt, **age.**, I, 441.

[1196] "**لاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تَخْرُجَ نَارٌ مِنْ أَرْضِ الْحِجَازِ، تُضِيءُ أَعْنَاقَ الْإِبِلِ بِبُصْرَى.**" şeklindeki hadîs-i şerîf için bkz. Buhârî, *Fiten* 24, (7118); Müslim, *Fiten* 14, (2902).

verdiğine göre, bu kimse o ateşin aydınlığında Teymâ'da[1197] *mektup yazıldığını işitmiştir."* Yine o zat Ebû Şâme'ye; *"O gecelerde evlerimizde bulunuyorduk, adeta her birimizin evinde kandiller bulunuyor gibi (aydınlık) idi (...) Şüphesiz ki bu Yüce Allâh'ın âyetlerinden (mucizelerinden) bir âyet idi."* demiştir. Dımaşk'a ulaşan ve yine 5 Receb/29 Temmuz tarihini taşıyan bir başka mektup 3 Cemâziyelâhir/28 Haziran Çarşamba gecesi Medîne'de büyük bir gürültü duyulduğunu, akabinde büyük bir depremin meydana geldiğini, 5 Cemâziyelâhir/30 Haziran Cuma gününe kadar her saat şehrin sallanmaya devam ettiğini, sonra Harre mıntıkasında ve Kurayza'ya yakın bir bölgede alevleri üç minare yüksekliğinde olan büyük bir ateşin zuhur ettiğini, Medîne'nin içindeki her evin bu ateşin ışığını müşahede edebildiğini, Şezâ[1198] Vadi'sine doğru sel halinde akan bu ateşin önüne çıkan her şeyi yiyip bitirmekte olduğunu, ateşin bu halinin zuhur ettiği günden bu mektubun yazıldığı zamana kadar geçen bir aylık müddet içinde değişmediğini, Medîne ahalisinin çok büyük bir sahaya yayılmış olup kızıl ateş dağlarını andıran bu manzarayı dehşetle izlediğini ve bu manzaranın Medîne müslümanlarını büyük bir korkuya sevkettiğini bildiriyordu. Mektubu yazan zat, sözlerine *"Allâh akıbeti hayreylesin, bu ateşi vasfetme kudretini kendimde bulamıyorum."* ifadeleriyle son vermekteydi. Bir diğer mektup, yine 5 Cemâziyelâhir/30 Haziran Cuma günü Cuma namazından sonra Medîne'nin doğusunda ve şehre yarım günlük mesafedeki bir mıntıkada yerden fışkıran bir ateşin sel gibi akıp gelerek Uhud Dağı'nın hizasına ulaştığını, Medîne halkının kıyâmetin büyük alâmetlerinden birinin gerçekleşmesi dolayısıyla Ravza-i Mutahhara'ya gidip topluca tevbe ve istiğfâr ettiğini haber veriyordu. Bir mektup da 1 Cemâziyelâhir/26 Haziran Pazartesi günü Medîne'de yıldırım sesine benzeyen bir gürültünün duyulduğunu, iki gün müddetince aralıklarla devam eden bu sesi 3 Cemâziyelâhir/28 Haziran Çarşamba gecesi başlayan ve geceli gündüzlü devam eden on dört adet depremin takip ettiğini, 5 Cemâziyelâhir/30 Haziran Cuma günü Harre bölgesinde yer kabuğunun yarıldığını ve bu yarıktan Mescid-i Nebevî büyüklüğünde bir ateş fışkırdığını, etrafa devasa kıvılcımlar saçarak dört fersah[1199] uzunluğunda ve

[1197] Suriye ile Vâdi'l-Kurâ arasında bulunan ve Dımaşk hacılarının yol güzergâhında yer alan bir beldedir. Bkz. Yâkūt, **age.**, II, 67.
[1198] Mekke yakınlarındaki bir dağın ismidir. Bkz. Yâkūt, **ae.**, III, 345.
[1199] Yaklaşık 20 km'ye tekabül eder.

dört mil[1200] genişliğinde uzanıp kızıl bir derya teşkil eden ateşin evvelâ yer üzerinde ilerlediğini, soğuyup donunca da kurşun rengini aldığını, bu dehşet verici manzara karşısında insanların Allâh'a teveccüh ederek tevbe ettiklerini ve hatta Medîne emîrinin icra ettiği zulümleri terkettiğini bildirmekteydi. Ebû Şâme aynı ateş ile ilgili Medîne kadısı Şemseddîn Sinân b. Abdülvehhâb b. Nümeyle el-Hüseynî'nin bir mektubunu da aynen eserine almıştır. Kadı Şemseddîn bir dostuna yazmış olduğu mektupta 3 Cemâziyelâhir/28 Haziran Çarşamba gecesi sabaha karşı büyük bir depremin vukua geldiğini, birkaç gün boyunca muhtelif fasılalarla on defa Medîne'nin sarsıldığını, bu depremlerden birinde Hz. Peygamber'in minberinin yerinden oynadığını ve yıkılma tehlikesi geçirdiğini, Cemâziyelâhire'nin 5'ine tekabül eden Cuma günü kuşluk vaktine kadar devam eden sarsıntılardan sonra Harre yolunda mezkûr ateşin zuhur ederek insanları dehşete düşürdüğünü, bu mektubu kaleme alan Kadı Şemseddîn'in Medîne emîrine büyük biz azabın kendilerini beklediğini söylemesi üzerine emîrin kölelerini azat ettiği gibi halktan gaspettiği malları da onlara iade ettikten sonra bütün Medîne halkı ile birlikte 6 Cemâziyelâhir/1 Temmuz Cumartesi gecesi Hz. Peygamber'in kabrinin başına gelerek istiğfâr ettiğini, bu esnada ateşin hâlen nehir gibi akmaya devam ettiğini söylemekteydi. Yine Kadı Şemseddîn ateşin zuhur ettiği günden beri gürültüden ve korkudan dolayı müslümanların yemek yiyemediğini ve uyuyamadığını, ayrıca ayın ve güneşin de son derece sönük vaziyette doğup battığını haber vermekte ve *"Allâh'tan afiyet diliyoruz."* ifadesini kullanmaktaydı. Ebû Şâme'nin Medîne'den gelen mektuplar arasında zikrettiği Benî Fâşân kabilesinden bir kimsenin yazdığı mektupta da mezkûr 3 Cemâziyelâhir/28 Haziran gecesi yıldırım gürültüsüne benzeyen bir sesle insanların yataklarından uyandıkları, günahlarına tevbe ederek Allâh'a yalvardıkları, aynı gece başlayıp iki gün boyunca devam eden yer sarsıntılarını müteakip Cuma sabahı büyük bir depremin vukua geldiği, bu son sarsıntının şiddetinden dolayı Mescid-i Nebevî'nin minarelerinin neredeyse birbirine çarptığı, Mescid'in tavanında çatlaklar meydana geldiği, Cuma günü öğle vaktinde sarsıntının durmasının ardından Harre mıntıkasında yerden bir ateşin çıktığı, gökyüzünü siyah bir dumanın kapladığı, şehirdeki ve civardaki bütün müslümanların Mescid-i Nebevî'ye iltica ederek burada istiğfâra başladıkları, semanın ateşin

[1200] Yaklaşık 6,5 km'ye tekabül eder.

kızıllığından dolayı kıpkırmızı kesildiği, Medîne emîrinin bu hadiselerden endişe ederek haksız vergileri kaldırdığı, adeta şehir büyüklüğüne ulaşmış olan ateşin sel gibi aktığı, ateşin tesiriyle taşların yuvarlanarak büyük yığınlar meydana getirdiği, her gece sabaha karşı büyük uğultuların yükseldiği ve ateşin zuhurundan mektubun yazıldığı güne kadar geçen bir aylık zaman dilimi boyunca ateşin aynı vaziyette yerinde durduğu yönünde haberler verilmektedir. Bu mektubun sahibi muhatabına, *"Bu ateşin birçok acayiplikleri vardı. Bunları tümüyle sana açıklamaya muktedir değilim. Benim bunun sadece bir kısmını anlatmam yeterlidir. O günden şimdiye kadar ay ile güneş sanki tutulmuş gibidir."* demek suretiyle söz konusu ateşin etrafa tarif olunamaz bir şekilde dehşet saçtığını ifade etmiştir.[1201]

Ebû Şâme'den ve onun nakillerini kendi eserlerinde tekrar eden İslâm tarihçilerinden başka, İbn Kesîr'in kendi kayıtları arasında bulunan rivayetler de hadîs-i şerîfte haber verilen tarzda bir ateşin Hicâz'dan zuhur etmiş olduğunu doğrulamaktadır. İbn Kesîr, tıpkı Ebû Şâme gibi bu ateş hadisesinin çağdaşı olan Iraklı tarihçi İbnü's-Sâ'î'den (ö. 674/1276) naklen; Medîne'den gelerek 8 Receb 654/1 Ağustos 1256 günü -muhtemelen Bağdâd'a- ulaşan Kaymaz el-Alevî el-Hasenî adlı bir habercinin 2 Cemâziyelâhir/27 Haziran Salı günü Medîne'de deprem meydana geldiğine, deprem sebebiyle Hz. Peygamber'in (SAV) kabrinin şebekelerinin birbirine çarparak ses çıkardığına, Medîne'ye dört fersah mesafede bir ateşin zuhur ettiğine, devasa kıvılcımlar saçan bu ateşin doğu yönünde ilerleyerek önüne çıkan kayaları dahi erittiğine, ateşin sebep olduğu korku dolayısıyla Medîne emîrinin haksızlıklara son verdiğine ve bütün şehir halkının topluca istiğfâr ettiğine dair haberler getirdiğini söylemektedir.[1202] Hicâz'da zuhur etmiş olan bu ateşle ilgili İbn Kesîr'in başka bir rivayeti ise son derece ilginç olup ateş hakkındaki hadîs-i şerîfin aynen tahakkuk ettiği kanaatini uyandırmaktadır. Tarihçi, Hicâz'dan ateşin

[1201] Bu ateşin zuhuru ile alakalı olarak Medîne'den Dımaşk'a gönderilen mektupların mazmûnları için bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 190-193; ayrıca ondan naklen bkz. Yûnînî, **age.**, I, 4-9; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 288-290; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 18-21; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 344-349; Aynî, **age.**, V, 122-126. Söz konusu ateşin zuhuru hakkında malumat veren başka kayıtlar için bkz. Yâfi'î, **age.**, IV, 101-102; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 227-228; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 489-490; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 32; Süyûtî, **Hüsn**, II, 46; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 454. Yalnız İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 220) Hicâz bölgesinden ateşin zuhurunu yanlışlıkla 653/1255 olayları arasına dercetmiş, İbn Fazlullâh el-Ömerî (**age.**, XXVII, 242-243) ve herhalde ondan naklen İbnü'l-Verdî (**age.**, II, 189) de bu hadisenin 655/1257 senesinde yahut bundan bir sene evvel (654/1256) gerçekleştiğini belirtmişlerdir.

[1202] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 351.

zuhur ettiği sene 12 yaşında bulunan ve kendisinin Dımaşk'ta görüştüğü Kâdi'l-kudât Sadreddîn Alî b. Ebü'l-Kāsım et-Temîmî'nin şu sözlerini nakletmiştir: *"Bir bedevînin babama mezkûr olayı anlatırken şöyle dediğini işittim: 'O gecelerde biz Busrâ'da iken Hicâz diyarında ortaya çıkan ateşin ışığında develerin boyunlarını görürdük.'"*[1203] Zehebî ve Makrîzî de hadise vukua geldiği sırada Busrâ'da bulunan bazı Arapların kendi develerinin boyunlarının mezkûr ateşin ışığı ile aydınlandığını gördüklerine dair birer rivayete yer vermektedirler.[1204]

654/1256 senesinde vuku bularak müslümanları bir kez daha rencide eden hadiseler arasında Mescid-i Nebevî'de çıkan yangın da yer almaktadır. Ebû Şâme'nin ve ekseriyetle ondan naklen diğer İslâm tarihçilerinin rivayet ettiği üzere bu senenin 1 Ramazân/22 Eylül Cuma gecesinde kılınan ilk Terâvîh namazından sonra elinde bir ateş olduğu halde Mescid'in ambarına girmiş olan bir kimse[1205] yangına sebep olmuş, Mescid'in kuzeybatı köşesinde başlayan yangın kapıların ve tavanın tutuşmasına yol açmış, akabinde kıble tarafını alevler içinde bırakmıştı. Yangın başladığı sırada uyumaya hazırlanmakta olan şehir halkının derhal yetişerek yangını kontrol altına alma adına sarfettikleri tüm çabaya rağmen Mescid'in tavanı tamamen yanmış, Mescid'in bazı sütunları devrildiği gibi kurşundan mâmül kısımlar da erimişti. Bir türlü söndürülemeyen yangın Hz. Peygamber'in (SAV) hücresine de sıçramış ve hücrenin tavanını harap etmişti. Mescid-i Nebevî yangından o derece etkilenmişti ki müslümanlar ertesi gün Cuma namazı kılacak yer aramaya başlamışlardı.[1206]

[1203] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 350-351; ayrıca ondan naklen bkz. Aynî, **age.**, V, 127-128.
[1204] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 22; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 490.
[1205] Yâfi'î'nin (**age.**, IV, 103) ve İbnü'l-İmâd'ın (**age.**, VII, 455) kayıtlarına göre bu kişi Mescid-i Nebevî'nin temizliğinden sorumlu hademelerden Ebû Bekr el-Merâgī olup onun elinde tuttuğu kandilin yanmakta olan fitilinin yere düşmesi ile mezkûr yangın çıkmıştır. Ancak Şeyh Yâfi'î hadiseyi anlattığı yerde bunun bir kaza neticesinde gerçekleştiğini ve hatta Ebû Bekr'in kendisinin de bu kaza sonucunda yanarak vefat ettiğini özellikle belirtmektedir.
[1206] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 194; Yûnînî, **age.**, I, 10; Nüveyrî, age., XXIX, 292; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 24; Yâfi'î, **age.**, IV, 103; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 352; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 228; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 490; Aynî, **age.**, V, 128; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 32; Süyûtî, **Hüsn**, II, 49-50; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 455. Şeyh Yâfi'î (**age.**, IV, a. yer) bu yangın sonunda Mescid-i Nebevî'nin duvarlarından, ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in Hz. Peygamber'in (SAV) hücre duvarının etrafında Hz. Peygamber'in kabri ile Mescid'i ayırmak için inşa ettirdiği ve beş adet direğin üzerinde yükselen duvardan başka pek az şeyin ayakta kaldığını ifade etmektedir. Tıpkı Medîne'de zuhur eden ateşe dair haberinde olduğu gibi Mescid-i Nebevî'deki yangına da 653/1255 hadiseleri arasında yer veren İbnü'l-Fuvatî (**age.**, s. 220) ile yine bu yangın olayına 655/1257 senesi olaylarını anlattığı yerde değinen İbn Fazlullâh el-Ömerî (**age.**, XXVII, 243) yangın sırasında Hz. Peygamber'in üzerinde hutbe

Görüldüğü gibi 652-654/1254-1256 seneleri aralığı İslâm coğrafyasının Ortadoğu'da yer alan en mühim kısmı için büyük felaketlerin gerçekleştiği ve bir kısım kıyâmet alâmetlerinin de ortaya çıktığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu aralıkta gerçekleşen ve bizim de anlatmaya gayret ettiğimiz garip hadiseleri kısaca bir tahlil etmek iktiza ederse şunlar söylenebilir: Moğolların ikinci kez İslâm âlemi üzerine yürüdükleri senelerde, tıpkı onların ilk defa İslâm diyarına girdikleri senelerde olduğu gibi müslümanlar için şaşırtıcı ve bir o kadar da korkutucu hadiseler cereyan etmiştir. 652/1254 senesinde başlayan garip hadiseler 654/1256 senesine kadar devam etmiş ve bu son sene belki de İslâm tarihinde "felaket senesi" şeklinde nitelendirilebilecek bir zaman dilimi olmuştur. Kaynaklarımızın bu iki senede Yemen ve Hicâz gibi iki farklı coğrafyada birer ateşin zuhur ettiğine dair ifadeleri, özellikle hadiselerin çağdaşı olan Ebû Şâme el-Makdisî'nin Hicâz'dan Dımaşk'a gönderildiğini söylediği ve Medîne'de ortaya çıkan ateş hakkında bazıları yeminli ifadeler ihtiva eden mektuplar hakikaten bu hadiselerin gerçekleştiği hususunda şüpheye mahal bırakmıyor. Bu iki ateşin gerçekten de Hz. Peygamber'in (SAV) kıyâmet alâmetleri arasında zikrettiği ateşler olduğuna dair kaynaklarımızda şaşırtıcı ifadeler bulunduğunu belirtmiştik. Bahsi geçen ateşlerin çok büyük olması, bunların ışığının çok uzak mesafeleri aydınlatacak kadar parlak oluşu, ateşlerin büyük dumanlar çıkarması, özellikle Medîne civarında zuhur eden ateşin büyük bir gürültüden ve iki gün boyunca devam eden depremlerden sonra yer kabuğundaki bir çatlaktan fışkırması, yerden çıkan ateşin bir sel halinde vadiler boyunca ilerleyerek önüne çıkan her türlü nesneyi yutması, eriyen bir kaya parçasını andırır biçimde yeryüzünde ilerleyen bu kızıl ateşin yer yer soğuyarak siyahî renge bürünmesi ve kurşuna benzer bir şekil alması,[1207] bu ateşin geçtiği bölgeden alınan bir kaya parçasının renk ve kütlece kömürü andırması,[1208] ateşin taşları yakarak balçığa

---

okuduğu minberin de zayi olduğunu söylemektedirler. Ömerî ve yine yangından 655/1257 senesi başlığı altında bahseden İbnü'l-Verdî (**age.**, II, 189) bu son hadisenin müslümanları derin bir teessüre sevkettiğini de ilave etmişlerdir. Ancak kendi saltanat devresinde el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars Mescid-i Nebevî'nin, Hücre-i Sa'âdet'in ve Mescid'in minberinin tamiri işlerini deruhte edecek, Hz. Peygamber'in (SAV) kabrini parmaklıkla çevirtecek ve Mescid'in tavanını altın işlemelerle süsleyecektir. Bkz. İzzeddîn İbn Şeddâd, **Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir**, s. 165; Safedî, **el-Vâfî**, X, 213; İbn Kesîr, **age.**, s. 469; Aynî, **age.**, VI, 178; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 170.

[1207] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 191; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 6; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 19; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 346; Aynî, **age.**, V, 125.

[1208] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 351.

çevirmesi, sonra hava ile temas edince körükten çıkan demir tozuna dönüşmesi[1209] gibi kaynaklarımızda yer alan haberler, bu ateşlerin adı geçen bölgelerde meydana gelen volkanik patlamalar sonucu ortaya çıkmış olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. Bu ateşlerin birincisinin Aden taraflarında harekete geçen bir yanardağın püskürttüğü ve geniş bir bölgeye tesir eden lav kütleleri olması, aynı bölgeden yükselen büyük dumanın da bu yanardağın patlaması neticesinde ortaya çıkan duman olması ihtimal dahilindedir. Medîne yakınlarında zuhur eden ateşin de volkanik arazilere sahip olduğu zaten bilinen Hicâz'daki Harre bölgesinde[1210] meydana gelen büyük yer sarsıntılarının açtığı yarıklardan fışkıran ve uzun süre ilerleyerek birçok nesneyi küle dönüştüren lavlar olması mümkündür. Belki de her iki patlamadan zuhur eden ateşlerin çok geniş bir saha boyunca gökyüzünü küle ve dumana boğmuş olması, dolayısıyla ay ve güneşin net bir şekilde ve parlak olarak görülememeleri Dımaşk bölgesinde ay ve güneş tutulmaları gerçekleştiğinin zannedilmesine sebep olmuştur. Nitekim ay ve güneş tutulmalarından bahsettikten biraz sonra Ebû Şâme şu cümleleri kurmaktadır: *"O vakit Dımaşk'ta bizim yanımızda da ayın ve güneşin tutulduğu görülmüştü ve her ikisinin ışıkları da duvarlara zayıf bir şekilde vuruyordu. Biz bu vakadan dolayı hayretler içerisindeydik. Bunun ne olduğunu anlamıyor, 'bu ne iştir' deyip duruyorduk. Bu durum (Medîne'de zuhur eden) ateşe dair haberlerin bize ulaşmasına ve durumu açıklığa kavuşturmasına kadar böyle devam etti."*[1211] Bundan başka yine Ebû Şâme'nin naklettiği mektuplarda yer alan Medîne kadısı Şemseddîn b. Sinân'a ait *"Bu ateşin ortaya çıktığı günden bu yana ay ve güneş aydınlık veremez bir halde doğuyor."*[1212] cümlesi ile Medîne'de mukim Benî Fâşân'dan bir zatın kullandığı *"(Ateşin ortaya çıktığı) o*

[1209] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 352.

[1210] Esasen sıcak ve kızgın manalarına gelen ve Arap yarımadasında bazalttan oluşmuş volkanik araziler için kullanılan "harre" kelimesi Suriye ile Yemen arasındaki birçok volkanik alana isim olarak verilmiş olup bu harrelerin en meşhurlarının da Medîne civarında bulunduğu bilinmektedir. 654/1256 senesindeki büyük ateşin çıktığı yer işte bu harrelerden biridir. Daha belirgin bir yer tarifi yapmak icap ederse de ateşin zuhurundan sonra Dımaşk'a gönderilen mektuplardan birinde yer alan *"Harre mıntıkasında ve Kurayza'ya yakın bir bölgede"* ifadesinden hareketle buranın evvelce Benî Kurayza yahûdîlerinin oturmakta olduğu mevkie yakın bulunan Harretü Vâkım olduğu söylenebilir. Bkz. Küçükaşçı, "Harre", **DİA**, XVI, 244.

[1211] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 192; ayrıca bkz. Nüveyrî, **age.**, XXIX, 290; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 347; Aynî, **age.**, V, 126.

[1212] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 192; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 8; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 290; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 21; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 347; Aynî, **age.**, V, 126.

günden şimdiye kadar ay ile güneş sanki tutulmuş gibidirler."[1213] ifadeleri ay ve güneşin gerçekten tutulmadıklarına, aslında sadece söz konusu ateşin çıkardığı dumanın tesiriyle kararmış olan gökyüzünde bu iki gök cisminin parlak şekilde görülemediğine işaret etmektedir. Fakat biz hadiselerin jeolojik ve astronomik boyutunu bir kenara bırakarak bizi asıl ilgilendiren, hadiselerin müslümanlar üzerindeki tesirleri ve bunun Moğol istîlâsı ile alakası üzerinde durmak istiyoruz.

654/1256 yılında vukua gelen garip hadiselerin, tesir ettiği bölgelerde ikâmet eden müslümanları büyük bir endişeye ve korkuya sevkettiği muhakkaktır. Zira bu müslümanlar hadiselerin vukuu esnasında yahut sonrasında -tıpkı 652/1254 senesinde Yemen'de zuhur eden ateş ve 654/1256 senesinde Bağdâd'a isabet eden sel felaketi sonrasında olduğu gibi- tevbe ve istiğfâr etmeye başlamışlar, kıyâmetin artık çok yakın olduğu düşüncesiyle Allâh'a yönelmişlerdir. Medîne'den Dımaşk'a gönderilen ve hadîs-i şerîfte bildirilmiş olan ateşin zuhurunu haber veren mektuplardan birinde yer alan *"Ne yapacağımızı bilmiyoruz. Ateşin çıktığı anda Medîneliler Hz. Peygamber'in (SAV) Ravza'sına giderek tevbe ve istiğfâr eder vaziyette Rab'lerine yöneldiler. Bu kıyâmet alâmetlerinden biri idi."*[1214] ifadeleri, bir diğer mektupta bulunan *"Bu ateşin ortaya çıkışı nedeniyle insanlar günahları bırakıp tevbe ettiler, taatler işleyerek Yüce Allâh'a yöneldiler. Medîne emîri de halka yaptığı birçok zulme son verdi."*[1215] cümleleri, Medîne kadısı Şemseddîn Sinân b. Abdülvehhâb'ın bu hadiseyi *"(Medîne'deki) emîrin huzuruna çıktım. Kendisiyle konuştum ve ona şöyle dedim: 'Azap etrafımızı çevirdi, Yüce Allâh'a dön!' Böyle demem üzerine o bütün kölelerini azat etti, mallarına el koyduğu bir topluluğun mallarını da iade etti. Bunu yapınca da kendisine 'Hemen şu anda sarayından inip bizimle birlikte Hz. Peygamber'in huzuruna gel' dedim. Sarayından inip bizimle birlikte Hz. Peygamber'in kabrinin yanına geldi. Hepimiz; kadınlar ve çocuklarla beraber Cumartesi gecesini orada geçirdik. Hurmalıklarda, şehrin içinde kim varsa oraya gelmiş, yanımızda yer almıştı (...) Allâh'a yemin ederim ki ey kardeşim, bugün bizim hayatımız kederlidir. Medîne halkının hepsi günahlarından tevbe etmiştir. Artık*

[1213] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 192-193; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 9; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 21; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 349.
[1214] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 190-191; ayrıca bkz. Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 19; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 346; Aynî, **age.**, V, 124.
[1215] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 191; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 6; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 19; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 346; Aynî, **age.**, V, 125.

şehirde rebab ve def sesleri duyulmuyor, içki içilmiyor (...) (Ateşin) bize ulaşıp zarar vermesinden korktuk. İnsanlar bunun üzerine toplanıp Hz. Peygamber'in kabrine gittiler, Cuma günü hepsi orada toplanıp orada gecelediler."[1216] şeklinde tasvir etmesi, aynı şekilde Benî Fâşân'dan bir kimsenin Dımaşk'a gönderdiği mektupta olaydan *"İnsanlar (...) Yüce Allâh'a tevbe etmeye, yalvarıp yakarmaya başladılar, Mescid-i Nebevî'ye sığınıp orada namaz kıldılar (...) Ateş büyüdü. İnsanlar kaçıp Mescid-i Nebevî'ye sığındılar, Hücre-i Şerîf'in yanına vardılar ve çevresini kuşattılar. Orada emân dilediler, saçlarını başlarını açtılar, günahlarından tevbe ettiler, Yüce Allâh'a yalvardılar, Hz. Peygamber'e sığındılar. Her bölgeden, her yoldan ve bütün hurmalıklardan insanlar kalkıp Mescid-i Nebevî'ye geldiler, kadınlar ve çocuklar da evlerinden çıkıp oraya geldiler, orada toplandılar. Hâlisâne bir kalp ile Allâh'a yöneldiler (...) İnsanlar öleceklerine yahut azaba maruz kalacaklarına kesin olarak kanaat getirmişlerdi ve o gece kimi namaz kıldı, kimi Kur'ân okudu, kimi rükua ve kimi secdeye gitti. Azîz ve Celîl olan Allâh'a yalvarıp yakardılar, günahlarından sıyrılıp istiğfâr ettiler (...) Kadı ile fakîh valinin huzuruna çıkarak ona nasihat etmeye başladılar, o da haksız vergileri kaldırdı, kölelerinin tümünü azat etti ve el koyduğu mallarımızı iade etti."*[1217] tarzında bahsedilmesi, Medîne'den Irak'a gönderilen bir ulağın Medîne'de depremler başladığı zaman halkın Hz. Peygamber'in huzurunda başlarını açarak Allâh'a tevbe ettiklerine ve deprem sona erinceye kadar aynı hal üzere kaldıklarına ve Medîne emîrinin de zulmü terkettiğine dair getirdiği haber[1218] ve son olarak Şeyh Yâfi'î'nin bu hadiseyi anlatırken *"Medîne ahalisi kıyâmet kopuyor zannetti ve Allâh'a yakarmaya başladı."*[1219] ifadesini kullanması, bilhassa Medîne müslümanlarının hadiseyi algılayış tarzını gözler önüne sermesi bakımından ehemmiyetlidir. Bu olayın kıyâmetin büyük alâmetlerinden olduğuna dair kimsenin şüphesi kalmamış ve insanlar dünyanın bu son zamanlarında fısk ve fesattan uzaklaşarak günahlarının bağışlanması için çaba sarfetmeye başlamışlardır.[1220] Busrâ bölgesinden gelen ve

[1216] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 191; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 6-7; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 289; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 20; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 347.
[1217] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 192; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 8; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 290; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 21; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 348.
[1218] İbn Kesîr, **ae.**, XIII, 351.
[1219] Yâfi'î, **age.**, IV, 102.
[1220] Müslümanların Medîne'de ateşin zuhur etmesi hadisesini algılayış tarzını ve onların kıyâmetin çok yakın olduğu fikriyle bağışlanma gayreti içerisine girmeleri halini gözler önüne sererek onların

develerin boyunlarının mezkûr ateş dolayısıyla ışıldadığını bildiren haberlerin de müslümanları haklı olarak hadîs-i şerîfte bahsedilen hadisenin mutlaka bu hadise olduğunu düşünmeye sevkettiği görülmektedir. Ateşin zuhuru ile ilgili olarak İbn Kesîr'in İbnü's-Sâ'î'den naklen *el-Bidâye*'sinde yer verdiği ve vaziyetin ciddiyetini gözler önüne seren bir kayıt daha mevcut olup, buna göre Medîne Harem'inin şeyhi Mahmûd b. Yûsuf b. el-Em'ânî bu ateş hakkında kendi eliyle şu ifadeleri kaleme almıştır: *"Hicâz'da zuhur eden bu ateş büyük bir mucize olup kıyâmet saatinin yaklaştığına delâlet eden sahih bir işarettir. Bahtiyar insan, ölmeden evvel fırsatı değerlendiren ve canını vermeden önce de kendisiyle Yüce Allâh arasındaki durumu ıslah ederek kendisini kurtarandır (...) Cenâb-ı Allâh bunu müslümanlara bir ibret, âlemlere de rahmet kılıyor."*[1221]

Hadîs-i şerîfte haber verilen ateşin Hicâz'da zuhurundan birkaç ay sonra, tam da Ramazân ayının ilk gecesi Terâvîh namazını müteakip Mescid-i Nebevî'nin büyük bir yangın felaketine uğraması da müslümanlar tarafından kıyâmet alâmetlerinden biri addedilmiş olmalıdır. Nitekim 654/1256 senesinde gerçekleşen bütün felaketler, özellikle de Medîne'de zuhur eden ateş ve Mescid-i Nebevî'nin yanması bu hadiseleri nakleden İslâm tarihçileri tarafından "Allâh'ın birer âyeti (mucizesi)" telakki edilmiştir.[1222] Ancak bu senede vukua gelen bütün bu felaket ve alâmetlerin bahsimizi doğrudan ilgilendiren veçhesi, Ebû Şâme'nin -diğer bazı tarihçiler tarafından da iktibas edilen- şu ifadesinde gizlidir: *"(Hicâz'da) zuhur eden ateş ve Mescid'in yanması sanki müteakip senede meydana gelecek hadiseler için birer uyarı idi."*[1223] Fakat Ebû Şâme bu hususta yalnız değildir; Süyûtî de 652/1254'te Yemen'de zuhur eden ateş ve 654/1256'da Bağdâd'daki sel felaketi ile ilgili olarak Tâceddîn Abdülvehhâb es-Sübkî'nin *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* adlı eserinden naklen şunları söylemektedir: *"Ve bütün bu hadiseler Tatarlar meselesinin başlangıcı (habercisi) idi."*[1224] Anlaşıldığına göre bazı tarihçilerimiz bu olayları

---

hislerine tercüman olan bir şiir, başta Ebû Şâme olmak üzere bazı tarihçilerimizin eserlerinde yer almıştır. Şiir için bkz. Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 193; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 9-10; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 290-291. Şiirin Türkçe tercümesi için bkz. İbn Kesîr, **age.**, XIII, 349-350.

[1221] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 352.

[1222] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 194; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 11; Yâfi'î, **age.**, IV, 102; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 352; Aynî, **age.**, V, 129.

[1223] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 194; ayrıca bkz. İbn Kesîr, **age.**, XIII, 352; Aynî, **age.**, V, 129; Süyûtî, **Hüsn**, II, 50.

[1224] Süyûtî, **ae.**, II, 46.

sadece birer kıyâmet alâmeti olarak görmemekte ve bunların aynı zamanda ileride müslümanların başına gelecek daha büyük felaketlerin birer habercisi olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre bu hadiseler hem müslümanların dinî riyâsetini sembolize eden Abbâsî Hilâfeti'nin, hem de asırlarca bu hilâfete payitahtlık yaparak İslâm'ın bir manada kubbesi sayılmış olan Bağdâd'ın, sonrasında da bütün Ortadoğu'nun büyük belalara düçar olacağının sarih işaretleridir.

Yukarıda bahsettiğimiz kıyâmet manzarasını tamamlayan alâmetlerden biri, Ye'cûc ve Me'cûc'ün zuhur ederek yeryüzünü fitneye boğmalarıdır. Elbette Ye'cûc ve Me'cûc ile ilgili olarak konumuzu asıl ilgilendiren noktalar yine müslümanların Moğol istîlâsını algılayış tarzı ve Aynicâlût Savaşı'ndan önce müslüman Ortadoğu'nun sosyo-psikolojik vaziyeti ile alakalıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de adları iki yerde[1225] geçen ve ayrıca birçok hadîs-i şerîfte zuhuru haber verilen Ye'cûc ve Me'cûc, oldukça kalabalık ve son derece azgın birer topluluk olup kıyâmete yakın ardında bulundukları seddi aşarak dünyayı fesada verecekler ve müslümanları yok olmanın eşiğine getireceklerdir. İstîlânın başından itibaren Moğollar hadîs-i şerîflerde vasıfları teferruatlı biçimde haber verilmiş olan Ye'cûc ve Me'cûc ile birlikte anılmışlar, özellikleri onlarla tümüyle aynı olmamakla birlikte özellikle kalabalık, azgın ve yenilmez oluşları dolayısıyla bu iki kavme benzetilegelmişlerdir.

Şimdi dönem müslümanlarındaki bu algıyı haklı çıkarabilecek bazı hadîs-i şerîfleri inceleyelim. Bunlardan biri Ye'cûc ve Me'cûc'un kalabalıklığına, gaddarlığına ve yenilmezliğine işaret eden hadîstir. Nevvâs b. Sem'ân'ın (ra) rivayet ettiği uzun hadîsin bir yerinde şu ibareler bulunmaktadır: ***"(...) Sonra Allâh Îsâ'ya vahyedip diyecek ki: 'Ben bazı kullarımı ortaya çıkarttım ki kimsenin onlarla savaşmaya gücü yetmez. Sen kullarımı Tûr Dağı'na götür.' Sonra da Allâh Ye'cûc ve Me'cûc'u çıkaracak, onlar her tepeden akın edecekler. Onların öncüleri Taberiyye Gölü'ne ulaşacaklar, gölde ne varsa içecekler (...) Sonra Cebelü'l-Hamr'a ulaşıncaya kadar yola devam edecekler. Orası da Beytü'l-Makdis'te bulunan dağdır. Ve diyecekler ki: 'Yeryüzünde kim varsa katlettik, haydi şimdi de***

[1225] Kehf, 18/94; Enbiyâ, 21/96.

gökte kim varsa öldürelim!'"[1226] Hadîste yer alan bazı ifadeler Hülâgû'nun Suriye seferi sırasındaki bazı hadise ve söylemlerle şaşırtıcı benzerlikler taşımaktadır. Hatırlanırsa Hülâgû el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'a ve daha sonra el-Melikü'l-Muzaffer Kutuz'a gönderdiği mektuplarda Moğol ordusunun sayısız insanı katlettiğini ve yeryüzünde birçok milleti ortadan kaldırdığını söylemek suretiyle muhataplarına gözdağı veriyordu. Ancak hadîs-i şerîfin asıl şaşırtıcı ifadeleri Ye'cûc ve Me'cûc'un öncülerinin Taberiyye Gölü'ne ulaşarak buradaki suyu içip bitirmelerine dairdir. Hülâgû'nun Suriye seferi sırasında Ketboğa'nın 12.000 kişilik İlhanlı öncü kuvvetiyle Filistin'e girdiğini görmüştük. Ermeni, Gürcü ve bazı Eyyûbî birlikleriyle desteklenen bu Moğol ordusu Taberiyye Gölü'ne çok yakın bir mevki olan Aynicâlût'a ulaşmış ve burada Memlük İslâm ordusu ile tutuştuğu savaşta bozguna uğramıştı. Hz. Peygamber (SAV) Huzeyfe b. Yemân (ra) tarafından nakledilen ve Ye'cûc-Me'cûc'dan bahseden şu hadîsinde de Moğolları tarif eder gibidir: ***"(...) İşte bunlara dağ da demir de dayanmaz (...) Fil, vahşi hayvan, deve ve domuz ne görürlerse yerler. Onlar kendi aralarından ölmüş olanları da yerler. Onların başları Şâm'da, sonları ise Horâsân'da olacaktır. Onlar doğunun nehirlerini ve Taberiyye Gölü'nü içeceklerdir."***[1227] İbnü'l-Esîr'in şu ifadeleri hadîste kendilerinden bahsedilen toplulukların Moğollara ne denli benzediğini gözler önüne sermektedir: *"(...) hiçbir şeyi yasak ve haram kabul etmiyorlardı. Onlar köpek ve domuz dahil her türlü hayvanı kesip yiyebiliyorlardı."*[1228] Bu tarihçinin dinî hamiyet ve gayretle Moğollar meselesine tarafgirlikle bakması ve yukarıdaki ifadelerin garazkârlıktan ileri gelmiş olması ihtimali akla gelebilir. Ancak Moğolların ülkesine seyahat etmiş ve onların yeme içme tarzını bizzat müşahede etmiş olan Johann de Plano Carpini de İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiyi teyit etmekte olduğu gibi, hadîs-i şerîfin beyanını oldukça şaşırtıcı biçimde doğrulamaktadır: *"Isırabildikleri her şeyi yerler; köpek, kurt, tavşan, at veya acil durumlarda insan eti. Bir defasında Kuzey Çin'de içinde imparatorun da bulunduğu Kıtayların bir kentini kuşatırken kuşatma*

[1226] "**...إِذْ أَوْحَى اللَّهُ إِلَى عِيسَى: إِنِّي قَدْ أَخْرَجْتُ عِبَاداً لِي لاَيَدَانِ لِأَحَدٍ بِقِتَالِهِمْ فَحَرِّزْ عِبَادِي إِلَى الطورِ. وَ يَبْعَثُ اللَّهُ يَأْجُوجَ وَ مَأْجُوجَ وَ هُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ فَيَمُرُّ أَوَائِلُهُمْ عَلَى بُحَيْرَةِ طَبَرِيَّةَ فَيَشْرَبُونَ مَا فِيهَا (...) ثُمَّ يَسِيرُونَ حَتَّى يَنْتَهُوا إِلَى جَبَلِ الْخَمْرِ وَهُوَ جَبَلُ بَيْتِ الْمَقْدِسِ. فَيَقُولُونَ: لَقَدْ قَتَلْنَا مَنْ فِي الْأَرْضِ هَلُمَّ فَلْنَقْتُلْ مَنْ فِي السَّمَاءِ.**" şeklindeki hadîs-i şerîf için bkz. Müslim, *Fiten* 20, (2937).

[1227] "**...هؤلاء الذين لا يقوم لهم جبل ولا حديد (...) لا يمرون بفيل ولا وحش ولا جمل ولا خنزير إلا أكلوه، و من مات منهم أكلوه، مقدمتهم بالشام و ساقتهم بخراسان، يشربون أنهار المشرق و بحيرة طبرية.**" şeklindeki hadîs-i şerîf için bkz. Rûdânî, IV, 192, (9929).

[1228] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 318.

çok uzun sürdüğünden dolayı yiyecekleri tükendi ve her on kişiden birini seçip diğerleri için pişirip yemek zorunda kaldılar. Hatta kısrakları doğduğu zaman onun annesinin rahminden kalanları bile yerler. Biz bizzat kendimiz bit yediklerini de gördük. Sorduğumuzda, 'Niye bunu yemeyelim, bu da et değil mi? Çünkü bitler de benim oğlumun etini yemiş ve kanını içmiştir.' cevabını verdi. Hatta kendi gözümüzle onların fare yediklerini bile gördük."[1229] Bu arada tıpkı hadîste belirtildiği gibi Moğol ordularının ulaştığı nihâî coğrafyanın Şâm, yani Suriye olduğu hatırlanır ve Moğol hâkimiyetinde bulunan İslâm coğrafyasının doğudaki ucunun da Horâsân ve Mâverâünnehr'den başladığı göz önüne alınırsa hadîslerde kendilerinden haber verilen bozguncu kavimlerin Moğollar olabileceği görüşü kuvvet kazanmış olur. Moğolların Taberiyye Gölü ile ilişkisini ise yukarıda yer verdiğimiz diğer hadîs münasebetiyle belirtmiştik.

Moğol istîlâsına eserlerinde yer veren bir kısım İslâm tarihçileri ilgili âyet ve hadîslerin işaretlerinden hareketle kıyâmete yakın zuhuru muhakkak olan Ye'cûc ve Me'cûc'un Moğollara çok benzediğini müşahede etmişler, bununla birlikte kesin ifadeler kullanarak meseleyi doğrudan şerh etmek yerine bu benzerliğe göndermede bulunmakla iktifa etmişlerdir. Mesela İbnü'l-Esîr'in Moğol istîlâsı ile alakalı rivayetinin başladığı yerde; *"Cenâb-ı Allâh'tan temennimiz bu dünya ayakta durduğu müddetçe kıyâmet kopuncaya kadar, belki Ye'cûc ve Me'cûc olayı hariç, inşâallâh bir daha böyle büyük bir musibet ve dehşet verici bir felaketin insanların başına gelmemesidir."*[1230] şeklinde dua etmesi, Cûzcânî'nin eserinin Moğol istîlâsı ile ilgili kısmının başlarında Ye'cûc ve Me'cûc hakkındaki bir hadîs-i şerîfi zikretmesi,[1231] aynı tarihçinin Herat'ın Moğollar tarafından işgalinden bahsederken şehri Hz. Zülkarneyn'in Ye'cûc ve Me'cûc'u hapsetmek için inşa ettirdiği ve "Sedd-i İskender" şeklinde de bilinen sedde benzetmesi,[1232] İbn Kesîr'in Celâleddîn Mengübertî'nin vefatı üzerine el-Cezîre Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın söylediği; *"Celâleddîn bizimle Tatarlar arasına bir set olarak girdi, tıpkı bizimle Ye'cûc ve Me'cûc arasındaki set gibi..."*[1233] ifadelerini nakletmesi hakikaten

[1229] Carpini, **age.**, s. 47-48.
[1230] İbnü'l-Esîr, **age.**, XII, 317.
[1231] Cûzcânî, **age. (Moğol İstilası)**, s. 40.
[1232] Cûzcânî, **ae. (Moğol İstilası)**, s. 73.
[1233] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 264.

müslümanlarda böyle bir kanaatin varlığına delil teşkil etmektedir. Ye'cûc ve Me'cûc meselesinin hristiyanlık öğretisinde de yer aldığı bilinmektedir. Carpini'nin şu cümleleri de hristiyanlar arasında Gog ve Magog adlarıyla bilinen bu iki kavmin Moğollar olduğuna dair ilginç bir yorum ihtiva etmektedir: *"Şu andaki hükümdarın gerçek adı Güyük'tür ve kendi dillerinde Gök anlamındadır. Gök onun özel ismidir. Kardeşinin adı da Magog'tur (Möngke veya Mengü).*[1234] *Tanrı bize peygamber Hezekiel vasıtasıyla Gog ve Magog'un geleceğini ve onlar tarafından felaketler getirileceğini bildirmiştir."*[1235]

O halde başta İslâm tarihçileri olmak üzere dönem tarihçileri arasında Ye'cûc ve Me'cûc'un Moğollar olabileceğine dair bir kanaat bulunmaktadır. Bu kanaat imalar, işaretler ve telmihler yoluyla Osmanlı dönemi tarih yazıcılığında da sürdürülmüş, Osmanlı tarihçileri bir vesile ile Moğollardan bahsedecekleri vakit *"Tatar-ı Ye'cûc-hurûc (Ye'cûc gibi huruç etmiş olan Tatarlar/Moğollar)"* ve *"gūl-i Moğūl (Moğol şeytanları, Moğol canavarları)"* tarzında tabirler kullanagelmişlerdir. İşin aslına bakıldığında gerek istîlânın çağdaşı olan, gerekse istîlâdan sonraki dönemlerde yaşamış müslümanlar arasında yaygın şekilde görülen ve şifâhî olarak günümüze de intikal etmiş olan bu kanaatin köklerini, Moğol istîlâsı devrini idrak etmiş olup zaten büyük bir kısmı muhaddis olan İslâm tarihçilerinin beyan ve yorumları arasında aramak gayet mâkuldür.

Moğolların Asya'nın doğusunda bir devlet tesis etmiş olmaları, Horâsân bölgesi de dahil olmak üzere Şark İslâm coğrafyasının tamamını istîlâ etmeleri, İslâm dünyasının dinî liderliğini elinde bulunduran Abbâsî Hilâfeti'ne onların son vermiş olması, Moğol ordularının kalabalık birlikler halinde ve süratle hareket ederek İslâm diyarında önlerine çıkan hemen herkesi katletmeleri, yine onların Suriye'ye, sonra Filistin'e varmaları ve öncülerinin de Taberiyye Gölü'ne ulaşmış olması, Moğol askerlerinin bulabildikleri her türlü eti yemeleri ve yenilmez kabul edilmeleri gibi hususlar Hz. Peygamber'in (SAV) hakikaten Moğollara bir kıyâmet alâmeti olarak işaret etmiş olduğunu düşündürmektedir. Biz bu konuda kesin yargılarda bulunmaktan kaçınıyor ve bu mevzuya dair teferruatı hadîs mütehassıslarına havale

[1234] Carpini Ögedey'in oğlu Güyük ile Tuluy'un oğlu Mengü'nün kardeş olduğunu söylemektedir ki bu yanlıştır. Güyük ile Mengü babalarının adlarından anlaşılacağı üzere amca çocuğu idiler.
[1235] Carpini, **age.**, s. 123-124.

ediyoruz. Ancak konumuzu ilgilendirdiği ölçüde değinmeye çalıştığımız bu hususlardan hareketle vardığımız şu neticeyi belirtmemiz gerekir: Moğol istîlâsının başından itibaren müslümanlarda ve telif ettikleri eserlerle bir bakıma müslüman kamuoyunun temsilciliğini üstlenmiş olan İslâm tarihçilerinde Moğolların kıyâmetin büyük alâmetlerinden biri olduğu algısı oluşmuştur. Gerek istîlâdan önce, gerekse istîlâ sırasında Ortadoğu'da meydana gelen büyük felaketler ve ayrıca yine hadîs-i şerîflerde haber verilen bazı kıyâmet alâmetlerinin bu sıralarda zuhuru da bu algıyı kuvvetlendirmiştir. Neticede müslümanlar kıyâmetin çok yakın olduğu fikrine kapılmışlar ve bu fikir onları büyük bir ümitsizliğe sevketmiştir. Moğol istîlâsı yahut Aynicâlût Savaşı hakkında şimdiye kadar yapılan hiçbir çalışmada değinilmemiş olan bu hususların ve ilk Memlük-Moğol karşılaşmasından hemen önce müslümanların psikolojisi üzerinde yapılması mutlaka gerekli olan bu tahlillerin, Aynicâlût Savaşı'nın müslümanlar için hakikatte ne manaya geldiğini gözler önüne sermemize yardımcı olacağını umarız.

Bu bahsi kapatırken Hülâgû'nun emrindeki İlhanlı ordusunun el-Cezîre, Irak ve Suriye'yi istîlâ ettiği senelerde Dımaşk'ta bulunan ve bahsettiğimiz zaman dilimine ait en kıymetli malumatı veren Ebû Şâme el-Makdisî'nin o senelerde gerçekleşen enteresan olaylar ve felaketler hakkında kaleme aldığı bir şiirinin tercümesini aynen veriyoruz. Ebû Şâme bu şiirinde hem kendisinin, hem de mezkûr olayların çağdaşı olan diğer müslümanların hislerine tercümanlık etmekte, aynı zamanda müslümanların bu hadiselere bakışını ve Aynicâlût Savaşı'ndan önceki yıllarda büründükleri psikolojiyi başarılı bir şekilde yansıtmaktadır:

"Yüzlerden altı ve elli geçtikten sonra

Girdiğinde dördüncü senenin (654) zamanı

Zuhur etti Hicâz bölgesinde bir ateş ve onunla beraber

Mescid'in yangını ve Dârü's-Selâm'ı (Bağdâd'ı) boğan bir sel vukua geldi

Tatarlar zaptettiler Bağdâd'ı

O seneden sonraki senenin başlarında

Oranın halkına kimse yardım etmedi, küfrün ise yardımcıları vardı

Oranın halkına karşı, vah İslâm'ın zâyi oluşuna!

Hilâfet devleti de böylece inkıraz buldu

Müsta'sım i'tisamsız kaldı (tutunacak yer bulamadı)

Yâ Rabbi sen koru ve âfiyet ver geride kalan

Şehirlere, ey azamet ve ikram sahibi!

Hicâz'ın ve Mısır'ın hali için yüreğim sızlamaktadır

Selam Şâm (Suriye) ülkesinin üzerine olsun."[1236]

2. Aynicâlût Savaşı'nın İslâm Tarihi ve Müslümanlar Açısından Ehemmiyeti

Yukarıda ele aldığımız olumsuz psikolojik durum Aynicâlût Savaşı'nın vuku bulduğu 658/1260 senesinde müslümanlar üzerindeki tesirini artırmıştı. Zira iki sene evvelki Bağdâd faciasından sonra bu sene de Suriye hemen bütünüyle işgal edilmiş, asırlarca İslâm devletlerinin siyâsî bakımdan en mühim merkezleri konumunda bulunan Haleb ve Dımaşk Moğolların eline geçmişti. Birçok müslüman aile Suriye'yi terkederek Hicâz, Yemen ve Mısır'a ulaşmaya çalışmaktaydı. Artık Ortadoğu'da Moğollara karşı koyması beklenen Memlüklerden başka bir güç bulunmuyordu. Bununla birlikte Mısır'ın vaziyeti de şüpheliydi; hatta bu yüzden Mısır'da bulunan bazı Mağribliler burayı terkederek ülkelerine dönmeye başlamışlardı. Mısır'dan ayrılacak durumları yahut gidecek yerleri bulunmayan aileler ise ümitsiz ve korkulu bir bekleyiş içerisindeydiler.[1237] 25 Ramazân 658/3 Eylül 1260 günü Memlük İslâm ordusunun Moğollara karşı Aynicâlût'ta kazandığı zafer İslâm tarihinde bir dönüm noktası olduğu gibi müslümanların söz konusu psikolojik vaziyetini de birdenbire değiştirdi.

[1236] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 194; ayrıca bkz. Yûnînî, **age.**, I, 11; Aynî, **age.**, V, 129-130; Süyûtî, **Hüsn**, II, 50. Şiirin bizim de kullandığımız diğer bir Türkçe tercümesi için bkz. İbn Kesîr, **age.**, XIII, 352.
[1237] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 71.

Eserlerinde bu savaşa yer vermiş olan İslâm tarihçileri Moğol istîlâsı ve Moğollar hakkında müslümanlarda oluşan genel kanaati bize aktardıkları gibi, putperest Moğolların müslüman bir ordu tarafından ilk defa olarak büyük bir hezimete uğratılmış olmaları münasebetiyle kendilerinin ve müslüman kamuoyunun duyduğu sevinci de ifadelerine yansıtmışlardır. İslâm kaynaklarının Aynicâlût Savaşı'na, Haçlılarla yahut diğer gayrimüslim kuvvetlerle yapılan savaşlara atfetmedikleri kadar büyük bir ehemmiyet atfetmiş ve ilâhî yardımla kazanıldığını düşündükleri bu savaştan bahsederken ifadelerini mütemadiyen hamd ve şükürle karışık olarak kaleme almış olmaları dikkate şayandır. Mesela zafer haberinin 27 Ramazân/5 Eylül gecesi Dımaşk'a ulaşmasını ve Dımaşk ahalisinin şehirdeki Moğollardan ve onların işbirlikçilerinden intikam almaya başlamasını anlattığı yerde Ebû Şâme *"Hamd ve şükür Allâh'a mahsustur."* demiş,[1238] yine Aynicâlût Savaşı'ndan bahsettiği bir başka yerde *"Düşmana karşı müslümanlara yardım ettiği için Allâh'a hamd olsun. Kendisinden yardım istenecek zat Allâh'tır."* demek suretiyle sevincini ve şükrünü dile getirmiştir.[1239] Yûnînî de Allâh'ın İslâm'ı ve müslümanları azîz kılmayı, şirki ve taraftarlarını ise zelil etmeyi murad ettiğini,[1240] Allâh'ın bu savaşta müslümanlara yardım ederek onları desteklediğini belirtmiş[1241] ve Dımaşk'ın Moğollardan temizlenmesi hadisesinden bahsederken tıpkı Ebû Şâme'nin yaptığı gibi *"Hamd ve minnet Allâh'a mahsustur."* demiştir.[1242] Nüveyrî Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'un savaş sırasında Moğollara bizzat hücum ettiğini söylemesi akabinde *"Yüce Allâh ona zafer ihsan etti."* ifadesini kullanmıştır.[1243] Aynicâlût Savaşı'nı oldukça heyecanlı bir tarzda ve secili cümlelerle tasvir eden İbnü'd-Devâdârî ise şu ifadeleri kaleme almıştır: *"Putlara kulluk eden kâfirlerin başına kötü belalar geldi, Allâh Kur'ân'ın taraftarlarına yardım etti. Kâfir Tatarlar hezimete uğradı, keskin kılıçlar onların boyunlarında oynadı (...) Onların lanetli hükümdarları (kumandanları) Ketboğa Noyan katledildi.* ***Böylece zulmeden o topluluğun kökü kesildi. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allâh'a mahsustur.***[1244],,[1245]

[1238] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 207.
[1239] Ebû Şâme, **ae.**, s. 209.
[1240] Yûnînî, **age.**, I, 360.
[1241] Yûnînî, **ae.**, I, 361.
[1242] Yûnînî, **ae.**, I, 363.
[1243] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 303.
[1244] En'âm, 6/45.
[1245] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 49-50.

Aynı müellifin bir başka yerdeki ifadeleri de Allâh'ın geniş fazlıyla bu zaferi ihsan ettiği ve İslâm'ın böylece muzaffer olduğu şeklindedir.[1246] Zehebî Sultan Kutuz'un İslâm'a yardım etmek maksadıyla Suriye'ye girdiğini ve Allâh'ın da ona yardım ettiğini söylemektedir.[1247] İbn Kesîr *"Hamd Allâh'a mahsustur, bu zafer müslümanlara ve İslâm'a kutlu olsun."* demekte,[1248] biraz ileride de *"Cenâb-ı Allâh İslâmiyet'i ve müslümanları çok güçlendirdi. Hristiyan, yahûdî ve münafıkları perişan etti."* cümleleriyle sevincini ifade etmektedir.[1249] Makrîzî Sultan Kutuz'un ve yanındakilerin bizzat düşmana hücum ettiklerini anlattığı yerde Allâh'ın Sultan'ı yardımıyla desteklediğini söylemekte,[1250] Süyûtî iki eserinin Aynicâlût Savaşı'ndan kısaca bahsettiği bölümlerinde *"Müslümanlar muzaffer oldular, hamd Allâh'a mahsustur."* demektedir.[1251] Ancak Aynicâlût Savaşı'na eserlerinde yer veren İslâm tarihçilerinin kullanımına en fazla başvurdukları ifade *"Allâh kendi dinine yardım etti."* ifadesidir.[1252]

Bu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır ki İslâm tarihçileri Aynicâlût Savaşı'ndaki Memlük galibiyetini İslâmiyet'in büyük bir zaferi addetmekte oldukları gibi, muzafferiyeti de sürekli olarak Allâh'ın yardımı ile izah etmekte; Allâh'ın bu galibiyet vesilesiyle sadece müslümanları değil İslâm'ı da muhafaza etmiş olduğuna işaret etmektedirler. Bununla birlikte müslüman tarihçiler muzafferiyetteki mühim rolleri sebebiyle Sultan Kutuz'u ve emrindeki askerleri de hayırla anmayı ihmal etmemişler, evvelce de söylediğimiz gibi bilhassa Emîr Rükneddîn Baybars ile *hoşdâş*larını[1253] ve ayrıca Ketboğa'yı öldüren Emîr Cemâleddîn Akkuş eş-Şemsî'yi[1254] rahmetle yad etmeyi adeta vazife telakki etmişlerdir. Fakat İslâm tarihçileri nazarında hiç şüphesiz zaferin beşerî anlamda mimarı olan ve İslâm'ı o zamana kadar uğradığı en büyük felaketten kurtaran kişi bizzat Sultan Seyfeddîn

[1246] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 52.
[1247] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 353.
[1248] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 389.
[1249] İbn Kesîr, **ae.**, XIII, 390.
[1250] Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516.
[1251] Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720.
[1252] Zehebî, **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 264; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 73; İbn Tolun, **age.**, s. 31; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503.
[1253] Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 51; Nüveyri, **age.**, XXIX, 303; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 264; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 516; Aynî, **age.**, V, 243.
[1254] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 399; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 74.

Kutuz'dur. Aslında zaten cesaret, yiğitlik, savaşçılık, tedbirli olma, tebâsına yumuşak davranma, cömertlik, çokça hayır ve hasenâtta bulunma, İslâm'a ve müslümanlara muhabbet besleme, sürekli İslâm'ın yararına çalışma, beş vakit namaza itina gösterme ve içkiden uzak durma gibi hasletleriyle müslümanlara kendisini sevdirmiş ve nihayet mazlûmen ve bigünah olarak şehid edilmekle müslümanların merhametini celbetmiş olan Sultan,[1255] özellikle Moğollara karşı takındığı tavır ve Aynicâlût Savaşı'nda gösterdiği şecaat ile müslümanlar nezdinde büyük bir İslâm kahramanı mevkiine yükselmiş ve kaynaklarımız da ona bu nazarla bakmışlardır.[1256] Ebû Şâme Sultan Kutuz'dan bahsederken; Allâh'ın müslümanların başına İslâm'ın zaferini, bu dine yardım etmeyi ve Hz. Peygamber'in (SAV) şerî'atini ikâme etmeyi dert edinmiş bir kimse olarak onu gönderdiğini söylemektedir.[1257] Nüveyrî, Sultan hakkında *"O Hârizmşah'tan sonra Tatarlar üzerine yürümeye ve onları bozguna uğratmaya cüret eden ilk kişiydi. (Tatarların uğradığı) bu büyük bozgun ile İslâm kuvvet buldu."* diyerek onun müslümanlar nezdindeki itibarının haklı nedenini ifade etmiştir.[1258] İbn Kesîr de onu *"Allâh kendisine rahmet etsin, İslâmiyet ve müslümanlar için yaptıklarından ötürü kendisini hayırla mükafatlandırsın."* duasıyla anmaktadır.[1259] İbn Dokmak'ın şu cümleleri ise muzafferiyeti Sultan Kutuz'un çabası dolayısıyla Allâh'ın yardımına bağlamaktadır: *"Allâh el-Melikü'l-Muzaffer'in niyetindeki sadakati bildiğinden mü'minlerin üzerine yardımını indirdi."*[1260] İbn Tolun savaştan önceki ve sonraki icraatları münasebetiyle Sultan Kutuz'u *"Allâh onu hayırla mükafatlandırsın."* duasıyla yad etmiş,[1261] İbn İyâs ve Cenâbî de *"Ve o -Allâh kendisine rahmet etsin- Türk hükümdarlarının en hayırlılarından olup Tatarlara karşı koymak, onları bozmak ve yine onları İslâm diyarından kovmak hususlarında maharet ve iktidar sahibi idi."* şeklindeki ifadeleriyle Sultan'ın ve icraatlarının İslâm

[1255] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 210; Nüveyrî, **age.**, XXIX, 309, 310; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 41; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 353; a. mlf., **Siyer**, II, 3098; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 189; İbn Kesîr, **age.**, XIII, 392, 396; Aynî, **age.**, V, 259, 260; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 80. İbn İyâs (**age.**, I/I, 307, 309) Sultan Kutuz'un günahsız olduğu halde katledilmesinin bazı emîrlere ağır geldiğini ve halkı da üzdüğünü söylemektedir.

[1256] Preiss (**age.**, s. 37) de İslâm kaynaklarının Sultan Kutuz'u büyük bir mücâhid olarak takdim ettiklerini ve bunda genelde haklı olduklarını belirtmiştir.

[1257] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 210.

[1258] Nüveyrî, **age.**, XXIX, 309.

[1259] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 392.

[1260] İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 263-264; ayrıca bkz. a. mlf., **el-Cevherü's-Semîn**, s. 268.

[1261] İbn Tolun, **age.**, s. 32.

tarihi ve müslümanlar açısından ehemmiyetini özetlemişlerdir.[1262] Kendisinden bahseden İslâm tarihçileri tarafından mütemadiyen *"Rahimehullâh (Allâh ona rahmet etsin)"* duasıyla yad edilen el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, bütün hayırlı işleri ve özellikle Moğollara karşı yürütülen cihâd faaliyetine önderlik etmesi sebebiyle katlinden sonra büyük bir şehid olarak da anılmıştır. Mesela İbnü'd-Devâdârî Sultan'ın katlini anlattığı yerde onun hakkında *"Allâh onun cennete ulaşmasını çabuklaştırdı."* cümlesini kurmakta,[1263] Zehebî de onun hal tercümesinin henüz başlarında sanki onun yaptığı hayırlı işlerden sonra şehâdete de ulaşarak ebedî bir gençlik kazandığını ima etmektedir: *"Onun Tatarlarla cihâd etme noktasında mahareti ve iktidarı vardı, Allâh da buna bedel olarak kendisine cennette gençlik nimetini verdi."*[1264] Sultan Kutuz'un şehâdetinden sonra halkın onun kabrinin başına gelerek kendisine rahmet okuması ve onun katillerine beddua etmeye başlaması da Sultan'ın müslümanlar nazarındaki imajını ve onun başardığı işin ehemmiyetini gözler önüne sermektedir.[1265] Ayrıca Aynicâlût Savaşı hakkında kaleme alınmış bazı şiirlerde[1266] Sultan Kutuz'dan bahsedilme tarzı onun müslümanlar nezdindeki itibarının derecesini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Dımaşk şuarâsından bir zatın kaleme aldığı şiirde Sultan Kutuz şu mısralarla methedilmiştir:

"Helak oldu küfür tümüyle Şâm'da

İslâm canlılık buldu sönmeye yüz tutmasından sonra

Muhteşem hükümdar el-Melikü'l-Muzaffer ile

İslâm'ın kılıcı kalkıp doğrulduğunda"[1267]

[1262] İbn İyâs, **age.**, I/I, 307, 309; Cenâbî, **age.**, vr. 306a.
[1263] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 62.
[1264] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 353.
[1265] Zehebî, **ae.**, XLVIII, 355; Safedî, **el-Vâfî**, XXIV, 190; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 80; Sallâbî, **age.**, s. 134.
[1266] Aynicâlût Savaşı hakkında bir kısmı meşhur şâirler, bir kısmı da adları kaynaklarda verilmemiş kimseler tarafından kaleme alınmış şiirler mevcut olup bunların incelenmesi başlı başına bir araştırma konusu teşkil eder. İslâm tarihi sayısız zaferlere sahne olmuş olmasına rağmen diğer birçok muharebe ve fetih hakkında yazılanlardan daha fazla şiirin Aynicâlût Savaşı hakkında kaleme alınmış olması bizce manidar olup, bu durum adı geçen savaşın müslümanlar nazarındaki kıymetini ortaya koyması bakımından ehemmiyetlidir.
[1267] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 216; Yûnînî, **age.**, I, 367; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 206; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 51; Ömerî, **age.**, XXVII, 257; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 76; Süyûtî, **Hüsn**, II, 39. Aynı mısraların kısmî farklılıklar arz eden versiyonları için bkz.

Tarihçilerimizden Safedî de *Ümerâ'ü Dımaşk* adlı eserinde Sultan Kutuz hakkında şu mısraları kaleme almıştır:

"Sonra Allâh ümmetin zaferini murad etti

Ve onun üzerinden kaldırdı kederini

Ona (ümmete) el-Melikü'l-Muzaffer'i gönderdi

Ve sayısız düşmana karşı onun savletini

(...) Moğolları kırdı ve dini güçlendirdi

Aynicâlût'ta, bu ne güzel haberdi!"[1268]

Aynicâlût Savaşı'nı konu edinen eserlerde İslâm tarihçilerinin şahsî sürur ifadelerinden ve Sultan Kutuz hakkında kurdukları övgü dolu cümlelerden başka, muzafferiyetten dolayı doğrudan doğruya müslüman ahalide hasıl olan sevinci gözler önüne seren kayıtlar da yer almaktadır. Bu kayıtlardan hareketle gerek Moğol istîlâsının müslümanların ortak bilincinde işgal ettiği mevki, gerekse buna bağlı olarak Aynicâlût Savaşı'nın onların nazarındaki ehemmiyeti büyük ölçüde anlaşılabilmektedir. Aslında Aynicâlût Savaşı'ndan kısa süre önce vukua gelen felaketlerin ve garip hadiselerin müslümanlarda bıraktığı tesirden hareketle müslümanların bu muzafferiyet haberine verdikleri tepkiyi tahmin etmek güç değildir. Nitekim Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz'un Dımaşk'a mektup göndermek suretiyle zafer haberini şehir halkına ulaştırması ve yine Sultan'ın Dımaşk'a girmesi olaylarını anlattığımız yerde müslümanların söz konusu tepkisine kısmen değinmiştik. Kaynaklarımızdan birinin kaydından anlaşıldığına göre birkaç sene boyunca üst üste gelen bela ve felaket haberlerinden ve Moğolların Bilâd-ı Şâm'ın hemen tamamını işgallerinden sonra birdenbire Dımaşk'a ulaşan böyle bir zafer haberine şehrin müslüman ahalisi inanamamış, Moğollar gibi kuvvetli ve artık bütün Ortadoğu'yu esaret ve zillete sürükleyeceğine muhakkak gözüyle bakılan bir düşmanın bu kadar kısa süre içerisinde mahvedilerek Dımaşk bölgesinden

---

Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 52; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 266; Aynî, **age.**, V, 246. *Zübdetü'l-Fikre*'de yer alan versiyonun Türkçe tercümesi için bkz. a. mlf., **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 37.

[1268] Safedî, **Ümerâ'ü Dımaşk**, s. 164.

tardedilmesine hayret etmişlerdi.[1269] Moğolların istîlânın en başından itibaren daima muzaffer olmaları, İslâm diyarının ekserisini işgal ve tâbiiyet altında bulundurmaları, yöneldikleri her coğrafyayı zaptetmiş ve karşılaştıkları her orduyu bozguna uğratmış oluşları sebebiyle müslümanlarda Moğol ordusunun yenilmez olduğu yönünde bir kanaat oluşmuş, bu da onları yeise sevketmişti. Bu yüzden de bilhassa Dımaşk müslümanları Aynicâlût'ta Memlük İslâm ordusunun Moğolları ağır bir hezimete uğrattığını öğrendikleri zaman sevince garkolmuşlar ve Allâh'a çokça şükretmeye başlamışlardı.[1270] Bazı kaynaklarımızın ifadeleri ile; bu zaferden dolayı karanlıklar aydınlığa kavuşmuş,[1271] müslümanların kırık kalpleri sürurla dolmuş ve sükûnete ermişti.[1272] Yine bir tarihçiye göre Aynicâlût zaferini haber veren mektubun ulaştığı Dımaşk'ta *"İnsanlar sevinçten uçacak hale gelmişlerdi."*[1273] Şehirdeki manzara herhalde görülmeye değerdi; müslümanların Allâh'ın ihsan ettiği bu zaferden duydukları sevinç Dımaşk kalesinin her tarafında vurulan müjde davulları ile de pekiştiriliyordu.[1274] Aynicâlût'taki Memlük galibiyetinin Dımaşk için mühim bir tarafı da Suriye'deki Moğol kuvvetlerinin ezilmesi dolayısıyla şehir ahalisinin Ramazân Bayramı'na büyük bir müjde, fetih, hayır ve sürurla girmiş olmaları idi.[1275] Benzer bir sürur manzarası Mısır'ın bazı beldelerinde, bilhassa Kāhire'de mevcuttu; hatta şehrin sokakları ve caddeleri baştan başa süslenmiş, Kāhire halkı büyük bir mutluluk içerisinde muzaffer sultanını karşılamaya hazırlanmıştı.[1276] Ortadoğu'nun bu en mühim iki merkezinde, özellikle de Dımaşk'ta Aynicâlût zaferine bu denli büyük bir önem atfedilmesinde ve muzafferiyete dair haberlerin şehrin müslüman

[1269] Ebû Şâme, **Terâcim**, s. 209.
[1270] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 213, 216; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 205; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 201; Ömerî, **age.**, XXVII, 257; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 517; Aynî, **age.**, V, 245; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 71, 74-75; İbn Tolun, **age.**, s. 31-32; Cenâbî, **age.**, vr. 305b.
[1271] Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye**, s. 36.
[1272] İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 75.
[1273] Süyûtî, **Hüsn**, II, 39; a. mlf., **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 720.
[1274] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 390.
[1275] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 62; a. mlf., **el-'İber**, III, 288; a. mlf., **Düvelü'l-İslâm**, II, 177; Yâfi'î, **age.**, IV, 113; İbnü'l-İmâd, **age.**, VII, 503.
[1276] İbn Vâsıl, **age. (Die Chronik)**, s. 219; Yûnînî, **age.**, I, 372; Ebü'l-Fidâ, **age.**, III, 208; Nüveyrî, **age.**, XXX, 4; İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 62; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XLVIII, 65; İbnü'l-Verdî, **age.**, II, 203; Ömerî, **age.**, XXVII, 260; İbn Dokmak, **Nüzhetü'l-Enâm**, s. 268; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 521; Aynî, **age.**, V, 262; İbn Tağrîberdî, **age.**, VII, 93; İbn İyâs, **age.**, I/I, 309; Cenâbî, **age.**, vr. 306a; Yiğit, **age.**, s. 40; a. mlf., "Memlükler", **DİA**, XXIX, 90; Kopraman, "Mısır Memlükleri", **age.**, VI, 456. Ancak ilgili yerde anlattığımız üzere Sultan Kutuz Kusayr mevkiinde Baybars ve *hoşdâş*ları tarafından tertip ve icra edilen suikaste kurban gitmiş ve zaferin meyvelerini el-Melikü'z-Zâhir unvanıyla Kāhire'de tahta çıkan Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî toplamıştır.

sakinleri arasında tarifi güç bir sevinç uyandırmasında Aynicâlût Savaşı ile Moğol ilerleyişinin durdurulması ve Moğol tahakkümünün bu bölgelerden uzaklaştırılarak İslâm dünyasının henüz istîlâya maruz kalmamış kısmının emniyete alınmış olması kadar, bu muzafferiyetin önceki bölümde bahsettiğimiz korkutucu kıyâmet manzarasını da müslümanlara unutturmuş olmasının payı bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Aynicâlût Savaşı'nın kazanılmasında beşerî anlamda en mühim rolü oynayan iki ismin; Sultan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz ile Emîr Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin, zaferin gerek kendileri, gerekse İslâmiyet ve müslümanlar için ehemmiyetini ortaya koyan bir kısım davranış ve icraatlarını da muhakkak zikretmek gerekir. Esasında Sultan Kutuz'un muharebeden evvel irat ettiği nutukların muhtevası, Sultan'ın muharebenin şiddetli bir anında bineksiz kaldığı vakit kendisini böylesine kritik bir savaşta İslâm'a fayda vermekten bir an olsun mahrum etmemek adına Emîr Fahreddîn Mama'nın atına binmek istemeyişi, Memlük İslâm ordusunun en zor anında bu savaşın müslümanlar için var olma yahut yok olma mücadelesi olduğunu hatırlatmak maksadıyla yüksek sesle askerlerini teşcî etmesi ve bizzat çarpışmaya girmesi, savaştan sonra müslümanlara zafer nasip ettiği için Allâh'a secde etmesi ve şükür namazı kılması, Eyyûbî meliklerinden el-Melikü's-Sa'îd Hasan'ın müslümanların mukadderatını doğrudan alakadar eden böyle mühim bir savaşta Moğol safında yer alarak müslümanlara karşı savaşmasını affetmemesi ve ancak müslümanların en büyük düşmanı addettiği Ketboğa Noyan'ın cesedinin teşhisinden sonra gönül rahatlığı ile istirahati kabul etmesi gibi hususlar Sultan Kutuz'un Aynicâlût Savaşı'na verdiği ehemmiyetin bariz delilleridir. İlgili yerde belirttiğimiz üzere Emîr Rükneddîn Baybars'ın da emrindeki öncü süvari kuvveti ile birlikte Aynicâlût mevkiine vardıktan ve Moğol öncüleriyle çarpışmaya girmek zorunda kaldıktan sonra ne olursa olsun mevziini terketmek istememesi ve "geri çekilerek İslâm'a zarar vermek"tense takviye gelinceye kadar düşmanı oyalama yolunu tercih etmesi, onun da bu savaşın İslâm ve müslümanlar açısından ehemmiyetinin bilincinde olduğunu göstermektedir. Ancak kaynaklarımızda yer alan bir kısım nakiller, zafere atfettiği ehemmiyet noktasında Baybars'ın Aynicâlût Savaşı ile münasebetinin bundan biraz daha enteresan olduğunu gösteriyor. Buna ilk misal Baybars'ın savaşta herkesten ziyade emek sarfetmiş olma ve dolayısıyla zaferin

şerefini birinci olarak şahsında taşıma hususlarında Sultan ile ihtilafa düşmüş olmasıdır. Bu zafer İslâmiyet ve müslümanlar için o kadar mühimdi ki Baybars mutlaka kendisinin savaşta gösterdiği çabaların ve muzafferiyette oynadığı rolün Sultan tarafından itiraf edilmesini arzuluyor, Sultan Kutuz ise böyle büyük bir zaferin şerefini onunla paylaşmaya yanaşmıyordu.[1277] İkinci olarak Baybars'ın 659/1261 senesinde Aynicâlût meydanına diktirdiği abideyi zikretmek gerekir. Sultan Baybars Kur'ân-ı Kerîm'de Tâlût ve Câlût kıssası münasebetiyle zikredilmesi,[1278] yine burada İslâm'ın muhafazası için putperest Moğollara karşı bir mücadelenin verilmiş olması hasebiyle Aynicâlût bölgesine büyük önem atfediyor ve burayı mübarek bir mevki addediyordu. Burası Allâh'ın müslümanlara büyük bir zafer bahşettiği ve İslâm düşmanlarının kanıyla sulanmış bir mevki idi.[1279] Sultan Baybars İslâm'ın ve müslümanların kurtuluşuna vesile olduğunu düşündüğü ve kazanılmasında kendisinin de büyük çaba sarfettiği Aynicâlût zaferinin bir hatırası olarak, ayrıca zaferden dolayı Allâh'a duyduğu minneti göstermek maksadıyla muharebe meydanına bir abide diktirmeye karar vermiş, "Meşhedü'n-Nasr" adı ile anılacak olan bu abidenin dikilmesi için Suriye'deki nâiplerine emirler göndermiş ve neticede Aynicâlût Savaşı'nın geçtiği mevkide adı geçen abide inşa edilmişti ki, rivayete göre İslâm tarihindeki ilk abide bu idi.[1280] Bunlardan başka Sultan Baybars'ın 8 Zilhicce 661/13 Ekim 1263 tarihinde, mezkûr tarihten birkaç gün evvel vefat etmiş olan kayınpederi Hüsâmeddîn b. Berke Han'ın kabrini ziyaretten sonra tenezzühe çıkarak yanındakilerle birlikte Ketboğa Noyan'ın ve yine Aynicâlût'ta maktul düşmüş diğer Moğol kumandanlarının Bâbü'z-Zevîle'de asılı duran kesik başlarını seyretmesi[1281] de zikre değer. Bu demek oluyor ki Aynicâlût Savaşı'ndan ve Ketboğa'nın katlinden üç seneden fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen Hülâgû'nun Suriye'de bıraktığı Moğol kumandanlarının kesik başları Aynicâlût gibi mühim bir muzafferiyetin nişânesi olarak Kāhire'nin kapılarından birinde asılı

[1277] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 68; Şeşen, **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, s. 25. Bu mesele aynı zamanda Sultan Kutuz ile Baybars arasında alevlenecek ve bir müddet sonra Sultan Kutuz'un katli ile neticelenecek olan husumetin sebeplerinden birisi idi.
[1278] Bakara, 2/249-251.
[1279] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 91.
[1280] İbn Abdüzzâhir, **ae.**, a. yer; Baybars el-Mansûrî, **Zübdetü'l-Fikre**, s. 71; Nüveyrî, **age.**, XXX, 11; Makrîzî, **es-Sülûk**, I, 539; Aynî, **age.**, V, 289; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 276.
[1281] İbn Abdüzzâhir, **age.**, s. 179.

durmakta ve bu özelliğiyle Bâbü'z-Zevîle adeta Sultan Baybars'a kendi başarısını hatırlatan bir temaşa mahalli vazifesi görmekte idi.

Aynicâlût Savaşı'na dair bazı nakillerde bu savaştan "mübarek bir gazâ" şeklinde de bahsedilmektedir. Mesela İbnü'd-Devâdârî, Aynicâlût Savaşı'na bizzat iştirak etmiş ve savaş sırasında cereyan eden bazı olayları daha sonra tarihçinin kendi dedesine anlatmış olan Böri Bilecik adlı zatın *"Ve ben de bu mübarek gazâda hazır bulunmuş idim."* dediğini nakletmiştir.[1282] Ancak İslâm tarihçilerinden bazıları başka vesileler ile de Aynicâlût Savaşı'na önem atfetmişler, bu savaşın müslümanlar için hayırlı ve meymenetli bir hadise olduğuna hükmetmişlerdir. Bu cümleden olarak İbn Kesîr, Aynicâlût muzafferiyetinin müslümanlar için ifade ettiği manaya değindiği bir yerde şunları söylemektedir: *"Önceden de anlattığımız gibi (Kutuz) bu senenin (658/1260) Ramazân ayının bir Cuma gününde düşmanla karşılaşmış ve onları bozguna uğratmıştı. Bu büyük bir müjde ve beşârettir. Çünkü Bedir Savaşı da Ramazân ayının bir Cuma gününde cereyan etmiş ve o savaş da İslâm'ın muzafferiyeti ile sonuçlanmıştı."*[1283] Safedî'nin Aynicâlût Savaşı'na ilişkin şu beyti de aynı hususa işaret etmektedir:

"Anla ve bil, evvel-i İslâm'daki

Bedir günü gibi idi o gün"[1284]

[1282] İbnü'd-Devâdârî, **age.**, VIII, 50.
[1283] İbn Kesîr, **age.**, XIII, 396; ayrıca bkz. Aynî, **age.**, V, 260.
[1284] Safedî, **Ümerâ'ü Dımaşk**, s. 164.

SONUÇ

İnsanlık tarihinin en yıkıcı istîlâlarından olan Moğol istîlâsı gerek İslâm, gerekse dünya tarihinde derin yankılar uyandırmış, birçok müslümanın hayatını kaybetmesine ve sayısız meskûn mahallin tahribine neden olmuş, ilmî faaliyetlerin ilerlemesini de menfi yönde etkileyerek insanlığın ortak kültürel mirasına ağır bir darbe indirmiştir. XII. asrın ilk çeyreği içerisinde Cengiz Han'ın Hârizmşahlara karşı siyâsî mücadelesi ile başlayan Moğol istîlâsı Orta Asya, İran, bugünkü Afganistan ve Pakistan coğrafyalarını büyük yıkıma uğratmış, zaman zaman hız kaybetmesine rağmen XIII. asrın ikinci yarısının başlarına kadar İslâm dünyasında tesirini büyük ölçüde hissettirmeye devam etmiştir. Bu tarihlerde Cengiz'in torunu olup Büyük Moğol Hanı unvanıyla Moğol tahtında bulunan Mengü'nün, kardeşlerinden Hülâgû'ya batı seferi ısmarlaması İslâm dünyasını ikinci kez dehşetli bir vaziyette bırakmış, bu kez Irak, Suriye ve Filistin ülkeleri Moğolların mezalimine maruz kalmıştır. Bu arada Hülâgû idaresindeki Moğollar 656/1258 senesinde Bağdâd'ı işgal ve tahrip etmek ve Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'ı katletmek suretiyle Abbâsî Hilâfeti'ne son vermişler, Orta Doğu'da girdikleri her şehirde toplu katliamlar gerçekleştirerek İslâm âleminin uzun müddet kurtulamayacağı bir matem atmosferi içerisine girmesine sebep olmuşlardı. Moğol ordularının gittikleri her yerde etrafa yaydıkları korku ve terör havası birçok kez müstahkem mevkilerin onlara muharebesiz teslim olmasına yol açmış, İslâm hükümdarlarının kendi aralarında işbirliği kuramamaları ve Moğolların karşısına doğrudan çıkma cesaretini gösterememeleri nedeniyle mezkûr coğrafyalar baştan başa Moğollar tarafından çiğnenmişti. Vakıa Celâleddîn Mengübertî, el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddîn Muhammed ve el-Melikü'l-Mu'azzam Fahreddîn Tûranşah gibi bazı liderler Moğollarla mücadelelere girmişler, ancak bu mücadeleler mahalli birtakım çarpışmalar olmaktan öteye gidememiş, Moğol istîlâsını durdurmaya kifâyet etmemişti. Müslümanlar bu kuvvetli düşman karşısında bocalamakta ve İslâm dünyası büyük bir ümitsizlik içerisinde bulunmaktaydı. Müslümanlarda artık Moğolları durdurmanın imkansızlığı şeklinde bir kanaat hasıl olmuş, İslâm coğrafyasının Moğollar eliyle tamamen mahvedileceği beklentisi oluşmuştu. Ancak

XIII. asrın ikinci yarısının henüz başında Mısır'da teşekkül eden Türk Bahrî Memlük Devleti'nin 25 Ramazân 658/3 Eylül 1260 Cuma günü Kuzey Filistin'deki Beysân yakınlarında bulunan Aynicâlût mevkiinde Moğollara karşı verdikleri savaş tarihin akışını değiştirdi.

Memlük Devleti'nin üçüncü hükümdarı ve Hârizmşah ailesinin bir ferdi olan el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Mahmûd Kutuz Moğollara karşı mücadele etme kararlılığı göstermiş, bu uğurda büyük emekler ve paralar sarfetmiş, ancak daha da mühimi Moğolların üzerine yürümek üzere ekserisi Türk Memlük askerlerinden müteşekkil olan bir ordu kurmak ve bu orduya sarsılmaz bir cihâd ruhu aşılamak suretiyle Moğollara karşı yürütülecek askerî faaliyeti dinî bir kisveye bürümüştü. Sultan Kutuz ordusunun maneviyatını her daim diri tutmaya çalışmış, bu hususta örnek bir liderlik sergilemişti. O diğer İslâm hükümdarlarının, mesela Alâeddîn Muhammed Hârizmşah'ın hatalarını tekrarlamamış, siyâsî, askerî ve iktisâdî bakımdan verdiği isabetli kararlar ve her sahada aldığı tedbirlerle sadece iyi bir asker olmadığını, aynı zamanda büyük bir siyâsî ve işbilir bir idareci olduğunu ispat etmişti. Neticede söz konusu tarihte Aynicâlût mevkiinde cereyan eden muharebede Hülâgû'nun Suriye'ye bıraktığı İlhanlı Moğol kuvvetleri Memlük İslâm ordusu tarafından ortadan kaldırılmış, Moğol ordusunun kumandanı olan Nastûrî Ketboğa Noyan da öldürülerek Moğollara ağır bir darbe indirilmişti. Bu muzafferiyette beşerî manada en büyük paya sahip olduğunu gördüğümüz Sultan Kutuz'un yanı sıra, onunla evvelce hasım olan, fakat Moğollarla gazâ etmek maksadıyla onunla birleşen Bahrî Memlüklerin ve bilhassa bunların lideri konumunda bulunan Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî'nin büyük emekleri geçmişti. Muzafferiyetten sonra Sultan Kutuz Suriye'yi Moğollardan temizlemesi için Baybars'a ileri harekât emri vermiş, kendisi de İslâm dünyasının en mühim siyâsî merkezlerinden olan Dımaşk'ı teslim aldıktan sonra yaptığı tevcihat vesilesiyle Mısır'dan sonra Suriye'nin de Memlük hâkimiyeti altına girmesini temin etmişti. Moğolların Fırat'ın doğusuna atılmalarından ve Suriye'de Memlük idaresinin tesisinden sonra Mısır'a dönmek üzere dönüş yoluna çıkan Kutuz; gerek Haleb niyâbeti meselesi yüzünden kendisine husumet besleyen, gerekse Bahrî Memlüklerin eski lideri olan Fâriseddîn Aktay el-Câmedâr'ın intikamını alma planları yapan Baybars ve arkadaşları tarafından Kusayr mevkiinde bir suikast sonucu öldürülmüştü. On yıllara sığmayacak faaliyetleri bir

senelik kısa saltanatına sığdıran ve müslümanlar tarafından haklı olarak büyük bir İslâm kahramanı kabul edilen el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz, müslümanları cihâd bayrağı altında toplama ve bu şekilde Moğol istîlâsının Mısır'a uzanmayı hedefleyen en tehlikeli kolunu durdurma gibi mühim bir vazifeyi hakkıyla yerine getirdikten sonra tarih sahnesinden çekilip gitmişti.

Aynicâlût Savaşı sadece bir günün sabahtan akşama kadar geçen müddeti içerisinde gerçekleşmiş olmasına rağmen dünya tarihinin en kesin sonuçlu muharebelerindendir. Bu savaştaki Memlük galibiyeti İslâm dünyasını Moğollar tarafından tamamen mahvedilmekten kurtarmış, Suriye'nin Memlük ve dolayısıyla yeniden İslâm hâkimiyeti altına girmesini temin etmiş, Bahrî Memlük Devleti'nin yükselme dönemine girmesine ve İslâm dünyasının bayraktarlığı pozisyonuna yükselmesine vesile olmuş, Suriye'yi Mısır'ın bir parçası ve devamı haline getirmiş, muhtemel Moğol-Haçlı işbirliğinin önüne geçmiş, Moğolların yenilmezliği efsanesini ortadan kaldırarak müslümanlara kaybettikleri özgüvenlerini iade etmiş, başta Kāhire olmak üzere bütün bir Mısır'ı İslâm medeniyetinin bir dönem en mühim siyâsî ve ilmî merkezine dönüştürmüş, uzun vadede Moğolların İslâmiyet'e ısınmalarını ve nihayet topyekün bu dini benimsemelerini sağlamış, Abbâsî Hilâfeti'nin ihyâsına vesile olmak suretiyle müslümanların putperestler karşısındaki zilletine son vermiş ve doğudaki Haçlı varlığının sonunu hızlandırmıştır. Aynicâlût Savaşı İslâm coğrafyasının batısını Moğollara karşı emniyete alarak Moğol istîlâsının Kuzey Afrika'dan Batı Avrupa'ya uzanmasına da engel olmuş, bu sayede Avrupa Moğol istîlâsının muhtemel tehditlerinden masun kalmıştır. Müslümanlar tarafından büyük gayretlerle tesis edilen ve Moğolların yok etmeye çalıştıkları ilmî ve kültürel miras bu savaş sayesinde yok olmaktan kurtulmuştur. Memlükler sıraladığımız bu neticelerle İslâm dünyasının siyâsî liderliğini Osmanlıların yükseliş devrine kadar ellerinde bulundurmuşlar ve gerek İslâm, gerekse dünya tarihine unutulmaz bir dönem yaşatmışlardır.

Görüldüğü üzere Moğol istîlâsının tesirleri ne kadar umûmî ve uzun süreli olmuşsa, Aynicâlût Savaşı'nın neticeleri de o denli ehemmiyetli, kalıcı ve özellikle müslümanlar için faydalı olmuştur. Bizim tespitimize göre -Hz. Peygamber (SAV) ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde cereyan eden savaşlar istisna edilirse- dünya

tarihinde Aynicâlût Savaşı kadar fazla müspet netice veren ikinci bir meydan savaşı daha vaki değildir. Çalışmamızın Aynicâlût Savaşı'nın sonuçlarını incelediğimiz kısmında belirttiğimiz gibi, bu savaşın kısa ve uzun vadede daha birçok neticesini tespit etmek mümkündür. Esasen Baybars ve haleflerinin fütûhâtını ve hemen tüm icraatlarını Aynicâlût Savaşı'nın tabiî bir neticesi addetmekte beis yoktur. Zira bu savaş Memlük Devleti'ni henüz kuruluş yıllarında yıkılmaktan kurtararak bu devletin sonraki her türlü faaliyetine de dolaylı yoldan zemin hazırlamıştır. Ancak Aynicâlût Savaşı'nın bizce en mühim neticesi; şahsiyeti İslâmiyet merkezinde inşa edilip şekillendirilen ve altı buçuk asır boyunca Kur'ân ve Sünnet esasları ile idare edilmiş olan müslüman Ortadoğu'nun, zalim yahut adil olsun hariçten gelen, üstelik putperest olan bir düşmanın boyunduruğunu kabul etmeyeceğini asırlara ispat etmiş ve cihâd mefkûresini uzun bir aradan sonra yeniden tüm canlılığı ile hissetmeye başlamış oluşudur. Bütün bunlar dolayısıyla Aynicâlût Savaşı; Yermûk, Kādisiyye, Malazgirt ve Hıttîn gibi İslâm tarihinin en parlak zaferleri arasında zikredilmeye layıktır.

KAYNAKÇA

A. KAYNAK ESERLER

Aknerli Grigor: **Moğol Tarihi**, (trc. Hrand D. Andreasyan), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954.

Aksarâyî, Kerîmüddîn Mahmûd b. Muhammed: **Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000.

Ali Emîrî Efendi: **Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid (Diyarbakır Ulemâ ve Eşrâfı)**, (nşr. Günay Kut-Mesud Öğmen-Abdullah Demir), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, I (Mukaddime).

Anonim Selçuknâme (Târîh-i Âl-i Selçuk): (trc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner), Atıf Yayınları, Ankara 2014.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed: **'İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân ('Asru'l-Eyyûbî)**, (thk. Mahmûd Rızk Mahmûd), Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kāhire 2010, IV; **('Asru Selâtîni'l-Memâlîk)**, (thk. Muhammed Muhammed Emîn), Kāhire 2010, V.

Balatîzâde Mehmed Kemâlî Çelebi: **Tercemânü'd-Düstûr fî Havâdisi'l-Ezmân ve'd-Dühûr (Terceme-i Ravzatü's-Safâ)**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, no: 715.

Baybars el-Mansûrî, Rüknüddîn en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hitâî: **Muhtâru'l-Ahbâr (Târîhu'd-Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devleti'l-Memâlîki'l-Bahriyye Hattâ Sene 702)**, (thk. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, Kāhire 1993.

_____: **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye**, (thk. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, Kāhire 1987; **(Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312))**, (trc. Hüseyin Polat), TTK, Ankara 2016.

_____: **Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre**, (thk. Donald S. Richards), Beyrut 1998.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî: **el-Câmi'u's-Sahîh**, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2002.

Bündârî, Ebû İbrâhîm Kıvâmüddîn el-Feth b. Alî b. Muhammed el-İsfahânî: **Sene'l-Berki'ş-Şâmî**, (thk. Fethiyye en-Nebrâvî), Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1979.

Carpini, Johann de Plano: **Moğol Tarihi ve Seyahatnâme (1245-1247)**, (trc. Ergin Ayan), Derya Kitapevi, Trabzon 2003.

Cenâbî Mustafa Efendi: **el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'ili ve'l-Evâhir**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, no: 896.

Cûzcânî, Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed: **Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)**, (trc. ve not. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015; **(Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)**, (trc. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Cüveynî, Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed: **Tarih-i Cihan Güşa**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013.

Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Makdisî: **Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, (thk. ve not. İbrâhîm Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, III.

_____: **Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi' (Zeyl 'Ale'r-Ravzateyn)**, (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1974; (thk. ve not. İbrâhîm Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

Ebü'l-Ferec, Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorus b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî: **Abu'l-Farac Tarihi**, (trc. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999, II.

_____: **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, (trc. Şerafeddin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011.

Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâ'îl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî: **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, el-Matba'atü'l-Hüseyniyyeti'l-Mısriyye, (y. y.), 1325/1907, III-IV.

Genceli Kiragos: "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", (M. Edvar Dulaurier'in Fransızca tercümesinden Türkçe'ye trc.), **Türkiyat Mecmuası**, II, (İstanbul 1928), s. 139-217.

Hamdullâh el-Müstevfî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Kazvînî: **Târîh-i Güzîde**, (Osmanlıca trc. Yâkub Paşa), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 3213.

Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Celâliddîn Muhammed b. Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî: **Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer (Târîh-i Habîbü's-Siyer)**, (mkd. Cemâleddîn Hümâyî, ed. Muhammed Debîr-i Siyâkî), Kitâbhâne-i Hayyâm, Tahran 1333/1915, III; (Osmanlıca trc.), Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no: 3245.

Hazrecî, Muvaffakuddîn Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hasen b. Ebî Bekr ez-Zebîdî: **el-'Ukūdü'l-Lü'lü'iyye fî Târîhi'd-Devleti'r-Resûliyye**, (thk. Muhammed Besyûnî Asel), Dâru'l-Âdâb, Beyrut 1983, I.

İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir b. Neşvân es-Sa'dî: **er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti Meliki'z-Zâhir**, (thk. Abdülazîz el-Huvaytır), Riyâd 1976.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tancî: **Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr (Rıhletü İbn Battûta)**, (thk. Muhammed Abdülmün'im el-Uryân-Mustafâ el-Kassâs), Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1987.

İbn Bîbî, Nâsırüddîn Hüseyn b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî: **el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye, (Selçuknâme II)**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2014.

İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısrî: **el-Cevherü's-Semîn fî Siyeri'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk ve's-Selâtîn**, (thk. Saîd Abdülfettâh Âşûr), Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, (t.y.).

_____: **Nüzhetü'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm**, (thk. Semîr Tabbâre), el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda 1999.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b Muhammed el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî: **Kitâbü'l-'İber ve Dîvânü'l-Mübtede'i ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve Men 'Âsarahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber**, (thk. Ebû Sahîb el-Keremî), Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, Riyâd, (t. y.).

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî: **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân**, (thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1978, IV.

İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed: **Bedâ'i'u'z-Zühûr fî Vekā'i'i'd-Dühûr**, (thk. Muhammed Mustafâ), el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kāhire 1982, I/I.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ed-Dımaşkī: **İgāsetü'l-Lehfân fî Mesâyidi'ş-Şeytân**, (thk. Muhammed Uzeyr Şems), Dâru Alemi'l-Fevâid, Cidde 2010, II.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâ'îl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî: **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut 1988, XIII; **(Büyük İslam Tarihi)**, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000, XIII.

İbn Nazîf, Ebü'l-Fezâil Muhammed b. Alî b. Abdilazîz el-Gassânî el-Hamevî: **et-Târîhu'l-Mansûrî**, (thk. Ebü'l-'İyd Dudu), Matbû'atü Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye, Dımaşk 1981.

İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî: **el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre**, (thk. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre), Menşûrâtü Vezâreti's-Sekâfe, Dımaşk 1978, III/I; 1991, I/I-I/II.

_____: **Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir (Baypars Tarihi: Al-Melik-Az-Zahir Baypars Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi)**, (trc. Şerefüddin Yaltkaya), TTK, Ankara 2000.

İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsin Bahâüddîn Yûsuf b. Râfi' b. Temîm el-Mevsılî el-Halebî: **en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye (Sîretü Salâhiddîn)**, (thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl), Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1994.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî ez-Zâhirî: **en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kāhire**, (not. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, VI-VIII.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî: **Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye**, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyâd 1986, III.

İbn Tolun, Ebü'l-Fazl Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dımaşkī: **İ'lâmü'l-Verâ bi-men Vülliye Nâ'iben mine'l-Etrâk bi-Dımaşki'ş-Şâmi'l-Kübrâ**, (thk. Muhammed Ahmed Dehmân), Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1984.

İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî: **Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb**, (thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl), Kāhire 1960, III; (thk. Haseneyn Muhammed Rebî'), Kāhire 1972, IV; **(Die Chronik des İbn Wāsil)**, (thk. Mohamed Rahim), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010.

İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek: **Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Ğurer (Die Chronik des İbn ad-Dawādārī-Die Bericht Über Die Frühen Mamluken)**, (thk. Ulrich Haarmann), Schwarz, Freiburg-Kāhire 1971, VIII.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kāsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî: **Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri)**, (haz. Ali Sevim), TTK, Ankara 1976.

_____: **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb**, (thk. Halîl el-Mansûr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

İbnü'l-Amîd, Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs b. Ebi'l-Yâsir b. İlyâs: **Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kāhire, (t.y.).

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî: **el-Kâmil fi't-Târîh**, (trc. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, XII.

İbnü'l-Furât, Nâsırüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Mısrî: **Târîhu'd-Düvel ve'l-Mülûk (Ayyubids, Mamlukes and Crusaders Selections from the Tārīkh al-Duwal va'l-Mulūk)**, (thk. ve not. U. and M. C. Lyons-J. S. C. Riley Smith), W. Heffer and Sons Ltd., Cambridge 1971, I-II.

İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî: **el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecârübü'n-Nâfi'a fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a**, (thk. Mehdî en-Necm), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî: **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, (thk. Abdülkādir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1991, VII.

İbnü'l-Vekîl, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed el-Mellevânî: **Tuhfetü'l-Ahbâb bi-men Meleke Mısr mine'l-Mülûki ve'n-Nüvvâb**, (thk. Muhammed eş-Şeştâvî), Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, Kāhire 1999.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Ma'arrî: **Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, II.

İbnü't-Tıktakā, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî: **el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)**, (trc. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

Jean de Joinville: **Bir Haçlının Hatıraları**, (trc. Cüneyt Kanat), Vadi Yayınları, Ankara 2002.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî: **Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ**, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kāhire 1914-1915, III-IV, VII-VIII.

Kâtib Çelebi: **Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, (yay. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge) Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1360/1941, I.

Kâtib Ferdî: **Mardin Mülûk-i Artukiyye Târîhi ve Kitâbeleri ve Sâ'ir Vesâ'ik-i Mühimme**, (nşr. Ali Emîrî), Kader Matbaası, Dersaâdet 1331/1912.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkādir b. Muhammed: **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtati ve'l-Âsâr (el-Hıtatü'l-Makrîziyye)**, Dâru Sâdır, Beyrut, (t.y.), I-II.

_____: **es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I.

Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd el-Herevî: **Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, Tahran 1270/1854, IV-V.

Moğolların Gizli Tarihi: (trc. Ahmet Temir), TTK, Ankara 2010.

Mustafa b. Abdurrahmân: **Enîsü'l-Mülûk (Terceme-i Nizâmü't-Tevârîh)**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 293.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullâh: **Câmi'u'd-Düvel (Selçuklular Tarihi II)**, (haz. Ali Öngül), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2017.

_____: **Sahâ'ifü'l-Ahbâr fî Vekâyi'i'l-A'sâr (Terceme-i Câmi'u'd-Düvel)**, (trc. Nedîm Ahmed Efendi vd.), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1285/1868-69, II.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî: **el-Câmi'u's-Sahîh**, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1991, IV.

Nazmîzâde Hüseyin Murtazâ Efendi: **Gülşen-i Hulefâ (Bağdat Tarihi 762-1717)**, (nşr. Mehmet Karataş), TTK, Ankara, 2014.

Nesevî, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hurendizî ez-Zeyderî: **Sîretü's-Sultân Celâliddîn Mengübertî (Celâlüttin Harezemşah)**, (Fransızcadan trc. Necip Âsım Yazıksız), Maârif Vekâleti, İstanbul 1934.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî: **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, (thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XXVII, XXIX-XXX.

Olgun, Tâhirü'l-Mevlevî: **Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi**, Sebîlürreşâd Kütüphanesi Neşriyâtı, Tevsî-i Tıbâat Matbaası, İstanbul 1322/1904.

Ömerî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh: **Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr**, (thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, III; (thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî-Mehdî en-Necm), Beyrut 2010, XXVII.

Râvendî, Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleymân: **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, (trc. Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1960, II.

Reşîdüddîn, Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî: **Câmi'u't-Tevârîh (Compendium of Chronicles-A History of the Mongols)**, (İngilizce trc. W. M. Thackston), (yay. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard University, Cambridge 1998-1999, I-III; **(İlhanlılar Kısmı)**, (trc. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad H. Khelejani), TTK, Ankara 2013.

Rubruk, Wilhelm von: **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (trc. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

Rûdânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleymân: **Cem'u'l-Fevâ'id min Câmi'i'l-Usûl ve Mecma'i'z-Zevâ'id**, (thk. Ebû Alî Süleymân b. Dürey'), Dâru İbn Hazm, Beyrut 1998, IV.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh: **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, (thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafâ), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, VI-VII, IX-X, XII, XV, XXIV, XXIX.

_____: **Ümerâ'ü Dımaşk fi'l-İslam**, (thk. Selâhaddîn el-Müneccid), Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1983.

Seyyid Muhammed Rızâ: **es-Seb'u's-Seyyâr fî Ahbâri Mülûki Tâtâr**, Medrese-i Aliyye-i İmparatoriyye-i Kazaniyye, Kazan 1248/1832.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-'Avnî el-Bağdâdî: **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân**, (thk. İbrâhîm ez-Zeybek), er-Risâletü'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013, XXII.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî: **Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kāhire**, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kāhire 1968, II.

_____: **Târîhu'l-Hulefâ**, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2012.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî: **el-Câmi'u'l-Kebîr**, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1996, IV.

Vardan, Vardapet: "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar (Vartan'ın Umumî Tarihinden Müstahreç)", (M. Edvar Dulaurier'in Fransızca tercümesinden Türkçe'ye trc. Mahmud Kemal Ayas), **Türkiyat Mecmuası**, V, (İstanbul 1936), s. 27-48.

_____: **Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)**, (trc. Hrand. D. Andreasyan), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937.

Vassâf, Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlillâh b. Ebî Na'îm-i Yezdî: **Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-A'sâr (Tahrîr-i Târîh-i Vassâf)**, (thk. Abdülmuhammed Âyetî), Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1346/1927; (Osmanlıca trc.), Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, no: 361.

Yâfi'î, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî: **Mir'âtü'l-Cinân ve 'İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân**, (not. Halîl el-Mansûr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, IV.

Yâkūt, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî: **Mu'cemü'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, I-V.

Yazıcızâde Ali: **Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi, Giriş-Metin-Dizin)**, (haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.

Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî: **Zeylü Mir'âti'z-Zamân**, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad 1954-1955, I-II.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârıkī ed-Dımaşkī: **Düvelü'l-İslâm**, (thk. Hasan İsmâ'îl Merve), Dâru Sâdır, Beyrut 1999, II, 177.

_____: **el-'İber fî Haberi men Ğaber**, (thk. Ebû Hacer Muhammed es-Saîd Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, III.

_____: **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, (thk. Hassân Abdülmennân), Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, Riyâd 2004, II-III.

_____: **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997-2000, XLIV, XLVI-XLVIII, LII.

B. MODERN ARAŞTIRMALAR VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr: **Kıyâmu Devleti'l-Memâlîki'l-Ûlâ fî Mısr ve'ş-Şâm**, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986.

Ağırakça, Ahmet: "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", **DİA**, XXXII, 4-6.

Aka, İsmail: "Aksarâyî, Kerîmüddin", **DİA**, II, 293.

_____: "Hândmîr", **DİA**, XV, 550-552.

_____: "Mîrhând", **DİA**, XXX, 156-157.

Aktan, Ali: "Mısır'da Abbâsî Halifeleri", **Belleten**, LV/214, (Aralık 1991), s. 613-652.

_____: "Sultan Kutuz ve Aynu-Calût Zaferi", **60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan**, (haz. E. Semih Yalçın), Berikan Elektronik Basım Yayım Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara 2003, s. 39-59.

el-Alevî, Abdülazîz: "İbn Fazlullâh el-Ömerî", **DİA**, XIX, 483-484.

Algar, Hamid: "Necmeddîn-i Kübrâ", **DİA**, XXXII, 498-500.

Altıkulaç, Tayyar: "Ebû Şâme el-Makdisî", **DİA**, X, 233-235.

_____: "Zehebî", **DİA**, XLIV, 180-188.

Andreasyan, Hrand D.: "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, I/I, (İstanbul 1949), s. 95-118.

_____: "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları (II)", **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, I/I-II, (İstanbul 1950), s. 401-438.

Ansari, A. S. Bazmee: "Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc", **DİA**, VIII, 98-99.

el-Ard, Mervân Şeyh: "Ma'reketü 'Ayni Câlût: Mir'âtü'l-Mâdî li'l-Hâdır", **Mecelletü Külliyyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyye**, Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Trablus 1988, V, s. 302-321.

Arslantaş, Yüksel: "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", **Belleten**, XLVII/250, (Aralık 2003), s. 781-799.

Âşûr, Fâyid Hammâd: **el-'Alâkātü's-Siyâsiyye Beyne'l-Memâlîk ve'l-Moğūl fi'd-Devleti'l-Memlûkiyyeti'l-Ûlâ**, Dâru'l-Maârif bi-Mısr, Kāhire 1976.

Âşûr, Saîd Abdülfettâh: **el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlîk fî Mısr ve'ş-Şâm**, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kāhire 1996.

_____: "Ezher", **DİA**, XII, 59-63.

Avcı, Casim: "İbn Şeddâd, Bahâeddin", **DİA**, XX, 373-374.

_____: "İbn Şeddâd, İzzeddin", **DİA**, XX, 374-376.

_____: "Yâkūt el-Hamevî", **DİA**, XLIII, 288-291.

Ayalon, David: "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (trc. Samira Kortantamer), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV/1, 1989, s. 211-247.

_____: **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, (trc. Abdullah Mesut Ağır), TTK, Ankara 2015.

Ayaz, Fatih Yahya: "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilâsıyla Alâkalı Rivayet ve Yorumları", **İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's – Selâm) Uluslararası Sempozyum**, (7-9 Kasım 2008), İstanbul, s. 261-282.

el-Azzâvî, Abbâs: **Târîhu'l-'Irâk beyne İhtilâleyn: Hukûmetü'l-Moğūl**, Matba'atü Bağdâd, Bağdâd 1353/1935, I.

Barthold, V. Vladimiroviç: "Berke", **İA**, II, 553-555.

_____: "Cengiz Han", **İA**, III, 91-98.

_____: "Gazan", **İA**, IV, 729-730.

_____: **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Kervan Yayınları, İstanbul 1981.

Baş, Derya: "Yâfi'î", **DİA**, XLIII, 175-177.

Bezer, Gülay Öğün: **Begteginliler (Erbil'de bir Türk Beyliği, 526-630/1132-1233)**, Türk Gençlik Vakfı, İstanbul 2000.

Bilgin, Orhan: "Cüveynî, Atâ Melik", **DİA**, VIII, 140-141.

Boyle, J. Andrew: "Dynastic and Political History of the İl-Khāns", **The Cambridge History of Iran (The Seljuq and Mongol Periods)**, (ed. J. Andrew Boyle), Cambridge University Press, Cambridge 1968, V, s. 340-355.

_____: "The Death of the Last 'Abbasid Caliph: A Contemporary Muslim Account", **The Mongol World Empire (1206-1370)**, (ed. J. Andrew Boyle), Variorum Reprints, London 1977, s. 145-161.

Bozkır, İlknur: **Ötemiş Hācı'nın Çingiz nāmesi ve Dil Husûsiyetleri**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2006.

Buharalı, Eşref: "Sarım Al-Dîn Özbek b. Abdullah Al-Eşrefi'nin Tatarların Adeti ve Ayn-ı Calut Savaşı Hakkındaki Rivayeti", **60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan**, (haz. E. Semih Yalçın), Berikan Elektronik Basım Yayım Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara 2003, s. 203-210.

Cahen, Claude: **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, (trc. Mustafa Daş), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

_____: **Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler**, (trc. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979.

Canatar, Mehmet: "Cenâbî Mustafa Efendi", **DİA**, VII, 352-353.

el-Cezzâr, Hânî Fahrî Atıyye: **en-Nizâmü'l-Askerî fî Devleti'l-Memâlîk (648-923/1250-1517)**, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Gazze 2007.

Çetin, Altan: "Memlûk Devleti'nde Cezalar ve İşkencelere Dâir", **Belleten**, LXXIV/270, (Ağustos 2010), s. 351-368.

Çubukçu, Asri: "Baybars", **DİA**, V, 220-221.

_____: "İbn Abdüzzâhir", **DİA**, XIX, 289-291.

_____: "İbn Dokmak", **DİA**, XIX, 414-415.

Çuhadar, Mustafa-Yiğit, İsmail: "İbn Tağrîberdî", **DİA**, XX, 385-388.

Deguignes, Joseph: **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Tatarların Târîh-i Umûmîsi**, (trc. Hüseyin Cahid Yalçın), Tanin Matbaası, İstanbul 1924, V-VI.

Demir, Ahmet: **Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi**, Kent Yayınları, İstanbul 2008.

Demirkent, Işın: **Haçlı Seferleri**, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004.

_____: "Haçlılar", **DİA**, XIV, 525-546.

Devlet, Nadir: "Altın Ordu", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, IX, s. 103-179.

Dihhudâ, Mirzâ Alî Ekber: **Lugatnâme**, (ed. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Müessese-i Lugatnâme-i Dihhudâ, Tahran 1999, VII.

D'ohsson, A. Constantin: **Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)**, (trc. Mustafa Rahmi Balaban; günümüz Türkçesine aktaran: Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınlar, İstanbul 2008.

ed-Dûrî, Abdülazîz: "Bağdat", **DİA**, IV, 425-433.

Durmuş, İsmail-Ergin, Ali Şakir: "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", **DİA**, XXI, 239-240.

Durmuş, İsmail: "Safedî", **DİA**, XXXV, 447-450.

Efendioğlu, Mehmet: "Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ", **DİA**, XXXVII, 326-327.

Eldem, Halil Edhem: **Kayseriyye Şehri: Mebânî-i İslâmiyye ve Kitâbeleri**, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1334.

Enân, Muhammad Abdullâh: **Decisive Moments in the History of İslam**, Idarah-ı Adabiyat-ı Delli, Delhi 1983.

_____: "Mevkı'atü 'Ayni Câlût", **el-Kitâb**, II/10, Mısır 1946, s. 536-544.

Erdem, İlhan: **Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

Ergun, Nuray: **Ayn Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.

Erkan, Mustafa: "Temir, Ahmet", **DİA**, XL, 425-427.

Ertuğ, Zeynep Tarım: "Tablhâne", **DİA**, XXXIX, 333-334.

Eskikurt, Adnan: **Musul Atabegliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü' Ailesi)**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2014.

Gordlevski, V. Aleksandroviç: **Anadolu Selçuklu Devleti**, (trc. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988.

Göksu, Erkan: "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", **Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, VII/24, (Güz 2007), s. 65-84.

Grousset, Rene: **Stepler İmparatorluğu**, (trc. Halil İnalcık), TTK, Ankara 2011.

Gül, Muammer: **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Gülensoy, Tuncer: "Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçi, Defter-i Çingiz-Nâme, Cengiz-Nâme ve Anonim Şibanî-Nâme'ye Göre Cengiz-Han'ın Soy Kütüğü", **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Dergisi (Osman Nedim Tuna Armağanı)**, Vol. 2/2, (Spring 2007), s. 257-275.

Günal, Zerrin: "Nöker", **DİA**, XXXIII, 216-217.

Gürbüz, Meryem: **Hârizmşahlar (Devlet Teşkilâtı-Ekonomi-Kültür)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.

_____: "Tekiş, Alâeddin", **DİA**, XL, 364-365.

Ğālib, Râciha Alî: "Min Me'âriki'l-'Arabi'l-Fâsılati'l-Kübrâ: Ma'reketü 'Ayni Câlût", **el-Mevrid**, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, X/3-4, Bağdâd 1981, s. 169-174.

el-Ğāmidî, Abdullâh Saîd Muhammed Sâfir: **Cihâdü'l-Memâlîk Zıdde'l-Moğūl ve's-Salîbiyyîn**, (y.y.), (t.y.).

Halperin, Charles J.: "The Kipchak Connection: The İlkhans, The Mamluks and Ayn Jalut", **BSOAS (Bulletin of the School of Oriental and African Studies)**, University of London, Vol. 60/2, (London 2000), s. 229-245.

Hammâde, Muhammed Mâhir: **Vesâ'iku'l-Hurûbi's-Salîbiyye ve'l-Ğazvi'l-Muğūlî li'l-Âlemi'l-İslâmî**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982.

Hartmann, Angelika: "Al-Nāsır Li-Dīn Allāh", **EI²**, VII, 996-1003.

_____: "İbn Nazîf", **DİA**, XX, 230-231.

_____: "Nâsır-Lidînillâh", **DİA**, XXXII, 399-402.

Hizmetli, Sabri: "İbnü't-Tıktakā", **DİA**, XXI, 232-233.

Holt, Peter Malcolm: **Haçlı Devletleri ve Komşuları: Urfa Kontluğu, Antakya Prensliği, Trablusşam Kontluğu, Kudüs Krallığı**, (trc. Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

_____: **Haçlılar Çağı (11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu)**, (trc. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Humphreys, R. Stephen: **From Saladin to the Mongols the Ayyubids of Damascus (1193-1260)**, State University of New York Press, Albany 1977.

İpşirli, Mehmet: "el-Hıtatü'l-Makrîziyye", **DİA**, XVII, 402-404.

_____: "Kalkaşendî", **DİA**, XXIV, 263-265.

İzgi, Cevat: "Bedâiu'z-Zühûr", **DİA**, V, 294-295.

_____: "İbnü'd-Devâdârî", **DİA**, XXI, 11-13.

Kafalı, Mustafa: "Cengiz Han", **DİA**, VII, 367-369.

Kafesoğlu, İbrahim: **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 2000.

_____: "Tekiş", **İA**, XII/I, 135-139.

Kamalov, İlyas: "Yarlık", **DİA**, XLIII, 334-335.

Kâsım, Kâsım Abduh: "Muhammed b. Kalavun", **DİA**, XXX, 547-548.

Kavas, Ahmet: "İbn Tolun, Şemseddin", **DİA**, XX, 415-416.

Kaya, Önder: "el-Melikü'l-Eşref Mûsâ", **DİA**, XXIX, 64-66.

_____: **Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Kaymaz, Nejat: **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri**, TTK, Ankara 2009.

_____: **Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü**, TTK, Ankara 2011.

Kemaloğlu, İlyas: "Büyük Moğol İmparatorluğu", **Avrasya'nın Sekiz Asrı (Çengizoğulları)**, (haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 29-67.

_____: "Altın Orda Devleti", **Avrasya'nın Sekiz Asrı (Çengizoğulları)**, (haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 98-149.

Kılıç, Mustafa: **Melik Nâsır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicri 634-659/Miladi 1246-1261)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001.

Koca, Salim: **Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)**, TTK, Ankara 1997.

Koçkuzu, Ali Osman: "Aynî, Bedreddin", **DİA**, IV, 271-272.

Konukçu, Enver: "Berke Han", **DİA**, V, 506-507.

Kopraman, Kâzım Yaşar: "Baybars I", **DİA**, V, 221-223.

_____: "Mısır Memlûkleri", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, VI, s. 433-543.

Kortantamer, Samira: **Bahrî Memlûklarda Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993.

Köprülü, M. Fuad: "Baybars I.", **İA**, II, 357-363.

_____: "Hârizmşâhlar", **İA**, V/I, 265-296.

Kucur, Sadi S.: "İbnü'l-Furât, Nâsırüddin", **DİA**, XXI, 45-46.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri: "Harre", **DİA**, XVI, 244-245.

_____: "Kāhir-Billâh", **DİA**, XXIV, 172-173.

_____: "Yûnînî", **DİA**, XLIII, 596-597.

Lewis, Bernard: "'Ayn Djālūt", **EI²**, I, 786.

Mâcid, Abdülmün'im: "Edvâ'un Cedîde 'alâ Mevkı'ati 'Ayni Câlût", **el-Mevsimü's-Sekāfî**, el-Cem'iyyetü'l-Mısriyye li'd-Dirâseti't-Târîhiyye, Kāhire 1978, s. 151-167.

Mantran, Robert: "Humus", **DİA**, XVIII, 370-373.

Merçil, Erdoğan: **Fars Atabegleri Salgurlular**, TTK, Ankara 1991.

Miroğlu, İsmet: "Erzincan", **DİA**, XI, 318-321.

en-Nedvî, Ebü'l-Hasen: **Ğāretü't-Tatâr 'ale'l-'Âlemi'l-İslâmî ve Zuhûru Mu'cizeti'l-İslâm**, Kāhire 1973.

Orta, Fatih: "Berke Han Zamanında Altın Orda Hanlığı-İlhanlı Hanlığı İlişkileri", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, LVI/334, (Ekim 2014), s. 61-64.

Öz, Mustafa: "Haşîşiyye", **DİA**, XVI, 418-419.

_____: "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb", **DİA**, XXXIII, 304-306.

Özaydın, Abdülkerim: "Aynicâlût Savaşı", **DİA**, IV, 275-276.

_____: "el-Bidâye ve'n-Nihâye", **DİA**, VI, 131-132.

_____: "Bündârî", **DİA**, VI, 489-490.

_____: "Ebü'l-Fidâ", **DİA**, X, 320-321.

_____: "Halîl b. Kalavun", **DİA**, XV, 319-320.

_____: "Hamdullah el-Müstevfî", **DİA**, XV, 454-455.

_____: "İbn Bîbî", **DİA**, XIX, 379-382.

_____: "İbn Hallikân", **DİA**, XX, 17-19.

_____: "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", **DİA**, XX, 132-134.

_____: "İbnü'l-Alkamî", **DİA**, XX, 483-484.

_____: "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", **DİA**, XXI, 26-27.

_____: "İbnü'l-İbrî", **DİA**, XXI, 92-94.

_____: "el-Kâmil", **DİA**, XXIV, 281-283.

_____: "Karahanlılar", **DİA**, XXIV, 404-412.

_____: "Mekîn", **DİA**, XXVIII, 553-554.

_____: "el-Melikü'l-Muzaffer er-Resûlî", **DİA**, XXIX, 74-76.

_____: "Menşur", **DİA**, XXIX, 148-149.

_____: "Muhammed b. Tekiş", **DİA**, XXX, 581-583.

_____: "el-Muhtasar", **DİA**, XXXI, 70-71.

_____: "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", **DİA**, XXXII, 577-578.

_____: "Nevbet", **DİA**, XXXIII, 38-41.

_____: "Râvendî, Muhammed b. Ali", **DİA**, XXXIV, 471-472.

_____: "Târîh-i Güzîde", **DİA**, XL, 82-83.

Özcan, Tahsin: "Nazmîzâde Murtaza Efendi", **DİA**, XXXII, 461-463.

Özdemir, H. Ahmet: **Moğol İstilâsı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri)**, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

Özgüdenli, Osman Gazi: "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", **Belleten**, LXX/258, (Ağustos 2006), s. 501-522.

_____: "Moğollar", **DİA**, XXX, 225-229.

_____: "Reşîdüddîn Fazlullāh-ı Hemedânî", **DİA**, XXXV, 19-21.

_____: "Târîh-i Âl-i Selçûk", **DİA**, XL, 72-73.

_____: "Târîh-i Cihângüşâ", **DİA**, XL, 77-79.

_____: "Vassâf", **DİA**, XLII, 558-559.

Özkan, Halit: "Süyûtî", **DİA**, XXXVIII, 188-198.

Parry, V. J.: "İslam'da Harb Sanatı", (trc. Erdoğan Merçil-Salih Özbaran), **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sa. 28-29, (İstanbul 1975), s. 193-218.

Preiss, Reuven Amitai: "'Ayn Jālūt Revisited", **Tārīh (Papers in Near Eastern Studies)**, (ed. William Brinner), Vol. 2, (Philadelhpia 1992), s. 119-150.

_____: "In the Aftermath of 'Ayn Jālūt: The Beginnings of the Mamlūk-İlkhānid Cold War", **al-Masaq: Studia Arabo-Islamica Mediterranea (International Journal of Arabo-Islamic Mediterranean Studies)**, (ed. Dionisius A. Agius-Mikel de Epalza), The University of Leeds, Vol. 3, (Leeds 1990), s. 1-21.

_____: **Mongols and Mamluks (Mamluk-İlkhānid War 1260-1281)**, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Rabie, Hassanein: "The Training of the Mamluk Faris", **War, Technology and Society in the Middle East**, (ed. V. J. Parry-M. E. Yapp), Oxford University, London-New York 1975, s. 153-163.

Razûk, Muhammed: "İbn İyâs", **DİA**, XX, 97-98.

Roux, Jean-Paul: **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (trc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Runciman, Steven: **Haçlı Seferleri Tarihi**, (trc. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2008, III.

es-Sakkâr, Sâmî: "Erbil", **DİA**, XI, 272-273.

es-Sallâbî, Alî Muhammed Muhammed: **es-Sultân Seyfüddîn Kutuz ve Ma'reketü 'Ayni Câlût**, Müessesetü İkra', Kāhire 2009.

es-Sercânî, Râğıb: **Kıssatü't-Tatâr mine'l-Bidâye ilâ 'Ayni Câlût**, Müessesetü İkra', Kāhire 2006.

Sevim, Ali: "Buğyetü't-Taleb", **DİA**, VI, 361-362.

_____: "İbnü'l-Adîm", **DİA**, XX, 478-479.

_____: "Sıbt İbnü'l-Cevzî", **DİA**, XXXVII, 87-88.

es-Seyyid, Eymen Fuâd: "Kahire", **DİA**, XXIV, 173-175.

_____: "Makrîzî", **DİA**, XXVII, 448-451.

_____: "Mesâlikü'l-Ebsâr", **DİA**, XXIX, 265-266.

Smith Jr., John Masson: "Hülegü Moves West: High Living and Heartbreak on the Road to Baghdad", **Beyond the Legacy of Genghis Khan**, (ed. Linda Komaroff), Brill, Leiden 2013, s. 111-134.

_____: "'Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 44/2, (December 1984), s. 307-345.

Sobernheim, M.: "Halīl al-Malik al-Aşraf Salāh al-Dīn", **İA**, V/I, 159.

_____: "Kalavun", **İA**, VI, 121-123.

Solak, Kürşat: "İbn Tagriberdi'nin en-Nucûm ez-Zâhire Adlı Eserinde Geçen Dulkadiroğulları Beyliği ile İlgili Kayıtlar II", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVII/2, (Aralık 2012), s. 547-596.

Spuler, Bertold: "İlkhāns", **EI²**, III, 1120-1123.

_____: "İlhanlılar", **İA**, V/II, 967-971.

_____: **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1350)**, (trc. Cemal Köprülü), TTK, Ankara, 1987.

Sümer, Faruk: "Abaka", **DİA**, I, 8.

_____: "Kösedağ Savaşı", **DİA**, XXVI, 272-273.

Şebke, Mahmûd Muhammed: "Ma'reketü 'Ayni Câlût", **Mecelletü'l-Ezher**, XXXVI/7, Kāhire 1965, s. 852-855.

Şeşen, Ramazan: "Câmiu't-Tevârîh", **DİA**, VII, 132-134.

_____: "Eyyûbîler", **DİA**, XII, 20-31.

_____: **Eyyûbîler (1169-1260)**, İsam Yayınları, İstanbul 2012.

_____: **Haçlılar Önünde Sultan Baybars**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

_____: "el-Melikü'l-Âdil", **DİA**, XXIX, 59-60.

_____: **Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)**, İSAR, İstanbul 2007.

Taeschner, F.: "Al-Nāsır li-Dīn Allāh", **İA**, IX, 92-94.

Takkūş, Muhammed Süheyl: **Târîhu'l-Eyyûbiyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2008.

_____: **Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1997.

Taneri, Aydın: "Celâleddin Hârizmşah", **DİA**, VII, 248-250.

_____: **Celâluddin Hârizmşâh ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1977.

Tekcan, Ahmet Recep: **Anadolu Selçuklu Devleti Merkezi Şehirlerinden Konya ve Kayseri'de Şehir Hayatı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2012.

Tekindağ, M. C. Şehâbeddin: "Kutuz", **İA**, VI, 1057-1060.

_____: "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XXV, (İstanbul 1971), s. 1-38.

Tomar, Cengiz: "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", **DİA**, XXIX, 78-79.

_____: "İbn Vâsıl", **DİA**, XX, 438-440.

_____: "İbnü'l-Fuvatî", **DİA**, XXI, 47-49.

_____: "İbnü'l-İmâd", **DİA**, XXI, 95-96.

_____: "İkdü'l-Cümân", **DİA**, XXII, 25-26.

_____: **Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Enstitüsü-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

_____: "Mısır (Kültür ve Medeniyet)", **DİA**, XXIX, 575-577.

_____: "Şecerüddür", **DİA**, XXXVIII, 404-405.

Turan, Osman: "Çingiz Adı Hakkında", **Belleten**, V/19, (Temmuz 1941), s. 267-276.

_____: **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

_____: "Keyhusrev II.", **İA**, VI, 620-629.

_____: "Keykubâd I.", **İA**, VI, 646-661.

_____: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

_____: **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, TTK, Ankara 1988.

Uludağ, Süleyman-Görgün, Tahsin: "İbn Haldûn", **DİA**, XIX, 538-555.

Uyumaz, Emine: **Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)**, TTK, Ankara 2003.

Vladimirtsov, Boris Y.: **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı**, (trc. Abdülkadir İnan), TTK, Ankara 1944.

Yakubovskiy, A. Yu.: **Altın Ordu ve Çöküşü**, (trc. Hasan Eren), TTK, Ankara 2000.

Yaman, Ahmet: "Zimmî", **DİA**, XLIV, 434-438.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Beyzâvî", **DİA**, VI, 100-103.

Yıldız, Hakkı Dursun: "Abbâsîler", **DİA**, I, 31-48.

Yılmaz, Hasan Kamil: "Sühreverdî, Şehâbeddin", **DİA**, XXXVIII, 40-42.

Yılmaz, Metin: "Emevî ve Abbasî Dönemi Resmi Kıyafetleri", **OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sa. 26-27, (Samsun 2008), s. 237-250.

Yınanç, Mükrimin Halil: "Celâleddin Harzemşah", **İA**, III, 49-53.

_____: "Diyarbekir", **İA**, III, 605-626.

Yiğit, İsmail: "Kalavun", **DİA**, XXIV, 227-228.

_____: "Kutuz", **DİA**, XXVI, 500-501.

_____: "Memlükler", **DİA**, XXIX, 90-97.

_____: **Memlûkler (648-923/1250-1517)**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.

_____: "Müstansır-Billâh", **DİA**, XXXII, 119.

Yuvalı, Abdülkadir: "Gāzân Han", **DİA**, XIII, 429-431.

_____: **İlhanlı Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

_____: "İlhanlılar", **DİA**, XXII, 102-105.

_____: "Mengü Timur", **DİA**, XXIX, 138.

Ziyâde, Nikola: "Ayn-ı Câlût'da Moğolların Yenilgisi Arap Medeniyetini Kurtardı", (trc. İbrahim Ethem Polat), **Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, III/11, (Güz 2003), s. 151-156.